मा. मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणें. २१५
(जिल्हा वाचनालय)

मासिकाचे नांव — काव्येतिहास संग्रह
५९ संपादक — म. ब. नामजोशी
मासिक क्रमांक — २८ सन — १८७८
अंक वर्ष १ ते व ११

मराठी ग्रंथ संग्रहालय
स्थळ प्रत
सं. गा. नं. १८०१५
ता. ९।६।५३
ठाणे.

सूचना.

आम्हीं श्रीरामदासकृत रामायणापैकीं युद्धकांड छापण्यास बरेच दिवस आरंभ केला आहे. दुसरीं तीन कांडेंही आम्हांस मिळालीं आहेत. तर याच्या आणखी प्रती कोणापाशीं असल्यास त्या आमच्याकडे पाठविण्याची कृपा करावी म्हणजे शुद्ध करण्याच्या कामास मदत होईल. काम झालें म्हणजे त्यांच्या त्यांस परत केल्या जातील.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

बखरी.

थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्र समाप्त १०१–१०२

थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्राची अनुक्रमणिका . १–२

पंतप्रधान याची शकावली ९–१६

नागपूरकर भोंसल्यांचे संबधाचे कागदपत्र ११७–१२०

मराठी कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत युद्धकांड ३३–४०

अनेक कवि—पांडुरंगकृत नारायणराव पेशवे याचें चरित्र—अमृतरायकृत शुक-चरित्र १५९–१६६

संस्कृत काव्यें.

अनेके—श्रीशंकराचार्यकृत वेदांतसार ५३–६०

श्रीशिवकाव्यम् – १०१–१०८

[illegible]

किल्याचे अधिकारी यांजशीं राजकारण राखिलें होतें. व महाराजांची आज्ञा होती. आणखी खर्चास व बक्षिसें देऊन चार दिवस अंताजी शिवदेव व लोक राणी साहेबांकडील वरते राहिले ते उतरोन दिल्हे. यावरून राणी साहेबांनीं संभाजी राजे यांस फौजसुद्धां यावें म्हणून लिहून आणविलें. यावरून महाराजांनीं बापूजी खंडेराव यास दुसरे वेष देऊन त्यांजकडील कारभारी यांणीं व जीजाबाई साहेबानीं या खटलियांत आपण पडून शेवटास जावयाचें नाहीं. [असें] राजे यांस सांगितल्यावरून पुढें न येता माघारे जावें ऐसें जालें. महाराजांचे शरीरीं व्यथा बहुत झाली. सर्वांस प्रधानासह बोलावून, " राज्यास धणी पुत्र करून, सर्वांनी आज्ञेत चालून राज्य देवब्राह्मणांचें हें एक विचारें रक्षावें, " आज्ञा केली. आणि शके १६७१ शुक्लनाम संवत्सरे सन खमसेन मया व अल्फ मार्गशीर्ष वद्य तृतीया शुक्रवारीं देह ठेवून कैलासवास केला. तों पर्यंत राज्याभिषेक ७६ गुदरले.

याप्रमाणे शाहू महाराज याणीं बेचाळीस वर्षे राज्याभिषेक यवनाचे नजरबंदीतून येऊन अप्रतिहत आज्ञा पृथ्वीचे ठायीं ऐसें करून परम पुण्यश्लोक होत्साते कैलासवास केला. तो समय परम दारुण! सर्व प्रजा व लोक अष्टप्रधान आदि करून यांस प्रळयच गुजरला! प्रधानपंत व गोविंदराव कारभारी व सरदार यांणीं शहरची नाकेबंदी करून, वाड्या भोंवत्या चौक्या व कारखाने यास चौक्या पहारे याप्रमाणें करून, प्रधानपंत वगैरे गोविंदराव याचे वाडियांत येऊन बसले. आणि राणीसाहेब यांचे तीर्थरूप[१७] कुवारजी शिर्के यास बोलावून नेले आणि सांगितलें जे, " बाईसाहेबाची मर्जी कशी आहे? महाराजांसारखें रत्न गेले. पुढें राज्यभार चालणें त्यास आम्हास सर्वांस घेऊन महाराजांची आज्ञा जाली आहे त्याप्रमाणें राज्याचे अधिकारी करून करावयाचें आहे. आम्ही सर्व आज्ञांकित, महाराज तेच बाईसाहेब आहेत. किंवा सहगमन करण्याचा संकल्प आहे. हे विचारून यावें " म्हणून पाठविलें. आणि " आपणापाशीं बखेडा करणार कारभारी यांचा बंदोबस्त महाराजाचे आज्ञेनें करितों" म्हणून सांगून पाठविलें. आणि दादोबा प्रतिनिधी आणि यमाजीपंत व त्याचे लोक या भोंवते आपले लोक पाठवून नजरबंदी करविली. शिर्के यांणी बाईसाहेबांस निरोप सांगितला. तेव्हां बाईसाहेबीं विचार केला जे, "सर्व प्रकारें बलवान् प्रधानपंत व गोविंदराव व सर्व कारभारी होऊन ताराबाईचे नातु राज्यावर बसवणें हे राजकारण सिद्ध जालें. तेच पुत्र घेऊन आपण रहावें तरि त्यांचे आज्ञेत चालून ताराबाईचे आज्ञेत चालावें यात शोभा रहावयाची नाहीं. आपण दादोबा व यमाजीपंत यांचे नादीं लागून

---

१७. बाद कफ " नाऊ " असें म्हणतात.

प्रधान, चिटणीस व कारभारी सर्व तोडिले आणि मलसतही प्रतिनिधीनें शेवटास नेली नाहीं. याउपरि रहाणें व्यर्थ आहे." म्हणोन सहगमन करण्याचा निश्चय केला. "जाली ती गोष्ट बरीच जहाली. महाराज गेले, आम्हास रहावयाचें नाहीं. तुम्ही सर्व महाराजाची आज्ञा जाली असेल तसें करून राज्य राखावें," बोललीं. पदर टाकिला. आणि साहित्य लौकर करावें म्हणून आज्ञा पाठविली. याप्रमाणें निरोप येताच तात्काळ प्रतिनिधी व यमाजीपंत यास आणावयास पाठविलें. यमाजीपंत कुळबिणीचे घरात गुप्तरूपें राहिले ते आणून बेड्या घालून कैद केले. आणि पुरंदर व कावनई किल्यावर रवाना केले.

या नंतरि सर्व कारभारी व प्रधानपंत व प्रजा यांणीं दोन पालख्या तयार करून वाडयांत गेले. सर्व कारखान्यास कुलपें घालून चौकी पहारे बंदोबस्त केला. आणि उभयतां पालखींत सर्व राजोपचार वस्त्रें, जवाहीर, अलंकार करून समारंभे गेले. तेथील विधि यथाशास्त्र करणें तो केला. यानंतर उत्तर कार्य मालोजी भोंसले मुंगेकर यांजपासोन चालतें केलें. लक्षावधि रुपये दानधर्म, यथाविधि दानें, ब्राम्हणांस देकार व भोजनें करविलीं. पानगावांस आधीं बंदोबस्त केला होता. सर्व कारखाने व शागिर्द पेशा हत्ती, घोडे, जवाहीर पोषाक व खजीना देऊन बापूजी खंडेराव चिटणीस व बरोबर चिंतो विनायक ताराबाई साहेबाकडील देऊन महाराज राजाराम साहेबांस आणावयासि गेले. बरोबर प्रधानपंत यांजकडील लिंबाजी अनंत म्हणोन सरदार फौजसुद्धां दिल्हे. ते पानगांवीं जाऊन मार्गशीर्ष अखेर निघोन येता मार्गी दर्याबाई निंबाळकरीण फौजसुद्धा बरावर घेतली. आईसाहेब खालीं राहून राजे आले त्यांची भेट बहुत दिवसांची म्हणून श्रीकृष्णातीरीं शकुन्तेश्वर याचे देवालयीं घेतली. सर्व लोक सामोरे जाऊन भेटले. शहरात जाणें ते सुमुहूर्तानें जावें म्हणून वडुथ आरळें नजीक मुक्काम करून राजे राहिले. तेथें सर्व सरदार लोक प्रजा याच्या भेटी होऊन म्हसवे मुक्कामीं आले. याप्रमाणें शाहू महाराजाचें अवतारचरित्र समाप्त झालें. शिवाजी राजे यांचे अंशच निर्माण होऊन राज्य केलें. तें चरित्र समाप्त जालें. श्री शाहू महाराज छत्रपति व सकवार बाईस दहन श्री कृष्णा वेण्या सगमीं प्रवाहांत जालें. त्या स्थळीं महाराजाचें लिंग पाषणाचें व बाई साहेबाची मूर्ती यांची स्थापना केली. ते उभय प्रवाह कर्त्रींत मोठे मोठे पाषाणादि पदार्थ जातात त्या स्थळीं अचल पाषाणरूपें अद्याप प्रत्यक्ष राहिलें.

चरित्र समाप्त.

---

१४ ग्रांड डफ यांणीं जो बाळाजीवर आरोप केला आहे त्यास येथ काहीं आधार नाहीं

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
शिवाजी-कर्तृत्व-बालपण-कैद .. .	२-३
शाहू व राजाराम यांचा संकेत .	४
शाहूच्या लग्नाचा विचार	४
बादशाही दरबारांत शाहूचें वर्तन	४-५
शाहूचीं लग्नें-बिल्वाई	५
ताराबाई-औरंगजेबाचें मरण .	६
मराठ्यांचा दगा-शाहूस सोडण्याचा विचार-नेमणूक-बेगम व शाहू-राजेरजवाडे व शाहू-शाहू नर्मदापार होतो . ..	७-१०
मराठे सरदारांचें अनुकूलत्व-त्यांस बक्षीस	१०
ताराबाईचा विरोध व तयारी ...	११
पारदची गावगढी-फत्तेसिंग भोंसले	१२-१३
धनाजी व प्रतिनिधी-खेडची लढाई-शाहूचा जय-बक्षीस .	१३-१४
सातान्यावर चाल-सचीवाचा मृत्यु-शेखमिरा-सातारा हस्तगत	१४-१६
राज्याभिषेक	१६
परळी संस्थानची व्यवस्था ...	१६
ताराबाईशी विघाड-शेखमिरा व चिटणीस यांची हुशारी-धनाजीचा मृत्यु	१६-१७
बाळाजी विश्वनाथ	१७
पन्हाळ्याकडील हकीकत-रामराजाची उत्पत्ती	१८
प्रधान पदांची व्यवस्था-सातारा राजधानी-सचिव-शाहूचा मनमिळाऊपणा	१८-२०
जाधवराव व बाळाजी विश्वनाथ यांमध्यें बखेडा-शाहूकडे फिर्याद	२०-२२
जाधवराव मोंगलाकडे जातो	२३-२४
प्रतिनिधीवर रोष-चिटणिसांचें स्तुत्य वर्तन ...	२५-२६
दिल्लीकडील वृत्त व संकाजी मल्हार	२६-२७
दमाजी थोरात-सचिवाची सुटका	२७-२८
दमाजी थोराताचा धर्मलंडपणा	२८
खटावकर-प्रतिनिधीचा बहुमान	२८-२९
कान्होजी आंग्रे व त्याच्याशीं तह	३०-३१
बाळाजी विश्वनाथ पंत प्रधान	३१-३२
सेनापति-इतर अष्टप्रधान व दरकदार	३२-३३
राज्यव्यवस्था-कारखाने . ..	३३-३६
फत्तेसिंग भोंसले-प्रांतांची वाटणी	३६-३७
दिल्लीचे वर्तमान व सय्यदांचें राजकारण.	३७-४०
सय्यदांशीं तह . .	४१
बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीस-तहाची मंजुरी	४१-४३
बाळाजीचा सन्मान-निजामाशीं कटकट ...	४३
कान्होजी आंग्र्याचा सन्मान-रंग	४४
बाळाजीपंत नानांचा मृत्यु-बाजीराव	४५
खंडेराव दाभाड्याचा मृत्यु-त्रिंबकराव दाभाडे व पिलाजी गायकवाड	४५-४६
परशुराम त्रिंबक याचा काळ-श्रीपतराव प्रतिनिधि .	४६
बाजीराव यांची हिंदुस्थानांत स्वारी-जाण्याचा बेत-राजसभेंत त्याचें हिंमतीचें भाषण .	४६-४८
बाजीरावाची रवानगी-शिंदे व होळकर-सोन्याच्या दांडीची चवरी . . .	४८-४९
कर्नाटकांत मराठ्यांची स्वारी	४९-५०
बुंदेलखंडचीं पत्रें व त्याची तजवीज	५०-५१
त्रिंबकराव व बाजीराव	५१-५२
दक्षणा	५३
दाभाडे व पेशवे यांचा समेट	५३-५४
यशवंतराव महादेव पोतनीस...	५४
निजामाचें तहाचें बोलणें-प्रतिनिधींचा सल्ला	५५-५६

विषय.	पृष्ठ.
संभाजीची खटपट–त्याचा निजामाशीं एकोपा ...	५६–५७
संभाजीस शाहूचें पत्र	५७–५८
शाहूच्या प्रधानाची तयारी-बाजीरावाचें सेनाधिपत्य	५८–५९
मराठी कावा–निजामाची हैराणगत–त्याच्या मेळ्यांत फूट-तह	५९–६२
उदाजी चव्हाण–शाहूचा उदार स्वभाव	६२–६३
अजातशत्रु	६३
चव्हाण व संभाजी यांचा एकोपा प्रतिनिधीचा जय	६३–६४
कान्होजीचें मरण–त्याचे पुत्र .	६४
रघूजी भोंसले सेनासाहेबसुभा	६४–६५
खंडो बल्लाळ यांचा काळ–चिटणिशीची व्यवस्था	६५
संभाजीचें सल्ल्याचें बोलणें–दोन राजांची भेट	६५–६७
चव्हाण	६७
जंजिऱ्याचा शिद्दी व तिकडील मसलत	६८–७०
मानाजी व तुळाजी आंग्रे ...	७०–७१
बादशाही थाटाची स्वारी... ...	७१–७४
संभाजीची पुनः भेट ...	७४
आंग्र्याकडील हकीकत–सचिव	७४
साष्टी व वसई	७४–७६
अंतर्व्यवस्था	७६
मानाजी आंग्र्याची मर्दुमकी...	७६–७७
नादीरशहा–मराठ्यांची तयारी–बाजीरावाचा मृत्यु .	७७–८०
कोंकणांतील वर्तमान–व बाळाजी बाजीराव यास वस्त्रें .	८१
बाळाजीची हिंदुस्थानांत स्वारी–सदाशिव चिमणाजी ...	८२
सेनासाहेबसुभा व पेशवे यांचा समेट	८३
जिवाजी खंडेराव चिटणीस .	८४
बापूजी नाईक जोशी बारामतीकर	८४–८५
निजाम उल्मुल्क याचे पुत्र .	८६
गुजराथ प्रांताचा बंदोबस्त–दमाजी गायकवाड.	८६–८७
चिटणिशी व दुसरे दरखाची व्यवस्था	८७
महाराजाचा पुण्यप्रताप.. ..	८७–९०
बाळाजीपंताची नम्रता व राजनिष्ठा	९०–९२
शाहूची अप्रतिहत आज्ञा ...	९२
राण्या व नाटकशाळा . . .	९२–९३
खंड्या कुत्रा–महाराजाची उदास वृत्ति	९३
शाहूचें आणखी एक लग्न	९४
संभाजीची आणखी एकदा भेट–श्रीपतरावाचा मृत्यु ...	९४
मल्हारी हत्ती–संततीची दुराशा–सगुणाबाईचा काळ ...	९४–९५
राजतीर्थांचा महिमा... .	९५
गोविंदराव चिटणिसावर मर्जी–दत्तक घेण्याचा विचार ..	९५–९६
चाफळ संस्थानचा बंदोबस्त...	९६–९७
मंत्रीपदाची व्यवस्था ...	९७
शाहूचें दुखणें–दत्तक निवडण्याचा विचार–सकवारबाईचा बखेडा	९७–९९
सकवार बाईचें प्राबल्य–चिटणीस व प्रधान यांच्या जिवास धोका–ताराबाईचा नातु–राज्य करूं म्हणणाऱ्याची विल्हेवाट–शाहूचें देहावसान	९९–१०१
सकवार बाई सती–प्रतिनिधि व त्याचे कारभारी यांस बंधन–रामराजाचें आगमन... .	१०१–१०२

१. शके १६६५, सन ११५३. खांसा स्वारी राजदर्शनास जाऊन पुण्यास आली; भाऊ साहेब गडा [!] बेदनूर पर्यंत जाऊन सातारियास आली—कलम.

१. शके १६६६, सन ११५४. खासा स्वारी छ १८ सवाल कार्तिकमासीं नाशिकास जाऊन कोंकणांत शिरून पुण्यास आले. ताराऊ[३२] साहेबांबराबर भाऊ साहेब होते.— कलम.

१. शके १६६७ सन ११५५. भाऊसाहेब व दादासाहेब व जनोबा बाबा सातार्‍यास जाऊन राजदर्शन घेऊन पुण्यास आले. महादाजी आबाजी पुरदरे कारभारी स्वारी भेलसें करून छ १३ रजबीं, श्रावणमासात आले. या सालास श्रीमतांस माधवराव[३३] साहेब पुत्र झाले— कलम.

१. शके १६६८, सन ११५६. खासा स्वारी राजदर्शन घ्यावयास गेले. तेथें निरोप घेऊन खांसा व दादासाहेब व जनोबा व विश्वासराव व सौभाग्यवती गोपिकाबाई सुद्धा निघोन छ १० रबिलावलीं पंढरीस जाऊन छ २४ जमादिलावलीं पुण्यास दाखल झाली. भाऊसाहेबाची स्वारी निराळी कारभारी सखारामपंत[३४] बोकील, निसबत पुरदरे, फौज बरोबर घेऊन कर्नाटकांत जाऊन बाहादूर बिंडा घेऊन बेदनुराकडून वगैरे छ ३ जिल्हेजीं गेले, ते छ २ जमादिलावलीं पुण्यास आले. मातोश्री ताई[३५] काशीयात्रा करून घरास आली. जनोबाबावा यांचा काळ झाला. कलम.

१. शके १६६९, सन ११५७. खासा स्वारी व कारभारी छ ८ जिल्हेज मार्गशीर्षमासी निघोन, फौजेस नालबंदी देऊन, खानदेशांतून बेदरपर्यंत गेले. तों नासिरजग व कारभारी रामदासपंत ऐसे चालोन आले. लढाई होतां असीउंबरीवर येऊन तह झाला. छ[३६] ९ रबिलावलीं पुण्यास येऊन हिंदुस्थान ममसुदाबाद प्रांतीं जाऊन छावणी केली. कलम.

१. शके १६७० सन ११५८. खांसास्वारी हिंदुस्थान प्रांतीं छावणीस होते

---

३२ ताराऊ=ताराबाई. इजला यात्रेस नेलें होतें असें दिसतें “स्वारी भेलसें पायगडावरून उज्जनी-ची खडणी घेऊन माघारें आले. भाऊ साहेब कोंकणात किल्ले पहावयास गेले. मग येऊन बयाबाईचें लग्न केलें” असें दुसर्‍या बखरींत आहे. बयाबाई ही चिमाजी आप्पा याची मुलगी ही ओंकार यांजकडे दिली.

३३. माधवराव याचा जन्म सावनूर येथें झाला बाईसाहेबांची व माधवरावाची ओज व जतन नबाबसाहेब यांणीं नीट ठेविली त्यावरून माधवराव नबाबांस ‘ मामा ’ असें म्हणत असत.

३४. हे प्रसिद्ध सखारामपंत बापू. याचा वाडा सासवडास आहे. यांस हिवरें गांव इनाम होतें.

३५ ताई—ह्या कोण ? बाजीरावाचें कुटुंब काशीताई ?

३६ येथें ९ किंवा ५ ई स्पष्ट कळत नाहीं

तिकडील खंडण्या ममसुद्धाबादेसुद्धां घेऊन, प्रयागस्नान करून, देशीं आले. पस्तीस हजार फौजेस नालबंदी देऊन, महादाजी आबाजी पुरंदरे यांस घरीं ठेवून, फौजेसुद्धां राजदर्शनास गेले. कलम.

१. शके १६७१, सन ११५९. खासास्वारी फौजेसुद्धां सातान्यास असतां महाराजांचे शरीरास अस्वस्थ झालें. तेव्हां अष्टप्रधान व भोंसले वगैरे यांजवळ फौज थोडी, प्रधान यांजवळ फौज भारी पाहून, राज्याची बंदोबस्ती करावयास आज्ञा करून, मार्गशीर्ष शुद्ध नवमीस देह विसर्जन झालें. तेव्हां बाई सती जावयास तयार झाली. त्यांचें साहित्य करून, मिरवत क्षेत्र माहुलीस आणून कृष्णेत दहन केलें. बाई सती गेली व दोन नाँटकशाळा बराबर गेल्या. तेथें कृष्णेत जागा बांधली आहे. महाराज ताराऊसाहेब राजाराम यांची स्त्री राजेश्रींनीं आ ज बें त ठेविली होती. वाड्यांत तिचा बंदोबस्त करून पानगांवीं ताराऊसाहेब यांची नात दरयाबाई निंबाळकरीण ताराऊसाहेबांचा लेक वेडा शिवाजी [त्या] चा लेक राजाराम याचा भाँऊ होता त्यास ताराऊ साहेब गुप्त खर्चास पाठवीत होती. त्यास निंबाळकरणीने पानगांवास आणिलें. हें वर्तमान राजेश्रींस कळलें होतें. त्यानीं खंडेराव न्यायाधीश यांस पाठविलें.

महाराजांचा काळ झाला तेव्हां श्रीमंतीं मातबर माणूस व फौज पाठवून निंबाळकरीण बाई सुद्धां सातान्यास आणून समारंभ, अन्नसत्र [करून] सिंहासनीं राज्यावर स्थापिलें. छ ८ सफर पौषमास. अष्टप्रधानांस वस्त्रें झालीं. राजाराम राजे, प्रधान बाळाजी बाजीराव, याप्रमाणें होऊन प्रतिनिधीचे मुतालीक यमाजी शिवदेव यास कैद करून किल्यास पाठविलें. ताराऊसाहेबांचा व हुजूरदार [?] राजेश्रींकडून यांचा बंदोबस्त करून नाना पुरंदरे तेथें कारभारावर ठेविलें. भाऊसाहेब यांजबराबर फौज देऊन सांगोल्याकडे पाठविलें. खासे पुण्यास येऊन, चिरंजीव विश्वासराव यांस दीक्षित पटवर्धन याची कन्या वधू करून, मोठा समारंभ झाला. लग्नसिद्धी झाली. अष्टप्रधान वगैरे सर्व लग्नास आले होते. वाड्या भोंवतीं वाडे होते ते पाडून मंडप केले होते. पुण्याची वस्ती वाढू लागली. रंगभट्ट ढेंकणे वगैरे याचे वाडे पाडले होते त्यास दुसरी जागा नेमून दिली. नंतर जँयापा शिंदे यांस कारभारी रामचंद्रबाबा शेणवई

३७. नाटकशाळा=राखा, उपस्त्रिया.

३८. 'यांचा भाऊ होता' या शब्दांचा संबंध व अर्थ दुर्बोध आहे

३९. रामराजास गादीवर बसविण्याचे कामीं जी खटपट झाली ती 'थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र' पृष्ठ ९८-१०१ यात वर्णिली आहे

४०. जयापा हा राणूजीचा मुलगा याने मारवाडात नागोर शहरास वेढा घातला असतां त्यास मारेकऱ्यानीं मारिलें. भाऊसाहेबांची बखर पृ० १५।१६।१७ पहा.

मा. २०१६
८१६१३७

सरकारांतून नेमून दिले होते त्यांचे व सरदारांचे न बने करितां मल्हारजी होळकर यांचे विचारें दूर केले. आणि उभयतां सरदार हिंदुस्थानात स्वारीस पाठविले. कलम.

१. शके १६७२ सन ११६०. खांसास्वारी व महादाजी आबाजी पुरंदरे फौजेस नालबंदी देऊन श्रावणमासीं डेऱ्यादाखल होऊन चरोळीचे तळावर गेले. तेथे भाऊसाहेब सांगोल्याकडून आले. रामचंद्रबाबा भाऊसाहेबांस भेटले होते. त्यास घेऊन श्रीमंतास भेटविलें. आणि श्रीमंतांजवळ बोलणें घातलें कीं, कारभार आम्हीं करूं. तेव्हां हें बोलणें रामचंद्रबाबाचे सकेतें असें समजलें. तो मजकूर महादाजी आबाजी पुरंदरे यांस कळला. श्रीमंतांचें बोलणें झालें कीं, भाऊसाहेब कारभार करूं म्हणतात. तेव्हां पुरंदरे यांणीं उत्तर केलें कीं, आम्ही चाकर, भाऊसाहेब भाऊ आहेत, त्यांचें न ऐकिल्यास दौलत फौटेल[४१]. असें म्हणून निरोप घेऊन पुण्यास आले. भाऊ साहेबास रामचंद्र बाबानीं पुढें करून नजर छत्तीस लक्ष रुपये दिले. पुरंदरे यांचे विद्यमानें फौजेस नालबंदी पावून तयार होती. भाऊसाहेब व रामचंद्रबाबा कारभार करूं लागले. तों निजाममुलुक यांचे लेक नासरजंग व सलाबतजंग व निजाम अलीखा व बसालतजंग व मोगल अली फुलचेरीकडे[४२] आले होते. तेथें नासरजंग याचा काळ जाला, ही खबर आली. त्यावरून भाऊसाहेब कर्नाटकांत जाऊन भागानगरास गेले. तों मागे दमाजी गाईकवाड सातान्यास आला. सातान्यास रामराजे राज्यावर होते त्यांणीं [व] ताराऊसाहेब याणी आपली आज्ञा चालवून दमाजी गाईकवाड बोलाविला. तो वीस हजार फौजेनिशीं आला. पुणें पळों लागलें. पुण्यास मुतालकीवर बाबा फडणीस होते. महादाजीपंत पुरंदरे आपले घरीं असतां उभयतानीं विचार करून गाईकवाड यास चिठ्ठी पाठविली. तो पुण्यास न येतां सातान्यास गेला. नाना पुरंदरे तेथें होते. त्याशीं व यांशीं लढाई होऊं लागली. ही बातमी भागानगरास जाताच शहरापासून सतरा लक्ष रुपये खडणी घेऊन तेरावे दिवशीं सातान्यास दाखल झाले. गाईकवाड यास धरून कैद केला. सातान्याचा बंदोबस्त करून श्रीमंत पुण्यास गाईकवाडास घेऊन येऊन आबजी कवडे याचे वाड्यांत मुजमदाराचे घरापुढे ठेविला. नंतर पर्वतीचे देवालयास काम लाविलें. व दक्षणेचे ब्राह्मणास डोंगरासभोंवतीं सोपे बांधून देकारास जागा केली[४३]. कलम.

---

४१ पेशव्याची बखर पान ६२ व टीप ८ पहा

४२ फुलचरी=पांदेचरी

४३ "खासास्वारी बरोबर भाऊसाहेब कर्नाटकात सावनूर पावेतों गेले पुढें महादोबा बाबा रवाना करून उभयतां पुणियास आले. महादोबा अखेरीस आले दमाजी गायकवाड सातारियास आले होते" दुसरी बखर

१. शके १६७३ सन ११६१. श्रीमंत स्वारीस निघाले. कारभारी भाऊ साहेब व रामचंद्र बाबा. उमाबाई दाभाडी येऊन भेटली. त्यांचे संस्थानाचा बंदोबस्त केला. निजाममुल्काचा काळ झाला. नासरजंग हिंदामुदीखां-[४४] नाचे लढाईंत मृत्यु पावला. सैल्तनत[४५] लुटली गेली सबब दक्षिणेस दुसरा सुभा यावा हें राजकारण शिंदे, होळकर यांस करावयास पूर्वीं लिहिलें होतें [तें] त्यांणीं करून आणिलें. महादाजी आबाजी कारभारातून राहिले होते. त्यास सरदारी देऊन, पुणें देशाचा सुभा त्याचे पुत्र नीलकंठ महादेव याचे नावें करून त्यांस स्वारी बराबर घेऊन गेले. हिंदुस्थानांतून मोठे फौजेनिशीं जयापा शिंदे व मल्हारजी होळकर हे दिल्लीहून पादशहापासून गाजुदीखान फरोजंग [यास] दक्षिणेस सुभेदारी करून घेऊन येतात, ही बातमी आली. तेव्हा नासरजंग यांचे धाकटे भाऊ सलाबतजंग व बसालतजंग व निजाम अल्लीखान व मोगल अल्ली भागानगरीं असतां त्यास खबर कळली. त्यांणीं दिल्लीस पत्रें पातशहास पाठविलीं आणि श्रीमंतांकडे सरलष्करखान व जानोजी जसवंत निंबाळकर यास बोलावयास पाठविलें. तों दिल्लीहून पत्र आलें म्हणून वकिलांचें लिहिणें श्रीमंतास भाद्रपदमासीं आलें कीं, नबाबास पत्रें दिल्लीहून आलीं आहेत. तुमचें काम दक्षिणेचें तुम्हांस बहाल असें म्हणून आश्विन मासीं गाजुदीनखान व मल्हारजी होळकर व जयापा शिंदे फौजेसुद्धां औरंगाबादेस दाखल झाले. मसलतदार सय्यद हसमतखां व महमदखान होते. त्यांनीं श्रीमंतांस सांगून पाठविलें कीं, शिंदे व होळकर उभयता सरदार आपले भेटीस येतील. सय्यद लष्करखान व जानोजी निंबाळकर आले आहेत त्यास निरोप न देतां बराबर घेऊन शहागडावर यावे. आम्हीही मागाहून येतो. आपले आमचे विचारें ठरेल तसें होईल. त्याजवरून श्रीमंतानीं कूच करून, खान व निंबाळकर [यास] घेऊन शहागडावर गेले. होळकर व शिंदे येऊन भेटले. मागाहून गाजुदीनखान यावे तों त्यास औरंगाबादेस नबाबाकडे मेजवानी झाली. मृत्यु पावले. श्रीमंतीं सरलष्करखान व जानोजी निंबाळकर यांस निरोप दिला. मल्हारजी होळकर हिंदुस्थानात गेले. शिंदे देशीं राहिले. सरलष्करखान व निंबाळकर बसालतजंग यास जाऊन भेटले. नंतर बिघाडीचा अर्थ पेशव्याच्या दृष्टीस पडला तेव्हां मल्हारजी होळकर यांस पत्रें पाठविलीं. बसालतजंग व दिवाण रामदास पंत व इंग्रेज[४६] जंगी फरासी सामान सुद्धां मोठी फौज घेऊन चालून आले. तेव्हा

---

४४. हिंदामुदी=हिदायत मोयदीनखान-हा निजामुल्मुल्क यांच्या लेंकीचा पुत्र यास मुजफरजंग असेंही म्हणतात

४५. सलतनत=जिंदगी, सर्वस्व.

४६ 'इंग्रज' हें चुकीचें आहे. हा फरासीस माशर बुस्सी हा होय

महादाजी आबाजी पुरंदरे मार्गी [?] असतां कारभारांतून मन काढून होते. सरकारचे फौजेवर ग्रहणाचे पौर्णिमेस छापा घातला. असा इंबरीवर मोंगल आला. पुण्यांत पळण झाली. दुसरे दिवशीं लढाई होतां पाच हजार फौजेनें चालून महादाजी आबाजी पुरंदरे व दत्ताजी शिंदे व महादजी शिंदे जारगीर व कोन्हेर त्रिंबक एकबोटे वगैरे अकरा असामींनीं डोलीं[१७]ची अबारी खालीं केली. तेव्हां सरकार फौज येऊन अंबारी लुटली. मोंगल शिकस्त झाला. जहागीर देऊन सल्ला करून गेला. होळकर याचीं पत्रें आलीं कीं, रोहिले पठाण कमाऊनचे पहाडांत आहेत. त्याचे निस्तनाबूद करावे असे होते, परंतु स्वामीं-कडून एक दोन पत्रें आलीं कीं, कळेल तैसा निर्गम करून तुम्हीं येणें. त्यावरून रोहिले पठाण यांचा व वजिरांचा सलोका करून देऊन कूच करून, भागीरथी उतरून, दक्षणतीरास आलों; वजीरही एक दोन दिवसात येतील; मजल दरमजल येत आहोंत; त्यास वजिराकडून व दिल्लीहून बातमी आली कीं, स्वामीचा व सलाबतजंगाचा सलोक जाला. त्यास सल्ला जाला नसला तरि तसेंच लिहून पाठवावें. मजल दरमजल येत आहोंत. सल्ला झाला असला तरि इकडेही कामकाजें आहेत, यामध्यें जसें वृत्त असेल तशी आज्ञा केली पाहिजे. मोंगलाचे छाप्यांत बाबूराव फडणीस याचे पायांस गोळा चाटून गेला. रामचंद्रबावा कारभारी याणीं कर्जाची* पट्टी लोकांवर घातली. कलम.

१. शके १६७४ [१८]सन ११६२. खांसा स्वारि, कारभारी भाऊ साहेब व रामचंद्रबावा, कर्नाटकात जाऊन श्रीरंगपट्टण पर्यंत गेले. मार्गीं होळहुनूरचें ठाणें घ्यावयास मोर्चे लाविले. तेथें भाऊ साहेब व रामचंद्रबावा मोर्च्यांत तीन दिवस बसले होते. नंतर कोन्हेर त्रिंबक एकबोटे यास आज्ञा केली. ते गेले. मागाहून श्रीमंताजवळून कृष्णा पलांडा व रामजी पवार व रूपतराव व बाबाजी पडवळ वगैरे अकरा असामी कोन्हेर पंताजवळ जाऊन किल्यावर चढले. कृष्णाजी गोळी लागून ठार झाला. किल्ला फत्ते झाला. अकरा असामींस बक्षिसें दिलीं. पलांडा मजकूर यास मु स ई ची [?] पाटिलकी दिली. रघुनाथ बाजीराव याची स्वारी निराळी करून सखाराम भगवत कारभारी दिले. त्याणीं आमदाबादेस जाऊन हिंदुस्थानात शिंदे होळकर [यांसह] गेले. खासा स्वारी करनाटकांतून घरास आले. रामचंद्र बावा कारभारास आहेत. गणपतीच्या

---

१७. डोलाची अबारी=झोंपा घेता येईल अशी ? ही खांसेनबाबाची असावी

* हें या स्वारीचें कर्ज असावें

१८. " स्वारी बरोबर भाऊ व दादा मासिक पावेतों होते पुढें खासा व भाऊ कोंकणांतून पुणियास आले. दादा साहेब गुजराथेंत आमदाबाद घेऊन था (?) लनेरीं होळकर सुद्धां मिळोन हिंदुस्थानांत गेले." दुसरी बखर

मार्गे लक्षुमणपंत कोणी गृहस्थ नादत होते त्यांची जागा घेऊन घर बांधिलें. तेथें तीन वर्षे कारभार करून मृत्यु पावले. त्यांस दत्तपुत्र सदाशिव रामचंद्र झाले. पुरंदरे घरीं होते त्यास सरदारी सांगितली. त्यात हरी गोपाळ सुपेकर सरदारीवर होते. सुभ्याचें काम नारो आपाजी करीत होते. विजयदुर्ग व सुवर्णदुर्ग वगैरे कोंकणात, तेथें अम्मल इदलशाई विजापुराकडील प्रथम, नंतर अमात्य बावडेकर, नंतर कान्होजी आंग्रे वर्षे वीस, त्याचा लेक सखोजी त्यास लेक संभाजी व मानाजी, त्यास लेक संभाजी, त्यास तुळाजी, त्यास लेक मानाजी कुलाब्याकडे असत. कलम.

१. शके १६७५ सन ११६३. देशीं स्वारी असता माधवराव साहेबांचें लग्न शिवाजी बल्लाळ पागेकडे अशी [?] उंबरीस होते. त्यांची कन्या सौभाग्यवती रमाबाई निश्चय करून लग्न केलें. बाबा व बाबुराव फडणीस व आबा मुजुमदार व माहिपतराव चिटणीस व कृष्णराव पारसनीस व कोन्हेर त्रिंबक एकबोटे यास पालख्यांची नक्षे दिलीं. दादा साहेब व कारभारी सखारामपंत हिंदुस्थानात छावणीस आहेत. कोंकणात अम्मल आंग्रे याचा. महादाजी आबाजी पुरंदरे घरीं. कारभारास भाऊ साहेब आहेत. कलम.

१. शके १६७६ सन ११६४ श्रीमंत देशीं सिंहस्थास गंगातीरास जाऊन आले. महादाजी आबाजी पुरंदरे यांबरोबर सरकारचे कारखाने व फौज देऊन तोफखाना नवा सजवून माधवराव पानसे कुळकर्णी मौजे सोनोरी[५१] तालुके करेपठार यास कारखाना सांगोन बराबर देऊन [५०]कर्नाटकांत[५०] पाठविलें. त्यांनीं कर्नाटकात जाऊन बिदनूरची खडणी घेऊन, अखेरीस सासवडास आले. कारखाने व निशाणें सरकारात पाठवून दिलीं. स्वारींतून मुशाफरजंग. गारदियांचा सरदार, पळून गेला. दादासाहेब हिंदुस्थान छावणी कुंभेरीकडे. कारभारी सखारामपंत बापू. कोंकणांत आंग्रे यांजवर स्वारी आली. खंडोजी माणकर व रामाजी महादेव व संकाजी निळकंठ वगैरे जाऊस किल्ले घेऊन अम्मल सरकारी झाला. पर्वतीचे देवळाचें काम तयार झालें. पूजा एका-

---

४९ हे सोलापूरकर जोशी.

५०. "भाऊस्वारी व भाऊ माधवराव यांचें लग्न करून कर्नाटकात गेले तेरदळ, जमखिंडी घेऊन माघारे आले दादा साहेब हिंदुस्थानात कुंभेरीस गेले." दुसरी बखर तेरदळ हल्ली सांगलीकराकडे आहे

५१. सोनोरी ता० पुरंदर हा गाव पानसे यास इनाम आहे जवळच मल्हारगड नावाचा किल्ला आहे तो त्याजकडे होता हल्लीं सोनोरी येथे पानशाचीं मुख्य तीन घराणीं आहेत माधवराव हे शिवाजी माणकेश्वर याचे चिरंजीव पानशाच्या घराण्याची संक्षिप्त हकीगत वरील माधवराव पानसे याचे वंशज केशव बापूराव पानशे यांनीं आम्हाकडे पाठविली आहे याबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहों

दशीस खासे जाऊन करूं लागले. पर्वती संस्थान केलें. चतुर्थीस थेउरास स्वारी जात होती. थेऊर व आळंदी व गणेशखिंड व [?] पाषाण या मार्गें झाडें लाविलीं. पुण्याची वस्ती वसली. शेतें मोडून वसाहत झाली. स्वारी सासवडास जाऊन महादाजी आबाजी पुरंदरे यांस पुण्यास घेऊन आले. कलम.

१. शके १६७७ सन ११६५. श्रीमंतांस नारायणरावसाहेब पुत्र झाले. दादा साहेब हिंदुस्थानांतून तीन वर्षें छावणी करून आले. कारभारी सखारामपंत असतां कृष्णराव बल्लाळ काळे व त्रिंबकजीपंत लेले व चिंतो विठ्ठल त्याजवळ आहेत. जानकीबाई दादासाहेबांची स्त्री निवर्तली. दुसरें लग्न कृष्णातीरीं गलगलें येथें स्वारींत झालें. सौभाग्यवती आंणदीबाई नांव ठेविलें. सलाबतजंग भागानगरींहून चालून आले त्यांशीं सल्ला केला. सावनुरांत मुरारजी घोरपडे हिंदुराव त्यास पेशजी स्वारींतून मुजाफरजंग रुसून गेला होता तो त्यांशीं मिळून सावनूर बळाऊन लढाई लागली. त्यावर श्रीमंत व भोंसले नागपूरकर व नबाब [अशी] लाख फौज जमा झाली. मोर्चे लाविले. ते सालीं महादाजी आबाजी व कोन्हेर त्रिंबक घरीं होते त्यास बोलावून घेतलें. मुसा भुशी फिरंगी नबाबाकडील त्यानें तोफांचा मार देऊन गांवकुसू पाडिलें. हल्ला जाला. कोन्हेर त्रिंबक यास कपाळास गोळी चाटून गेली. भाऊसाहेब व पुरंदरे मोर्च्यांत होते. मुरारराव घोरपडे कौल घेऊन भेटीस गेले. सल्ला जाला. मुजाफरखान चाकर ठेवून श्रीमंतांनीं बराबर घेतला. निजामअल्ली भागानगरास गेले. नागपुरास भोंसले निरोप घेऊन गेले. पर्वतीस तळ्याचें काम लाविलें. खासे जाऊन बसत होते[५५]. कलम.

१. शके १६७८[५६] सन ११६६. खासा स्वारी फौजेनिशीं नालबंदी देऊन साठ हजार फौज घेऊन कारभारी भाऊसाहेब [असे] कृष्णातीरास गेले. करनाटक प्रांतींचे वकील आले. खंडण्याचा करार करून घेऊन तोफखाना

---

५१. नित्य आळंदीस जाणाऱ्या एका गौळी जातीच्या वारकऱ्यानें झाडें लाविलीं असें सांगतात तें या वरून खोटें ठरतें.

५२. "खासा स्वारी कृष्णेपर्यंत जाऊन माघारी आली नंतर सिंहस्थाकरितां नासिकास गेले. दादा साहेब हिंदुस्थानांत." दुसरी बखर

५३. कृष्णराव हे निजामाकडील पेशव्याचा प्रसिद्ध वकील जो गोविंदराव काळे त्याचे तीर्थरूप.

५४. ही ओक याची कन्या.

५५. "कुंभेरीहून दादा देशीं आले. जानकीबाई प्रसूत होऊन मरण पावली उपरांत गलगल्यास लग्न करून सावनुरास स्वारीस (खासाकडे) गेले. याच सालीं तुळाजी आंग्रे धरून आणिले." दुसरी बखर.

५६. "सु० स० सब्बा खमसैन (मया व अलफ् ११५७ इ० स० १७५६) खासा स्वारी श्रीरंगपट्टणास गेली बरोबर भाऊ दादासाहेब कितुरास." दुसरी बखर.

जगी सामानें[५७] बरोबर असतां श्रीरंगपट्टणास गेले. तेथें कुंभार राजा. त्याजवळ हैदर नाईक जमादार होता. मोर्चे देऊन सत्तावीस दिवस लढाई केली. खासा भाऊ साहेब[५८] मोर्च्यांत होते. मोर्च्यांतील तोफ एक फुटली त्यानें माणसें जायां झालीं. नंतर सल्याचें बोलणें होऊन, छत्तीस लाख रुपयांचे होन व पंधरा लक्षाची हुंडी, एकूण एकावन लक्ष रुपये खडणी घेऊन श्रीमंत ज्येष्ठमासीं तुंगभद्रेवर आले. नदीस पाणी फार होतें. श्रीमतांनीं पूजा करून प्रार्थना केली. उतार होऊन लष्कर उतरून आलें. पुढें कृष्णेवरही याप्रमाणें झालें. लष्कर उतरून पार आलें. श्रीमंत आलीकडे आल्यावर कृष्णेस पाणी पूर्ववत् प्रमाणें जाहलें! दर कूच निघोन सत्ताविसावे दिवशीं पुण्यास दाखल जाहले. दादासाहेब यास कारभारी सखाराम भगवत हे व होळकर समागमें स्वारी हिंदुस्थानांत पाठविली. कलम.

१. शके १६७९ सन ११६७. स्वारी[५९] श्रीमत विश्वासराव, कारभारी बाबूराव फडणीस, सरदार दत्ताजी शिंदे, फौज सुद्धां व हुजरात पागा व सरदार निजाम अल्लीखां याजवर रवाना केलें. त्यांजकडील वकील पांच लक्ष रुपयांची जहागीर देतों म्हणोन बोलण्यास आले. तें श्रीमतांनीं न ऐकतां बिघाड दाखविला. नवाब चालून आले. बरोबर विठ्ठल सुंदर दिवाण होते. निजाम अल्लीखां येतात हें ऐकून भाऊसाहेब फौजे सुद्धां डेरां दाखल होऊन मागाहून चालले. हुजुरात पंचवीस तीस हजार घेऊन कूच दर कूच नाशकास जाऊन, गंगास्नान करून, नगर किल्याजवळ फरा [?] बागांत मुक्काम केला. विश्वासराव यांची व नवाब बहादुर याची लढाई होऊ लागली. दत्ताजी शिंदे यांनीं तरवार फार केली. नवाब शिकस्त होऊन पचवीस लक्ष रुपयांची जहागीर व किल्ले देऊन सल्ला केला. उभयतां श्रीमताच्या भेटी झाल्या. या पूर्वीं नवाबाची भेट विश्वासराव यांनीं भगवतराव कडेकर [?] याचे विद्यमानें घेतली होती. नवाब निघोन गेले. उभयतां श्रीमत पुण्यास आले. हिंदुस्थानांत दादासाहेब छावणी करून राहिले. कारभारी सखारामपत व जनार्दन बल्लाळ फडणीस होते. त्यांत फडणिसांचा काळ झाला.[६०] कलम.

---

५७. जगीसामान=लढाऊ सामान, दारू गोळा वैगेरे

५८. यावरून व मागील पुढील मजकुरावरून भाऊस लढाईचा सराव नव्हता असें बिलकुल होत नाहीं

५९. "सु० स० समान खमसैन (म० अ० ११५८ ई० स० १७५७) खासास्वारी बरावर भाऊ तादुळजे पर्यंत गेले. नवाब निजामअल्लीखा याजपासून २५ लक्षांची जहागीर घेतली. दादासाहेब किनुरास" दुसरी बखर.

६०. भाऊ साहेबांची बखर पृ० ३६ व ३७ पहा.

[४१] ॥ श्री लक्ष्मीकांत ॥

हुकूमनामा सरकार श्रीमंत महाराज राजश्री रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा बे॥ शिवराव पांडुरग सु॥ सीत अर्बेन मयातैन आलफ. छावणी फौज सोनेगांव येथे फौजेंत तुमचे कडील कारकून दाखल्याचे कामीं आहेत त्यांस सांप्रत ज्याप्रमाणें छावणी फौज माहाराजगज येथें शिरस्ता चालत आला त्याप्रमाणेंच याही फौजेंत राहील हें समजोन हा हुकूमनामा तुम्हास सादर केला असे. त्यास तुम्ही छावणी फौज सोनेगांव येथून आपले कारकून दाखल्याचे कामीं आहेत त्यांजला मैदमरसुद्धा बोलावून घेणे. जाणिजे छ० १ माहे शवाल सन १२५५ साल फसली मोर्तब सुद.

[४२] ॥ श्री लक्ष्मीकांत ॥

राजश्री बाळाजी रामचंद्र गोसावी यांस

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य— श्रे॥ रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा दंडवत सु॥ सन इसने अशर मयातैन व अलफ राजश्री अमृतराव पांडुरग यानीं विनतीपत्र पाठविलें त्याजवरून सरकारचे समजण्यांत आलें [कीं] पेंढारी यांची जमाव येकायेकीं कोणास बातमी न समजतां नागपूर शहरचे जवळ येवून मगळवारी पेंठेस आग दिल्ही. आणि चहूकडून येकच बलवा केला. त्या प्रसगीं तुम्हीं जातीनीं जाऊन तोफखाना व बाणाच्या कैच्या[1] रवाना केल्या होत्या त्या माघाऱ्या आणोन, तोफखान्याचा गोलदाज वगैरे एकत्र करून पेंढारी याची लढाई घेऊन त्या लोकांचे पारपत्य करून शहर वाचविलें व त्यांचे मागे धावून जाऊन जागजागीं ज्या ज्या रुखावर त्यांचा राह त्या त्या रुखावर तोफेचा आणि बाणांचा[2] मार करून परागदा केलें. इत्यादिक मजकूर सरकारचे समजण्यांत आले. यास तुम्ही तीर्थस्वरूप कैलासवासी बाबासाहेब[3] यांचे वेळेपासून वडिलोपार्जित सरकार चाकरी ऐसीच निःसीम पणें करीत आलां, व फार दिवस सरकारचे पदरीं अन्न खात आलां व सरकारची सेवा ही करीत आला तेव्हा तुह्माविषयीं सरकारची खातरजमा आहेच. हल्लीचे वेळेस सरकारची खांसा स्वारी प्रसंगीं नसतां मेहनत केली आणि अमृतराव पांडुरग यास गोळी लागून जखमी जाले असतां सर्वत्रांस समेटून राजश्री शिवराव पांडुरग यांस पुढें करून सरकारचा नक्षा कायम ठेविला याचा संतोष सरकारास फार झाला. त्यास ऐसी चाकरी तुमचे वडिलांपासून होतच आली आहे. त्याप्रमाणें हल्लीं तुम्ही केली व पुढेंही करीत जाणें. तुह्माकडेस हजेरी गणती वगैरे फौजेची आहे त्याप्रमाणें

1. दगा
2. बाण दारूचे
3. भवानीपत काळू.

चालेल आणि तुमचे वंशस्याचा निर्वाह शिलशिल्यानुरूप सरकारांतून होईल, एविशीं तुम्ही आपली खातरजमा ठेवणें. नाणिजे छ ५ माहे रविलावल. बहुत काय लिहिणें. (शिक्का.)

[४२] नवाबाची व जानोजी भों- सलेची कलमबंदी.

सवाल १.—वराड प्रांतीं तह पहिले पासून आहे. त्याप्रमाणें अमल सुरळीत चालावा. त्यांत खलश[1] नसावा. ज्यास्ती उपद्रव करूं नये. कलम.

ज० १.—खलेल आम्हाकडून जाहला असला तरि जाबसाल खाम हिशेब मनास आणून करू. पुढे तहाप्रमाणें चालू येणेंप्रमाणें.

स० २.—सालमजकुरीं श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान यांची स्वारि वऱ्हाड प्रांतीं आली. भोंसले याचा हिस्सा म्हणून महालों महाल ऐवज घेतला. त्याची रसीद एकदर महालों महालची द्यावी कीं, जो आकार मामलत रुईनें होईल त्यांत सरकार हिस्सा जाऊन बाकी ह्याचा हिस्सा राहील त्यात तो ऐवज मजुरा द्यावा.

ज० २.—ऐवज सालमजकुरीं न पुरतां येत्या सालांत राहिला ऐवज मजुरा देऊं. रसीद वाजवी असावी.

स० ३.—देवगड चांदा येथील पेशकशीचा ऐवज सुदामत[2] प्रमाणें देत नाहींत. त्याचा मागील हिशेबाप्रमाणें ऐवज नगद द्यावा. व पुढील सावकारी निशा द्यावी. कलम.

ज० ३.—[ही जागा मूळात कोरी आहे.]

स० ४.—गंदिया व ठाणें सांप्रत नवीन घेतले आहेत त्यांत सुदामत ठाणें राहत आहेत ते ठाणें सोडावीं. ठाणें आमचीं. कलम.

ज० ४.—तहाखेरीज घेतलीं असतील तरि माघारी घ्यावीं.

स० ५.—सांप्रत फौजेचे उपद्रयामुळें वऱ्हाड मुलूख प्रात खराबीत आले. त्यास कौलपत्र देऊन आकाराचा पैसा घेऊन त्याची उस्तवारी करावी; उभयतां कडून कौलास अंतर नसावें. ज्यास्त उपद्रव न करावा.

ज० ५.—प्रांत उभयतांचा आहे. त्यास उभयपक्षीं उचित तें करावें.

स० ६.—वऱ्हाड प्रांतीं सुभा राहील त्यानें व सरकारचे सुभेदारानें आपापले तहाप्रमाणें अम्मल करून सुरळीत वर्तावें; हिशेबाप्रमाणें महालाचा वसूल द्यावा; जहागीरदार वगैरेंचे महालास उपद्रव न द्यावा. कलम.

---

१. दुजाभाव. २. पूर्वंचालीप्रमाणें.

ज० ६—सदर्हू प्रांत तुमचा आमचा आहे त्यास उभयतांनीं परस्परें जें उचित तें करावें. येणेंप्रमाणें.

स० ७—जहागीरदाराचे महालांत तह व गावखर्च व सरदेशमुखी वजा करून बाकी निमेनिमे ऐवज घेत जावा; त्या करारात अतर नसावें. कलम.

ज० ७.—[ही जागा मूळांत कोरी आहे]

स० ८.—पागेकरी वगैरे पतकी महालात राहतात. त्यांनीं वागगा उपद्रव रयतीस न द्यावा. कलम.

ज० ८.—जें उचित तें उभयतांनीं करावें.

स० ९.—भागानगर व बेदर व अवरगाबाद वगैरे प्रांतीं घांसदाणा नबाब असफज्याचे वेळेस न होतां, साप्रत ही खास फौज त्या प्रांतीं असल्यास घेऊं सकत नाहींत. फौज मोहीमशीर असतां मागें उपद्रव देतात ते न करावा. कलम.

ज० ९.—घांसदाणा नबाब असफज्याचे वेळेस व नासरजग याचें इनायत झाला. घासदाणा मामूल घेणें. येणेंप्रमाणें.

स० १०—प्रगणे नाचणगाव वगैरे महाल वर्षापार आहेत त्याचा तहाचे वेळेस इजारा करून दिल्हा. त्या तागाईत तो ऐवज न आला तो नगद द्यावा पुढें सावकारी निशा जाली यास महाल त्याजकडेस रहावेत नाहीं तरि सदर्हू महाल सोडावेत.

ज० १०—सदर्हू इजाऱ्याचे तहाप्रमाणें ऐवज बेमुजीब हिशेब भरून तागाईत राजे बहादुर दिल्हा. आलीकडेस सनदा आहेत त्यास कराराप्रमाणें सनदा असल्यास उत्तम.

स० ११—साबाजी भोंसले यांस जागिर बशर्त चाकरी करावी म्हणून दिल्ही. त्यास कराराप्रमाणें फौज चाकरीस नाहीं. सबब फौज चाकरीस द्यावी. अथवा महाल सोडावे.

ज० ११.—चाकरी बशर्त परंतु आज पावेतों चाकरी केली नाहीं. जहागीर आसफज्यापासून आहे.

स० १२—आमनेरचा किल्ला यास दिल्हा. सबब कीं, हे येऊन सरकारांत सामिल जाहले. पुढें सामिल राहून कितीएक मनसुबे करावे, तो याजकडे सामिलातींत अतर जहाले सबब किल्ला व महाल सोडावा. दिकत नसावी.

ज० १२.—बेमोजिब सनद जवाबसाल आहे.

स० १३.—राजाराम बाबूराव सुभेदार आपले सुभ्यांत अम्मल करितात. त्यास बुडविलें त्याची माल मवेशी व सरकारच्या तोफा वगैरे माघाऱ्या द्याव्या. क० १

ज० १३.—बाजवी.

स० १४.—निंबाळकर वगैरे त्यांचे महालात पैसे वगैरे वाजवी घेतले ते जमीदाराचे रुजुवातीनें सदर्हू ऐवज माघारा द्यावा. कलम १.

ज० १४.—बत्तिसा लक्षाची जहागिर श्रीमतांनें दिली त्या महालाचा वसूल नवाबचे सरकारात अगर जहागिरदारांकडे जमीदाराकडे त्या वेळीं सदर्हू निंबाळकर वगैरे यांचे तालुक्यात घेतला असेल.

स० १५.—हवेली बाळजपूर याचा मक्ता सरदेशमुखी मोकाश पावती घासदाणा वगैरे कुल मुकरार रुपये २५००० पंचवीस हजार अक्षरीं पचवीस हजार घेत जावे. याचप्रमाणें तहनामा आहे त्यास सांप्रत कराराशिवाय ऐवज अधिक घेतला असेल तो ऐवज माघारा दरोबस्त दिला पाहिजे. कलम १.

ज० १५.—[ही जागा मूळात कोरी आहे]

[४४] भोंसल्यांच्या लढाया आणि *तहनामे.

[१] पहिला रघोजी

तारीख चद्र १२ माहे जून सन १८२१ इसवी साहेब अल्लीशान बहादूर [रेसिडन्ट साहेब] यानीं हुकूम केला जे, ज्या लढाया जाहाल्या त्याच्या नतर बोलाचाली काय जहाली व गोष्ट मान काय जाहाली ते कळवावी.

मोठे रघोजी भोसले याचे वेळेस पाच लढाया जाहाल्या एक [१] कान्होजी भोंसल्याची [२] दुसरी बंगाल्याची [३] तिसरी देवगडची [४] चवथी चांद्याची [५] पाचवी निजामअल्लीखाची. या पाच लढाया जाहाल्या यांशिवाय भोपाळाकडेस पेशवे साहेबांबरोबर गेले होते व बुंदेलखडाकडे व त्रिचनापल्लीकडे व चंदीचदावराकडेस गेले होते. जाण्याचें कारण मुलूख लुटावा आणि खडण्या घ्याव्या, इतके कारण; सवालजबाब नाहीं; याचा तपशील या प्रकारें:—

१. प्रथम रघोजी भोंसले साहेबांस सेनासाहेबीची पदवी मिळून कान्होजी भोंसलेचे कामावर स्थापित जाहाले. कान्होजी, चुलत चुलता याशी व रघोजीशीं लढाई उमरावती व बाळापूर यांचेमध्यें जाहाली. तेव्हां कान्होजीचे बोलणें राजा शाहूशीं काय जहालें हें न समजलें. परंतु कान्होजी भोंसल्याची सेलतनत[2] बिघडल्या नंतर त्याचे पुत्राशीं व रघोजीशीं करार मदार जाहाला त्याचा बजिन्नस तहनाम्याचा आहे. नक्कल सन ११४९ जे

* प्रस्तुत लेख बराच मोठा आहे व त्यात कोठें युद्धसग्रामाची हकीकत सविस्तर दिली आहे. या समग्र लेखाची दुसरी प्रत आमच्या पाशीं नाहीं तथापि इतर ठिकाणीं यांतील कित्येक गोष्टींचा उल्लेख आला आहे व तहनाम्यांच्या सबध प्रती मिळाल्या आहेत ह्मणून हा लेख जितका सुबोध करवला तितका केला आहे.

१ पहिला रघोजी.

२ सलतनत—सलतान—सलतन = फौजफाटा, घोडेस्वार

निघाले बळें मार साही जणांचे । महावीर ते गर्जती विक्रमाचे ॥
रणामंडळीं पारखे वीर कैसे । दळेंशीं बळें धावती काळ जैसे ॥ ४८ ॥
महा मार दोहीं दळीं एक जाला । कपी वीर राक्षेस कीती निमाला ॥
पुढें वानरीं घोर घातें निघातें । रणीं भग्न केलें तयां राक्षसांतें ॥ ४९ ॥
तयां देखता लोटला दिव्य घोडा । नरां अंतकू कोपला वीर गाढा ॥
बळें हाणतां शस्त्र वाजे घडाडां । तुटों लागले पादपाणी धडाडा ॥ ५० ॥
बहू वेग संहारिती सर्व सेना । कपी पाहती अश्व कोठें दिसेना ॥
पुढें पाहतां पाहतां लाग वेगीं । अकस्मात तें आदळे खड्ग अंगीं ॥ ५१ ॥
बहूसाल तेणें [v]तया वानराच्या । ग्रिवा कापिल्या थोर माहा विरांच्या ॥
कपी-वाहिनीचा रणीं आट जाला । [w]भुमी लोटिले शोणितें पूर आला ॥ ५२ ॥
कपी वीर ते खोंचले भग्न जाले । महा मार देखोनि वेगें[x] पळाले ॥
कितीएक ते सुग्रिवा आड गेले । पुढें अंगदें सर्व ही स्वस्थ केले ॥ ५३ ॥
उणें देखिलें धांवला शीघ्र कोपें । बळें ताडिला अश्व तो वज्र-थापें ॥
नरा-अंतकाला रणीं अंत आला । बहू मेद-मांसें भुमी गाळ जाला ॥ ५४ ॥
नरा-अंतका मारिलें अंगदानें । पुढें वीर ऊठावले घोर त्राणें ॥
रणामंडळा माजि ते शीघ्र आले । तया अंगदा ही कपी साह्य जाले ॥ ५५ ॥
करी नीळ तो युद्ध माहोदराशीं । महा वीर देवांतकू मारुताशीं ॥
भिडे त्रीशिरा पार्श्व तो ऋषभेशी । बळें झुंझती चौघे तीघां जणांशीं ॥ ५६ ॥
पुढें माडिला थोर सहार तेथें । रणीं माजलीं तें बहूसाल प्रेतें ॥
महावीर ते धीर संग्राम-सेरे । बळें धांवती एकमेकां पुढारें ॥ ५७ ॥
विरश्री बळें दूर टाकूनि शंका । रणीं हाणती घाय ते येकमेकां ॥
महा थोर संग्राम साही जणांचा । पुरीं पूरला अंत त्या राक्षसांचा ॥ ५८ ॥
गजारूढ माहोदरू त्या निळानें । रणामाजि देवांतकू मारुतीनें ॥
महा वीर पारश्व त्या ऋषभानें । रणीं झुंजतां पाडिले थोर मानें ॥ ५९ ॥
बळें कोपला तो अती चडकाया । रथू लोटिला शत्रु तेणें जिताया ॥
कपी वीर ते आडवे शीघ्र आले । पुढें चालतां सर्व ही भग्न केले ॥ ६० ॥
रथीं बैसला पर्वता सारखा तो । म्हणे राम हा कोण युद्धासि येतो ॥
वदे शीघ्र बीभीषणू रम्य वाचा । रघूनायका पुत्र हा रावणाचा ॥ ६१ ॥
सखा होय सौमित्र तुह्मासि जैसा । अतीकाय तो मेघनादासि तैसा ॥
न लेखी कपी वाहिनीचा उठावा । तुह्मीं कीं सुमित्रा-सुतें हा वधावा ॥ ६२ ॥

---

v. 'रिसां' पा० भे० w 'भुमीलागिं शोणीत तो पूर आला' पा० भे०. x. 'मार्गें' पा० भे०.

म्हणे त्यासि पाहा बरें रावणारी । उभा राहिला शीघ्र कोदंड-धारी ॥
विरश्री बळें बाणिली दिव्य शोभा । रणामडळीं ठाण माडूनि ऊभा ॥ ६३ ॥
पुढें रावणें ओढिला बाण जैसा । यदे आदरें वीर सौमित्र तैसा ॥
पहावें घडी येक राजीव-नेत्रें । वधीतों बळें दैत्य मुहूर्त-मात्रें ॥ ६४ ॥
पुढें पावला तो अती चड काया । yबहू बोलती येकमेकां छळाया ॥
तया येकमेकांस निर्वाण जालें । शरां सोडिलें व्योम सपूर्ण केलें ॥ ६५ ॥
शरा तोडिती एकमेका विराचे । पुन्हा मागुती भार येती शराचे ॥
बळें भीडती बाणबाणास कैसे । पडों लागती छेदिले सर्प जैसे ॥ ६६ ॥
शरीं राक्षसें व्योम सपूर्ण केलें । विरें लक्ष्मणें शीघ्र छेदूनि नेलें ॥
रिपू कोपला मागुते बाण सोडी । बळें वीर सौमित्र तात्काळ तोडी ॥ ६७ ॥
पुढे वीर रामानुजें ते चि काळीं । नभीं मडपू घातला बाणजाळीं ॥
किती चूकले भार येतां शरांचे । देहे खोंचले एकमेकां विराचे ॥ ६८ ॥
विरश्री बळें दुःख नाहीं तयाचें । नभीं पाहती देव कौतूक त्याचें ॥
बळें थोकलीं युद्ध होतां खणाणां । तया मस्तकू डोलवी रामराणा ॥ ६९ ॥
भला रावणी वीर हा चंडदेही । दुजा मानवी वीर सौमित्र तो ही ॥
महावीर दोघे रणामाजि कैसे । बळें मातले भीडती काळ जैसे ॥ ७० ॥
पुढें शीघ्र सौमित्र तो वज्र-ठाणें । बळें तोडिलें शीर चद्रार्ध बाणे ॥
रणीं पाडिला तो अती चडकाया । बळें लागले दैत्य मागे पळाया ॥ ७१ ॥
बहूसाल ते मृत्युपथेंचि गेले । परी अल्प घायाळ मागें पळाले ॥
पुरी माजि जाऊन लंकापतीला । भयें सांगती सर्व सहार झाला ॥ ७२ ॥
बहू झुजतां झुजतां भग्न जाले । रणीं सर्व ही पुत्र-मत्री निमाले ॥
नरां वानराला जयो प्राप्त जाला । क्षयो राक्षसां शीघ्र टाकूनि आला ॥ ७३ ॥
पुढे रावणू तो भुमी अग घाली । तया ऐकतां मूर्छना शीघ्र आली ॥
शरीरीं नसे शुद्धि सर्वै उडाली । बहू दैन्यवाणी दशा प्राप्त जाली ॥ ७४ ॥
करी रावणू शोक शंकारहीतू । सभा-मंडपीं धांवला इंद्रजीतू ॥
पिता शीघ्र आलिंगिला मेघनादें । म्हणे काय जी शीणतां व्यर्थ खेदें ॥ ७५ ॥
बहूता परी जनकू शीकवीला । म्हणे शीघ्र मारूनि येतों रिपूला ॥
तेणें रावणू शोक साडूनि ठेला । बहूसाल सन्मानिलें त्या सुताला ॥ ७६ ॥
बहू दीस होती गळां रत्न माळा । तये पाहतां मोल थोडें भुगोळा ॥
करीं घेतली माळिका आवडीनें । सुताच्या गळां घातली तेzत्वरेनें ॥ ७७ ॥

---

६१. कोदड=धनुष्य ६२. राजीव=कमल. ६३. मुहूर्त=अत्यल्प काळ. y. 'बळें' पा० भे०. ६४ रावणी=रावणाचा पुत्र. ६५ जनक=बाप (रावण). z. 'रावणानें' पा० भे०.

रणा चालिला वीर संग्राम सैरा । दळेंशीं बळें लोटला भार सैरा ॥
रथां घोडियां कुंजरा [66]मीति नाहीं । बहूसाल वाद्यें पुढें एक घाई ॥ ७८ ॥
महा वैभवेशीं रणामाजि आला । तया इंद्रजीतें रणीं होम केला ॥
[a]यथायोग्य पूर्णाहुतीचेनि तोषें । रथू दीधला अग्निवर्णू [67]हुताशें ॥ ७९ ॥
रथू तोमरू-खड्ग बाणीं विराजे । वरी रावणी तो महा वीर साजे ॥
उडाला रथेंशीं बळें अंतराळें । असंभाव्य सोडी तळीं बाण-जाळें ॥ ८० ॥
बळें सूटले बाण त्या राक्षसाचे । बहू खोंचले भार [68]गोळांगुळाचे ॥
[b]फुटों लागले कोंपळे पादपाणी । भयें बोलती वानरें दैन्य वाणी ॥ ८१ ॥
कितीएक ते वीर भेणें पळाले । पुढें जात जाताचि चौरंग केले ॥
कितीएक धाकें विरां आड जाती । अकस्मात तेथें चि ते भेदिजेती ॥ ८२ ॥
कपी-वाहिनीमाजि आकांत जाला । रणीं तो विरें वीर सर्वे निमाला ॥
सुमित्रा-सुतू बोलिला राघवाला । बहू आट जाला रिसां वानरांला ॥ ८३ ॥
पुढें बोलतां बोलतां ते चि काळीं । अकस्मात ते भेदिले बाण-जाळीं ॥
निचेष्टीत भूमी मनुष्यें गळालीं । विरें इंद्रजीतें [c]बहु ख्याति केली ॥ ८४ ॥
बळी रावणी एकला वीर जेठी । कपी पाडिले लक्ष कोट्यानुकोटी ॥
महा वीर ते धीर मेरू बळाचे । प्रतापें सुराहूनि ते विक्रमाचे ॥ ८५ ॥
रिसां वानरां सर्व संहार केला । पुरी माजि तो येश घेऊनि गेला ॥
नमस्कार केला तया रावणाला । दळेंशीं बळें राम शत्रू निमाला ॥ ८६ ॥
रणीं सर्व ही पाडिले प्रेतराशी । बहूसाल आनंद त्या रावणासी ॥
महा सूख लंका-पुरीमाजि ऐसें । पुढें वर्तलें वानरांमाजि कैसें ॥ ८७ ॥
कपी रीस[d] ते पर्वता तुल्य कैसे । निमाले रणीं [e]पाडिले वृक्ष जैसे ॥
तयांमाजि कल्याण दोघा जणाला । कपी मारुती आणि बीभीषणाला ॥ ८८ ॥
रणें माजलें सर्व ही प्रेतरूपी । तया माजि ते दोघे [69]उद्विग्न रूपी ॥
विचारूनिया [70]वन्हि-शीखा उजेडें । रणा शोधिलें सर्व [f]तिहीं निवाडें ॥ ८९ ॥
रणा शोधितां सर्व सेनेसि अंत । तयामाजि तो बोलिला जांबुवंत ॥
पुढे वीर ते शीघ्र धांवूनि आले । तया पाहतां बाण आंगीं बुडाले ॥ ९० ॥
बहूसाल तो रीस घायाळ जाला । बळी[g] बाण-जाळीं रणीं आकळीला ॥
महावीर बीभीषणें ऊठवीला । बळें बाण वोढूनियां स्वस्थ केला ॥ ९१ ॥

---

६६. मिति=गणति a 'तयालागि' पा० भे० ६७ हुताश=विस्तव. ६८. गोलांगुल =वानर. b. 'तुटों' पा० भे० c 'रणीं' पा० भे० d. 'वीर' पा० भे० e ठेविले पा० भे० ६९ उद्विग्न=दु खी. ७० वन्हिशिखा=विस्तवाची ज्वाला f ही तें पा० भे० g. 'बहू' पा० भे०

पुढें ऋक्ष बीभीषणालागीं पुसे । महावीर ते मुख्य आहेत कैसे ॥
म्हणे जांबुवतासि नैॠत्य-नाथू[७१] । विरा पुससी काय जाला अनर्थू ॥ ९२ ॥
महावीर दोघे निचेष्टीत जाले । [h]परी सुग्रिवादीक सर्वे निमाले ॥
रणामाजि ते शोधिली सर्व सेना । समस्तामध्यें एक तोही [1]दिसेना ॥ ९३ ॥
प्रसगीं निरूपी यथातथ्य मानू । मनामाजि तो जांबुवतू निवांतू ॥
म्हणे वीर बीभीषणू जांबुवता । समस्तासि कल्याण ते साग आतां ॥ ९४ ॥
म्हणे ऋक्ष तो मारुतीवीण कांहीं । विरां ऊठवाया दुजा प्रेल नाहीं ॥
क्षिराब्धी-तटीं योजनें चारि कोटी । गिरी द्रोण आणील हा वीर जेठी ॥ ९५ ॥
महा रम्य द्रोणाचळू भव्य रूपी । तया मस्तकीं औषधी दिव्यरूपी ॥
बळें आणितां ऊठती सर्व सेना । कपी मारुतीवीण दूजा दिसेना ॥ ९६ ॥
म्हणे जांबुवतासि नैॠत्य-नाथू । असंभाव्य तू सागशी दूर पथू ॥
गमे प्रेल हा सर्वथा ही घडेना । गिरी मारुतीचेनिही आणवेना ॥ ९७ ॥
म्हणे गा विरा काय तू बोलिलाशी । कपी सारखा मारुता भावितोशी ॥
परी जाणहा ईश्वरू साक्ष रूपी । कळेना जना रुद्र पूर्ण-प्रतापी ॥ ९८ ॥
बहु स्तूति केली तया मारुताची । तयें तोषली वृत्ति बीभीषणाची ॥
म्हणे गा विरा सकटीं धांव घालीं । बळें ऊठवीं सर्व सेना निमाली ॥ ९९ ॥
कपी मारुती उत्तरें सिद्ध जाला । मनीं चिंतिलें राम-पादांबुजाला[७२] ॥
महावीर आणील द्रोणाचळातें । पुढें वीनवी दास तो श्रोतयांतें ॥ १०० ॥

प्रसंग ५वा प्रारंभ.

उभा राहिला वीर मंदार जैसा । मनाहूनि पूढें बळें वेग तैसा ॥
रूपें कर्कशू पाहतां पाहवेना । बहूसाल उचाट त्या राहवेना ॥ १ ॥
अकस्मात तो व्योम[१]-पथें उडाला । मही झोकली पन्नगा[२] भार जाला ॥
बहू झोंकिले[a] कूर्म[३] वाराह[४] दंती[५] । झडा चाचरे[b] ते धरा[६] सावरीती ॥ २ ॥
स्फुरद्रूप सर्वांग वाजे झडाडा । उडाले नभीं वृक्ष वातें फडाडा ॥
असभाव्य पिंजारिलें पुच्छ[७] मागे । नभोमंडळीं[८] जातसे लागवेगे ॥ ३ ॥
बहू लंघिली फोकळी घेग केला । द्विपें[९] पाच ही शीघ्र टाकूनि गेला ॥
उडाला बळें पांच सिंधू[१०] अगाधू[११] । पुढें देखिला साहवा क्षीर[१२] सिंधू ॥ ४ ॥

---

७१ नैॠत्यनाथ=राक्षसाचा स्वामी. h 'कपी' पा० भे. 1 'वदेना' पा० भे०. ७२ पादांबुज=पदकमल. १ व्योम=आकाश २ पन्नग=शेष, सर्प a. 'झोकले' पा० भे०. ३ कूर्म=कासव. ४ वराह=डुकर ५. दंती=हत्ती. b. 'चांचरीती' पा० भे०. ६. धरा=पृथ्वी ७ पुच्छ=शेपूट. ८ नभोमंडळ=आकाशमंडळ ९ द्वीप=बेट. १०. सिंधु=समुद्र ११ अगाध=खोल १२ क्षीर=दूध.

तयाच्या शिरीं उंच आकाश पंथें । विरें देखिलें रम्य द्रोणाचळातें ॥
तया मस्तकीं दिव्य वल्ली अपारा । प्रभा फाकली तेज कल्लोळ सैरा ॥ ५ ॥
पुढें देखतां मारुता सावरेना । धरीतां बळें तेज हाता चढेना ॥
महा औषधी दिव्य शैल्या निशैल्या । कपी देखतां सर्व ही गुप्त झाल्या ॥ ६ ॥
तया पर्वताची बहु स्तुति केली । परी नायके सर्व ही व्यर्थ गेली ॥
बहूसाल त्या [13]अचळें गर्व केला । पुढें मारुता कोप तात्काळ आला ॥ ७ ॥
महा थोर धिःकार केला तयासी । बळें शीघ्र उत्पाटिलें पर्वतासी ॥
गिरी घेतला पुच्छ वेष्टीत माथां । कपी-राज तो चालिला व्योम पथा ॥ ८ ॥
रणीं जाहला सर्व संहार जेथें । महावीर आला अकस्मात तेथें ॥
[14]निशा दाटली अंधकारें दिसेना । गिरी ठेवितां देखिली सर्व सेना ॥ ९ ॥
पिता पावला तो बळें मारुतीचा । रणीं वास नेला तया औषधींचा ॥
सुगंधें चि ते वीर आरोग्य जाले । कपी सर्व ही मृत्यु मारूनि ठेले ॥ १० ॥
दळेशीं बळें ऊठला रामराजा । स्फुराणें रणीं[c] गर्जती वीर-फौजा ॥
पुढें मारुतें घेतलें पर्वताला । क्षिराब्धी तटीं शीघ्र ठेवूनि आला ॥ ११ ॥
तुलेना गती शक्ति माहा विराची । कळेना करी कोण संख्या[15] बळाची ॥
दिसे पाहतां वानरू वेषधारी । परी जाणिजे सत्य हा त्रिपुरारी[16] ॥ १२ ॥
निशीच्या [17]पदें चारि कोटी उडाला । गिरी दों[d]पदीं शीघ्र घेऊनि आला ॥
पुन्हा मागुती तीपदा माजि नेला । प्रभातें चि चौथे पदीं प्राप्त जाला ॥ १३
सहस्रेक [18]गांवें गिरी[19] स्थूल मोठा । असंभाव्य या मारुतीचा चपेटा ॥
उडाला नभीं योजनें कोटि सोळा । नसे शोधितां दूसरा या भुगोळा ॥ १४ ।
बहू पंथ चाले रवी भार नाना । बहू भार बाहे फणी[20] तो उडेना ॥
गरूडासि तो आचळू हालवेना । दुजी साम्यता ब्रह्म गोळीं दिसेना ॥ १५ ॥
पुढें मारुती भव्य आनंद-रूपी । नभोमंडळीं भानु[21] जैसा प्रतापी[22] ॥
महा वीर तैसा दळामाजि आला । समस्तासि देखोनि आनंद जाला ॥ १६ ॥
सखा तो जिवाचा असे दूरि देशीं । सदा लागले चित्त हें त्याजपाशीं ॥
पुढें पाहतां तो अकस्मात आला । तया सारिखें [e]जाहले मारुताला ॥ १७ ॥
कपीनें कसें पाहिलें राघवासी । पुढें देखिलें लोभियानें धनासी ॥
तथा बाळकें देखिलें जननीळीं[23] । तया सारिखें जाहलें मारुताला ॥ १८ ॥

---

१३ अचळ=पर्वत १४ निशा=रात्र c 'कपी' पा० भे० १५. संख्या=गणना. १६ त्रिपुरारी=शिव १७ पद=चवथा हिसा (प्रहर). d. द्रोण तो' पा० भे०. १८ गांव=योजन=चार कोस १९ गिरी=पर्वत २०. फणी=शेष २१. भानु=सूर्य २२ प्रतापी =ऊन पाडणारा, पक्षीं शूर e. 'वाटलें राघवाला पा० भे०. २३ जननी=आई

नमस्कारिलें त्या रघुनायकासी । उभा राहिला हात जोडोनि पाशीं ॥
म्हणे राम धन्य गा धन्य वीरा । कपी काय द्यावे तुझ्या उपकारा ॥ १९ ॥
अगा मारुती तुझिया उपकारें । जिवा ऋण जालें बहूसाल भारें ॥
सदा सर्वदा आमुची थोर चिंता । समस्तासि तू एकला प्राण-दाता ॥ २० ॥
म्हणे मारुती सर्व स्वामी प्रतापें । प्रभू काय कीजेल म्यां दीनरूपें ॥
समर्था तुझेनी कृपेवीण कांहीं । स्वता अल्पही कार्य होणार नाहीं ॥ २१ ॥
बहूतां परी मारुतें स्तूति केली । मनोवृत्ति ते राघवाची निवाली ॥
पुढें राघवें रुद्र संतुष्ट केला । बहूतां परी आदरें गौरवीला ॥ २२ ॥
प्रसगें कपी नाथ सुग्रीव बोले । म्हणे मारुती प्राण त्वा रक्षियेले ॥
कुळामाजि जालासि पूर्ण प्रतापी । कपीचीं कुळें सर्व ही श्लाघ्यरूपी ॥ २३ ॥
कपी सर्व ही बाण-जाळें निमाले । तुझीया प्रतापें पुन्हा जन्म जाले ॥
प्रसगें सखा राघवें निर्मिलासी । कपी कारणें तूं बहू कष्टलासी ॥ २४ ॥
तया बोलता मारुता सूख जालें । पुन्हा मारुतें ही बहू तोषवीलें ॥
असो हे बहूसाल पाल्हाळ-गोवी । कथा राहिली ते पुढें चालवावी ॥ २५ ॥
कपी-नाथ बोले रघूनायकासी । नये रावणू चडदुःखें रणासी ॥
तरी शीघ्र लंकापुरी जाळवावी । समर्थें कपींलागिं आज्ञा करावी ॥ २६ ॥
पुढें बोलिजे सुग्रिवालागिं देवें । तुम्हीं कल्पिलें कार्य सिद्धीस न्यावें ॥
कपी राम-आज्ञेस घेऊनि वेगीं । विरालागिं आज्ञा करी ते प्रसगीं ॥ २७ ॥
तुम्हीं लागवेगें चुड्या पाजळीजे । बळें शीघ्र लंकापुरी दग्ध कीजे ॥
करीं घेतले उच बाधूनि भारे । कपी धांवती एकमेकां पुढारे ॥ २८ ॥
चुड्या पावकें सर्व ही दीप्त केल्या । अकस्मात लंकापुरीमाजि नेल्या ॥
बळाचे कपी धांवती लक्ष कोटी । चुड्या खेळती थोर आनंद पोटीं ॥ २९ ॥
शिखीं लागतां शीघ्र जाले उमाळे । निळे पीवळे श्वेत आरक्त काळे ॥
बहू लागला चंड वारा भरारां । पुरी माजि तो वन्हि धावे सरारा ॥ ३० ॥
गृहागोपुरें जाहला एक वेळा । असंभाव्य हेलावती तीव्र ज्वाळा ॥
दिशा दाटल्या धूम्र आकाश-पंथें । पिडा जाहली खेचरां भूचरांतें ॥ ३१ ॥
मळें धूविलीं तीं तया रावणानें । सळें ऊसणें घेतलें पावकानें ॥
बळें लागतां थोर कोपें कडाडी । बळें माजला वन्हि पोटीं धडाडी ॥ ३२ ॥

---

२४. कपी-नाथ=वानराधिपति २५. श्लाघ्य=स्तुत्य. २६ निमाले=मेले. २७. शिखा=ज्वाला. २८. श्वेत=पांढरा. २ आरक्त=लाल ३०. चंड=सपाट्याचा. ३१ वन्हि=विस्तव. ३२. गोपुर=देवडी. ३३ खेचर=आकाशात हिंडणारे ३४. भूचर=पृथ्वीवर हिंडणारे. ३५. पावक=विस्तव

बळें क्रोध आला तया पावकाला । वरी वात वेगीं बळें साह्य जाला ॥
शिखीं चालिल्या अंतराळीं धडाडां । जळों लागली दिव्य लंका भडाडां ॥ ३३ ॥
अपारें घरें गोपुरें रम्य सारें । बहूसाल [३६]धामोदरें थोर थोरें ॥
पडों लागलीं दग्ध होतां धबाबा । महा राक्षसी तोंड घेती खबाबां ॥ ३४ ॥
ध्वनी राक्षसाची असंभाव्य जाली । मुखें बोलती आगि रे आगि आली ॥
कितीएक राक्षेस धावूनि आले । अकस्मात ते वीर सर्वै [f]मिळाले ॥ ३५ ॥
बळें धावली ते असंभाव्य सेना । पुढें जावया लाग कोठें दिसेना ॥
शिखा धांवती वन्हिच्या पाठि लागे । पळाले बळी प्राण घेऊनि वेगें ॥ ३६ ॥
बळें सूटलीं वैभवें राक्षसांचीं । बहू दाटलीं वाट प्रेतें विराचीं ॥
कितीएक ते धीट नेटें जळाले । कितीएक ते वीर मागें पळाले ॥ ३७ ॥
त्रिकूटाचळीं थोर आकांत जाला । असंभाव्य राक्षेस कीती निमाला ॥
स्त्रिया बाळकें जेथ जेथें पळालीं । शिखा लागतां तेथ तेथें जळालीं ॥ ३८ ॥
पळायासि मागें पुढें रीघ नाहीं । जळाले पुरीमाजि ते सर्व कांहीं ॥
बहू [३७]कुंजरें [३८]शाकटें [३९]अश्व नाना । निमाले [४०]रथी [४१]सारथी सर्व सेना ॥ ३९ ॥
सहस्रें दहा [४२]भूवनें रावणाचीं । जळालीं बहू संपदा वैभवाची ॥
सुवस्ता अळंकार दिव्यांबरांचीं । सुगंधेल [४४]आज्यादि नाना [४५]रसांची ॥ ४० ॥
गुरें वासरें जाळिलीं पावकानें । बहू [४६]हाट बाजार [४७]केणी-दुकानें ॥
बहूतां जणाचें बहू वित्त गेलें । त्रिकूटाचळा पावकें शुद्ध केलें ॥ ४१ ॥
बहू [४८]बेवसायी भले मोठ मोठे । [४९]भुसारी जरी जोहरी आणि [५०]चाटे ॥
जळाले बहू वित्त हाणोनि घेती । धरेना कदा सांवरेना [५१]रुदती ॥ ४२ ॥
सभा-मंडपीं राक्षसीं हाक नेली । म्हणे पाहतां काय लंका जळाली ॥
दहा योजनें तीसरा भाग जो कां । बळें जाळिली वानरीं [g]सर्व लंका ॥ ४३ ॥
तया रावणा वाटली सर्व चिंता । म्हणे पाठवावे रणीं कोण आतां ॥
न दीसे मुखीं मदली सर्व शोभा । पुढें बोलिला शीघ्र कुंभा निकुंभा ॥ ४४ ॥
म्हणे वानरीं जाळिली सर्व लंका । तयांशीं करा युद्ध टाकूनि शंका ॥
तया सांगता सर्व ऊदीन जाले । महा वीर ते सात युद्धा निघाले ॥ ४५ ॥
बळी कुंभ नीकुंभ जंघ प्रजंघें । दळें सिद्ध केलीं बळें लागवेगें ॥

---

* शिखा=ज्वाला ३६. धाम=घर f ‘जळाले’ पा० भे०. ३७ कुंजर=हत्ती. ३८. शकट=गाडा ३९ अश्व=घोडा. ४० रथी=रथांत बसणारे ४१. सारथी=रथ हाकणारे. ४२. भुवनें=घरें .४३. दिव्यांबरें=उचीं वस्त्रें ४४ आज्य=शेळीचें तूप (अजा=शेळी) ४५. रस=पातळ पदार्थ ४६. हाट=बाजार ४७ केणी=जिन्नस ४८. बेवसायी=उद्योगी, व्यापारी ४९. भुसारी=धान्य विकणारे. ५०. चाटे=कापड विकणारे. ५१. रुदती=रडती. g. ‘शीघ्र’ पा० भे०

महा वीर झुंझार तो वीरूपाक्षू । दळीं चालिला क्रोधनू शोणिताक्षू ॥ ४६ ॥
बळी सात ही ते रथारूढ जाले । महा वीर राक्षेस सर्वै मिळाले ॥
दळें चालिलीं राक्षसाचीं अपारें । भुमी शेष साहू म्हणे थोर भारें ॥ ४७ ॥
बहू दग्ध लंकापुरी होय जेथें । बळें चालिले भार तेणें चि पंथें ॥
निमिष्यांत कुंभे विरें ते चि काळीं । महा मेघ तो पाडिला बाण-जाळीं ॥ ४८ ॥
बळें मातला वन्हि तो वीझवीला । त्रिकूटाचळीं लोक आनंदवीला ॥
विझाली पुरी शीघ्र तेणे चि मार्गें । निघाली पुढें वाहिनी ¹लागवेगें ॥ ४९ ॥
रणामंडळा पारखे वीर आले । कपि द्रुमपाणी बळें सिद्ध जाले ॥
समस्तांपुढें अंगदू वीर रागें । रणीं लोटला क्रोधनू लागवेगें ॥ ५० ॥
बळें फोडिली हाक कल्पांत जैशी । रणीं मांडलें युद्ध दोघांजणांशीं ॥
विरें विंधिलें वानरालागिं बाणीं । कपी कोपला अंगदू शैल-पाणी ॥ ५१ ॥
गिरी टाकिता क्रोधनू गुप्त जाला । महा पर्वताचे तळीं तो निमाला ॥
तया सांव्हया शोणिताक्षू निघाला । तयें अंगदू भेदिला भग्न केला ॥ ५२ ॥
रणीं वीर लक्षूनियां बाण घाली । बळें गेलिया अंग भेदूनि भाली ॥
उणें देखता शीघ्र मैंदें द्विवीदें । तेंहू घेतला हाक देऊनि क्रोधें ॥ ५३ ॥
कपी वीर धांवोनि युद्धासि आला । रणीं अंगदालागिं तो साह्य जाला ॥
तवं शीघ्र येरीकडे लागवेगें । बळें धावले ते विरश्रांत रागें ॥ ५४ ॥
प्रजंघे युपाक्षें तया शोणिताक्षा । दिल्हे ¹पूट धांवोनि घेऊनि पक्षा ॥
त्रिवर्गा त्रिवर्गीं रणीं युद्ध जालें । शरीं राक्षशीं व्योम संपूर्ण केलें ॥ ५५ ॥
शिळा शीखरें वृक्ष पाषाण-घातें । कपी वीर ते हाणिती राक्षसांतें ॥
समारंगणीं दूर टाकोनि शंका । बळी नीकुरें भेदिती एकमेका ॥ ५६ ॥
तवं अंगदें थोर अद्भूत केलें । बळें वाड झुंबाड तें उन्मुळीलें ॥
प्रजंघासि हाकूनि क्रोधें बहूतें । रणीं झोडिला पाडिला वृक्ष घातें ॥ ५७ ॥
पुढें देखिले त्या युपाक्षासि मैंदें । बळें गर्जला तो कपी घोर नादें ॥
रणीं झुंझतां थोर आवेश मैंदा । शिळा टाकितां जाहला ʲचूर्ण चैंदा ॥ ५८ ॥
द्विवीदें विरें पाडिला शोणिताक्षू । उणा देखिला सर्व नैऋत्य पक्षू ॥
तिघां राक्षसा थोर संहार जाला । रणामाजि युद्धासि तो कुंभ आला ॥ ५९ ॥
पिता कुंभकर्णू महावीर जैसा । तया सारिखा लोटला कुंभ तैसा ॥

५२ वाहिनी=फौज ¹. 'वातवेगें' पा० भे०. ५१. द्रुमपाणी=झाडें आहेत हातांत ज्याच्या असे. ५१. शैल पाणी=डोंगर आहे हातांत ज्याच्या असा. ५५ सांव्हया=मद-त करण्यास. ५६ तरु=झाड. ¹ 'पूर' पा० भे०, ʲ 'शीर' पा० भे०. ५७. नैऋत्य-पक्ष=राक्षसांची बाजू

अगानरती दुपेटा । गारद्यांनीं वाटा । धरल्या त्या चहुंकडे ॥८८॥ जिकडे तिकडे होते स्वस्थ । काहीं नव्हता बदोबस्त । खरगसिंगानें समस्त । कवाडें तीं कां लाविलीं ॥ ८९ ॥ रावें म्हणे कोठे राव । नाहीं दुसरा उपाय । आतां दादा शिवाय । आश्रा नाहीं कोणाचा ॥ ९० ॥ पुरतें चित्तीं विचारून । बरोबर शिप्या घेऊन । मग देवघरांतून । दादाकडे निघाले ते ॥ ९१ ॥ करिती गारदी वेफंद । जिकडे तिकडे कवाडें बंद । कैसें साधिलें हें द्वंद । त्या हो खरगसिंगाने ॥ ९२ ॥ मग एकया दारातून । तेथें कवाडें मोडून । बरोबर शिप्या घेऊन । आले माडी वरते ते ॥ ९३ ॥ लागला दादाचा निजध्यास । चुकावून गारद्यांस । लक्ष्मणभट्ट उपाध्यास । घेऊन ते कां चालिले ॥ ९४ ॥ गारद्यांनीं दाणादाण । मारामारी हाणाहाण । राव कोठीच्या जिन्यानें । दादाकडे चालिले ॥ ९५ ॥ जाऊन दादाचे महालांत । धरिला रायानें हात । गारद्यांनीं वाल्यांत । मोठा आकांत मांडिला ॥ ९६ ॥ तुम्ही केला हा फितूर । गारदी मारती निष्ठुर । याजकरितां जरूर ॥ तुम्हापाशीं आलों कीं ॥ ९७ ॥ राव बोलवी दादास ॥ दादा उठले शोध करावयास ॥ ही बातमी गारद्यांस ॥ मागो माग आली ती ॥ ९८ ॥ मारामारी करीत ॥ जवळ आले त्वरित ॥ जैसा वाघ गुरगुरत ॥ ती हो गाय देखोन ॥ ९९ ॥ गारदी आल्यानंतर ॥ दादा न बोले उत्तर ॥ कैसे पडलें हें अंतर ॥ तेव्हां मनीं खोंचले ॥ १०० ॥ नागव्या तरवारी घेऊन ॥ गारदी आले चढून ॥ मग दादाशीं जाऊन ॥ मिठी घातली रायांनीं ॥१०१॥ राव विनवी दादास ॥ तुम्ही समजावा गारद्यांस ॥ जें मागतील तें त्यांस ॥ देऊन वाटे लावावें ॥ १०२ ॥ आम्ही गरीब ज्वान ॥ द्यावें मनला जीवदान ॥ मजला कैदेंत घालोन ॥ तुम्हीं सुखें करावें राज्य ॥ १०३ ॥ करा राज्याचा कळस ॥ केला दादानीं आळस ॥ सुमेरसिंग ते वेळेस ॥ जाहला निष्ठूर मारावया ॥ १०४ ॥ देखोन गारद्यांचा भाव ॥ न सोडी दादाशीं राव ॥ घाली तरवारीचा घाव ॥ सुमेरसिंग नेधर्वा ॥ १०५ ॥ काय पाहतोस म्हणून ॥ तुळाजीनें जाऊन ॥ आणिलें रायास ओढून ॥ तेव्हां गेली शुद्धि ती ॥ १०६ ॥ सकट देखोन अनिवार ॥ बोले चापाजी खिसमतगार ॥ लहान लेकरू सुकुमार ॥ कोणी यऊ द्या काहा हा ॥ १०७ ॥ न एकं सुमेरसिंग ॥ मारू लागला निःसंग ॥ जवळ होता खरगसिंग ॥ त्याणें घर घेतलें ॥ १०८ ॥ होऊन सुमेरसिंग उदास ॥ जाहला निष्ठूर मारावयास ॥ मग धरिलें रायास ॥ चापाजीनें जाऊन ॥ १०९ ॥ धन्य चापाजी खिसमतगार ॥ जाहला जिवावर उदार ॥ तेथें पडिला तो ठार ॥ जो का रायापाशीं तो ॥ ११० ॥ जन्मा येऊन सार्थक ॥ दुसरा नारोबा फाटक ॥ एका वारानें मस्तक ॥ उडवून तेथें पा-

दिला ।। १११ ।। मग न धरी कोणी धीर ।। पडला रायावरता मार ।। हाणले वारावर ते वार ।। त्या हो खरगसिंगानें ।। ११२ ।। पृथ्वी समुद्र वलयांकित ।। ज्याचे असोन अंकित ।। नाहीं मारावयाची क्षीत ।। हा धर्म कलियुगींचा ।।११३।। मारून नारायण रायास ।। कैसा घातला हा फांस ।। हा हो त्याणें केला नाश ।। कैसा केला कुलक्षय तो ।।११४।। माता कापी बाळकास ।। कोण रक्षील हो त्यास ।। तैसी गती रायास ।। तेव्हां केली दादानें ।। ११५ ।। युद्धाठायीं अभिमन्यूस ।। करून वेगळें पांडवास ।। चक्रविभूमध्यें त्यास ।। कपटें करोन मारिलें ।। ११६ ।। तैसें केलें यथार्थ ।। तेथें न चाले पुरुषार्थ ।। केला दादानीं हा स्वार्थ ।। त्या कां राजपदाचा ।। ११७ ।। बाळ सुकुमार केवळ ।। नव्हती जागा निर्मळ ।। शव मोरीच्या जवळ ।। पडले होते तेव्हा ते ।। ११८ ।। करून रायाचें काम ।। असें पाहिलें आराम ।। करून दादास सलाम ।। सदरे वरते आणिलें ।। ११९ ।। लूट गारदी यांनीं केली फार ।। नाहीं सोंवळ्याचा विचार ।। कशाचा ही नाहीं सुमार ।। जोड्यासहित फिरले ते ।। १२० ।। गारदी याणीं अकस्मात ।। ताब्ये सोंवळें घेत्र पात्र ।। नाहीं ठेविलें तिळमात्र ।। नेलें त्यांनीं सर्व हीं ।। १२१ ।। केले गारद्यांनीं वेडेचार ।। त्यांचा न वर्णवे विस्तार ।। नाहीं ठेविला आचार ।। केली त्यांणीं शिवाशिव ।। १२२ ।। सर्व जागा विटाळून ।। लुटालुटी हो करून ।। नाहीं पाहिलें विचारुन ।। हौदामध्यें थुंकले ।। १२३ ।। आतां मी वर्णू कोठवर ।। दादा होते सदरेवर ।। सुमेरसिंग जमादार ।। आणखी होते गारदी ।। १२४ ।। नाहीं मनामध्यें खेद ।। वाजविती नौबद ।। करिती गारदी आनंद ।। द्वाही फिरवून दादांची ।। १२५ ।। कळली बातमी तहकीक ।। जांसूद नारोजी नाईक ।। येऊन दादाशीं ठीक ।। त्याणें केला जाबसाल ।। १२६ ।। काय कीर्ति हे लोकांत ।। केला कुळाचा घात ।। टाकिला गारद्यांनीं हात ।। इशारत होतां ती ।। १२७ ।। नाहीं गारद्याला धीर ।। उडविलें नारोजीचे शीर ।। नाहीं लागला उशीर ।। गेला त्याचा प्राण तो ।। १२८ ।। जाहली वाड्यामध्यें धूम ।। बाहेर केली साभसुम ।। एकाएकींच धूम ।। लोक पळू लागले ।। १२९ ।। विचारती एकमेकास ।। नाहीं कळलें कोणास ।। वाड्यापाशीं आसपास ।। माणूस तेथें ठरेना ।। १३० ।। गारदी मोठे अनिवार ।। करिती बंदुकीचे बार ।। होऊन घोड्यावर ते स्वार ।। हरिपंत आले ते ।। १३१ ।। गारदी बोलती निष्ठूर ।। हरिपंत जाले चकित चतुर ।। समजला वाड्यांतील मजकूर ।। तेव्हां मनीं सोचले ।।१३२।। केला सभोंवतीं बंदोबस्त ।। बोलाविले समस्त ।। नाहीं चित्त स्वस्थ । उपाय न चाले म्हणूनी ।। १३३ ।। बातमी पोहचता जाऊन ।। आले सरदार धांऊन ।।

---

४. समुद्रवलयांकित=समुद्र हेंच वळय म्हणजे कडें त्यानें वेष्टित ५. अंकित=स्वाधीन

वाड्यापाशीं येऊन ॥ पुढें सरसावती ते ॥ १३४ ॥ मोठे मोठे उमराव ॥ तुम्ही ऐका त्यांचीं नांवें ॥ पाटणकर आप्पाजीराव ॥ जो का मोठा रणशूर ॥ १३५ ॥ बरगे खंडोजी जगताप ॥ त्याला देखतां सुटे कांप ॥ पराक्रमी त्याचा प्रताप ॥ वीर ते कां मिळाले ॥ १३६ ॥ रास्ते यांचा समुदाय ॥ गणपतराव आनंदराव ॥ दुसरे मामा त्रींबकराव ॥ ज्याची दहशत कर्नाटकीं ॥ १३७ ॥ आप्पाजी बळवंतराव ॥ गायकवाड गोविंदराव ॥ प्रतिनिधि भवानराव ॥ ताबडतोब आले ते ॥ १३८ ॥ मालोजी घोरपडे सत्वर ॥ आले ऐकतांच खबर ॥ मालोजी राजे निंबाळकर ॥ आणखी पागा हुजूरती ॥ १३९ ॥ खंडेराव दरेकर ॥ गेले होते भोंसल्यावर ॥ बाळाजीपंताकडे अगोदर ॥ आधीं गेले होते ते ॥ १४० ॥ आले बापू हे दिवाण ॥ ऐका त्यांचें वर्तमान ॥ बजाबा पुरंदरे जाण ॥ आले होते धांवून ॥ १४१ ॥ त्रिंबाजी कृष्ण सरदार ॥ हिंदुस्थानचा विचार ॥ नाव राहिले हजारावर ॥ इतके शहाणे आणिले ॥ १४२ ॥ असे मिळून अपार ॥ तोफखान्याचे सरदार ॥ भीवराव पानसेकर ॥ आणखी आले कृष्णराव ॥ १४३ ॥ द्रामले बाळाजीपंत जाण ॥ गारद्यांचें आख्यान ॥ हें कळतां च वर्तमान ॥ गेली शुद्धि त्यांची ती ॥ १४४ ॥ असे सांगूं मी कोठवर ॥ बाळाजीपंत दादा दोसर ॥ आनंदराव बळवंतराव ॥ सविस्तर जिवाजी लौकर आले ते ॥ १४५ ॥ राघोजी आंग्रे कुलाब्याहून ॥ आले बोलाविले म्हणून ॥ तेही तयार होऊन ॥ आले होते लवकर ॥ १४६ मोरोबा दादा फडणीस ॥ आले हो का चिटणीस ॥ किती धरावे गणतीस ॥ होईल तो कां विस्तार ॥ १४७ ॥ सर्व मुत्सद्दी आणि सरदार ॥ असे मिळोन अपार ॥ मिळोन करिती विचार ॥ एका जागीं बसोन ॥ १४८ ॥ खेद करिती चित्तांत ॥ राव गुंतले माहालांत ॥ हत्ती घोडे बुधवारांत ॥ दाटी जाहली मोठी ती ॥ १४९ ॥ जाहला वाड्यांत कहर ॥ बाहेर नये कोणासी खबर ॥ बुधवारचे चावडीवर ॥ सखाराम बापू बैसले ॥ १५० ॥ मोठे मोठे सरदार ॥ मिळोन करिती विचार ॥ करा एकदां च मार ॥ गारदी देऊ उडवून ॥ १५१ ॥ गुंतले वाड्यांत राव ॥ करितां नये उपाय ॥ आम्हा पुढें गारदी काय ॥ करिती हीं बापुडीं ॥ १५२ ॥ नाना फडणीस हरिपंतास ॥ काळजी दोघांचे चित्तास ॥ मोरोबादादा त्या समयास ॥ बसून करिती खलबत ॥ १५३ ॥ बाळाजीपंत हौदावर ॥ बसून आणविती खबर ॥ गारदी यांच्या बरोबर ॥ कांहीं नव्हतें राहिले ॥ १५४ ॥ मिळोन सरदार अटोकाट ॥ बुधवारांत एक ची थाट ॥ नाहीं माणसांसी वाट ॥ तेथें ती कां जावया ॥ १५५ ॥ दाटी पाहून बुधवारांत ॥ हूल पडली शहरांत ॥ जिकडे तिकडे शहरात ॥ गडबड मोठी जाहली ती ॥ १५६ ॥ दुकानें ला-

विर्ता हालोहाल ।। पळतां लोकांचे हाल ।। पुण्याचे जे कां कोतवाल ।। धोंडोपंत आले ते ।। १५७ ।। न चाले कोणाचा उपाय ।। अवघे करिती हाय हाय ।। लोक म्हणती पुसावें काय ।। त्या हो गारद्यांला ।। १५८ ।। एक म्हणती करा हल्लयास ।। दुजे थर्मिती त्यास ।। खवळिता त्या गारद्यांस ।। वाडयांत करिती आकांत ।। १५९ ।। गारदी जात उन्मत्त ।। न चाले कोणाचें मत ।। बापूचें हें मत ।। हल्ला करूं नये तो ।। १६० ।। तुम्ही त्याला मारूं जाल ।। वाडयात करितील कल्होळ ।। काढा दुसरा निकाल ।। त्या का हल्लया वेगळा ।। १६१ ।। ऐकून बापूंचे वचनास ।। मानलें सर्वांचे चित्तास ।। नाहीं केला सायास ।। त्या हो मग हल्लयाचा ।। १६२ ।। मनसुबे नानापरी ।। करिती आपले घरोघरीं ।। मग इतक्या उपरी ।। चोपदार आला वाडयांतून ।। १६३ ।। मुत्सद्दी आणि सरदार ।। असे मिळोन अपार ।। आला तेथें चोपदार ।। म्हणे दादानें पाठविलें ।। १६४ ।। पाठविलें कोणत्या कामास ।। अवघे पुसती हो त्यास ।। बजाबा मालोजी या दोघांस ।। बोलावू आलों मी ।। १६५ ।। मग हो त्या दोघां जणास ।। चोपदार घेऊन गेला त्यास ।। नाहीं येऊ दिलें माणसास ।। बाहेर ते कीं ठेविले ।। १६६ ।। नाहीं बरोबर खिसमतगार ।। नव्हती एक ही तरवार ।। मग दादास नमस्कार ।। केला बजाबानें तो ।। १६७ ।। मालोजीनें रामराम ।। केला दादासी आराम ।। जाहले रायाचें वर्तमान ।। सर्व त्याणें सांगितलें ।।१६८।। तो ऐकता च वृत्तांत ।। तों च खोंचले मनात ।। तुम्ही कीर्ति हे लोकांत ।। बरी केली चांगली ।। १६९ ।। गेली गोष्ट नाहीं येत ।। असें दादा बोलत ।। करा पुण्याचा बंदोबस्त ।। द्वाही फिरवून आमची ।। १७० ।। आबा शिरीं वंदोन ।। आले बाहेर निघोन ।। अवघ्यांस येऊन ।। खबर सर्व सांगितली ।। १७१ ।। नाहले नाहीं बरें आतां ।। अवघे चकले चित्तात ।। म्हणती दादानें पुरता ।। तो कां दावा साधिला ।। १७२ ।। गारदी निष्ठूर हो जाण ।। घेतला रायाचा तो प्राण ।। चापाजी तो निदान ।। नाहला रायाचा सोबती ।। १७३ ।। केली वाडयामध्यें धूम ।। कितीकांचें केलें काम ।। हुजूर पागे इच्छाराम ।। आणखी नारोजी नाईक ।। १७४ ।। आणखी तोडिले वाडयांत ।। नाहीं जाऊन पाहिले आंत ।। ऐसा ऐकून वृत्तांत ।। शक्ति गेल्या अवघ्यांच्या ।। १७५ ।। केलें दादानें अघटीत ।। आतां नाहीं बरी गत ।। केलें कर्म अनुचीत ।। त्या कां गारद्यांनीं ।। १७६ ।। आला कठीण वक्त ।। सरदार मुत्सद्दी समस्त ।। गेली अवघ्याची शक्त ।। गेले आपले घरोघरीं ।। १७७ ।। प्रतिनिधि भवान रायास ।। बोलावून नेलें हो त्यास ।। त्याणे जाऊन दादांस ।। उत्तर केलें चांगलें ।। १७८ ।। तुम्ही साधूनियां परमार्थ ।। राजपदाचा केला स्वार्थ ।। मोठा केला पुरुषार्थ ।।

कीर्ति केली जगीं ही ॥ १७९ ॥ क्षण न लागतां गारद्यांस ॥ मी एकटा पुरेन त्यास ॥ तुम्हीं केला हा नाश ॥ कर्म केलें अघटीत ॥ १८० ॥ बरें जाहलें अझून काय ॥ गारदी म्हणजे पदार्थ काय ॥ असें बोलता भवानराय ॥ गारदी भ्याले बापुडे ॥ १८१ ॥ समस्तांशीं हालेहाल ॥ जाहला रायाचा तो काळ ॥ आनंदीबाई राया जवळ ॥ जाऊन ती कां बैसली ॥ १८२ ॥ कपट असे चित्तांत ॥ म्हणे केला मुलाचा घात ॥ दांभिक भक्ति जनांत ॥ दावी राक्षसीण ते ॥ १८३ ॥ चरित्र हें स्त्रियांचें जाण ॥ नकळे पोटातील कर्म ॥ दादाना ही शिकवून ॥ घात केला रायाचा ॥ १८४ ॥ पार्वती बाईस दुःख फार ॥ रुदन करी अनिवार ॥ मारिला बाळ सुकुमार ॥ नाहीं करुणा आली ती ॥ १८५ ॥ कर्म केले करूनि भेद ॥ नाहीं चित्ता मध्यें खेद ॥ करी माझा शिरच्छेद ॥ दादानें म्हणे बुडविलें ॥ १८६ ॥ आपलें आपटोनी मस्तक ॥ म्हणे कुळाचा दीपक ॥ पेशव्याचे वंशीं एक ॥ होता तो का मारिला ॥१८७॥ याचा पुसिला हो ठाय ॥ लेंकरू अज्ञान राय ॥ त्यासी वधोनि पुढें काय ॥ मोक्ष पद जाहलें ॥ १८८ ॥ तुमचे हातीं देऊनि रायास ॥ माधवराव गेले कैलासास ॥ नाहीं होऊ दिले नव मास ॥ तेही लाविले ठिकाणीं ॥ १८९ ॥ जाहलें दुःख द्विगुण ॥ आठवून रायाचे गुण ॥ आपले हातें हृदय आपटून ॥ शरीराचे केंस तोडिले ॥ १९० ॥ सगुणा बाई आकांतून ॥ कळवळा आला पोटांतून ॥ गेले राव दुजे ठेवून ॥ पाहूं आता कोठें मी ॥ १९१ ॥ फुटला सर्वांशीं गहींवर ॥ गहजब गंगा बाईवर ॥ कैसा रुक्मिणीचा वर ॥ देव तो कां क्षोभला ॥ १९२ ॥ निष्ठूर जाहला सीताकांत ॥ कैसा करविला आकांत ॥ पाडिले राव एकांत ॥ दादाच्या त्या महालांत ॥ १९३ ॥ रात्र झाली एक प्रहर ॥ तेव्हां मिळाले समग्र ॥ पुण्यासारखें नगर ॥ आज रायानें त्यागिले ॥ १९४ ॥ साहित्य करावयासी ॥ सांगितलें त्रिंबकराव मामासी ॥ फुटलें जें त्या आकाशासी ॥ लाविता नये ठिगळ ॥ १९५ ॥ जाहला निश्चय गंगाबाईचा ॥ बरोबर जावयाचा ॥ मोडिला ध्यास सतीचा ॥ अवघ्या बापानी मिळोन ॥१९६॥ परंतु म्हणे मी न राहें ॥ आनंदी बाईनें केलें काय ॥ लोटून खोलींत लवलाहें ॥ बाहेरून कडी घातली ॥ १९७ ॥ मग उपाय चालेना ॥ न ये देवासी करुणा ॥ ऋणानुबंध हो जाणा ॥ दोघांचा तितका च ॥ १९८ ॥ आकांत केला कोमळ ॥ पडला मोठा तो घोळ ॥ हृदय जाहलें जळून कोळ ॥ अहो सुटला गहींवर ॥ १९९ ॥ रात्र दोन प्रहरास ॥ राव नेले नदी-तीरास ॥ अग्नि देऊन त्यास ॥ कर्म केलें यथाविधि ॥ २०० ॥ विजय संवत्सराचें नांव ॥ शके सोळाशें पचाण्णव ॥ भाद्रपदाचे वैभव ॥ शुक्ल पक्ष होता तो ॥ २०१ ॥ तो

जगन्निवास ॥ सोमवारचे दिवसास ॥ अनंत चतुर्दशीस ॥ वास केला स्वर्गींचा ॥ २०२ ॥ जहालें ऐका वर्तमान ॥ आलें रायासी विमान ॥ राया बरोबर दिल्हे प्राण ॥ ते ही गेले बसून ॥ २०३ ॥ केला रायाचा घात ॥ त्याचा होईल निःपात ॥ बेचाळीस सहीत ॥ नरकात पूर्वज पडतील ॥ २०४ ॥ विश्वासे राव बापूवर प्रमाण ॥ कैसा केला अभिमान ॥ कळलें होतें वर्तमान ॥ नाहीं रायासीं कळविले ॥ २०५ ॥ मोठ मोठाले आंत ॥ जे कां होते फितुरांत ॥ त्यांचा होईल निःपात ॥ आणि होईल नाचणी ॥ २०६ ॥ नाहीं पापासी अत पार ॥ नये नर जन्म वारवार ॥ याजकरितां सारासार ॥ विचार नाहीं पाहिला ॥२०७॥ असे दुष्ट हे साचार ॥ त्यांचा न करावा उच्चार ॥ जाहला पृथ्वी वरता भार ॥ त्या हो कां दुष्टांचा ॥ २०८ ॥ राव गेले स्वर्गास ॥ काळजी लागली सर्वांस ॥ देवाचे नाहीं चित्तास ॥ कसे आलें म्हणती हो ॥ २०९ ॥ त्याचें स्वरूप सगुण ॥ गह्रींवर येतो आठवून ॥ जाहलें वाईट म्हणून ॥ कष्टी होती लोक ते ॥ २१० ॥ जसें सिंहाचे घर ॥ जाऊन जंबुक भिलर ॥ ईश्वर मायेचे कौतुक ॥ कोणाला ही न कळे ॥ २११ ॥ केला राज्याचा कळस ॥ केला दादांनीं आळस ॥ नाहीं पाहिलें पापाचे भयास ॥ अनुचित केलें तें ॥ २१२ ॥ आपुलें नासिक कापून ॥ केले वैऱ्यांसी अपशकून ॥ आपली कामधेनू विकून ॥ लोका घरीं ताक मागे ॥ २१३ ॥ देखोन पुरूष सुंदर ॥ आवडे चित्ता बरोबर ॥ म्हणोनिया भ्रतार ॥ त्यागून जाहली असती ॥ २१४ ॥ चिंतन होई चिंतामणी ॥ तोही घालून गोफणी ॥ दिल्हा तो हा झोंकूनी ॥ म्हणे गेला किती लांब ॥ २१५ ॥ राज्य आणि श्री सुख ॥ नाहीं कधीं भोगिलें दुःख ॥ आणि परमार्थ वर्तणूक ॥ स्नान संध्या केली ती ॥ २१६ ॥ देव-पूजा नाहीं शरिरा ॥ भोगुनियां राज्य करा ॥ वया योग्य नैसा बरा ॥ गंगेचा ओघ तो ॥ २१७ ॥ फार जाणे फार विचार ॥ बुद्धिवान धार्मिक विचार ॥ याजकरितां वारवार ॥ कीर्ति रायाची वर्णिली ॥ २१८ ॥ कुफराणे दुष्ट जाण ॥ काय त्यांचे व्यर्थ जिणें ॥ कलियुगींचें महिमान ॥ आली सृष्टि उफराठी ॥ २१९ ॥ जे करिती दानधर्म ॥ त्याचे पाठीमागे कर्म ॥ जे करिती स्वधर्म ॥ अधर्म चाले तेथींचा ॥ २२० ॥ कलियुगीं गुण ॥ होईल विस्तार म्हणून ॥ किती वर्णावे अवगुण ॥ थोडक्यांत आटोपिले ॥ २२१ ॥ नारायण रायाचें चरित्र ॥ तुम्ही ऐकावें पवित्र ॥ तेणें-करून होईल मित्र ॥ देव तुम्हा लागीं तो ॥ २२२ ॥ आपलें दिसूं न देई अंग ॥ कौतुक करितो श्रीरंग ॥ कविता करितो पांडुरंग ॥ वर्णी चरित्र रायाचें ॥ २२३ ॥

श्री

अमृतरायकृत

शुक-चरित्र.

गर्भी असतां ज्ञान जहालें । श्री शुकानें जिवें तें धरिलें । जन्म जरामय-मरण वारिलें । भव-भयातें सहारिलें । तप सामर्थ्यें ताप हारिले । विवेक-मंत्रे मन आंवरिलें । विषय-पसारे दूर सारिले । असें वेदांतींचें वरिले । अशेष जेजे भोग भोगिले । शुक-अर्भका गर्भ जाचणी । द्वादश वर्षें । अति प्रकर्षें । अवयव उदरीं आकर्षुनिया । निकर्ष करुनी वर्षे बारा । गर्भदरीचा अती उबारा । क्षुधा नेळाचा ताप दुबारा । अधोवदनीं क्लेश-सदनीं । जार बंधनीं । मूत्र-आधणीं । दाथर इष्टा पिष्टफळा सम । उकडत होता जठराग्नीनें । त्वचा हि कोमळ । नाकीं तोंडीं जतू बुळबुळ । वळवळताती । तळतळ होता । कळकळ जिवास । पूयपकीं कारागृहवास । कुश्चळ दुर्गधीचा त्रास । सर्व रोधिले श्वासोच्छ्वास । सोहं सोहं हा निजध्यास । वैराग्याचा जिवें हव्यास । बाहेर पडतां मीं अभ्यास । करीन साधन बहु सायास । ताप हि साहिन शीत ही न । क्षुधेशि खाइन । मनासि घेउन वनासि जाइन । तृषेसि लाविन आले वाटे । हरि-नामाचे घेइन पेटे । उतरुनि भव-नदि जाइन वाटे । फोडिन कर्माचीं हि कपाटें । सांडिन वासनेचे फाटें । उपाडिन अभिमानाचीं बेटे । उत्पाटिन मी मोक्ष कँपाटें । ऐसा गर्भी ध्यास लागला । मातेचा जिव बहू भागला । व्यास म्हणे इस रोग लागला । उग्र औषधीं रेच योजिला । मन्त्र-प्रयोगे जाळिन याला । समर्थ ऐसा कोण जन्मला । ऐसें जाणवि श्रीकृष्णाला । श्रीहरि बोले त्या गर्भाला । शुकापरी पढवीता जाला । म्हणवुनि शुक हें नाम तयाला । कर्मे कथिता जाला श्री हरिला । श्री शुक-योगींद्रानें रंभेचा गर्व हरिला । धृ ॥ १ ॥

पुससी कोण तो मी ऐसा । अनादि जिव तो नामें कैसा । पाप पुण्य मिश्रीत सरीसा । अंगुष्ठा सम-लहान उर्लीसा । तो मी सूक्ष्म स्थूळीं भरलों । लक्ष चौऱ्याशी भरुनि-पेणें[12] । दुरोनि जालें येथें येणे । दडी दीधली पाप-भयानें । माझी

---

१ जरामय=जरा + आमय=म्हातारपण व रोग २ भव=संसार ३ वेदांत=वेद-ग्रंथातील शेवटचे ग्रंथ म्हणजे उपनिषदें. ४ अर्भक=मूल ५ क्षुधानळ=भूक हाच अग्नि ६ जार=गर्भाच्या सभोंवतीं असणारें वेष्टण (वार). तीन प्रकारच्या जीवकोटी आहेत –जारज, अंडज, उद्भिज ७ दाथर=मोदक उकडते वेळीं गवताचा थर भांड्यांत घालतात तो. ८ पूयपक=पू हाच चिखल ९ पेटे=नदींतून तरण्याकरितां भोंपळे इत्यादि साधन घेतात तें १० कपाट=दार. ११ शुकापरी=पोपटासारखा १२ पेणें=मार्ग चालतांना विश्रांतीकरितां केलेला मुक्काम.

ऐका अपूर्व कथनें । स्वधर्म सांडुनि अधर्म वाटे । कुकर्म नीवा गोड वाटे । अनर्थ तेथें कर्मचपेटे । मर्म तयाचें कर्म फळे मग । कृमी होऊनि भ्रमणी चक्रीं । भ्रम दुखानें काळ क्रमीं मी । मी मी म्हणता मेंढा झालों । चंडी[13] पॉशीं मुंढे खुटलो । काळचक्रामाजि भरडलों । बुरुड होउनि दुरड्या[14] केल्या । कोष्टी होउनि पांष्टा[15] विणिल्या । परस्त्रियेतें पहातां दृष्टी । अंध होय त्या पापे कष्टी । विषय-प्रयोगें अंग कुष्टी । अन्न-दानें स्वदेहपुष्टी । द्रव्य-दानें नित्य तुष्टी । अदत्त-योगें पात्रें उष्टीं । चाटीं श्वान होउनि इष्टी[16] । भिक्षा तांदूळ न घालि मुष्टी । तरी च कीटक कोरड काष्टीं । हरि-नामाची न करी गोष्टी । दर्दुर[17] होउनि ओरडे सृष्टी । ब्रह्म-कुळींचा आचार भ्रष्टी । तरीच गर्दभ भार पृष्टीं । अतिथी उपवाशी ठेवुनि आपुल्या काया पोशी । धनी असोनी विपत्ति सोशी । पुरुन ठेवणे ऐसा दोषी । घुशी होउनि घुसे बिळात चि । बिडाल[18] काळा मुषक म्हणे मी । सूकर[19] नामा डुकर होउनि । उकिर उकरडा उकरला । श्री शुक० ॥ २ ॥

सुदर काया तीर्थ स्नानें । पोट शूळ हा [20]भूतद्रोहानें । गजादि वहनें कृपा-द्रवानें । दुष्ट जन्म घे उपद्रवानें । परद्रव्याचें करितां हरणें । दरिद्रतापें तापुनि मरणें । रक्तपिती चोरितां चि सोनें । क्षय-रोगी हा वृत्ति[21]क्षपानें । अनेक दु:खें अनृत भाषणें । व्याघ्रादिक हे गळा बंधनें । अस्वल होती रीण गिळोन । नेत्र झाकुनि जुंपिति घाणीं । वनीं वाघुळा अधोवदनी । पंक्ति-भेद जिहीं केला त्यांनीं । धर्म करी त्या मोडा केला । गर्भ-खोडा प्राप्त जाला । प्रसूति समयीं अडवा आला । शस्त्रें छेदुनि लुंडक[22] केला । लक्ष चौऱ्याशीं हा बाजार । करी बेजार । बहू जोजार । हजार वर्षे कारागार । देह सर्पाचे । काक बकाचे[23] । गृध्र घूकाचे[24] । स्थावराचे । फिरत फिरत मग ईशदयेनें । कर्मभुमी नरदेहीं येथें । स्मरणी[25] लागीं मेरू[26] जैसा शतायूष तें अमोल्य थोडें । जन्मलों मी गर्भी स्मरतां । सोहं सोहं बाहेर पडता । विसरें हे मी । देहें गेहें । मीया मोहे । मामा मामी । काका काकी । ताई माई । आई-बाहिणी । विहिणि-मेहुणी । इत्यादिक हे कर्म-कहाणी । या नात्याच्या गुंडाळ्यानें । गुंडाळुनि वडाळ चि झालों । चांडाळ चि मी । मोहें याचा । आचावाचा नर-स्तूतीचा । काम वस्तूचा आर्जवाचा । हरीहराच्या

१३ चंडी=देवी १४ दुरड्या=पाट्या. १५ पाष्टा=सुताच्या गुंड्या. १६ इष्टी=यज्ञ. १७ दर्दुर=बेडूक. १८ बिडाल=मांजर. १९ सूकर=डुकर २० जेथें अक्षर दीर्घ असून र्‍हस्व वाचलें पाहिजे तेथें त्या दीर्घ अक्षरावर ⌣ अशी अर्ध चंद्रकार खूण केली आहे व जेथें अक्षर र्‍हस्व असून दीर्घ वाचलें पाहिजे तेथें त्या र्‍हस्व अक्षरावर ‸ अशी कुंकवाच्या चिरीसारखी खूण केली आहे. २१ वृत्ति=उपजीविकासाधन. २२ लुंडक=हस्तपाद रहित. २३ बक=बगळा. २४ घूक=घुबड २५ स्मरणी=मण्याची माळ. २६ मेरु=माळेच्या मध्य भागचा मोठा मणी.

कारागृह[31]स्यास्य च नो विशेषः प्रदृश्यते साधु[32] विचार्यमाणे ॥
मुक्तेः प्रतीप[33]त्वमिहास्ति पुंसः कान्तासुखादुत्थितमोहपाशैः ॥ २२ ॥
गृहस्पृहा पादनिबद्धशृंखला कान्तासुखाशा पटुकण्ठपाशः ॥
शीर्षे पतद्भूर्यशनिर्हि साक्षात्प्राणान्तहेतुः प्रबला धनाशा ॥ २३ ॥
आशापाशशतेन पाशि[34]तपदो नोत्थातुमेव क्षमः
कामक्रोधमदादिभिः प्रतिभटैः[35] † संरक्ष्यमाणोऽनिशम् ॥
संमोहावरणेन गोपनवतः संसारकारागृहा-
न्निर्गन्तु त्रिविधै[36]षणापरिवृतः कः शक्नुयाद्रागि[37]षु ॥ २४ ॥
कामान्धकारेण निरुद्धदृष्टिर्मुह्यत्यसत्यप्यबलास्वरूपे ॥
न ह्यन्धदृष्टेरसतः सतो वा सुष्ठुत्वदुष्टत्वविचारणास्ति ॥ २५ ॥
श्लेष्मो[38]द्गारि मुखं स्रवन्मलवती नासाऽश्रुमल्लोचनं
स्वेदस्रावि मलाभिपूर्णमभितो दुर्गन्धिदुष्टं § वपुः ॥
अन्यद्वक्तुमशक्यमेव मनसा मन्तुं क्वचिन्नार्हति
स्त्रीरूपं कथमीदृशं सुमनसां पात्री[39]भवेन्नेत्रयोः ॥ २६ ॥
दूरादवेक्ष्याग्निशिखां पतंगो रम्यत्वबुद्ध्या विनिपत्य नश्यति ॥
कामेन कान्तां परिगृह्य तद्वज्जनोऽप्ययं नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ २७ ॥
मांसास्थिमज्जामलमूत्रपात्रं स्त्रियं स्वयं रम्यतयैव पश्यति ॥
यतस्ततो नष्टदृगेष सूक्ष्मं कथं निरीक्षेत विमुक्तिमार्गम् ॥ २८ ॥
काम एव यमः साक्षात्कान्ता वैतरणी[40] नदी ॥
विवेकिना मुमुक्षूणां निलय[41]स्तु यमालयः ॥ २९ ॥
यमालये वापि गृहेऽपि नो नृणां *तापत्रयक्लेशनिवृत्तिरस्ति ॥
किंचित्समालोक्य तु तद्विरामं सुखात्मना पश्यति मूढलोकः ॥ ३० ॥
यमस्य कामस्य च तारतम्यं विचार्यमाणे महदस्ति लोके ॥
हितं करोत्यस्य यमोऽप्रियः सन् कामस्त्वनर्थं कुरुते प्रियः सन् ॥ ३१ ॥
यमोऽसतामेव करोत्यनर्थं सतां तु सौख्यं कुरुते हितः सन् ॥
कामः सतामेव गतिं निरुन्धन् करोत्यनर्थं ह्यसतां तु का कथा ॥ ३२ ॥

---

३१. कारागृहम्=बन्धनालयम्. ३२. साधु=सम्यक्. ३३. प्रतीपत्वम्=प्रतिकूलत्वम्. ३४. पाशित=बद्ध. ३५. प्रतिभटैः=वैरिभिः. † संरक्ष्यमाण=रक्षितयमाण. ३६. त्रिविधैषणा=वित्तैषणादि इच्छात्रयम्. ३७. रागिन्=विषयान्ध. ३८. श्लेष्मन्=कफ. § दुष्टम्=दूषितम्. ३९. नेत्रयोः पात्रीभूः=दर्शनार्हम्. ४०. वैतरणी=यमलोकप्रसिद्धा विगततरणीका मांसपूयपुरीषप्रचुरा नदी. ४१. निलय=गृहम्. * तापत्रयम्=आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकरूपम्.

विश्वस्य वृद्धिं स्वत एव कांक्षन् प्रवर्धकं काममजः ससर्ज ॥
तेनैव लोकः परिमुह्यमाणः प्रवर्द्धते चन्द्रमसेव वार्धिः ॥ ३३ ॥
कामो नाम महान् जगद्भ्रमयिता स्थित्वांतरंगे स्वयं
स्त्रीपुंसोरितरेतरांगकगुणैर्हावैश्च भावैः स्फुटम् ॥
अन्योन्यं परिमोह्य नैजतमसा प्रेमानुबंधेन तौ
बध्वा भ्रामयति प्रपंचरचनां संवर्धयन् ब्रह्मणः ॥ ३४ ॥
अतोंतरंगस्थितकामवेगाद्भोग्ये प्रवृत्तिः स्वत एव सिद्धा ॥
सर्वस्य जंतोर्भुवमन्यथा चेदबोधितार्थेषु[42] कथं प्रवृत्तिः ॥ ३५ ॥
तेनैव सर्वजंतूनां कामना बलवत्तरा ॥
जीर्यत्यपि च देहेऽस्मिन् कामना नैव जीर्यति ॥ ३६ ॥
कामस्य विजयोपायं सूक्ष्मं वक्ष्याम्यहं सताम् ॥
संकल्पस्य परित्याग उपायः सुलभो मतः ॥ ३७ ॥
श्रुते दृष्टेऽपि वा भोग्ये यस्मिन्कस्मिंश्च वस्तुनि ॥
समीचीनत्वधी[43]त्यागात्कामो नोदेति कर्हिचित् ॥ ३८ ॥
कामस्य बीजं संकल्पः संकल्पादेव जायते ॥
बीजे नष्टेऽकुर इव तस्मिन्नष्टे विनश्यति ॥ ३९ ॥
न कोपि सम्यक्त्वधियं विनैव भोग्यं नरः कामयितुं समर्थः ॥
यतस्ततः कामजयेच्छुरेतां सम्यक्त्वबुद्धिं विषये निहन्यात् ॥ ४० ॥
संकल्पानुदये हेतुर्यथाभूतार्थदर्शनम् ॥
अनर्थचिंतनं चाभ्यां नावकाशोऽस्य विद्यते ॥ ४१ ॥
रत्ने यदि शिलाबुद्धिर्जायते वा भयं ततः ॥
समीचीनत्वधीर्नेति नोपादेय[44]त्वधीरपि ॥ ४२ ॥
यथार्थदर्शनं वस्तुन्यनर्थस्यापि चिंतनम् ॥
संकल्पस्यापि कामस्यानुदयोऽपाययिष्यते[45] ॥ ४३ ॥
धनं भयनिबंधनं सततदुःखसंवर्धनं
प्रचंडतरगर्धनं[46] घटितबंधुसंस्पर्शनम्[47] ॥
विशिष्टगुणबाधनं[48] कृपणधीसमाराधनं[49]
न मुक्तिगतिसाधनं भवति नापि हृच्छोधनम्[50] ॥ ४४ ॥

---

४२ अबोधितार्थ=अज्ञातार्थ. ४३ समीचीनत्वधीः=सम्यक्त्वबुद्धि ४४. उपादेयत्वम्=ग्राह्यत्वम् ४५. अपाययिष्यते=अकल्याणं करोति. ४६. गर्धनम्=लोभनम्. ४७ संस्पर्शनम्=संमेलकम्. ४८ बाधनम्=प्रतिबंधकारि. ४९. समाराधनम्=आनंदयितृ ५० हृच्छोधनम्=मनःशुद्धिकरम्

राज्ञो भयं चोरभयं प्रमादाद्भयं तथा ज्ञातिभयं च वस्तुनः ॥
धनं भयग्रस्तमनर्थमूलं यतः सतां तन्न सुखाय कल्पते ॥ ४५ ॥
सतामपि पदार्थस्य लाभाल्लोभः प्रवर्तते ॥
विवेको लुप्यते लोभात्तस्मिँल्लुप्ते विनश्यति ॥ ४६ ॥
दहत्यलाभे निःस्वत्वं लाभे लोभो दहत्यमुम् ॥
तस्मात्संतापकं वित्तं कस्य सौख्यं प्रयच्छति ॥ ४७ ॥
भोगेन ममता जंतोर्दानेन पुनरुद्भवः ॥
वृथैवोभयथा वित्तं नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ ४८ ॥
धनेन मदवृद्धिः स्यान्मदने स्मृतिनाशनम् ॥
स्मृतिनाशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ४९ ॥
सुखयति धनमित्येवांतराशापिशाची दृढतरमुपगूढो मूढलोको जडात्मा ॥
निवसति तदुपांते संततं प्रेक्षमाणो व्रजति तदपि पश्चात्प्राणमेतस्य हत्वा ॥ ५० ॥
सपन्नोऽधवदेव किंचिदपरं नो वीक्षते चक्षुषा
सद्भिर्वर्जितमार्ग एव चरति प्रोत्सारितस्तादृशैः ॥
तस्मिन्नेव मुहुस्स्वलन्प्रतिपदं गत्वांधकूपे पत-
त्यस्यांधत्वनिवर्तकौषधमिदं दारिद्र्यमेवांजनम् ॥ ५१ ॥
लोभः क्रोधश्च दंभश्च मदो मत्सरएव च
वर्द्धंते वित्तसंप्राप्त्या कथं तच्चित्तशोधनम् ॥ ५२ ॥
नित्यार्तिदेन वित्तेन भयचिंतानपायिना
चित्तस्वास्थ्यं कुतो जंतोर्गृहस्थेनाहिना यथा ॥ ५३ ॥
कांतारे विजने वने जनपदे सेतौ विरीतौ* च वा
चोरैर्वापि तथेतरैरपि नरैर्युक्तो वियुक्तोपि वा ॥
निःस्वः स्वस्थतया सुखेन वसति ह्याद्रीयमाणो जनैः
क्लिश्नात्येव धनी सदाकुलमतिर्भीतः स्वपुत्रादपि ॥ ५४ ॥
तस्मादनर्थस्य निदानमर्थः पुमर्थसिद्धिर्न भवत्यनेन ॥
अतो वनांते निवसंति संतः संन्यस्य सर्वं प्रतिकूलमर्थम् ॥ ५५ ॥
श्रद्धाभक्तिमतीं ‡ सतीं गुणवतीं पुत्रान् सतां समता-
नक्षय्यं वसु दानभोगविभवैः श्रीसुंदरं मंदिरम् ॥

---

५१. निःस्वत्वम्=द्रव्यरहितत्वम् ५२. पुनरुद्भव=वृद्धि.. ५३ उभयथा=उभयप्रकारेण. ५४ उपगूढ=नियन्त्रित ५५. प्रोत्सारित=तिरस्कृत. ५६ अनपायि=अविनाशकारि, वर्धकम् * विरीति=निर्जनप्रदेशभवा नदी ५७ निःस्व.=निर्धन.. ५८. क्लिश्नाति=क्लेश प्राप्नोति. ५९. संन्यस्य=त्यक्त्वा ‡ सती=स्त्रिय.

सर्वं नैश्वरमित्यवेत्य कवयः श्रुत्युक्तिभिर्युक्तिभिः
सन्यस्यत्यपरे तु तत्सुखमिति भ्राम्यंति दुःखार्णवे ॥ ५६ ॥
सत्कर्म[60]क्षतपाप्मनां श्रुतिमतां श्रद्धात्मनां धीमतां
नित्यानित्यपदार्थशोधनमिदं युक्त्या मुहुः कुर्वताम् ॥
तस्मादुत्थमहाविरक्त्यसि[61]मतां मोक्षैककाङ्क्षावतां
धन्यानां सुलभं समस्तविषयेष्वाशालताच्छेदनम् ॥ ५७ ॥
संसारमृत्योर्बलिनः प्रवेशद्वाराणि तु त्रीणि महांति लोके ॥
कांता च जिव्हा कनकं च तानि रुणद्धि यस्तस्य भयं न मृत्योः ॥ ५८ ॥
मुक्तिश्रीनगरस्य दुर्जयतरं द्वारं यदस्त्या[62]दिमं
तस्य द्वे अ[63]ररे धनं च युवती ताभ्यां पि[64]नद्धं दृढम् ॥
कामाख्या[65]र्गलदारुणा बलवता चांतस्तदेतत्त्रयं
धीरो य[66]स्तु भिनत्ति सोऽर्हति सुखं भोक्तुं विमुक्तिश्रियः ॥ ५९ ॥
आरूढस्य विवेकाश्वं तीव्रवैराग्यखड्गिनः ॥
तितिक्षो[67]रुपशांतस्य प्रतियोगी न दृश्यते ॥ ६० ॥
विवेकजां तीव्रविरक्तिमेव मुक्तेर्नि[68]दानं निगदंति संतः ॥
तस्माद्विवेकी पुरुषो मुमुक्षुः संपादयेत्तामतुलप्रयत्नैः ॥ ६१ ॥
मनः प्रसादस्य निदानमेतन्निरोधनं यत्सकलेंद्रियाणाम् ॥
बाह्येंद्रिये साधु निरुध्यमाने बाह्यार्थभोगो मनसो वियुज्यते ॥ ६२ ॥
तेन स्वदौष्ट्य[69] परिमुच्य चित्तं शनैः शनैः शांतिमुपाददाति ॥
चित्तस्य बाह्यार्थविमोक्षमेव मोक्षं विदुर्मोक्षणलक्षणज्ञाः ॥ ६३ ॥
दमं[70] विना साधु मनःप्रसादहेतुं न विद्मः सुखदं मुमुक्षोः ॥
दमेन चित्तं निजदोषजातं विसृज्य शांतिं समुपैति शीघ्रम् ॥ ६४ ॥
प्राणायामाद्भवति मनसो निश्चलत्वं प्रसादो
यद्यप्यस्य प्रति नियतदिग्देशकालाद्यपेक्षा ॥
सम्यग्दृष्ट्या क्वचिदपि तथा नेदमस्यास्ति तस्मात्
कुर्याद्धीमान् दममनलसश्चित्तशांत्यै प्रयत्नात् ॥ ६५ ॥
सर्वेंद्रियाणां गतिनिग्रहेण भोग्येषु दोषाद्यव[71]मर्शनेन ॥
ईशप्रसादाच्च गुरुप्रसादाच्छांतिं समायात्यचिरेण चित्तम् ॥ ६६ ॥

---

६० क्षत=नाशित ६१. असिमान्=खड्गवान्. ६२ आदिमम्=प्रथमम् ६३ अररम्=कपाटम् 'कवाड' इति म० भा० ६४ पिनद्धम्=नियन्त्रितम्, बद्धम्. ६५ कामाख्यार्गलदारुणा=कामरूपि यद्अर्गलद्वारावष्टंभक काष्ठ तेन ६६ धीर=ज्ञानवान् ६७ तितिक्षु=प्रशान्त ६८. निदानम्=आदिकारणम् ६९ दौष्ट्यम्=दुष्टता ७०. दमः=इन्द्रियनिग्रह. ७१ अवमर्शनम्=आरोपणम्

ब्रह्मचर्यमहिंसा च साधूनामप्यगर्हणम् ॥
पराक्षेपादि[७२]सहन तितिक्षोरेव सिध्यति ॥ ६७ ॥
उपरमयति[७३] कर्माणीत्युपरति[७४]शब्देन कथ्यते न्यासः[७५] ॥
न्यासेन हि सर्वेषां प्रोक्तः श्रुत्यापि कर्मणां न्यासः ॥ ६८ ॥
प्रत्यग्ब्रह्म[७६]विचारपूर्वमुभयोरेकत्वबोधाद्विना
कैवल्यं[७७] पुरुषस्य सिध्यति परब्रह्मा[७८]त्मतालक्षणम् ॥
न स्नानैरपि कीर्तनैरपि जपैर्नो कृच्छ्रचान्द्रायणै[७९]-
र्नैवाप्यध्वरयज्ञदानैर्निगमै[८०]र्नो मंत्रतंत्रैरपि ॥ ६९ ॥
नित्यानित्यपदार्थबोधरहितो यश्चोभयत्र स्रगा[८१]-
द्यर्थानामनुभूतिलग्नहृदयोऽनिर्विण्णबुद्धि[८२]र्जनः ॥
तस्यैवास्य जडस्य कर्म विहितं श्रुत्या विरज्या[८३]भितो
मोक्षेच्छोर्न विधीयते तु परमानंदा[८४]र्थिनो धीमतः ॥ ७० ॥
मोक्षेच्छया यदहरेव[८५] विरज्यते[८६]ऽसौ
न्यासस्तदैव विहितो विदुषो मुमुक्षोः ॥
श्रुत्या तथैव परया[८७] च ततः सुधीभिः
प्रामाणिको[८८]ऽयमिति चेतसि निश्चितव्यम् ॥ ७१ ॥
अत्यंततीव्रवैराग्य फललिप्सा[८९] महत्तरा ॥
तदेतदुभयं विदुः[९०] समाधानस्य कारणम् ॥ ७२ ॥
अंतरंगविहीनस्य[९१] कृताः श्रवणकोटयः ॥
निष्फलंति यथा योद्धुरधीरस्यास्त्रसंपदः ॥ ७३ ॥
तीव्रमध्यममंदातिमंदभेदैश्चतुर्विधा ॥
मुमुक्षा तत्प्रकारोऽपि कथ्यते श्रूयतां बुधैः ॥ ७४ ॥
तापैस्त्रिभिर्नित्यमनेकरूपैः संतप्यमानः क्षुभितांतरात्मा ॥
परिग्रहं[९२] सर्वमनर्थबुद्ध्या[९३] जहाति सा तीव्रगतिर्मुमुक्षा ॥ ७५ ॥

---

७२ आक्षेप =निंदा. ७३ उपरमयति=समापयति ७४. उपरति =विषयेभ्योनिवृत्ति. ७५ न्यास =त्याग. ७६. प्रत्यग्ब्रह्म=सर्वसाक्षि ब्रह्म. ७७. कैवल्यम्=मोक्ष. ७८. परब्रह्म=अक्षय्यब्रह्म. ७९. कृच्छ्रचान्द्रायणम्=प्रायश्चित्तविशेष ८० निगम.=वेद. ८१. स्रग्=माला. ८२ अनिर्विण्णबुद्धि=अनुद्विग्नमति. ८३ विरज्य=औदासीन्येन दृष्ट्वा ८४. परमानंद =निर्विकल्पानंद ८५ अहः (अहरहः) प्रतिदिन ८६ विरज्यते=औदासीन्य प्रतिगम्यते. ८७ परा=उत्कृष्टा. ८८. प्रामाणिक =प्रमाणीभूत.. ८९. फललिप्सा=फलप्राप्तीच्छा. ९०. विदु =जानीयु. ९१ अन्तरंगम्=सारासारविचारक्षम हृदयम् ९२. परिग्रहः=धनम् ९३. अनर्थबुद्ध्या=अनर्थमूलक मिति मत्वा.

तापत्रयं तीव्रमवेक्ष्य वस्तुदृष्ट्या कलत्रं तनयादि हातुम् ॥
मध्ये द्वयोर्दोलनमात्मनो यत्सैषा भवेन्माध्यमिकी मुमुक्षा ॥ ७६ ॥
मोक्षस्य कालोऽस्ति किमद्य मे त्वरा भुक्त्वैव भोगान् कृतसर्वकार्यः ॥
मुक्त्यै यतिष्येऽहमथेति बुद्धिरेषैव मन्दा कथिता मुमुक्षा ॥ ७७ ॥
मार्गे प्रयातुर्मणिलाभवन्मे लभ्येत मोक्षो यदि तर्हि धन्यः ॥
इत्याशिना[94] मूढधिया मतिर्या सैषातिमन्दाभिमता मुमुक्षा ॥ ७८ ॥
यस्तु तीव्रमुमुक्षुः स्यात्सञ्जीवन्नेव मुच्यते ॥
जन्मान्तरे मध्यमस्तु तदन्यस्तु युगान्तरे ॥ ७९ ॥
चतुर्थः कल्पकोट्या वा नैव बन्धाद्विमुच्यते ॥
तस्मान्मुख्यमुमुक्षुत्वं यत्नात्साध्यात्मविद्भवेत् ॥ ८० ॥
लब्ध्वा सुदुर्लभतरं नरजन्म जन्तुस्तत्रापि पौरुषमतः सदसद्विवेकम् ॥
संप्राप्य चैहिकसुखाभिरतो यदि स्याद्धिक्तस्य जन्म कुमतेः पुरुषाधमस्य ॥ ८१ ॥
खादते मोदते नित्यं शुनकः सूकरः खरः ॥
तेषामेषां विशेषः को वृत्तिर्येषां तु तैः समा ॥ ८२ ॥
सम्प्रीतिर्[95]मैत्रेणोर्वेदनप्रसादमानन्दमन्तःकरणस्य सद्यः ॥
विलोकनं ब्रह्मविदस्तनोति छिनत्ति मोहं सुगतिं व्यनक्ति[96] ॥ ८३ ॥
शिवप्रसादेन विना न सिद्धिः शिवप्रसादेन विना न बुद्धिः ॥
शिवप्रसादेन विना न युक्तिः[97] शिवप्रसादेन विना न मुक्तिः ॥ ८४ ॥
मनोऽप्रसादः[98] पुरुषस्य बन्धो मनःप्रसादो भवबन्धमुक्तिः ॥
मनःप्रसादाधिगमाय तस्मान्मनोनिरोधं विदधीत विद्वान् ॥ ८५ ॥
द्रष्टा श्रोता वक्ता कर्ता भोक्ता भवत्यहंकारः ॥
स्वयमेव सर्वकृतिना साक्षी निर्लेप एवात्मा ॥ ८६ ॥
आत्मस्वरूपमनवेक्ष्य विमूढबुद्धिरारोपयत्[99]यखिलमेतदनात्मकार्यम् ॥
स्वात्मन्यसङ्गचितिनिश्चल एव चन्द्रे दूरस्थमेघकृतधावनवद्भ्रमेण ॥ ८७ ॥
भ्रान्त्या मनुष्योऽहमहं द्विजोऽहं तज्ज्ञोऽ[100]हमज्ञोऽहमतीव पापी ॥
भ्रष्टोऽस्मि शिष्टोऽस्मि[1] सुखी च दुःखीत्येवं विमुह्या[2]त्मनि कल्पयन्ति[3] ॥ ८८ ॥
विवेकवानप्यतियौक्तिकोऽ[4]पि श्रुतात्मतत्त्वोऽपि च पण्डितोऽपि ॥
शक्त्या यथा संवृतबोधदृष्टिरात्मानमात्मस्थमिमं न वेत्ति ॥ ८९ ॥

---

९४ इत्याशिनाम्=एवंप्रकारा आशा येषां तेषाम्. ९५ सम्प्रीतिः=परस्परानुरागः. ९६ व्यनक्ति=स्पष्टीकरोति. ९७. युक्तिः=उपायः. ९८ अप्रसादः=कलुषत्वम्. ९९. आरोपयति=अवमृशति. १००. तज्ज्ञः=तत्त्वज्ञः. १. शिष्टोस्मि=निष्पापोस्मि. २. विमुह्य=मोहमवलम्ब्य. ३ कल्पयन्ति=आरोपयन्ति. ४. यौक्तिकः=युक्तिज्ञः.

सम्यक्समाधिनिरतैर्विमलांतरंगैः साक्षादवेक्ष्य निजतत्वमपारसौख्यम् ॥
संतुष्यते परमहंसकुलैरजस्रं यद्ब्रह्म तत्त्वमसि केवलबोधमात्रम् ॥ ९० ॥
श्रुत्युक्तमव्ययमपारमनंतमाद्यमानंदचिद्घनमनामयमद्वितीयम् ॥
अव्यक्तमक्षरमनाश्रयमप्रमेयं यद्ब्रह्मतत्त्वमसि केवलबोधमात्रम् ॥ ९१ ॥
श्रद्धाभक्तिपुरःसरेण विहितेनैवेश्वरं कर्मणा
सतोष्यार्जिततत्प्रसादमहिमा जन्मांतरेणैव यः ॥
नित्यानित्यविवेकतीव्रविरतिन्यासादिभिः साधनै-
र्युक्तः सन् श्रवणे सतामभिमतो मुख्याधिकारी द्विजः ॥ ९२ ॥
अध्यारोपापवादक्रममनुसरता देशिकेनात्मवेत्त्रा
वाक्यार्थे बोध्यमाने सति सपदि सतः शुद्धबुद्धेरमुष्य ॥
नित्यानंदाद्वितीयं निरुपममलं यत्पदं तत्त्वमेकं
तद्ब्रह्मैवाहमस्मीत्युदयति तु परा खंडिताकारवृत्तिः ॥ ९३ ॥
नाहं देहो नाप्यसुर्नाक्षवर्गो नाहंकारो नो मनो नापि बुद्धिः ॥
अंतस्त्वेषां चापि तद्विक्रियाणां साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९४ ॥
वाचः साक्षी प्राणवृत्तेश्च साक्षी बुद्धेः साक्षी बुद्धिवृत्तेश्च साक्षी ॥
चक्षुःश्रोत्रादींद्रियाणां क्रियाणां साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९५ ॥
नाहं स्थूलो नापि सूक्ष्मो न दीर्घो नाहं बालो नो युवा नापि वृद्धः ॥
नाहं काणो नापि मूको न खंजः साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९६ ॥
नास्म्यागंता नापि गंता न हंता नाहं कर्ता न प्रयोक्ता न वक्ता ॥
नाहं भोक्ता नो सुखी नैव दुःखी साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९७ ॥
नाहं योगी नो वियोगी न रागी नाहं क्रोधी नैव कामी न लोभी ॥
नाहं बद्धो नापि युक्तो न मुक्तः साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९८ ॥
नांतःप्रज्ञो नो बहिः प्रज्ञको वा नैव प्रज्ञो नापि चाप्रज्ञ एषः ॥
नाहं श्रोता नापि मंता न बोद्धा साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९९ ॥
ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ॥
इत्येवैषा वैदिकी वाग्ब्रवीति क्लेशैःक्षत्या जन्म एव प्रहाणिः ॥ १०० ॥

---

५ परमहंसः=यतिविशेष ६ अजस्रम्=नित्यम् ७. तत्त्वमसि=त्वं ब्रह्मासि. ८. चिद्घनम्=ज्ञानमयम्. ९. अनामयम्=निर्विकारम्. १० अव्यक्तम्=अतिसूक्ष्मरूपम्. ११. अक्षरम्=अक्षय्यम. १२ अप्रमेयम्=अपरिच्छेद्यम् १३. अध्यारोप=मिथ्यारोपणम् १४. देशिक=गुरु. १५ आत्मवेत्रा=आत्मज्ञानवता १६. अक्षवर्गः=इंद्रियसमूह. १७ विक्रिया=विकृति १८ प्रत्यक्=व्यक्तिमात्रव्यापिन् १९. वियोगिन्=योगरहित २०. रागी=विषयान्ध २१ युक्त=संसारसमुद्रमग्न २२. प्रहाणि=विशेषाहानि. २३. क्षति=नाश..

भूयोजन्माद्यप्रसक्ति[२४]र्विमुक्तिः क्लेशक्षत्या भाति जन्माद्यभावः ॥
क्लेशक्षत्या हेतुरात्मैकनिष्ठा तस्मात्कार्या स्वात्मनिष्ठा[२५] मुमुक्षोः ॥ १ ॥
यमनियम[२६]विनिष्ठैः[२७] साधुसिद्धासनस्थः सततमसुनियामी रुद्धधीर्धारणाद्यः ॥
रहसि परमतत्त्वं निष्कलं चिंतयानः प्रदहति भवबंधं निर्विकल्पे[२८] निरूढः[२९] ॥ २ ॥

मायाध्वांते त्वहमिदमितिभ्रांतिबीजे विनष्टे
श्रुत्याचार्यप्रकटवचनोद्भूतबोधारुणेन[३०] ॥
ब्रह्मात्मैक्ये द्वय[३१]विरहिते केवलानंदरूपे
किं कर्तव्यं किमुतकरणम् किं फलं कोनु कर्ता ॥ ३ ॥

यत्राशेषं जगदिदमभून्नाममात्रावशेषं
सर्पस्फूर्ते[३२] गुणवदसतः कल्पनाधार[३३]मात्रे ॥
ज्ञाते तस्मिन्निरवधि[३४]सदानंदपीयूषसिंधौ
किं कर्तव्यं किमुत करणं किं फलं कोनु कर्ता ॥ ४ ॥

भ्रांत्या कर्ता करणपटली[३५]कर्मकाम्यं विकॢप्त[३६]
सत्येकस्मिन्नभसिपुरवद्वस्तुतो द्वैतशून्ये ॥
तद्विध्वंसे किमिह निवसेत्केवले बोधमात्रे
किं कर्तव्यं किमुत करणं किं फलं कोनु कर्ता ॥ ५ ॥

कालांभोधौ[३७]विदमिदमितिग्राह्यशून्यार्थजाते
क्व स्याद्वापिप्रहि[३८]नंदनदीभेदकल्पावकाशः ॥
तद्वद्ब्रह्मण्यपगतभिदे[३९] सुप्तिवन्निर्विशेषे
किं कर्तव्यं किमुत करणं किं फलं कोनु कर्ता ॥ ६ ॥

यत्रत्वस्येत्युपनिषदि सत्केवलत्वं ब्रुवत्याम्
सुप्तौ[४०] सर्वानुभवविषये वाच्यभेदं[४१] वदेत्कः ॥
तस्मान्नित्ये निरवधिसुखे निर्गुणे निर्विकल्पे
किं कर्तव्यं किमुत करणं किं फलं कोनु कर्ता ॥ ७ ॥

---

२४. अप्रसक्ति =अनासक्ति २५. स्वात्मनिष्ठा=आत्मनि दृढभक्ति . २६. यमनियमौ=शरीरसाधनापेक्ष नित्य कर्म यम (अहिंसादिकम्)। बाह्यसाधनेन साध्य कर्म नियम (शौचादिकम्) २७ विनिष्ठ =विशेषभक्तियुक्त . २८ निर्विकल्प =निर्विकार'. २९. निरूढ =निमग्न ३०. अरुण =सूर्य. ३१ द्वयविरहितम्=अद्वैतब्रह्म ३२. सर्पस्फूर्ति.= सर्पभास ३३. कल्पनाधारमात्रम्=कल्पनाएव आधारो यस्य तत् ३४ निरवधि =अपार . ३५. पटली=आच्छादनम् ३६. विकॢप्तम्=कल्पितम् ३७ अंभोधि =समुद्र ३८. प्रहि =कूप ३९ भिद्=भेद. ४०. सुप्ति =निद्रा. ४१ वाच्यभेद =स्पष्टार्थभेद (विशेषार्थभेद).

यं यमेष विषयं ययौ युतः सेनयैनमपि नीतवान्समम् ॥
छत्रचामरमुखाखिलर्द्धिभिर्भूषितं विविधभूषणैरपि ॥ ९ ॥
मत्तदंतितुरगव्रजः पुरः सूतमागधरवोऽपि चाभवत् ॥
पृष्ठतो विविधवीरसंहृतिस्तस्य शंभुसुतशाहुभूपतेः ॥ १० ॥
केचिदाहुरयमस्य चात्मजः कन्यकातनय इत्यपि क्वचित् ॥
शंभुनामनृपतेः सुतोऽह्ययं नान्य इत्थमपरे विवेकिनः ॥ ११ ॥
यद्यदेष नगरं ययौ प्रभुस्तत्र तत्र विशिखोऽरुणन्नृपान् ॥
देवता अपि पुरे पुरे स्थिताः स्फोटयन्नथ ययौ स पंढरीम् ॥ १२ ॥
विठ्ठलस्य परिचारकास्तदा देवतागलगतां सुमालिकाम् ॥
नारिकेलमपि तस्य ते पुरः स्थापयंत इदमूचिरे द्विजाः ॥ १३ ॥

यंयमिति । एषः यवनाधिपः सेनया युतः सन् य य विषय देशं ययौ तं तमि तिशेषः । छत्र च चामर च छत्रचामरे ते मुख मुख्ये यासा ताः अखिलर्द्धयः सकलसपदस्ताभिः विविधभूषणैरपि भूषित एनमपि शाहुमपि साक साधं। साक साधं समं सहेत्यमर. । नीतवान् ॥ ९ ॥

मत्तेति । मत्ताः दतिनो गजा तुरगाश्च तेषां व्रजः सूताः मागधाश्च तेषां रवोऽपि तस्य शाभुसुतशाहुभूपतेः पुरः अभवत् । पृष्ठतः पृष्ठभागे विविधवीराणां संहृतिः अभवत् ॥ १० ॥

केचिदिति । केचित्पुरुषाः अयं बालः अस्य यवनाधिपस्य आत्मजः पुत्रः इत्याहु । किंच केचित् कन्यकातनय इत्यप्याहुः । अपरे अन्ये विवेकिनः शाभुनामनृपतेः अय सुत हि निश्चयेन नान्य इत्थं आहु ॥ ११ ॥

यद्यदिति । प्रभुः निग्रहानुग्रहसमर्थः एषः विशिखः यवनेश. यद्यन्नगर ययौ तत्र तत्र नगरे नृपान् राज्ञ प्रतिकूलानित्यर्थः । अरुणत् रुरोध । अथ सः पुरे पुरे स्थिता देवता. प्रतिमाः स्फोटयन् विदारयन् सन् पढरीं दक्षिणदेशे प्रसिद्धा नगरीं ययौ ॥ १२ ॥

विठ्ठलस्येति । तदा यवनाधिपागमनसमये ते प्रसिद्धा द्विजाः ब्राह्मणाः विठ्ठलस्य देवस्य परिचारकाः सेवकाः देवतायाः विठ्ठलसंज्ञायाः गलः कठस्तत्र गतां विद्यमानां शोभना माला सुमाला सुमालेव सुमालिका ना । स्वार्थेकप्रत्ययेकृतेटापिप्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येति इत्वं । यद्वा सुमाना पुष्पाणां आलिकां पंक्ति मालामित्यर्थः । कुसुम सुममित्यमर । सममित्यपपाठः । नारिकेलस्य फलमपि तस्य यवनाधिपस्य पुरः अग्रे प्रसादार्थं स्थापयन्त. सत इदं वक्ष्यमाण ऊचिरे बभाषिरे ॥ १३ ॥

• 'यत्रयत्रसनगामसयुत ' १०. 'यत्रयत्रसजगामराजराट् ' पा० भे० ।

विष्णुरत्र भगवान् घनप्रभो रक्ष्य एष भवता दयावता ॥
माल्यगं कुटिलकुंतलं स वै संविलोक्य समुवाच तान्द्विजान् ॥ १४ ॥
विठ्ठलस्य शिरसीह कुंतलाः संति किं वदत भो द्विजास्तदा ॥
कश्चन स्मृतहरिं नमन् जगौ संति विठ्ठलशिरस्यहो कचाः ॥ १५ ॥

इत्युक्तवंतं विप्रं तं यवनः प्रत्यभाषत
एवं चेत्तर्हि तं देवं मां प्रदर्शय सत्वरम् ॥ १६ ॥
ओमित्युक्त्वा ततः शीघ्रं देवालयमगाद्द्विजः
साष्टांगं प्रणिपत्याह सत्यं कुरु वचो मम ॥ १७ ॥
प्रासादं समुपेत्यासौ देवदेवस्य मस्तके ॥
तुतोष कुंतलान्दृष्ट्वा लंबमानान्घनान्बहून् ॥ १८ ॥
यवनः सत्वरं प्रागाद्देवालयमतंद्रितः ॥
ददर्श देवदेवस्य मस्तके कुन्तलान्बहून् ॥ १ ॥
द्विपालवद्धान्कुटिलान्नीलान्दीर्घान्घनांस्तथा ॥
उष्णीषं शिरसस्तस्य समुद्धृत्य प्रदर्शितान् ॥ २ ॥ *
अतितुष्टः स यवनः साष्टांगं प्रणनाम तम् ॥
भूषणानि च वासांसि विठ्ठलाय ददौ मुदा ॥ १९ ॥
ब्राह्मणेभ्यो धनं भूरि वस्त्राणि च तथा ददौ ॥
दीनांधकृपणेभ्योऽपि ददौ वासोधनानिच ॥ २० ॥

विष्णुरिति । दयास्यास्तीति दयावान् तेन दयावता भवता अत्र शिलामये देहे घन इव मेघ इव प्रभा अस्यास्तीति घनप्रभः भगवान् षड्गुणैश्वर्यसंपन्न. अस्ति इति शेषः । अत एषः शिलादेहः रक्ष्यः रक्षणीयः । शिलादेहस्य भंगे एनं त्यक्त्वा भगवान् गमिष्यतीति प्रार्थयामासुरितिभावः । सः यवनाधिपः माल्यगं मालागतं । माला माल्यं सौमनस्यं कंठे गुणं अधीरणं इत्यमरः । कुटिलः वक्रः कुंतलः केशः तं विलोक्य तान् द्विजान् इत्युवाच ॥ १४ ॥

विठ्ठलस्येति । भो द्विजाः इह अस्मिन् काले विठ्ठलस्य शिरसि कुंतलाः संति किं वदत । तदा कश्चन द्विजः स्मृतस्तत्काले संकटपरिहारार्थं मनसि चिंतितः तं हरिं नमन् सन् मद्वाक्यं सत्यं कुर्विति प्रार्थयन्नित्यर्थः । विठ्ठलस्य शिरसि अहो इत्याश्चर्ये कचाः सन्तीति जगौ ॥ १५ ॥

इत्युक्तवतमितिस्पष्टम् ॥ १६ ॥ ओमिति ॥ १७ ॥ प्रासादमिति ॥ १८ ॥ अतितुष्टइति ॥ १९ ॥ ब्राह्मणेभ्यइति ॥ २० ॥

११. '०भवनुम. । माल्यमाह हरिमस्तके कचा' पा० भे० । * इद श्लोकद्वयं कचिदधिकं दृश्यते ।

विप्रानपृच्छदेवस्य कट्यां हस्तौ कुतो द्विजाः ॥
लिंगं च मस्तके कस्मादत्र चोत्तरमुच्यताम् ॥ २१ ॥
तत्रोत्तरं तदा प्रोचुः स्वस्वबुद्ध्यनुसारतः ॥
उत्प्रेक्षया स्वपद्यानि भूषयंतो द्विजोत्तमाः ॥ २२ ॥
मत्पादपंकजपरागरसातिलुब्ध-
चेता नरः सकलभूतसुहृत्तमो यः ॥
देवो भवांबुधिरयं जघनप्रमाण-
स्तस्येति वेदयति किं स नितंबपाणिः ॥ २३ ॥
यद्वा कलिंदतनयाधिकरम्यभीमा-
तीरं विलोक्य समगाद्भगवान् पुरस्तात् ॥
गोपेष्वपि प्रतिगतेषु जलप्रमाण-
माख्यापयन्निव हरिर्हि नितंबपाणिः ॥ २४ ॥

विप्रानिति । द्विजाः देवस्य विठ्ठलस्य कट्यां कटिप्रदेशे हस्तौ कुतः मस्तकेच लिंग कुत इत्यपृच्छत् । अन्यस्य कस्यापि देवस्य कटिप्रदेशे हस्तौ न दृष्टौ किं च विष्णुप्रतिकृतेरेतस्याः शीर्षिण शिवलिंगं कुतइत्यपृच्छदित्यर्थः । तेषु तूष्णीं भूतले स्थितेषु पुनराह । अत्र मत्प्रश्ने उत्तरं उच्यतां वक्तव्य तूष्णींभावः न युक्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्रेति । द्विजोत्तमाः तदा स्वस्वपद्यानि उत्प्रेक्षया उत्प्रेक्षालंकारेण । उत्प्रेक्षा-लक्षणं कुवलयानंदे । संभावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना । उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे इति । अलंकारलक्षण तु शब्दार्थवृत्तिमनोहरसंनिवेशत्वं अलं-कारत्वं । स्वस्वबुद्धेः अनुसारो अनुसरण तेन भूषयन्तः सन्तः तत्र प्रश्ने उत्तर प्रोचुः ॥ २२ ॥

मदिति । सः प्रसिद्धः देवः विठ्ठलः । मम यत्पादपंकजं तस्य यः परागः मक-रन्दः तस्य यः रसः तस्मिन् लुब्ध सक्त चेतश्चित्त यस्य तथोक्तः । सकलस्य भू-तस्य प्राणिमात्रस्य सुहृत्तमः यः नरः तस्य अयं भवांबुधिः । जघनं प्रमाणं यस्येति जघनप्रमाणः कटिप्रमाणः सुतर इत्यर्थः । इति नितंबपाणिः सन् वेदयति किं इत्युत्प्रेक्षा । मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव-शब्दोपि तादृशः इति । एवं अग्रेऽपि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

यद्वेति । यद्वा पक्षान्तरे भगवान् विठ्ठलः कलिन्दस्य पर्वतस्य या तनया कन्या यमुना तदपेक्षया अधिक रम्या या भीमा तस्याः तीर विलोक्य यमुनापेक्षया भीमायाः रम्यत्वात्तत्तीरस्याप्यतिरम्यत्वं ज्ञात्वेत्यर्थः । पुरस्तात् पूर्वं समगात् । गोपेष्वपि पश्चात्

यद्वा जरासुतजये मथुरां विहाय
यातः प्रवर्षणगिरिं सहितो बलेन ॥
दीप्तात्ततो झटिति यत्प्रससार भैमं
श्रांतस्तटं तत इदं नु नितंबपाणिः ॥ २५ ॥
यद्वा विहाय तनयान् विनयोपपन्नान्
रम्या अपि प्रियतमाः सुजना भजंतः ॥
तिष्ठंत्यनुक्रममिमे बहवोऽयमेकः
श्रांतोऽपि तिष्ठति ततो नु नितंबपाणि ॥ २६ ॥
यद्वा विधाय[12] सकला अपि तोकलीलाः
संभ्रामणाख्यकुतुकं च विधातुमीशः ॥
गोपान्स्वकूर्परविलग्नकरान्विधाय
देवो विहर्तुमिव सैष नितंबपाणिः ॥ २७ ॥

प्रतिगतेषु अनुगतेषु विठ्ठलस्य परतीरे स्थितत्वात् मध्ये जलं कियदिति गोपालानां संशये जलप्रमाणं आख्यापयन्निव । हरिः नितंबपाणिः । अस्तीतिशेषः ॥ २४ ॥

यद्वेति । यद्वा हरिः बलेन संकर्षणेन सहितः सन् जरासुतस्य जरासंधस्य जये सति स्वस्य पराजये सति स्वपराजयस्तु लीला मात्रं । मथुरां विहाय प्रवर्षणगिरिं प्रवर्षणाख्यं पर्वतं यातः गतः । जरासंधेन पर्वतारूढयोस्तयोः प्राप्तिदौर्लभ्यात् पर्वते प्रदीपिते दीप्तात्ततस्तस्मात्पर्वतात् झटिति शीघ्रं भीमायाः इदं भैमं । तस्येदमित्यण् इदं । तटं प्रससार ततस्तस्मात् श्रान्तत्वात् नितंबपाणिः । अस्तीतिशेषः । लोके हि दूरदेशगमनेन श्रान्तत्वात् कट्यां करं निधाय गच्छन्तीति प्रसिद्धं । अत्र श्रीमद्भागवतस्था कथानुसंधेया ॥ २५ ॥

यद्वेति । बहवः इमे सुजनाः साधवः विनयेन नीत्या उपपन्नान् तनयान् रम्याः रमणीयाः प्रियतमा अपि विहाय अनादृत्य भजन्तः सन्तः अनुक्रमं तिष्ठन्ति । एतस्य भजने प्रहरपर्यंतं जाते अनेन कर्तव्यं मध्ये व्यवधानेन न भाव्यं इति नियमं कृत्वा देवालये तिष्ठन्ति । अयं तु विठ्ठलः एकः असहायः अतः श्रांतोपि तिष्ठति । अन्यथा स्त्रीपुत्राननादृत्य तिष्ठतां भजकानामनादरः स्यादितिभावः । ततस्तस्मान्नितंबपाणिर्नु नु वितर्के । नु पृच्छायां वितर्केचेत्यमरः ॥ २६ ॥

यद्वेति । स एषः ईशः सकला अपि तोकलीलाः बालक्रीडाः विधाय कृत्वा संभ्रामणाख्यकुतुकं बालेषु प्रसिद्धां लीलां विधातुं कर्तुं गोपान् स्वकूर्परविलग्नकरान् विधाय विहर्तुमिव क्रीडितुमिव नितंबपाणिरस्ति ॥ २७ ॥ [सोचिलोपे सेदिति सस्यसोर्लोपः]

१२. ' विहाय ' पा० भे० ।

यद्वा वृकासुरभयाद्गिरिशे स्वधाम
प्राप्ते प्रतारणवशादिति तं बभाषे ॥
दत्तो वरः कटिकराग्रनिवेशरूपो
मह्यं तथेति किमु सैष नितंबपाणिः ॥ २८ ॥
यद्वा विहृत्य यमुनापुलिनेऽतिरम्ये
गोपीष्वहंकृतिमलासु तिरोहितः सन् ॥
स्कंधं यया सह ययावधिरोहणार्थ-
मस्याः सुखेन किमु सैष नितंबपाणिः ॥ २९ ॥
यद्वा चिरं जनकरूपनिजातिसेवा
भक्त्या समेत्य भगवान्परितुष्ट ईशः ॥
तं पुंडरीकमवदद्वृणु सर्वकामा-
नित्याग्रहे श्रमवशान्नु नितंबपाणिः ॥ ३० ॥
अन्यांगनाकुचतटीगतकुंकुमार्कं
वक्षो विलोक्य सरुषि प्रियराधिकायाम् ॥

यद्वेति । सः एष. । [सोचिलोपेचेदिति सस्यसोर्लोपः] विष्णुः वृकासुरभयात् गिरिशे सांबे स्वधाम वैकुंठ प्राप्ते सति तथा तेन प्रकारेण त्वदीयवरप्रदानप्रकारेणेत्यर्थः । कट्या कराग्रयोर्निवेशः कटिकराग्रनिवेशः स एव रूपं लक्षणं यस्य स कटिकराग्रनिवेशरूप. वरः मह्य दत्तः इति प्रतारणवशात् त वृकासुर बभाषे । कट्यां करौ स्थापयित्वा बभाषे इति हेतोः नितबपाणिरस्ति । त्वया यथा अनुष्ठान कृत तथा मयाप्येतस्यानुष्ठानं कृत मह्य वरो दत्तः यस्य कट्या करौ निधाय पश्यामि अह न मृतः तथा त्वमपि प्रत्ययार्थं स्वस्यैव शिरसि पूर्वं करौ निधेहि न मरिष्यसि एतस्य पिशाचपतेर्मिथ्यावादित्वात् इति प्रतारणार्थं नितबपाणिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

यद्वेति । स एषः विष्णुः कृष्णावतारे अतिरम्ये यमुनापुलिने विहृत्य गोपीषु अहंकृतिः अहंकारः स एव मलो यासां तास्तथा भूतासु सतीषु । यया सह ययौ यां गृहीत्वा ययावित्यर्थः । अस्याः सुखेन स्कंधं अभिरोहणार्थं नितबपाणिः किं । इयमपि भागवतीया कथानुसंधेया ॥ २९ ॥

यद्वेति । भगवान् ईशः चिर चिरकाल जनकरूपस्य निजस्य स्वस्य अतिसेवा तद्रूपा या भक्तिस्तया परितुष्टः सन् । ईश्वरस्य जनकहृदये स्थितत्वे प्रमाण गीतासु अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्य च भूतानामत एव चेति । तं पुण्डरीक सर्वकामान् वृणु इत्यवदत् । तस्य न वृणोमीत्याग्रहे श्रमवशात् नितबपाणिः । एव कटिपाणित्वमुत्प्रेक्ष्य मस्तके लिंगमुत्प्रेक्षते ॥ ३० ॥

तप्तो वियोगदहनेन नु चंद्रचूडं
गंगाधरं हरिरयं शिरसा बिभर्ति ॥ ३१ ॥
यद्वा स्मरोद्भटपिशाचनिपीडितात्मा
गोपांगना अपि सतीः कुलटां च भुक्त्वा ॥
पत्नीश्चकार बहुशो न तथापि मुक्तः
कामांतकं हरिरयं शिरसा बिभर्ति ॥ ३२ ॥
यद्वा स्वदर्शनसमागतमीश्वरं तं
गंतुं पुनर्निजगृहं त्वरयंतमीशम् ॥
भैमाज्जलात्स्वयमयं प्रणयेन शीघ्र-
मुत्तारयन्निव हरं शिरसा बिभर्ति ॥ ३३ ॥
यद्वाशुतोषगिरिजापतिभीमलिंग-
पूजां विधाय महतीमतिभक्तियुक्तः ॥
उत्सर्जनार्थमिव भैमजलेऽतिरम्ये
लिंगं स्वयं हरिरयं शिरसा बिभर्ति ॥ ३४ ॥

अन्येति । अय हरिः अन्या या अगना युवती तस्याः कुचतटीगत यत्कुंकुमं तेन आक्त चिन्हित यद्वक्षः उरःस्थल तद्विलोक्य प्रिया चासौ राधिका च प्रियराधिका तस्यां प्रियराधिकायां रुषा रोषेण सहिता सरुट् तस्यां सरुषि सत्यां वियोगः विरहः राधासबधीत्यर्थ. स एव दहन· अग्निः तेन तप्तः सन् तापशात्यर्थं गंगाधर चद्रचूडं शिरसा बिभर्ति । अधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया । उत्प्रेक्षापरिकरयोः ससृष्टि· । अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे । सुधांशुकलितोत्तसस्ताप हरतु वः शिव इति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

यद्वेति । अय हरिः विठ्ठलः । स्मरः कामः । कामः पञ्चशरः स्मरः इत्यमरः । स एव उद्भटः क्रूरः पिशाच तेन निपीडितः आत्मा मनो यस्य तथा भूतः सन् । सतीः पतिव्रता· गोपाना अगना· भुक्त्वा कुलटा कुब्जां च भुक्त्वा कामशांत्यभावे बहुशः शताधिकषोडशसहस्रसख्याः पत्नीः चकार । तथापि तेनेतिशेषः । न मुक्तः न त्यक्तः । अतः कामस्य अतकं साब शिरसा बिभर्ति । अत्रापि उत्प्रेक्षापरिकरयोः ससृष्टिः ॥ ३२ ॥

यद्वेति । अयं हरिः स्वदर्शनाय समागत· स्वदर्शनसमागतः तं प्रसिद्धं पुनर्निज-गृह गन्तु त्वरयत त्वरा कुर्वत ईश ऐश्वर्यसपन्न हर साब भैमात् भीमायाः इद भैम तस्मात् अतिभयकरादित्यर्थ· । जलात् स्वयमेव ननु अन्येन प्रणयेन प्रीत्या शीघ्र सत्वर उत्तारयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । शिरसा बिभर्ति ॥ ३३ ॥

यद्वेति । अय हरिः अतिभक्तियुक्त. सन् महतीं श्रेष्ठां । आशु शीघ्रं तोषो यस्येति

यद्वा शिवं शिवरतं च सदा द्विषंति
ये वैष्णवाः स्मृतिशतैरपि बोध्यमानाः ॥
भेदो ममास्य च नहीति विबोधनार्थं
मन्ये हरं हरिरयं शिरसा बिभर्ति ॥ ३५ ॥

यद्वा मदीयभजनादपरं न किंचिद्
विन्दंति ये भवजलं कटिदघ्नमेषाम् ॥
आवेदयन् शपथपूर्वमयं नु देवो
गंगाधरं हरिरयं शिरसा बिभर्ति ॥ ३६ ॥

यद्वा निजेक्षणसमागतभक्तसंघै-
रापूरितेऽखिलगृहे सकलत्रपुत्रे ॥
शंभौ समागतवति स्थितिभूम्यभावात्
प्रीत्या हरं हरिरयं शिरसा बिभर्ति ॥ ३७ ॥

यद्वा विवाहविहिते निखिलेऽपि वृत्ते
वध्वाः प्रवेशसमये स्वकुलप्रचारम् ॥

आशुतोषः स चासौ गिरिजापतिश्च आशुतोषगिरिजापतिः । तस्य यद्वाम पार्थिव लिंग तस्य पूजां विधाय कृत्वा । अतिरम्ये भैमजले उत्सर्जनार्थमिव स्वय लिंग शिरसा बिभर्ति ॥ ३४ ॥

यद्वेति । स्मृतिशतैः अपि शब्दात् श्रुतिभिः बोध्यमानाः ये केचन वैष्णवाः शिव सांब शिवरत शिवभक्त सदा द्विषन्ति । मम अस्य शिवस्य* भेदः न नास्ति इति हीति निश्चयेन तेषा विबोधनार्थं हर शिरसा बिभर्ति इति अहं मन्ये । इत्युत्प्रेक्षा ॥ ३५ ॥

यद्वेति । अय देव. मदीयभजनात् अपर किंचिदपि ये न विंदंति तेषा भवजल कटिप्रमाणं कटिदघ्न । प्रमाणे द्वयसच् दघ्नञ् मात्रच इति दघ्नञ् प्रत्ययः । इति शपथपूर्वं आवेदयन् कथयन् सन् इम गंगाधर शिरसा बिभर्ति नु । अत्रापि उत्प्रेक्षा परिकरयोः संसृष्टिः ॥ ३६ ॥

यद्वेति । अय हरिः आषाढ्यां निजेक्षणाय निजावलोकनाय समागताः ये भक्त-संघास्तैः अखिलगृहे अखिलदेवालये आवृते व्याप्ते सति । कलत्रपुत्राभ्यां पार्वतीगणे-शाभ्यां सहितः सकलत्रपुत्रः तस्मिन् शंभौ समागतवति सति । स्थितेः अवस्थानस्य या भूमिः तस्याः अभावात् प्रीत्या हर शिरसा बिभर्ति ॥ ३७ ॥

यद्वेति । अयं हरिः निखिले संपूर्णे विवाहे पार्वतीपाणिग्रहणे विहित अवश्यं कर्त-

११ 'केचन' पा० भे० । * 'विष्णोश्च' इति मूलग्रंथे वर्तते तद् प्रामादिकम् ।

संवर्तनाख्यमपि कर्तुमिमं शिवाद्यं
पौत्रं ध्रुवं[14] हरिरयं शिरसा बिभर्ति ॥ ३८ ॥
ब्राह्मणोक्तं वचः श्रुत्वा संतुष्टतरमानसः
ययावग्रे स यवनो नृसिंहपुरमुत्तमम् ॥ ३९ ॥
ततोऽसौ यवनाधीशो नीराभीमरथीगतम् ॥
नृसिंहादिपुरं यातः प्रतिमास्फोटनोद्यतः ॥ ४० ॥
वृश्चिकोरगसंकाशान् कीटान् प्राणापहारकान् ॥
देवालयाद्विनिर्यातान् दृष्ट्वाग्रे प्रययौ बहून् ॥ ४१ ॥
साबादीनां[15] यत्र यत्र सान्निध्यं प्रतिमासु हि ॥
देवतानां स तास्तास्तु प्रणम्याग्रे ययौ खलः[16] ॥ ४२ ॥
शंभौ दिवमिते शाहौ यवनेन समं गते
राजारामो भूमिमिमामपालयदधीश्वरः ॥ ४३ ॥
ततस्तस्य सुतो नाम्ना शिवो राजाभवत्किल
सोऽपि भूमिमिमां सर्वां पूर्ववत्समपालयत् ॥ ४४ ॥
यवनाधिपवारिदागतप्रियताराविधोक्षितश्चिरम् ॥
नरनाथतनूद्भवस्तरुर्ववृधे तत्तनयांकभूगतः ॥ ४५ ॥
सविवाहमकारयच्छिशोस्तनुजायाः किल तस्य बंधुभिः ॥
अतुलांबररत्नभूषणं गजवाजिप्रभृति प्रदाय च ॥ ४६ ॥

व्यं तस्मिन् वृत्ते जाते । वध्वा पार्वत्या प्रवेशो गृहप्रवेशस्तस्य यः समयः तस्मिन् स्वकुलस्य यः प्रचारः आचारः तं सवर्तनाख्यमपि कर्तुं इमं शिवया पार्वत्या आद्यं पौत्रं साबं शिरसा बिभर्ति ध्रुवं । दाक्षिणात्यास्तु विवाहे वृत्ते वधूप्रवेशकाले वधूवरौ कट्योर्गृहीत्वा स्वकुलदेवतानामग्रहणपूर्वकं नृत्यंतीति प्रसिद्धं । तदत्रानुसंधेयं । विष्णोः साबः पौत्रस्तु भागवते । विष्णोः पुत्रो ब्रह्मा तस्य पुत्रः साब इति तृतीयस्कंधे स्पष्टम् ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणोक्तमिति ॥ ३९ ॥ ततोसाविति ॥ ४० ॥ वृश्चिकेति स्पष्टम् ॥ ४१ ॥ साबादीनामिति ॥ ४२ ॥ ननु शंभौ दिवं गते शाहौ च यवनाधीशेन नीते दक्षिणदिग्राज्यं केनाकारीत्यत्राह द्वाभ्याम् । शंभाविति । राजाराम इत्येकं पदं सज्ञात्वात् सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिसुब्लुक् न ॥ ४३ ॥ ततस्तस्येति ॥ ४४ ॥ पुनश्च प्रासंगिकं समाप्य शाहोरेव चारित्रमाह तत्रादौ रूपकेण वर्णयति । यवनेति ॥ ४५ ॥ स इति । सः यवनाधीशः अंबराणि वस्त्राणि रत्नानि माणिक्यादीनि भूषणानि सुवर्णनिर्मितानि तेषां समाहारः अंबररत्नभूषणं अतुलं अनुपमं

---

१४ 'हरं' पा० भे० । १५ 'बौध्यादि' पा० भे० । १६ 'खलु' पा० भे० । १७ 'जगामैव' पा० भे०

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषा निषेव्य महौजसा
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. मार्च १८८३. अंक ३.

हें मासिक पुस्तक
पुणें येथें
ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत
छापिलें.

किंमत ८ आणे.

पोंच.

सन १८७८ ते १८८२ पैकीं

	रु.	आ
श्री० रा० ग० ये० मैराळ...	१	६
मे० श्री० बा० ठाकूर ...	८	१२
रा० सा० रा० वि० पुणेंकर ...	१	६
,, ,, मा० स० पागेदार ..	१	६
रा० रा० गो० के० पिटके	१	६
,, ,, वि० र० नात ...	१	०
,, ,, वामन रावजी लेले ...	१	०
,, ,, वि० गो० चिपळूणकर ..	१	६
रा० रा० वि० ना० केळकर...	१	६
,, ,, ग० मा० कराडेकर	१	६
,, ,, धों० दा० वेहरे .	१	६
,, ,, भा० र० ठाकूर ...	१३	२
,, ,, वि० ल० सोमण ...	०	[illegible]
,, ,, धों० वि० दांडेकर	५	८
,, ,, रा० दि० फडके...	१	०

सन १८८३ पैकीं

	रु.	आ.
श्री० रा० मा० ग० चिटणीस ...	१	६
,, ,, ज० आ० घाडगे .	१	६
मे० श्री० बा० ठाकूर ...	१	६
रा० सा० र० राव महाडीक ...	१	६
रा० रा० ब० गो० वकील...	१	६
,, ,, ह० म० कडेगावकर ...	१	६
,, ,, बा० ना० जोशी...	१	६
,, ,, ग० ना० खरे ...	१	६
,, ,, पु० गो० रोडे ...	१	६
रा० रा० से० ट्रेनिंग कालेज पुणें.	१	०
,, ,, से० ने० ला० हर्दे ..	१	६
,, ,, पां० चा० हेडमास्तर कवठे	१	६
,, ,, कृ० ह० चिटणीस...	२	८
,, ,, ज० कृ० कान्हेरे...	१	६
,, ,, अ० रा० हरडीकर ...	१	६
,, ,, से० ने० ला० मालवण ..	१	६
,, ,, से० ने० ला० मिरज ...	१	६
,, ,, रा० वि० फडके ...	१	०

पोंच.

मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें—मल्हार रामराव चिटणीसकृत **श्रीशिव छत्रपति महाराज** यांचें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र नामक पुस्तक हें, विविधज्ञान विस्तार मासिक पुस्तकाचे कर्ते यांजकडून आम्हाकडे नजर आलें आहे, त्याचा आम्ही आभारपूर्वक स्वीकार करितों. याची किंमत रु० २ खेरीज डाकहशील.

काव्येतिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक.

सूचना.

मराठी कवितेच्या पोटांत 'अनेककवि' असें सदर घालून जीं प्रकरणें छापिलीं जात आहेत त्यांच्या पृष्ठांचा अनुक्रम निरनिराळा न ठेवितां एक सारखाच ठेविला आहे. येणें करून हीं सर्व किरकोळ प्रकरणें एका ठिकाणी बांधितां येतील, यांचा आरंभ **आनंदतनयकृत ताटकावध** या प्रकरणापासून झाला आहे व पुढें **देवनाथकृत श्रावणाख्यान, चतुर्मंत्ररामायण, उद्धवचिद्धनकृत** भगवद्गीता वगैरे प्रकरणें आलीं आहेत—याचप्रमाणें संस्कृत काव्यांचे पोटांत '**अनेके**' या सदराखालीं **सादाशिवी** वगैरे लहान लहान काव्यें येत असतात, त्याच्याही पृष्ठांचा अनुक्रम एक सारखाच ठेविला आहे असें केल्यानें हीं हीं एका ठिकाणीं बांधितां येतील.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

बखरी.

नागपूरकर भोंसल्याची बखर ९–२४

मराठी कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत युद्धकांड ४१–४८

अनेक कवि—अमृतरायकृत शुक-चरित्र १६७–१७१

संस्कृत काव्यें.

अनेके—श्रीशंकराचार्यकृत वेदांतसार व स्वात्मानंदप्रकाश. ६१–६८

श्रीशिवकाव्यम्– १०९–११६

ठेवून, आपण जातीनें काशीचे मार्गे निघून, भागानगरांसें जाऊन, तेथून आपल्या देशास महत् प्रयासानें महाराज दाखल झाले. वर्षानंतर चिरंजीव संभाजी राजे यांजला ब्राम्हण घेऊन येत असतां मार्गांत गलबला झाला जे, संभाजी राजे यांजला ब्राम्हण आपला पुत्र म्हणून घेऊन जातो. तर ते काळीं समुदाय ब्राम्हणांचा यास अटकाव झाला. याजकरितां ब्राम्हणास चौकीदार बोलले कीं " तुम्ही पितापुत्र जेव्हां अहात तेव्हां एक जागीं भोजन करावें." यांनीं उत्तर केलें कीं, " हा आमचा धर्म नाहीं, दूध पोहे म्हणाल तर असो." असा प्रकार होऊन निभावून संभाजी महाराजांस ब्राम्हणानीं आणिलें, पितापुत्राच्या भेटी झाल्या, फार संतोष झाला. राजश्रींनीं आपले पाठीमागें कुटुंबाचा व प्रांताचा बंदोबस्त चांगला राहिला हें पाहून, आपले जागीं फार खुष झाले. मागती राजश्रींनीं फौजेचा घाट घालून पातशाही फौजेशीं लढाई घेऊन २७ किल्ले[53] मिरजा राजे जयसिंग यांनीं घेतले होते ते पुन: राजश्रींनीं मोठा पराक्रम करून घेऊन जैयामर्दानि ठाणें ठाणीं जागा जागीं बसविलीं.

नंतर कोणे एके दिवशीं स्वारी शिकारीस अरण्यांत गेले असतां तेथें, रामदास

(मागील पृष्ठावरून)

केले होते. तसेंच बैराग्याचे मेळ्यांत मिळून तेथून कुरुक्षेत्रास गेले. तेथून उत्तर मानस, हरिद्वार करून गडकी अयोध्या दर्शन करून श्रीकाशी व प्रयाग यात्रा करून गयेस आले तेथें गयावर्जन केलें. त्रिस्थळी यात्रा, कार्तिक स्नानें माघस्नानें साग करून बरावरचे सर्व याजपासून यात्रा वगैरे करून देवगड, चांदे येथें येऊन श्री गंगातीरची क्षेत्रें करीत करीत वीस बावीस महिन्यानीं महाराज निभावून आले." वि ज्ञा वि पु १० पृ० २०२ पहा

५१. हैदराबाद=भागानगर असें नाव पडण्याचें कारण, भाग या नावाची कोणी रूपवती वेश्येला राहण्यासाठीं गोंवळकोंडें येथील एका बादशहानें बंगला बांधून दिला होता, त्याजसभोंवतीं हें शहर वसलें होतें

५२ " मथुरेस पत्र पाठविलें जे, देशीं सुखरूप पावलो या उपरि सावधपणें संभाजी राजे यांस घेऊन येणें, असें काशीपंतास लिहिलें त्यांनीं संभाजी राजे यास घेऊन येता वाटेनें त्यांचें स्वरूप सुंदर व सतेज तेव्हा हा कोणी मातबर आहे अशी चौकशी पडली. ते समयीं आम्ही ब्राह्मण हा आमचा मुलगा असें सांगून एक जागा बसून काशीपंतानीं फराळ केला; असे प्रकारें सर्व करून निभावून आल्यावर महाराज फार संतोषी होऊन विश्वासू खरे म्हणून विश्वासराव असा काशिनाथपंतास किताब देऊन वाढविलें." (विविधज्ञानविस्तार पुस्तक १० पृष्ठ २०२ पहा.) कृष्णाजीपंत व काशीराऊ व विसाजीपंत या त्रिवर्गांनीं आपले कुटुंबासहित संभाजी राजे यास जानवें घोतरें नेसवून आपला भाचा म्हणवून राजगडास आले. आणि राजियासि भेटले मग राजे पुत्रास भेटले. आनंद थोर जाहला. मोठा दानधर्म केला आणि कृष्णाजीपंत त्रिवर्ग बंधूस " विश्वासराव " म्हणवून नाव किताब दिला (क० अ० वि० शिव छ० चें च० पृष्ठ ८७ पहा.)

५३ सत्तावीस गड मोंगलांस दिले होते ते मागती घ्यावे अशी शिवाजीनें तजवीज केली मोरोपंत पेशवे वगैरे मंडळीनें हे सत्तावीस किल्ले परत घेतले

५४ शौर्यानें

स्वामींचे दर्शन झालें. सत्पुरुष पाहून सेवा करावी हे चित्तांत येऊन कांहीं दिवस सेवाही केली. त्याजवरून स्वामी प्रसन्न होऊन अनुग्रह दिला. याजवरून राजश्रींची मर्जी बहुत संतोषास पावली. नंतर गागाभँट आदीकरून ब्राह्मणाची संमती घेऊन सिंहासनारूढ झाले. शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरे ज्येष्टमासी शुद्ध १३ स तख्तनशीन होऊन अष्टप्रधानादिक स्थापित केले. या विषयींचा दाखला सातारापास राजमंडळांत बहुत टिकाणीं आहेच.

त्या प्रसंगीं भोंसले त्रिवर्गबंधू यांची सेवा पेशजी जागजागीं झाली ती लक्षात होती असें असता साबाजी भोंसले यानीं विशालगडाचे मुक्कामीं विनती केली याजवरून मुला लेंकरास राहावयास जागा सनद १ नेमून दिली.

स्वस्ती श्री राज्याभिषेक शके पंधराशें शहाण्णव आनंदनाम संवत्सरे आश्विन बहुल दशमी मदवासरे क्षत्रिय कुलावतंस श्री राजा शिवछत्रपति स्वामी यानीं राजेश्री साबाजी बिन सुबोजी भोंसले यासि दिलें. इनामपत्र ऐसीजे.–तुम्ही स्वामींचे पुरातन सेवक, एकनिष्ठपणे सेवा करून स्वामींस संतुष्ट केले. तुमचे चालीवेंग स्वामींस अवश्यमेव तुम्ही विशालगडाचे मुक्कामी दर्शनास आले ते वेळेस प्रसंगीं तुम्ही विनति केली कीं, आपणास इनाम लेकरानलेकरी चालेल असा दिला पाहिजे, म्हणोन, त्याजवरून स्वामी तुम्हावर कृपाळू होऊन, तुम्हास भूतन इनाम देई, कुलबाब, कुलकाम, खेरीज हक्कदार व इनामदार करून पूर्वमर्यादेप्रमाणे गांव बितपशील:–

१. मौजे राक्षसवाडी तर्फ रासिन देह १.

२. मौजे पिंपरी कोल्हेर तर्फ कडेवली देह १.

एकूण देहे २ रास अजरामरात करून दिल्हे असे, तरी सदहू गांव तुम्ही आपले मुला लेकरीं, घेऊन इनाम तुम्ही वडिलाचे वंशपरपरेनें अनुभवून स्वामींचे सेवन मनोभावें करून सुखरूप राहणे जाणिजे. लेखनालंकार:

याप्रमाणें सनद एक करून दिली व पुढें कांहीं एक दिवस राज्य करून शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरे चैत्र शुद्ध १५ रविवासरीं दोन प्रहरी रायगडीं राजश्रींचे देहावसान होऊन, परलोक साधन केला. देहावसानाचे पूर्वी महाराजांचे चित्तां-

---

५५. काशीकर विद्वान ब्राम्हण हा महाशास्त्रज्ञ पंडित होता यास शिवाजीनें केशव पंडित, भालचन्द्रभट्ट आणि सोमनाथ भट्ट कात्रे यास पाठवून पैठणाहून रायगडास राज्याभिषेकाचे वेळीं आणविलें.

५६. सिंहासनारूढ.

५७ अष्टप्रधानाचीं नांवें संस्कृत आहेत. प्रत्येकाच्या कामाची फोड चिटणीसाकडील शिवाजीच्या बखरींत केली आहे. (वि० ज्ञा० वि० पु० १३ पृष्ठ २३८ पहा)

५८ ही बखर लिहिणारानें मल्हाररामरावकृत छत्रपतिची बखर पाहिली असावी असें अनुमान होतें.

तील संकल्प जे, संभाजी महाराज अल्पबुद्धि, उग्र फार याजकरितां कैद ठेवून राजाराम राजे संभाजीचे सापत्नबंधु वय लहान, सौम्यरूप व राजेश्रींची दया हीं त्याजवर बहुत, याजकरितां त्याजला मालकी देण्याचा सिद्धांत देहावसान होण्याचे पूर्वींच केला होता.

आणि शिवाजी महाराजांचे देहावसान झाल्यावर प्रतिनिधि व बाळाजी आवजी प्रभू चिटणवीस यांनीं राज्यकारभार राजाराम साहेब राजानीं करावा, असा नेम करून पन्हाळगडास, सोमाजी नाईक हुकिम व बहिरजी फरजंद व जनार्दनपंत होते त्यांस पत्र लिहून खंडोजी दासूराचे नाईकाचे हातीं पाठविलें कीं, "संभाजीराजे यांस कैद करून ठेविणें, आणि राजाराम साहेब यांस, सोईराबाई

५९ संभाजी कोणत्या प्रकारचा मनुष्य निपजेल हें भाकीत शिवाजीने केलें होतें. (ख० अ० वि० शि० च० पृष्ठ ८८ पहा.)

६० प्रल्हाद निराजी.

६१ बाळाजी आवजी–हे शिवाजी महाराजांचे प्रसिद्ध चिटणीस, उपनांव चित्रे यांचे वाडवडील हबसाणात दिवाणगिरीवर होते. त्यानी घोलवाडी नावाचा गाव इनाम मिळविला म्हणून हे आपणास 'घोलकर' असें म्हणवूं लागले. बाळाजी आवजीचे वडील आवजी हरि यास विषाचा पेला पिऊन मरावें लागलें बाळाजी आवजी शामजी आवजी व चिमणाजी आवजी यांस समुद्रात बुडवून टाकावें असा राजाचा हुकूम झाला परंतु ते आपल्या आइसह राजापूर बंदरास गेले. तेथें ते आपल्या मामाजवळ लिहिण्यास होते शिवाजी महाराजांनी बाळाजी आवजीचें सुरेख अक्षर पाहून त्यास चिटणीसीचीं वस्त्रें सन १६४८ त दिलीं. यानीं महाराजाची सेवा एकनिष्ठपणें केली व अनेक कामीं हे फार उपयोगी पडले तेव्हां महाराजानीं त्यांजकडे चिटणिशी वंशपरंपरें कायम केली, पुढें संभाजीनें सोनगांवाजवळ बाळाजी आवजी यांस शके १६०३ मध्यें हत्तीचे पायी मारिलें. (कायस्थ प्रभूंच्या इतिहासाचीं साधनें नामक मासिक पुस्तक–पहा)

६२. संभाजीच्या दुर्वर्तनाबद्दल शिवाजीनें त्यास पन्हाळे किल्यावर अटकेंत ठेविलें होतें. संभाजी हा एका ब्राम्हणाच्या बायकोच्या पातिव्रत्याचा भंग करण्याच्या आरोपावरून अटकेंत होता तो पळून दिलेलखानास जाऊन मिळाला व परत आल्यावर पन्हाळे किल्यावर पुन नजरकैदेंत होता.

६३ प्रस्तुत प्रकरणास अनुसरून संभाजीराजे ह्यांच्या चरित्रांत पुढील उल्लेख आहे. "पन्हाळ्यास हवालदार बहिरजी नाईक इगळे होते व सोमाजी नाईक बकी व हिरोजी फरजंद यास खंडोजी जासुदाचा नाईक व गणोजी कानडा यांजबरोबर पत्रें पाठविलीं, व जनार्दन पंत सुमंत कारकिर्दी होते यासही पाठविलीं कीं "येथील प्रसंग एक प्रकारचा आहे. संभाजी महाराज यास कैद करून बहुत सावधपणें असावें. महाराजांचे वर्तमान फुटूं देऊं नये" संभाजी महाराज यासही पत्र त्याजपाशींच दिलें परंतु बंदोबस्त झाल्यावर द्यावें असें सांगितलें. त्यांनीं जाऊन त्या अन्वयें पत्र देऊन कांहीं बंदोबस्त जाहला."

६४. ही शिवाजीची दुसरी बायको, ही शिरके याची कन्या हिचा पुत्र राजाराम याचा जन्म चैत्र शुद्ध नवमीस झाला म्हणून त्याचें नांव राजाराम ठेविलें हा पालथा उपजला तेव्हा शिवाजी म्हणाला कीं, दिल्लीची पातशाही पालथी घालील. ज्योतिष्यांनींही असेंच भाकित केलें होतें (शि० छ० च० पृष्ठ ५९।६० पहा.)

आइ साहेब यांचे आज्ञेवरून मंचकारूढ करून कारभार चालविला." हा मजकूर खंडोजीनी जासूद यांजबरोबर पत्रें पाठविलीं होतीं तीं पत्रें घेऊन पन्हाळगडास गेला. तो संभाजी महाराज दरवाज्यांत बसले होते. त्यांनीं वर्तमान पुशिलें जे, "महाराज क्षेमकुशल आहेत.?" यांणीं उत्तर केलें कीं, "सुरक्षित आहेत." खलबतास संभाजीराजे यांस नेऊन सर्व वर्तमान सांगितलें. "महाराजांस देवआज्ञा झाली. राजाराम साहेब मंचकारूढ झाले, आणि पत्रें घेऊन आलों. तुम्हांस कैद करावें, आपण सोमाजी नाईकास आणून पुसावें." याजवरून सोमाजी नाईक किल्ल्यावरील हाकीम याजला आणून पुसू लागले. तुम्हास महाराजाचे व तेथील कारभारी यांचे कागद आले ते दाखवावे. त्यांनीं कृत्रिम कागद होते ते दाखविले. याजवर खंडू जासूद आणून रुजुवात केली; सकल वर्तमान सांगितलें, तसेंच क्रोधें करून सोमाजी नाईकास व हवालदारास कोंडून ठेविलें. आणि लष्करचे सुभेदारांस व किल्लेदारास जागजागीं पत्रें लिहून पाठविलीं. आणि बंदोबस्त करूं लागले. त्या सहित शेदोनशें लोकानिशीं संभाजी महाराज निघाले. मार्गीतही अवांतर लोक मिळविले आणि एकाएकीं रायगडास आले. दरवाजे किल्ल्याचे मोकळेच होते. तव महालात जाऊन वाड्यात सोयराबाईराणीवर राग केला आणि बाहेर आले. याजवरून तिणें गळफास लावून मृत्यु पावली. नंतर बाळाजी अवजी चिटणवीस याजला बोलावून पुसिलें कीं "अशीं पत्रें काय म्हणून लिहिलीं.?" त्यानीं विनंती केली कीं, "राणी साहेब व महाराजाची

६५ राजाराम शके १६०२ वैशाख वद्य ३स सिंहासनारूढ झाला.

६६. सोमाजी नाईक बंकी व सूर्याजीपंत कावळा या दोघांस मारून टाकिलें असें अन्यत्र ठिकाणीं आढळतें.

६७. बहिरजी नाईक इंगळे.

६८. या समयी संभाजीनें जी धुमाळी उडविली तिचें वर्णन संभाजी राजे यांचें चरित्र पृष्ठ [illegible] यांत सविस्तर दिलें आहे.

६९ सोयराबाई साहेब हिजवर शिवाजी महाराजास विषप्रयोग केल्याचा आरोप संभाजीनें करून, तीस पुष्कळ जांच केला. एका भिंतीच्या कोनाड्यात तिला चिणून घालून दूध ठेऊन ठेविली होती. तेथें ती तीन दिवस होती. तिसरे दिवशीं तिचा प्राण गेला.

७०. या पत्राविषयीं संभाजी राजे यांच्या चरित्रांत पुढील मजकूर आढळतो. "बाळाजी आवजी यास बोलावणें करविलें जे. सरदार व पन्हाळा येथें बंदोबस्ताचीं पत्रें लिहावीं म्हणून सांगितलें त्यानीं उत्तर केलें कीं "आम्ही दरकदार राजाचे. खावंद वडील संभाजी महाराज असतां अशीं पत्रें आम्ही लिहिणार नाहीं तेव्हां तुम्हास हा आग्रह करण्याचें कारण नाहीं. तुमचे हातचें पत्र नसल्यास लोकास पत्रा[illegible]स विश्वास पडणार नाहीं यास्तव तुम्हांकडे दरक त्या अर्थीं बरीं वाईट पत्रें तुम्ही लिहावीं हें तुम्हांस पात्र, लिहून द्यावीं." ते समयीं निरुपाय व साहेबाची इतराजी दिसून आली त्यावरून "मी लिहीत नाहीं मूळ आवजी काहे त्यास स्वाधीन करितों–पाहिजे तसें करवा" म्हणोन उठोन गेले. आवजी बोशपासून पत्रें लिहून रवाना केलीं.

आज्ञा होती म्हणोन लिहिली." तेव्हां आज्ञा जाहली कीं, आह्मी मालक नाहीं. पूर्वोत्तार विश्वासुक असतां तुमची लेखणी कशी वाहली? असा शब्द लावून हत्तीचे पायीं देऊन जिवे मारिले.[७१] पुरुष एक ठेविला नाहीं. त्यांतून मूल [७२]लेंहान त्याच आजोळ, मातेचें माहेर, तेथें जाऊन माय समागमें हापसाणांत, नामें खंडो बल्लाल वांचला.

इकडेस परसोजी भोंसले हेही काहीं जमावानिशीं तेथें होते त्याजला बलावून विचारिलें कीं, तुम्ही प्रबुद्ध वडिलोपार्जित सेवक आहात असे असतां तुमचे समक्ष असें व्हावें हें तुम्हास योग्य नव्हे. असो तुम्ही आतां येथें न राहतां कूच करून जावें. याजवरून परसोजी भोंसले आपले जमावानिशीं गेले. ते खानदेशांत पुडवाले लूट करीत होते तेथें त्यांत मिळून राहिले व बापूजी भोंसले व साबाजी भोंसले हे वृत्तीवर गेले.

मग संभाजी महाराज यांनीं राज्याचा बंदोबस्त करून अम्मलें[७३] करूं लागले. तों चिटणवीसाचा मूल[७४] मोठा जाहला. हुशार होऊन सर्वत्र मनाई करीत असतां राजेश्रीं जवळ आला, सरकारांत प्रवेश होईना. इतक्यांत कोंकणांत एक किल्ला बदलून होता. तेथें हपशी आले होते हे वर्तमान ऐकून त्याचे पारिपत्यास कांहीं लोक पाठविले. लौकर शरण[न] होय या करिता महाराज जातीनें चालले. मार्गांत विचारिले कीं, कोणी लिहिणार कारकून समागमें आहे कीं काय! एक चिट्ठी आपले फौजेंत पुढें पाठविली पाहिजे. त्यावेळेस चिटणविसाचें मूल कलमदान घेऊन धांवत होता. ते हुजुरास सांगितलें जे, चिटणविसाचा मूल हजर आहे त्यावरून आज्ञा झाली जे चिट्ठी लिहिणें कीं, स्वारी येऊन पोहोचली तुम्ही घाबरे होऊं नये, असें लिहिण्याचा हुकूम झाला. तव सरकार स्वारी पावकोस निघोन गेली. मार्गातून चिटणविसाचे मुलानें धांवत जाऊन स्वारी आटोपून, चिट्ठी पालखींत टाकली. महाराजानीं [चिठी] पाहून [पुढें] पाठविली. ती जलद स्वारीचे आधीं पोहोचली, हें पाहून, लोकास धैर्य जाहलें,

---

७१. संभाजीची बायको येसूबाई ही बाळाजी आवजी यास मारल्याचें वर्तमान ऐकून फार रागावली व तिनें संभाजीची फार निर्भत्सना केली संभाजीसही ही गोष्ट वाईट वाटली व स्वकृतीचा पश्चात्ताप झाला.

७२. खंडो बल्लाळ व निळो बल्लाळ असे बाळाजी आवजीचे दोन मुलगे होते. खंडो बल्लाळ यांचें वय १०।१२ वर्षांचें होतें. येसूबाई ही आपले कागदपत्र खंडो बल्लाळ याजकडून लिहवीत असे. व त्याजवर लोभ करी

७३ शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरे माघ शुद्ध १० गुरुवारीं संभाजीस राज्याभिषेक झाला.

७४ खंडो बल्लाळ हा गोंव्याचें राजकारण निघालें तेव्हा संभाजी बरोबर गेला होता, त्या वेळेस तो संभाजीच्या उपयोगी पडला म्हणून संभाजीनें त्यास चिटणिशीची वस्त्रें संतुष्ट होऊन दिलीं

आणि हल्ला केला त्यांत किल्ला फत्ते जाहला. तव स्वारीही सरकारची पोहोंचली. सर्वांनीं विनती केली जे, आज चिठ्ठी समयास आली. त्याजमुळें कार्य सिद्ध झालें, हें ऐकून फार संतोष झाला. तेच दिवशीं स्वारी माघारी फिरली. चिटणिसाचा मूल[७५] रक्त ओकून मार्गांत पडला होता, तो महाराजानीं पाहून मुलास सावध करून पुढें घेऊन स्थळास आले. त्याचें काम पूर्ववत् त्यास देऊन ताम्रपत्रही करून दिलें. कारभारातही घेऊन काहीं दिवस चालत असतां, कनोजी ब्राम्हण कबजी[७६] दिल्लीहून पातशहाकडून सरकारांत आला. त्यानें राजाची मर्जी बहुत प्रसन्न करून घेतली. राजास वश केलें. जसें सांगत जावें तसेंच महाराज राजश्रीनीं ऐकत जावें. असें झालें असतां दिल्लीहून पातशहा अलमगीर फौजसहित शके १६१४ व हिजरी सन १०९३ चे सालीं दक्षिणेंत आले. त्यांनी मुलूख जेर केला. हें [मुलुख जेर केल्याचें] वर्तमान जागजागचे आलें, म्हणजे कबजीनीं म्हणावें की, हें वर्तमान मिथ्या आहे. कारण कबजी याजला कारभार सोंपिला व वशीकरणामुळें राजा वश जाहला होता. त्याजवरून कबजीचें बोलणें थरंवार पडत असावें कीं, आपले जवळ फार फौज इतका खर्च कशास पाहिजे याप्रमाणें म्हणत असावें. बातमी पातशाही फौजेची आली. नंतर त्यास मारावें असें होतें. तों एकाएकीं संगमेश्वरचे[७७] मुक्कामीं पातशाही फौजा आल्या. त्यांत संचार कबजीचा होताच. त्यावरून संभाजी महाराज व त्याचे

---

७५. या संबधानें संभाजीचे चरित्रात पुढील उल्लेख आहे "खंडो बल्लाळ चिटणीस धावत येत आहेत ते समयी हाक मारविली तो धावून येऊन पावले त्यांस जाब लिहून देणें असें सांगितलें तो बसून लिहून दिला स्वारी पुढें गेली पन धावून निशाण करून दिलें तो रक्त ओकले ते पाहून अस्ताव्यातून पाणी देववून खासा घोडा जिलबोस होता तो देऊन बसा म्हणून सांगितले."

७६. हा कलुषा प्रधान-हा कवि होता म्हणून त्याचें नांव कबजी किंवा कविजी असें पडलें. कलुषा हा औरंगजेबाकडून संभाजीराजास धरून नेण्याच्या इरायानें विडा उचलून आला होता. याजविषयीं संभाजीचे चरित्रात पुढचा उल्लेख आहे — "कवी कलुषा कबजी म्हणोन कनोजी ब्राह्मण बहुत विद्वान मंत्रशास्त्रविद्या आगम त्यास बहुत गम्य असे होते. त्याची स्त्री ही चतुर होती. त्यानीं महाराज वश्य करावे म्हणून कर्णमंत्र प्रयोग करून महाराजाची बहुत जवळीक व कृपा संपादून अगोदर समीप राज्याभिषेक पूर्वीं होतेच. वाममार्गविशीं अनुष्ठानें प्रयोग, सपत्नी करणें व राज्यवृद्धि होणें यश येणें असें समजावून प्रयोग अनुष्ठान करविलें पुढें दिवसेंदिवस बुद्धीस भ्रंश पडून त्या मार्गांत अनसरावें असें केलें. रेड मारून त्याचे ओले कातड्यावर अनुष्ठानें व मद्यमांस पशुवधाची बहुत करू लागले"

७७ इखलासखान नामक सरदार संभाजीस पकडण्याकरतां संगमेश्वराम आला होता तेव्हा येसूबाई साहेब व शिवाजी राजे हे रायगडीं होते. त्यानें संभाजीस कबजीबावास व इतर मंडळीस कैद करून तुळापुरास आणिलें.

पुत्र शिवाजी सानाबाईचे पोटचा धरून, आलमगिराबरोबर तुळापूरचे मुक्कामास गेले. नंतर संभाजीस पातशहा आलमगीर यांचे समक्ष नेऊन म्हणाले की, "तू आमचे समागमें भोजनास ये." त्याजवरून यांणीं उत्तर केलें कीं, "तुमची लेंक मजला लग्न करून द्याल तर मी जेवितों." याजमुळें आलमगीर पातशहा खपा होऊन संभाजीस जिवें मारण्याची परवानगी दिली. याजवर संभाजीस तुळापूरचे मुक्कामीं सेवकानीं नेऊन जिवें मारिलें. नंतर शिवाजी वय लहान हे वर्तमान पातशहाचे कन्येस समजलें. त्याजवरून मुलास पातशहाजादीनीं पाहण्यास बोलाविलें, पाहून बहुत दया आली व पातशहास विनंती केली कीं, "तुमचे समक्ष या मुलाचे बापानीं माझें नाव घेतलें. तेव्हां हा पुत्र माझा आहे याजवर आपण कृपा करीत असावी व मुलास जनानियात येण्याची परवानगी द्यावी." याजवरून "उत्तम आहे" म्हणून हुकूम जाहला. असें असतां कोणे एके दिवशीं पातशहा खवासात बसले तेथून दुसरे स्थलीं जाऊ लागले तेव्हां जोडा पायांतील टाकिला. ते समयीं पातशहाजादीनीं मुलाचे हातून जोडा उचलविला व इषारा केला कीं, मस्तकीं घेणें, यांणी तसेंच केलें. हें पातशहानीं पाहून विचारिलें "कीं हें काय! तुझे बाप, आजे मुफसद होते. त्यांची वर्तणूक अंगीकारितांची असता तुझा विचार असा" तेव्हां मुलानीं विनंती केली कीं, "त्याची त्यासात गेली. मी सरकारातून आहे. स्वामींचे पायातील जोड्याचें स्थान माझें

---

७८. हा संभाजीचा पुत्र. याचा जन्म शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शुद्ध १०स येसूबाईचे पोटीं झाला हाच शाहू महाराज.

७९. पातशहानें संभाजीस विचारावयास पाठविलें कीं, तुम्ही बाटावें म्हणजे जीव वाचवून तुमची दौलत तुमचे स्वाधीन करितों. त्याजवरून राजे यांनीं उत्तर केलें की, बाटा म्हणता तर ही गोष्ट घडावयाची नाहीं ज्या अर्थीं कैदेंत आलों तेव्हा वाचणें तें काय? तुमचे विचारास येईल तें करावें. तथापि तुमची बेटी द्यावी म्हणजे बाटतो, हे उत्तर एकून औरंगजेबास राग आला व संभाजीचा शिरच्छेद करावयास त्यानें सांगितलें. संभाजी राजे यांचें चरित्र पृष्ठ २० पहा

८०. शके १६१० विभवनाम संवत्सरे फाल्गुन वद्य अमावास्येस संभाजी व कलुषा यांस मारिलें

८१. या समयीं शिवाजी राजे यांचें वय ६ ७ वर्षांचें होतें.

८२ संभाजीचें ह्मणणें औरंगजेबाची मुलगी बेगम होस समजलें तेव्हां ती ह्मणाली "त्याचा प्राण माझे नांवें करून गेला या उपरि आपण दुसरा भ्रतार करणार नाहीं." संभाजी राजे यांचें चरित्र पृष्ठ २१ पहा

८३. थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्रांत शाहूनें पादशहाचा जोडा उचलला ही गोष्ट आढळत नाही. पातशहा सिंहासनावरून उठत असतां त्याचे मखमाली पायमोचे शाहूनें हात लावून पुढें केले तेव्हा त्यानें संतुष्ट होऊन हातांतील रुमाल त्यास बक्षिस दिला. असा उल्लेख थोरले शाहू महाराजांचे चरित्रात आहे

मस्तक आहे. तेव्हा मी मस्तकीं धरिलें आतां मला उणें काय आहे. ?" हें ऐकून बहुत संतोष होऊन विचारिलें कीं, "तुझें नाव काय? त्यांनीं विनंती केली जे, माझें नांव शिवाजी आहे." यावर हुकूम जहाला कीं, "चोर शिवाजी होता तू शाहू आहेस." त्या दिवसापासून त्याचें नांव "शाहू" झालें असें होऊन त्या समयीं पातशहाचे कन्येनें विनंती केली कीं, याचें लग्न करावें, सोयरीक शिरक्याची कन्या आणून लग्न लाविलें पाहिजे." पातशहानीं मुलगी पाहण्यास बलाविली. तेव्हां मराठे यांणीं विचार केला कीं, "या समयीं यवनाचे येथें आपली कन्या पाठवावी हें नीट नाहीं. काय करावें! न पाठवितां गति नाहीं" हे जाणोन दासीची कन्या तिजवर वस्त्रं भारी घालून पाठविली. ती व महाराज [शाहू] बादशहाजवळ आले. बादशहानीं जवळ घेऊन आशीर्वाद दिल्हा. बादशहा अवलिया होता. त्यानें कृत्रिम जाणोन हीच मागे राज्य करील ही आज्ञा जाहली.

बादशहाची स्वारी कांहींएक दिवस राहून दौलताबाद वगैरे गोवळकोंडे

---

८४. मल्हाररामरावकृत "थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्रात" पुढील उल्लेख आहे:—"हे आले. आमचे बेगमेनें पुत्र म्हणविलें, ते मातु जहाले यांचें नांव शाहू असें म्हणावें असे शाहू राजे ह्मणों लागले" पृष्ठ ३ पहा.

८५ औरंगजेब याच्या मुलीचें शाहूवर फार प्रेम होतें "शाहू महाराज वयस्क जहाले (तेव्हा) यांचें लग्न करावें असा बेगमेनीं अर्ज केला. तेव्हा पातशहानी उद्धव योगदेव राजाज्ञा व मोरोपंत सबनीस व जोत्याजी केसरकर यास आज्ञा केली कीं,—"आमचे पदरीं मातबर उमराव, सरदार आहेत त्यात राजाचे शरीर संबंधी पूर्वी पासून होत असतील, त्याच्या कन्या पाहून उत्तम ऐश्या योजाव्या, आणि लग्न करावें म्हणून समारंभास खर्चास लाख रुपये देवविले" म० रा० कृ० थो० शा० चरित्र पृष्ठ ४ पहा

८६. शाहूचें एक लग्न रुस्तुमराव जाधव यांच्या कन्येशीं व दुसरें शिंदे कण्हेर खेडकर याच्या कन्येशीं झालें, अंबिकाबाई व सावित्री बाई अशीं अनुक्रमानें त्यांचीं नांवें ठेविलीं, असें शाहूच्या चरित्रात लिहिलें आहे. (पृष्ठ ५) शिर्के व मोहिते याच्या कन्या योजिल्या असेंही कोठें आढळतें. जाधवराव याच्या कन्येचें नाव कोठें कोठें सकरबाई व सगुणाबाई असें लिहिलेलें आहे.

८७. "येसूबाई साहेब यानीं बेगमेचे विचारें शिंदे याजकडील आंदणी दासीची कन्या होती .. तिजला वस्त्रें जवाहीर अलंकार देऊन महाराज व तिजला पाठविलीं" (शा० च० पृष्ठ ५ पहा.)

८८. विरूबाई हें दासीपुत्रीचें नांव

८९. तुमचें राज्य तुम्ही बहुत दिवस उभयता कराल असें आशीर्वादात्मक बोलले" शा० च० पृष्ठ ५ पहा.

९०. दवलताबाद महमद तघलखानें देवगडच्या मुसलमान सरदारास मारून त्या शहरास दिल्लीहून राजधानी नेण्याचा विचार केला व त्यासच दवलताबाद हें नाव सन १३४०त दिलें.

९१ सन १६८८ सालीं गोवळकोंडे घेऊन तेथील राज्याची समाप्त औरंगजेबानें केली व तंजावर पर्यंत मुलूख घेतला

हैदराबाद[१२] घेतली. तानाशा[१३] वगैरे धरले असा मोठा प्रताप करून औरंगाबादेची छावणी मुकरर केली सातान्यास आले, तों पेशजी संभाजी व शाहू राजास धरून नेलियावरि राजाराम[१४] साहेब मालक जाहले. आईसाहेब[१५] कारभार करीत होत्या. तेव्हां कोणी पुरुष कारभारी चांगला पाहिजे याजकरितां खंडेराव बल्लाळ चिटणविस यास सांगितलें "तुम्ही कारभार करावा." यानीं विनती केली आणि आपले चित्तांत आणिलें कीं, राजानीं मागें जसा सलूक केला असा पुढें आमचे पारिपत्य करतील. त्यास दूरच असावें हें जाणोन आई साहेबास विनती केली कीं, "आम्ही पदरचेच पूर्वापार खरे, परतु या समयास मनुष्य चांगला पाहिजे. एक मनुष्य थोर परशुरामपंत यांस प्रतिनिधि करावे, आणि कारभार चालवावा. वरकड अष्टप्रधान आहेतच." यावरून परशुरामपत कारभारी केले. त्यांनीं राज्याचा बदोबस्त करून कारभार चालविला होता. तों बादशहाची स्वारी आली. फौजा सातान्यास[१६] लागल्या. किल्याचे बुरुज मंगळाईचा[१७] तेथें सुरंग लावून उडविला. ते समयीं प्रयागजी प्रभू[१८] त्या बुरूजांत सुभेदार होते ते उडाले. येयपर्यंत केलें परतु किल्ला स्वाधीन

१२ हें शहर घेतल्याचा उल्लेख इग्रजो इतिहासात नाहीं

१३ तानशाहा—हा गोंवळकोंडयाचा शेवटचा राजा. याचे नांव अबुहुसेन असें होतें.

१४ हा संभाजीचा सावत्र बधु

१५. सोयराबाई साहेब, ही शिर्के याची कन्या व राजारामाची आई

१६ मल्हारराभरावकृत 'थोरले राजाराम याचे चरित्रातील पुढील उल्लेख "खासा स्वारो सातान्यास आली" इत्यादि प्रस्तुत प्रसगासच अनुलक्षून आहे. रा० च० पृष्ठ ४८ पहा

१७ "किलेचे पूर्वभागीं ईशान्य कोनेस मगळाईच्या बुरुजाखालीं बादशहानीं सुरुग करविला पाटीभर माती काढून आणतील त्यांस एक मोहोर द्यावी असें लक्षावधी रुपये खर्च करून सुरुग करविला उडवावा ते वरच्यास बातमी न समजावी, असा बेत राखून, बुरुजाखालीं दारूचे बुधले पुरून, मोर्चे हुषार राखून, आपण खासा तक्तराव्यावर बसून स्वारी बाहेर आली... ..किल्यावरील लोक पादशहाची स्वारी पहाणेस मगळाईचे बुरुजावर-उत्तरेकडील तटावर उभे राहिले त्या समयी मगळाईचे बुरुजाची सोंड शें दोनशें हात वरती उडोन जेथील तेथें कायम झाली. त्या काळीं वरील लोक शें दोनशें तटाखालीं पडून मेले खालील लोक मोर्चेबदीचे बहुत मेले व जाया झाले" राजारामाचें चरित्र पृष्ठ ३५ पहा

१८ "सुरुग उडाला ते समयीं प्रयागजी प्रभू सुभेदार बुरुजानजीक झाडा खालें बसले होते तेथे दगड येऊन पडले त्यांचें आयुष्य बलोत्तर तोन धोंडे तिहींकडे, मोठा धोंडा वरता एक, आत घराप्रमाणें झालें आणि वर मातीचा ढीग पडला... , ते समयों लोकानीं चोहोंकडे पाहतां हरकी झाली जे सुभेदार दिसत नाहींत तेव्हा सर्व दरकदार व लोक मिळून ज्या स्थळीं बसले होते त्या स्थळीं येऊन पाहता मातीचा ढीग बुरजाप्रमाणे पडलेला. उकरून पाहतात तों झग्याचा पदर दृष्टीस पडला त्याजवरून येथें आहेत असें ओळखून माती काढू लागले तों दगडाच्या आतून

(पुढें चालू.)

न जहाला. बहुत दिवस खटपट करीत राहिले. किल्ला औंध्या नंतर दुसऱ्या किल्ल्यांस लागले. तेथें किल्ला भाडू लागला. बादशाहास बातमी लागली कीं, या किल्ल्यांत परशुरामपंतच आहेत. ज्यांनीं सातान्याचा किल्ला भांडविला तेच येथें आहेत. तेव्हा बादशहा लाचार होऊन अहमदनगरास येऊन अहमदनगर घेतलें.

[याप्रमाणें] यश घेऊन औरंगाबादेस आले. तोफेच्या नजरा सर्वत्रांनीं केल्या. व बादशहाजादीनीं नजर केली नाहीं सबब बादशहानीं "विचारिलें कीं, बादशाहाजादी नजर कां करीत नाहीं." यावरून उत्तर केलें कीं, "औरंगजेब बादशहा कायम होता. म्हणून तुम्ही सहलशाहा होता, आतां नागजागींचे बादशहा बुडवून तुम्ही घातशहाच राहिले. तेव्हां सहलशाही उडाली. याज-करितां आतां तरी आपला नवसा शाहू म्हणविला आहे. याजला स्थापित करावा म्हणजे त्याजपासून नजर तुम्हांस करवीन." याप्रमाणें बोलणें होऊन कांहींएक दिवसांनीं बादशाहाजादी शांत होते समयीं बादशहाचें वचन तिनें घेतलें कीं, याजला स्थापित करून मग दिल्लीस जावें. असें वचन घेऊन बाद-शाहाजादी शांत झाली.

यानवर तीन वर्षांनीं सरदेशमुखीच्या सनदा व वस्त्रें शाहूस दिलीं. फौज देऊन रवाना करावें तों अकस्मात बादशहाचें देहावसान शके १६२८ व्ययनाम संवत्सरीं न-गरास झालें. पातशहाजादे नवळ होते. ते दिल्लीवर स्वार होऊन चालले. हे पंजाबांत बाहदुरशहा अलमगीर दक्षिणेंत आल्यावर, गेले होते. ते तिकडून दिल्लीस येतात हें ऐकून, मोजमशा पातशहाजादा याजपाशीं वजीर झुल्फिकारखान होता. त्याचे व बादशहाजादीचे पूर्वीचे संकेत ठरले होते कीं, शाहूराजे यांजला दक्षिणेंत आपला म्हणवून स्थापित करावा. त्या अन्वयें यवन बादशहाजादाशीं वजीरानें अर्ज केला जे, "आप-

---

(मागील पृ० वरून)
ते बोलले कीं मी जिवंत आहें असें म्ह-टल्यावरून लोकांनीं माती दगड युक्तीनें काढून आंतून बाहेर काढिले ते खैर होऊन निघाले पुनर्जन्म झाला." राजारामाचें चरित्र पृष्ठ ४५।४६ पहा.

९९ सातारा किल्ला कसा घेतला या गोष्टीचें वर्णन 'थोरले राजाराम यांचे चरित्रांत ३६-३७पृष्ठीं आहे या कि-ल्याचें नाव 'अजिमतारा' असें औरंग-जेबानें ठेविलें

१०० हा परळीचा किल्ला. यासच 'सज्जनगड' असें म्हणतात थोरले रा-जाराम याच्या चरित्राचीं ३७-३८पृष्ठें पहा

१. परशुराम त्रिंबक-हा किन्हईचा कुळकर्णी हा रामचंद्रपंत अमात्य याजपाशीं कारकून होता. हा स्वपराक्रमानें वाढला. राजारामाची बायको ताराबाई हिनें परशुराम पंतांस प्रतिनिधि पदाची वस्त्रे दिलीं.

२ इ० स० १७०७, फेब्रुवारी ता० २१ रोजीं औरंगजेब मरण पावला.

३. शाहाजादा बहादूरशहा हा पंजाबांत होता व अझमशहा हा दक्षिणेंत होता 'थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र' पृ० ६ टीप २७ पहा. शाहजादा मोअज्जिम यानें बहादूरशहा असें नाव धारण केलें होतें

त्यास पुढें दिल्लीस कारण असे, आणि इकडे समदान खालीं टाकणें सल्ला नाहीं. शाहू याजला पूर्वी अलमगीर पातशहा कृपावंत होऊन इकडेस स्थापित करण्या विषयीं सनदा व वस्त्रें दिलींच होतीं तेच आपण आपलेसे करून ठेवावे." या-जवरून शाहू याजला खिलत व सरदेशमुखीच्या सनदा दक्षिणेंत चौथें घेण्या विषयीं दिल्या, त्या कायम करून देऊन सातान्यास फौज देऊन रवाना केले ते पांच सात हजार फौजेनिशीं आपले मुलुखांत खानदेशच्या मार्गे चालले, हें परसोजी भोंसले यांजला समजलें, यावरून हेही आपल्या जमावानिशीं जाऊन महाराजांस अनुकूळ जहाले. दरकुच महाराज राजश्री सातान्यास चालले, ते गंगातीरास आले. मुक्काम केला; हें वर्तमान मातोश्री ताराबाई आई साहेब व परशुरामपंत प्रतिनिधि यांस कळल्यावरून तोतिया आहे म्हणून ठरविलें. नर खरा असला तरी लबाड होय, असे मनुष्य योजून पाठवावे, यानकरितां, खंडे-राव बल्लाळ चिटणविस ठीक आहेत. आमचे स्नेही आणि राजांनीं यांचे वडील मारले त्याचा सूड हे घेतील हें आपले मनांतील म्हणून, बरोबर पांचशे लोक देऊन रवाना केले. यांसि व राजाशीं भेटी झाल्या. राजा रांगडी बोली व हिंदु-स्थानी चाल अशी वर्तणूक तेव्हां खरा खोटा कशावरून ओळखावा. तव के-सरकरें खिजमतगाराचा नाईक, याजला ओळखिलें. आणीक ही खिजमतगार बरोबर होते ते ओळखीचे पाहून चौकशी केली. केसरकरांनीं वर्तमान सांगितलें. बहुत दिवस कैदेंत, संबध अष्टोप्रहर हिंदुस्थानी लोकांपाशीं, तेव्हां सहज बोल-ण्यास व चालीस फेर. वरकड विचार पाहतांना प्रत्यक्ष शिर्क्यांची कन्या यांस दिली, ते शिर्के इकडचे आहेत, ते पक्केपणें ध्यानास आणून राजा खरा जाहला. चिटणविसांनीं आईसाहेबांस पत्र लिहिलें व परशुरामपंतास व तसेंच अष्टप्रधानास व जाधवरांव आदिकरून सर्वत्रास पत्रें लिहिलीं जे, राजा खरा आहे असें झालें. राजाची कृपा खंडेरावें बल्लाळ चिटणवीस याजवर फारच झाली.

मग परशुराम पंतास संकट झालें. फौजेवर हुकूम करावा तरि फौज कोणी जाईना. राजा खरा असल्यास वाईट. चिटणविसांनीं खरा केला तेव्हां खराच आहे यामुळें

---

४. थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र पृष्ठ ७ पहा

५ मालाच्या एकंदर वसुलाचा चतुर्थांश

६. परसोजीपाशीं १५००० फौज होती. थो० शा० च० पृ० १० पहा.

७. गोदावरी

८ राजारामाची वडील बायको. हिचें लग्नांतील नाव 'सीताबाई' होतें तथापि ही माहेरच्या 'ताराऊ' या नावानेंच प्रसिद्ध आहे.

९ 'थो० शा० च०' पृ० ११ पहा

१० समाजी राजे.

११. जोत्याजी केसरकर

१२. धनाजी जाधवराव, हा ताराबाईचा सेनापति याच्या धाकाविषयीं एक आख्यायिका प्रसिद्ध आहे

१३. 'थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र' पृष्ठें १–१६ पहा

सरकारचे सरदार कोणी अघाडी घेईनात. तेव्हां पुढें हा तोतिया खरा कसा होय. यांसि माणूस चांगले पाठविलें पाहिजे. सारे फदांत मिळाले. आई साहेबांस विनतीं पंतांनीं केली याजवरून आज्ञा दिली कीं, हिंगणीकर भोंसले बापुजीबुवा हे पहिले पासून वडिलोपार्जित इतबारी प्रबुद्ध आपले जवळ आहेत याजला पाठवावे. शिवाजी महाराजांसमागमें कामाकाजास आलेले हे खरे म्हणतील तर राजा खरा. यांजला पाठवावें. म्हणजे आपले भावांस सूचना करतील, असे होऊन त्याजबरोबर हजार बाराशे लोक देऊन रवाना करण्याचा निश्चय झाला, आणि आई साहेबानीं समक्ष बोलावून आज्ञा केली जे "तुम्ही वडिलापासून [आ-हा] तुमचे वडील पूर्वापार सेवा करीत, विश्वासुक प्रबुद्ध याजकरितां पाठवितों. तोतिया मनुष्य पाहून यावें म्हणजे सर्वांची खातरजमा होईल. मग पारपत्य केलें जाईल. तुम्ही आपले कुळास बट्टा लाऊ नये, रागडा कोण आहे, चिट-णविसांनीं शाहू केला आहे याजवरून जाणें. तुम्ही सांगाल तसेंच होईल" असे सागून हजार लोक बरोबर देऊन रवानगी केली. भेटी झाल्या. राजा रागडा, [ह्याविषयीं] ठिकाण नाहीं. अदेशांत पडले. चिटणविसांनीं एकांतीं नेऊन केसरकर खिजमतगारांचा नाईक, याचें बोलणें सांगितलें. हेही बोलले कीं, तुम्ही या प्रसंगीं अनुकूल झाल्यास तुमचा सन्मान होऊन पद मातबर देण्यात येईल. प्रसग हाच आहे एका ताटांत जेवावें व तुमचे बधु परसोजी भोंसले याची भेट घ्यावी. याजवरून उभयता बधु भेटून विचार केला आणि सर्वां देखत उभयतांनीं ताटात जेवले" हे सर्वत्रानीं पाहिलें. तेव्हा राजा खरा झाला. तोतया नाहीं. याजवरून धनाजी जाधवराव यांजकडून बाळाजी विश्वनाथ पहावयाकरितां आले. राजाशीं भेटून चिटणवीस खंडेराव बल्लाळ होते त्यांणीं बाळाजी विश्वनाथ यास सांगितलें कीं, "तुम्ही अनमान कोणताही एक करूं नये. जाध-वराव याजला फौजेसुद्धां आणावें व तुम्ही आपले पतकासहित येऊन महाराजास अनुकूळ झाल्यास तुमचे जातीस पद मातबरीचें सेनापतीचे बरोबरीचें देण्यांत येईल. परशुरामपंत आजवर दौलत आपण करीत आले, तशीच करावी यास्तव हे खोटे म्हणताल याजकरिता तुम्ही त्याचे म्हणण्यावर न जावें. हिंगणीकर भोंसले उभयता बधु याचे ताटांत जेवले तेव्हा खोटे कसें म्हणाल? जाधवराव सेनापति हेही सोयरेच आहेत. आता पक्ष तुम्ही घ्यावे" यानवरून बाळाजी विश्व-नाथ जाऊन धनाजी जाधवराव यांजला फौजेसुद्धां घेऊन आले. भेटी झाल्या.

तेथून पुढे दरकूच जाऊन सातान्यास लागलेच गेले. शनवारचे दिवशीं

१. परसोजीस
१५ ही गोष्ट शाहूच चरित्रात आढ-ळत नाहीं

प्रातःकाळीं राजा शाहू व धनाजी जाधवराव हे महाराजांचे मामा एकत्र बसले होते तव यांना बोलिला कीं, "आजचे आठवे दिवशीं याच वेळेस किल्ला घेऊं." हें ऐकून जाधवराव हंसले. पातशाहा अलमगीर अवरंगजेब बहुत दिवस खटपट करित असतां साध्य झाला नाहीं. तोच परशुराम पंत आहे. कसा किल्ला साध्य होईल? याजवर महाराजांनीं हास्यवदन जाधवराव यांचे पाहून, उत्तर केले कीं, "मामा साहेब आजचे आठवे दिवशीं किल्ला या वेळेस आला हे जाणावें." उगीच राहिले. दुसरे दिवशीं वाईकर शेखमिरा किल्लेदार वगैरे किल्लयावरचे माणसाचीं मुलें लेकरें होतीं, बातमी लागताच धरून तेथून आणिलीं, आणि किल्लयाखालीं उभीं करून मोर्चास पुढें देतो असा एकच हाहाकार केला. हें पाहून शेखमिराभाई परशुरामपंताशीं बोलले, जे, "मुलें माणसांची ही गति तेव्हा जिंदगी कशास करावी? आम्हांस निरोप द्यावा." याजवरून पंत बोलले जे, "दुसरें लग्न करावें, रुपये देतों." अशीं नाना प्रकारें बोलणीं झालीं. शेखमिरांनीं तेव्हां त्यां सारखेंच बोलून कबूल केलें, तेव्हां पंतास भरवसा वाटला कीं, हे माझे झाले. तों आठवे दिवशीं शनवारीं प्रातःकाळींच शेखमिरा जाऊन बोलले कीं, काहीं बोलावयाचें आहे. तेव्हां खलबतास जाऊन तेथें शेखमिरांनीं आपली शिवबंदी बोलाऊन पंतांस गफलतीनें? आणि किल्लयावर दरवाज्याजवळ पटका फिरविला. तों सहा घटका दिवस आला. राजांनीं लष्करांतून पाहिले तेच वेळीं पांच हजार फौज तयार होती, त्या फौजेनिशीं जौतीनें किल्लयावर गेले. शेखमिरा दरवाज्यात होता, त्यांचा हात धरून बोलले जे, "तुम्ही आमचे भाऊ आहांत ब्राह्मण फंदी, त्याचा अन्याय तुम्हाकडेस काय आहे. आमचे तुम्ही आहांत." असें म्हणून सर्वत्र मंडळी सुद्धा किल्लयांत आले. तों पहिला प्रहर दिवस आला. फत्तेची नौबत तेथेंच वाजविली. त्या दिवसापासून मराठे यांचे राज्यांत शनवारची नौबत वाजत आहे. व नजरा होऊन सारे आपआपले स्थळास गेले.

नतर महाराज राजेश्री क्रोधयुक्त होऊन परशुरामपंतास बोलाऊन नीवें मारण्याचा हुकूम दिला. हें वर्तमान खंडेराव बल्लाळ चिटणविसास समजलें तेव्हा स्नान करीत असतां तसेच राजेश्रींकडे जाऊन विनती केली कीं, परशरामपंत होता म्हणून किल्ला भांडविला. आलमगीरास साध्य झाला नाहीं, व याचा पुत्र श्रीपतराव फौजेनिशीं हैद्रा-

१६. प्रतिनिधीस गफलतीने धरल्याची गोष्ट शाहूच्या चरित्रांत नाहीं

१७. 'थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्रांत हें प्रकरण सविस्तर आहे

बादेस मोहिमेस आहे, यानवर कृपा करावी. सक्त रदबदली पाहून वांच-विले. नंतर चिटणवीस घरास जाऊन स्नान संध्या भोजन करून, दरबारास गेले. बोलणीं बहुतां प्रकारें राजेश्रीशीं झालीं. दुसरे दिवशीं मातोश्री आई साहेबांच्या भेटी झाल्या. राज्याचा बंदोबस्त करूं लागले. तेव्हां पासून सातारा येथील वस्ती होऊन किल्याखालीं मातबर शहर बसविलें. तेथेंच राजधानी झाली. राजकारणी बंदोबस्त करण्यास आरंभ केला. शके १६२९ सर्वजितनाम संवत्सरे माघ शुद्ध पक्षीं सातारेस येऊन राज्याभिषेक सिंहासन करून समारंभ विधि पूर्वक केला. पट्टाभिषेक जाहला.

नतर खंडेराव बल्लाळ चिटणवीस यांनीं विनंती केली कीं, "बाळाजी विश्वनाथ व परसोजी भोंसले या उभयतास सरफराज करावे" या उभयतांचे लक्ष सरकाराकडेस हें जाणून, व चाकरीही तशीच केली याजवरून धनाजी जाधव सेनापति यांजकडून बाळाजी विश्वनाथ यानला मागून घेतलें असतां, कोंकणांत समुद्रतीरीं आंग्रे नांवाचे सरदार हापसाणाचे बंदोबस्तास पेशनी होते त्यांचें लक्ष आई साहेबाकडेस फार असून जागजागीं पुंडावे करावे. यास्तव जुने पेशवे पिंगळे यांजला त्याची मोहीम सांगितली. त्यानवर गेले. आंग्रे यांणीं लढून याजला धरून अटकेंत ठेविले. तेव्हां पिंगळे याजवर मर्जी गेली. एक तो अपयशी दुसरें राजश्री आले ते समयीं गैरहजर होते, याजमुळे अनास्था होती. सबब पिंगळ्याची पेशवाई काढून बाळाजी विश्वनाथ यांजला देऊन

---

१८ या समयीं प्रतिनिधीचा जीव वाचविला, हा चिटणिसांचा उपकार प्रतिनिधीचें घर भवानरावाचे कारकीर्दीपर्यंत स्मरत होतें चिटणिसास मांजगाव इनाम दिला व श्राद्धाचे दिवशीं चिटणिसांकडील एक खासा नेऊन त्यास श्राद्धाचे ब्राह्मणाबरोबरच भोजनास बसवीत असत. हा क्रम बरेच दिवस चालला होता असा लेख आहे परंतु विद्यमान काळीं हा प्रकार चालू नाहीं असें खाजगी पत्रावरून समजतें. परशुरामपंताच्या बचावाविषयीं मल्हाररामरावकृत शाहू महाराजांचे चरित्र पृष्ठ २५—२६ पहा.

१९ परसोजी विषयीं मल्हाररामरावकृत राजारामाचे चरित्रांत पुढील उल्लेख आहेत

(१) "परसोजी भोंसले यांस सेनासाहेब सुभा दिला. सन्मान सेनापति प्रमाणें, वस्त्रें, जरीपटका दिला" पृष्ठ ३६.

(२) "परसोजी भोंसले बहुत कर्ते मर्द म्हणोन सेनासाहेब सुभा पद देऊन, सन्मान सेनापति प्रमाणें, वस्त्रें, अलंकार, जरीपटका, चौघडा देऊन, गोंडवण, देवगड, चांदे, वराड वगैरे येथें अमल (त्यानीं) बसविला तो सुभा त्यास दिला" पृष्ठ ३८.

२०. कान्होजी आंग्रे ताराबाईच्या वतीनें लढत होता यानें बहिरोपंत पिंगळे पेशवे यास कैद करून साताऱ्यावर चालून येण्याचा घांट घातला होता.

२१ बहिरोपंत पिंगळे. थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र पृष्ठ २९ पहा

२२. पिंगळे व निळो बल्लाळ यांस कान्होजी आंग्रे यानें कैद केलें

याजवर रवानगी केली. आंग्रे यांशीं व बाळाजीपंताशीं पूर्वींचा स्नेहभाव फार होता. त्याजमुळें त्याजकडे निरोप पाठविला कीं, तुमच्या भेटी घडाव्या आणि हा पेशवाई तुमचीच जाणावी, असें स्नेहभावाचे बोलणें ऐकून आंग्रे भेटीस आले. ते समयीं बाळाजीपंत बोलले जे, "तुम्ही राजश्रींशीं भेटावें, तुमचा अधिकार व पद यांचीं वस्त्रें राजश्रीं पासून तुम्हांस देववितों राजाज्ञेंत असावें मातोश्री आई साहेब व राजश्री एकाचे एकच आहेत. एक विचार होईल, यास्तव आपण आपली सफाई करून घ्यावी." आंग्रे यांच्या मनास येऊन किल्ले दिले. ते घेऊन पिंगळे अटकेंत होते ते सोडून आणिले हें वर्तमान समग्र राजश्रींस बाळाजीपंत यांनी लिहिलें. राजश्री संतोषित होऊन सेवेंत असावें, अशीं आज्ञापत्रें पाठविलीं. याजवरून आंग्रे याजला समागमें घेऊन आले. याजवरून राजश्रींस बहुत संतोष झाला. पेशवाई वस्त्रें बहुमान बाळाजी विश्वनाथ याजला दिलीं. आणि परसोजी भोंसले यांजवर कृपावंत पेशजीचे दयेवरून होऊन "सेना साहेब सुभा" असें पद व वस्त्रें बहुमान देऊन पूर्वेकडेस रवाना केले, ते काळीं सनद परसोजी भोंसले सेना साहेब सुभा यांचे नावें शके १६२९ सालीं अखेरः—

१. प्रांत रितपूर व सरकार गाविल प्रांत वराड प्रांत देवगड, चांदगोंडवण.

१. आनागोंदी वगैरे वराड प्रांतीचे माहाल बितपशील.

१.	सरकार गाविल माहाल	४६.
१.	सरकार नरनाला माहाल	३७.
१.	सरकार माहूर माहाल	१९.
१.	,, खडले माहाल	२१.
१.	,, पवनार ,,	५.
१.	,, कळब ,,	१९.
६		१४७

एकूण सहा सरकार दर शेंकडा नऊ रुपये आका आणे मोकाशाचे आकारास असे.

२

२३. शाहू महाराज यास.

२४ या गोष्टींचें सविस्तर वर्णन शाहूच्या चरित्रांत आहे पृ० २८—३१ पहा.

२५ शके १६३५ सन १७११—१२ यांत बाळाजीस 'पेशवे' पद मिळालें.

२६. परसोजीची ही हकीकत शाहूच्या चरित्रात नाहीं तरी पुढील उल्लेख आहे — "तसेच भोंसले सेनासाहेब सुभा याजकडे वराड, गोंडवण, कटक, व हिंदुस्थान पैकीं कांहीं महाल, ऐसा सुभा नेमून दिला. त्याची नेमणूक वगैरे त्याचप्रमाणें बदोबस्त जाबते करून दरकदार हुजूरचे सर्वांस नेमून दिल्हे" पृष्ठ १७ पहा

सदर्हू प्रमाणें सनद एक करून देऊन रवाना केलें ते फौजेसहित गंगे पलीकडेस मृत्यु पावले.

समागमें पुत्र कान्होजी भोंसले होते त्यांनीं तसाच फौजेस ग्रह घालून गंगथडीस घासदाणा वगैरे खडण्या घेत वऱ्हाडांत आले. आज्ञेप्रमाणें बरोबर बंदोबस्त राखून रितपूर वगैरे प्रांत वऱ्हाड येथें ठाणें बसविलें. नंतर गांव दारव्हे येथेंही अमल करूं लागले. हें वर्तमान राजेश्रींस साताऱ्यास कळून बहुत संतोष झाला.

तव तिकडेस बाळाजीपंत राजश्रींचे जवळ होते, तों दिल्लीस शाहजादा अझाम व मोइझीम बाहदूरशा यांशीं लढाई होऊन बाहदूरशा फत्ते पावले. अझिमशाहा शिकस्त होऊन ठार झाले. नंतर पुन्हा एक पातशाहाचा खिसा आपसांत होऊन फरोकाशिर शाहाजादे झाल. बंगाल्यांत पटण्याचा मुलुख यांचेकडे होता. कारभारी फरोकशिराजवळ सैय्यद होते; त्यानीं शाहाजाद्यास फौज देऊन जमा करून दिली. दिल्ली तक्तनशीन बादशाहा फरूकशीर झाले. कारभारी वजीर सय्यद झाले; यांनीं जुने कारभारी वजीर अमीर व मुलखी सुभेदार हे सारे स्थापित आपले केले. बादशाहा पुरातन काढले. त्यांत दक्षिणेंत दाऊदखान पन्हीं पन्नास साठ हजार फौजेनिशीं जबरदस्त होते. याजवर सय्यद जातीनें हुसेन अल्लीखा व हुसनरंजाखानाचा पुत्र आलमआल्लीखां असे मिळून फौज घेऊन आले. तव दाउदखानाकडेस बादशाहाचें लक्ष आतून कीं,

---

२७ परसोजी शके १६३२ साली म्हणजे सन १११० फसली साली मरण पावला असें १ ले लेखावरून समजतें या शकामध्यें कांहीं भानगड दिसते

२८ औरंगजेब यास मोअज्जीम, अजीम आणि कामबक्ष असे तीन पुत्र होते मोअझीम आणि अझीम यांची मोठी निकराची लढाइ आग्र्याच्या दक्षिणेस झाली, तींत अझीम यास व त्याच्या दोन मुलास मारलें आणि मोअझीम बहादुरशाहा हा किताब घेऊन गादीवर बसला

२९ बाहादूरशाहा सन १७१२ मध्यें मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा जहांदर गादीवर बसला. फरूकशीर हा जहांदराचा पुतण्या

३० सय्यद हुसेन अल्ली आणि सय्यद अबदुल्ला हे मोठे पराक्रमी भाऊ होते. हे दोघे बंधु फरूकशिराचे पुरस्कर्ते होते. या दोघाभावांपैकीं वडील हुसेनअल्ली हा बहादरचा सुभेदार व धाकटा अबदुल्ला हा प्रयागचा सुभेदार होता याच्या सहाय्यानें फरूकशीर यानें-आग्र्याजवळ पराभव केला व सन १७१२ मध्यें सिंहासनाधिरूढ झाला.

३१. धाकटा सय्यद वजीर झाला, व वडील सय्यद सेनापति झाला

३२ जहांदरशाहा.

३३. दाऊतखान पन्हीं—हा दक्षिणचा सुभेदार झुलफिकारखाना याचा मुतालिक होता. हा दक्षिणेंत असे परंतु त्या समयीं याची नेमणूक गुजराथेचे सरसुभ्यावर झाली होती. हा हुसेनअल्लीशीं लढत असतां गोळी लागून मरण पावला

३४ हा सय्यदाचा हस्तक.

उभारे उभा फीर मैंदा द्विविदा । रणा माजि जाशी कुठे रे अंगदा ॥ ६० ॥
बहू विक्रमें पाडिलें राक्षसाशी । रणीं ऊसनें शीघ्र घेतों तुम्हांशीं ॥
क्षणीं तेचि कोदंडें घेऊनि हातीं । कपी मैंद तो भेदिला बाण घातीं ॥ ६१ ॥
नवा बाण-घातीं कपी भग्न केला । रणामाजि तो प्रेत होऊनि ठेला ॥
द्विविदासि दाही शेरीं तेचि काळीं । विरें राक्षसें पाडिलें बाण-जाळीं ॥ ६२ ॥
पुढें पाहता देखिलें अंगदाला । कपी वीर तो वृक्ष घेऊनि आला ॥
बळें हाणितां खीळिले हस्त बाणीं । चळेना कपी वीर तो वज्रठाणी ॥ ६३ ॥
उभा राहिला बाण झेलीत कैसा । कुंठारा तळीं छेदिजे वृक्ष जैसा ॥
तया अंगदा शीघ्र प्राणांत आलें । रघूनायका वानरीं जाणवीलें ॥ ६४ ॥
मुखें बोलती अंगदू वीर गेला । कपीनाथ सुग्रीव तैसा उडाला ॥
रथारूढ होऊनि कोदंडें हातें । बळें मोडिलें तोडिलें kवृक्ष घातें ॥ ६५ ॥
रणीं कुंभ तो मल्ल-युद्धासि आला । बळें ताडिता जाहला सुग्रिवाला ॥
तया सुग्रिवें दीधली वज्र-मुष्टी । रणीं पाडिला कुंभ तो प्रेत सृष्टी ॥ ६६ ॥
महा वीर तो धाडिला मृत्यु-पंथें । निकुंभें रणीं हाकिलें सुग्रिवातें ॥
कपीनाथ सुग्रीव घालूनि मागें । पुढें धावला मारुती लागवेगें ॥ ६७ ॥
तया राक्षसें भेदिलें मारुताला । कपीवीर किंचीत मूर्छीत जाला ॥
पुढें ऊठला तो कपी काळ जैसा । मना माजि आवेश अद्भूत तैसा ॥ ६८ ॥
महा पर्वतू घेतला मारुतानें । निकुंभावरी टाकिला घोर त्राणें ॥
गिरी टाकितां शांति जाली तयाची । फळी फूटली सर्वही राक्षसांची ॥ ६९ ॥
त्रिकूटाचळा माजि घायाळ गेले । रिपू प्राण घेऊनि तैसे पळाले ।
भयातूर ते सांगती रावणाला । बळी तो विरेंवीर सर्वे निमाला ॥ ७० ॥
बहू दुःख जालें तया रावणाशी । पुढें धाडिलें शीघ्र तीघां सुतांशी ॥
विशालाक्ष मकराक्ष आणि खरातें । रणा पाठवीलें तिघां कूमरांतें ॥ ७१ ॥
तिघे ही दळेशीं बळें सिद्ध जाले । असंभाव्य ते भार मागें मिळाले ॥
महा विक्रमें झेलिती वीर खेगें । समारंगणीं पावले लागवेगें ॥ ७२ ॥
बडगे लोहो मूसळें शूळपाणी । कटाऱ्या सुऱ्या तोमरें[६७] चापपाणी ॥
बहू खेटकें मुद्गलें आणि भाले । महा वीर राक्षेस युद्धा निघाले ॥ ७३ ॥

५८. कोदंड=तिरकमठा. ५९. शर=बाण. ६० वज्रठाण=दृढासन. ६१. कुठार=कुऱ्हाड. ६२. कोदंड=तिरकमठा k राक्षसानें ६३ मल्लयुद्ध=कुस्ती ६४. त्राण=जोर. ६५. खर्ग=तरवार. ६६. शूळपाणी=त्रिशूळ आहे हातीं ज्याच्या असा ६७ तोमर=एक प्रकारचें शस्त्र ६८ चापपाणी=तिरकमठा आहे हातीं ज्याच्या असा ६९. खेटक=ढाल

कपी-वाहिनीचा असंभाव्य धावा । प्रतापें बळें शीघ्र केला उठावा ॥
शिळा शीखरें हाणिती राक्षसांतें । रिपू मारिती वानरां बाण-घातें ॥ ७४ ॥
महा युद्ध आरंभिलें एकमेकां । तया भीडतां तो धरी काळ शंका ॥
रणीं राक्षसां पाडिलें घोर मारें । कपी वीर ते गर्जती भूभुकारें ॥ ७५ ॥
रणा माजि मकाक्ष तो शीघ्र कोपे । पुढें चालिला चापपाणी प्रतापें ॥
स्वयें आपुलें सैन्य घालूनि मागें । कपी भेदिता जाहला लागवेगें ॥ ७६ ॥
बळें सोडिलीं राक्षसें बाण-जाळें । तुटों लागती वानराचीं शिसाळें ।
पटाटां रणीं तूटती पादपाणी । शरीरें बहूसाल विक्राळ वाणी ॥ ७७ ॥
देहे खोचले थोर महा विरांचे । झरे लागले वाहती शोणितांचे ॥
रिपू झुंझतां राक्षसें भग्न केले । कितीएक ते भार मागें पळाले ॥ ७८ ॥
बळें धांवती बाण ते लागवेगें । पळाले बळाचे कपी सर्व मागें ॥
कपींचीं दळें भंगिलीं राक्षसानें । तया मस्तकू तूकिला राघवानें ॥ ७९ ॥
रणीं मांडिला थोर कल्पांत सृष्टी । बहुनां विरीं देखिली त्यासि दृष्टी ॥
रणामाजि कोणास ही राहवेना । करी घोर संधान तें साहवेना ॥ ८० ॥
म्हणे राम हो कोण सामर्थ्य याचें । रणीं भंगिलें सैन्य गोळांगुळाचें ॥
वरी अंतराळीं बहू बाण-जाळें । क्षणा माजि तें तोडिलें शीघ्र काळें ॥ ८१ ॥
उभा राहिला राम वज्रांग ठाणें । गुणीं लाविलें चाप चंद्रार्द्ध बाणें ॥
टणत्कारिलें सीत बोटीं थरारी । महाचंड ब्रह्मांड घोषें गरारी ॥ ८२ ॥
बळें राक्षसें व्योम संपूर्ण केलें । रणीं राघवें m शीघ्र छेदूनि नेलें ॥
पुढें घेतला दूसरा बाण रामें । गुणीं लाविला थोर शत्रू विरामें ॥ ८३ ॥
विरें मागुतें थोर संधान केलें । रिपूचें रणीं शीर छेदूनि नेलें ॥
महा वीर मकाक्ष तो बाण-घातें । निमाला रणीं चालिला मृत्यु-पंथें ॥ ८४ ॥
पुढें राम पाचारिला त्या खरानें । विशालाक्ष ऊठावला थोर त्राणें ॥
म्हणे राज-पुत्रा बरें युद्ध केलें । रणीं विक्रमें शीर छेदूनि नेलें ॥ ८५ ॥
असे सर्वदा तो जयो प्राप्त कैंचा । करी ग्रास राहू रवी मंडळाचा ॥
प्रती उत्तरें बोलिला राम वाणी । बळें n बूजिलें भूमि आकाश बाणीं ॥ ८६ ॥
तिहीं राक्षसीं घोर संधान केलें । विरा वाटलें थोर कल्पांत जालें ॥
पुढें तोडिले सर्व ही बाण रामें । प्रतापें रणामाजि त्या पूर्ण-कामें ॥ ८७ ॥
प्रतापें रणीं राघवें बाण-घातें । रिपू दोघ हि धाडिले मृत्यु पंथें ॥

७०. शिसाळें=डोकीं. ७१. शोणित=रक्त. ७२. तूकिला=डोलविला. ७३. गोळांगुळ=वानर l ने घोर ७४ सीत=तिरकमठयाची दोरी m सर्व n बुजती सब आकाश-बाणी

रणीं राक्षसा घोर संहार जाला । समाचार गेला तया रावणाला ॥ ८८ ॥
पुढें रावणानें बहू दुःख केलें । नसे अंतरीं सौख्य टाकून गेलें ॥
दशग्रीव बोले विरा इंद्रजीता । प्रतापें रणा माजि तूं जाय आतां ॥ ८९ ॥
रिसां वानरांची असंभाव्य सेना । तुजे वेगळी सर्व संहारवेना ॥
उभा राहिला शीघ्र ऊदीत जाला । म्हणे० शीघ्र संहारितों वैरियांला ॥ ९० ॥
दळें चालिलीं राक्षसांची अचाट । पुढें वानिती भाट वेताळ थाट ॥
बळी *रावणी तो रथारूढ जाला । बहूसाल वाद्यें दळेंशीं निघाला ९१ ॥
रणा माजि येवोनियां होम केला । महा भीम कृत्या रथ प्राप्त जाला ॥
रथारूढ होऊनि वेगीं उडाला । नभोमंडळा माजि तो गुप्त जाला ॥ ९२ ॥
असंभाव्य तीं मोकलीं बाण-जाळें । बळें धांवती प्रेरिले दूत काळें ॥
कपींचीं तुटों लागलीं कंठ-नाळें । रणीं लोटती वीर प्रेतें सुकाळें ॥ ९३ ॥
असंभाव्य सामर्थ्य त्या रावणीचें । कळेना कळा कोण कापट्य याचें ॥
कदा नेणती बापुडे देव कांहीं । रणीं पाडितो वीर सन्मूख नाहीं ॥ ९४ ॥
बहू खोचली ते असंभाव्य सेना । दिशा दाटल्या बाण-जाळीं दिसेना ॥
कपी-वाहिनी माजि आकांत जाला । पुढें मारुतीचा पिता शीघ्र आला ॥ ९५ ॥
निरूपी अती आदरें राघवाशीं । म्हणे अंगिराअस्त्र योजीं त्वरेशीं ॥
पुढें राम तात्काळ तें अस्त्र घाली । तेणें तूटलें शीर कृत्या निमाली ॥ ९६ ॥
पुढें रावणी भूतळा माजि आला । रणामंडळीं मृत्यु जैसा उदेला ॥
भयासूर तो वीर घोर प्रतापी । शरा सोडिता जाहला काळ-रूपी ॥ ९७ ॥
समस्तीं अकस्मात तो देखियेला । तया एक वेळा बहू मार केला ॥
कपी वीर ऊठावले शीघ्र काळें । शिळा शीखरें टाकिती बाण-जाळें ॥ ९८ ॥
रणीं रावणी येकला वीर जेठी । कपी लोटले लक्ष कोट्यानुकोटी ॥
रिसीं वानरीं थोर कल्लोळ केला । बळें ताडितें जाहलें राक्षसाला ॥ ९९ ॥
बळें फेंकिला शूळ त्या मारुतानें । गदा घेतली शीघ्र बीभीषणानें ॥
परीघांशीं घेऊनियां शीघ्र धांवे । कुमूदू करी वेग नेटें उठावे ॥ १०० ॥
कपी-ऋषभा थोर आवेश आला । शीतघ्नीस घेऊनि सन्मुख जाला ॥
द्विवीदें बळें सोडिलें चक्र कैसें । महा पर्वतीं चालिलें वज्र जैसें ॥ १०१ ॥
सुगधें विरें ताडिला शस्त्र-घातें । गिरी-शृंग तो टाकिला जांबुवंतें ॥
शिळा टाकिली चंड त्या अंगदानें । महा खड्ग तें मोकलीलें नळानें ॥ १०२ ॥

---

० बहूसाल वाद्यें दळेंशीं निघाला. ७५ वानिती=वर्णिती. ७६ भाट=स्तुतिपाठक. ७७ वेताळ=भाट * रावणी=इंद्रजित ७८ मोकली=सोडी ७९ परिघ=शस्त्रविशेष ८० ऋषभ=श्रेष्ठ ८१. शतघ्नी=तोफ

बहू गा निळें शेंकिला तो विशाळू । कपी सुग्रिवें टाकिला चंड शैलू ॥
सुमित्रा-सुतें राघवें तेचि काळीं । रिपू रावणी विंधिला बाण-जाळीं ॥ १०३ ॥
बहूतां [p]मधीं एकला इंद्रजीतू । रणीं वोढिला काळ जैसा कृतांतू ॥
बळें वानरांचा बहू मार जाला । रिपू राक्षसें अंतरीं तुच्छ केला ॥ १०४ ॥
बहूतां जणांचा बहू एक मेळा । निमिष्यात तोडूनि नेला खलोळा ॥
पुढें राक्षसें घोर संधान केलें । विरें विक्रमें सर्व [q]सामर्थ्य नेलें ॥ १०५ ॥
रिपूचीं दळें पाडिलीं इंद्रजीतें । रणामाजि [r]आलीं असंभाव्य प्रेतें ॥
रिसें वानरें राम सौमित्र बाणीं । बळें भेदुनि चालिला चापपाणी ॥ १०६ ॥
पुढें सज्जनीं चित्त द्यावें कथेला । समाचार सांगेल हा रावणाला ॥
महा वैर हें ऐकतां वैर नासे । म्हणे दास निर्वैर सूखें विलासे ॥ १०७ ॥

प्रसंग पांचवा समाप्त.

प्रसंग सहावा.

सभे बैसला राव त्रीकूटवासी । पुढें भेटला इंद्रजीतू तयासी ॥
नमस्कार केला तया रावणाला । म्हणे शत्रुचा सर्व संहार केला ॥ १ ॥
बहू लंकवासी रणीं भग्न केले । कितीएक ते मृत्युपंथें चि गेले ॥
बळें उसणें घेतलें हो तयांचें । प्रभू शोधिले मुख्य त्या वैरियाचे ॥ २ ॥
तया रावणा थोर संतोष जाला । बळें अमृताचे नदी पूर आला ॥
अकस्मात संताप सर्वै उडाला । पुढें बोलता जाहला कूमराला ॥ ३ ॥
म्हणे इंद्रजीता विरा बैस आतां । सुपुत्रा तुवां तोडिली सर्व चिंता ॥
[1]बळी चक्रचूडामणी वीर राजा । [2]असो त्या तुझ्या वज्र कल्याण भूजा ॥ ४ ॥
अगा इंद्रजीता सखे गोत्र बंधू । प्रतापें बळें आगळे वीर [3]सिंधू ॥
निमाले रणीं वैरियांचेनि हातें । बहूसाल वाटे मनीं दुःख मातें ॥ ५ ॥
त्रिकूटाचळीं वानरीं लाग केला । मुळारंभ राक्षस कीती निमाला ॥
पुढें थोर संग्राम दारूण जाला । [4]विरें राक्षसें सर्व ही तो बुडाला ॥ ६ ॥
तया ऊपरी वीर धूम्राक्ष जेठी । [5]तेणें जिंकिले देव तेतीस कोटी ॥
समारंगणीं त्या विरा अंत आला । रणामंडळीं देह त्यागून गेला ॥ ७ ॥
रणीं वज्रदंष्ट्री दिसे यमरूपी । गिरीसारिखा अंकपन्नु प्रतापी ॥
महा वीर ते दोघ युद्धासि गेले । समारंगणीं युद्ध होतां निमाले ॥ ८ ॥

---

p जणीं ८२. कृतांत=यम. q छेदूनि. r जाली. १. बळीचक्रचूडामणी=बळीसमूह-शिरोभूषण २ असो त्या=असाव्या (पाठ) ३ सिंधु=सागर. ४ विरें वीर तो भेतांसिधू बुडाला (पाठ)

बळी दक्ष विपन्न चातुर्य जाणे । तया देखतां अंतरीं सूख बाणे ॥
प्रसंगें चि तो वीर युद्धासि गेला । प्रहस्तू रणीं युद्ध होतां निमाला ॥ ९ ॥
तयाचा बहू क्रोध आम्हांसि आला । रिपू राम जिंकावया वेग केला ॥
तयाचें महा युद्ध तें काय बोलों । समारंगणीं भ्रष्टलों भग्न जालों ॥ १० ॥
तया ऊपरी धीर आम्हां धरेना । पुढें ऊठवीलें बळें कुंभकर्णा ॥
तया सारिखा कोण आहे बळाचा । समारंगणीं धीर काळासि कैंचा ॥ ११ ॥
महा वीर तो घोर युद्धासि गेला । रिसां वानरां थोर संहार केला ॥
रिपूनें तया शेवटीं बाण-घातें । समारंगणीं धाडिला मृत्युपंथें ॥ १२ ॥
प्रतापी सखा बंधु माझा निमाला । बळें आगळा थोर आधार गेला ॥
मला पूसिल्यावीण गंतव्य केलें । नये बोलतां दुःख ब्रह्मांड जालें ॥ १३ ॥
तया ऊपरी चौघ ही सूत माझे । अगा इंद्रजीता सखे बंधु तूझे ॥
तयांच्या प्रतापानळें सूख लोटे । समारंगणीं भीडतां काळ वीटे ॥ १४ ॥
नरा अंतकाला नरा अंतकानें । बळें पीटिलें देवदेवांतकानें ॥
तळीं घातले सर्व त्या त्रीशिरानें । रणीं वानरीं घेतले सर्व प्राणें ॥ १५ ॥
अतीकाय तो वीर मेरू बळाचा । प्रतापें बळें आगळा विक्रमाचा ॥
रथारूढ होऊनि युद्धासि गेला । तयाचा सुमित्रासुतें घात केला ॥ १६ ॥
निमाले सखे दुःख ऊदंड जालें । पुढें पाहतां वीर सामर्थ्य गेलें ॥
महा वीर ते मृत्युपंथें चि जाती । नरें वानरें बापुडीं येश घेती ॥ १७ ॥
निमाले सखे सूत बंधू बळाचे । प्रतापें सुरांहूनि ते विक्रमाचे ॥
रणामंडळीं सर्व सेना निमाली । बहूसाल संहारिली कूळवल्ली ॥ १८ ॥
अगा इंद्रजीता तुवा सूख द्यावें । प्रतापें रणीं सर्व शत्रू बधावे ॥
मला सांगसी लाविले मृत्यु-पंथीं । परी मागुती ते रिपू गर्जताती ॥ १९ ॥
रिपू ऊठती मागुती हें न व्हावें । बळें सर्व निर्मूळ त्यांचें करावें ॥
प्रतापे रणीं सर्व पाडून येसी । परी मागुता जीव येतो तयांसी ॥ २० ॥
बहूवेळ तां युद्ध सामर्थ्य केलें । परी पाहतां सर्व ही व्यर्थ गेले ॥
प्रतापें रणीं पाडिले बाण-घातीं । समारंगणीं मागुते सिद्ध होती ॥ २१ ॥
महीमंडळीं नाम त्याचें नसावें । विरा विक्रमें त्वा मला सौख्य द्यावें ॥
पिता बोलतां धीर पोटीं धरेना । असंभाव्य कोपानळू सांवरेना ॥ २२ ॥
उभा राहिला वाक्य बोले पित्यासीं । म्हणे शीघ्र संहारितों वैरियांसीं ॥
समारंगणा माजि ऐसें न होतां । तरी जाणिजे भेटि ते हे चि आतां ॥ २३ ॥

---

५ युद्ध होतां=घोर मारें (पाठ). ६ बळें आगळा=शुळीहून तो (पाठ). ७ विक्रम=पराक्रम. ८. गर्जताती=ऊठताती (पाठ) * तां=त्वा ° राहिले=मारिसी.

बहू कोपला चालिला वीर जेठी । प्रतापें म्हणे सर्व जाळीन सृष्टी ॥
पुढें बापुडीं वानरें दैन्यवाणी । खिळी तो बळें सर्व ब्रह्मांड वाणीं ॥ २४ ॥
पित्याकारणें वीरभद्रू निघाला । तयां दैत्यजांला धरू सिद्ध झाला ॥
तयाचे परी कोपला काळरूपी । बळें चालिला शक्रशत्रु[10] प्रतापी ॥ २५ ॥
तुरें वाजती नाद गेला भुगोळा । दळेशीं बळें पावला होमशाळा ॥
तया राक्षसें मागुती होम केला । महावीर मेघासनीं गुप्त झाला ॥ २६ ॥
बळें बूजिले सर्व आकाश वाणीं । पडों लागलीं वानरें दैन्य वाणी ॥
कपी-वाहिनी[11] माजि आकांत जाला । पुन्हा मागुता थोर कल्पात आला ॥ २७ ॥
वरी पाहतां युद्ध कर्ता दिसेना । धडाडा पडों लागली सर्व सेना ॥
महावीर ते घोर मार्गे पळाले । पळाले कपी राघवा आड गेले ॥ २८ ॥
म्हणे राम तो सुग्रिवा मारुता हो । नभोमडळी युद्धकर्ता पहा हो ॥
प्रतापें बळें वीर सर्षे उडाले । असभाव्य ते पोकळी माजि गेले ॥ २९ ॥
महा थोर ते युद्धसामर्थ्य गेलें । तया इंद्रजीतें पुढें काय केलें ॥
अकस्मात तो भूतळा माजि आला । रणामंडळीं सैन्यसिंधू मिळाला ॥ ३० ॥
खटाटोपिले ते बहु शस्त्रपाणी । रूपे कर्कशे काळ कर्कोटवाणी ॥
बळें चालिला भार वेष्टीत सेना । रजें मातला व्योम पुढें दिसेना ॥ ३१ ॥
कपी वीर राक्षेस सन्मूख जाले । समारगणा माजि युद्धा निघाले ॥
पुढें राक्षसें रूप केलें सितेचें । महा रम्य लावण्य तें जानकीचें ॥ ३२ ॥
रणीं लोटल्या वीर राक्षेस फौजा । कपीभार ऊठावले स्वामिकाजा ॥
दळीं राक्षसांचे बळी इंद्रजीतू । बळी चालिला काळ जैसा कृतांतू[12] ॥ ३३ ॥
तया देखतां धांवला रुद्र तैसा । करीं घेतला शैल ब्रह्मांड जैसा ॥
बळें इंद्रजीता उजू धाव घाली । तयीं इंद्रजीतें सिता दाखवीली ॥ ३४ ॥
म्हणे रे कपी हे सिता राघवाची । गुणी स्वामिणी हे तुम्हा मर्कटांची ॥
महापापिणी सर्पिणी दुःखदाती त्रिकूटाचळीं राक्षसी कूळहती ॥ ३५ ॥
अशोकावनामाजि हे शोकवल्ली । अकस्मात कोठून निर्माण झाली ॥
तया दीवसापासुनी दुःख झाले । त्रिकूटाचळा थोर दारिद्र्य आलें ॥ ३६ ॥
बळाचे बहू वीर हे पापिणीनें । सखे आमुचे ग्रासिले सर्पिणीनें ॥
कळी[13] माडला त्यास हे मूळ सीता । करीतों इचा शीघ्र सहार आतां ॥ ३७ ॥
तया राक्षसें मारिलें जानकीला ॥ म्हणे रे कपी साग त्या राघवाला ॥
समारंगणीं शीर छेदूनि नेलें । तया राक्षसे शीघ्र गतव्य केलें ॥ ३८ ॥
सिता देखतां मारुती अग घाली । प्रसगीं तिये मूर्छना शीघ्र आली ॥

१० शक्रशत्रु=इंद्रजित ११ वाहिनी=फौज १२. कृतांत=यम, १३ कळी=भांडण.

महाशोक आरंभिला त्या कपीनें । म्हणे काय केलें जगज्जननीनें ॥ ३९ ॥
बहु दुःख मागील तें आठविलें । उदासीन हें चित्त दुश्चीत जालें ॥
म्हणे काय सांगों तया राघवाला । कपी मारुती शोकसिंधू बुडाला ॥ ४० ॥
म्हणे रे कपाळा असें काय केलें । बहू थोर हें पाप माझें उदेलें ॥
न सांगो तरी गोष्टी राहो नये कीं । पुढें सांगतां राघवा दुःख हें कीं ॥ ४१ ॥
प्रवाहो बळें चालिला अश्रुपातीं । विलापें करूं लागला तो रुदती ॥
बळें उठला चालतां चालवेना । रघूनायका भेटला दैन्यवाणा ॥ ४२ ॥
अधोमूख पाहोनि कांहीं वदेना । दुखें दाटला कंठ त्या बोलवेना ॥
म्हणे जानकीसारिखी शस्त्रघातें । रणीं मारिली राक्षसें इंद्रजीतें ॥ ४३ ॥
तयें सांगतां मांडला शोक रामें । मिळालीं दळें दैन्यवाणीं विरामें ॥
कपीवाहिनीमाजि आकांत जाला सुमित्रासुतें राम तो शांत केला ॥ ४४ ॥
भविष्योत्तरें वाल्मिकी सत्य व्हावी । देहेसांगसंपादणी कां करावी ॥
म्हणूनी रघूनायकें शोक केला । तंव वीर बीभीषणू शीघ्र आला ॥ ४५ ॥
म्हणे जी प्रभू शोक वांया करिता । असे सत्य नेमस्त कल्याण सीता ॥
अशोकावना दूत म्यां पाठविले । प्रसंगीं समाचार घेऊनि आले ॥ ४६ ॥
तया इंद्रजीतें रणीं मौव केली । नव्हे सत्य हें मिथ्य होऊनि गेली ॥
पुरी होम आरंभिला मेघनादें । पुरा जालिया कोण घेईल द्वंदें ॥ ४७ ॥
तया इंद्रजीतासी आधीं वधावें । वृथा शोक साडूनियां सिद्ध व्हावें ।
पुरा होम हो जालिया आंवरेना । समारंगणीं मारिता ही मरेना ॥ ४८ ॥
प्रभू जाहली अंत्रिणी व्योमपंथें । वधावा सुमित्रासुताचेनि हातें ॥
तयें सांगतां सर्व आनंद जाला । बहूतांपरी राघवें गौरविला ॥ ४९ ॥
पुढें राघवाची बहू स्तूति केली । विरांची असंभाव्य मादी मिळाली ॥
सभामंडळीं ते कपी रीस राजे । तयामध्यभागीं महावीर साजे ॥ ५० ॥
समस्तांशीं सोडीलसे इंद्र भावी । समर्था तया ऊपमा काय द्यावी ॥
असा राम हा देव ब्रह्मादिकाचा । सुमित्रासुतासी वदे रम्य वाचा ॥ ५१ ॥
म्हणे होम आरंभिला इंद्रजीतें । मुखें बोलिलें सत्य नैर्ऋत्यनाथें ॥
पुरा होम होता कदा आंवरेना । समारंगणीं मारिता ही मरेना ॥ ५२ ॥
प्रतापें समारंगणीं त्या वधावें बळें आजि ब्रह्मादिकां सौख्य द्यावें ॥
पुढें ऊठिला शीघ्र सौमित्र कैसा । नभोमंडळीं तीव्र आदित्य जैसा ॥ ५३ ॥

---

१४ जगज्जननी=जगन्माता=सीता. १५ मौव=कपट. १६ द्वंद=युद्ध. १७. अंत्रिणी=अशरीरिणी=आकाशवाणी. १८. व्योम=आकाश १९. मादी=मेळा. २०. नैर्ऋत्यनाथ=राक्षस (बिभीषण) २१ आदित्य=सूर्य

जया देखतां काळ कांपे परारां । सवें दीधले राघवें पचवीरां ॥
हनूमंत बीभिषणू जांबुवंतू । सुगधू कपी ऋषभू वीर्यवंतू ॥ ५४ ॥
महावीर ते पांच ही सिद्ध जाले । कपी रीस आणीक कीती निघाले ॥
सुमित्रासुता लागि राजाधिराजें । मुखें बोलली शक्तिसामर्थ्यबीजें ॥ ५५ ॥
बरू दीधला स्वामिदेवाधिदेवें । म्हणे शत्रु जिंकोनिया शीघ्र यावें ॥
करू मस्तकीं ठेविला रामचंद्रें । नमस्कार तैसा चि केला फणींद्रें ॥ ५६ ॥
समस्तीं विरीं ही नमस्कार केले । पुढें सव्य घालूनि तैसे निघाले ॥
अतीआदरें स्कधभागीं विरानें । सुमित्रासुता घेतलें मारुतीनें ॥ ५७ ॥
निघाले महावीर ते लागवेगें । पिता हिंपुटी मारुती मागमागें ॥
पुढें चालतां पंथ नीकुंबळेचा । विरां थोर आवेश काळासि कैचा ॥ ५८ ॥
महा घोर तो लंघिला मार्ग तींहीं । पुढें पाहतां पाहना वाट नाहीं ॥
तरूचीं बनें लागलीं तीं वितंडें । प्रचंडें उदंडें बहू झाडखंडें ॥ ५९ ॥
भुमी दाटले वृक्ष वृक्षा मिळाले । तया अंतरीं वंशी मिश्रीत झाले ॥
वरी पाहतां वाड आकाश पंथें । पुढें रीघ नाहीं तया वारियातें ॥ ६० ॥
समे वीषमें झाडखंडें अचाटें । मिळालीं नळें वाजती कर्कराटें ॥
कडे तूटले थोर त्या पर्वताचे । झरे वाहती झाडखंडीं विषाचे ॥ ६१ ॥
तया अंतरीं सिंह शार्दूल कैसे । मदें मातले गर्जती काळ जैसे ॥
गजाचीं बहू दाट थाटें विशेषें । पळों लागती थोर किंकाट घोषें ॥ ६२ ॥
बहू सकटें धांवती रान म्हैसे । रिसें कर्कशें देखतां जीव त्रासे ॥
बहू सांबरें चीतळें रानगाई । शुनी शूकरां मर्कटां मीति नाहीं ॥ ६३ ॥
बहू श्वापदें घोर नाना परीचीं । बहु गर्जताती बहुतां स्वराचीं ॥
भुतें खेचरें शाक्ति वेताळ पीसे । बहू धांवती वन्हिचे ज्वाळ जैसे ॥ ६४ ॥
बहू व्याळ वेटाळले झाडखंडीं । बनें व्यापिलीं सर्व कूळीं उदंडीं ॥
बहुतां परीचीं बहू तीं विखारें । विषें घोळती लोळ ती थोरथोरे ॥ ६५ ॥
वहाती विषाचे महा वोघ तेथें । धुधूकारतां ज्वाळ आकाशपंथें ॥
गिरीशीं नळे आदळे तोयराशी । बहूसाल त्या तोडिलें पर्वताशीं ॥ ६६ ॥
गिरीशृंग पाठार दारी कपाटें । शिळा शीखरें वृक्ष पाषाण थाटें ॥
दरें दर्कुटें घोर भ्यासूरवाणे । बहूतां परीचे तरू ते पुराणे ॥ ६७ ॥
कडे कापले तोपनेटें भडाडी । गिरी कंदरीं घोष तेणें धडाडी ॥

---

२२ फणींद्र=शेषाचा अवतार लक्ष्मण २३ हिंपुटी=म्लानवदन २४ झाडखड=[illegible] २५. नळ=कळक, वेळू. २६. शार्दूल=वाघ. २७ व्याळ=साप २८. घोळती=खेळती (पाठ) २९ तोयराशी=समुद्र ३० पुराणे=जुने

भजना वांचुनि श्रीहरि । जन्मोजन्मीं काळ क्रमिला ॥ ॥ श्रीशुक० ३ ॥

भय पापाचें का न धरी । पुराण-कीर्तन-देवद्वारीं । तांबुलभक्षण कुष्ट शरीरीं । कर्मे वर्मे निंदा करी । टिटवीजन्म त्या पक्ष्या भिंतरीं[२७] । गुरु शिष्याशीं विद्या चोरी । होय पिंगळा[२८] तो निर्धारीं । अनुचित प्रतिग्रह[२९] ब्राह्मण घेतां । गंडमाळा होती अद्भुता । परद्रव्याचा अपहार करिता । पर क्षेत्रिच्यीं[३०] गाई वळिता । अल्प-आयुषी होय तत्वता । सत्पुरुष आणि प्रजा पीडिता । व्याघ्र सर्प होय तत्वता । साधु-छळणीं वश क्षयता । देवद्वारींचे तरू तोडितां । छाया मोडिता । पांगुळ होती जाण तत्वता । जारकर्मि ते वेश्या जाण । स्त्री-पुरुषांचें गुह्य श्रवणे । दासी किंवा कुंटिण होणें । सेवकासि जो त्रासी पूर्ण । तोचि मोठा वाहक जाण । सेवक होउनि स्वामि जाचणें । श्वान होउनि बहू हिंडणें । ब्रह्म-राक्षस बहु अभिमानें । देवालयाचें तेल चोरणें । मार्जार होउनि गुर्गुरकरणें । त्रास माता पितया देती । मर्कट होउनि वृक्षीं फिरती । क्षेत्री म्हणवुनि युद्धीं पळती । सिमा लोटिती । कवन निंदिती सत्पुरुषाचें । वृश्चिक[३१]-रिसादि[३२] जन्म पावती । वेद-शास्त्र ने उगें निंदिती । द्वेष करिती महा पुरुषाचे । तस्कर[३३] होउनि नाश तपाचे । वधू-बंधू वैर करीती । मत्स्य होउनी जळीं विचरती । दोघी स्त्रीया जे कां करिती । येकीचें जे चित्त राखिती । सारमेयाच्या[३४] शिरावरती । गोचड होउनि तरतरताती । उदक कोंडितां मूत्रकोंडतो । पृथ्विपतीची निंदा करितो । उदरीं अग्नी मंद होतो । ग्रहण-संधी करिता भोजन । पित्तरोग त्या होय दारुण । पर-बाळा दुरदेशीं विकणें । वचनीं गुंतुनि पालट करणे । गलित-कुष्ट-दुर्गंधि साहणें । अपराधाविण स्त्रीस जाचणें । एक अंग तें जाय तयानें । ब्राह्मणाचें अन्न हरणें । वश शून्य हें शास्त्रिं पहाणें । गुरु संत आणि माता पीता । त्यां उपहांसितां । वाचा जाउनि होय दुःखिता । ब्रह्म वृंदा त्रास चि देतां । व्याधी तिडका लागती कुथा । पुराण-श्रवणीं हरी-कीर्तनीं । जाउनि निजता अजगर जाला । अतिवादे तो सन्निपातला । देव पुजेनें वीट आला । मारि नाहंकाला । पुस्तक चोरुनि मुका चि जाला । नमन करीना जो संताला । कठोर वचनें त्रास दीधला । बहु जन्माचा । बहु जोजार । त्रास पावलो वारवार । नुलघवे मायापूर । अशिं वाक्यें हीं शुक मूर्खांचीं । ऐकुनि साचीं । श्रवण करी जगदात्मा ज्याचीं । धरीं चित्तिं मुक्ति त्या फुकाचीं । अनुभवाची । जन्मांतरिंची । ऐकतां चि तेधवा श्रीहरिहरासि स्मरुनि

---

२७ पक्ष्याभितरीं=पाखरात. २८ पिंगळा=पक्षिविशेष २९ प्रतिग्रह=दानघेणें ३० क्षेत्र=शेत ३१ वृश्चिक=विंचू ३२ रिस=आस्वल (सस्कृ० ऋक्ष) ३३ तस्कर=चोर. ३४ सारमेय=कुत्रे

काय बोलिला ॥ श्रीशुक० ॥ ४ ॥

पुण्यलता हे फळासि आली । कृष्णें निभालि । अशि चालविली । पाप-शृंखळा हे तुज कळली । तरि का माता हे शिणवीली । निघोनि आतां सोड माउली । स्वरूप-सत्ता पाहें आपुली । मनासि बोधुनि वनासि जावें । ब्रह्म भावें जनासि ध्यावें । धनासि आणि स्त्री जनासि भ्यावें । नातरि माया फिरविल वाया । भरविल या बा आडरानें । रामावाचुनि निकाम रामा[35] । भुलविल तुजला । तुजला देइल टोला । चौऱ्याशींचा दाविल झोला । कृष्ण बोलतां शुक निघला । भ्रष्टला या प्रपंच्यांतुनि । गेला तैसा आला नाहीं । पडला षड्[36]-शत्रूंच्या डाईं[37] । वासनेला मारुनि घाई । जाळुनि अंगीं भस्म चर्चिलें । जीवित जाण असें खर्चिलें । वाणि-द्वारा ब्रह्म चर्चिलें । जिवित अर्चिलें । प्रबोध हृदयीं शिरकविला ॥ श्रीशुक० ॥ ५ ॥

हृदयीं धरीत करिं पल्लव ग्रंथी । प्रेम भरित हृद् विवेक पंक्ति । छेदित ऐसें जेणें न घडे । जन्म सांकडें । द्वयारोकडें । प्रसूत भूत । नूतन सरिता । सकोच रस्ता । विस्तारें श्रम लिहिता दस्ता । कागद नपुरे । पुरे पुरे हे आस्ता । ऐशी शास्ता घडली । घास्ता खाउनि । द्वयपायन-सुत[38] पय-पानातें[39] । अव्हेरुनिया घोर वनातें । न घडे जन्म तों तत्क्षणातें । दर्शित ज्याची । ज्ञान-दशा जग मृषा[40]चि भासे । मृगदशा[41] भ्रमति अशा तेव्हा । व्यास मनीं हव्यास उठीला । श्वास सोडिला । अशा अशा बाळासि पाहावें । कास घालुनि शीघ्र धावला । वियोग दुःखें ओष्ठ सुकला । शुक शुक ऐशी हाक मारुनी । शुक डोळीयां मूख दाखवी । अरे पुत्र क्षणमात्र उभा रे । मोह कळवळे येति उबारे । नेत्रीं चळ चळ अश्रूधारा । स्मश्रु[42]-अधरा वरोनि ढळतां । आकळिना नाकळे चि ममता । चक्षू पुसतां पक्षि शुकाचा । वृक्ष आणि तृण पक्षि बोलति । "ॐ शद्वें जो प्रणव[43] महा-वाक्याचा[44] ध्याता । ध्याताध्यात ध्यान धारणा । जन वन ज्ञानामृत-दृष्टिने । सृष्टि सिंचुनी शीतळ केली । निवांत जाली । हे तात ! तात ! चित्तात । आप विख्यात मात हे सर्वांतरी हे । निरंतर असता । अंतर मानुनि । अभ्यंतर कां जाळुनि घेशी । आलो ना मीं गेलों कोठें । जन्मलोंना मेलों नसतां । भ्रांत दुःख विश्रांत होउनी । शांतपणें सिद्धांत विवरुनि । असें पहावें । आवरण-शक्ती । पंचै[45] महा भूतांची व्यक्ती । उभी ठाकतां । बंध मुक्तिचा । शब्द रूढला ।

---

३५. रामा=स्त्री ३६. षड् शत्रु=काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर. ३७ डाईं=द्वेषांत. ३८ द्वैपायनसुत=व्यासपुत्र शुक. ३९. पयपान=दूधपिणें ४० मृषा=खोटें ४१ मृगदशा=स्त्री ४२. स्मश्रु=दाढी ४३. प्रणव=ओंकार ४४ महावाक्य="तत्त्वमसि" ल० ने (ब्रह्म तू आहेस हें वाक्य. ४५. पञ्चमहाभूतें=पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश

[४६]अविद्या-भ्रम जिवास घडला । अहं ब्रह्म सिद्धांत उडाला । भाव बुडाला मोह जळाचा आला पूर । आत्मा सन्निध असता दूर । हुर हुर जिवास गुरू ज्ञानाचें । अंजन नसतां [४७]कानकोंडा । प्रपंच फोल कोंडा काढून अभिमानाचा धोंडा बांधुनि । भवलोंडा जो त्यांत चि बुडती । तसें नकोरे । आयुष्याच्या अवधी अधीच । "[४७अ]सहा वधोनि सावध व्हावें । सत्य [४८]सनातन असें पहावें । घटीं घटाकृती । मठीं मठाकृती । अकाश [४९]विकृति नसतां भासे । प्रतीविकारें तैसा आत्मा पिंडींचा तो ब्रह्मांडींचा । परमात्मा तो उपनाम पावला । अद्वतत्व तें सोऽहं असतां । कोऽहं विभ्रमयोगें विसरे पदीं जे वंदिजे ब्रह्म तें निरामय असे अराम विलसे । नित्य निर्गुण सत्य सनातन । ज्ञानानतध्यानातीत । सजल नदींत । चंद्र जैसा दिसे उदीत । सत्याधारें तैसें तया । विश्वघटात । व्यास, न मान । गुरू [५०]जमान श्रुति प्रमाण । या वाक्यानें गतागती आत्म्याला नाहीं । देह जेथिचा तेथें पाहीं । पंच भूताची असतां खती । का ना करसी । भावावुनिया । वियोग ह्मणसी । देहाभिमानें मी तू सखया । पंचभुतांच्या संगें जिव हा । वासनेच्या अंगें सोंगें । घेउनि रंगुनि जन्मुनि मरणें । अणि जननीचे जठरीं भरणें । कर्मे करणें तीं निस्तरणें । भव तरणें तें न घडे जाणा । गुरूचरणाविण प्रपंच-घाणा । त्यासि जुंपिला अज्ञान जीव हा । मोह अंध पशू द्वंद ग्रामिचा । देह झोंपडी । मध्यें मीं तू हे चि झांपडी । नेत्रबंधनी फिरति बापुडीं । काळहि निष्ठुर होउनि धपडी । न कळे हा मीं कोण कैसा । येणें कोठुनि जाणें कोठें । मार्ग दीर्घ तो । क्रमुनि भ्रमुनियां । ऐसें न करिता नाना योनी । माता माझी मी मातेचा । पिता चि जालों । तिचा पुढें मग कांत होउनी अंत पावलों । अकांत करिती । प्रिया पुत्र मग क्रिया अचरती । श्रद्धायुक्त श्राद्ध करिती । निर्मोहलें परत परत तू" ऐसे म्हणता शुक-[५१]किरोनें । [५२]मधुर गिरेनें । [५३]क्षीर-निरांचा निवाड करिता । आज्ञानाचे कवाड व्यासें । उघडुनि अतरिं विवरी तत्वें विवरूनियां मग । आत्मत्वेशीं । मुख्य पदीं निज सख्य करूनिया भागवताख्य पुराण पत्रें । व्यास पवित्रें । करि तीं धरितां भित्ति-चित्र हें । विश्व मृषा हे विचित्र हरिची लीळा दर्शित आली [५४]प्रतीति महा मुनिला ॥ श्रीशुक० ॥ ६ ॥

पाप भयें वैराग्य जयाला । [५५]वसन-विहिन शुक वनासि गेला । [५६]अशन त्यजुनि-यां खाय भुकेला । योगासनासि घालुनि बसला । नमन करूनि गुरू कृष्ण

४६. अविद्या=अज्ञान ४७ कानकोंडा=बहिरा, निर्लज्ज. ४७. अ सहा=षट् शत्रु (टीप १६ पहा) ४८. सनातन=शाश्वत ४९. विकृति=बदल, फेरफार ५०. जमान=जामीन. ५१ किर=पोपट. ५२. मधुरगिरा=गोड वाणी ५३. क्षीरनीर=दूध व पाणी ५४ प्रतीति=खातरी. ५५. वसनविहीन=नग्न

कपेला । उन्मनि[५६]चा तो मार्ग शोधिला । तत्वमसि[५७] महा-वाक्य बोधिला । काम क्रोध समुदाय छेदिला । नित्य ब्रह्म निर्वाण[५८] लाधला । स्वानदामृत घटघट प्याला । आनदाचा ढेकर दिधला । आत्मा सेवुनि स्वस्थ बैसला । सतोषाचा बाग लाविला । दुराविले त्या नष्ट अशेला । शाल दुशाला[५९] कशास त्याला । तोडुनि टाकी मोह पाशाला । काय नियम[६०] यम करिल अशाला । अशासि येथें कशासि आगिता । त्यासि मसाला करील कोणी । म्हणी कसाला । बोले कृतांत[६१] आत्म दुताला । जिता चि मेला निकाम जाला । जिवन्मुक्त शुक म्हणती त्याला । बहु देणें मग नलगे ज्याला । असो बिचारात्याचि विचारा । येईल तैसे बरें म्हणावें । उगें पहावें । इंद्र स्वभावें येउनि प्रेरी । त्या रंभा-सुदरिला ॥ श्रीशुक० ॥ ७ ॥

अनुष्ठान तप-कळा लोटल्या । तप तेजें दश दिशा दाटल्या । पुण्य नद्या शक्राच्या आटल्या । सुकृत बळें जरि शूक भेटल्या । ऋणानुबधें गाठि तूटल्या । इंद्रमनीं कल्पना ऊठल्या । तेव्हां त्याच्या शक्ति खुटल्या । युक्ति खुटल्या । वृत्ति वीटल्या । जैसे श्वान वमना[६२] साठीं । मार्गस्थाच्या लागे पाठी । स्वभाव दुःखें होउनि कष्टी । तैसा तेणें देवेंद्राने । यत्न मांडिला । रत्न सुरवरी । सभेसि रंभा आणि मेनका । तिलोत्तमादिक स्वर्ग-गामिनी । पाचारुनिया इच्छित सांगे । म्लान[६३] वदनें पुण्यामृत शुकाचें हरुनी । दोहन करणे । मोहन रूपे । रंभा वहिनी चतुर शहाणी । अवनी भुवनीं शुकाच्या । परामृशातें । जावें म्हणुनीं अति हर्षानें । शतयज्ञा[६४]ची आज्ञा वदुनि । करी प्रतिज्ञा । शक्र सभेसी वक्र पाहुनि । हसोनि बोले देइन झोले । भले भले मी चेववीले । पचविषयें[६५] म्या चेववीले । धाउनि आमुचे मुखरस प्याले । तपक्षयातें सर्वोचि भ्याले । आणिक धांवले वनी पावले । तपें तापले । नेत्र लाविले झाले गेलें वैर विसरले । तपाधनाने सधन हि जाले । आसन । तुमचें धरारिलें मग । अह्मा प्रेरिलें । तेथें जाउनि । गाउनि नाचुनि । पुण्य-दुधातें । दोहुनि घेउनि । मोहन-यत्रें विश्वामित्रादिक सत्पात्रे । वात-अंबु[६६] आणि गळीत[६७] पत्रें । भक्षुनि तपती अमुचीं सूत्रें वेग चक्रे । मुत्रें कुत्रें । जैसें तैसें पाठी लागुनियां क्षणमात्रें । त्याला मुगी येउनि लुगी[६८] । सुटली स्मरगुगी[६९] तें तेव्हां हुगित हुगित जवळ चि आलें।

---

५६ उन्मनी= जागृती, स्वप्न, सुषुप्ति, तुरीया, व उन्मनी या पाच स्थितींतील शेवटची म्ह० पाचवी. ५७ तत्वमसि=तें तू आहेस (टीप ३ पहा). ५८. ब्रह्मनिर्वाण=ब्रह्मसुख ५९. दुशाला=दुहेरी शाला जोड शाल. ६० नियम=शिक्षा ६१. कृतांत=यम. ६२ वमन=ओकलेला पदार्थ ६३. म्लान=कोमेजलेलें ६४ शतयज्ञ=इंद्र ६५ पचविषय=रूप, रस, गंध, शब्द, स्पर्श. ६६ अंबु=पाणी ६७. गळीतपत्रें=गळलेलीं पानें ६८. लुगी=लहानगी ६९ स्मर=मदन.

नको नको म्हणतां गळां चि पडलें । भुजें वेष्टुनियां । तपा भ्रष्टवुनि । निष्ठुन तुमच्या सभेसि आल्यें तें हे रंभा अभोदीज्यें[70] । जाणतसा परि मानितसा मज । द्या द्या वीडा दाविन क्रीडा । मोह-वेडा मीं घालिन खोडा । शुक कीडा थोडा च वयाचा । धडा मनाचा । मोडुनि याचा । कडासनावरुनीयां मग मीं । सडा चि धड धड धावत आणिन । ऐशी रंभा गोड बोलुनि होडें[71] विडा उच लुनि हस्तकिं मस्तकिं धरिला श्रीशुक० ॥ ८ ॥

इंद्र ह्मणे गे चद्र-वदने । चद्रहार घे चचलनयने । चित्रविचित्र हिं[72] चिरें भूषणें । चदन चर्चित सुगधानें । हार चमेली चपा-सुमनें[73] । चतुरपणें[74] वचवीं युक्तिनें । निश्चल मुनि-मन चचळकरणें । मुखचद्रानें चद्रि लावुनि । नयन-चकोरें । करीं भिकारें । बहु प्रकारें विकारवावें । चित्त तयाचें । तपोवित्त हळु जपूनि ध्यावें । सहस्रनयनें[75] गौरवोनिया । सौरभजननी[76] । सहास्य वदनें अवश्य वदली । वश्य करिन मीं । नमन करुनियां गमन करितां । शचिपति लागुनि । रतिपति[77] मागुनि । वसत घेउनि । हास्यवदना । हृदय द्युतिनें । विद्युत्तेज ते ललना जाल्या । उचिता कतिने विकति पावे । विवेक वृत्ती । तैशा अनृती । तथापि तृप्ती । गान तान संगीत पयोधर । शीत तेथ मंद सुगध वात सह । सुरवर किन्नर गधर्वादिक । सर्व चि वय गर्वें स्फुरती । अवघ्या कुशला सकाम कामिनि । सौदामिनिशीं[78] दिव्य शरीरीं । भव्य भूषणें । प्रभाकराच्या[79] उग्र प्रभेचा भोळा जन मग लाभ लाभला । भला मनाला आला प्रेमा । बाळालिंगानिं[80] ताळा घालु-नि । घ्याला मग त्या परहीताला । पडेल घाला लोशीं[81] माळा । गळां च घालिती । छळोनि घाला । समुदायें प्रमदा येकसला[82] । सकळा ही विमान वहनीं । समान नक्षत्राच्या पक्ती । दिशा रगती । निशा भंगती । अग प्रभेनें । उजळे तनु ते । सोज्वल वस्त्रें मज्जन[1] करुनी । कज्जल किंचित चिरीं लावुनी । दिसति हिरे पाचूचे हार । फार सुमनाचे ते भार मस्तकिं वरिले । हस्तकिं धरिले । सन्मुख सखया अर्पण करिती । दर्पण पाहुनि सिंधुजानना[2] । मुख इदु वरि तिलक बिदु सुरंग रेखिला । अबुज मुखिनिं मुनि-वृंद भेदिला । एक शुक मुनि । त्या हि द्विजवरें । भाळिं बिजवरें । धिःकारिलें अनुसंधानें । ध्यानयोग हा जुनाट चदन । नदन वनिचा । आनदानें अंग चार्चिलें । हृदय पिंडिका

---

७० अभोदीज्य=एथें कांहीं अपपाठ असल्यामळें दुर्बोधतत्व आहेसें वाटतें. ७१. होड-विडा=पैजेचा विडा ७२. चिरें=वस्त्रें. ७३. सुमनें=फुलें ७४ वचवीं=ठकवी. ७५. सहस्र-नयन=इंद्र. ७६. सौरभजननी=रमा ? ७७. रतिपति=मदन ७८ सौदामिनी=वीज ७९ प्रभाकर=सूर्य ८०. बाळा=स्त्रिया. ८१ लोश= ? ८२. येकसळा=एकदम ?

१ मज्जन=स्नान २ सिंधुजानना=चद्रमुखी

त्यासि अर्चिलें । उद्वेदुनियां आकर्ण हृदया भितरानें कामें भरुनि पानलें । अरुण रंगें । कचुकींत चित्तें धरुनि राहिले । तरुण जनाचीं हरुनि चित्तें । अशा च येती कितीक जाती । मुनी तापसी ऋषी दिगंबर । अमर तेज परि पॉमर जाले । विप्रादिक बहु क्षिप्रीं भक्षुनि । प्राप्ति इच्छिती स्त्रीअधराची - पयोधराची । पिवळ्या अंगीं । उठ्या केशरी बुंठ्या भर्जरी । नक्षत्रासम बेसरें नाकीं । हातांत गजरे । श्रीहरिनामी । प्राण्या भजरे । अतरि त्यज रे । त्यजरे त्यज रे अशा-मोहातें । अशा नागिणी कुरळकेश त्या । सरळ वेणिया । मुक्ता-लकृत श्रेणि नगाच्या । तांबुल वदनीं सिंहकटी त्या । कटिसूत्र । कटि ज्यां-च्या सुवर्ण-रत्नेंजडित । तडिद्भासम । भांग भरुनियां द्वादश अंगीं साग अभरणेंमतंग गमना । उत्तुंग कुच ते पतंग जैसे । तंग ताठ हृद्बंधें अशा परी । अंग बरावर अनंगाचें । दळ सबळाचें । कवि अबळा या । बळेंचि म्हण-ती । चपळा एकी । बुबुळा फिरवुनि । लोकत्रय हा दुबळा करिती । चित्त वित ते समस्त हरिती । पुढें प्रेरिती वसंतकामा । अनिळ रिकामा । सिंधुसमा । देउनि तयातें । धाडि धाडिली । पावे जेथें अगण्य पुण्यारण्य । शुकाचें बिकट वनीं त्या । निकट जाउनी विनोद-वाचा उपक्रमो आदरिला ॥ श्रीशुक० ॥ ९ ॥

वसंत सतत सुलता प्रसवी । कंदर्पाची सत्ता बसवी । समीर दर्प हि वायू सु-चवी । पुष्प-वाटिका रम्य नेटकी । ठाक ठीक वस्ति खेटकी । मंत्रें समान सूत्रें साधुनि कळा कूसरी निबीड दूरी । शीतळ छाई विकासित जाई । जुई शेवती । चमेल चपा गंधमालती । मंदाराच्या सरळ्या पक्ती । कोराटी बहु रंग रंगिती । आराटीची नाहीं जाती । फुलें मोगरे पिवळी जाती । गोकर्णी गोकर्ण आकृती । एक सुकृती तुळशी नवती । जैसे चेंडू फुलले झेंडू । गेंद शेंदरे लोक हेंदरे । कानि खोंविती । तुरे लाविती । घट्ट फुलाचे बटमोगरे । झाड पांगरें निंद्य कळीचें कळवळतीं । भळभळीत फुलले । मल्लिकाच्या दीर्घ वल्लिका कळिका फुलल्या । अपार जेथे पारिजात । जाळ वारिजात । कर तरंग । भातभातचे वात त्यात बहु मात करीतो । वनस्पतींचा गुण विखरीतो । खडे दुपारी । फुले दुपारी ।

---

८५ पामर=गरीब ८६ क्षिप्रा=क्षीर ८७ पयोधर=स्तन ८८. बुट्या भर्जरी=वेलबुटी-दार भर्जरी वस्त्रें ८९ बेसर=नथ ९० मुक्ता=मोत्यें. ९१ श्रेणि=पक्ति ९२ नग=दागिने. ९३. तडिद्भासम=विजेसारख्या तेजस्वी. ९४ मतंगगमना=गजगामिनी ९५. उत्तुंग=पुष्ट ९६ हृद्बंध=चोळ्या ९७ दळ=सैन्य ९८ अनिळ=वायु ९९ सिंधु=समुद्र. १००. सुलता=उत्तम वेली १ कंदर्प=मदन. २. समीर=वायु. ३ पुष्पवाटिका=बाग ४ खेटक=खेडेगांव. ५ आराटी=? ६ वारिजात=कमळ ७. भातभातचें=तऱ्हेतऱ्हेचे. ८. दुपारी=एका प्रकारचें फूल

सरळ सुपारी । गगन चुंबिती । द्राक्षफळांतें पक्षि भक्षिती । क्षितीबराबर शीतळ नितळा । पाट वाहती । थाट दार प्रफुल्ल वृक्षीं । फाट नसे परि वाटे मधि । चोहाटे बांधिले । रत्न शिळा लखलखाट । त्यांच्या कळा फांकती । मधुर शब्द कोकिला गुजती । सकळामध्यें । बकुळाच्या । समकुळाभोंवतें । अलीकुळाचे । वृंद हिंडती । मंद मारूतें । वृक्ष डुलती । नागकुळें परिमळें झुलती शूक शुकातें स्पष्ट बोलती । अरिष्ठ तुज हे आलें ह्मणती । गारिष्टातें हलवु पहाती । मुख्य अघाती । श्रीरागानें । गीत गाती । ऐशी विवशी । तुज खायासी । लक्ष लाविलें । सुदक्ष मुनि तो । अक्षकपाटें । अक्षय लावुनि । क्षेम-रूपें लक्षित जेणें । शमदम हृदयीं भरिला । श्रीशुक० ॥ १० ॥

कुशासनीं क्षेम कुशल समाधि सम भजनीं रस चढे उन्माद न गणी । काहीं हर्ष विषाद निर्गुण विवाद । भोगी अद्वय चिन्मय मुद्रा । सौख्य समुद्रा । मध्यें विषय क्षुद्रासि त्या । नातळोनिया । मन बुद्धीचे पैल तिरास । गाठुनि शूक गिरास । भाग्याचा तो वैराग्याच्या । दुर्गावर्ता । दुर्गाधिप भर्गा सम साजे । स्वर्गावरूनि स्त्रीवर्गांनीं । शुकोपसर्गा मोहोरवर्गांतें । घेउनि त्या वरि विध्वसाया । ईर्षा पोटीं अति हर्षानें सुदरशा त्या सगें घेउनि । बाळा प्रौढा मुग्धा नारी । सुरतीं निरता । चतुर चौकसा । चौऱ्यायशीं असनीं व्यसनीं शहाण्या । सुदर पाहाण्यी । कोणी लाहाण्या । मोठ्या गोऱ्या गोमट्या । खोट्या मानिच्या । कामिष्ठा त्या । नेमिष्ठाचें । चेष्टाया मन । अचाट दळ । अबळाचें कैसें । प्रबळ माजलें । माजपट्यानें माज बांधलें । सैन्य साजलें । नितंबें तेंचि मतंगे त्यावरि । ध्वजा फरारी तेवीं अचळ । वायू स्पर्शे हलती चळचळ । पाहुनि त्याचें धीरत्व हि चळचळ कांपे । झळझळ भांग । शिरींचा सांग त्वि । हृदय तें दुभाग करिती । भांग जशी सर्वांग व्यापुनि गाढी मूर्छा पाडी भृकुटी-चापें । ताडी नर मृगनयन-बाण सत्राण विवेकें । प्राण हरती वैराग्याच्या ठाण्या वरूती । उठावणी हे । कठिण कुचांची । अग्रे ज्याची निश भाले । तेंवि निघाले । कंदन कराया मदन शुभांगी । भणग शिवें तो अनग केला । यदार्थी चरणावळी

---

९ अलिकुळवृंद=भ्रमरसमूह. १०. नाग=सर्प. ११ शमदम=शम=मनोजय आणि दम=बाह्येंद्रियजय १२ दुर्गावर्ता=किल्ल्यावर. १३. भर्ग=शिव १४. मोहोरवर्गांत= ! १५ बाळा प्रौढा=बाला स्यात् षोडशाद्वावधि तदुपरि तरुणी त्रिंशतो यावदूर्ध्वम् । प्रौढा स्यात्पंचपंचाशदवधि परतो वृद्धनामेति नारी ॥ (रतिरहस्य). १६ मुग्धा=अंकुरितयौवना मुग्धा १७ पाहण्या=देखण्या, सुंदर १८. माजपटा=कमरपट्टा. १९. माज=कमर (स० मध्य) २० नितंब=कुल्ले. २१. मतंग=हत्ती. २२. सांग=एक प्रकारचें शस्त्र २३. भांग=एक मादक पदार्थ २४ सत्राण=जोर. २५. कंदन=युद्ध २६. भणग=भिकारी

चालविती । ती । कुंजरमनीं स्मर संजिवनी ते । मंजुळ मंजुळ ते जप जपतीं । पैंजण आंदू[27] पैंज बोलती । तुरें[28] तीं चि नूपुरें[29] वोजती । छनन छनन अलाप रागें । तनन तननं मृदंग झल्लरी । झनन झनन विमान घटा । घनन घननं । रागोद्धारी । हृदय विदारी । सुरासुरी घेउनी बांसुरी[30] । गात सुस्वरी । किन्नर घे करिं महा हुनेरी । चित्त हरीती विरक्त योगी । सक्त कराया । कामयुक्त हीं । श्वेतरूप पक्षाचीं युग्में वृक्षावरूनी । पक्ष पसरूनी मन्मथ क्रीडा करिती त्यांतें । वेडावुनि उन्मत्त स्त्रिया त्या । करीं घेउनी खदखद हसती । वसन आणि कुच कसणी[31] फेडुनि । आसन दाविति चौऱ्यायसीचे । आसन लीला सेउनि दाविति । नाना लीला काम-कळीला । खुलवायास । वपू हि उघड्या कितीएक त्या फेडुनि लुगड्या । धीट धांगड्या । धांगडधिंगा । अंग मोडुनी पिंगा देती । अनंगा-चिया रंगा येउनि । रंग पाहुनि दंग मांडले छंद तालस्वर थैं थैं थैं थैं । मंद मंद हें नृत्य करीती । गंध फुलांचे गेंद घेउनि भारमंदें बहु मार करीती । वारवार तरवारीचे वार । पराचें हृदय वेधिती बुद्धि जाउनि शुद्धि हरीती । युद्धीं ज्यापरि शूर चि जैसा । शूक हि तैसा । धीर वीर तो धीमहींच्यी[32] । अधीन नव्हे पराधीन । अधिष्ठानीं । निचेष्टित मनीं ब्रह्म निष्ठ शिष्ट वाक्य योगवासिष्ठ ग्रंथि-चीचा । अर्धभ्रपिची जडी[33] छेदुनी अखंड निर्गुण समाधि सधी । अबाधीत सुख रमाधिशाच्या । अनुग्रहें विग्रहें चि अंतरिं । आवरिलें त्या मन्मथ अरिला श्रीशुक० ॥ ११ ॥

त्यांत मुख्य ते रंभा रमणी । खंजननेत्री[34] । कुंजरगमनी । पुढें पातली मन्मथ-रमणी । चंचळाक्षि ते अचळांतुनि । कंदुकाकृति[35] । बधुकाननी[36] । नेम-सदृके[37] लक्ष लावुनी । निकट जाउनी । स्नेह दाउनी । तपोधनाच्या अपोशनातें[38] वश्य कराया । हास्यकरूनि मग विकसित वदना । मदन दृष्टयी । मिष्टमिष्टशा गोष्टि वदे परि । दुष्ट अंतरीं जशी कातरी । येकांतीं कांता ते बोले कांता येथें न दिसे तुमची । कांति अशी का अकांतवीली । न बोलाचिका अबोला हा । आह्मासि धरिला । असे कसे तुम्हि तपप्रमत्त । कठोर चित्तें तुम्हा जनाचीं । तापसाचीं । कापसासम । मृदू असावीं । हृदय निरंतर शुष्क वचनीं । मिथ्या आतिथ्याची रीती । स्नेह भरित सामोरे जाउनी उठा बसा हें काहिं च नाहीं । परास्त्रिये त्वां दूर असावें । ईश्वरआज्ञा तीस पुसावें । भजनद्वारीं नित्य धसावें ।

---

२७ आंदू=बिडो. २८ तुरें=वाद्यें (सं० तूर्य) २९. नुपरें=पैंजण ३०. बांसुरी=अलगुजें ३१ कुचकसणी=चोळी. ३२ धीमही=ध्यान. ३३. जडी=मूळ ३४. खंजन=एका प्रकारचा पक्षी. ३५ कंदुक=चेंडू. ३६. बधुकाननी=बधुकमुखी (बधुक=एका प्रकारचें फल ३७ सदृक=पेटी ३८ अपोशनातें= ?

देहेंद्रियेष्वात्मधियाभिमानिनो विधिर्निषेधो न तु तत्वदर्शिनः ॥
अतो यथेष्टाचरण न तस्य तच्चापि देहाभिनिवेशतः स्यात् ॥ १०८ ॥
यथेष्टाचरणं यस्य भेददर्शनपूर्वकम् ॥
न तस्य ज्ञानगंधोऽस्ति विवेको वाऽणुमात्रकः ॥ १०९ ॥
अन्यत्यक्तमलं भुंक्ते शुनकः सूकरः खरः ॥
स्वयं त्यक्तमल भुंक्ते स तस्मादधमः खलः ॥ ११० ॥
ब्रह्मानंदरस सुदुर्लभतरं ब्रह्मादिकानामपि
प्राप्यानेकसहस्रजन्मसुकृतैर्धातुः प्रसादाद्यति ॥
कोन्वेनं समुपेक्ष्य दर्पणतलव्याभासि वस्तूपल
तुच्छं सेवितुमुत्सहेत विषयं ज्ञात्वा मृषा लक्षणम् ॥ १११ ॥
स्वात्मानंदरस सुखेन पिबतः स्वं पश्यतः सर्वतः
प्रत्यग्वृत्त्युपसंहृतेंद्रियगतेः शांतः प्रवृत्तेर्यतेः ॥
स्वप्ने वापि च नो यथेष्टचरणं संभाव्यते धीमतो
हंसस्येव पयोभुजः सुमनसः पंकोदकप्राशनम् ॥ १२ ॥
मानावमानसुखदुःखहिताहितादा-
वेकात्मना स्थितमनाः प्रशमाभिरामः ॥
प्रत्यङ्मुखो निजसुखार्थपराङ्मुखः सन्
जीवन् विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १३ ॥
प्रारब्धमारुतवशाद्विषये प्रवृत्तं तस्मान्निवृत्तमपि देहमनीक्षमाणः ॥
स्वात्मानुभूतरससेवनमत्तचित्तो जीवन् विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १४ ॥
अन्येच्छयैव परिकल्पितदेहवृत्तिर्निद्रालुवच्च शिशुवत्प्रतिबोध्यमानः ॥
यत्नेन भावितपदार्थविशेषबोधो जीवन् विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १५ ॥
अंतर्बहिश्च विषये भवदात्ममात्रस्वान्यप्रमाणपरिकल्पितदेहभानः ॥
एकात्मनाधिगमनेन विमूढवृत्तिर्जीवन्विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १६ ॥
प्रागादिदिग्विभजनेन स्वपरान्यभाव स्वस्वप्नजागरविभागविवेकशुद्धिम् ॥
विस्मृत्य केवलचिदाकृतिरेव भूत्वा जीवन्विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १७ ॥
कर्माकर्मविकर्ममार्गविमुखः सन्मार्गवर्ती सदा
संप्रज्ञातसमाधिनातिगमितप्रारब्धशेषो मुनिः ॥

---

४२ यथेष्टाचरणं=स्वेच्छाचार । ४३ अभिनिवेश =दृढसक्तिः प्रीतिर्वा ४४. ०व्याभासि= प्रतिबिम्बितम् । ४५. वस्तूपलम्=वस्तु+उपलं=उपल एव वस्तु अतएव वस्तुमात्रम् । ४६. स्वम्=आत्मानम् । ४७ प्रशमाभिरामः=प्रशान्त्या रममाणः । ४८ प्रत्यङ्मुख=प्रबोधवान् । ४९ विद्वरिष्ठ=विद्वच्छ्रेष्ठ । ५०. अनीक्षमाणः=अनवहितः । ५१ भावित=ज्ञापित । ५२. प्रमाणम्=मानम् । ५३ दिक्=दिशा । ५४. समाधि=उपरमः ।

प्राणे ब्रह्मणि लीनतामुपगते ब्रह्मैवसन् ब्रह्मविद्-
ब्रह्माप्येति घटे लयं गतवति व्योम्नि स्वयं व्योमवत् ॥ १८ ॥
प्रारब्धस्य गतिर्यथा खलु तथा दुःखं सुखं प्राणिनां
नैवैतां समतीत्य सिद्ध्यति फलं पुंसः प्रयत्नादतः ॥
प्रारब्धाय समर्प्य देहमदतच्चितां विहायानिशं
नैश्चल्येन समाधिमाचर चिरं नैकत्र तिष्ठ स्थितम् ॥ १९ ॥
क्षुत्तापनुत्तये भुक्तिर्वस्त्रं शीतनिवृत्तये ॥
व्यापृतिक्षतये मौनं संचारः स्नेहकृतये ॥ २० ॥
तिष्ठत्वेष उपाधिप्रतिबिंबमसौ मम प्रतिच्छाया ॥
नैतत्कलमीषन्मां साक्षिणमेतद्विलक्षणं स्पृशति ॥ २१ ॥
चिरकालमनेनाहमहंकारेण वंचितः ॥
पिशाचेन यथा ग्रस्तः स्वस्वरूपविरोधिना ॥ २२ ॥
विज्ञातोय मया चोरश्चिरकालं विचिन्वता ॥
समाध्यग्नौ निधायैनं निर्धक्ष्यामि सवासनम् ॥ २३ ॥
यदस्त्यधस्तादपि चोपरिष्टात्पश्चात्पुरस्तादपि दक्षिणस्याम् ॥
अप्युत्तरस्यां परिपूर्णमद्वयं तदस्मि साक्षादिति मौनमाश्रये ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितो वेदांतसारः समाप्तः ॥

अथ स्वात्मानंदप्रकाशः.

श्रीरामपरं ब्रह्मानंदयतींद्रं गुरुं मुदां नत्वा ॥
अद्वैतामृतनाम्नीं टीकां कुर्वे प्रकाशकार्याणाम् ॥ १ ॥
श्रीगुरुचरणद्वंद्वं वंदेऽहं मथितदुःसहद्वंद्वम् ॥
भ्रांतिग्रहोपशांतिपांसुमयं यस्य भसितमातनुते ॥ १ ॥
दैशिकवरं दयालुं वंदेऽहं निहतसकलसंदेहम् ॥
यच्चरणद्वयमद्वयमनुभवमुपदिशति तत्पदस्यार्थम् ॥ २ ॥
संसारदावपावकसंतप्तः सकलसाधनोपेतः ॥

---

५५. समतीत्य=उल्लंघ्य । ५६. नुत्ति=वारणम् । ५७ व्यापृति=व्यापार, व्यवहार । ५८. संचार=वन्यवृत्ति, अरण्यवास । ५९ स्पृशति=लक्ष्यीकरोति । ६०. निर्धक्ष्यामि=भस्मसात्करिष्यामि, समुन्मूलयिष्यामि । ६१ सवासनम्=वासनासहितम् ।

१. श्रीरामपरं=श्रीरामभक्तिपरायणं, तत्परं । २ मुदाम्=हर्षाणाम् । ३ प्रकाश=बोध । ४. मथित=नाशित । ५. पांसुमय=अतिसूक्ष्मपरमाणुमात्रम् । ६. भसितम्=भस्म । ७ दैशिक=गुरु । ८. तत्पदम्=ब्रह्म ९ दावपावक=दावानल, वनवन्हि. 'वणवा' इ० म० भा० ।

स्वात्मनिरूपणनिपुणैर्[10]वाक्यैः शिष्यः प्रबोध्यते[11] गुरुणा ॥ ३ ॥
अस्ति स्वयमित्यस्मिन्नर्थे कस्यास्ति संशयः पुंसः ॥
अत्रापि संशयश्चेत्संशयिता[12] यः स एव भवसि त्वम् ॥ ४ ॥
नाहमिति वेत्ति यो ऽसौ सत्यं ब्रह्मैव वेत्ति नास्तीति ॥
अहमस्मीति विजानन् ब्रह्मैवासौ स्वयं विजानाति ॥ ५ ॥
ब्रह्मत्वमेव तस्मान्नाहं ब्रह्मेति मोहमात्रमिदम् ॥
मोहेन भवति भेदः क्लेशाः सर्वे भवंति तन्मूलाः ॥ ६ ॥
न क्लेशपंचकमिदं[13] भजते[14] कृतकोशपंचकविवेकः[15] ॥
अत एव पंचकोशान्[16] कुशलधियः[17] संततं विचिन्वन्ति ॥ ७ ॥
अन्नप्राणमनोमयविज्ञानानंदपंचकोशानाम् ॥
एकैकांतरभाजां[18] भजति विवेकात्[19] प्रकाशतामात्मा[20] ॥ ८ ॥
वपुरिदमन्नमयाख्यः कोशो नात्मा जडो घटप्रायः ॥
प्रागुत्पत्तेः पश्चात्तदभावस्यापि दृश्यमानत्वात् ॥ ९ ॥
कोशः प्राणमयोऽयं वायुविशेषो वपुष्यवच्छिन्नः ॥
अस्य कथमात्मता स्यात्क्षुत्तृष्णाभ्यामुपेयुषः[21] पीडाम् ॥ १० ॥
कुरुते वपुष्यहंतां गेहादौ यः करोति ममतां च ॥
रागद्वेषविधेयो[22] नासावात्मा मनोमयः कोशः ॥ ११ ॥
सुप्तौ स्वयं विलीना बोधे[23] व्याप्ता कलेवरं[24] सकलम् ॥
विज्ञानशब्दवाच्या[25] चित्प्रतिबिंबा[26] न बुद्धिरप्यात्मा ॥ १२ ॥
सुप्तिगतैः सुखलेशैरभिमनुते यः सुखी भवामीति ॥
आनंदकोशनामा सोऽहंकारः कथं भवेदात्मा ॥ १३ ॥
यः स्फुरति बिंबभूतः[27] स भवेदानंद एव सकलात्मा ॥
प्रागूर्ध्वमपि च सत्त्वाद्[28]विकारित्वादबाध्यमानत्वात् ॥ १४ ॥
अन्नमयादेरस्मादपरं यदि नानुभूयते किंचित् ॥
अनुभवितान्नमयादेरस्तीत्यस्मिन्न कश्चिदपलापः[29] ॥ १५ ॥

---

१० निपुण=कुशल । ११. प्रबोध्यते=सावधानीक्रियते, उपदिश्यते । १२ संशयिता=संशयोत्पादक । १३. क्लेशपंचकम्=अविद्या, अस्मिता, रागः, द्वेषः, मोह एते पंचक्लेशाः । १४. भजते=प्राप्नोति । १५ विवेक=विचार । १६ पंचकोशाः=अन्नमय प्राणमयः मनोमय विज्ञानमय आनंदमय एते पंच । १७ कुशलधीः=कल्याणेच्छु । १८. भाक्=युक्त । १९. विवेकः=विचार २० प्रकाशता=विशदता । २१ उपेयुषः=प्राप्तवत । २२. विधेय=ग्राहक । २३. बोधः=निद्रापगम । २४ कलेवरम्=शरीरम् । २५ विज्ञानम=विशेषज्ञानम् । २६ चित्प्रतिबिंबा=ज्ञानप्रतिफलका । २७ बिंबभूत=प्रतिफलित २८. सत्त्वम्=अस्तित्वम् २९ अपलाप=व्यर्थोक्ति, प्रमादोक्ति, प्रमाद ।

स्वयमेवानुभवत्वाद्यद्यप्येतस्य नानुभाव्यत्वम् ॥
सकृदप्यभावशंका न भवेद्बोधः स्वरूपसत्तायाः ॥ १६ ॥
अनुभवति विश्वमात्मा विश्वेनासौ न चानुभूयेत ॥
न खलु प्रकाश्यतेऽसौ विश्वमशेषं प्रकाशयन्भानुः ॥ १७ ॥
तदिद तादृशमीदृशमेतावत्तावदिति[30] च यन्नभवेत् ॥
ब्रह्म तदित्यवधेय[31] नो चेद्विषयो भवेत्परोक्षं[32] च ॥ १८ ॥
इदमिदमिति प्रतीतवस्तुनि[33] सर्वत्र बाध्यमानेऽपि ॥
अनिदंम[34]बाध्यं तत्त्वं सत्त्वादेस्तस्य नैव पारोक्ष्यम्[35] ॥ १९ ॥
नावेद्यमपि परोक्ष्य भवति ब्रह्म स्वयप्रकाशत्वात् ॥
सत्यं ज्ञानमनतं ब्रह्मेत्येतस्य लक्षण[36] प्रथितम् ॥ २० ॥
सति कोशशक्त्युपाधौ[37] संभवतस्तस्य जीवतेश्वरते[38] ॥
नोचेत्तयोरभावाद्विगतविशेषं[39] विभाति निजरूपम् ॥ २१ ॥
सति सकलदृश्यबाधे न किमप्यस्तीति लोकसिद्ध चेत् ॥
यत्र किमपीति सिद्ध ब्रह्म तदेवेति वेदतः सिद्धम् ॥ २२ ॥
एवं मतिरहितानां तत्त्वमसीत्यादि वाक्यचिंतनया ॥
प्रतिभात्येष परोक्षवदात्मा प्रत्यक्प्रकाशमानोऽपि ॥ २३ ॥
तस्मात्पदार्थशोधनपूर्वं वाक्यस्य चिंतयन्नर्थम् ॥
दैशिकदयाप्रभावादपरोक्षयति[40] क्षणेन चात्मानम् ॥ २४ ॥
देहेंद्रियादिधर्मानात्मन्यारोपयन्नभेदेन ॥
कर्तृत्वाद्यभिमानी बोधः स्यात्त्वंपदस्य[41] वाच्योऽर्थः ॥ २५ ॥
देहास्मितेंद्रियाणां साक्षी तेभ्यो विलक्षणत्वेन[42] ॥
प्रतिभाति योऽवबोधः[43] प्रोक्तोऽसौ त्वपदस्य लक्ष्योर्थः[44] ॥ २६ ॥
वेदावसानवाचा[45] सवेद्य सकलजगदुपादानम्[46] ॥
सर्वज्ञताद्युपेतं चैतन्य तत्पदस्य वाच्योर्थः ॥ २७ ॥
विविधोपाधिविमुक्त विश्वातीत विशुद्धमद्वैतम् ॥
अक्षरमनुभव वेद्यं चैतन्यं तत्पदस्य लक्ष्योर्थ. ॥ २८ ॥

---

३०. इति=एवरूपम् । ३१. अवधेयम्=ज्ञातव्यम् । ३२. परोक्षम्=अक्ष्णो' परम् यथातथा । ३३ प्रतीतवस्तु=प्रत्ययगत वस्तु । ३४. अनिदम्=इदमितिपदरहितम् । ३५. पारोक्ष्यम्=परोक्षता । ३६ लक्षणम्=चिह्नम् । ३७ उपाधि'=बन्ध । ३८. जीवतेश्वरते=जीवत्वाच्च ईश्वरताच ते । ३९. विशेष =भेद । ४० अपरोक्षयति=प्रत्यक्षीकरोति । ४१. त्वपदम्=जीव: । ४२. विलक्षणत्वम्=भिन्नत्वम् । ४३. अवबोध'=पूर्णज्ञानम्–विज्ञानम् । ४४. लक्ष्योऽर्थ =लाक्षणिकार्थ । ४५. अवसानम्=पर्यवसान, अंत । ४६ उपादानम्=कारणम् । * अहंता.

सामानाधिकरण्यं[47] तदनु विशेषणविशेष्यता चेति ॥
अथ लक्ष्यलक्षकत्व भवति पदार्थात्मना च संबध ॥ २९ ॥
एकत्रवृत्तिरर्थे शब्दाना भिन्नवृत्तिहेतूनाम् ॥
सामानाधिकरण्य भवतीत्येव वदति लाक्षणिकाः[48] ॥ ३० ॥
प्रत्यक्त्वं च पराक्त्व परिपूर्णत्वं च सदद्वितीयत्वम् ॥
इतरेतरे विरुद्धं तदिह भवितव्यमेव लक्षणया ॥ ३१ ॥
मानांतरोपरोधे[49] मुख्यार्थस्यापरिग्रहे जाते ॥
मुख्या विना कृतेऽर्थे या वृत्ति. सैव लक्षणा प्रोक्ता ॥ ३२ ॥
निखिलमपि वाच्यमर्थं त्यक्त्वा वृत्तिस्तदन्विनेऽन्यार्थे ॥
जहतीति[50] लक्षणा स्याद्गगाया घोषवदत्र न ग्राह्या ॥ ३३ ॥
वाच्यार्थमत्यजत्या यस्या वृत्तेः प्रवृत्तिरन्यार्थे ॥
इयमजहतीति कथिता शोणो धावतिवदत्र न ग्राह्या ॥ ३४ ॥
जहदजहतीति सा स्याद्या वाच्यार्थैकदेशमपहाय ॥
बोधयति चैकदेश सोय द्विज इतिवदाश्रयेदेनाम् ॥ ३५ ॥
सोऽय द्विज इति वाक्य त्यक्त्वा परोक्षापरोक्षदेशाद्यम् ॥
द्विजमात्रलक्षकत्वात्कथयत्यैक्य पदार्थयोरुभयोः ॥ ३६ ॥
तद्वत्तत्वमसीति त्यक्त्वा प्रत्यक्परोक्षतादीनि ॥
चिद्वस्तु लक्षयित्वा बोधयति स्पष्टमसिपदेनैक्यम् ॥ ३७ ॥
इत्य बोधितमर्थं महता वाक्येन दर्शितैक्येन ॥
अहमित्यपरोक्षवतां वेदो वेदयति वीतशोकत्वम् ॥ ३८ ॥
प्रायः प्रवर्तकत्व विधिवचसां लोकवेदयोर्दृष्टम् ॥
सिद्ध बोधयतोर्थं कथमेतद्भवति तत्त्वमस्यादे. ॥ ३९ ॥
विधिरेव न प्रवृत्तिं जनयत्यभिलषितवस्तुबोधोऽपि ॥
राजा याति सुतोऽभूदिति बोधेन प्रवर्तते लोकः ॥ ४० ॥
ऐक्यपरैः श्रुतिवाक्यैरात्मा शश्वत्प्रकाशमानोऽपि ॥
देशिकदयाविहीनैरपरोक्षयितुं न शक्यते पुरुषै ॥ ४१ ॥
विरहितकाम्यनिषिद्धो विहितानुष्ठाननिर्मलत्वात. ॥
भजति निजमेव बोध गुरुणा किमिति त्वया न मतव्यम् ॥ ४२ ॥
कर्मभिरेव न बोधः प्रभवति गुरुणा विना दयानिधिना ॥
आचार्यवान् हि पुरुषो वेदैरैर्थस्य[52] वेदसिद्धत्वात् ॥ ४३ ॥

४७. सामानाधिकरण्यम्=एकाधिकरणत्वम् । ४८. लाक्षणिक =लक्षणशास्त्रज्ञ', लक्षार्थज्ञः । ४९. उपरोध =प्रतिबंध । ५०. जहती=लक्षणाविशेष । ५१ टीप ४० पहा । ५२ वेद=जड़े ।

वेदोऽनादितया वा यद्वा परमेश्वरप्रणीततया ॥
भवति हि परं प्रमाणं बोधो नास्ति स्वतश्च[५३] परतो वा ॥ ४४ ॥
नापेक्षते यदन्यद्यदपेक्षतेऽखिलानि मानानि ॥
वाक्यं तन्निगम[५४]माना मानं[५५] ब्रह्माद्यतींद्रियावगतौ[५६] ॥ ४५ ॥
मानं प्रबोधयन्तं बोधं मानेन ये बुभुत्सते[५७] ॥
एधोभि[५८]रेव दहनं दग्धुं वांछन्ति ते कुधियः ॥ ४६ ॥
वेदोनादिरमुष्य व्यंजक[५९] ईशः स्वयंप्रकाशात्मा ॥
तदभिव्यक्ति[६०]मुदीक्ष्य प्रोक्तोऽसौ सूरिभि[६१]. प्रमाणमिति ॥ ४७ ॥
रूपाणामवलोके चक्षुरिवान्यन्न कारणं दृष्टम् ॥
तद्वददृष्टावगतौ वेदवदन्यो न वेद को हेतुः ॥ ४८ ॥
निगमेषु निश्चितार्थे तत्रे[६२] कश्चिद्यदि प्रकाशयति ॥
तदिदमनुवाद[६३]मात्रं प्रामाण्यं तस्य सिध्यति न किंचित् ॥ ४९ ॥
अंशद्वय[६४]वति निगमे साधयति द्वैतमेकांशः
अद्वैतमेव वस्तु प्रतिपादयति प्रसिद्धमपरोंशः ॥ ५० ॥
अद्वैतमेवसत्यं तस्मिन् द्वैतं न सत्यमध्यस्यम् ॥
रजतमिवशुक्तिकाया[६६] मृगतृष्णा[६७]यामिवोदकस्फुरणम् ॥ ५१ ॥
आरोपितं यदि स्याददैतं वस्त्ववस्तुनि द्वैते ॥
तदयुक्तमेव तस्मात्सत्ये व्यासो[६८] भवत्यसत्यानाम् ॥ ५२ ॥
यद्यारोपण[६९]मुभयोस्तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावात् ॥
आरोपणं न शून्ये तस्माद्द्वैतसत्यता ग्राह्या ॥ ५३ ॥
प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्रतिपादनीयमद्वैतम् ॥
द्वैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेव लोकसिद्धत्वात् ॥ ॥ ५४ ॥
अद्वैतं सुखरूपं दुःसहदुःखं सदा भवेद्द्वैतम् ॥
यत्र प्रयोजनं स्यात्प्रतिपादयति श्रुतिस्तदेवासौ ॥ ५५ ॥
निगमगिरा प्रतिपाद्यं वस्तु सदानंदरूपमद्वैतम् ॥
स्वाभाविकस्वरूपं जीवत्वं तस्य केचन ब्रुवते ॥ ५६ ॥

---

५३ स्वत =स्वस्मात् । ५४. निगम =वेद । ५५. मान=परिच्छेदकम् । ५६. अवगति.=ज्ञानम् । ५७. बुभुत्सते=बोद्धुमिच्छति । ५८. एधस्=काष्ठम् । ५९ व्यंजकः=प्रकाशक । ६०. अभिव्यक्ति=प्रकाशकत्वम्, स्फुटता ६१. सूरि =पंडित । ६२. तत्रम्=सिद्धांत । ६३ अनुवाद =लौकिकी वाक् । ६४ अंशद्वयम्=जीवशिवरूपम् । ६५. टीप ५४ पहा । ६६. शुक्तिका='शिंप' इति म० भा० ६७. मृगतृष्णा=मृगजलम् । ६८ व्यास =भास (?) ६९ आरोपणम्=वृथारोपणम् ।

स्वाभाविकं यदि स्याज्जीवत्व तस्य विशदविज्ञप्ते[70] ॥
सकृदपि न तद्विनाशं गच्छेदुष्णप्रकाशवद्वन्हेः ॥ ५७ ॥
यद्वदयोरससिद्धं कांचनतां याति तद्वदेवासौ ॥
जीवः साधनशक्त्या[71] परतां यातीति केचिदिच्छति[72] ॥ ५८ ॥
तदिद भवति न युक्त गतवति तस्मिन् चिरेण रसवीर्ये[73] ॥
प्रतिपद्यते विनाश हैमो वर्णोऽप्ययःसमारूढः[74] ॥ ५९ ॥
जीवत्वमपि तथेद बहुविधसुखदुःखलक्षणोपेतम् ॥
गतवति साधनशक्त्या प्रतिभात्येव[75] प्रयाति न विनाशम् ॥ ६० ॥
तस्मात्स्वतो यदि स्याज्जीवः सतत स एव जीवः स्यात् ॥
एव यदि परमात्मा परमात्मैवायमिति भवेद्युक्तम् ॥ ६१ ॥
यदि वा परेण साम्यं जीवश्चेद्भवति साधनबलेन ॥
कालेन तदपि कियता नश्यत्येवेति निश्चित सकलैः ॥ ६२ ॥
तस्मात्पर स्वकीय मोह मोहात्मक च ससारम् ॥
स्वज्ञानेन च हित्वा[76] पूर्ण स्वयमेव शिष्यते[77] नान्यत् ॥ ६३ ॥
सत्य ज्ञानानद प्रकृत[78] परमात्मरूपमद्वैतम् ॥
अवबोधयति निखिलाः श्रुतयः स्मृतिभिः समस्ताभिः ॥ ६४ ॥
एकत्वबोधकाना निखिलाना निगमवाक्यजालानाम्[79] ॥
वाक्यांतराणि सर्वाण्यभिधीयंते[80] स्म शेषभूतानि ॥ ६५ ॥
यस्मिन्मिहिरवदुदिते[81] तिमिरवदपयांति कर्तृतादीनि ॥
ज्ञान विरहितभेद कथमेतद्भवति तत्त्वमस्यादेः ॥ ६६ ॥
कर्मप्रकरणनिष्ठ[82] ज्ञान कर्मांगमिष्यते प्राज्ञैः ॥
भिन्नप्रकरणभाज कर्मांगत्व कथभवेज्ज्ञप्ते[83] ॥ ६७ ॥
अधिकारिविषयभेदौ कर्मज्ञानात्मकावुभौ कांडौ[84] ॥
एव सति कथमनयोरगांगित्व[85] परस्पर घटते[86] ॥ ६८ ॥
ज्ञान कर्मणि नस्याज्ज्ञाने कर्मेदमपि तथा न स्यात् ॥
कथमेतयोरुभययोस्तपनतमोवत्समुच्चयो घटते ॥ ६९ ॥

---

७०. विज्ञप्ति =विज्ञानम् । ७१ साधनशक्ति =उपायबलम् । ७२. इच्छति=मन्यते । ७३ रस =द्रव । ७४ अय समारूढ =लोहोपरिस्थापित । ७५. प्रतिभाति=प्रकाशते । ७६ हित्वा=त्यक्त्वा । ७७ शिष्यते=अवशिष्यते । ७८. प्रकृतम्=प्रधानम् । ७९. जालम्=समुदाय । ८० अभिधीयते=व्यवह्रियते । ८१ मिहिरः=सूर्य । ८२. निष्ठम्=स्थापितम् । ८३ ज्ञप्ति =ज्ञानम् । ८४. कांड =वर्ग । ८५ अगांगित्वम्=पारस्पर्यम् ८६. घटते=सभवति ।

तस्मान्मोहनिवृत्तौ ज्ञानं न सहायमन्यदर्थ्यते ॥
यद्वद्धनतरतिमिरप्रकरपरिध्वंसने सहस्रांशुः ॥ ७० ॥
ज्ञानं तदेव विमलं साक्षी विश्वस्य भवति परमात्मा ॥
संबध्यते न धर्मैः साक्षी तैरेव सच्चिदानंदः ॥ ७१ ॥
रज्ज्वादेरुरगाद्यैः संबंधवदस्य दृश्यसंबंधः ॥
सततमसंगोऽयमिति श्रुतिरप्यमुमर्थमेव साधयति ॥ ७२ ॥
कर्तृत्वकर्मत्वयस्य स्फुरति ब्रह्मैव तन्न जानाति ॥
यस्य न कर्तृ न कर्म स्फुटतरमयमेव वेदितुं क्षमते ॥ ७३ ॥
कर्तृत्वादिकमेतन्मायाशक्त्या प्रपद्यते निखिलम् ॥
इति केचिदाहुरेषा भ्रांतिर्ब्रह्मातिरेकतो नान्यत् ॥ ७४ ॥
तस्मिन् ब्रह्मणि विदिते विश्वमशेषं भवेदिदं विदितम् ॥
कारणमृदि विदितायां घटकरकाद्या यथावगम्यंते ॥ ७५ ॥
तदिदं कारणमेकं विगतविशेषं विशुद्धचिद्रूपम् ॥
तस्मात्सदेकरूपान्मायोपहितादभूदिदं विश्वम् ॥ ७६ ॥
कारणमसदिति केचित्कथयंत्यसतो भवेन्न कारणता ॥
अंकुरजननीशक्तिः सति खलु बीजे समीक्ष्यते सकलैः ॥ ७७ ॥
कारणमसदिति कथयन् वन्ध्यापुत्रेण निर्वहेत्कार्यम् ॥
किंच मृगतृष्णिकांभःपीत्वोदन्यां महीपतीं शमयेत् ॥ ७८ ॥
यस्मान्न सोऽयमसतो वादः संभवति शास्त्रयुक्तिभ्याम् ॥
तस्मात्सदेवतत्त्वं सर्वेषां भवति कारणं जगताम् ॥ ७९ ॥
जगदाकारतयापि प्रथते गुरुशिष्यविग्रहतयापि ॥
ब्रह्माद्याकारतया प्रतिभातीदं परात्परं तत्त्वम् ॥ ८० ॥
सत्यं जगदिति भानं संसृतये स्यादपक्वचित्तानाम् ॥
यस्मादसत्यमेतन्निखिलं प्रतिपादयंति निगमांताः ८१ ॥
परिपक्वमानसानां पुरुषवराणां पुरातनैः सुकृतैः ॥
ब्रह्मैव सकलमेतदिति किल भूयः प्रबोधयत्येषः ॥ ८२ ॥
अनवगतकाञ्चनानां भूषणधीरेव भूषणे हैमे ॥
एवमविवेकभाजां जगति जनानां हि तात्त्विकी धिषणा ॥ ८३ ॥

---

८७. अर्थ्यते=अपेक्ष्यते । ८८. साधयति=भडयति, दृढयति । ८९. स्फुरति=आभाति । ९०. ब्रह्मातिरेकत=ब्रह्मसमधिकत्वाद्भेदो. । ९१. करक=कमण्डलु । ९२ उपाहितं=प्रवर्तितम् । ९३ उदन्या=पिपासा । ९४. विग्रहता=देहत्वम्, । ९५. निगमांत=वेदांतः । ९६. तात्त्विकी=ब्रह्मसंबंधिनी । ९७. धिषणा=मनीषा, बुद्धि. ।

यवनं तस्य कन्यां च रंजयन्स नृपात्मजः
अष्टादशसमास्तस्य निकटे निवसत्सुधीः ॥ ४७ ॥
एकदा यवनाधीशो मनसाऽचिंतयत्प्रभुः ॥
शंभुर्मया घातितोऽयं तत्सुतो मे सुतासुतः ॥ ४८ ॥
अष्टादशासौ वर्षाणि स्थितो मामनुरंजयन् ॥
कृतज्ञेन मया तस्मिन् दया कार्या दयावता ॥ ४९ ॥
इत्थं विचिंत्य स्वामात्यं सभामागत्य चाब्रवीत् ॥
शंभुसूनुं सपत्नीकं समानय ममाग्रतः ॥ ५० ॥
अमात्यः शाहुमाहेदं याहि भार्यायुतोऽचिरात् ॥
यवनाधिपतिः श्रीमान् सभायामधुना स्थितः ॥ ५१ ॥
इत्थं वदति दुष्प्रज्ञे यवनाधीशमंत्रिणि ॥
शाहोरमात्याः सर्वेऽपि तर्कयामासुरत्र ते ॥ ५२ ॥
असूर्यंपश्यदारोऽयं राजा मातामहस्य हि ॥
आज्ञा तु तादृशी तत्र का विधेया प्रतिक्रिया ॥ ५३ ॥
शाहुर्दासीसुतां नाम्ना विरूपां रूपशालिनीम् ॥
भूषयामास भूषाभिर्वसनैरतुलैस्तदा ॥ ५४ ॥
शुशुभे सा शुभाचारा शुभभूषणभूषिता
रूपशीलगुणौदार्यैः सहजैः सद्गुणैर्वृता ॥*
तया स साकं यवनाधिपस्य सभामुपेत्य प्रणनाम तस्य ॥
पुरः स तस्थौ यवनेश्वरोऽपि तन्मंत्रिणं प्राह सुधीः सशंकः ॥ ५५ ॥
इयमेव वधूरमुष्य मंत्रिन्निति दिल्लीपतिराह तं त्रिवारम् ॥
इयमेव सती नृपस्य चेत्थं नृपमंत्री निजगाद चानुवेलम् ॥ ५६ ॥
अस्या भुवस्तुरीयांशस्तुभ्यं दत्तो मयाऽधुना ॥
तत्पत्राणि समुद्राणि गृहाण जगतीपते ॥ ५७ ॥
मम दौहित्रतां प्राप्तः स्वीयादृष्टवशादसि ॥
राजमुद्रार्पितेयं ते तां गृहीत्वा गृहं व्रज ॥ ५८ ॥

यत् अंबररत्नभूषणं अतुलाबररत्नभूषणं गजाः वाजिनः प्रभृति मुख्याः यस्येति गजवाजिप्रभृति । सामान्ये नपुंसक । प्रदाय दत्वा । तनुजायाः शिशोः शाहोः इत्यर्थः । तस्य बन्धुभिः बन्धुवर्गैः करणैः विवाह अकारयत । किलेति संभावनायाम् ॥ ४६ ॥

... ...स्य चरमश्लोकपर्यंत सुगमम् ।

१८. 'रजयन्स' पा० भे० । १९. 'आनीय वाससी तस्यै भूषणानि महांति च' पा० भे० । * अयं श्लोकः क्वचिदधिकोदृश्यते ।

इत्युक्त्वा यवनाधीशो मुद्रां पत्राणि तत्पटे ॥
निधाय दंपती प्राह युवां राज्यं करिष्यथः ॥ ५९ ॥
स तं प्रणम्य ससैनिकस्तत्कन्याया गृहं ययौ ॥
नमस्कृत्य तदा तां तु जातं सर्वमवर्णयत् ॥ ६० ॥
सोवाच नृपते सर्वं मयैव विहितं हि तत् ॥
निजं देशमितो गच्छ वाहिनीसहितो नृप ॥ ६१ ॥
पंथानस्ते शिवाः संतु रक्षितात्त्वां हरिः स्वयम् ॥
इत्थं वदंत्यास्तस्यास्तु नेत्राभ्यामगमज्जलम्[20] ॥ ६२ ॥
दानं विहीनं विफलं जलेन वदंति सर्वे मुनयस्ततः सा ॥
नेत्रोदकुंभद्वयवारिधारामवासृजच्छाहुनृपे सुपात्रे ॥ ६३ ॥
यामीति राजा निजगाद यस्या तदुत्तरं नैव शशाक दातुम् ॥
वत्सं विना गौर्हरिणी निजेन बालेन हीनेव बभूव सा तु ॥ ६४ ॥
पुनःपुनर्नमस्कृत्य मातरं नृपतिस्तदा ॥
अश्रुपूरितनेत्रः सन् ययौ निजनिकेतनम् ॥ ६५ ॥
वादित्रभेरीमुखवाद्यघोषैः समन्वितो मागधबंदिशब्दैः ॥
गजैस्तुरंगैः पुरतः प्रयातै रथैश्च सार्धं प्रययौ ततः सः ॥ ६६ ॥
अतीत्य देशान्विविधान्नदीश्च गिरीन्निजं देशमियाय भूपः ॥
सर्वोऽपि लोकश्चिरदृष्टमेनं द्रष्टुं ययौ तोषसमन्वितः सन् ॥ ६७ ॥
[21]ताराभिधा सा युवती पितुर्या भ्रातुः समायांतमवेक्ष्य दूतैः ॥
लोभाभिभूता गिरिदुर्गसंस्था शाहुर्नृपो[22] नास्मीति ह्यवोचत् ॥ ६८ ॥
योद्धुं प्रवृत्ता च ततः स शाहुः किमद्य कर्तव्यमिति प्रदध्यौ ॥
तदैव बल्लाल इति प्रसिद्धः श्रीवर्धनस्थः सत्पुगाग्रणी[23]र्म् ॥ ६९ ॥
विहाय भूपं स तु चंद्रसेनं समागतः सद्गुणभूषणाढ्यैः[24] ॥
संगम्य राजानमवोचदेवं[25] चिंता न कार्या किमपीह राजन् ॥ ७० ॥
नारायणो महाबुद्धिर्लेखने कुशलः शुचिः ॥

पितुर्भ्रातुः पितृव्यस्य । राजारामस्येति यावत् ॥ युवती पत्नी ॥ ६८ ॥
इत पर मुख्य प्रधान पूर्वजस्य बल्लालस्य समागमे कारणमाह योद्धुमिति ।
अथ मन्त्रिसज्ञस्य प्रधानस्यापि संगतौ कारणमाह नारायणमिति ।

---

२०. 'नेत्रेऽश्रुपरिपूरिते' पा० भे० । २१. 'सर्वापसस्था' पा० भे० । २२. 'शाहुर्नचेत्थ निजगाद याच' पा० भे० । २३. '०सद्ग्रामनिवासकारी' पा० भे० । २४ 'ययौ विहायाशु स चन्द्रसेन नृप द्विजाति किल कोंकणस्थ.' ॥ पा० भे० । २५. '०चदेव चि०' पा० भे० ।

रामसूनुः कोंकणस्थो ब्राह्मणप्रवरोऽस्त्ययम् ॥ ७१ ॥
अहं चायं गमिष्यावो राजकार्यं भवेत्क्षणात् ॥
इत्युक्त्वा राजशार्दूलं सत्वरं तौ समीयतुः ॥ ७२ ॥
तारायाः पुरतः सर्वं वर्णयामासतुश्चिरम्
तारापि तं शंभुसुतं विज्ञाय प्रबलं जगौ ॥
बल्लालद्विज राजानं सत्वरं तं समानय
बालेनानेन विप्रेंद्र तारितं राज्यमुत्तमम् ॥ ७३ ॥
तारावाक्यं तु तत् सर्वं भूपालं प्रति सोऽवेदत् ॥
शाहुराजापि ससारमागत्यापालयन्महीम् ॥ ७४ ॥
सर्वजिच्छरदि सर्वजिन्नृपो नंदपाणिरसभूमिते (१६२९) शके
आसनं जनकसेवितं द्विजैरास्थितो विहितमूर्धसेचनः ॥ ७५ ॥
इति श्रीशिवकाव्ये पुरुशोत्तमपण्डितविरचिते सप्तमश्चमत्कारः ॥

शाहूराजा सर्वलोकप्रपालो बालः सन् योऽतोषयत्सार्वभौमम् ॥
भौमाः कामाः कामितास्तस्य चाग्रे तस्थुः सर्वे सर्वदा सर्वदस्य ॥ १ ॥
क्रोधाच्चक्रे नैव वक्त्रं कदापि वक्रं शक्रं यो विजिग्ये नयेन ॥
जेता शत्रोर्विप्रचेतोगतार्थं भूमौ राजा पूरयन्नाविरासीत् ॥ २ ॥
नोक्ता वाणी तेन नारीगणेऽपि मिथ्या नोक्ता क्वापि दीना तथैव ॥
सर्वे भूपाः सद्गुणाकृष्टचित्ताः पादद्वंद्वं नित्यमानर्चुरस्य ॥ ३ ॥
इति श्रीशिवकाव्यव्याख्यायां स्वय कृतायां सप्तश्चमत्कारः ॥ ७ ॥

शाहुरिति । सर्वलोकं भूलोकं प्रपालयतीति सर्वलोकप्रपालः शाहुः शाहुसंज्ञः यः राजा बालः सन् बाल्यावस्थायामित्यर्थः । सर्वस्या भूमेः ईश्वरः सार्वभौमः तं दिल्लीपतिं । तस्येश्वर इत्यण् । अतोषयत् । सर्वं ददातीति सर्वदः तस्य शाहोः चात् तदाश्रितानां अग्रे । भूमौ भवाः भौमाः कामिताः इच्छिताः कामाः मनोरथाः सर्वदा न तु कदाचित् तस्थुः । अनायासेनैव सकला संपत्तिं लेभे इत्यर्थः ॥ १ ॥

क्रोधादिति । यः क्रोधात् कोपात् हेतोः वक्त्रं मुखं वक्रं नैव चक्रे । यः नयेन नीत्या शक्रं स्वर्गाधिपं विजिग्ये जितवान् । विपराभ्यां जेरिति तङ् । शत्रोः जेता । कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी । सः शाहुः विप्राणां चेतोगतो योऽर्थः तं पूरयन् सन् भूमौ आविरासीत् । कल्पवृक्ष इवेति भावः ॥ २ ॥

नेति । तेन राज्ञा वाणी वाक् नारीगणेऽपि स्त्रीसमूहेऽपि अपि शब्दात् परि-

---

२६. 'सप्तर्षि द्वौ' पा० भे० । २७ 'तथा' पा० भे० । २८. 'ताराया वाक्यमाकर्ण्य शाहुमागत्य तज्जगौ' ॥ पा० भे० । १ '०स्तस्थुरस्ताचस्थु.' पा० भे० ।

वर्णाः सर्वे स्वस्वधर्मे नियुक्ता योगक्षेमं राजतो लब्धवंतः ॥
पुत्रैः पौत्रैर्धान्यवासःसुवर्णैस्तैराढ्यास्ते तस्य राज्ये ननंदुः ॥ ४ ॥
पूर्वं ये ये मृण्मयैर्दारवैश्च तुंबीपात्रैरन्नपानादि चक्रुः ॥
ते ते तस्मिन् राज्ञि सर्वेऽपि ताम्रै रौक्मैः पात्रै राजतैः पैत्तलैश्च ॥ ५ ॥
दारिद्र्याद्या कुंतले दीपपात्रे भार्यां पुत्रे भर्तरि स्नेहहीना ॥
नारी सर्वा स्नेहपूरा वृता सा जाता तस्मिन् राजनि श्रीनिकेते ॥ ६ ॥
पूर्वं लोका माषमात्रं द्विमाषं स्वर्णं बध्वाः कंठदेशे निधाय ॥
चक्रुः स्वीयं ये विवाहं स्नुषाणां तेषां मुक्ता भारभूता बभूवुः ॥ ७ ॥

हासकथास्वपि मिथ्या नोक्ता । तथैव क्वापि दीना वाणी नोक्ता । किंच सर्वे भूपाः मांडलिकाः सद्भिः गुणैराकृष्टं चित्तं येषां ते तथा भूताः सन्तः अस्य राज्ञः पादद्वंद्वं आनर्चुः ॥ ३ ॥

वर्णा इति । राज्ञ इति राजतः । पञ्चम्याः तसिल् । योगश्च क्षेमं च योगक्षेमे अनयोः समाहारः योगक्षेमं । अलब्धप्रापणं योगः लब्धरक्षणं क्षेमं । तल्लब्धवन्तः अत एव स्वस्वधर्मे नियुक्ताः सर्वे वर्णाः ब्राह्मणादयः पुत्रैः पौत्रैः धान्यवासः सुवर्णैः रत्नैः हीरकादिभिः आढ्याः सन्तः तस्य शाहोः राज्ये ननन्दुः ॥ ४ ॥

पूर्वमिति । ये ये लोकाः पूर्वं शाहुराज्यात् पूर्वं इत्यर्थः । मृदो विकारो मृण्मयानि तैः । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यनुनासिके ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यमिति णत्वम् । दारुणः इमानि दारवाणि तैः । तस्येदमित्यण् । तुंबिपात्रैः अलाबूपात्रैः अन्नपानादि चक्रुः । ते ते सर्वेऽपि तस्मिन् शाहौ राज्ञि सति रौक्मैः सौवर्णैः राजतैः रौप्यैः पैत्तलैश्च पात्रैः अन्नपानादि चक्रुः । अतिसंपद्भिराक्रान्ताः बभूवुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

दारिद्र्यादिति । या नारी दारिद्र्यात् कुन्तले केशे । जात्येकवचनं । केशेषु विषये इत्यर्थः । दीपपात्रे भार्यां शाके पुत्रे भर्तरि च स्नेहेन तैलेन अन्यत्र स्नेहेन प्रीत्या च हीना रहिता आसीत् इति शेषः । सा सर्वा नारी श्रीनिकेते श्री निवासे तस्मिन् राजनि सति स्नेहयोः तैलप्रीत्योः यः पूरस्तेन आवृता व्याप्ता जाता । यस्याः नार्याः निर्धनत्वात् केशसंस्कारार्थं दीपार्थं शाकसंस्कारार्थं च तैलं नासीत् तथा पुत्रभर्त्रोरकिंचित्करत्वादन्नवस्त्रादिदातुमसमर्थत्वात् तयोरप्रीतिरासीत् सा नारी केशसंस्कारार्थं सुगंधितैलपूरयुता तथा भर्तृपुत्रयोः धनयुतयोः अतिप्रीतियुता आसीदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वमिति । ये लोकाः जनाः । लोकस्तु भुवने जने इति विश्वः । पूर्वं शाहुराज्यात् पूर्वं वध्वाः कंठदेशे माषप्रमाणं माषमात्रं स्वर्णं मंगलसूत्रं । प्रमाणे द्वयसज्जित्यादिना

---

१. 'यस्य' पा० भे० ।

विद्वद्भार्या गेहजं यद्घरट्टं नित्यं धान्यं सर्वदा संजजक्ष ॥
तस्मिन् राज्ञि श्रीयुताया गृहिण्या नैकां मुष्टिं धान्यजां तच्चखाद ॥ ८॥
काले काले यावनाला दुरापा येषां तेषां पायसे मंडकेषु ॥
नानाभक्ष्ये प्रीतिरासीज्जडत्वं तेष्वित्यर्थं ते संगिरंते स्म सर्वे ॥ ९ ॥
येषां गेहे बालकानां जनन्या वीतानां वै दुग्धमासीद्दुरापम् ॥
तेषां गेहे गोमहिष्यः प्रदुग्धा अप्यत्यर्थं संक्षरंति स्म दुग्धम् ॥ १० ॥
देहस्थास्तं शत्रवो नाभ्यभूवन् का सा वार्ता कृत्रिमाणां रिपूणाम् ॥
व्याघ्राद्या ये गोमुखानां प्रसिद्धं वैरं सर्वे तत्यजुः पार्थिवेऽस्मिन् ॥११॥

मात्रच् प्रत्ययः । तदपेक्षया संपन्नास्तु द्विमाषं माषद्वयप्रमाणं स्वर्णं मंगलसूत्र निधाय निबध्य स्त्रीयं स्वकीयं । गहादित्वाच्छः । विवाहं चक्रुः तेषां स्नुषाणां मुक्ताः मुक्ताफलहाराः भारभूताः बभूवुः । अतिसंपन्नत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

विद्वदिति । वेत्तीति विद्वान् पण्डितः तस्य या भार्या स्त्री तस्याः यद्गेहं तत्र जात विद्वद्भार्यागेहजं घरट्टं पेषणयत्र सर्वदा सर्वकाल नित्य अनवकाशेन धान्य जजक्ष पिपेष । तस्मिन् शाहौ राज्ञि सति श्रीयुतायाः संपन्नायाः तस्याः तत् घरट्टं धान्यजा एकामपि मुष्टिं न चखाद न पिपेष । विद्वद्ब्राह्मणस्त्री दारिद्र्यात्स्वोदरभरणार्थं जनस्य धान्य मूल्येन सर्वदा पिपेष । तस्मिन् राजनि सति तु तद्भर्तृ राजतो धनलाभे सति स्वधान्यमन्यस्त्रीभिरन्यगेहे अपेषयदित्यर्थः ॥ ८ ॥

काले काले इति । येषां पुरुषाणा काले काले यथाकालं यावनाला अपि दक्षिणदेशे प्रसिद्धं धान्यं दुरापाः दुर्लभाः आसन् तेषां पयसः इद पायस यद्वा पयसि भवं पायसं तस्मिन् पायसे मडकेषु च नानाविधे भक्ष्ये लड्डूकेषु च अप्रीतिः आसीत् । तेषु पायसादिषु जडत्वं अस्तीति ते सर्वे संगिरंते स्म बभाषिरे ॥ ९ ॥

येषामिति । जनन्या मात्रा विगताना रहितानां मृतमातृकाणां अपि बालकानां येषां गेहे दुग्ध दुराप दुर्लभ आसीत् तेषा गेहे गावश्च महिषश्च गोमहिष्यः । गोसहिताः महिष्यः गोमहिष्यः इद युक्तं अन्यथा द्वद्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानामिति द्वद्वैक्यं स्यात् । प्रदुग्धा अपि प्रनिष्काशितदुग्धा अपि अत्यर्थं अत्यत दुग्ध सर्वदा सक्षरंति स्म ॥ १० ॥

देहस्था इति । देहे तिष्ठन्ति ते देहस्थाः शत्रवः कामादयः षट् । कामक्रोधस्तथा लोभो मदो मात्सर्यमेव च । मोहश्चेत्यरिषड्वर्गं इति शिवगीतायां । त भूपं नाभ्यभूवन् नाक्रामन् । क्रियया निर्वृत्ताः कृत्रिमाः तेषां रिपूणां का वा वार्ता तेषां वार्तापि नासीदित्यर्थः । व्याघ्राद्याः ये प्रसिद्धाः ते सर्वेऽपि अस्मिन्पार्थिवे सति गौर्मुख मुख्या येषां तेषां प्राणिनां वैरं तत्यजुः सहजमपि वैरं यद्भयादत्यजन् । व्याघ्रादीनां वैरमुक्तं मुहूर्तमार्तंडे । सिंहेभ महिषाश्वमोतुखनकं मेषेण च कीशावि

राज्ञाज्ञसौ द्वौ प्रतापो यशश्च भूमिं सर्वां निर्भयं व्यानशाते ॥
विप्रस्त्रीणां तत्सतीनां बभूव मुक्ताहारः पाणिभूषा प्रतापः ॥ १२ ॥
राज्ञा प्रतापयशसौ व्याज्ञप्ते भूमिमण्डलाक्रमणे ॥
अनयोः पुरुषो वलयं मुक्ताहारः परं गले सत्याः ॥ १३ ॥
तस्मिन्नाथे वृष्टितो राजतो वा चोराद्वन्हे रोगतो वा नराणाम् ॥
भीतिर्नासीद्भानुसूनोर्विनैषां तुर्यः कालः पूर्वकालेन तुल्यः ॥ १४ ॥
यो यो वासो गुह्यगोपं वसानो हीनोऽन्नाद्यैर्भूतवत्संचचार ॥
सोऽसौ राज्ञा दृष्टमात्रः सविद्यश्चातुर्याढ्यो रुक्मवासाः सुभूपः ॥ १५ ॥

गोव्याघ्रं बभ्रुफणीति भीरुवरयोः प्रेष्येशयोश्च त्यजेत् इति ॥ ११ ॥

राज्ञेति । राज्ञा शाहुना आज्ञप्तौ प्रतापो यशश्चेति द्वौ सर्वां भूमिं निर्भयं यथा स्यात्तथा व्यानशाते । ननु पतिव्रतानां स्त्रीणां स्पर्शे दोषस्तथा सति कथं सर्वभूमेराक्रमणं कृतमित्यत आह । प्रतापः सतीनां विप्रस्त्रीणां पाणिभूषा करवलयं सुवर्णमयं कंकणं तत् यशः मुक्ताहारः मौक्तिकमाला बभूव । प्रतापस्य सूर्योष्णसाम्यात् पीतो वर्णः यशस्तु शुभ्रवर्णं प्रतापस्य पुंस्त्वात् परांगनास्पर्शोऽयुक्तस्तस्मात् सतीकरौ सुवर्णमयकंकणरूपेण व्यानशे कंकणं क्लीबं अतो न दोषः यशस्तु नपुंसकं अतः निर्भयमेव मुक्ताहाररूपेण हृदये अरमत् मुक्तानामपि स्त्रीत्वं ॥ १२ ॥

अमुमेवार्थं गीतीवृत्तेन निबबंध । राज्ञेति । गीतिलक्षणं श्रुतबोधे । आर्यापूर्वार्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगतेः । छंदोविदस्तदानीं गीतिं तामम‍ृतवाणि भाषंते ॥ १३ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् शाहौ नाथे सति वृष्टेरिति वृष्टितः अतिवृष्टेरनावृष्टेर्वा । यद्वा अवृष्टित इति छेदः । राजतः परचक्रात् वा । चोरात् वा । वन्हेः वा । रोगतः सकाशात् । भानुसूनोः यमाद्विना यद्वा भानुसूनोः भीतिं विना नराणां भीतिर्नासीत् । येषां नराणां तुर्यः चतुर्थः कलियुगरूपः कालः । चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्चेति साधुत्वं । पूर्वेण कलियुगात्पूर्वेण अनंतरेण द्वापरेण तुल्यः आसीत् ॥ १४ ॥

योय इति । अन्नपानाद्यैर्विहीनः गुह्यं गोपायति आच्छादयतीति गुह्यगोपं वासः वस्त्रं वस्तेऽसौ वसानः गुह्याच्छादकमात्रं वस्त्रं दधानः नत्वधिकं निर्धनत्वात् । यो यो नरः भूतेन तुल्यं भूतवत् पिशाचवत् संचचार व्यवजन्हे । विद्यया सहितः सविद्यः । चातुर्येण आढ्यः प्रसंगोपात्तभाषणकर्ता अनेन गुणिष्वेव आदरः न मूढेष्विति सूचितं । सः असौ राज्ञा दृष्टमात्रः सन् रुक्मं सुवर्णं तद्युतं वस्त्रं यस्येति रुक्मवासाः शोभनानि भूषणानि यस्येति सुभूषः सन् संचचार । राजकृपया अतीव संपन्नोऽभूदिति भावः ॥ १५ ॥

---

१. 'बभूव' पा० भे० ।

चत्वारो वा पंच वा भ्रातरश्चैतेषामेकः पूर्वमासीत्सभार्यः ॥
तस्मिन्नाथे सर्व एवात्तदाराः केचिद्द्वाभ्यां स्त्रीचतुष्केणयुक्ताः ॥ १६ ॥
वाडवाः समयजन्निरंतरं भूरिदक्षिणमखैः सुरोत्तमम् ॥
मंगलानि च गृहे गृहेऽभवन् शाह्नि तत्र भुवनैकपालके ॥ १७ ॥
सर्वत्रिप्रसमतां प्रदर्शयन्सर्वशाखिसचिवानकल्पयत् ॥
ब्राह्मणा अपि निजात्परादमी राजतश्च धनमापुरुत्तमम् ॥ १८ ॥

एकदा पिंगलोपाख्यं बधिराख्यं नृपोत्तमः ॥
प्रधानमब्रवीत्तूर्णं याह्युत्तरदिशं सखे ॥ १९ ॥
अन्येऽपि सचिवा यांति दिशो जेतुं ससैनिकाः ॥
त्वं श्रेष्ठोऽसि प्रधानानामतःश्रेष्ठां दिशं व्रज ॥ २० ॥
बधिरस्तमुवाचेदं राजन् वृद्धोऽस्मि सांप्रतम् ॥
वीरवर्याकुलोदीचीजये शक्तोऽस्मि नाधुना ॥ २१ ॥
राजा तद्वाक्यमाकर्ण्य बल्लालं तत्पदे तदा ॥
निवेश्य सह सैन्येन प्रेषयामास चोत्तराम् ॥ २२ ॥

चत्वार इति । पूर्वं शिवभूपात्पूर्वं चत्वारो वा पच भ्रातरश्चैतेषां मध्ये एकः ननु ज्येष्ठ एव प्रारब्धवशात् कोपीति भावः । भार्यया सहितः सभार्यः आसीत् । द्रव्याभावादन्ये अविवाहिता एव आसन्नित्यर्थः । तस्मिन् शाहौ नाथे सति सर्वे भ्रातरः आत्ताः परिणीताः दारा यैस्ते आत्तदाराः आसन् । दारशब्दस्य नित्यं बहुवचनांतत्वात् एकस्या अपि भार्यायाः बोधः स्यादतः विशेषेण विवृणोति । केचित् द्वाभ्यां भार्याभ्यां केचित् स्त्रीचतुष्केण युक्ताः आसन् । ननु स्त्रीत्रयेण स्त्रीत्रयकरणे दोषश्रवणादितिभावः ॥ १६ ॥

वाडवा इति । भुवनस्य भूलोकस्य एकपालके सार्वभौमे तत्र तस्मिन् शाहौ राज्ञि सति वाडवाः ब्राह्मणाः भूरिदक्षिणमखैः सुरोत्तम इन्द्र समयजन् । किंच गृहे मगलानि विवाहादीनि अभवन् ॥ १७ ॥

सर्वेति । सः शाहु. सर्वेच ते विप्राश्च सर्वविप्राः तेषु समतां साम्यं प्रदर्शयन् सन् शाखाः शाकलाद्याः सन्ति येषां ते शाखिनः । व्रीह्यादित्वादिनिः । सर्वे च ते शाखिनश्च सर्वशाखिन' सर्वशाखिनश्च ते सचिवाश्च सर्वशाखिसचिवाः तान् अकल्पयत् । अमी ब्राह्मणा अपि निजात् स्वशाखीयात् परादपि अन्यशाखवतः राजतश्च उत्तम उत्कृष्टं धनं आपुः ॥ १८ ॥

अथ स्वकार्यार्थमानीताय बल्लालाय प्रतिज्ञातस्य प्रधानत्वाधिकारस्य दाने कारणमाह अष्टभिः एकदेत्यादिभिः ॥ १९ ॥

---

१. 'ब्राह्मणा ' पा॰ भे॰ । ५. '॰रादथो' पा॰ भे॰ ।

आज्ञामवाप्य भूपस्य जगामोत्तरदिक्पथम् ॥
रजःपूतांश्च राजन्यान् यवनांश्च जिगाय सः ॥ २३ ॥
करतोयानदीवारि पाययित्वा तुरंगमान् ॥
अग्रे गंतुमयुक्तत्वाद्ब्राह्मणः स न्यवर्तत ॥ २४ ॥
मौक्तान् राशीन् रूप्यराशीन्नृपाणाम् हृत्वा सर्वान् सद्यशांसीव सद्यः॥
रौक्मान् राशीन् रत्नराशींश्च तस्मै भूपायादात्तत्प्रतापानिवैषः ॥२५॥
राजा तस्य प्रतापेन संनत्या वचनेन च ॥
मुख्यं प्रधानं चक्रे तं तुष्टोऽतीव कृतज्ञराट् ॥ २६ ॥
नारायणं रामसुतं कोंकणस्थं द्विजावरम् ॥
मंत्रिणं विदधे तद्वत्सत्यवाचं जितेंद्रियम् ॥ २७ ॥
बहृचं विप्रवर्यं च सचिवं समकल्पयत् ॥
अमात्यमपि ऋग्वेदवादिनं च तथाऽकरोत् ॥ २८ ॥
एवमाद्यष्टसचिवैः प्रजाकार्यमकारयत् ॥
लेखनाधिपतिं चक्रे परभुं नयशालिनम् ॥ २९ ॥
मत्प्रजाहिंसका एते व्याघ्राद्या इत्यसौ नृपः
प्रजाकार्यममात्येषु संस्थाप्य मृगयामगात् ॥
प्रधानसान्महीं कृत्वा मृगयामचरन्नृपः
मृगया राजधर्मोऽयमिति शास्त्रमनुस्मरन् ॥ ३० ॥
व्याघ्राद्या ये क्रूरसत्वास्तान्हत्वा नृपसत्तमः ॥
शुनातिचपलेनासौ धन्वी हरिणमन्वगात् ॥ ३१ ॥
मृगोतिभीतः सहसा वृक्षवृंदसमावृतम् ॥
व्याघ्रावासममाद्रिंपोप्यन्वगान्मृगलिप्सया ॥ ३२ ॥
विलोक्य नृपतिं व्याघ्र उत्तस्थौ व्यात्तवक्त्रकः ॥
अग्रपादाववष्टभ्य लांगूलं भ्रामयन्निजम् ॥ ३३ ॥
तदा व्यचिंतयद्राजा किमस्य विनिवर्तकम् ॥
प्रारब्धमेवशरणमिति मेने नचापरम् ॥
तदा नृपः खड्गकरस्तस्थौ सिंह इवैककः ॥
सारमेयोऽपि बलवान्तं भूपं निकषा वसत् ॥ ३४ ॥

अथ त्रिभिः श्लोकैः इतरेभ्यः मन्त्र्यादिप्रधानाधिकारदानप्रकारमाह ॥ २७ ॥

६. '०न्यराशीऽसौ ' पा० भे० । ७. 'गुणालय ' पा० भे० । ८. अधिकोऽयं श्लोकः क्वचित् । ९. 'वृक्षसघन० ' पा० भे० । १०. '०गाद्राजाप्य० ' पा० भे० । ११. 'स्थित० ' पा० भे० । १२ अधिकोऽयं श्लोकः क्वचित् । १३ 'राजा ' पा० भे० ।

सूचना.

मराठी कवितेच्या पोटांत 'अनेककवि' असें सदर घालून जीं प्रकरणें छापिलीं जात आहेत त्यांच्या पृष्ठांचा अनुक्रम निरनिराळा न ठेवितां एक सारखाच ठेविला आहे. येणें करून हीं सर्व किरकोळ प्रकरणें एका ठिकाणीं बांधिता येतील. यांचा आरंभ **आनंदतनयकृत ताटकावध** या प्रकरणापासून झाला आहे व पुढें देवनाथकृत **श्रावणाख्यान, चतुर्मंत्ररामायण,** उद्धवचिद्घनकृत भगवद्गीता वगैरे प्रकरणें आली आहेत—याचप्रमाणें संस्कृत काव्यांचे पोटांत "**अनेके**' या सदराखाली **सादाशिव** वगैरे लहान लहान काव्यें येत असतात, त्याच्याही पृष्ठांचा अनुक्रम एक सारखाच ठेविला आहे. असें केल्यानें हीं हीं एका ठिकाणीं बांधिता येतील.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

बखरी.

पंतप्रधान याची शकावली १७–२४

पत्रें, यादि वगैरे १०१–१०८

मराठी कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत युद्धकांड ४९–५६

अनेक कवि—अमृतरायकृत शुक-चरित्र, पदें १७५–१८२

संस्कृत काव्यें.

अनेके—श्रीशंकराचार्यकृतः स्वात्मानंदप्रकाशः सोपानपंचकम् प्रश्नोत्तररत्नमाला ६९–७६

श्रीशिवकाव्यम्— ११७–१२४

१. शके १६८० सैन ११६८. खासा स्वारी निघोन पुण्याचे गणपतीस गेली. भाऊसाहेब पुण्यात आहेत. त्यांनीं सदाशिवपेठेस कौल देऊन नवी वस्ती केली. नाव सदाशिव पेंठ ठेविलें. पुण्यास चिरेबंदी कुसूं घालावयास कारखाना लाविला. शिमग्याचा रंग मोठा केला. श्रीमंत कोंकणातून पर्वतीस आले. भाऊसाहेब भेटीस गेले. भेटी होऊन वाड्यांत आले. रंग सर्वत्रांवर टाकिला. रंगाची चाल वाड्यांत चालू झाली. रघुनाथ बाजीराव हिंदुस्थानांत छावणीस होते ते लाहोर पर्यंत ठाणीं बसवून आश्विनमासीं पुण्यास दाखल जाहले. खंडेराव हत्ती आणिला. या सालीं देकारास पर्वतीवर दरवाज्यास तट बांधून अठरा लक्ष रुपये ब्राह्मणांस देकार दिला. ऐशीहजार ब्राह्मण जाले. कलम.

१. शके १६८१ सैन [६३] ११६९. भाऊसाहेब कारभारी असतां दादासाहेब यांणीं लाहोरपर्यंत मुलूक काबीज केला, परंतु खजिना कांहीं आणिला नाहीं. यामुळें दादाची स्वारी घरीं राहून भाऊसाहेब हिंदुस्थानांत जावयास डेरे दाखल जाले. तेथें मुजाफरजंग, गारदी यांचा सरदार, याणें [केलेली] भाऊसाहेबास माराव याची कृति व पुढें हिंदस्थानांत पाणिपतावर भाऊसाहेब बुडाले याचे तपशीलाची कारकीर्द आलाहिदा आहे. पुण्याहून जातांना नगरचा किल्ला घेतल्याची व मोगलाशीं लढाई घेऊन पासष्ट लक्ष रुपयांची जहागीर व दौलताबाद किल्ला घेतला हा सर्व पर्याय सदहू पै ख तीं त आहे. श्रीमंत खासा व रघुनाथ बाजीराव व माधवराव साहेब व नारायणराव व सौभाग्यवती गोपिकाबाई बराबर तोंदुळजेपर्यंत होतीं. पुढें चैत्र शुद्ध १ स शिंदे होळकर याचीं पत्रे आलीं. सबब श्रीमंतांचा निरोप घेऊन, विश्वासराव सुद्धां निघोन हिंदुस्थानात गेले. श्रीमंत पुण्यास आले. पुण्यास चिरेबंदी कुसाचें काम लाविलें. जिवाजीपंत अण्णा खासगीवाले यांजकडील कारखाना चालत होता. भाद्रपदमासीं पाऊस

---

६१ "सु॰ स॰ तिस्सीं खमसैन (म॰ अ॰ ११५० इ॰ स॰ १७५८) दादा साहेब फिरुन देशीं दसरियास आले" दुसरी बखर. वर तर दादा हिंदुस्थानात गेले असें म्हटलें आहे

६२ पेशव्याची बखर, पृ॰ ७१ टी॰ ३० पहा

६३. "सु॰ स॰ सितैन [म॰ अ॰ ११६० इ॰ स॰ १७५९] भाऊ साहेब नगरचा किल्ला घेऊन हिंदुस्थानांत गेले" दुसरी बखर. हिंदुस्थानात पुढील सालीं गेले.

६४. ही हकीगत ह्याच लिहिणारानें लिहिली असल्यास फार तपशीलवार असली पाहिजे पण ही प्राप्त कशी होते? आलीकडे आम्हास एक वर लिहिल्या प्रकारची कैफीयत मिळाली आहे परंतु ही तीच कीं काय हा पक्का निर्णय होत नाहीं हींत मुजफरजंगाचा फितूर वगैरे हकीकत आहे. पुढें पाणिपतचीही आहे. शेवटीं हींतील मजकूर भाऊ साहेबाच्या बखरींतील मजकुरासारखा अक्षरश आहे.

फार झाला. पर्वतीचे ओढ्यास पाणी आलें. श्रीमंतांचे घरीं बाजीराव व चिमाजी आप्पा यांचा पक्ष होता त्याची दक्षणा पर्वतीवर ब्राह्मणांस दिली. त्या वेळेस ओढ्यांत ब्राह्मण बुडाले. कलम.

१. शके १६८२ सनं ११७०. श्रावणमासीं तेरा दिवसांचा पंधरवडा पडला. पौषमासीं पाणिपतावर भाऊसाहेब फौजे सुद्धां बुडाले. खांसा स्वारी पुण्यास होती. चिंचवडचे देव धरणीधर महाराजांस रुप्याचा देव्हारा व हत्ती व खर्चीस मौजे बाणेरें इनाम करून दिलें. महादाजी आबाजी पुरंदरे यांचा काळ कार्तीकमासीं जाहला. खांसा स्वारि भाऊसाहेबाचे मदतीस फौज सुद्धां निघाली. जानोजी भोंसले नागपूरकर बरोबर घेतले. रघुनाथ बाजीराव यास नबाबावर रवाना केलें. खांसा स्वारी व पुत्र माधवराव व नारायणराव व सौभाग्यवती गोपिकाबाई फौजे सुद्धां नगरावरून पैठणास गेले. तेथें देशस्थ सावकार यांची कंन्या नवरी पाहून लग्न मार्गशीर्षमासीं केलें. पुढें दरकूच नर्मदातीरास गेले. तेथें पौषशुद्ध त्रयोदशीस पाणिपतचें वर्तमान ऐकिलें. नतर नर्मदा उत्तर तीरास जाऊन दरकूच खेचीवाड्यांत राघोगड किल्ल्यानजीक दाखल झाले. बरावर भोंसले नागपूरकर व हुजुरात मिळून पस्तीस हजार फौज होती. तेथें वर्तमान ऐकिलें कीं, भाऊ साहेब यांची फत्ते जाहली. दुसऱ्यानें ऐकिलें कीं, विश्वासराव ठार झाले [व] भाऊसाहेब यांचा ठिकाण नाहीं. हें ऐकून खाशांनीं निळकंठ महादेव पुरंदरे यांबरोबर महादजी शितोळे व जगतापवगैरे हुजुरात देऊन कटक किल्ल्यावर पाठविलें. किल्ला कौलास आला. तों आबद अल्ली [?] कडील वकील आला. त्याची भेट घेऊन श्रीमत निघोन बऱ्हाणपुरावर आले. तों नाना पुरंदरे व बाळाजी जनार्दन फडणीस व त्यांची स्त्री व श्रीमंताची स्त्री सौभाग्यवती पार्वतीबाई व लोक तमाम पळ आला तो येऊन भेटला. श्रीमत निघोन वैशाखमासीं पुण्यास आले. पूल बांधावयास काम लाविलें. नित्य पुला-

---

६५. हा आंबीलओढा. "मी गेलों ! रे गेलों !!" असें ओरडत कोकणांतील कांहीं ब्राह्मण एका पाठीमागून एक आंबील ओढ्यांत बुडाले म्हणून एक विनोदपर आख्यायिका आहे ती वरील गोष्टीस अनुलक्षूनच काय ?

६६. सु० स० इहिदे सितैन [म० अ० ११६१ इ० स० १७६०] "पैठणास लग्न करून हिंदुस्थानांत खेचीवाड्यापर्यंत गेले. तेथें पाणिपताचें वर्तमान आलें. दादासाहेब ग ड म ठ क ल [?] पावेतों गेले" दुसरी बखर.

६७. पौष शुद्ध ८ बुधवार.

६८ ब्राह्मण लोकांतील देशस्थ, कोंकणस्थ व कऱ्हाडे [करहाठे] या तीन जातींचें सर्व प्रकारें ऐक्य व्हावें म्हणून नानासाहेबांनीं तिन्ही जातींच्या ब्राम्हणाच्या मुलींशीं स्वतां लग्न केलें असें ऐकिवात आहे. प्रस्तुत मुलगी वाखरे यांची होती कऱ्हाडे यांची मुलगी केल्याचा दाखला अद्यापि कोठें सांपडत नाहीं

चे कामावर स्वारी जात होती. सेंहा दिवसांत काम तयार झालें. भाऊसाहेबांचे शोधास कागद देऊन जासूद पाठविले होते. विश्वासराव मृत्यु पावले हा शोक मोठा झाला. तेणेंकरून शरीर अस्वस्थ झालें. वाड्यांतच स्वारी होती. रघुनाथ बाजीराव बेदरचे स्वारीहून आले त्यास व माधवराव साहेब, सखाराम भगवंत, निळकंठ महादेव पुरंदरे यांचे परस्परें एकमेकांचे हातांत हात घालून, राज्य राखावें म्हणून आज्ञा सांगून आपण पर्वतीस राहिले. ज्येष्ठ वद्य प्रतिपदेस— कलम.

१. शके १६८३ सन ११७१. खाशे यांणीं राज्याचा बंदोबस्त सांगून पर्वतीस राहिले होते तेथें त्याचा काळ ज्येष्ठ वद्य षष्ठीस झाला. जवळ कृष्णराव पारसनीस व कोन्हेर त्रिंबक होते. गोपिकाबाई व नाटकशाळा पलीकडे खोलींत होत्या. काळ जाहला तेव्हां रघुनाथ बाजीराव जवळ आले त्यांणीं मांडी दिल्ही. माधवराव साहेबही होते. सायंकाळीं सर्वत्र मिळोन लाकडी पुलाजवळ नेऊन सार्थक केलें. अवतार समाप्त झाला.

कारकीर्द माधवराव बल्लाळ.

---

१. शके १६८३ सन ११७१. श्रावणमासीं श्रीमंत व चुलते रघुनाथ बाजीराव कारभारी निळकंठ महादेव पुरंधरे व सखाराम भगवंत फौजेसुद्धां सातान्यास जाऊन रामराजे व ताराऊ साहेब यांचीं वस्त्रें जड जवाहीर शिक्के कटार घेतली. रघुनाथ बाजीराव यास व दरकदार व अष्टप्रधान यास व मुतसद्दी यांस व निळकंठ महादेव यास दिवाणगिरी व हुजूर मुतालकीचीं वस्त्रें दिलीं. निरोप घेऊन पंत प्रधान पुण्यास आले. कार्तिकमासीं नबाब निजाम अल्ली चालून येतात सबब स्वारी निघोन मुकाबल्यास गेली. तो मोगल उरळीवर आला. श्रीमंताचा व नबाबाचा तह होऊन नबाब भागानगरास गेले. श्रीमंत करनाटकांत स्वारीस गेले. महाराज ताराऊ साहेब यांचा काळ झाला*

---

६९ 'साठ' असेंही होईल. पण साष्ठ असेंच असावेंसें वाटतें. हा पूल कोणता? लकडी पूलच काय?

७०. ओंकारेश्वराजवळ ब्राम्हण जातींचे लोक शेवटील संस्कार करतात हा आलीकडचा प्रचार असें यावरून होतें नाना साहेबांची समाधी लकडीपुलाजवळ आहे म्हणून सांगतात

७१ हे पुरंदरे अंबाजीपंताचे नातु व महादाजी पंताचे पुत्र

७२ मुकाबला=सामना, लढाई.

७३ उरळी कांचन, ता० हवेली

*नाना व भाऊ हे निवर्तल्याचें कधीं ऐकेन अशी जी ताराबाईची अत्युत्कट इच्छा ती तृप्त होऊन नंतर बाई परलोकीं गेली!

प्रधान यांजकडील कारकून होते त्यांनीं सार्थक केलें. नारायणराव बल्लाळ यांचा व्रतबंध रघुनाथ बाजीराव यांनीं केला. कलम.

१. शके १६८४ सन ११७२. श्रीमंत रघुनाथ बाजीराव व माधवराव बल्लाळ, व नारायणराव बल्लाळ, कारभारी निळकंठ महादेव, व सखाराम भगवंत पुण्यास असता श्रावणमासचा देकार ब्राम्हणास पर्वतीस जाहला. रघुनाथ बाजीराव याची स्त्री आनंदी बाई [ई]स पुत्र वडगावचे बागेंत वाड्यांत भास्कराव झाले. नंतर भाद्रपदमासीं श्रीमंत निघोन गंगातीरास गेले. बरोबर निळकंठ महादेव व सखाराम भगवंत. पुण्याचे मुक्कामीं पंत प्रधानाजवळ त्रिंबकरावमामा कारभार करूं लागले. हरिपंत फडके, गोपाळराव गोविंद पटवर्धन व बाबुराव नाईक व पिराजी नाईक निंबाळकर व हुजुरात पागा डेरेदाखल जहाले. रघुनाथ बाजीराव यांनीं नबाबाकडील मुरादखान फौजेनिशीं बराबर घेऊन, कारभारीसुद्धां फौज चालून आली. श्रीमंत पंत प्रधान, त्रिंबकरावमामा फौजेसुद्धां चालून गेले. मुकाबला व्हावा तों खासाच्या शरीरीं अस्वस्थ होतें. लढाई झाल्यावर दुतर्फा दौलत सरकारची खराबी होईल हा विचार करून पंत प्रधान जाऊन भेटले. उभयतां एक अंबारींत बसून डेऱ्यांत दाखल झाले. बापजी नाईक व गोपाळराव गोविंद व पिराजी नाईक व हरीपंत फडके निघोन गेले. श्रीमंताचे डेरे [सभोंवतीं] रघुनाथ बाजीराव यांचे लोक तीन दिवस बसले. नंतर सखाराम भगवंत व निळकंठ महादेव यांनीं श्रीमंताचे डेऱ्याचे थाटीवर रघुनाथ बाजीराव यांची रुजू करीत जावें ऐसा तह होऊन डेऱ्याजवळ लोक होते ते उठविले. कारभारी व पंतप्रधान याचा कारभार चालला. चिंतो विठ्ठल यांस फडणिसीचें काम सांगितलें होतें. निळकंठ महादेव यास पुरंदर किल्याच्या सनदा देऊन तेरा लक्ष रुपयाचा सरदारीस सरंजाम दिला

३ सु० स० सल्लास [तिसेन म० अ० ११६३ इ० स० १७६२] घोडनदीवर दादा साहेब यांशीं लढाई होऊन उपरांत दादा साहेब सुद्धा मिरज घेऊन भागा नगरास गेले मोंगलांनीं पुणें जाळलें" इ० य०

७५ वडगाव कोणतें ?

७६ दादासाहेब

७७ त्रिंबक विश्वनाथ पेठे-हे सदाशिव राव भाऊचे मातुल भाऊचें प्रेम जसें नाना साहेबाच्या मुलावर होतें तसेंच त्रिंबक रावाचेंही होतें याजकडे पुण्यांतील पागा असून त्या निमित्त गाव व कुरणें हीं बहुत होतीं बहुळ ता० खेड नजीक भीमानदीच्या कांठीं यांचीं कुरणें व जमीनी बऱ्याच असून नदीचे तीरीं उत्तम घाट याचा एक बगला आहे तसेंच वायगाव ता० खेड हें त्यांजकडे जाहगिरीत होतें पुण्यांतील याच्या वाड्यांत हल्लीं बोर्डिंग आहे।

७८ या बद्दल माधवरावाची फार वाखाणणी करितात अल्पवय व हातीं सत्ता असून इतका दूरवर विचार करणारे राजपुरुष आपणांमध्यें फारच विरळा।

व सखाराम भगवंत यांस नऊ लक्ष रुपयांचा सरंजाम दिलें व महिमत राव चिटणीस यास हजार राऊतांची सरदारी सांगून तीन लक्ष रुपयांचा सरंजाम दिला. नबाबाकडील मुरादखान आले होते त्याचा सन्मान करून निरोप दिला. रघुनाथ बाजीराव व पंतप्रधान व कारभारी फौजेसुद्धां सातान्यास गेले व रघुनाथपंत यांचे पुत्र भास्करराव यांच्या नांवे प्रतिनिधींचीं वस्त्रें घेऊन मुतालीक नारो शंकर ठेविले. यामुळें भवानराव प्रतिनिधी मोंगलाकडे गेले व मोरो बाबूराव फडणीस व गोपाळराव गोविंद हेही गेले. नागपूरकर भोंसले मोंगलांस जाऊन भेटले. श्रीमंतांची स्वारी निघोन मिरजेस गेली. मोर्चे बसवून सत्ताविसावे दिवशीं मिरज घेतली. तों मोंगल लाखनवाड्याचा घांट चढून आले, व भोंसलेही उबरीचा घांट चढून येतात, गोपाळराव वगैरे प्रतिनिधी सुद्धां फौजेचे समावानिशीं येतात अशी खबर आली. तेव्हां श्रीमंत कूच करोन मल्हारजी होळकर बरोबर घेऊन गंगा उतरून औरंगाबाजेवरून कासारबारीनें मलकापुरास गेले. तेथील खंडणी साठ हजार रुपये घेतली. तों मोंगल गनीम सुद्धां घांट चढोन औरंगाबादेशीं येऊन पैठणावरून नागतळ्यावर मुक्काम केला. श्रीमंतांचे स्वारीमागें मोंगलानें यावें तों फितुरामुळें मागे न येतां पुण्याकडे आला. श्रीमंतांनीं मागें यावें तरि मुलें लेकरें साभाळावयास फौजेचे लोक जातील, फौज फुटेल, यास्तव पुण्याकडे न येतां उभयता श्रीमंत ऐशीं हजार फौजेनिशीं तोफखाना मागें ठेऊन दरकूच भागानगरास गेले. कलम.

शके १६८५ सॅन ११७३ खासे उभयतां भागानगरीं वैशाखमासीं दाखल जाहले. तेथें शहरास कुसू लगत मुसानदी आहे. यामुळें शहरास हात न लागला. कारवानपुन्यापाशीं एक लक्ष ऐशीं हजार रुपये खंडणी घेऊन कृष्णा व तुंगभद्रा संगमाकडे गेले. पुण्यांत मुतालकीवर नारो आपाजी होते त्याचीं पत्रें आलीं कीं, मोंगल वगैरे पुण्याकडे आले, पुणें पळून गेलें, मातोश्री गोपिकाबाई व नारायणराव साहेब सिंहगडास गेले, रुमाल वगैरे संपत्ती गडास पाठविली. भोंसल्याकडील करांडा वगैरे सरदार फौज घेऊन माची लुटली. पुण्यास आग दिली. सरकार [वाडा ?] खंडणी देऊन राखिला. कांहीं घरें शहरचीं जळालीं. कांहीं राहिलीं त्याची याद पाठविली आहे. सिंह-

७९ हिवरें येथें जें एक टोलेजंग शिवालय सखाराम बापूनीं बांधिलें तें याच सुमारास बांधिलें असावें. हल्लीं या देवालयाची झाडलोटही नीट होत नाहीं! देवळाच्या पोंवळीवरून भोंवतालचा देखावा फार रम्य दिसतो. गांवांतून देवळांत जाण्याकरितां मधील ओढ्याला दगडी धरण बांधिलें आहे.

८० "सु० स० अर्बा तिस्सेन [म० अ० ११६२ इ० स० १७६३] खासास्वारी भारवाड घ्यावयास गेली" दुसरी बखर

गडावर मातोश्रींनीं कृष्णाजी हरि साठे यांची कन्या नोवरी निश्चय करून नारायण [राव] साहेब यांचें लग्न केलें. ही बातमी आली तेव्हा फौज सुद्धां देशीं येतात तों मोंगल व भोंसले यांणीं पुरंदरची खडणी घेऊन राक्षसभुवन गंगातीरीं गेले. श्रीमंत आषाढ वद्य पक्षीं मादल [?] मुगी घांटावर येऊन पोहोंचले. दुसरे दिवशीं श्रावण शुद्ध सप्तमीस प्रतिनिधी व मोरो बाबुराव यांचें राज्यकारण येऊन निराळे राहिले. मोंगल गंगापार गेला. दिवाण विठ्ठल सुंदर आईरतिरीं असता सदाशिव रामचंद्र त्याजकडे होते. सरकार फौजेनिशीं श्रीमंत उभयता चालून गेले. आघाडीस निळकंठ माहादेव व महिपतराव चिटणीस व महादजी शितोळे, माधवराव नरसिंह [व] हुजूर पागा व मोरो कोन्हेर व रंगो कोन्हेर व दादा पोतनीस होते. तों नबाबाचे दारूस व बाणास आग लागून दारूखाना उडाला. त्या सधींत निळकठ माहादेव याजकडील फौजेनें तोंड लाविलें. श्रीमंत येऊन पोंचले. रघुनाथ बाजीराव यांचा हवदा येत होता. दरम्यान विठ्ठल सुंदर व विनायकदास व इस्मालखान पठाण पांच हजार फौजेनिशीं हौद्यावर उठोन हौदा माघारा फिरविला. मागें पुढें पठाणांची फौज चालली. सरकार फौजेचा मोड जाहला. ईश्वरी कौतुक! त्यांचेच लोकांत बार सुटून गोळी विठ्ठल सुंदर यास लागली. लोक उभे राहिले. पुढें मल्हारजी होळकर होते त्याची शिलिक[८१] जाहली. यामुळें विठ्ठल सुंदर सात अबाऱ्या फौज सुद्धा उभा राहिला. श्रीमत माधवराव बल्लाळ प्रधान घोड्यावर होते ते एकीकडे उभे राहून विठ्ठल सुंदर यांचे अबाऱ्यावर आपले लोक पाठविले. तटाचें[८२] युद्ध जाहलें. बाबूजी नाईक व दमाजी गाईकवाड श्रीमतांस पाहत आले. तेव्हा श्रीमताजवळ महादजी शितोळे वगैरे लोक होते. तेव्हां शितोळे अबारीवर जाऊन मारितो म्हणून बोलिले. वाचून आल्यास मांजरी गांव[८३] द्यावा ऐसें बोलून झुजावर गेले. शितोळे यांनीं अबारी घेतली. ते समयीं माधवराव नरसिंह[८४] यास वीस जखमा लागल्या. नबाबानीं गंगेपलीकडून तोफांचा मार केला. तीन प्रहर दिवस आला. अकरा कोस मजल चालून येऊन लढाई केली. त्यांत अभ्र येऊन पर्जन्य पडून अंधकार पडला. पठाणानीं घोड्याच्या कुच्या मारोन भिजोन राहिले [?] श्रीमत खासे चालून

८१ शिलक=सरबत्ती

८२ तटाचें=हटाचें, नेटाचें.

८३ मांजरीगांव सातारा जिल्ह्यांत आहे शितोळे यांजकडे भोरथडीची देशमुखी होती यांचे वंशज ग्वालेरीस शिंद्याचे पदरी आहेत

८४ माधवराव नरसिंह हे विंचूरकर असावे.

८५ ही लढाई मोठ्या शर्थीची झाली हिचें वर्णन इतकें सविस्तर दुसरे कोठें आढळत नाहीं पेशव्यांची बखर पृ० ८४ ते ९ पहा

येऊन पठाण लुटून घेतले. विनायकदास ठार पडून तीन कोस मुर्दे पडून रण जाहले. विठ्ठल सुंदर यांस गोळी लागली होती. त्यांस अंबारींतून लोटून दिले. तों गिलचे लोक यांणीं डोकीं कापून भाल्यावर घातले. सदाशिव रामचंद्र व शाबाजी सुपेकर गंगापार गेले. कितीएक बुडाले. सरकारची फत्ते झाली. विठ्ठल सुंदर यांचे अंबारींत बसून उभयतां श्रीमंत गौराई धोंडराईवर मुक्काम केला. पर्जन्य वाढला. गंगेस पूर आला. बावीस उमराव अंबारी सुद्धां पाडाव आले. पठाण वगैरे मराठी फौज तीस हजार बुडाली. नबाब यांनीं तोफा जाग्यावर टाकून निघोन गेले. दुसरे दिवशीं श्रीमंत गंगापार होऊन औरंगाबादेवर हल्ला केला. शहरांतून मार जाहला. शहरची खंडणी घेऊन मुक्कामास आले. महादजी शितोळे यांस रामबाण हत्ती व मांजरीगांव दहा हजार रुपयांचा दिल्हा. व दोनशें स्वारांची सरदारी दिल्ही. गोपाळराव गोविंद मोंगलाईंत गेले होते त्यांची मिरज त्यांस देऊन समजावी केली. श्रीमंत दादा साहेबांचे पुत्र भास्करराव यांचा काल जाहला. भवानराव प्रतिनिधी मोंगलाईंत गेले होते त्यांची समजूत करून प्रतिनिधी त्यांचे हवाली केली. फडणीशी चिंतो विठ्ठल करीत होते. मोरो बाबूराव फडणीस मोंगलाईंत गेले होते, त्यांची समजाविशी करून फडणीशीचीं वस्त्रें बाळाजी जनार्दन यांस दिलीं. भोंसले नागपूरकर यांचीं कामें कानें करून देऊन त्यांस निरोप दिला. मोरो विठ्ठल रायरीकर यांस शिंद्यांची फडणिशी सांगितली चिंतो विठ्ठल रायरीकर यांस पालखी दिली. सदाशिव रामचंद्र गंगापार गेले. ते तिकडेसच असत. मोंगलाकडील बावीस उमराव पाडाव होते त्यांस वस्त्रें देऊन निरोप दिल्हा. मोंगल तोफा टाकून गेला होता त्या तोफा सरकारांत आणिल्या. श्रीमंत पुण्यांत वाड्यांत असतां रघुनाथ बाजीराव निघोन आनंदवल्लीस गंगातीरीं राहिले. पुरंदर किल्यास अम्मल निळकंठ महादेव यांचा होता, तेथें विसाजीपंत सोहनी यांनीं फितुर करून किल्ला घेऊन सरकारांत दिल्हा. ते समयीं कोळियांचा दंगा होऊन जेजुरीस कोन्हेर त्रिंबक यांचा वाडा लुटून निळकंठ महादेव यांचा काळ सासवडीं जाहला. त्यांस दत्तपुत्र नाना पुरंदरे यांचे पुत्र माधवराव जाहले. स्वारी पंतप्रधान स्वारीस कर्नाटकांत गेले. पौषमासीं. कारभारी सखाराम भगवत. श्रीमंतांचे वाड्याचे पूर्वेचे दरवाज्याजवळ

---

८६ हा नाना फडणीस याचा उदयकाल. येथपासून ते राजकारभारांत पडले ते यावज्जीव [१८०० पर्यंत] तसेच होते

८७ हे रायरीकर शनवारांतील ओंकारेश्वराजवळचे ?

८८. सदाशिव रामचंद्र हे रामचंद्रबाबा शेणवी यांचे पुत्र असावे पण हे मोंगलाकडे कां व कधीं गेले तें स्पष्ट होत नाहीं.

बाबूराव फडणीस व ज्ञानभट शालग्राम [यांचे] वाडे जाहले होते ते जळाले. तेव्हाच रामचंद्र बावाचा वाडा सात मजली होता तो जळाला. कलम.

शके १६८६ सैन ११७४. श्रीमंत स्वारीस कर्नाटकांत गेले होते त्यांनी धारवाडास मोर्चे बसवून धमधमा बांधोन किल्ला जेर केला. रघुनाथ बाजीराव आनंदवल्लीस होते ते फौजे सुद्धां निघोन अनंतपुरास गेले. कारभारी चिंतो विठ्ठल. कलम.

शके १६८७ सैन ११७५. श्रीमंतांनी धारवाड घेऊन पुढें हैदर नाईक याजवर स्वारीस गेले. रघुनाथ बाजीराव आनंदवल्लीस गेले. कलम.

शके १६८८ सैन ११७६. श्रीमंत यांनी धारवाड घेतले. तेव्हा नारो कोन्हेर यांस पालखी दिली. हैदरनाईकाकडील स्वारी करून सिंहस्थाचें साल यामकरितां गंगातीरीं जाऊन अखेरीस ज्येष्ठमासीं शके १६९० पुण्यांत दाखल जाहले. फाल्गुन मासीं कोन्हेर त्रिंबक मृत्यु पावले. रघुनाथ बाजीराव आनंदवल्लीहून स्वारी निघोन गुढागर पर्यंत जाऊन अखेरीस आनंदवल्लीस आले. कलम.

शके १६८९ सैन ११७७. श्रीमंत पंतप्रधान श्रावणमासीं निघोन आनंदवल्लीस दादासाहेबांकडे जाऊन त्यांची समजी करून, जाहागीर देऊन, किल्ले सातारा वगैरे किल्ल्या घेतल्या. विजया दशमीस रंगो कोन्हेर यांस तैनात करून देऊन पालखीची वस्त्रे दिलीं. कार्तिकमासीं निघोन पुण्यास आले. रघुनाथ बाजीराव यांनी फौज मिळवून मल्हारजी होळकर यांचे कारभारी सामील करून धोडप किल्याजवळ पंचवीस हजार फौज जमा केली. वैशाख मासीं शके १६९० दत्तपुत्र अमृतराव भुसकुटे यांचे पुत्र घेतले. श्रीमंत

८९. "सु० स० खमस [तिस्सेन म० अ० ११६५ इ० स० १७६४] खासा स्वारी धारवाड घेऊन पुढें कर्नाटकात गेली. दादा साहेब आनंदवल्लीहून कर्नाटकात गेले." द० ब०.

९०. "सु० स० सीत तिस्सैन [म० अ० ११६६ इ० स० १७६५] खासा स्वारी कर्नाटकांतून येऊन वऱ्हाड प्रांतीं भोसले यांजवर गेले. अखेरीस पुण्यास आले. दादा पुण्यास येऊन आनंदवल्लीस जाऊन तेथून हिंदुस्थानात जाता खासा स्वारीस मिळोन गोदेस गेले सन मजकुरीं खासा स्वारीतून भवानराव याजवर रामचंद्र गणेश गेले." द० ब०.

९१ "सु० स० सब्बा तिस्सैन [म० अ० ११६७ इ० स० १७६६] खासा स्वारी कर्नाटकात गेली. सिरे वगैरे ठाणीं घेऊन आले. दादा गोदेस होते." द० ब०

९२. "सु० स० समानतिस्सैन [म० अ० ११६८ इ० स० १७६७] गोपाळराव कर्नाटकात पाठविले ते अखेरीस आले. दादा अम्बडीस गोदेहून आले ते आनंदवल्लीस होते. वैशाखमासीं फौज धरून धोडपेहून आणिले." द० ब०

९३ 'भुसकुटे' यांचे पूर्वज पापडी ऊर्फ चिमणपुरा वसई नजीक येथें होते. त्याचे वंशज तेथें अद्यापि आहेत.

परंतु कालवशें करून जालें त्यास उपाय काय! आपण महाराजांचे सेवेशीं यावें याच उद्देशें लवलीया [?] पर्यंत आलों. त्यास राजमाचीकराकडील काहीं वृत्त आढळलें. यास्तव तिकडे गेलों. राजमाचीचा बंदोबस्त केला. व या उपरि कुलाबा जाऊन बंदोबस्त करितों. लोकांस विना दिल्या घेतल्या खेरीज समाधान होतें ऐसें नाहीं. तमाम लोक बेदिल, निराश्रित, धनी नाहीं, ऐसें त्यांचे चित्तांत जालें. साहित्य तों जालें पाहिजे. या जिल्हा या मु त शी लें[30] जिल्हा राजश्री प्रधान पताचा आहे. सर्व प्रकारें हशमांनीं व फौजेनें व कित्येक गोष्टीनें सजुंदे[31] आहेत. महाराजांनीं कृपाळु होऊन राजश्री प्रधानपतांस आमच्या साहित्याविशी आज्ञा करावी. महाराजांचे आज्ञेप्रमाणें ते साहित्य करतील. व लोकांस समाधान पूर्वक डौलें तीस पसतीस पाठवावीं. तें त्यास देऊन मनोधारण करून या जिल्हियाचा बंदोबस्त करून महाराजांचे पायांसंनिध येतों. आम्हांस महाराजाचे पायाखेरीज दुसरा अवलंब आश्रा आहे ऐसें नाहीं. जरी डौलें येत नाहीं तरी लोक तजा वजा[32] नाहाले. संभाजी आंगरियानीं तो या जिल्हियाची उपेक्षा केली आहे. महाराजांस एक एक स्थळ निर्माण करितां काय श्रम लागले आहेत? ते स्थळें अनियासें शत्रूचे हातांत जाऊ सकते. लोकांचा इतबार पुरत नाहीं. लोक कष्टी आहेत. कोणे समयीं त्यांस काय बुद्ध सुचेल व कोणाकडे डौलें[33] देतील तें नकळे. शत्रु तरी उंशापायेतरास[34] सकळ सामुग्रीनें सिद्धच आहेत. तरी महाराजांनीं कृपाळू होऊन डौलें अगत्य पाठवावीं. सारांश महाराजांनी सध्या दोन गोष्टी कराव्या. एक प्रधान पतास साहित्याची आज्ञा करावी, दुसरे डौलें पाठवावीं. म्हणजे बंदोबस्त महाराजांचे प्रतापें करून होतो. आम्हांस महाराजांचे पायां खेरीज दुसरा आश्रा आहे ऐसें नाहीं. देवधर्म मायबाप सर्व महाराजांचे पाय आहेत. सदर्हू प्रमाणे साहित्याची आज्ञा करणार महाराज धनी आहेत.

चिरंजीव राजश्री मानाजी आंगरे याणीं राजकोट, चऊल आपले हातीं घेतले. हजार पांचशें माणूसही जमा केले आहेत व फिरंगी व इंग्रज ही ⁓उरूळ फाडून घेतले.

[१२०]

॥ श्री ॥

राजश्री पंतप्रधान साहेबांचे सेवेशीं——

(चिन्ह) सकळ गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ गोविं-

---

३०. 'या जे ला ही तु या मु त शी ले' असेंही होईल.

३१. सजुंदे—सजुदा=पूर्ण, तयार, "परिपूर्णस्तु सजुदा" राजव्यवहारकोश

३२. तजावजा=पागलेले

३३. डौल=नमुना, सही किंवा शिक्का केलेला कोरा कागद

३४ उंशापायेतरास=उंशागतीं पायगतीं.

दराव गायकवाड सेनाखासखेल समशेर बहादर दंडवत विनंती ऐशीजे. येथील कुशळ जाणून स्वकुशललेखनाज्ञा करीत असलें पाहिजे. विशेष साहेबांची आज्ञा घेऊन निघालों. तुळजापुरच्या मुक्कामास पोहोचलों. तेथून फौज नगरच्या मार्गानें रवाना करून आम्ही श्री जेजोरीनाथाचें दर्शन घेऊन दावडीस* एक दिवस राहून दुसरे दिवशीं कूच करून दरमजल गंगातीरास पोंचलों. मार्गी शिवराम अनंत व हैबतराव बाणराव व कृष्णाजी चव्हाण पागादार पागांसुद्धां गुजराथेहून आले ते भेटले. बरोबर आहेत फौज गंगेच्या मुक्कामीं येऊन मिळाली. नंतर दरकूच चांदवडच्या मार्गे जात असतां अंताजी नागेश कुटुंब सुद्धा पळत फिरत होते. त्यांस भेटीस बोलाविलें होतें. ते येईनात, घटाई करू लागले. नंतर दहा वीस स्वार पाठवून आणून ठेविले. तेथून पुढें § साल्हेरच्या नजीक आलों. किल्ल्याचा बदोबस्त करून दोन मुक्काम राजश्री दौलतराव यांजकरितां करून त्यास मिळवून घेतलें. नंतर कूच करून सोनगडच्या मुक्कामास आलों. किल्ले मजकूरची बदोबस्ती होतीच. परंतु साहेबाचे पुण्यप्रतापें करून किल्ला खालीं जाला. निशाण चढऊन आपले लोक ठेऊन बदोबस्त करून व्योरच्या [?] मुक्कामास आलों. व्योरवर त्याजकडील पागेदार अण्णाजी अनंत वगैरे पांचशें होते त्यास आमचे पांच सातशें पुढें आगाऊ गेले होते त्यानीं चार घोडीं पाडून व चार भले माणूस पाडून घेतलीं. व्योरांत ठाणें घालून पुढें दरमजल सुरत अठ्ठाविशींत आलों. मांडवीकर दोनशें स्वार व चारशें माणूस सुद्धा भेटीस आले तिकडून राजश्री त्रिंबकराव गायकवाड आणखी एक दोघे येऊन भेटले, साहेबाचे पुण्यप्रतापेंकरून दरमजल जात आहो. राजश्री फत्तेसिंग गायकवाड याचा रेवा तीरीं मुक्काम आहे. तीन हजार स्वार पायदळ मिळोन आहे. अशी बातमी बरचेवर येती. साहेब कृपें सर्व यथास्थित होईल. साहेबीं कृपाळू होऊन राजश्री दौलतराव यांसमवेत फौज घोडीं माणूस सामान यथास्थित पाठविलें. परम समाधान जालें. आम्हाजवळही फौज पागा व हल्लीं देशी आणखी जमा जाली आहे. माणूस उत्तम आहे. काम काज पडल्यास

---

* दावडी ता० खेड हा गाव गायकवाडांस इनाम होता तो आलीकडे त्याणीं आपले पदरचे 'हवळे' नावाच्या सरदारास देऊन टाकिला. येथें चवक, गावकूस, गढी व वाडा आहे. सदरेच्या पुढें कारंजें आहे. जवळच एका डोंगरीवर खंडोबाचें स्थान आहे तें प्रसिद्ध आहे गोविंदराव गायकवाड येथें देवाचे सेवे करितां बरेच दिवस राहिले होते देवाकडे गायकवाडाकडून चौघडा, पोषाख व खेरीज सुमारें ३०० दरमहा नेमणूक चालू आहे. येथें डाकी नेहमी सुरू असते.

§ साल्हेर व मल्हेर हे दोन किल्ले बागलाण जिल्हा नासिक येथें आहेत

उपयोगी पडतील. दिनचर्या बातमी येत असते त्यांत अंतर नाहीं. एका दों दिवसां त्याची आमची गाठ पडेल. त्याच्या मनांत भेटावें असें आल्यास आम्हांकडून अंतर होणार नाहीं. विरुद्धास प्रवर्तल्यास तसेंच प्राप्त. कोणताही प्रकार मांडल्यास साहेबांचे कृपें यथास्थित होईल. कोणत्याही गोष्टीस प्रारंभ करते समयीं साहेबाचे चरणाचें चिंतन अंतःकरणीं करून पुढें उद्योग करितों. तेव्हां त्या चरणास आमच्या करण्याचा साभिमान आहे. आमची निष्ठा चरणापाशीं. ते सर्व पार पाडून यथास्थित होऊ. ऐवज माल व ज्याचा [?] मा॥ व अवातर कित्येक अर्थ राजश्री सखाराम *हरि व रावजी अप्पाजी यांसि लिहिले आहेत. ते विनंती करितां ध्यानास येईल. सर्व प्रकारें आधार आश्रय एक साहेबाचे चरणाचा. साहेबीं साभिमानें कृपा केली त्या मार्गे येथपर्यंत निभावीत आलों. एक दोन स्थळें मजबुदीचीं होतीं. तीं हस्तगत जालीं. पुढें त्यांची भेट होऊन त्यांचा बंदोबस्त करणें तोही अर्थ साहेबाचे कृपें घडेल त्यांची आमची गांठ लौकर पडेल. होईल मजकूर तो वरचेवर सेवेशीं लिहून पाठऊ. परंतु साहेबाचे पुण्यें करून सर्वही उलगडा पडेल. साहेबीं चिंता सेवकाची न करावी. आणि माझा अभिमान साहेबांच्या चरणीं आहे तर साहेब माझे मायबाप आहे, तर हे ब्रीदाची लज्जा मातापित्यास आहे. बहुत काय लिहिणें हे विज्ञापना. रा॥ छ २४ माहे जिलकाद कृपा कीजे हे विज्ञापना.

[१२१] ॥ श्री ॥

राजश्री पंतप्रधान गोसावी यांसि

सकळ गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ आनंदराव गायकवाड सेनाखासखेल समशेरबहादर दंडवत विनंती येथील कुशळ जाणून स्वकीये कुशळ लिहीत असलें पाहिजे. विशेष–कानोजीराव गायकवाड यांणीं बदमामली करून बखेडा बहुत केला. यास्तव समस्त सरदार यांचा एकदील करून कानोजीराव यांस कैदेंत ठेऊन दौलतीचा बंदोबस्त यथास्थित केला. हें वर्तमान आपणास कळावें म्हणोन लिहिलें आहे. मागाहून सविस्तर लिहून पाठवू. स्वामीचे प्रतापें बखेडखोरांचे पारपत्य करून बंदोबस्त केला. आज छ मारींच बंदोबस्त झाला. मागाहून सविस्तर विनंती लिहितों. रा॥ छ ११ रमजान यैंज उपरि मी चाकरानें व्हाहावें आ. [?] इष्ट नाहीं. वडिलानीं चाकरी करितां हा काळ काढिले याच अन्वयें माझी हीच न वे रा आहे.

---

* हे दोन परभु गृहस्थ होत सखाराम हरी हे रघुनाथराव दादा यांचे परम स्नेही होते रावजी आपाजी हे पुढें गायकवाडीन दिवाण झाले.

३५ येथपासून पुढें सुदवाशाचें अक्षर आहे तें दुर्बोध आहे.

एकदां खावंदाचे पाये व रि न पाहावे तो सुदीन बरकड आणिक नाहीं. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंती

(शिक्का)

[१२२]   ॥ श्री ॥

पो। छ १ जमादिलोवल सन इहिदे समानीन वैशाख शुद्ध २ गुरुवासर

श्रीमंत महाराज राजश्री रावसाहेब स्वामींचे सेवेशीं--विनंती सेवक हरी बल्लाळें[३६] कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता। छ २९ रबिलावर पावेतों स्वामींचे कृपावलोकनें यथास्थित असे विशेष—स्वामींनीं छ २५ रा।लावरचें आज्ञापत्र स्वहस्ताक्षरें कृपा करून सादर केलें तें छ २७ मिनहूस पावोन परम संतोष जाला. इंग्रज घाट उतरोन गेला. तुम्हीही त्यांचे पिछावर गेलां. उभयतां सरदार आहेत. चहूंकडून येकदाच एलगार करून इंग्रज बुडवून टाकणें म्हणून आज्ञा. ऐशास इंग्रज घाटमाथा खंडाळ्यावर होता. त्यास राजश्री परशरामपंत व तुकोजी होळकर यास फौज सुद्धां घाटाखालीं अगोदर रवाना केले होते. यांणीं त्याची रस्त मना केली होती. यामुळें त्याचे लष्करांत महागाई जाली. व आम्ही खडकाळ्याचे मुक्कामींहून एका दो रोजांत ला [क?] व पास येऊन तोफा सुरू करून मारगिरी करीत होतों. महागाईमुळें त्यानीं घाटमाथाहून कूच करून खालीं उतरून खालापुरास इंग्रज आला. आम्ही छ २५ रा।लावरीं घाटाखालीं उतरून रात्रीचे त्याचे लष्कराचे पाऊण कोसाचे तफावतीनें उभे होतों. त्यास त्यांणीं ते दिवशीं प्रहररात्र रहातां कूच करून चालिला. तेव्हां आम्हीं फौज सुद्धां निकड करून झुजाचें तोंड लाविलें. सरकारचे सरदार व लोक व गारदी व हशमी लोकानीं स्वामिसेवा एक निश्चता महाराजाचे चरणाचें चिंतन करून इंग्रेजांचा जगी मार होत असतां खातरेस न आणितां लढाई सुरू करून मोठ्या तारफेने बेन्याहत [बेनिहायत !] मर्दुमी करून युद्ध केलें. इंग्रेजास जरब चांगली दिल्ही. त्याजवर छ २८ रा।लावरी खालापुरापुढें चौक आहे त्या मुक्कामींहून त्यांणीं कूच केलें. त्यास आम्ही प्रहर रात्रीस पहाटेचे तयार होऊन त्याचे पिछावर आलों. व उभयता सरदारही आले. तोफाची मारगिरी त्याजवर केली व लोकानीं व सरदारांनीं काल निकड करून झुझाचें तोंड लाविलें. सर्वांनीं स्वामिसेवा जीवाभ्य असे करितात. इंग्रजांचें माणूस फार नाश जाहलें. गारदर इंग्रेज यांणीं हिंदु-

३६ हरिपंत फडके पेशव्यांचे बक्षी.
३७ जीवापलीकडे ?
३८. होळकर व पटवर्धन.

स्थानांत जागा जागा लढाया केल्या त्याच [39]तौरानें इकडे मर्दुमी दाखवावयास आला. त्यास स्वामी प्रतापवान्, सरकारांत सरदार व लोक वीर भारथी आहेत, यांणीं मोठे मोठे मनसुबे करून शत्रु पादाक्रांत केले असतां या [40]टोपिक-राचा मजकुर काय? स्वामींच्या तेजप्रतापें याचा गर्व परिहार जाहला. याचें पुरतें पारपत्य स्वामींच्या आज्ञेप्रमाणें करावें हाच आमचा सर्वांचा सेवाधर्म, तदनुरूपच [41]घावदाव पाहून लगट करीतच आहों. दारूचें बळ फार, लढवई चांगला, म्हणूनच मर्दुमी करून मुक्कामास जातो. इंग्रज पनवेलीस जाऊन पोहोंचला. आम्ही दो तिहीं कोसांचे अंतऱ्यानें आहों. कालचे लढाईंत एक तोफ इंग्रजाची पाडाव जाली व बंदुखा आल्या. दारू मार्गानें लोकास फार सांपडली. पेंढाऱ्यांनीं बैल आणिले. त्यांचें माणूस फार जायां जालें. सर्व गोष्टी स्वामींचे पुण्यप्रतापाच्या आहेत. सेवेशी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१२३] ॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री रामचंद्रपंत तात्या स्वामीचे सेवेशीं—

पोष्य बाळाजी कृष्ण व हरी बल्लाळ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनती उप. रीं येथील कुशळ ता॥ छ १४ जिलकाद मु॥ पुणतांबें जाणून स्वकीय कुशळ लिहीत जावें. विशेष—फार दिवस पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. लिहून पाठवावें. आपली लढाई फत्ते जाली म्हणोन ऐकिलें. सविस्तर ल्याहावें. श्रीमंत राजश्री [43]राँऊसाहेब ढोक्याचे मुक्कामास आले. तेथून सडे होऊन पुढें गंगापुरास गेले. आम्हां उभयतांस मागें ठेविलें. बुनगे सांभाळून घेऊन येणें म्हणोन आज्ञा केली. त्यावरून एक मुक्काम केला. छ १२ रोजीं राजश्री [44]भँवानराव चहू राउतानिशीं लष्करांत आले. आम्हांस वर्तमान कळतांच गेलों. भेट जाली. त्यांचे मानस श्रीमंताकडे जावयाचे असेंच ओना [?] म्हणोन बोलिले. आम्ही सांगितलें कीं, "तुम्हीं येथें आलां. आम्हास वर्तमान कळलें. आता तुम्हांस एकटें जाऊं देणार नाहीं. पालखींत बसवून आम्ही जातो [तेव्हा] तुम्हास समागमेंच नेऊं." त्यावरून आढे वेढे घेतले. शेवटीं पालखींत घालून घेऊन जात असों. कांहीं खात नाहीं. श्रीमंताचें दर्शन जाल्या खेरीज अन्न उदक देखील घेत नाहीं. आम्हीं चौकी पहाऱ्याचा बंदोबस्त केला असे. भवानराऊ आता निखालसतेच्या गोष्टी फार सांगतात

३९ तौरानें=तोऱ्यानें, डौलानें.
४० टोपकर=टोपीवाला, ताम्र.
४१ घावदाव=संधि.
४२ पेशव्यांची बखर पृष्ठ १२५–१३० पहा.
४३ थोरले माधवराव असावे.
४४ हे प्रतिनिधी.

कीं, "श्रीमतांजवळ जाईन, ने करतील ते करूं." सारांश गोष्ट, भगवंतें आपल्यास यश दिल्हें. भवानराव अनायासें करून सांपडले. मोठी गोष्ट जाली. तिकडील वर्तमान लिहीत जावें. सांप्रत आपला मुक्काम कोठें आहे? पुढें कोणीकडे जावयाचा विचार आहे? तें सविस्तर ल्याहावें. युद्धाचें वृत्त तपशिलें लिहावें. बहुत काय लिहिणें कृपा लोभ कीजे हे विनंती–

राजश्री बगाजीपंत स्वामींस सा। नमस्कार. तिकडील वृत्त तपशिलें लिहून पाठवणे हे विनंती.

[१२४] ॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री नारोपंतनाना स्वामींचे सेवेशीं–

पोष्य हरी बल्लाळ सा। नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशळ ता। छ २१ जमादिलोवर जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष–आपणाकडून बहुत [दिवस] पत्र येऊन कांहींच वर्तमान कळत नाहीं. तरि ऐसें नसावें. सदैव पत्र पाठवून सांभाळ करावा. इकडील वर्तमान तरि श्रीमंत राजश्री दादासाहेब धुळकोटापलीकडे सहा कोसांवर मुक्काम करून राहिले आहेत. श्रावण मासचे खर्चास दोन लाख रुपये द्यावे लागतात तेव्हां कूच होऊन पुढे येतील. त्यास ऐवजाविशीं राजश्री विष्णुपंत बाबा यांस लिहिलें आहे, ते तरतूद करतील. परंतु त्यास ऐवज लौकर द्यावा लागेल. राजश्री नारो गणेश होळकराकडील व राजश्री बाळाराव शिंदे याजकडील व विष्णुपंत बाबा सरदारापासून रोख घेऊन बराणपुरास आले. पुरंदरास जाव * * त्यास महंमद इसफ वगैरे गारदी यांस तेथून निरोप दिल्हा. ते येऊन बराणपुराजवळ राहिले आहेत. त्यास पुढें चालून तापी उतरोन अलीकडे आणावे, नाहीं तरि मागती श्रीमत बराणपूरच्या मार्गे येतात. तेव्हां त्यांस [?] मिळतील याजकरितां कारभारी यांस चार दिवस अधिक लागले. परंतु आतां लवकर निघोन येतील. आमची भेट घेऊन पुढें जावें असें त्यांचे मानस आहे. मग पहावें. स्वारी बरोबर समया नाहींत. येथें द्याव्या तरि लष्करात मिळत नाहींत * * * तां आता समया वगैरेची यादी अलाहिदा लेहून पाठविली आहे त्याप्रमाणे सांडणी स्वारा बरोबर पाठऊन द्याव्या. श्रीमतास वर्तमान दीनचर्येचें लिहितों आपणास कळतच असेल. अधिकोत्तर लिहिणेस नाहीं. श्रीमंताचे येण्याचाच मजकूर पडला आहे. पैका पुष्कळ पावला. सेवट काय करितात कळत नाहीं. श्रावण-मासचे खर्चाचा पैका द्यावा, पुढें चादवड पर्यंत देऊं नये, असें बोलण्यांत आहे. परिणाम लागेल तो खरा. खर्चास नाहीं पावलें तर तापीवर आल्यावर पोटास नाहीं, म्हणोन मुलुकास तसदी देतील. एकूण दोन्हीकडून नुकसानी जाणून

राजश्री त्रिंबकपंत यांस बहुत प्रकारें लेहून तर्तुद करविली आहे. त्याचे पहिले तीन लक्ष गुरुजीजवळ भरणा जाला. आम्ही दोन लक्ष श्रावणमासाचे श्रीमंताचे खर्चास मागतों. हा ऐवज त्यास प्रविष्ट होयसें करावें. पैक्याचें मोठें संकट पडलें. सरदारांनीं मसलत लाबवली असो. एक वेळ चांदवड दाखल जाले म्हणजे सारे गोष्टींची भ्रांति फिटेल. होईल तें लिहून पाठऊं. दोन चार पत्रें आपणांस पाठविलीं परंतु उत्तर येत नाहीं तस्मात् आम्ही मसलत लांबविली, मेहनत करीत नाहीं, असें ध्यानांत आलें असेल तर येथें काय करितों तें काय ल्याहावें? दर्शनार्ती विदित करूं. आपले ममतेंत अंतर नसावें. बहुत काय लिहिणें कृपा करावी हे विनंती.

[१२५] ॥ श्री ॥ पै॥ छ २७ रमजान.

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री गोविंदराव स्वामीचे सेवेशीं—

पो॥ परशराम रामचंद्र नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशळ जाणोन स्वकीय कुशळ लिहीत जावें. विशेष—तुम्ही दु कि ता[?] पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. लिहिला मजकूर आपले व राजश्री गोविंदराव बापु यांचे पत्रावरून सविस्तर कळला. याचप्रमाणें बरचेवर तिकडील व इंग्रजाकडील व टिपूकडील वर्तमान लिहून कळवीत जावें. इकडील मजकूर तरि आम्ही धारवाडचा बंदोबस्त करून तुंगभद्रा पार होऊन दक्षणतीरास आल्यानंतर मायेकांडा व होंदेगिरे व संतीबेनुर व चेनगीरी हीं ठाणीं घेऊन नजीक रामगीरी येथील मुक्कामास गेल्याचें वगैरे वर्तमान तपशीलवार राजश्री गोविंदराव बापू यांचे पत्रीं लिहिलें आहे. त्याजवरून सर्व मजकूर कळेल. छ १० रमजान बहुत काय लिहिणें लोभ असो द्यावा हे विनंती.[१५]

[१२६] ॥ श्री ॥

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री गणेश विश्वनाथ गोसावी यांसि—

सेवक माधवराव नारायण प्रधान नमस्कार सु॥ सबांसबैन मयावअलफ—तुम्ही विनंतीपत्र पाठविलें तें पावलें. राजश्री फत्तेसिंगराव गाईकवाड आमदाबादेस मोर्चे लाऊन शहरावर गोळे टाकितात. व सरकारचे महालांत उपद्रव करितात. त्यास येविशीं त्यांस सांगोन पाठविलें असतां ऐकत नाहीं. तेव्हां आम्ही आमदाबादेस येऊन मग तुमचे आमचे विचारें करणें तें करूं, म्हणून त्यास लेहून पाठऊन फौज सुद्धां बडोद्यानजीक गेलो. तों त्यांणीं उत्तर पाठविलें कीं, मही उतरून आलीकडे आल्यास तुमची आमची कटकट होईल. म्हणून लिहिलें व आमदा-

---

१५ गोविंदराव काळे व गोविंदराव पिंगळे हे वरील गृहस्थ असावे

जादेस जाण्याविशीं आज्ञा आली यावरून त्याणीं दोन तीन घाटाची बंदोबस्ती केली. परंतु मार्ग फुटल तिकडून आज्ञेप्रमाणें जातच आहों. तेथें गेल्यावर आपाजी गणेश व आम्ही मिळोन त्यास दोन गोष्टी विचाराच्या सांगूं. आय-किलियास उत्तम, न आयकत तरि बनेल तसें करूं. परंतु त्यांची नजर आमदाबाद घ्यावी अशी आहे. त्याजकरितां धारेकडील फौज पंवार वगैरे यासि आमदाबादेस जाण्याविशीं आज्ञा व्हावी व सुरत अठ्ठाविशीचे महाल नष्ट करावे लागतील. तिकडे सोनगडास दीड हजार फौज आहे. आणखी राजश्री भिवराव[१६] येशवत याणीं फौज सुद्धां घेऊन त्याणीं व याणीं एकत्र होऊन काम करावें म्हणजे फत्तेसिंग ताळ्यावर येतील. फार भरीं भरले आहेत. याजकरिता तरतूद लौकर जाल्यानें बंदोबस्त होईल. म्हणून तुम्हीं लिहिलें तें सविस्तर कळलें. ऐशियासि तुम्हांस आमदाबादेस जाण्याविशीं आज्ञा जाली आहे. त्याप्रमाणें जाऊन दाखल होणें. त्याणीं दोन तीन घाट बंद केले तरी जाण्यास वाटा बहुत आहेत. चिंता नाहीं. तुम्ही अमदाबादेस पोंहोचल्यावर फत्तेसिंग आयकतील. न च आयकत तरि तुम्ही व अप्पाजी गणेश व राजश्री गोविंदराव खंडेराव सर्व एकत्र जाल्यावर दुसरी फौज नलगे. इतके येकत्र असता आमदाबादेचें त्याच्यानें काय व्हावयाचें कळतच आहे. दुसरा मजकूर सुरत अठ्ठा-विशींत फौज या दिवशीं पाठवावयाची सोय नाहीं. लावणीचे दिवस. पुढें श्रावण-मासापासून पाठवावयाची तजवीज केल्यानें पोटास मिळेल व शहही बसेल. या करिता तूर्त तिकडे फौज जाण्याचा उपयोग नाहीं. राजश्री अंताजी नागेश येथें आले आहेत. जाबसालात येईल तसें तुम्हास लिहिलें जाईल. तुम्ही लिहिल्याप्रमाणें आमदाबादेस जाऊन दाखल होणें. राजश्री रघुपतराव नारायण याजकडील फौज तुम्हाकडे आहे. त्यांचे खर्चाची बेगमी त्याजकडून होत नाहीं म्हणून तुम्हीं लिहिलें त्याजवरून येविशीं त्यांस आलाहिदा पत्र सादर केलें आहे. ते आपले फौजेचे खर्चाची बेगमी वरचेवर करीत जातील ___ आणि आमदाबादेहून खर्चास द्यावयाविशीं रा। आपाजी गणेश यास ल्याहावें म्हणोन लि॥ त्याजवरून खर्चास फौजेस द्यावयाविशीं मा॥रनिलेस लिहिले आहे, त्या प्र॥ खर्चास देतील व सस्थान मांडवी येथील भगवंतसिंग दिवंगत[१७] जाहाले याजकरिता राणीनें सस्थानावर गुमानसिंग दत्त पुत्र घेऊन बसविलें. त्याप्रमाणें त्याची स्थापना सरकारांतून करार करून त्याजकडे नजरेचा ऐवज करार केला. त्याप्र-

---

१६ हे सोनोरीचे पानशे-यांजकडे तो-फखान्याचे काम होतें

१७ दिवंगत=स्वर्गवासी, मृत

धडाडा नद्या लोटल्या व्योमपथें । भुमी तूटल्या घोर घातें विघातें ॥ ६८ ॥
महारण्य तें घोर नीकुंबळेचें । पुढें जावयालागिं सामर्थ्य कैचें ॥
समुद्रा तिरीं दाटलें वीस [31]गांवें । पुढें जावया वाट नाहीं स्वभावें ॥ ६९ ॥
भुमीपथ नाहीं पुढें जावयातें । उडाले महावीर आकाशपंथें ॥
समुद्रासि साडूनि वेगें निघाले । बळें शीघ्र नीकुंबळेमाजि गेले ॥ ७० ॥
पुढें काळविक्राळ ते वीर गाढे । बळें राक्षसीं घातले सप्त वेढे ॥
तयामध्यभागीं विरें इंद्रजीतें । त्वरें आणलीं होमद्रव्यें बहूतें ॥ ७१ ॥
घटीं मद्यआज्यादिकें मांस नेलें । विरें राक्षसें शोणितें[32] स्नान केलें ॥
पुढें [33]वेदिकेमाजि हूताशनू[34] तो । महा वीर प्रेतासनीं बैसला तो ॥ ७२ ॥
सहस्रैक आहूतिचा नेम केला । म्हणे म्यां वधावें नरां वानरांला ॥
शतें भक्ति सख्या हुती लागवेगें । विरें घातल्या अग्निमूखीं प्रसंगें ॥ ७३ ॥
रथू नीघतां हिंसती दिव्य घोडे । उदेले मुखीं आगळे घोष गाढे ॥
तया धूतें बीभीषणा श्रूत जालें । सुमित्रासुतालागिं तें जाणवीलें ॥ ७४ ॥
म्हणे होम पूर्णाहुती लागि आला । प्रतापें बळें पाहिजे यत्न केला ॥
म्हणे शेष गा धन्य बीभीषणा तू । सवें धाडिलें राघवें या चि हेतू ॥ ७५ ॥
वधू शीघ्र राक्षेस हे बाणघातें । तंव वारिलें त्यासि नैऋत्यनाथें ॥
म्हणे वो प्रभू झुंजता पूरवेना । पुरा होम होतां रिपू आवरेना ॥ ७६ ॥
तंव बोलिला [35]ऋक्ष तो जांबुवंतू । म्हणे वीर हो आइका एक मातू ॥
तुम्हीं होम विध्वसिजे लागवेगें । रणामाजि मी पाडितों दैत्यदुर्गें ॥ ७७ ॥
मुखें बोलिला वीर मेरू बळाचा । सुमित्रासुतू गौरवी रम्य वाचा ॥
कपी ऋषभू आणि त्या वायुसूतें । बळें घातली धाव आकाशपंथें ॥ ७८ ॥
नभीं मुख्य हे वीर दोघे उडाले । कपी रीस ऊदंड धांवूनि गेले ॥
धनावां शिळा टाकिती व्योमपंथें । बळें होम विध्वंसिला घोर घातें ॥ ७९ ॥
रथू मोडिला फोडिलीं सर्व पात्रें । विरें मोडिलें कुंड संकेतमात्रें ॥
पुढें वन्हि वीदारिला वेग केला । कितीएक राक्षेस तेथें निमाला[36] ॥ ८० ॥
रिपू रावणी ध्यान भगून पाहे । तंव भंगिला होम तो दीसताहे ॥
त्वरें इंद्रजीतू नभीं दृष्टि घाली । तंव ऋषभानें दिशा[37] शीघ्र केली ॥ ८१ ॥
बळें होम विध्वंसिला मारुतानें । देहेधर्म[38] संपादिला ऋषभानें ॥
पुढें पाहतां होम भगून गेला । महा वीर राक्षेस युद्धा निघाला ॥ ८२ ॥

---

३१. गांवें=योजनें. ३२. शोणित=रक्त. ३३. वेदिका=होमकुंड. ३४ हुताशन=विस्तव ३५. ऋक्ष=आस्वल. ३६. तेथें निमाला–भगोनि गेला (पाठ). ३७. दिशा केली=विष्टा केली ३८ देहधर्म संपादिला=विष्टा केली.

बळें कोपला काळ कृतांत जैसा । महावीर ऊठावला शीघ्र तैसा ॥
कपी वीर दोघे त्वरेशीं निघाले । बळें आपुल्या ते दळामाजि आले ॥ ८३ ॥
सुमित्रासुतें वाहिला चंड मेढा । पुढें चालिला तो बळें वीर गाढा ॥
कपी लोळ कल्लोळ कोटयानुकोटी । दळेंशीं बळें चालिला वीर जेठी ॥ ८४ ॥
महावीर ते थोर राक्षेस होते । कपीवीर ते धावले शीघ्र तेथें ॥
समारंगणीं भार भारी मिळाले । कितीएक ते भीडतां भग्न जाले ॥ ८५ ॥
दळें लोटलीं राक्षसाचीं अचाटें । समारगणीं चाललीं दाट थाटें ॥
बळें हाणिती शस्त्रघातें खणाणां । महीमंडळीं घोष ऊठे दणाणा ॥ ८६ ॥
असभाव्य राक्षेस मारीत आले । कपी वीर ते भगले भग्न केले ॥
तया देखतां मारुता कोप कैसा । बळें चालिला काळकृत्तांत जैसा ॥ ८७ ॥
गदा घेतली शीघ्र नैऋत्यनाथें । उडाला कपी ऋषभू व्योमपंथें ॥
सुगंधू कपी लोटला वर्यवत् । बळें आगळा चालिला जांबुवत् ॥ ८८ ॥
कपी काळ कल्पांतिचे मेघ जैसे । रणीं लोटले गर्जती वीर तैसे ॥
बळें घालिती पालथें या भुगोळा । तिहीं मांडिला आट राक्षेस कूळा ॥ ८९ ॥
रणीं हाणिती येकमेकां फडाडा । तुटों लागले पादपाणी तडाडां ॥
नद्या लोटल्या शोणिताच्या भडाडां । समारगणीं घोष ऊठे धडाडां ॥ ९० ॥
रणीं पाडिले दैत्य कोट्यानुकोटी । बहूतां विरीं दीधली त्यासि पृष्टी ॥
पुढें देखतां कोपला काळ जैसा । रणीं लोटला रावणी वीर तैसा ॥ ९१ ॥
तया राक्षसें घोर सधान केलें । कपीवाहिनीमाजि कल्पात आलें ॥
मयूरासि पिंजारिलें पुच्छ जैसें । रणीं पाडिले ते कपी वीर तैसे ॥ ९२ ॥
कपी मारुती सारिखे भग्न केले । कितीएक ते वीर धाकें पळाले ॥
पुढें पाहतां वीर सौमित्र कैसा । गजा देखतां ऊठला सिंह जैसा ॥ ९३ ॥
टणत्कारिलें चाप काळाग्नि रोषें । थरारी धरा सप्त पाताळ घोषें ॥
भुमी वर्षती मेघ ऊदंड गारा । चळों लागल्या त्या असभाव्य तारा ॥ ९४ ॥
भिडाया रणीं ऊठले वीर कोपें । बळें सृष्टि जाळील नेणों प्रतापें ॥
तवं शीघ्र बीभीषणें वेग केला । गदा घेउनी वीर सन्मूख जाला ॥ ९५ ॥
सुमित्रासुतालागि सांडूनि मागें । पुढें धांवला वीर तो लागवेगें ॥
रणीं देखिला वीर बीभीषणू तो । तया बोलता जाहला रावणी तो ॥ ९६ ॥
म्हणे रे बहूतां दिसां देखिलासी । वृथा पुष्ट तूं राक्षसांमाजि होशी ॥
नरें वानरें दास जालासि त्यांचा । मनू भंगिला रे तुवां पूर्वजांचा ॥ ९७ ॥
तुला ठाउका कोप माझा कृतांतू । मज इंद्रजीता पुढें मशकू तूं ॥
करू पाहशी थोर सामर्थ्य येथें । समारगणीं धाडिता मृत्युपंथें ॥ ९८ ॥

म्हणे इंद्रजीतास नैऋत्यनाथू । बळें वीण तू बोलशी व्यर्थ मातू ॥
मजलागिं तो काळ मारू शकेना । वरू दीधला तोषला रामराणा ॥ ९९ ॥
बहू शीकवीलें तुम्हां दुर्जनासी । परी नायका रे तुम्ही पापराशी ॥
मज सागता होत अव्हेर केला । समस्तांसि येणें गुणें मृत्यु आला ॥ १०० ॥
मला ताडिलें वैभवाचेनि तोषें । बुडालेत रे सर्व तेणें चि दोषें ॥
समस्तांसि मारील हा रामराजा । समारंगणीं मी च पाहीन वोजा ॥ १०१ ॥
सभामडपीं फार त्वां गर्व केला । कळेना तुला मृत्यु संनीध आला ॥
तुला आजि मारील सौमित्र बाणीं । मुढा राक्षसा जाण हे सत्य वाणी ॥ १०२ ॥
बहूसाल धिःकार केला तयातें । प्रतापें सिमा सांडिली इंद्रजीतें ॥
पदें ताडिता तो महा सर्प जैसा । रणीं कोपला वीर राक्षेस तैसा ॥ १०३ ॥
म्हणे रे उभा फीर[a] सन्मूख राहे । समारंगणीं [b]धीर सधान साहे ॥
बळें सोडिले बाण दारूण आले । सुमित्रासुतें सर्व छेदून नेले ॥ १०४ ॥
रणीं घातला रावणानूज पाठी । प्रतापें पुढें चालिला वीर जेठी ॥
समारंगणीं अंतकातुल्य[39] भासे । महावीर तो देखतां जीव त्रासे ॥ १०५ ॥
महा युद्ध होईल दोघाजणाशीं । पुढें सज्जनीं चित्त द्यावें कथेसी ॥
म्हणे दास ऊदास श्रोतीं न व्हावें । ऋषी[40] बोलिला तें चि हे सार घ्यावें ॥ १०६ ॥

प्रसंग सातवा.

फणी[41] रावणी[42] वीर सन्मूख जाले । बळाचे महाकाळ जैसे उदेले ॥
करायास निर्वाण ते एकमेकां । विरश्रीबळें सोडिली सर्व शक्‍ती[43] ॥ १ ॥
पुढें बोलिता जाहला इंद्रजीतू । कृतांतापुढें[44] निर्बळी मानवा तू ॥
मरायासि का व्यर्थ आलासि येथें । निमिष्यांत[45] मारीन रे बाणघातें[46] ॥ २ ॥
रणामाजि सन्मूख होता बळेंशीं । समस्तां तुम्हा पाडिलें नागपाशीं[47] ॥
पुन्हा मागुती सर्व ही बाणजाळीं । निमालेत माझ्या करें युद्धकाळीं ॥ ३ ॥
अरे काय झाली तुझी शक्ति तेथें । पुनः शीघ्र आलासि युद्धास येथें ॥
तुवां आगिले काय सामर्थ्य जाया । बळें दावितां निर्बळें व्यर्थ वांया ॥ ४ ॥
वृथा पुष्ट रे हा बहू राजभ्राता[48] । नृपें ताडिला रे सभेमाजि लाथा ॥

---

a. फीर=धीर. b धीर=धोर ३९. अतकातुल्य=यमासारखा. ४० ऋषि=वाल्मीकि ऋषि (आद्य कवि रामायणकर्ता) ४१ फणी=शेषाचा अवतार लक्ष्मण ४२ रावणी=रावण पुत्र इंद्रजित. ४३ शक्ती=भीति ४४ कृतांत=यम ४५. निमिष=अत्यल्पकाळ ४६. बाणघात=बाणाचा तडाखा ४७. नागपाश- सापांचीं बधनें ४८ राजभ्राता=रावणराजाचा भाऊ बिभीषण

समस्तांमध्यें रावणें भ्रष्टवीला । तुम्हा मर्कटां माजि तो श्रेष्ठ केला ॥ ५ ॥
बळें आपुल्या रे तुझे पींदपाणी । नभामाजि खंडून घाडीन बाणीं ॥
समस्तां तुम्हां ठाउकी शक्ति माजी । रहाया पुढें काय रे प्राप्ति तूझी ॥ ६ ॥
बहू बोलिला वांजटू घोर शत्रू । प्रती उत्तरें बोलिला तो सुमित्रू ॥
मि हा कोण तूं नेणशी काय मूढा । वृथा विक्रमू बोलशी वाढ पूढां ॥ ७ ॥
मही रुंद विस्तीर्ण छप्पन्न कोटी । गिरी दिग्गजांची असंभाव्य दाटी ॥
तटाकें नद्या मातले भव्यसिंधू । वरी दाटली जीवसृष्टी अगाधू ॥ ८ ॥
असंभाव्य हा भार कोणा धरेना । न घेतां पुढें जीव सृष्टी उरेना ॥
सहस्रांफणींचा असंभाव्य व्याळू । तयामाजि येके फणीं हा भुगोळू ॥ ९ ॥
स्वभावें शिरीं ठेविजे पुष्प जैसें । तयाचे परी घेतलें विश्व तैसें ॥
तयाहून तो कोण आहे विशेषू । मुढा नेणशी कां स्वयें मी च शेषू ॥ १० ॥
भविष्योत्तरें सर्व ही सत्य व्हावीं । बळें वैभवें राक्षसांचीं दिसावीं ॥
म्हणूनी तुवा घेतलें येश युद्धीं । नभामाजि जाऊनि कापट्य बुद्धी ॥ ११ ॥
जनीं हीन त्याला बरी वेळ आली । अकस्मात ते कीर्ति होऊनि गेली ॥
बळें आगळा राम आत्मा जगाचा । तयाहूनि रे विक्रमू कोण कैंचा ॥ १२ ॥
तुम्हां पापरूपांमध्यें भक्त एकू । महावीर बीभीषणू पुण्यश्लोकू ॥
तयाशीं सभामंडपीं गर्व केला । दिसेंदिस राक्षस सर्व बुडाला ॥ १३ ॥
रिपू बोलतो जाण रे सत्य वाणी । प्रतापें तुझें शीर छेदीन बाणीं ॥
तया बोलितां ताविली भीमें दृष्टी । उभा काळ जाळावया जीवसृष्टी ॥ १४ ॥
बळें छेदितां जाहला वोष्ठ दंती । सिमा फाकली वैभवाची दिगंतीं ॥
करारा रणीं खादल्या वज्रदाढा । शतें सोडिलीं बाण वोढूनि मेढीं ॥ १५ ॥
बळें धाविलीं बाणजाळें उफाळें । लखाखीत सौदामिनीचेनि मेळें ॥
तडाडीत घोषें कडाडीत आले । सुमित्रासुते सर्व छेदून नेले ॥ १६ ॥

---

४९. पादपाणी=हातपाय c. प्राप्ति=शक्ती. ५०. वांजट=बडबड्या. ५१. सुमित्र=सुमित्रेचा मुलगा लक्ष्मण ५२. विक्रम=पराक्रम ५३. वाढ=पुष्कळ. d. पुढां=गाढा. ५४ छपन्नकोटी (योजनें)=हा पृथ्वीचा विस्तार प्राचीन समजुतीप्रमाणें आहे. अर्वाचीन काळीं भूगोलव्यासमान ८००० मैल म्ह० ८०० योजनें, परिघ २५००० मैल म्ह० २५०० योजनें, आणि पृष्ठफल २०००००००० वीस कोट मैल म्हणजे २ कोट योजनें आहे तसेंच पृथ्वीचें घन २७०००००००००० दोन निखर्व सात खर्व मैल म्ह० २ खर्व ७ सात अब्ज योजनें आहे ५५. गिरी=डोंगर. ५६ सिंधु=समुद्र. ५७ फणी=फडा ५८ व्याल=साप ५९. स्वभावें=सहज. e. 'तूज' पा० भे०. ६०. पुण्यश्लोक=पवित्र आहे कीर्ति ज्याची असा ६१. भीम=भयकर. ६२. मेढा=तीरकमठा. ६३ सौदामिनी=वीज f 'लपेटिले धूम काळें' पा० भे०.

पुनः कोपला तो रिपू कोटिगूणें । शतांचीं शतें सोडिले बाण तेणें ॥
नभामाजि ते बाण बाणीं सणाणा । कितीएक स्फुलिंग भाळीं फणाणा ॥ १७ ॥
असभाव्य ते जाहली बाणवृष्टी । जळों लागली पावकें सर्व सृष्टी ॥
अती चंड ते दंड अद्भूत कैसे । महाकाळ कल्पांतिचे मेघ जैसे ॥ १८ ॥
कडाडां खडाडां गडाडां घडाडां । तडाडां थडाडां दडाडां धडाडा ॥
बहूतां परीचे बहू घोष झाले । ग्रहीं चंद्रसूर्यादिकां कप आले ॥ १९ ॥
कितीयेक सिंधूदकें तप्त जालीं । कितीएक g सिंधूदकें तीं उडालीं ॥
असभाव्य त्या दाटल्या बाणकोटी । बळें सोडिती पाडिती वीर जेठी ॥ २० ॥
नभामाजि कल्पांत ते बाणजाळीं । महायुद्ध तें होतसे अंतराळीं ॥
रिपू पेटले दोघ ही घोर मारा । भुमी वृष्टि गारा परी सर्व तारा ॥ २१ ॥
वरी पाहतां बाणबाणीं खणाणा । रिपू येकमेकासि तो भेदवेना ॥
रथारूढ तो रावणी धांवताहे । पदीं चालतां शेष ऐसा न साहे ॥ २२ ॥
पुढें चालिला वीर तो जांबुवतू । शिळा घेतली धांवला काळकेतू ॥
बळें हाक देऊनियां चक्रचाली । उफाळें शिळा तो रथामाजि घाली ॥ २३ ॥
रथा मोडिलें पाडिलें भग्न केले । सुमित्रासुता रावणी साम्य जालें ॥
सुगधें विरें वैभवे लागवेगें । महा अश्व ते चूर्ण केले प्रसगें ॥ २४ ॥
कपीनाथ बीभीषणें मारुतीनें । विरां लागिं सन्मानिलें थोर मानें ॥
भले हो भले थोर आश्चर्य केलें । रिपूच्या रथा विक्रमें भंगवीलें ॥ २५ ॥
नभीं सर्व आनदली देवसृष्टी । बहूसाल सपादिली पुष्पवृष्टी ॥
समस्ता मनी थोर आनद जाला । रिसी वानरीं घोष अद्भूत केला ॥ २६ ॥
म्हणे रावणी हा रिपू आवरेना । बहूसाल सामर्थ्य याचे सरेना ॥
शरा मारितां सर्व तोडीत आहे । पुढें अग्निअस्त्रासि तो सोडिताहे ॥ २७ ॥
तये सोडिता अस्त्र नैसे निघालें । धडाडीत तें तेज पुजाळ आले ॥
नभीं धूम्र दाटे असभाव्य ज्वाळा । करू पाहती भस्म नक्षत्रमाळा ॥ २८ ॥
असभाव्य ते चालिली वन्हिधाडी । मही सर्व आकाश तेणें कडाडी ॥
बहू hवर्ण ज्वाला शिखा धावताती । कडाडीत नेटें कपीमाजि येती ॥ २९ ॥
कपी ऋक्ष तेणें भयातूर जाले । कितीएक ते वीर पोटीं गळाले ॥
बहू सोडिला धीर नैऋत्यनाथें । म्हणे गा विरां सर्व गेलो अनर्थें ॥ ३० ॥

---

६४. स्फुलिंग=ठिणग्या. ६५. पावक=विस्तव ६६ ग्रह=मगळ, बुध, गुरु, शुक्र, व शनि हे पच तारा ग्रह g सिंधूदकें तीं उडालीं=सों स्वापें ही जळालीं. ६७. ऋक्ष=रीस, आस्वल ६८. वन्हि=विस्तव h वर्ण=धूम्र ६९. शिखा=ज्वाला ७० नैऋत्यनाथ=राक्षसस्वामी इंद्रजित.

सुमित्रासुतें देखिले अग्निअस्त्रा । पुढे सोडिता जाहला मेघअस्त्रा ॥
तया सोडिता मेघ तैसे उदेले । गिरीचे परी [७१]अंबरीं भार आले ॥ ३१ ॥
नभीं दीसती ते [७२]हुडे कोट झाडें । महा मेघ गर्जोनि गंभीर वाडें ॥
नभा व्यापिलें घोर अंधार जाला । दिसेना रणामाजि दोहीं दळांला ॥ ३२ ॥
नभीं चालिले ते बहू कीट काळे । झकाकीत सौदामिनीचेनि मेळें ॥
बळें मेघधारा असंभाव्य गारा । सुटे कंपु सुसाट घोषें थरारां ॥ ३३ ॥
प्रसंगीं तये पाणजंजाळ जालें । रणामडळीं तोयँ[७३] अद्भूत आलें ॥
कितीएक झाडें भुमी चूर्ण होती । पुरें पट्टणें सर्व वाहून जाती ॥ ३४ ॥
सुमित्रासुतें घोर अद्भूत केलें । जनाला गमे आजि [७४]कल्पांत आलें ॥
बुडों लागले भार त्या राक्षसांचे । बहूसाल त्या धीर गेले विरांचे ॥ ३५ ॥
रणीं सोडिलें अस्त्र नेटें विझालें । बहू राक्षसां थोर कल्पांत आलें ।
त्वरें रावणी वायुअस्त्रास सोडी । असंभाव्य तो वात नेटें झडाडी ॥ ३६ ॥
कडाडीत पाडें असंभाव्य झाडें । बळें पाडिलीं वाड झुंजाड झाडें ॥
फुटों लागलीं [७५]शैलशृंगें खडाडां । कडे चालिले पर्वतांचे भडाडा ॥ ३७ ॥
भ्रमों लागलीं [७६]खेचरें प्रेत जालीं । गृहें गोपुरें एक वेळे उडालीं ॥
बहूसाल तो वात [७७]आवर्त जाला । तया देखता मेघ नेटें उडाला ॥ ३८ ॥
सुमित्रासुतें देखिला चंड वारा । गिरीअस्त्र सोडूनि केला निवारा ॥
असंभाव्य तीं चाललीं शैलशृंगे । बहू वात निर्वात केला प्रसंगें ॥ ३९ ॥
गिरी चालिले ते असंभाव्य कैसे । नभीं धावती मातले मेघ जैसे ॥
महावीर तो वज्रअस्त्रासि सोडी । रणीं रावणी शैल तात्काळ तोडी ॥ ४० ॥
रिपू राक्षसें शैल ते पिष्ट केले । बळें आपुल्या दिग्गजा आड नेले ॥
पुढें जाहलीं ते बहू वज्रदाटी । तया देखता जाहला वीर जेठी ॥ ४१ ॥
पुढें वीर सौमित्र ब्रह्मास्त्र सोडी । तया पासुनि वन्हि नेटें भडाडी ॥
गमे कोटी विद्युल्लता एक वेळा[1] । महा लोळ कल्लोळ भासे भुगोळा ॥ ४२ ॥
रणा मडळी पावकें त्या अचाटें । [J]जळों लागलीं सर्व ही वज्रथाटें ॥
पुढें चालिल्या त्या असंभाव्य ज्वाळा । रणा मडळीं जाहली एक वेळा ॥ ४३ ॥
तया देखतां रावणी तें वि सोडी । रणामडळीं एकमेकांसि तोडी ॥
रणामाजि तात्काळ सन्मूख आले । महा ज्वाळ ते एक होऊनि [k] गेले ॥ ४४ ॥

---

७१ अंबर=आकाश ७२. हुडे=बुरूज. ७३. तोय-पाणी. ७४. कल्पांत=जलप्रलय होण्याचा काळ ७५. शैलशृंगें=डोंगरांची शिखरें. ७६. खेचरें=आकाशांत उडणारे पक्षी 1 एक वेळा=एक मेळा J जळों लागली=बळे जळिलीं ७७ आवर्त=भोंवरा k 'एक होता विजालेपा०.

पुढें घोर रुद्रास्त्र त्या रावणीनें । बळें सोडिलें शीघ्र माहाविरानें ॥
रणामाजि तें चालिलें एकवेळे । भुमी पाय आकाश पर्यी शिसाळें ॥ ४५ ॥
बळें धाविले ते रणामाजि कैसे । गिळाया भुगोळा महाविघ्न जैसे ॥
तया देखतां कंप माहाविरांसी । भयें मूर्छना पावली वानरांसी ॥ ४६ ॥
तया देखता तो फणी सिद्ध जाला । पुढें सोडिले शीघ्र माहेश्वराला ॥
उठे मातला काळ कल्पांत काळीं । दिशा दाटल्या सर्व आकाश ज्वाळीं ॥ ४७ ॥
रवी कोटि विद्युल्लता एक वेळां । रणीं धावती कंप जाला भुगोळा ॥
महातेज हेलावले ते चि काळीं । असभाव्य तें चालिलें ब्रह्मगोळीं ॥ ४८ ॥
तया देखतां अस्त्र मागें पळालें । बहू कूळ तें खेचरांचें जळालें ॥
पुढें देखतां रावणी भ्रांत जाला । भयें भूलला वारवेना तयाला ॥ ४९ ॥
मनीं भावितो कोण रावेल गेलों । कळेना मला व्यर्थ येथे जळालों ॥
तयीं शीघ्र रामानुजें काय केलें । प्रतिज्ञापणाला मनीं आठवीलें ॥ ५० ॥
म्हणे हो मनीं शीर छेदूनि न्यावें । म्हणोनी बळें अस्त्र मागें वळावें ॥
रणामंडळामाजि वीरें सुमित्रें । बळें वारिलें अस्त्र तें बीजमंत्रें ॥ ५१ ॥
म्हणे मेघनादू मला विघ्न आलें । परी थोर आश्चर्य कां वाचवीलें ॥
भला वीर सौमित्र हा वीर्यवंतू । मना सारिखें युद्ध मोठें करीतू ॥ ५२ ॥
असेना पुढें वीर होणार नाहीं । बहू देखिलें पाहिले झुजता ही ॥
महावीर हे सूर्यवंशी बळाचे । रिपूलागि रक्षावया कोण कैचे ॥ ५३ ॥
महावीर दोघे रणीं ते चि काळें । पुन्हा सोडिते जाहले बाणजाळें ॥
रणामाजि ते भेदिती एकमेकां । नभीं सोडिल्या बाणभाळी अनेका ॥ ५४ ॥
रिपूचीं रिपू तोडिती बाणजाळें । पुन्हा मागुती सोडिती ते उफाळें ॥
विरें वीर तो भेदितां ही ढळेना । विरश्रीबळें काय होतें कळेना ॥ ५५ ॥
पुढें काय केलें तया मेघनादें । रणीं हाक देऊनि धांवोनि क्रोधें ॥
महातेज पुंजाळ त्या शीघ्र काळीं । बळें भेदिल्या तीन भाळी कपाळीं ॥ ५६ ॥
महावीर तो रावणी काळरूपी । पुराणा बहू काळ कापट्य रूपी ॥
सुमित्रासुतू तो दिसे बाळलीला । बळें भेदिला रक्त वाहे कपाळा ॥ ५७ ॥
तया देखतां कोप नैऋत्यनाया । पुढें चालिला पावावयासि वेथीं ॥
रणीं हाक देऊनि बीभीषणानें । गदा घेतली चालिला थोर त्रीगें ॥ ५८ ॥
तया देखतां त्या दशग्रीवसूतें । रणीं भेदिला पाडिला बाणघातें ॥

---

७८. शिसाळें=मस्तक ७९ माहेश्वर=रुद्रास्त्र ८० भाळी=समूह ८१ वेथा=व्यथा, दुःख. ८२ त्राण=नेट

पुढें देखिला कोपला वीर गाढा । सुमित्रासुतें वेढिला[l] चंद्र मेढा ॥ ५९ ॥
रणीं रावणी लक्षिला ते चि काळीं । बळें भेदिल्या बाणभाळी कपाळीं ॥
नवा बाणघातें रिपू [m]स्वस्थ केला । तया मेघनादा बहू खेद जाला ॥ ६० ॥
कपाळीं बळें भेदिले बाण वीरें । प्रवाहो बळें चालिला तो रुधीरें ॥
महामस्तकामाजि सर्वे बुडाले । कपाळावरी पिंच्छ वाशिंग जालें ॥ ६१ ॥
म्हणे वीर बीभीषणू वीरछात्रा । बरें ऊसणें घेतलें गा सुमित्रा ॥
रिपू रावणी तापला वीर कैसा । शुळें टोंचिता ऊठला सर्प जैसा ॥ ६२ ॥
महावीर निर्वाणिचे बाण सोडी । लघू लाघवें शेष तात्काळ तोडी ॥
असंभाव्य कोपानळें तीव्र ज्वाळा । मुखें सांडितां काळकांपे चळाळां ॥ ६३ ॥
सिमा सांडिली थोर कल्पांत काळीं । महावीर ते खीळिले बाणजाळीं ॥
बहू खोंचले देह दोघाजणांचे । झरे लागले वाहती शोणितांचे ॥ ६४ ॥
विरश्रीबळें दुःख नाहीं प्रतापें । रणीं भेदिती एकमेकांस कोपें ॥
बहू माजलें युद्ध ते ओसरेना । बळें भीडती येकमेकां सरेना ॥ ६५ ॥
पुढें काय केलें सुमित्रासुतानें । गुणीं सज्जिलें त्या रवीचक्रबाणें ॥
मुखीं धांवती त्या शिखी पावकाच्या । बहू चचका कोटि विद्युल्लतेच्या ॥ ६६ ॥
कडाडीत कोपानळें बाणभाळी । बळें सोडितां शीघ्र तैशी निघाली ॥
भयातूर दोहीं दळीं कंप जाले । ऋषी, देव, गंधर्व धाकें पळाले ॥ ६७ ॥
ग्रहादीक आकाशपंथीं जळाले । बहू खेचरें भार भूमी गळाले ॥
ध्वनी ऊठला घोर घोषें तडाखा । बळी कांपती ईतरां कोण लेखा ॥ ६८ ॥
सुमित्रासुतें शीघ्र संधान केलें । रणीं रावणी शीर छेदून नेलें ॥
समस्तां सुरांलागिं आनंदवीलें । सुरेशांमनींचें महा शल्य गेलें ॥ ६९ ॥
रणामाजि तो इंद्रजीतू निमाला । समस्तां सुरांलागिं आनंद जाला ॥
महाकंटकू घोर संहार केला । त्रिलोकीं बहू कीर्तिचा घोष गेला ॥ ७० ॥
पुढें शेष सूगंध बीभीषणानें । दळें सर्व ही सिद्ध केलीं विरानें ॥
कपीशीं सुवेळाचळा राम जेथें । महावीर ते चालिले सर्व तेथें ॥ ७१ ॥
प्रभू राम तो बंधुची वाट पाहे । उतावीळ पोटीं वियोगा न साहे ॥
बहूसाल चिंता करी बांधवाची । म्हणे कोण वेळा सुमित्रासुताची ॥
तया बोलतां भार तैसे उदेले । दळेशीं बळें येश घेऊनि आले ॥
समर्थी प्रभूला नमस्कार केले । रघूनायका भेटले स्वस्थ जाले ॥ ७२ ॥

l. वेढिला चंद्रमेढा=वाढिला चंडमेढा. m. 'सुस्त' पा० ८३. रुधिर=रक्त. ८४. पिंच्छ=बाणाचा पिसारा ८५. छात्र=शिष्य ८६. निर्वाण=निकर. ८७. शोणित=रगत ८८. शिखा=ज्वाला ८९ लेखा=हिशेब ९० सुरेश=इंद्र

व्रह्मीं अपपर तुम्हां नसावें । करणी वाणी कसें उगें असावें । समर्थ तप हें किमर्थ करितां । उलंघितां बहु अर्थ सरिता । व्यर्थ देह कां दंडुनि मरतां । काय न लाभे स्त्रीभोग भोगितां । या पहा मार्गे सरतां । छी छी मूर्खे गच्छ गच्छ तू गच्छ गच्छ तृण तुच्छ अम्हांतें । निरी वरी तूं नरी धरीसि । परि निरीच्छ माझी । स्वच्छ वासना हृरिचें देणें । अद्भुत केणें[१९] । खरें ऐक मुनि वारि[२०] पी-उनि । जिवासि हा कां त्रास देसी । तनु क्षेत्राशीं यासि त्रासिसी । काय इच्छि मन अशा तपानें । शातपणें हें अपूर्व दिसतें । पूर्ववयीं हे जेविल्यावीणें अचवणें । हें सेविल्यावीणें । स्वाद सागणें श्लेष्मास्त्रव ही उपद्रव मानुनी । घ्राण छेदणें हर्षें हर्षें । उपजल्याविणें । बारसें करणें । करितां आर्ष ह्मणावा जैसा । तैसा तुमचा पृथक् छंद हा । प्रथमवयीं वैराग्यपिसें[२१] हें । दिसो लागलें योगमिसें । हृद्रोग असे हा निश्चासें । मीं यथासांग सांगतें । तुम्हांस ऐकों खरें हें श्री शुकराया । शोक हराया । लोक तराया । कोकपुस्तिका[२२] घोक घोक तूं । असे तेंथिचा । विषय इंद्रिया । जोड घालुनि कोडकौतुकें । गोड गोड रति सुखासि साडुनि । वोढ तपाची द्वाड खोड हे । सोड सोड निभ्रहो मनाचा । मद्रमनाचा मार्ग धरावा । स्वर्ग अर्गळा मार्गळ चित्तें । बाष्कळ बाष्कळ वदता वक्त्रें । न चि तो शुक कामातुरिला ॥ श्री शु० १२ ॥

तरी न येथें जन्मा यावें । तरुणी कुचद्वय-पेटे घ्यावे । मन्मथ सरिता तरूनि जावें । तरुणी-संगें निसंग व्हावें । व्यर्थ चि कां तारुण्य हरावें । तृणासनाला काय करावें । सुख मंचकीं मंदिरीं भरावें । गाढालिंगनिं शयन करावें । मुखामृताचे स्वाद हि घ्यावे । येथें दडुनि किती झडावें । शीत वातें हुडहुडावें । खुडखुड वाजति दंत स्वभावें । इंद्रियानें किती रडावें । म्हणाल कां हो अह्मां छडावें । हितोपदेशीं न चि चिडावें । भोग-सुखाला ऐक्य व्हावें । गृहाश्रमानें श्रमा हरावें । ज्या प्रीत्यर्थ तप आचरावें । षड्रस[२३] सेउनि तृप्त असावें । जिवात्म्यातें तोषवावें । न कळे तरि कौशिकीं[२४] पुसावें । अहा कपाळा किती हरावें । गोंवळे[२५] वचनें व्यर्थ फसावें । श्री गुरु तुमचा

---

१९ केणें=माल, जिन्नस २०. वारि पाणी. २१. पिसें=वेड. २२. कोकपुस्तक=रतिरहस्य=कामशास्त्र. हा ग्रंथ कुप्कोक कवीनें केल्यामुळें त्या ग्रंथास कोकशास्त्र नांव पडलें "कुप्कोकनाम्ना कविना कृतोऽयं श्रीवैन्यदत्तस्य कुतूहलेन । त्रिलोक्यतां कामकला-सुधीरैः प्रदीपकल्पो वचसां विगुंफ ॥ १ ॥" २३. षड्रस=गोड, खारट, कडू, तुरट, आंबट, तिखट. "रसो बहुविधः प्रोक्त ऋषिभिः प्रथितात्मभिः । मधुरो लवणस्तिक्त कषायोऽम्लः कटु स्तथा" ॥ ३१ ॥ अध्याय १८१ शांतिपर्व-महाभारत २४. कौशिक=विश्वामित्र. २५. गोंवळ=गवळी कृष्ण

कृष्ण हि भोळा । सोळा सहस्र केल्या गोळा । अगिखी त्या गौळिणिंचा मेळा । भवत्या अबळा । सुंदर सबळा । तितक्या भोगुनि ब्रह्मचारी । झकविलें तुज बरें विचारीं । वितरागी केला संसारी । अंकीं बैसवि गौरि विचारी । उगाचि वदनीं नामोच्चारी । स्वामी तुह्मी साळेभोळे । डोळे लावुनी । अज्ञानाचे । खोळे दडतां [46]सांवळी मी षोडशवर्षा । कवळी तनु हे । उतावळी मनिं अंतां वाटते । ऐशा रानीं । माझि [47]शिराणी । आलिंगिन मीं उभय करानीं । तुमची राणी । मुख्य घराणी । विकल्प न धरावा चि वरानीं । नेम निष्ठ मी । अनुच्छिष्ट हें शिष्ट वराया । कोरें पात्र । नाहीं स्पर्शिलें तीळमात्र । पवित्र गात्रें सेवीं सखया । उशीर न करीं अधर चुंबनीं । उद्धरिं मातें । करीं धरुनिया करसी अंगीकार । तरी मी तरुणांगाची । सूख शेगडी । देउनि तूझी शितळ हुडहुडी । शांतवुनिया वेडी बागडी । भक्ती माझी शक्त्यनुसार । ते उपचारी । अर्पुनि फुकट निरजनीं बसणें । प्रकट चि ऐसा । दास्य-विभागो । माझे मनें दृढ धरिला ॥ श्री शु० ॥ १३ ॥

बोले [48]ब्रह्मरात तपचंड । निश्चळ मळमूत्राचा पिंड । संचय होउनियां उदंड । मातलें हें स्त्रीचें बंड । भुलले कविजन अशासि लंड । मोहें[49]मदिरेने भंड उभंड । बडबडोनि श्रमविति तुंड । निःशंक मुखासि शशांक म्हणती । मृगांक तुळिती । नेत्र नासिका छिद्रें असती । मेकुड शेंबुड थेंबुड नाहीं । बिडबिड लाळ थुका पाहीं । मांस गोंठलें ते स्तन उठले । कविसि वाटले [50]हेमकुंभ हे । ऐसे वेडे । मदांध रेडे । मन्मथचाडे । भिडेभिडेनें । गाढवाचे घोडे म्हणती । कुडकुड हाडें । प्रत्यक्ष किडे । क्षतें पडतां चि । चिडे लेधवां आतड्यावरि कातड्यानें । दुर्गंधि पीडेस्तव वेष्टुनि टाकियले । कुडें मडें हें । [51]अमेध्याचे सडेचि स्रवतीं । मूढ मोहारूढ होउनि । कुडीवासना । उडी घालिती । पूय गर्ती । दडी च देती । गडी तयांचे न हों च आह्मीं । पडी घेउनी । मुखी राहिलों । रंभे आली-वाट धरावी । चाट बोलसी । अचाट भलतें । नष्टे विषय भ्रष्ट वासना । निष्ठा कळली । चेष्टा करिसी । इष्टाचीच प्रतिष्ठा दाविसि । विटाळाचा जन्म गोळा । अधो ऊर्ध्वद्वारा लाळ द्रवती मूत्र खळाळ । अशुद्ध मळमळ । जंतू वळवळ नतू सूक्ष्म मग गुतुनि पडती दुष्ट । कोणी कुष्ट वाणी । पुष्ट हि अपान मार्गीं पचती । जैसीं मुततीं कुत्रें त्यांचीं छत्रें उठती । तशा तूझिया पासुनि

४६. सावळी मी षोडशवर्षा=श्यामा षोडशवार्षिकी ४७. शिराणी=आवड. ४८. ब्रह्मरात=ब्रह्मनिष्ठ ! ४९. मदिरा=मद्य ५०. हेमकुंभ=सुवर्णकलश ५१. अमेध्य=अशुद्ध=रक्त,

विषय वल्लरी । उदकानें टवटवीत तेजें । शृंगारुनियां । नर्कमंदिरीं गर्क जाहलां । मूर्ख अशा तुह्मि तर्क कराया । यौवन जाइल, मग जरा करील । जर्जरा चि यातें ।' उंच कूच हे दुष्ट मदानें । उचावले नर लाचावले का चर्ममयी त्या चर्म पिशव्या । घर्मजन्य शिरिं केशि उवा । वदन बोथरें । नेत्रिं पू भरे । शरीर अवघें । थरथर कांपे । सर सर सर तूं दूर मागें वरि वरि आंगें । वृंदीवनशी । गोड बोलशि तु खोड स्त्रियांची । गोड बोलणें । मग सद्गतिला पुढें लावणें । कर्म कोथळी । वर्म तुमचा । निष्ठुर ऐसें रंभा परिसुनि चित्तीं । शब्द खोंचुनि । लज्जा वेंचुनि । जघनीं मुक्त केले निरिला । निर्दोष हृत्कोश चिरोनि । शुकापुढें दाखविला ॥ श्री शु० ॥ १४॥

रंभा भरली क्रोधभरानें । श्रमा पावली गर्वमदानें । शुक्तिपुटें सम उदर गोमटें । पदर चाळुनि । अधरत्वचेचा । उघडुनि लावण्याची पेटी । पोटीं त्या तेजाची कोटी । चंद्र कोटी । अर्कांचा ही । अर्क समहें । सकर्पूरमृग मदा सहित तो । सुंदर उदरीं गंध सेविता । प्रकाशल्याची दीप्ति दाटली । तृप्ति वाटली । मधुकरास तो । वसत चि ये । सपत्निस तो मैवास येउनि । निवास केला । अक्षय तेथें नंदन वनिचा । चंदन अत्तर इतर द्रव्य केशर मृगमद मैलागर । कृष्णागरादि सर्व हि कांहीं दर्प दाटले । सर्प पातले । कर्पूराचा । सुगंध रंभागर्भीहुनि संभवला । प्रत्यक्षापरि प्रमाण वाटतो । ऐसें ऐकुनि । नेत्रीं पाहुनि । शुक ही विटला । धिग् धिग् म्हणे मज जन्म जाहला । बारा वर्षें नर्क भोगिला । नव्हतें ठावें खेद वाटला । कळतें येतों या उदराला । ऐसा तो मुनिराज बोलिला । विगत गर्व ते रंभा होउनि । तपोवरिष्ठा । ब्रह्मनिष्ठा । साष्टांगें प्रणिपात घालुनि । बोले मी पातकी दुर्गुणी । तुनें निर्गुणा छळुनि पाहिलें । क्षमा क्षितीशा बहुत साहिलें । मुनिचिद्रूपा कृपा असो दे त्रपा लयातें । गेली अमुची सुरालयातें । येथें येउनि अपजयातें । मेहुनि देतों । वहन जयाचें । चौदती[५७] तो त्याची खती । येउनि आधोपथीं । आत्मारामा देखुनि हृदयीं । ओष्ठ चाउनी । कष्टी होइल असो तें आता । ऐसे बोलुनि । विमान सज्जुनि । अपमानानें जर्जरभूता निर्जरि त्या त्वरें पावल्या हो निर्जर पुरिला ॥ श्री शु० ॥ १५ ॥

निकट जाउनी श्रुतिरंभातें । भृत्य सांगती देवेंद्रातें । लज्जा लाञ्छन मुख-चंद्रातें । रंभादि त्या स्वर्गनायिका । शक्र सायका । पुण्यदायकाच्या नम्र तनूत । श्री शुकसभीं । नृत्य करित परि । वृत्ति तयाची ब्रह्मीं जडली ।

---

५२ वृंदावन=कडु वृंदावन नामक फळ. ५३ शुक्तिपुट=मोत्याच्या शिंपीचे पूड ५४. मृगमद=कस्तूरी ५५ मवास=लुटारू, चोर ५६ त्रपा=लाज ५७ चौदती=ऐरावत

अरुणाचळासम[५८] अचळमतीनें । कामास्त्रातें छेदुनि विजयी वस्त्रें त्याला । पातें उघडुनि विनय तपातें । देखुनि तीच्या अवयवातें । लेखुनि माते समान नातें । भावें खेवों[५९] वदित मुनी तो । निष्कामत्वें । शुद्ध सत्वरत । तत्ववेत्ता । जोडुनि हस्ता । बोले प्रशस्त चित्तें । माते माझी जननावस्था । ऐक अळुमाळ[६०] । कळतें नरि हें मजला तरि । मी बाळक होउनि कुक्षिये पोटीं काळ कठितों । माते सांगुं काय । अंगिं घाय भेदिले । पूर्वकर्मकृत धर्म योगें । श्री कृष्णें अदृष्टि लिहिलें । कष्टें कष्टें मध्यें मुष्टि । शुष्क वोष्टिं शोषुनि । खितपत पूयें जठरीं । ऐक तप[६१] मी तपलों । आप्त हरिविणें न दिसे कोणी । हर हर तें दुःख चि आठवतें । घटिका युग सम अटका सोऽहं । भजनीं नव्हे चि उदरीं कदापि सुटका । रस कटु माता तीक्ष्ण भक्षुनि क्षणक्षणां । बाण्यासम आंगीं होरपळें । मांसाचा गोळा । काळ कवळा तधीं पासुनी टपला तेव्हां । त्यातें त्रासुनि उदास जालों । दास हरीचा । आतां माते पुत्र-स्नेहें । रक्षीं म्हणता । रंभा चित्तीं । करी अचंबा । सांबाहुनि आगळा । पाहुनि रंभा । दभातीत । सुनितबिनि[६२] मनीं आपुल्या दंग होउनि । सत्संगाचें वारें आंगीं । सद्गद आंगीं गद्गद कांपे । स्वेदकपरोमांच थरारा । नेत्रीं धारा । अधरस्फूर्ती रुदन दाटलें । स्तवन मांडिलें । जळीं लवणसें विषम[६३] सांडिलें । प्रांजळ मग गंगाजळ होउनि । अंजळि जोडुनि । मंजुळ बोले । हे सुज्ञा तुज । अज्ञानें मीं अशुद्ध वचनें । निषिद्ध केलें । नमन करुनियां योगींद्रातें । गुप्त पातली । गृहीं सुसली[६४] । ऐसें ऐकुनि इंद्रदुतातें । प्रेरुनि अणितां । पंकजनयनी । सक्रोधानें विबुधसदनीं[६५] भेटपणाचा लोलो म्हणतां । स्वस्थ गच्छलो । अलाद[६६] ठकलों । वचना तुमच्या चुकलों नसतां । त्याचा नेम हराया जपलों । सन्निध जाउनि कामहुकी न मुकलों । बहूत बकलों[६७] । शेवीं[६८] उकलुनि । काय दाउनि थकलों । अपुले प्रतिज्ञेला मुकलों । वदनीं छकलों । असतां सुकलों । तेथुनि झुकलों । एथें यावया । पाय पाहवया । कारण ऐसा । योगी रोगी भोगीं विटला । वासनेचा आंगीं तुटला । स्वयें चिकित्सा त्याची केली । भोगाची निरिच्छता जाली । समूळ इच्छा शक्ती येथें यावया शक्ति खुंटली । भक्ति मुक्तिचीं पथ्यें सेविलीं । तथ्य भावना । सत्य वळखली । औषधीविणें व्याधि पळाली । सुखी असा निजपदीं बसा । न रुसा आह्मासे । ऐसी रंभा

---

५८. अरुणाचळ=उदयपर्वत. ५९. खेवा=आलिंगन ? ६०. अळुमाळ=क्षणमात्र. ६१. एक तप=बारा वर्षें. ६२ सुनितबिनी=सुंदरी–६३ विषम=वांकडे, द्वेष. ६४. सुसली=निजली ६५. विबुधसदन=स्वर्ग ६६. अलाद=अगदीं ६७. बकलों=बडबडलों. ६८. शेवीं=शेवटीं, अखेरीस (स० शेषीं)

विनोद करितां । मोदें[69]-भरानें पुष्प-संभारें । भरित पुष्प वाटितें मुनिवरा । करावयातें । सकळ बरोबर । सुरवर किंनर घेउनी । जयजयकारें । झोका रे झोका रे । म्हणवुनि दुंदुंभिवरि[70] रोष काढुनी । घोष मांडिला । दोष रहित मुनि-यशासि वर्णिति आदित्य कदाचित टळेल नेमा । सिंधु कदाचित सांडिल सीमा । चळेल यद्यपि शेषनामा पाताळींचा । उत्तमोत्तमा तुझी ऊपमा । तूज विराजे । साम्राज्य सुख शांति । सुखासनिं । भाळि शुकाच्या अक्षता लावुनि । गेला तेथुनि सुराध्यक्ष तो । अंबरांतुनि[71] पितांबराचे । रुमाल उडविति । धुमाळ वाद्यें । मार पिच्छकरि स्वच्छ चामरी । अमरेंद्रावरि । वारिति अमरी । अमरावतिला त्वरित पातला । चरित असें शुक विराग ज्ञानें । पराग सेवन करितां करितां । पावन होतो श्रोता वक्ता । उपजेना तो अभय हरीचें । पुष्कळ पैका । प्राप्त गायका । भव्य भूषणें दिव्य वायका । ऐसा याचा छंद जयातें । घरीं पायका[72] । सिद्धी सिद्धी रमानायका । प्रिय होउनियां । इंदिरेसैं[73] मंदिर सुंदर । मदरधर हरि । स्वकंधरींची[74] । प्रसादमाळा कंठी घालुनि । अति उत्किर्ती । भवखुटीतें । सोडुनि हरि वैकुंठीं नेइल हें । सत्य वचन अमृतराय भक्तासि वदला ॥ श्री शु० ॥ १६ ॥

समाप्त.

अमृतरायकृत पदें

अरे अरे कांहिं तरी सोय धरीं ॥ परम वरद कर सुरुचिर तरु नारायणपर धरुनि धरणीधर अनुदिनीं मनिं जप करीं ॥ १ ॥ नंदनंदन गोविंद दीन जन बंधु भवसिंधु उतरीं रे ॥ करुणावरुणालयशरणागतपरिपालनपद वरीं रे ॥ २ ॥ पशुसम होउनि विषयीं न रत तूं परत परत अंतरीं रे ॥ भरीं भरुनि तू घरीं रमसी परि श्रमसी गहन भवपुरी ॥ ३ ॥ अमृतराय तव पाय धरुनियां विनवी बहू बहू परी रे । दुर्लभ दुर्लभ नरतनु सखया वद वद वद नरहरी रे ॥ ४ ॥ ॥ १ ॥

अजब सखि लेना जगदंबा माताजका ॥ लुटु लुटु चाल चलनका चलना ॥ ध्रु० ॥ मंगलमूरत सूरत खुब सीस हरि गहरी है दूब ॥ येकरदन गजब-दन मदन सुख सदन सदन कर दे दौलतबिन तुलना ॥ १ ॥ लंबा पेट बडाना बा फराख मीसरीके मोदकके खुराख ॥ चुवा सुहावे चपल सवारी जडा-

---

६९. मोद=आनंद. ७०. दुंदुभि=नगारे. ७१ अंबर=आकाश. ७२. पायक=चाकर. ७३. इंदिरा=लक्ष्मी. ७४. कंधर=कंठ १. वरुणालय=समुद्र २. रदन=दांत.

चके जिननपर वारी ॥ कोउ पुछे तुम कहा जात हो हासत कहये अमृतरायसे मिलना ॥ २ ॥ २ ॥

वो नर कहा पावे निशिदिनी हरगुण गावे ॥ ध्रु० ॥ कुच रोटी कुच लंगोटीमा खुशाल गुजर चलावे ॥ १ ॥ मिनत करकर देवे तो बी पैसा हात न लव ॥ २ ॥ दो दिनके दूनया मो बाहवा करकर जावे ॥ ३ ॥ अमृतरायके नामसुधारस मन भर पुरवी लावे ॥ ४ ॥ ३ ॥

हे दारा ॥ मांडी घरी विदारा ॥ रे रे विषय उदारा ॥ या स्त्रैण³ कुजन सरदारा ॥ या शरीरमळकेदारा⁴ ॥ करीं मुकुंदाराधन भजभज कृष्णा प्रणतमंदारा⁵ ॥ १ ॥ दारा० ॥ ध्रु० ॥ हे कांता ॥ इच्छी मानें एकांता ॥ नातरि करि आकांता ॥ तपते सम रविकांता ॥ गृहकातारी⁶ कांतारीं हे आठवि तूं श्रीकाता ॥ २ ॥ हे जाया ॥ इच्छी बाहिर जाया ॥ बसे स्वहित वर्जाया ॥ प्रीती न हरिसि भजाया ॥ जायाची तनु रक्षीं बाहिर जाऊं नेदि निजाया ॥ ३ ॥ या मारा⁷ ॥ वश्य तु कां सुकुमारा ॥ विसरूनि काळकुमारा⁸ ॥ खेळवितोसि कुमारा⁹ ॥ नेणसि भवशुशुमारा¹⁰ ॥ स्वसुभारा चित्रगुप्त तो लिहितो दुरित तुमारा ॥ ४ ॥ हे नारी ॥ विषयबंध नेणारी ॥ मागे कांचन भारी ॥ कीं लुगडेंजरीकिनारी¹¹ ॥ नारीकळतरुछाया त्यज भजत अमृतेश्वर नारी ॥ ५ ॥ ४ ॥

हरि हा देव तो रे ॥ ध्रु० ॥ शिष्टाईला घरा आलिया न येती सामोरे ॥ म्हणउनि मेलों कौरवपोरें ॥ १ ॥ पादसेवनीं श्रीलक्ष्मीचे हात जाले गोरे ॥ त्यातें लेववि सोनियाचे दोरे ॥ २ ॥ अमृतकवीचे गुणगण गाता केश जाले भोरे ॥ बुद्धि न चाले म्हणउनि कागद राहिले कोरे ॥ ३ ॥ ५ ॥

हा देह जाईल रे पुण्य कामा येईल ॥ ध्रु० ॥ मोहित होउनियां विषयीं किनि करासिल बाइल बाईल ॥ १ ॥ जोंवरि आंगीं शक्ती जवळी धन तोंवरि ते गीत गाईल ॥ २ ॥ अमृत म्हणे सर्व त्यागुनि हा हरि हरि म्हणतांचि सार्थक होईल ॥ ३ ॥ ६ ॥

सखे हो ब्रह्म सदोदित एक ॥ ध्रु० ॥ वेदांतश्रवण जइ कीजे ॥ आत्मानात्म विवेक ॥ १ ॥ जरी गुरुराज करी करपात्रें ॥ अमृताचा अभिषेक ॥ २ ॥ ७ ॥

हें फार खोटें रे हीन केलें पोटें ॥ ध्रु० ॥ साराचें हि सार आयुष्य मोठें ॥ तें चाउलें हात बोटें ॥ १ ॥ रामनाम मुखीं न आलिया काळ ॥ घोटिल एक्याचि घोटें ॥ २ ॥ सर्वांभूतीं राम नेणुनि कैसा ॥ वाहावसि पाहें लोटें ॥ ३ ॥ रामना-

---

३ स्त्रैण=स्त्रीलपट ४ केदार=शेत. ५. मंदार=कल्पवृक्ष. ६. कांतार=अरण्य ७ मार=मदन. ८. कुमार=वाईट मारहाण ९. कुमार=मुलगा. १० शुशुमार=पाणडुकर. ११ जरीकिनारी=जरीकांठी.

म जप सांडुनि व्यर्थ ॥ वाग्जल्प कीजे होटें ॥ ४ ॥ अमृत म्हणे राम चिंतुनि राहीं ॥ सतसमागम जोटे ॥ ५ ॥ ८ ॥

काय केलें रे गुरुचरणीं लागुनी ॥ ध्रु० ॥ वेद पढुनि निज खेद न जाउनि भेदनवतीला जरि न शमवीलें ॥ १ ॥ श्रीमद्भागवताशय ऐकुनि आग्रह बुद्धिस जरि न दवडीलें ॥ २ ॥ सर्वांभूतीं वासुदेव हें नेणुनि हरिचें चित्त दुखवीलें ॥ ३ ॥ अमृत म्हणे सम सकळ हि लोकीं भला भला जरि वाक्य न म्हणवीलें ॥ ४ ॥ ९ ॥

निजपद पावू ॥ जगदंबा वदनीं गाऊं ॥ ध्रु. ॥ पदतळ भाळीं कुंकुम वाऊं ॥ नेसवु जरितारी पाटाऊ ॥ मूर्ति चतुर्भुज हृदयीं ध्याऊं ॥ जे जे स्त्रीमात्र ते ते जननी जाणुनि ब्रह्मभावना भाऊं ॥ १ ॥ दैवें मिळेल तें ची खाऊ ॥ लटिका संसार बहकाऊं ॥ नामस्मरणें मन समजावू ॥ सर्व हि आत्मा मानुनि कोठें येउ न जाऊ ॥ २ ॥ धूप दीप नैवेद्या दाऊ ॥ सच्चि-त्सुखरूपीं मन लावूं ॥ आई आई हें बोलाऊ ॥ पदिंच्या प्रेमजळानें नैनतनु बोलाऊ ॥ ३ ॥ गुणदोषांचे मार्गे न जाऊ ॥ लोकीं समतेनें चि समजाऊ ॥ वगढी समूळ ही टाऊं ॥ शीतळ अमृतचरणतरुछाये माजी विसावू ॥ ४ ॥ १० ॥

हृदयीं आला मनमोहन मुरलीवाला ॥ ध्रु० ॥ मदनतनु जितअतसिकुसुमाला[11] ॥ मिरवे पीतांबर वनमाला ॥ मुगुटीं धरित मयूरपिछाला ॥ त्याहुनि वर कलगी खुलला गुल्लाला ॥ १ ॥ रुचली उंच घोंगडी त्याला ॥ प्रिय कोमळ तुळशीचा पाला ॥ चारित वृंदावनिं वत्सांला ॥ वाटे प्राणसखा हा चिमण्या गोपमुलांला ॥ २ ॥ पाहुनि उत्सव व्रजवनितांलीं ॥ करताळिं ठेवी नवनीताला ॥ अंगुलिकाव-रि सारुफळाला ॥ कांखे वेताटी हरि खोंवित जठरपुटीं वंशीला ॥ गोरस गो-पवधूचे प्याला ॥ ढेंकर देउनि उदरीं धाला ॥ चिन्हें शुभ्र दिसती अधराला ॥ ऐकुनि गाऱ्हाणें जननीला बहुत चि भ्याला ॥ ४ ॥ वाचुनि श्रीमद्भागव-ताला ॥ आशय पुसोनि बरा सताला ॥ भूतमात्रीं भगवताला ॥ पाहतां अमृतेश्वर हरि अवघा ची जाला ॥ ५ ॥ ११ ॥

श्रीहरि पूर्णव्यापक जगीं ॥ध्रु.॥ अंतर्बाह्य अभिन्नपणें तो ॥ दोर जसा भुंजगीं ॥ १ ॥ आटुनि पीटितां समरस लेशे ॥ जेवि सुवर्ण नगीं ॥ २ ॥ अमृतपणें गोठुनि शशि जाला ॥ अमृतेश्वर कलगी ॥ ३ ॥ १२ ॥

बये बये म्हणउनि पिउनि पय भययुत हरि सयेविण क्षय शिशुवय करवीलें ॥ १ ॥ काय केलें रे या नर देही ॥ ध्रु ॥ तरुणसमयतयि हृदय विषयमय थै

---

११. अ अतसी=जवस, अळशी १२. वनिता=स्त्रिया. १३. वंश=मुरली. १४. अध-र=खालचा ओंठ १५ भुजग=साप. १६ नग=दागिना १७ शशि=चंद्र.

ये थै सह गायन ऐकीलें ॥ २ ॥ भय नय[18] रय[19] गत मनहय[20] फिरवुनि अविनय तनय तनय आट हे चेवले ॥ ३ ॥ अव्यय[21] विसरुनि नरतनु व्यय कृत अमृत-म्हणे जय जय हरि हरवीलें ॥ ४ ॥ १३ ॥

जय जय श्रीकृष्णा श्रीकृष्णा ॥ दूरी करि भवतृष्णा[22] ॥ ध्रु० ॥ तुझी कथा सत्सगति गंगा यमुना वेण्या कृष्णा ॥ १ ॥ शरयू तापी भीमा गोदा रेवा[23] दिव्य पयोष्णा ॥ २ ॥ परम सकटीं वस्त्रें पुरवुनि बहिण रक्षिली कृष्णा[24] ॥ ३ ॥ अमृत सिघा कृष्णातें वदित व्यास कृष्णा नर कृष्णा ॥ ४ ॥ १४ ॥

भजा वो अंजनीसुत बलभीम ॥ ध्रु० ॥ हा भूगोल सर्षपसम[25] तोलित गणकु मुकाम ॥ १ ॥ बळ अद्भुत पावुनि रत चरणीं ॥ कुंतीचा सुत भीम ॥ २ ॥ यवनोत्कर्ष न साहे म्हणुनी ॥ बाटवि फार गनीम[26] ॥ ३ ॥ श्रीहनुमत अखंड जपावा ॥ करुणाकर निःसीम ॥ ४ ॥ अमृत म्हणे निशिदिनि तो गावा ॥ अक्षय हा चि उदीम ॥ ५ ॥ १५ ॥

राम गावा हो सच्चित्सुख आत्मा ॥ ध्रु० ॥ अमल[27] कमलसम यमल[28] चरणिं मन रमल तरि च भव शमल हो ॥ १ ॥ विदुषमान्य[29] शरधनुष्यधरण कलिकलुषहरण[30] एक निमिषभर[31] गाहो ॥ २ ॥ कुवलयनयनिं[32] सितें[33] पिवळें दिसतें घनसावळें म्हणुनी मनिं कवळुनि ध्या हो ॥ ३ ॥ गीता उपदेशित भयभीता पीताम्बरधर सीतानाहो[34] ॥ ४ ॥ लक्ष्मणसहित सुलक्षण क्षणभरि अमृतमधुरगुणगण ऐका हो ॥ ॥ ५ ॥ १६ ॥

बसुनि सुखें चिंतित जा रघुवीर ॥ ध्रु० ॥ अल्प सुखास्तव व्यर्थ विकुं नका क्षणिक अमूल्य शरिर ॥ १ ॥ चित्रगुप्त वरदास्त लिहितसे विषयाची तकरीर[34a] ॥ २ ॥ हरिभजनें कामादिक लपती मोठे सबळशरीर[35] ॥ ३ ॥ गुणलेखक मोहरीर[35a] अमृत घरिं बसल्या देत हरीर ॥ ४ ॥ १७ ॥

वाजवि करताळी करताळी ॥ गाउनि मृदगताळी ॥ ध्रु० ॥ इहलोकीं सुख पावुनि जाउनि श्री हरिपद कोटाळीं ॥ १ ॥ श्रीहरिचे गुण गातां पळती दुःखाची पटाळीं ॥ २ ॥ लाउनि बसणे टाळी परि मन ज्यासि जन हो टाळी ॥ ३ ॥

---

१८ नय=न्याय १९ रय=वेग. २०. हय=घोडा. २१ अव्यय=ज्याचा नाश होत नाहीं असा. २२ भवतृष्णा=संसाराची आसक्ति. २३. रेवा=नर्मदा. २४. कृष्णा=द्रौपदी. २५. सर्षप=मोहरी २६. गनीम=शत्रु २७. अमल=स्वच्छ. २८. यमल=जुळें. (रामलक्ष्मण) २९ विदुष=विद्वान् ३० कलुष=पाप ३१ निमिष=अत्यल्प काळ ३२. कुवलय=कमळ. ३३ सित=पांढरें ३४ नाहो=नवरा (स० नाथ). ३४. a. तकरीर=खोटा आरोप. ३५. सबळशरीर=बळकट आहे शरीर ज्याचें असे (कामादिक). ३५. a मोहरीर=देशपांड्याचा गुमास्ता

अहमालंबनसिद्धं[९८] कस्य परोक्षं भवेदिदं ब्रह्म ॥
तदपि विचारविहीनैरपरोक्षयितुं न शक्यते मुग्धैः ॥ ८४ ॥
अहमिदमिति च मतिभ्यां सततं व्यवहरति सर्वलोकोऽपि ॥
प्रथमाप्रतीतिचरमा निवसति वपुरिंद्रियादिबाह्येऽर्थे ॥ ८५ ॥
वपुरिंद्रियादिविषया याहं बुद्धिर्भवेदियं भ्रांतिः ॥
तस्मिंस्तद्बुद्धिरिति ह्यध्यासत्वेन[९९] शास्यमानत्वात्[१००] ॥ ८६ ॥
तस्मादशेषसाक्षी परमात्मैवाहमर्थ इत्युचितम् ॥
अजडवदेव जडोऽयं सत्संबंधा[१]द्भवत्यहंकारः ॥ ८७ ॥
तस्मात्सर्वशरीरेष्वहमहमित्येव भासते स्पष्टः ॥
यः प्रत्ययो विशुद्धस्तस्य ब्रह्मैव भवति मुख्योऽर्थः ॥ ८८ ॥
गोशब्दार्थो गोत्वं तदपि व्यक्तिः प्रतीयते[२]ऽर्थतया ॥
अहमर्थः परमात्मा तद्वद्भ्रांत्या भवत्यहंकारः ॥ ८९ ॥
दग्धृत्वादिकमयसः पावकसंगेन भासते यद्वत् ॥
तद्वच्चेतनसंगादहमिति प्रतिभाति कर्तृतादीनि ॥ ९० ॥
देहेंद्रियादिदृश्यव्यतिरिक्तं विमलमतुलमद्वैतम् ॥
अहमर्थमितिविदित्वा तद्व्यतिरिक्तं न कल्पयेत्किंचित् ॥ ९१ ॥
किमिदं किमस्य रूपं कथमिदमुदभूदमुष्य को हेतुः
इति न कदापि विचिंत्यं चिंत्यं मायेति धीमता विश्वम् ॥ ९२ ॥
दंतिनि दारुविकारे दारु तिरोभवति सोऽपि तत्रैव ॥
जगति तथा परमात्मा परमात्मन्यपि जगत्तिरोधत्ते[३] ॥ ९३ ॥
यद्वद्दुःखसुखानामवयवभेदादनेकता देहे ॥
तद्वद्देहासति भेदेऽप्यनुभववैचित्र्यमात्मनामेषाम् ॥ ९४ ॥
आत्ममये महति पटे विविधजगच्चित्रमात्मना लिखितम् ॥
स्वयमेव केवलमसौ पश्यन् प्रमुदं प्रयाति परमात्मा ॥ ९५ ॥
चिन्मात्रं[४]ममलमक्षयमद्वयमानंदमनुभवारूढम् ॥
ब्रह्मैवास्ति तदन्यन्न किमप्यस्तीति निश्चयो विदुषाम् ॥ ९६ ॥
व्यवहारस्य दशेयं विद्याविद्येतिभेदपरिभाषा ॥
नास्त्येव तत्त्वदृष्ट्या तत्त्वं ब्रह्मैव किमपि नास्त्यस्मात् ॥ ९७ ॥

---

९८. अहमालंबनसिद्धम्=अहं इति पदस्य आश्रयेण प्रतिपादितम्. ९९. अध्यासत्वम्=आरोपणत्वम्. १००. शास्यमानत्वात्=अधिकृतत्वात् १. सत्संबंधः=अस्तित्वसंबंधः. २ प्रतीयते=प्रत्यक्षीभवति ३. तिरोधत्ते=विलीयते. ४. चिन्मात्रम्=ज्ञानपरिपूर्णं.

अस्त्यन्यदिति मतं चेत्तदपि ब्रह्मैव तदस्तितारूपम्[5] ॥
अतिरिक्तमस्तितायाः[6] नास्तितया शून्यमेव तत्सिद्धम् ॥ ९८ ॥
तत्त्वावबोधशक्त्या स्थिरतरया बाधितापि सा माया ॥
आदेहपातमेषा[7] ह्याभात्यात्मापि निजो विदुषाम् ॥ ९९ ॥
एष विशेषो विदुषां पश्यतोऽपि प्रपञ्चसंसारम् ॥
पृथगात्मनो न किंतत्पश्येयु. सकलनिगमनिर्णीतात् ॥ १०० ॥
किं चिंत्य किमचिंत्य किं कथनीय किमप्यकथनीयम् ॥
किं कृत्य किमकृत्य निखिलं ब्रह्मेति जानतां विदुषाम् ॥ १०१ ॥
निखिलं दृश्यविशेष[8] दृग्रूपत्वेन पश्यतां विदुषाम् ॥
बन्धो नापि न मुक्तिर्न परात्मत्व[9] न चापि जीवत्वम् ॥ १०२ ॥
असकृदिति[10] चिंतितानामव्याहततर[11]निजोपदेशानाम् ॥
प्रामाण्यपरमसीम्ना[12] निगमनमिदमेव[13] निखिलनिगमानाम् ॥ ३ ॥
इत्थ निबोधित· सद्गुरुणा शिष्यः प्रणम्य तत्पदयो· ॥
स्वानुभवसिद्धमर्थं स्वयमेवातर्विचारयामास ॥ ४ ॥
अजरोऽहमक्षरोऽहं प्रज्ञोहं प्रत्यगात्मबोधोऽहम् ॥
परमानंदमयोऽहं परमशिवो[14]ऽहं भवामिपरिपूर्णः ॥ ५ ॥
आद्योऽहमात्मभाजा[15]मात्मानंदानुभूति[16]रसिको[17]ऽहम् ॥
आबालगोप[18]मखिलैरहमित्यनुभूयमानमहिमाहम् ॥ ६ ॥
इंद्रियसुखविमुखोऽहं निजसुखबोधानुभूतिभरितोऽहम् ॥
इतिमतिदूरतरोऽहं भावैतैर[19]सुखासक्तचित्तोऽहम् ॥ ७ ॥
ईशोहमीश्वराणां मिथ्यादोषानुषङ्ग[20]रहितोहम् ॥
ईक्षणविषयमतीनामीप्सितपुरुषार्थसाधनपरोहम् ॥ ८ ॥
उदयोहमेवजगतामुपनिषदुद्यानकृतविहारोहम् ॥
उद्वेग[21]शोकसागरवडवामुखहव्यवाहनार्चि[22]रहम् ॥ ९ ॥

---

५. अस्तितारूपम्=अस्तित्वरूपम्. ६ अतिरिक्तम्=अतिरिच्य वर्तमान ७ आदेहपातम्=आमरण. ८ दृश्यविशेषम्=दृश्यपदार्थविशेषम्. ९. परात्मत्वम्=ब्रह्मत्वम् १० असकृत्=नित्य. ११ अव्याहततर=अतिशयेन अप्रतिहत. १२. प्रामाण्यपरमसीम्नाम्=शास्त्रमेव श्रेष्ठमर्यादा येषां तेषाम् १३. निगमनम्=सार १४ परमशिव =परमकल्याणरूप. १५. आत्मभाक्=आत्मवान् १६. अनुभूति =अनुभव, १७ रसिक =रसास्वादी १८ आबालगोपम्=बालवृद्धोपवचमहजना तानारभ्य १९. भावा =अस्ति, जायते, वर्धते, अपक्षियति, विपरिणमति नश्यति एते शरीरस्य षड्भावा २० अनुषङ्ग =आरोप, २१. उद्वेग =उद्भ्रम २२ अर्चि =ज्वाला

ऊर्जस्वलं[23]निजविभवैरूर्ध्वमधस्तिर्यगश्च भुवनानाहम् ॥
ऊहापोहविचारै[24]रूरीकृ[25]तवत्प्रतीयमानोहम् ॥ १० ॥
ऋषिरहमृषिगणोहं सृष्टिरहं सृज्यमानमहमेव ॥
ऋद्धिरहं वृद्धिरहं तृप्तिरहं दीप्तिरहम् ॥ ११ ॥
एकोहमेतदीदृशमेवमिति स्फुरितभेदरहितोहम् ॥
एष्टव्यो[26]हमनीहै[27]रत सकलानुभूतिभरितोहम् ॥ १२ ॥
ऐक्यावभासकोहं वाक्यपरिज्ञानपावनमतीनाम् ॥
ऐशमहमेव तत्त्वं नैशं[28]तमःप्रायमोहमिहिरोहम्[29] ॥ १३ ॥
ओजो[30]हमौषधीनामोतप्रोता[31]यमानभुवनोहम् ॥
ओंकारसारसोल्लस[32]दात्मसुखामोद[33]मत्तभृङ्गोहम् ॥ १४ ॥
औषधमहमशुभानामौपाधिकधर्मजालरहितोहम् ॥
औदार्यातिशयोचितविविधचतुर्वर्ग[34]वीक्षणपरोहम् ॥ १५ ॥
अङ्कुशमहमखिलानामहंतया मत्तवारणेन्द्राणाम् ॥
अम्बरमिव विमलोहं शबररिपु[35]जातविकृतिरहितोहम् ॥ १६ ॥
आत्मविकल्पमतीनामस्खलदुपदेशगम्यमानोहम् ॥
अस्थिरसुखविमुखोहं सुस्थिरसुखबोधसंपदुचितोहम् ॥ १७ ॥
करुणारसभरितोहं कवलितकमलासनादिलोकोहम् ॥
कलुषाहंकृतिलक्षणकल्मषसुकृतोपलेपरहितोहम् ॥ १८ ॥
खा[36]नामगोचरोहं खातीतोहं खपुष्पभवगोहम्[37] ॥
खलजनदुरासदो[38]हं खण्डज्ञाना[39]पनोद[40]नपरोहम् ॥ १९ ॥
गलितद्वैतकथोऽहं देहीभवदाखिलमूलहृदयोऽहम् ॥
गतव्योहमनीहैर्गत्या गतिरहितपूर्णबोधोहम् ॥ २० ॥
घनतरमोहतमिस्र[41]प्रकरपरिध्वंसभानुनिकरो[42]हम् ॥
घटिकावासररजनीवत्सर[43]युगकल्प[44]भेदरहितोऽहम् ॥ २१ ॥

---

२३ ऊर्जस्वलम्=तेजस्वि. २४. ऊहापोहविचार=अन्वयव्यतिरेकविवेचनम. २५. ऊरीकृत=अङ्गीकृत २६. यष्टव्य=यज्ञादिभिरर्चितव्य २७ अनीह=निष्काम २८ नैशम्=निशासंबंधि २९ मिहिर=सूर्य ३० ओज=तेज ३१. ओतप्रोतायमानभुवन=उपरिष्टादधस्तात्पश्चात्पुरस्तादतएव सर्वत विश्वव्याप्यस्थित ३२ उल्लसत्=उत्फुल्लम्. ३३. आमोद=परिमल. ३४ चतुर्वर्ग=धर्मार्थकाममोक्षरूप. ३५. शबररिपु=मदन. ३६. खम्=इंद्रियम्, आकाश. ३७ खपुष्पभवग:=खपुष्पवन्मिथ्याभूतोभव संसार त प्राप्त ३८. दुरासद=दुष्प्राप्य ३९ खण्डज्ञानम्=अल्पज्ञानम ४० अपनोद=निरसनम् ४१ तमिस्रम्=तम ४२ निकर=समुदाय ४३ युगम्=कृतत्रेतद्वापारकलय एतेषु प्रत्येकम् ४४ कल्प=प्रलय

चलदचलदात्मकोऽहं चतुरतरश्लाघ्यसुष्ठुचरितोऽहम् ॥
चपलजनदुर्गमोऽहं चपलतरभवजलधिपारद्रष्टाऽहम् ॥ २२ ॥
छंदःसिंधुनिगूढज्ञानसुखाल्हादमोदमानोऽहम् ॥
छ[45]लपदानिहतमतीनामाच्छन्नोऽहं विवेकविधु[46]राणाम् ॥ २३ ॥
ज[47]लजासनादिगोचरविविधमहाभूतमूलभूतोऽहम् ॥
जगदानंदमयोऽहं जन्मजरामरणरागरहितोऽहम् ॥ २४ ॥
झ[48]ङ्कृतिहुं[49]कृतिसिंजि[50]तबृंहि[51]तमुखविविधनादभेदोऽहम् ॥
झ[52]टितिघटितात्मवेददीपपरिस्फुरितहृदयभवनोऽहम् ॥ २५ ॥
ज्ञानमहं ज्ञेयमहं ज्ञाताहं ज्ञानसाधनगणोऽहम् ॥
ज्ञानाज्ञानविनाशकृतमक्षरमस्तित्वमात्रमेवाहम् ॥ २६ ॥
सत्त्वातीतपदोऽहं तनुरहमस्मीति भावरहितोऽहम् ॥
तामसदुराधिगमोऽहं तत्त्वंपदबोधबोध्यहृदयोऽहम् ॥ २७ ॥
दैवतदैत्यनिशाचरमानवतिर्यङ्महीधरादिरहम् ॥
देहेंद्रियरहितोऽहं दक्षिणपूर्वादिदिग्विभागरहितोहम् ॥ २८ ॥
धर्माधर्ममयोऽहं धर्माधर्मादिबंधरहितोहम् ॥
धार्मिकजनसुलभोऽहं धन्योऽहं धातुरादिभूतोऽहम् ॥ २९ ॥
नामादिविरहितोऽहं नरकस्वर्गापवर्गरहितोऽहम् ॥
नादांतवेदितोऽहं नानाविधनिखिलवेदसारोऽहम् ॥ ३० ॥
परजीवभेदबाधकपरमार्थज्ञानभरितबोधोऽहम् ॥
प्रकृतिरहं विकृतिरहं परिण[53]तिरहमस्मि भागधेया[54]नाम् ॥ ३१ ॥
फणिधरभूधरवारणविग्रहविधृतप्रपंचसारोऽहम् ॥
भालतलोत्थितलोचनपावकपरिधू[55]तपंचबाणोऽहम् ॥ ३२ ॥
बद्धो भवामि नाहं बन्धान्मुक्तस्तथापि नैवाहम् ॥
बोध्यो भवामि नाहं बोधोऽहं नैव बोधको नाहम् ॥ ३३ ॥
भक्तिरहं भक्तोहं मुक्तिरहं वै विमुक्तिरहमेव ॥
भूतानुशासनोऽहं भूतभवद्भव्यमूलभूतोऽहम् ॥ ३४ ॥
मान्योऽहमस्मि महता मदमतीनाममाननीयोऽहम् ॥
मदरागमानमोहितमानसदुर्वासनादुरापोऽहम् ॥ ३५ ॥

---

४५. छलपदम्=असूयादिदोष . ४६. विवेकविधुर=विचारशून्य. ४७. जलजासन = ब्रह्मा ४८ झकृति=झकार ४९ हुंकृति=हुंकार., ५० सिंजितम्=धनुर्गुणस्य टणत्कार., ५१ बृंहितम्=करिगर्जितम् ५२. झटिति=द्रुतम् ५३. परिणति=परिणामः . ५४ भागधेयः=भाग्यम् ५५. परिधूत=नाशित

यजनयजमानयाजकयागमयोऽहं यमादिरहितोऽहम् ॥
इंद्रयमवरुणयक्षराक्षसमरुदीशवह्निभूतोऽहम् ॥ ३६ ॥
रक्षाविधानशिक्षादीक्षितलीलावलोकमहिमाहम् ॥
रजनीदिवसविरामस्फुरदनुभूतिप्रमाणसिद्धोऽहम् ॥ ३७ ॥
लक्षणलक्ष्यमयोऽहं लाक्षणिकोऽहं लयादिरहितोऽहम् ॥
लाभालाभमयोऽहं लब्धव्यानामलक्ष्यमाणोऽहम् ॥ ३८ ॥
वर्णाश्रमरहितोऽहं वर्णमयोऽहं वरेण्यैगण्योऽहम् ॥
वाचामगोचरोऽहं वाचामर्थे परे निविष्टोऽहम् ३९ ॥
शमदमविरहितमनसां शास्त्रशतैरप्यगम्यमानोऽहम् ॥
शरणमहमेव विदुषां शकलीकृतविविधविषयजालोऽहम् ॥ ४० ॥
षड्भावविरहितोऽहं षड्गुणरहितोऽहमहितरहितोऽहम् ॥
षट्कोशैविरहितोऽहं †षट्त्रिंशत्तत्वजालरहितोऽहम् ॥ ४१ ॥
सच्चित्सुखात्मकोऽहं समाधिसकल्पकल्पवृक्षोऽहम् ॥
संसारविरहितोऽहं साक्षात्कारोऽहमात्मविद्यायाः ॥ ४२ ॥
हव्यमहं कव्यमहं हेयोपादेयभावशून्योऽहम् ॥
हरिरहमस्मि हरोऽहं विधिरहमेवास्मि कारणं तेषाम् ॥ ४३ ॥
क्षालितकलुषमयोऽहं क्षपितभवक्लेशजालहृदयोऽहम् ॥
क्षांत्याद्यक्षरसहितं विविधव्यवहारमूलमहमेव ॥ ४४ ॥
बहुभिः किमेभिरुक्तैरहमेवेदं चराचरं विश्वम् ॥
सीकरफेनतरंगाः सिंधोरपराणि न खलु वस्तूनि ॥ ४५ ॥
शरणं नहि मम जननी न पिता न सुता न सोदराश्चान्ये ॥
परमं शरणमिदं मे चरणं मे शिरसि दैशिकन्यस्तम् ॥ ४६ ॥
आस्ते दैशिकचरणं निरवधिरास्ते तदीक्षया करुणा ॥
आस्ते किमपि तदुक्तं किमतः परमस्ति जन्मसाफल्यम् ॥ ४७ ॥
कारुण्यसारसांद्राः कांक्षितफलदानकल्पकविशेषाः ॥
श्रीगुरुकटाक्षपाताः शिशिराः शमयंतु चित्तसंतापम् ॥ ४८ ॥

---

५६ वरेण्य =प्रवर', श्रेष्ठ' ५७. शरणम्=रक्षकम् ५८. षड्भावा =१६ टीप पहा. * षट्कोशा =षड्धातव . † षट्त्रिंशत्तत्वानि=पंचमहाभूतानि (५) अहंकार (१), बुद्धिः (१), मन (१), अव्यक्तम् (१), दशेंद्रियाणि (१०), पंचविषया. (५), इच्छा (१), द्वेषः (१) सुखम् (१) दुःखम् (१), संघात (१), चेतना (१), धृति (१), त्रिगुणाः (३), जीव (१) ईश्वर (१). इति एतानि षट्त्रिंशत् (३६)

५९ हव्यम्=हवनीयद्रव्यम् ६०. कव्यम्=पितृभ्योदीयमान द्रव्यम् ६१ सीकर =शीतः.

मयि सुखबोधपयोधौ महतिब्रह्माण्डबुद्बुदसहस्त्री ॥
माया विशेषमरुता भूत्वा भूत्वा सदा निरोधत्ते ॥ ४९ ॥
कवलितचचलच्चेतोगुरुतरमण्डूकजातपरितोषा ॥
शेते हृदयगुहायां चिरतरमेकैव चिन्मयी भुजगी ॥ ५० ॥
गुरुकरुणयैव नावा प्राक्तनभाग्यानुकूलमारुतया ॥
दुःसहदुःखतरंगोत्तुंगः संसारसागरस्तीर्णः ॥ ५१ ॥
सति तमसि मोहरूपे विश्वमपश्यं सदेतदित्यखिलम् ॥
उदितवति बोधभानौ किमपि न पश्यामि किं त्विदं चित्रम् ॥ ५२ ॥
नाहं नमामि देवान्देवा एतेऽनुशेरते दैवम् ॥
तदनुकरोति विधानं तदपि मदीयं ततो नमो मह्यम् ॥ ५३ ॥
इत्यात्मबोधलाभं मुहुर्मुहुरनुचिन्त्य मोदमानेन ॥
प्रारब्धकर्मणोऽन्ते तेन परं प्राप्यते स्म कैवल्यम् ॥ ५४ ॥
मोहान्धकारहरणं संसारोद्वेलसागरोत्तरणम् ॥
स्वात्मनिरूपणमेतत्प्रकरणवरमकृतदक्षिणामूर्तिः ॥ ५५ ॥
आज्ञानाब्ध्यविहताविरचितविज्ञानपंकजोल्लासः ॥
मानसगगनतले मे भासयति श्रीनिवासगुरुभानुः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं स्वात्मानंदप्रकाश-कार्याख्यप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ अथ सोपानपंचकम् ॥

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयतां
तेनेशस्य विधीयतामपचितिः काम्ये मतिस्त्यज्यताम् ॥
पापौघः परिधूयतां भवसुखे दोषोऽनुसंधीयता-
मात्मेच्छा व्यवसीयतां निजगृहात्तूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥ १ ॥
संगः सत्सु विधीयतां भगवतो भक्तिर्दृढाधीयताम्
शान्त्यादिः परिचीयतां दृढतरं कर्माशु संन्यस्यताम् ॥
सद्विद्वानुपसृप्यतामनुदिनं तत्पादुका सेव्यतां
ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकर्ण्यताम् ॥ २ ॥
वाक्यार्थश्च विचार्यतां श्रुतिशिरः पक्षः समाश्रीयताम्
दुस्तर्कात्सुविरम्यतां श्रुतिशिरस्तर्कोऽनुसंधीयताम् ॥
ब्रह्मास्मीति विभाव्यतामहरहर्गर्वः परित्यज्यताम्

---

(१) बुद्बुद ='बुडबुडा' इति म० भा० १ अपचिति =पूजा

देहेऽहमतिरुज्झतां बुधजनैर्वादः परित्यज्यताम् ॥ ३ ॥
क्षुद्व्याधिश्च चिकित्स्यतां प्रतिदिनं भिक्षौषधं भुज्यताम्
स्वाद्वन्नं न तु याच्यतां विधिवशात्प्राप्तेन संतुष्यताम् ॥
औदासिन्यमभीप्स्यतां जनकृपानैष्ठुर्यमुत्सृज्यताम्
शीतोष्णादि विषह्यतां न तु वृथावाक्यं समुच्चार्यताम् ॥ ४ ॥
एकांते सुखमास्यतां परेनरे चेतः समाधीयतां
पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्बाधितं दृश्यताम् ॥
प्राक्कर्म प्रविलाप्यतां चितिबलान्नाप्युत्तरैः श्लिष्यतां
प्रारब्धं त्विह भुज्यतामथ परं ब्रह्मात्मना स्थीयताम् ॥ ५ ॥
यः श्लोकपंचकमिदं पठते मनुष्यः संचिंतयत्यनुदिनं स्थिरतामुपेत्य ॥
तस्याशु संसृतिदवानलतीव्रतापो नित्यं सुखं प्रति गमिष्यति चित्प्रसादात् ॥ ६ ॥
इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं सोपानपंचकं स्तोत्रं संपूर्णम् ॥

॥ अथ प्रश्नोत्तररत्नमाला ॥

प्रणिपत्य महादेवं प्रश्नोत्तररत्नपद्धतिं वक्ष्ये ।
नागनरामरवन्द्यं सर्वज्ञं मोक्षदं शान्तम् ॥ १ ॥
कः खलु नालंक्रियते दृष्टादृष्टार्थसाधनपटीयान् ।
अमुया कण्ठस्थितया विमलप्रश्नोत्तरमालिकया ॥ २ ॥
भगवन् किमुपादेयं गुरुवचनं हेयमपि च किमकार्यम् ।
को गुरुरथ तत्त्वज्ञः सत्त्वहितायोद्यतः सततम् ॥ ३ ॥
त्वरितं किं कर्तव्यं विदुषा संसारसन्ततिच्छेदः ।
किं मोक्षतरोर्बीजं सम्यग्ज्ञानं क्रियासहितम् ॥ ४ ॥
कः पथ्यो धर्मः कः शुचिरिह यस्य मानसं शुद्धम् ।
कः पण्डितो विवेकी किं विषमवधीरणा गुरुषु ॥ ५ ॥
संसारे किं सारं बहुशोऽपि विचिन्त्यमानमिदमेव ।
किं मनुजेष्विष्टतमं स्वपरहितायोद्यतं जन्म ॥ ६ ॥
मदिरेव मोहजनकः कः स्नेहः केच दस्यवो विषयाः ।
का भयवल्ली तृष्णा को वैरी यस्त्वनुद्योगः ॥ ७ ॥
कस्माद्भयमिह मरणादन्धादपि को विशिष्यते रागी ।
कः शूरो यो ललना लोचनबाणैर्न च व्यथितः ॥ ८ ॥

---

२. उज्झतां=त्यज्यताम् ३. परनरे=परमात्मनि ४ सोपान='जिना' इति महाराष्ट्र भाषायां. ५. पथ्यः="शिदोरी" इति महाराष्ट्रभाषायां. ६ मदिरा=मद्य.

पातु कर्णाञ्जलिभि· किममृतमिव युज्यते सदुपदेशः ।
किं गुरुताया मूल यदेतदप्रार्थनं नाम ॥ ९ ॥
किं गहन स्त्रीचरित कश्चतुरो यो न खण्डितस्तेन ।
किं दारिद्र्यमसन्तोषः किं च लाघव याञ्चा ॥ १० ॥
किं जीवितमनवद्य किं जाड्य पाठेऽप्यनभ्यासः ।
को जागर्ति विवेकी का निद्रा मूढता जन्तोः ॥ ११ ॥
नलिनीदलगतजलवत्तरल किं यौवन धनं चायुः ।
के शशधरनिकरानुकारिणः सज्जना एव ॥ १२ ॥
को नरकः परवशता किं सौख्य सर्वसङ्गविरतिर्या ।
किं सत्य भूतहितं किं प्रिय प्राणिनामसवः ॥ १३ ॥
किं दानमनाकांक्षं किं मित्रं यन्निवर्तयति पापात् ।
कोऽलङ्कारः शील किं वाचां मण्डन सत्यम् ॥ १४ ॥
किमनर्थफलमसज्जनसङ्गतिः का सुखदा साधुजनमैत्री ।
सर्वव्यसनविनाशे को दक्ष. सर्वथा परित्यागी ॥ १५ ॥
कोऽन्धो योऽकार्यरतः को बधिरो यः शृणोति न हितानि ।
को मूको यः काले प्रियाणि वक्तु न जानाति ॥ १६ ॥
किं मरण मूर्खत्वं किं चानर्घ्यं यदनवसरे दत्तम् ।
आमरणात्किं शल्य प्रच्छन्न यत्कृत पापम् ॥ १७ ॥
कुत्र विधेयो यत्नो विद्याभ्यासे सदौषधे दाने ।
अवधीरणा क्व कार्या खलपरयोषित्परस्वेषु ॥ १८ ॥
किमहर्निशमनुचिन्त्य ससारासारता न तु प्रमदा ।
का प्रेयसी विधेया करुणादाक्षिण्यसज्जने मैत्री ॥ १९ ॥
कण्ठगतैरप्यसुभिः कस्यात्मा नो समर्प्यते जातु ।
मूर्खस्य विषादस्य च गर्वस्य तथा कृतघ्नस्य ॥ २० ॥
कः पूज्यः सद्वृत्त. किमधम चक्षते असद्वृत्तम् ।
केन जित जगदेतत्सत्यतितिक्षावता पुसा ॥ २१ ॥
कस्मै नम. सुरैरपि क्रियते सुतरां दयाप्रधानाय ।
कस्मादुद्विजितव्य संसारारण्यतः सुधिया ॥ २२ ॥
कस्य वशः प्राणिगणः सत्यप्रियभाषिणो विनीतस्य ।
क्व स्थातव्य न्याय्ये पथि दृष्टादृष्टार्थलाभाय ॥ २३ ॥

---

७. अनवद्य=अनिंद्य. ८ तरल=चपल. ९. शशधरकरनिकरः=चन्द्रकिरणसमूह.
१०, प्रच्छन्न=गुप्त. ११, परस्व=परधन. १२ जातु=कदाचित्.

व्याघ्राय वक्रं नृपतिं मृगेंद्रो यदा ह्यधावत्स तदा ऽथराजः ॥
उत्पत्य धृत्वा वृषणौ स्वदद्भिर्न्यपातयत्तं भुवि दिष्टनुन्नः ॥ ३५ ॥
ततः सेनाधिपाः सर्वे समाजग्मुरनेकशः ॥
भूपो गृहं समागत्य भुक्त्वा तूर्णमगात्सभाम् ॥ ३६ ॥
युवराजप्रधानेषु सकलेष्वागतेषु सः ॥
सर्वानपृच्छत्किं देयमस्मै व्याघ्रविघातिने ॥ ३७ ॥
स्वस्वमत्यनुसारेण वदत्सु स नृपोत्तमः ॥
आनीय रम्यां शिबिकामध्यत्रेशयदीश्वरः ॥ ३८ ॥
यत्संगतो धर्ममुखाः किलार्थाः सिध्यंति शुक्तिः करगा कृती चेत् ॥
यस्तां तनुं मृत्युमुखादरक्षत् तस्मै शुनेऽदाच्छिबिकां न चित्रम् ॥३९॥
कृष्णात्रेण्यां स ससारान्निरयं स्नातुं ययौ नृपः ॥
एकदा ब्राह्मणः कश्चित्स्नानोक्तानपठन्मनून् ॥ ४० ॥
राजा स्नात्वाब्रवीद्ब्रह्मन् का ते वांछा वदाधुना ॥
उवाच भीतभीतोऽसौ राजानं प्रति दीनवाक् ॥ ४१ ॥
वस्त्रहीनोस्म्यहं राजन् वस्त्रमेकं प्रदीयताम् ॥
प्रहस्य राजप्रवरो ग्राममेकमदात्प्रभुः[13] ॥ ४२ ॥
देहीति वचनं येन नृपस्याग्रे निवेदितम् ॥
तद्वंशीयो नरोऽद्यापि नैवान्यं याचते नृपम् ॥ ४३ ॥
एवं ग्रामसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ नृपः ॥
युवराजप्रभृतिभिर्दापितास्ते ततः परे ॥ ४४ ॥
प्रधानयुवराजैश्च राजदत्तस्वराज्यतः ॥
दत्ता ग्रामास्ततो भिन्ना विप्रसाद्राज्यमस्य तत् ॥ ४५ ॥
का यूयं विजितामराध्वशिखरप्रासादमूर्धस्थिता
[illegible]ह्लादरा चिरं पश्यथ ॥
हे देव्यः सुरयानगाः शृणुत नो वृत्तं सुराधीश्वर-
श्रीजेता भुवि शाहुराज[16] इति यस्तद्विप्रपत्न्यो वयम् ॥ ४६ ॥

अथ मृगयाप्रकारमाह प्रधानसादित्यादिदशभिः ॥ ३० ॥ अथास्य षड्भिरौदार्य-
माह राजेत्यादिभिः ॥ ४१ ॥

अथास्यौदार्यं भग्यंतरेण द्वाभ्यामाह । कायूयमिति । अमराणा अध्वा मार्गः. वि-
जितः रुद्धः. अमराध्वा यैस्तानि विजितामराध्वानि विजितामराध्वानि शिखराणि

---

१३ राजा ' पा० भे० । १४ ' ०द्राद्विमु ' पा० भे० । १५ ' ०ध्वदृच्चिरप्रा० '
पा० भे० । १६ ०हुनामनृपतिस्त० पा० भे०

तस्मिन् धनं ददति भूमिसुराः सुराश्च
पुष्टा वणिङ्निचयशिल्पिजनाश्च तुष्टाः ॥
दृष्टा च कोकपटली जलजंतवो ये ॥
हृष्टाः कुलालनिचयाः सकला विनष्टाः ॥ ४७ ॥

दानशूराग्रणीराजा कदाचिद्ग्राम्ययोषितम् ॥
ययाच मार्गे क्षुधितो यावनालीमितीर्यते ॥ ४८ ॥
मृगाननुगतः श्रांतस्तृषार्तः क्षुधितो नृपः ॥
दधिभास्कारिकायुक्तां कांचिद्योषां ददर्श सः ॥ ४९ ॥
सद्यो नयंतीं भर्त्रर्थमुवाच स नृपोत्तमः ॥
क्षुधितायाद्य मे देहि भास्करीं दधिसंयुताम् ॥ ५० ॥
तथेति सा पुरस्तस्य स्थापयित्वाऽवसत्सती ॥
भुक्त्वा पीत्वा स पानीयमिति तुष्टोऽब्रवीत्तदा ॥ ५१ ॥
राजाहमस्मि ससारं याहि पत्या समन्विता ॥
इत्युक्त्वा तां ययौ राजा सापि याता कृषिं निजाम् ॥ ५२ ॥

येषां ते विजितामराभ्वशिखराः विजितामराभ्वशिखराश्च ते प्रासादाश्च विजितामराभ्वशिखरप्रासादास्तेषां मूर्धानः ऊर्ध्वप्रदेशास्तेषु स्थिताः यूय निजं वक्त्रेंदु इंदुमंडलमहादर्शे चिरं पश्यथ काः इति देवांगनानां प्रश्नः । राजाश्रितविप्रस्त्रियः उत्तरमाहुरुत्तरार्धेन । सुरयानैः गच्छंति ताः सुरयानगाः हे देव्य नः वृत्तं शृणुत । सुराधीश्वरः इंद्रः तस्य या श्रीः संपत् तस्याः नेता भुवि शाहुनामा राजा यः तद्विप्राणां पत्न्यः वय अस्माकमेतादृशी संपत्तस्य संपद्वर्णनं कः करिष्यतीति भावः । संबाधातिशयोक्त्यलंकारः ॥ ४६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् शाहौ धनं ददति सति भूमिसुराः ब्राह्मणाः सुराः देवाश्च पुष्टाः प्रत्यहं सदन्नाशनेन हविर्भक्षणेन चेति भावः । वणिङ्निचयाश्च शिल्पिजनाश्च वणिङ्निचयशिल्पिजनाः तुष्टाः प्रत्यहं धनलाभादितिभावः । कोकानां चक्रवाकानां पटली समूहः दृष्टा । अत्युदारस्यास्य धनक्षये दिवसप्रतिबंधकस्य मेरोः वितरणेन राज्यभावे अस्माकं स्त्रीवियोगो नस्यादिति संतोषादिति भावः । ये जलजंतवः ते हृष्टाः । दानप्रसंगेन जलक्षये अस्माकमनवस्थानं स्यादिति मत्वेति भावः । सकलाः कुलालानां निचयाः विनष्टाः । ताम्रादिधातुमयपात्रव्यवहारे मृत्पात्रानुपयोगादिति भावः ॥ ४७ ॥

इतिहासांतरमाह नवभिः ॥ दानेत्यादिभिः ॥ ४८ ॥

---

१७. '०श्रांत कदाचित्क्षुधि०' पा० भे० । १८ दृष्ट्वा ' पा० भे० । १९ 'तक्र स०' पा० भे० । २० '०विप्रति' पा०भे० ।

भर्त्रे सर्वं समाचख्यौ जातं यत्पथि तत्तदा ॥
कृषीवलस्तया सार्धं ययौ सभारमाशु सः ॥ ५३ ॥
प्रणम्य राजवर्यं तं स्थितस्तूष्णीं नृपाग्रतः ॥
राजा तस्मै ग्राममेकं ददौ यावद्दिवाकरः ॥ ५४ ॥
कृषीवलोतिसंतुष्टो ययौ निजनिकेतनम् ॥
एवं राजा [२१]दातृवर्यस्तत्समः कः कलाविह ॥ ५५ ॥
अष्टौ सुरा यस्य वसंति देहे प्रदीप्ततद्वह्निमुखेऽतिभक्त्या ॥
हव्यं हुतं येन ददौ स तस्मै ग्रामं किलैकं किमिदं विचित्रम् ॥ ५६ ॥
जयसिंहो वाजिमखं कृत्वा संपूज्य ऋत्विजः ॥
तेषां गृहे धनं भूरि शकटैः समवाहयत् ॥ ५७ ॥
राजाश्रितद्विजेंद्रार्थं लक्षसंख्यं धनं नृपः ॥
दत्त्वा संप्रेषयामास दूतमेकं विशारदम् ॥ ५८ ॥
सभामागत्य दूतोऽसौ राजानमवदत्सुधीः ॥
जयसिंहस्य दूतोऽहं तद्वचः शृणु भूपते ॥ ५९ ॥
चंद्रप्रभं श्यामकर्णमश्वं निर्माय यत्नतः ॥
वाजिमेधः कृतस्तस्य दक्षिणेयं तवार्थिनाम् ॥ ६० ॥
भवद्राज्ये कियान् धर्मस्तद्वृत्तं कथय प्रभो ॥
एवं दूतवचः श्रुत्वा राजा प्रोवाच तं तदा ॥ ६१ ॥
अस्योत्तरं श्वः करिष्ये दिनमेकं स्थिरो भव ॥
श्रुत्वेत्थं निर्गते दूते राजा प्रोवाच मंत्रिणः ॥ ६२ ॥
अनन्वितं ब्रुवाणेषु सर्वेषु निजमंत्रिषु ॥
प्रहस्य राजा प्रोवाच जयसिंहस्य तं चरम् ॥ ६३ ॥
विप्राधीनं राज्यमेतद्विधाय देवं शर्वं सर्वदा चिंतयामि ॥
तैर्दत्तं वत्रमन्नं वसित्वा *संजल्पयाहं सुस्थिरो भूतलेऽस्मि ॥ ६४ ॥

अष्टाविति । यस्य राज्ञः देहे अष्टौ इंद्रादयः सुराः वसंति । अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृप इति वचनादिति भावः । तस्य राज्ञः प्रदीप्तो यो वह्निः जाठरः तस्य मुखे येन अतिभक्त्या हव्यं हुतं तस्मै होत्रे सः राजा एकं ग्रामं ददौ । किल इदं विचित्रं आश्चर्यं किं नेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इतिहासान्तरं चाह यावच्चमत्कारसमाप्ति जयसिंह इत्यादिभिः ॥ ५७ ॥

---

२१. '०वद्दातारराजवर्यस्त०' पा० भे० । २२. '०तद्दूतमु०' पा० भे० । * 'भुक्त्वा चाहं' पा० भे० ।

श्रुत्वा वाक्यं [२३]दूतवर्यः समेत्य सिंहस्याग्रे वर्णयामास सर्वम् ॥
अस्मिन् काले मत्समो नास्ति दाता शांतः सर्वस्तस्य सद्योऽभिमानः ॥६५॥
इति श्री शिवकाव्ये पुरुषोत्तमकविविरचिते अष्टमश्चमत्कारः ॥ ८ ॥

बल्लालेन विधिज्ञेन प्रधानपतिनाऽखिलम् ॥
वृद्धैश्छन्नं प्रजाच्छन्नमकारि जगतीतलम् ॥ १ ॥
स्वे स्वे धर्मे रताः सर्वे निर्भया हृष्टमानसाः ॥
गृहे गृहे मंगलानि चक्रुस्त्रेतायुगे यथा ॥ २ ॥
कोंकणस्था द्विजाः सर्वे यष्टिहस्ताः सपादुकाः ॥
गुह्याच्छादकवासांसि दधानास्तं समाययुः ॥ ३ ॥
नारिकेलानि पूगानि पृथुकान् तत्पुरो द्विजाः ॥
निधाय जगदुः सर्वे शृणु बल्लाल मत्सखे ॥ ४ ॥
एतादृशी ते संपत्तिर्देह्यस्मभ्यं धनं बहु ॥
एवं वदत्सु विप्रेषु ददौ तेभ्यो धनं बहु ॥ ५ ॥
द्वौ पुत्रावस्य जज्ञाते बाजिराजोऽग्रिमोऽभवत् ॥
चिमाजीति कनिष्ठोऽभूत्सूर्यचंद्राविवापरौ ॥ ६ ॥
पुण्याभिधं स्थलं सम्यक् सर्वकालसुखावहम् ॥
इति मत्वात्र वसतिं स्वीयां चक्रे प्रधानराट् ॥ ७ ॥
एवं प्रजाः पालयति प्रधानप्रवरे स वै ॥
कालः समागतो येन सद्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ८ ॥
पुरंदरोपनामानमंबाजीति सुविश्रुतम् ॥
विप्रं संस्थाप्य पुण्याख्ये नगरे स्वर्ययावसौ ॥ ९ ॥
शाहुस्तन्मृत्युमाकर्ण्य मुहूर्तं दुःखितोऽभवत् ॥
बाजिराजं तस्य सुतमानाय्यादात्प्रधानताम् ॥ १० ॥
पितुरप्यधिकं लोकमपालयदलं स च ॥
ब्राह्मणा अति संतुष्टा विप्राः पेठुरहर्निशम् ॥ ११ ॥
कलाजीविजनश्चापि कला अभ्यस्तवान् सदा ॥
राज्ञः प्रीतिः प्रधानेऽस्मिन्बल्लालादधिकाऽभवत् ॥ १२ ॥
राजैकदा सद्मोमध्ये शृण्वत्सु सकलेषु सः ॥

श्रीशिवकाव्यव्याख्यायां स्वयकृतायां अष्टमश्चमत्कारः ॥ ८ ॥

---

२३ ... तनाम स० ' पा० भे ... स्यसूनमाशयाद० ' ' ०तिचेलयमा० ' इति
शा० वा भे ... प्रधान ये पा० भ

उवाच हे प्रधानेश गच्छोत्तरदिशं सखे ॥ १३ ॥
वीरान् सर्वान् विजित्याशु धनं पुष्कलमानय ॥
एते वीरास्त्वया सार्धं यास्यंति प्रथिता भुवि ॥ १४ ॥
इत्युक्त्वानर्घ्यभूषाद्यैर्वसनैश्च ह्यतोषयत् ॥
गजांश्च विंशतिं प्रादाद्रथांस्तद्द्विगुणांस्तथा ॥ १५ ॥
वाजिसादिभटांस्तेन सार्धं राजाऽयुतं ददौ ॥
पदातीनयुतं तद्वद्वीरान् युद्धविशारदान् ॥ १६ ॥
पंचाशद्भिर्यंत्रवरैरन्वितो दुंदुभिध्वनिम् ॥
कारयन् धनदस्याशां ययौ शाहोः प्रधानराट् ॥ १७ ॥
सरोग्रामकृतावासो दाभाड इति विश्रुतः ॥
अंतरंगो नृपस्यासीत्त्र्यंबको वाहिनीपतिः ॥ १८ ॥
अष्टायुतैर्वाजिवाहैर्वीरैर्युद्धविशारदैः ॥
युक्तोऽसौ गौतमीतीरे स्थितवान् राजकार्यकृत् ॥ १९ ॥
बाजिराजं समायांतं श्रुत्वा दूतमुवाच सः ॥
हे दूत त्वरया गत्वा बाजिराजं निवेदय ॥ २० ॥
भवतानेन मार्गेण नागंतव्यं कदाचन ॥
इत्याभाष्य निजं दूतं प्रेषयामास सत्वरम् ॥ २१ ॥
दूतः प्रधानमागत्य सेनापतिवचोऽब्रवीत् ॥
क्षणं विचार्य दूतं तं प्राह बुद्धिमतां वरः ॥ २२ ॥
अन्यमार्गेण यास्याम इति तं शंस हे चर ॥
दूते गते बाजिराजो मनसाचिंतयच्चिरम् ॥ २३ ॥
पूर्वस्यां यावनो देशः पश्चान्मूढो ह्ययं स्थितः ॥
राज्ञोऽतिवल्लभश्चायं सेनाप्यस्य महत्तरा ॥ २४ ॥
अहमत्यल्पसेनोऽस्मि सहायो नास्ति कोऽपि मे ॥
जयः कथं मम भवेत्प्रारब्धाद्यदि मे जयः ॥ २५ ॥
अप्रीतिर्मयि राज्ञः स्यात्तेनायं वा नियोजितः ॥
इति संचिंतयंस्तत्र मासमेकं व्यवास्थितः ॥ २६ ॥
त्रिवारं शाहुराजाय पत्रं प्रेषितवानसौ ॥
राज्ञा तदुत्तरं नैव लिखितं किमपि स्फुटम् ॥ २७ ॥
प्रधानाधिपतिः स्वीयं मंत्रिणं प्राह हे सखे ॥
कार्ये गुरुतरेऽकारि विचारस्त्वं सुधीः शृणु ॥ २८ ॥

---

३ 'शमति' पा० भे० । ४ '०नैस्समतो०' पा० भे० । ५. 'पूर्वतो' पा० भे० ।

प्रजापालं शुचिं दांतं धीरं वीरं जितेंद्रियम् ॥
जयश्रीर्वृणुते भूपं नञाढ्यं न कदाचन ॥ २९ ॥
जयश्रीर्दुर्लभेतस्य श्वो गंतव्यमितो मया ॥
इत्थं निश्चित्य मेधावी प्रातर्भुक्त्वा ययौ पुरः ॥ ३० ॥
सेनापतेस्तु शिबिरे केचिद्भ्रांति शेरते ॥
वदंति केचित्सानंदं विहरंति च केचन ॥ ३१ ॥
सर्वेष्वनत्रधानेषु वीराः कुंतायुधास्तु ते ॥
कृपाणपाणयः केचिद्धन्विनो यंत्रिणो ययुः ॥ ३२ ॥
एककालं समागत्य सूर्ये मध्याह्नगे सति ॥
शलभा इव ते सैन्यं प्रपेतुर्जयकांक्षिणः ॥ ३३ ॥
वाजिराजः स सेनान्यं हत्वा वीरानघातयत् ॥
केचित्पलायनं चक्रुः केचिद्वक्त्रे तृणं दधुः ॥ ३४ ॥
वायुर्यथा घनानीकं क्षणान्नाशयति प्रभुः ॥
तथा प्रधानवर्योऽसौ तत्सैन्यमवधीत्क्षणात् ॥ ३५ ॥
प्रधानः सेनया युक्तो गोदां स्तुत्वा प्रणम्य च ॥
स्नात्वा भुक्त्वात्र संतुष्टस्तामुत्तीर्य पुरो ययौ ॥ ३६ ॥
मातर्गौतमि गौतमादिमुनिभिः संप्रार्थिते सर्वदा
देवैर्दारसुतैर्युतैः परमया भक्त्या सुसंपूजिते ॥
वह्निः कक्षचयं हिनस्ति शिखया योगेऽघसंघं तृणं
त्वं दूरात्स्मृतिमात्रतो हरसि यत्कस्त्वत्समस्तं वद ॥ ३७ ॥

नञ् निषेधर्थे तेन नकारेण आढ्य युक्त अप्रजापालं अशुचिमित्यादीत्यर्थः ॥२९॥

स्तुत्वेत्युक्त तमेव स्तवनप्रकारमष्टभिः पद्यैराह मातरित्यादिभिः । गौतमादिमुनिभिः सर्वदा संप्रार्थिते । दारसुतैः युतैः देवैः भक्त्या सुसपूजिते । हे मातः गौतमि वह्निः अग्निः कक्षचयं तृणचयं । कक्षौ तु तृणवीरुधावित्यमरः । योगे संयोगे सति त्व तु दूरादित्यर्थः । शिखया ज्वालया हिनस्ति दहति । त्व तु दूरात्स्मृतिरेव स्मृतिमात्रं तस्मात् स्मृतिमात्रत. । मात्र कार्त्स्न्येऽवधारणे . इत्यमरः । अघसघतृण पापसघरूपं तृण । दुःखैनोव्यसनेष्वघमित्यमरः । हरसि यत् गंगागगेति यो ब्रूयाद्योजनाना शतैरपि मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोक सगच्छतीतिस्मृतेरिति भावः । तत्तस्मात्कारणात् त्वत्समः त्वत्तुल्यः अन्यः कः अस्ति तं त्वमेव वद । नास्तीतिभाव. ॥ ३७ ॥

---

६ ०ग्निर्णरत्तथा पा- भे० ।

सिंहेज्ये हरिपादसंभवतनुर्गंगापि पापैर्नरैः
स्वस्मिन् त्यक्तमघं निहंतुमनघे त्वामेव सा धावति ॥
कः शक्तस्तव वर्णने भुवि नरो दोषोऽयमेको महान्
देवाः पुण्यकृतो नयंति हि दिवं त्वं पापकृत्पुरुषान् ॥ ३८ ॥
गौः स्वर्गस्तमिमं ददासि जननि स्वीयाघनाशक्षमे
तस्मात्त्वां प्रवदंति वंदितपदे गोदेति विद्वज्जनाः ॥
एकैवाखिलकामदासि भवती स्वर्गंगयासंगता
किं दातेति मनो विचारयति मे मातर्नमस्ते नमः ॥ ३९ ॥
तावत्सूर्यसुतः करोति गणनां पापस्य गंगे नृणां
यावद्दृष्टिपथं न गच्छसि जगत्पापौघविध्वंसिनि ॥
गोदेति स्मरणादघौघविलयस्त्वद्दर्शनं मुक्तिदं
स्नाने किं भवतीति संशयपयःपूरे मनो मज्जति ॥ ४० ॥

सिंहेज्य इति । हे अनघे । हरति पातकमिति हरिः तस्य पादः चरणः तस्मात्संभवः उत्पत्तिर्यस्याः सा हरिपादसंभवा हरिपादसंभवा तनुर्यस्याः सा हरिपादसंभवतनुरपि सकलपातकहर्तुर्हरेरुत्पन्नापीति भावः । गंगा भागीरथी पापैः पापकर्तृभिः नरैः स्वस्मिन् त्यक्तं अघं निहंतु दूरीकर्तुं सिंहेज्ये सिंहगुरौ त्वामेवधावति आयाति । अतः तव वर्णने भुवि कः नरः शक्तः न कोपीत्यर्थः । अथ व्याजस्तुत्याह । देवाः पुण्यकृतः पुण्यपुरुषान् दिवं नयन्ति त्वं पापकृत्पुरुषान् पापकर्तॄन् नरान् दिवं नयसि अयमेव महान् एकः ते दोषः अस्ति हि । अत्र निन्दया स्तुतिर्गम्यते अतः व्याजस्तुत्यलंकारः । उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निंदास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः कः स्वर्धुनिविवेकस्ते पापिनो नयसे दिवमिति लक्षणात् ॥ ३८ ॥

इदानीं गोदेति संज्ञायाः निरुक्तिपूर्वं स्तौति गौरिति । हे स्वीयानां स्वकीयानां यत् अघं पापं तस्य नाशस्तस्मिन् क्षमे समर्थे । गौः स्वर्गः । गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चंद्रमसि स्मृतः । अर्जुने नेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मतेति विश्वः । तं इमं स्वर्गं यस्माद्ददासि तस्मात्त्वां विद्वज्जनाः पंडिताः गोदेति प्रवदन्ति । इयं संज्ञा पण्डितकृता नान्यकृतेतिभावः । हे वंदितपदे जननि त्वं एकैव असहायैव अखिलकामदा असि मुक्तिमपि दातुं समर्थासीत्यर्थः । भवती स्वर्गंगया भागीरथ्या सगता सती किं दाता किं दास्यतीति मनः विचारयति मनसि सिद्धांतो न जायते अतस्ते तुभ्य केवलं नमः । पुनश्च नमः नमस्कारः अस्तु ॥ ३९ ॥

तावदिति । हे जगत्पापौघविध्वंसिनि सूर्यसुतः यमः नृणां पापस्य तावत्गणनांकरोति यावत्त्व दृष्टिपथं दृग्गोचरत्वं न गच्छसि । तव दर्शने जाते सर्वपापं लय

७. '०निस्वर्गापवर्गप्रदे' पा० भे० । ८ 'जननी' पा० भे० ।

ओघाः सप्त कृतास्त्वया जलनिधीन् सप्त प्रवेष्टुं ध्रुवं
यद्वा भूर्मुखलोकसप्तकमधोलोकांस्तथा सप्त वा ॥
आविश्य स्वमुखैः करोमि निखिलान् पुण्यानयं ते वृथा
यत्नो यत्स्मरणाद्व्रजंति हि दिवं दिव्यैर्विमानैर्युताः ॥ ४१ ॥
ग्रामस्था अपि देवताः कलिभयाद्याता दिवं स्वर्णदी
स्वाख्यामर्थवतीं तथा विदधती यातेति मन्ये हरिः ॥
यास्यत्येव निजालयं भगवति त्वं नैवगच्छस्यदो
हेतुस्ते त्वदयं जनेषु सदयं नान्यो मया दृश्यते ॥ ४२ ॥

यातीत्यतः अग्रे पापगणना व्यर्थेति मन्ये इतिभावः । गंगेति स्मरणात् अघौघविलयः त्वद्दर्शने मुक्तिरिदं अनन्तरं स्नाने सति किं भवतीति मे मनः संशयः एव पयसः पूरः वारिसमूहः तत्र मज्जति । सर्वापेक्षया मुक्तिः अधिका सा तु दर्शनमात्रेण भवति स्नाने सति अग्रे किमपि नावशिष्टमतः स्नानस्य वैयर्थ्यमेव प्रतिभातीति विचारयतीति भावः ॥ ४० ॥

सप्तभिर्मुखैः समुद्रप्रवेशने उत्प्रेक्षते ओघा इति ॥ त्वया सप्त क्षारोदधिमारभ्य शुद्धोदां तान् जलनिधीन् प्रवेष्टुं सप्त ओघाः कृताः ध्रुवं शंके । निजभर्त्रा सागरेण सप्त रूपाणि धृतानि अहं तु तस्य पत्नी अतः एकेन रूपेण तत्प्रवेशे तस्य तोषो न स्यादतः सप्त रूपाणि धृत्वा प्रवेशो युक्त इति सप्त ओघाः कृताः नु इत्यर्थः । यद्वा अथवा भूः भूर्लोकः सः मुखं मुख्यो येषान्ते भूर्मुखाः भूर्मुखाश्च ते लोकाश्च भूर्मुखलोकाः तेषां सप्तकं स्वमुखैः आविश्य पुण्यान् पवित्रान् पुण्यशब्दोऽत्र द्रव्यवाचकः अतः पुंसि । शस्तं चाथत्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च इत्यमरः । द्रव्यं तु लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यं करोमि अतः सप्त ओघाः कृताः ध्रुवं । यद्वा अधोलोकान् अतलादीन् सप्तस्वमुखैः आविश्य निखिलान् तान् पुण्यान् करोमि इति सप्त ओघाः कृताः ध्रुवं । प्रथमपक्षे सप्तधाभवनेन युक्तः । द्वितीयतृतीयपक्षयोः सप्तधाभवनमयुक्तमित्याह । अयं ते यत्नः वृथा यत् यस्मात् हेतोः नराः स्मरणात् गंगा गंगेति नामस्मरणात् दिव्यैः विमानैः दिवं व्रजंति अतः सप्तधा भूत्वा प्रविश्य तत्तल्लोकपवित्रीकरणे श्रमो न युक्तः अनायासेनैव सिद्धेरिति भावः ॥ ४१ ॥

ग्रामस्था इति । ग्रामेषु तिष्ठन्ति ताः ग्रामस्थाः देवताः अपि शब्दात् तीर्थादिस्थाः कलेर्भयात् दिवं याताः गताः स्वः स्वर्गस्य नदी स्वर्णदी भागीरथी । स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः इत्यमरः । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं । स्वस्य

०नैवंगः पा० भे० ।

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह

भुजतरुवनच्छाया येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. जून १८८३. अंक ६.

हे मासिक पुस्तक
पुणें येथें
ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत
छापिलें.

किंमत ८ आणे.

विक्रीस तयार.

खालीं लिहिलेलीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकें ही आमच्या ऑफिसांत विक्रीस ठेविलीं आहेत. खालीं नमूद केल्याप्रमाणें पैसा पाठविला असता लिहून आलेल्या पत्त्यावर रवाना करण्यांत येतील. पैसा रोख आल्याशिवाय पाठविलीं जाणार नाहींत.

काव्येतिहास संग्रहाचे व्यवस्थापक.

पुस्तकें	किंमत रु०	टपाल खर्च.
१ पेशव्यांची बखर	१।१२	।२
२ भाऊ साहेबांची बखर	१।८	।२
३ मुक्तेश्वरकृत वनपर्व	२	।२॥
४ वामनी प्रकरणें ४५	२	।२॥
५ विठ्ठलकृत बिल्हण चरित्र [सुटे कागद]	।२	।॥
६ शिवछत्रपतीचें चरित्र	१	।१॥
७ साष्टीची बखर [सुटे कागद]	।४	।॥
८ ब्रह्मेंद्रस्वामीचें चरित्र [किता]	।५	।१
९ विठ्ठलराव विंचुरकर यांची कारकीर्द [,,]	।२	।॥
१० संभाजी व राजाराम यांचीं चरित्रें. [,,]	।१४	।१॥
११ कालेयकुतूहल प्रहसन [संस्कृत] [,,]	।५	।१
१२ राजव्यवहारकोश	।७	।१
१३ पुष्पबाण विलास [मराठी]	।१॥	।।६
१४ अमरुशतक [मराठी]	।६	।।६
१५ परशुरामपंत भाऊंचें चरित्र	१	।१

स्थळ प्रत
सं. .... नं. ....
ता. ....
ठा. पौ.

विषयक्रम.

बखरी.

नागपूरकर भोसल्याची बखर ३३-४०

पंतप्रधान याची शकावली २५-३२

मराठी कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत युद्धकांड ६५-८०

संस्कृत काव्यें.

पंडितविठ्ठलकृत-सुश्लोकराघवम् १-१६

चादर बहुमान वगैरे देऊन बिदा केले. यांच्या बरोबर राजमंडळींपैकीं मंडळी पाठविली ती येणेंप्रमाणे:—

१. फोन्हेर राम मुजुमदार आपले तर्फेनें राजानें दिलेले दिवाण.

१. रखमाजी गणेश परभू चिटणीस, गोविंद खंडेराव चिटणीस यांचे मामे भाऊ, यांचे स्थळीं वहिवाट गंगाधिंवराव माधव चिटणीस हजर आहेत.

१. गोविंदराव खंडेराव चिटणविसानें रखमाजी गणेश यांचे तैनातीस लिहिण्याचे कामीं नरसिंगराव चिमाजी प्रभु दिले याचे पुत्र दोघे आहेत व नातू एक.

१. भास्कर राम यांजकडे फौजेचे कामीं वहिवाट करावी. याचे वंशापैकीं रामचद्र काशी हल्लीं हजर आहेत.

१. यशवतराव पोतनीस राजाचे याजकडील शंकराजी रखमाजी पोतनीस व जामदारखाना व कोठीचे काम सांगितलें. यांचे वशीं खंडो भगवत चिटणविसीचे इलाख्यांत हजर आहेत.

१. महादजीपंत प्रभु फडणवीस आप्पा बळवत यांचे तर्फेनें त्यांचे वंशस्थ.

१. त्र्यंबकाजीपंत व राघोपत बक्षी, कडेनाळीकर यांचे वंशस्थ भाऊबद, गोपाळ भगवत व त्र्यंबकटराव भगवत आहेत. त्यांचे मुताल्लिक अवधूतपत हुशगाबादेचे पलीकडेस नर्मदा उतरून घाटावर तोफखाना ठेवून, जानोजी भोंसले पुढें माळव्यांत नानासाहेब पेशवे यांचे भेटीस गेले. पाठीमागें भोपाळकरांनीं तोफखान्यावर गर्दी करून डोकीं कापलीं. त्यांचे पुतणे नातु वगैरे हल्लीं बक्षीगिरीवर आहेत.

१. रघुनाथ भट झिपरे यांचे तर्फेचे शिक्केनवीस अनंतभट चितळे यांचे वंशज.

१. वेदमूर्ति विश्वंभर वैद्य हे गोविंद खंडेराव चिटणीस याजकडील रखमाजी गणेश चिटणवीस याजबरोबर येथील संस्थानात आले. त्याचे पुत्र दादा वैद्य, त्यांचे चिरंजीव विश्वभर वैद्य हजर आहेत.

९.

या शिवाय सोपरे व मानकरी व मुत्सद्दी राजमंडळाकडील आले त्यांचीं नावें पृथक पृथक लिहिलीं असतां विस्तार फार होईल, याजकरितां लिहिलीं नाहींत. परंतु त्यांचे वंशज कोणी कोणी आहेत.

---

६०. रखमाजी गणेश यांचा व यांचे कुळाचा इतिहास 'कायस्थ प्रभूंच्या इतिहासाचीं साधनें' या मासिक पुस्तकाच्या पहिल्या वर्षाच्या ५व्या अंकांत दिला आहे.

६१. नागपूरकर भोंसल्यांची बखर पृ० १ पहा.

सरदार मंडळीपैकीं तपशील.

१ तुळजो राम, यमाजी शिवदेव प्रतिनिधीचे कारभारी, त्यांचे तर्फेचे यांचे वशज.

१ बाबाजी घाडगे झुंझरराव.

१ संभाजी शिरके. जानोजी भोंसले याचे मामा. याचे वंशज, गुणाजी शिरके हजर आहेत.

१ जानराव गुजर, शिदोजी गुजराचे तीर्थरूप.

१ नरशिंगराव बुवाजी परभु यांचे चुलत बंधु, काशीराव लक्ष्मण हे गढवारीस गोसाव्याचे लढाईंत मारले गेले. याचे पुत्र व्यंकटराव व लक्ष्मणराव व महिपतराव काशी. त्याजपैकीं व्यंकटराव याचे पुत्र जगजीवनराव व्यंकटेश, व लक्ष्मणराव यांचे पुत्र जीवनराव लक्ष्मण व महीपतराव काशी हे संवळपुरचे मोरच्यावर गोळी लागून मारले गेले. त्याचे पुत्र, सखाराम महिपत व कृष्णराव महिपत व शिवराव महिपत हे हजर आहेत.

१ नरोजी जाचक यांचे वशज, त्याचे नातू मल्हारराव जोत्याजीराव व नरोजी जाचक हजर आहेत.

१ गिरमाजी खंडेराव यांचे—

१ शिवजी केशव दाळकुटे याची नकल जाली. हल्लीं त्याची सून हुजर आहे.

१ बिंबाजी वाजाळ.

१ आनंदराव वाघ याचे वंशज हजर आहेत.

१ रघोजी करांडे.

१ दिनकर विनायक व शिवाजी विनायक व उमाजी विनायक. दिनकर विनायकाचे पुत्र महिपतराव दिनकर, व महिपतराव दिनकराचे पुत्र बळवतराव महिपत. व शिवाजी विनायकाचे नकल जाले. व उमाजी विनायकाचे पुत्र बाळनाथ उमाजी व बळवंतराव महिपत हजर आहेत.

१ त्रिंबकजी गव्हाणे.

१ त्रिंबकराव कान्हो राजमंडळ्यांत बुव्हाणजी मोहिते त्यांचे पुतणे. मानशिंगराव मोहिते याजला सोयरीक प्रकरणावरून रघोजी बोवानीं आणविले, त्याचे वंशज गोविंदराव त्रिंबक व नारायणराव यशवंत हजर आहेत.

१४

याप्रमाणें सातान्याहून रघूजी भोंसले सेनासाहेबसुभा जमावानिशी घां·

टावर जालन्याचे मैदानात आले. तंव आंटोळे समशेर बहादुर मातबर सरदार मार्गात आडवे जाले जे, "आम्ही आपले मुलखांतून जाऊ देणार नाहीं, मुलुख खराब होतो. तुमची वाट नांदेड वखातीचे मार्गे सेनासाहेब सुभा यांची जुनी आहे तिकडून जाणें." तेव्हा अडचण पडली. याजवरून दिनकर विनायक व शिवाजी विनायक याचे चुलत बंधु यशवतराव पिलाजी प्रभू हे आटोळ्याचे दिवाण राजमंत्री कारभारी होते त्यांशीं सधान करून सरकारचे ताकिदपत्रें महाराज राजश्रींचे आटोळे याचे नांवे होती, त्यास देऊन समशेर बहादराचा भाऊपणा ठरवून भेटी झाल्याबरोबर हरवळीस चार हजार फौजेनिशीं कृष्णाजी आटोले समशेर बहादुरांकडून समागमें घेऊन पुढें चालले. सेनासाहेब लाखण वाड्याचा घांट उतरून बाळापुरचे सुमारास आले. कांहीं फौज तेथें ठेऊन तीस हजार फौजेनिसीं वऱ्हाड प्रांतीं खडण्या घेण्याचें सुरू केलें. तेव्हां कान्होजी भोंसले भांबें येथें मोगलाई आश्रा करून होते. ते समयीं बाबा साहेबाची फौज आली, ह्मणून तेथून निघोन वशिटेचे आलीकडे आले. त्याचे मार्गे बाबा साहेबांनीं फौजे सहित पिछा करून भांगी जवळ आटोपिलें. सरकार इतराजीमुळें कान्होजी बुवाची फौज तैरान होऊन अफरातफर झाली. थोडासा जमाव होता त्याजला फौजेनें वेढा घालून बाबा साहेबासमोर येऊन उभे राहिले. आणि कुर्नीस केली. पालखींत बसावें ह्मणोन विनंति केली. त्या समयीं त्याजला मनस्वी बोलूं लागले. तेव्हां त्यांजला धरून कैद केलें. तसेंच घेऊन वऱ्हाडांत आले. व राजूरची छावणी मुकरर केली. तें मकाण वाऱ्हाटी जवळ आहे. बंदोबस्त करण्यास सहा वर्षे लागलीं. आकोलें येथें अलजपुरचे सुभ्याकडील मातबर सरदार पटाण नामे सुजायतखान होता त्याजला त्यास जोरतलबी अमलाकरिता, ब्राह्मणावरून खिस्सा होऊन लढाई झाली. पठाणाची सिकस्ती होऊन त्याची नोबद पाडाव करून आणली. ती हल्लीं सरकारांत आहे. असें जागजागीं दोन तीन लढाया आणखी झाल्या.

तव देवगडकर राजे चांद सुलतान याचा इतिकाळ होऊन त्याचे पुत्र वडील मीर बहादर व राजे अखबरशाहा व बुराणशाहा खासे व राखोचा वालीशाहा यांचा कलह अपसांत उभा राहून अखबरशाहा व बुराणशाहाचे वडील

६२. आटोळे सरदारानें अडविलें तेव्हां रखमाजी गणेश याचा रघोजीस पुष्कळ उपयोग झाला

६३. भाम—हा गाव वऱ्हाडात यवतमाळ शहरापासून सुमारें ८।९ कोस आहे लेखांक १ ला टीप ७ पहा

६४. सन १७३० मध्यें वणी तालुक्यांत पकडिलें लेखांक १ ला टीप १० पहा.

६५ पराभूत—हैराण

६६ कुरनीस=कुरनिसात्=नम्रतेनें सलाम करणें.

६७ लेखांक २ टीप पहा

बधु मीर बहादरशा याजला बालीशाहांनीं जिवें मारिलें. याजवरून रतनकुंवर राणी उभयतांची मातोश्री इजला बहुत दुःख होऊन पत्रें सेनासाहेबांकडे पाठविलीं. संवत १७९३ चे सालीं सके १६५८ वशिष्ठा उतरून फौजेसहित जमावानिशीं रघूजी भोंसले सेनासाहेब सुभा केलझरचे सुमारें राणीचे पत्राअन्वयें येऊन परस्पर पंवनी येथें जाऊन लढाई करून ठाणे घेऊन तेथें तुळजोरामपंत याजला फौज थोडकीशी देऊन ठेविलें.

[पुढें] सेनासाहेब फौजेसहित आपण भंडाऱ्यास येऊन देवबाबा संत यांचें दर्शन घेऊन पायावर डोई ठेऊन रामदास स्वामींचे सांप्रदायी शिवाजी महाराजास अनुग्रह त्यांचा, या अर्थें जाणोन नतर प्रसाद मागितला, आणि संतबाबाचे खाद्यावरील घोकटी होती ती आपले खांद्यावर घेऊन त्यांतील अन्न घेऊन प्रसाद भक्षिला. आणि पुढे गोंडावर कमरबाही करून नंतर पिराशा बोबाचें दर्शन घेऊन दुवा घेऊन भानोरें येथें मोरचे बसविले.

हें वर्तमान देवगडास बालीशा राजे याजला समजलें. तेव्हां त्यांनी आपला दिवाण रघुनाथसिंग नामें होता त्याजला समागमें फौज देऊन सेनासाहेबाचे मोकाबल्यास पाठविले. तो दर मजल येऊन पोहोंचले, ते समयीं रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांचे फौजेचा मुक्काम, मौजे शिरस घांट प्रगणे भानार गंगापार तेथें होता; तशांत दिवाण मजकूर जमावानिशी आले. लढाईचा नक्षा उभा राहिला. ते समयीं सेनासाहेबानीं करांडे याशीं सल्ला करून कांहीं जमाव सोनबरडीचे सुमारें ठेवून, व कांहीं जमाव गिरोली परगणे भानार येथें ठेविले. व दोहीं बाजूस आपली फौज करून मध्यंतरी रघुनाथसिंग दिवाणाचा जमा घेरून सेनासाहेबांनीं पळ काढिला. गोंड हौंवभरी होऊन मागें लागले ते समयीं डोह नदीचा आडवा होता त्या ठिकाणीं मिरनगर सोनबरडी पावेतों एकच डोह होता त्या जागेवर लढाई उभयता फौजेशीं चांगली झाली. त्या काळीं रघुनाथशिंगाची शिकिस्ती होऊन दिवाणा कडील बहुत लोक मारले गेले. त्या प्रसगीं रघुनाथसिंग जखमी होऊन खेतास राहिले. बरकड त्याची जमात, त्या ठिकाणीं डोहांत बुडाली आणि सेनासाहेबांनीं दिवाणास उचलून आणून त्याच्या जखमाच्या मरामती करविल्या आणि त्याजला फितुरांत घेऊन त्याशीं स्नेहभाव केला. आणि सांगितलें कीं "बालिशास हस्तगत करून दिल्यास तुझे चालवू." याप्रमाणें त्याणें ही कबूल केलें.

६८ लेखांक २ टीप २१ पहा

६९ या साधुपुरुषाविषयीं कांहीं माहीती मिळत नाहीं. आमच्या भंडारा येथील मित्रांनीं या गोष्टीकडे लक्ष पुरवावें

७० भानार=भानोरें=भंडारा

७१ आशायुक्त, अति सारा.

७२ पराभव.

यावर त्याजला देवगडास रवाना केलें व आपण भानार येथें मोरचे बसवून लढाई सुरू केली. त्या काळीं किल्यांत भानाऱ्याचे हरी पाटील किल्लेदार होता यानें बावीस दिवस किल्ला लढविला. शेवटीं फितुरांनीं सेनासाहेबा कडील सरदार रघूजी कराडे यांणीं त्या पाटलास धरून आणिलें. त्या वेळेस सेनासाहेबांनीं आज्ञा केली कीं "यांजला जिवें मारावें." त्यावरून कराडे मजकूर यानीं त्याज विषयीं विनंती करून पाटलाचा प्राण वांचविला. आणि भानार येथील किल्ला हस्तगत करून ठाणें बसविलें.

तेथून कूच करून रामक्षेत्रास[७३] फौजे सुद्धां गेले. तेथें आंब कुंडावर स्नान करून नवस केला जे " आमची कार्य सिद्धी झाल्यास गडावर रामचंद्रजीची स्थापना करून जागा ब्राम्हणास अग्रहार[७४] धर्मादाय देऊं ". असा निश्चय करून निघाले.

तसेच फौजे सहित देवगडास गेले तेथें किल्यांत वालीशा होता. ते प्रसगीं दिवाणांनी वालीशास सांगून पाठविलें कीं "आपण किल्या बाहेर यावें, बंदोबस्त आम्हीं चांगला केला आहे." याजवरून ते बाहेर आले तसेच सेनासाहेबांनीं आपले फौजेचा वेढा त्याचे जमावासि घालून वालीशास धरून कैद केलें. तसेच तेथून रतनकुवर राणीची भेट घेतली. अकबरशा व बुराणशा राजे यांच्या ही भेटी झाल्या. बोलणीं करारामदाराचीं झालीं. त्यासुद्धां रघोजी भोंसले सेनासाहेब यांणीं राणी सुद्धां उभयतां बंधु राजे यांजला घेऊन नागपुरास आले.

तशांत वर्तमान समजलें कीं ब्रम्हपुरीवाले[७५] यांनीं काहीं जमाव पवनीचे सुमारास पाठवून वाटा मारितात. ही बातमी कळतांच रघूजी कराडे याजला पुढें फौज देऊन ब्रम्हपुरीस पाठविलें. मागाहून आपण ही कांहीं फौज नागपुरीं ठेवून ब्रम्हपुरीस गेले. तेथें किल्यात खमेनसिंग जमादार व आभीराय[७६] नामें दोघे भाऊ जमयतीनिशीं होते. त्यांनी बारा दिवस किल्ला भांडविला. शेवटीं हल्ला लढाई करून सेनासाहेबांनीं व त्याचे सरदारांनीं किल्ला हस्तगत केला. जे वेळेस कराडें खमेनसिंगास धरून आणिलें ते वेळेस सेनासाहेबां-

---

७३. रामटेंक या क्षेत्राची फार ख्याति आहे. याच्या आसपास उत्तम विड्याचीं पानें होतात येथें पहाडाचे माथ्यावर रामाचें प्रख्यात देवालय आहे कार्तिकी पौर्णिमेस येथें मोठी यात्रा भरते देवस्थानाचें उत्पन्न भोंसले राजानीं दिलेलें मोठें आहे व देवस्थानाचा कारभार पाहण्यास तीं एक मंडळी नेमली आहे.

७४. अग्रहार=अग्राहार " ब्राह्मणाचें कुटुंबपोषणद्वारा ईश्वरप्रीत्यर्थ राजादिक जमीन, ग्राम, इत्यादि दान देतात तो "

७५. ब्रह्मपुरी हे शहर चन्द्रापुराच्या ईशान्येस १० कोसावर आहे.

७६. ' आणीराय '=असही होईल.

नीं आज्ञा केली कीं "याजला जिवें मारावें." ते वेळेस कराडे यांणीं विनंति केली की "ऐसा जवामर्द मनुष्य मारणें सल्ला नाहीं. त्याचे हातून पुढें ७७लांझीचा उद्योग करणें जरूर आहे. यास्तव याजवर सर्फराजी करावी. व भानेरे येथील किल्लेदारी याजकडे द्यावी." याजप्रमाणें बोलून माफ करविलें.

सेनासाहेबानीं तेथील ठाणें बसवून फौजेसुद्धां कूच करून भानाऱ्यास आले. त्या प्रसगीं भानारे येथील विचार पाहिला तर हरी पाटील याचा डौल बैदलीचा दिसूं लागला. हें चांगलें नाहीं याजकरिता खेमनसिंग जमादार याजला किल्लेदारी भानार येथील देऊन सेनासाहेब नागपुरास गेले. तेव्हा त्या सधींत अकबरशाहा पळून एलिचपुरास असफजाहाकडेस जाऊन राहिले होते. रतनकुवर राणीचें बोलणें रघोजी भोंसले यासी पडलें कीं "दोघे पुत्र माझे आहेत. तिसरे तुम्ही आहात. तीन हिस्से आमचे राज्याचे करावेत." याप्रमाणें नेम ठरवून एक हिस्सा गोंडवण प्रांतांचा, त्यांत किल्ले पवनी व मारूड व मूळतापी बरघाट हे खांसाहेबांस त्यांनीं आपले सतोषानें दिले. संवत १७९४ शके १६५९ फसली सन ११४५ चे सालीं करार मदार लिहून खेरिज खडणी दहा लक्ष रुपये नगदी स्वारीखर्च दिला. रघुजीबोवा शिपाई दोस्त एक पैसा जवळ न ठेवितां तमाम फौजेस खर्चास देऊन फौजेस रजावतीनें ठेवित होते. व अडचणीचे प्रसंगास कोणासही शब्द टाकिल्यास माघारे घेत नव्हता. व कूचमुक्काम कोणासच कळवूं नये. हरवक्त म्हणत असावे. "जें राम करील तें खरें." जवामर्दी जातीनीं करावी. ऐष आराम बिलकूल नाहीं. घोड्यावरच भाकर खावी. याप्रमाणे चाल धरणा सेनासाहेब ठेवून होते. वाटणीचा बदोबस्त होऊन आपणास जागा छावणीस नागपुर नेमस्त करून पुढें ७८छत्तीसगड बंगाला येथें तुळजो राम याजला फौजेसुद्धां रवाना करावें हा बेत होता. तो राहून तुळजोपतास गोंडवाण प्रांतीं ठेविलें. आणि आपण वऱ्हाडप्रांतीं जाऊन, तसेंच साताऱ्यास जाऊन राजदर्शन घेतलें. ७९राजश्रीस बहुत सतोष झाला. महाराज कृपावत होऊन शके १६६० अरबी सन ११३९ चे सालीं सनदा दिल्या:—

१. सनद एक खास दस्तुर फौजेचे बेगमीबद्दल दिले. सुभे आठ बितपसील.

१ सुभा लखनौ.	१ सुभा बेदर.
१ सुभा मकसुदाबाद.	१ सुभा ढाका बंगाला.

---

७७. लांजी हा गाव बालाघाट जिल्ह्यात भंडाऱ्यापासून ५० कोसावर आहे. हें शहर गोंड लोकांचें वसतिस्थान होतें

७८ फितुरीचा

७९. शाहू महाराज.

१ सुभा बितीयाचा.	१ सुभा इलहाबाद.
१ सुभा बुंदेलखंड.	१ सुभा हजीपुर पटणे.
४	४

८

येणेंप्रमाणें करून दिलें. सुरूसनतिसा सिलासेन मयातैन अल्लफ.
१ चौथ मोकाशाच्या सनदा करून दिल्या.

१ प्रांत देवगड.	१ प्रांत बर्गड.
१ प्रांत गढ.	१ प्रांत चांद दरोबस्त.
२	२

४

सदर्हूप्रमाणें लिहिलें.

येणेंप्रमाणे देऊन सरकारचा हुकूम झाला कीं " चंदीचंदावरास फत्तेसिंग राजे भोसले याची रवानगी आहे त्या समागमें हमराह होऊन फौजेसुद्धां जाऊन सरकारचे भाऊबंद आहेत त्यांजला चंदा साहेबांचा उपद्रव होऊन परागंदा झाले. याजकरितां शत्रूचें पारिपत्य घडावें." सरकार आज्ञा शिरसावंद्य करून चंदावरास जाण्याकरितां वऱ्हाडास आले ते वेळेस देवगड प्रांतीं येऊन फौजेचा बदोबस्त तुळजो राम याजकडेस नेमिला. महाली मुलकी देवगडची फडनवीसीचे काम गोपाळ रघुनाथ याजकडे सांगितलें. व छत्रवाले बिश्वनाथ कोन्हेर व कारभारी बगूजी बाबूजी जोशी पवनीकर असे नेमस्त करून आपण नांदेडास वसती करून हैदराबादचे जिल्ह्यांतून चालले. समागमें फौजे पावेतों सरदार रघूजी करांडे व कृष्णाजी आठोले व नऱ्होजी जाचक व शिवाजी केशव टाळकुटे यासहित सन ११५१ फसलीचे सालीं चंदावरास फतेसिंग राजे भोंसले याजला सामील झाले. जागजागीं खडण्या घेऊन चंदासाहेबाचे फौजेशीं लढाया मारावर घेण्यांत आल्या. तिकडील फौजेची शिकस्त आपलेकडील फत्ते होऊन चंदासाहेबास धरून कैद केलें. फौजेंत लूट ही मनस्वी आली. चांगली जागा हस्तगत करून राजश्रीचे भाऊबंद परागंदा झाले होते ते आपले स्वस्थळास स्थापित केले आणि जागजागी खडण्या घेऊन चंदावरच्या नौबती दोन पाडाव आणिल्या. एक सरकारांत आली ती साम्प्रत सरकारात सेनासाहेबाचे

———

•. लेखांक १ ला पृ० ३ ओळ ३-२ मद्दा

८१. दोस्त अलीचा जांवई
८२ तंजावर

वाजत आहे व दुसरी कृष्णाजी आठोले समशेर बाहदराकडील त्याचे येथें आहे. दोन वर्षे स्वारीस लागलीं.

बाळाजी विश्वनाथ पेशवे दिल्लीहून साताऱ्यास आले, नतर कौल जाहला. यानवर पेशवाइचीं वस्त्रे मशारनिल्हेचे चिरंजीव बाजीराव बल्लाळ याजला देऊन हिंदुस्थानांत रवाना केलें. गुजराथेचे मार्गे फौजेसहित हिंदुस्थानांत माघारे येतांना, बडोदे प्रांतीं जागजागीं बंदोबस्त करून येत असतां त्र्यंबकराव दाभाडे सेनापति यांचे पदरीं पिलाजी गायकवाड त्याचे पुत्र दमाजी गायकवाड होते. तेव्हां दाभाडे वाट देईनात. त्या प्रसगीं लढाईत दाभाडे मेले व गायकवाड पंत प्रधानाशीं भेटले त्यास्तव गुजराथचा सुभा त्यांजला दिला व दाभाडे याचीं मुलें माणसे धरून कैद केलीं व पुढे दरकूच जाऊन हिंदुस्थानांत चालले. तंव महंमदखान बंगश व झरणेपरणेवाले बुंदेले याशीं लढाई होत होती. तेव्हा बुंदेले झरणेपरणेवाले यानीं बाजीराव बल्लाळ पेशवे याजला पत्र पाठवून आणविलें. बंगशाचें पारिपत्य करून बुंदेले यांणीं बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांजपाशीं सख्यत्व करून झांशी, सागर, देवगाही, कालपी वगैरे प्रांत, गड तिसां लक्षांचा सरकारात पंत प्रधानाचे विद्यमानें दिला. करार करून बाजीराव पेशवे याजला मस्तानी कंचनी त्यांनीं दिली. बहुतसें द्रव्यही देऊन रवाना केले ते साताऱ्यास जाऊं लागले. पुढे नर्मदा नदीच्या किनाऱ्यास बाजीरावाचा कौळ ओंकार मांनधात्यावर झाला. त्याचे पुत्र बाळाजी बाजीराव फौज समेटून साताऱ्यास गेले. कच्चें वर्तमान झाडून अवग्र निवेदन केलें. राजश्रीनीं संतोष पावून बाळाजी बाजीराव यांजला पंत प्रधानाचीं वस्त्रे देऊन मागती हिंदुस्थानांत रवाना केलें.

नतर रघोजी भोंसले चंदासाहेबासह साताऱ्यास राजदर्शनास गेले. चंदासाहेब याजला हुजूर पोहचवून झालें वर्तमान राजश्रीस निवेदन केले. चंदासाहेबास धरून आणिलें आणि भाउबंद स्थळास कायम केले हे ऐकून राजश्रींनीं बहुत खुषी मानून सेनासाहेबास बहुमान वस्त्रे देऊन गौरव केला त्या प्रसगीं सरकारात विनती केली कीं, " राणोजी भोसले संताजी भोसले यांचे भाऊ व कान्होजी भोसले येथें आहेत यांजविषयीं परवानगी दिल्यास घेऊन जाईन. आणिकही भाऊबंद आहेत याजवर कृपावंत होऊन परवानगी व्हावी. " याजवरून आज्ञा झाली. त्यावरून

---

८३. शके १६६१ त आश्वीन मासीं काळझाला

८४ खंडेराव दाभाड्याचा पुत्र पेशव्यांची बखर पृ० ४० शेव ५० पहा

८५ पेशव्यांची बखर पृ० ७-१८ पहा

८६ हा अलाहाबादेचा सुभेदार पेशव्यांची बखर पृ० ३५।३६ पहा.

८७ पेशव्याची बखर पृ० ५४ पहा.

८८ थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र पृ० ८१ पहा

पंतप्रधान यांस दादा साहेबांकडील फौजेची व दत्तपुत्र घेतल्याची [खबर] कळली तेव्हां श्रीमंत ज्येष्ठमासीं स्वारी तयार करून घोडपेस गेले. मोकबला दोन्ही फौजेचा होतां कारभारी चिंतो विठ्ठल पाडव केले. त्याचे बंधू मोरो विठ्ठल जखमा लागून खालीं आले. दादासाहेब घोडप किल्यावर गेले. फौज निघोन गेली. किल्ला वेढिला. तेव्हा दादासाहेब खालीं आले. त्यांस घेऊन सत्ताविसावे दिवशीं मोरो बाबूराव कारभारी यास घेऊन सखाराम भगवंत यासुद्धां पुण्यास आले. रामचंद्रबाबा याचा वाडा सात मजली होता तो जळाला त्या जाग्यांत साठे व बामनभट शालिग्राम व देशपाडे यांस जागा दिल्या. त्यांनीं घरें बांधिलीं. कलम.

शके १६९० सनें ११७८. दादासाहेब यांसि वाड्यांत बंदोबस्तानें ठेऊन श्रीमंत स्वारीस निघाले. बराबर रामचंद्र गणेश व गोपाळ गोविंद व शिंदे होळकर सुद्धां वराडात स्वारी केली. जानोजी भोंसले मोठे फौजेनें चालून आले. सरकारफौजेचा दाब घेऊन पळ काढिला. मागें रामचद्र गणेश व गोपाळराव गोविंद. त्याचे मागे खासे श्रीमंत पंचवीस कोसांचे मजली करून नागपूर लुटले. देवगड चांद पावेतों मुलुकांत रांजीक केले. खंडणी घेऊन तह जाहला. रामचद्र गणेश व शिंदे होळकर हिंदुस्थानांत रवाना केले. श्रीमंत व विसाजी कृष्ण निघोन पुण्यास आले. कलम.

शके १६९१ सैन ११७९. खासा स्वारी करनाटक प्रांतीं कारभारी मोरोबाबूरावबराबर नारायणरावसाहेब. जिजगल[?] किल्यावर हल्ला झाला, तेथें नारायणराव साहेब यांचे हातास गोळी लागली. किल्ला फते झाला. नतर त्रिंबकराव मामा करनाटकांत छावणीस ठेऊन श्रीमत पुण्यास आले. दादासाहेब वाड्यात होते. कारभारी मोरो बाबुराव व सखाराम भगवत. विसाजी कृष्ण व रामचद्र गणेश व शिंदे होळकर हिंदुस्थानात फत्तरगडावर आहेत. कलम.

शके १६९२ सैन ११८०. खासा स्वारी निघोन तांदुळवाडी पावेतों गेली, शरीर अस्वस्थ झाले यामुळे आप्पा बळवत याजबरोबर फौज देऊन मामा क-

---

१४ "सु० स० तिस्सां तिस्सैन (म० अ० ११६९ इ० स० १७६८) रामचद्र गणेश व विसाजी कृष्ण त्रिंबक वगैरे किलयाचे बदोबस्तास होते तेथुन आल्यावर हिंदुस्थानची रवानगी झाली ते मागती खासा स्वारींत येऊन वर्ष प्रतिपदेस हिंदुस्थानांत गेले"

१५ पटवधन

१६. राजीक—नासाडी, धुळधाणी

१७ "सु० स० सब्बैन (म० अ० ११७० इ० स० १७६९) त्रिंबकराव विश्वनाथ कर्नाटकांत" इ० व०

१८ "सु० स० इहिदे सब्बैन कृष्णराव बळवत यास मामाकडे रवाना करून पुण्यास आले" इ० व० कृष्णराव बळवत हेच आपा बळवत. हे बळवतराव गणपत मेहेंदळे पाणिपतच्या लढाईत पडले त्यांचे चिरंजीव भाऊ साहेबाची बखर, शेवट पहा

हे करनाटकांत रवाना केले. खासे पुण्यास आले–कारभारी मोरो बाबूराव, सखाराम भगवंत घरीं. दादासाहेब वाड्यांत. शिंदे होळकर त्रिसाजी कृष्ण रामचंद्र गणेश हिंदुस्थानांत. त्रिंबकरावमामा करनाटकांत. कलम.

१ शके १६९३ सनें[९९] ११८१. खासे स्वारीस निघोन शरीरास विकृती झाली सबब घरास आले. नारायणराव पुण्याहून श्रीमंता कडे गेले. रामचंद्र गणेश हिंदुस्थानातून त्रिसाजीकृष्ण यांचें न बने म्हणोन निघोन आले. भेटी झाल्यावर सारे पुण्यास आले. अमृतराव याचें लग्न होंवयास जाहलें. शिंदे होळकर त्रिसाजी कृष्ण फत्तरगडास. त्रिंबकराव मामा कर्नाटकांत. कलम.

शके १६९४ सनें[१००] ११८२. खांशांचें शरीर अशक्त जाहलें सबब थेवरास श्रीगणपती जवळ राहिले. दादा साहेब पुण्यात वाड्यांत. करनाटकातून त्रिंबकरावमामा स्वारी करून भाद्रपद मासीं आले. दादा साहेब वाड्यांत होते. त्यांस राम शास्त्री बावां सहित थेऊरास आणून स्नेहाच्या गोष्टी सांगून कार्तीक वद्य अष्टमी रोजीं श्रीमंतीं अवतार समाप्त केला. मोरो बाबूराव कारभारी घरीं ठेऊन सखाराम भगवंत कारभारास लाविले. नारायणराव साहेब सार्थक करावयास. संपूर्ण राजमंडळ सुद्धां थेऊरीं जमा झाले. नारायणराव बल्लाळ कारभारी सखाराम भगवंत. श्रीमंत कैलासवासी झाल्या नंतर स्वारी मार्गशीर्ष मासी सातान्यास निघोन गेली. राजदर्शन झाल्यावर राजे यांणीं पेशवाईचीं वस्त्रें श्रीमंतास व अष्टप्रधानांस चाली प्रमाणें वस्त्रें देऊन दिवाणगिरी व मुतालिकी वस्त्रें पुरंदरे यास जाहलीं. नंतर सखाराम भगवंत व बाळाजी जनार्दन फडणीस व हरी बल्लाळ फडके व हुजूरचे दरकदार व रंगो कोन्हेर एकबोटे यांस वस्त्रें दिलीं. महाराजांचा निरोप घेऊन पंतप्रधान पुण्यास आले. दादासाहेब वाड्यात असतां त्यांची कन्या सौभाग्यवती दुर्गाबाई पांडुरंगराव बारामतीकर यास देऊन लग्न केलें. खासे श्रीमंत, कारभारी सखारामपंत, स्वारीस निघोन गंगापुरी गोपिकाबाई होतीं त्यांस भेटून पुण्यास आले. दादासाहेब यांचा बंदोबस्त केला. कलम १

---

९९ "सु० स० इसन्ने सब्बैन (म० अ० ११७२ इ० स० १७७१) खासा स्वारी कढारे [कवरे ?] यास गेली. नगर वगैरे येथें जाऊन पुण्यास आली नारायणराव याची स्वारी निघोन कढारे यास गेली पुढें खासा स्वारी बराबर आली." दु० ब०.

१००. "सु० स० सल्लास (सब्बैन म० अ० ११७३ इ० स० १७७२) नारायणराव पुण्यास कारभारास" दु० ब०.

*अष्टसिद्धि विनायकांपैकीं थेऊर येथील एक

कारकीर्द नारायणराव बल्लाळ.

१ शके १६९५ सनं ११८३. कारकीर्द रघुनाथ बाजीराव व मातोश्री गंगाबाई सुद्धां.

१ पंतप्रधान नारायणरावबल्लाळ कारकीर्द, कारभारी सखाराम भगवंत, शके १६९४ मार्गशीर्ष मासीं वस्त्रे झालीं तागाईत फाल्गून अखेर शके अखेर. इस्तकबिल चैत्र शुद्ध १ शके १६९५ तागाईत भाद्रपद शुद्ध १४. खांसे वाड्यात असतां पूर्वेचे खिडकी लहान असे ती मोठी करावया करितां भिंत पाडिली होती. दरवाजा लावावा तो मिति मजकुरीं स्वारी पर्वतीस जाऊन राघोजी आंग्रे सरखेल त्यांस भेटून वाड्यांत आले. तितक्यात लिमयाबावाचे पुत्र बाबा गोसांवी संस्थान सहित वाड्यात आले होते, त्याचे पंक्तीस भोजन होणें आणि वर्तमान कळलें कीं गारदी दगा मात करणार त्याचा बंदोबस्त हरी बल्लाळ यांस सांगितला. खांसे जेऊन महालांत गेले. तों सुमेरसिंग व महमदइसफ सरदार तलबेचा हंगामा वाड्याजवळ येऊन पडकी भिंतीकडून वाड्यावर चढले. खरकसिंग वाड्यात होता. तो त्यांस मिळाला. गारदी महालात शिरले. दिल्ली दरवाजा लावून घेतला. गोळ्या चालल्या. श्रीमत महालातून निघान दादासाहेब होते त्यांजकडे गेले. सुमेरशिंग मागोमाग आला. तुळाजी पवार खिसमतगार त्याने मागे ओढिला तों चाफाजी टिळेकर खिसमतगार येऊन पोहोंचला. त्याचे गळ्यास श्रीमंतानीं मिठी घातली. सुमेरशिंग व तुळ्या पवार याने तरवारीचे वार टाकून दोघेही ठार केले. दादासाहेब यांस खालीं आणून चौकेखणांत बसविलें. नारोजी नाईक जासूद आला त्यास ठार मारिलें. इच्छाराम पंत ढेरे वाड्यात गेले त्यास दरवाज्या जवळ ठार मारिले. गाई ठार मारिल्या. हरी बल्लाळ फडके वाड्यात जावयास गेले तों दरवाजे बंद. तेव्हां फडके व सखारामपत बुधवारचे चावडीस जाऊन बसले. लोक व फौजा तयार होऊन शहरातील रस्ते धरिले. दादासाहेब याचे चोबदार लोकांस बोलावयास आले. तेव्हां सखारामपंत यांस पुसावयास आले. त्याणीं चिठी वाड्यात पाठविली. तिचे उत्तर आले. ती चिठी घेऊन हरीपंत बारामतीस निघून गेले. सखारामपत आपले घरास गेले. संध्याकाळ झाला. बजाबा पुरंदरे व मालोजी राजे घोरपडे वाड्यात जाऊन आले. श्रीमताचा काळ झाला हें वर्तमान सर्वांस

---

१ "सु० स० अर्बा (सब्बैन म० अ० ११७४ इ० स० १७७३) सन सल्लास मार्गशीर्ष मासीं वस्त्रें झालीं सन अर्बा भाद्रपद मासीं दगा होऊन काळ झाला

आश्विन मासीं विसाजी कृष्ण हिंदुस्थानातून आले.

आश्विन मासीं वस्त्रें आणविलीं व खाशी स्वारी दसऱ्यास बेदराहून म (मु ?) ल्हेर पावेतों गेली " हु० ब०

२ हंगामा=आरडा ओरड. गर्दी.

३. ही चिठी व तिचें उत्तर यांत काय मजकूर होता ते कळत नाहीं.

समजले. नंतर त्रिंबकराव मामा व सर्वत्र मिळोन श्रीमंतांचे शव पुलापाशीं* नेऊन दहन केलें. भाद्रपद शुद्ध १४. दादासाहेब दुसरे दिवशीं पोशाक करून कचेरीस असतां सुमेरशिंग व महमद इसफ यांनीं तलबेचा दगा करून तीन दिवस बसविले. तेव्हां सखारामपंत यांनीं तलबेचा निकाल करून श्रीमंतांस मोकळे केले. कारभार चालला. नंतर चिंतो विठ्ठल व आबाजी माहादेव, सदाशिव रामचंद्र मिळोन स्वारीस बाहेर निघोन, कार्तीक मासीं बजाबा पुरंदरे यांस सातान्यास पाठवून रामराजे यांची वस्त्रे आणिलीं. रघुनाथ बाजीराव शिक्का झाला. स्वारी बेदरास चालली. बराबर सखारामपंत व बाळाजी जनार्दन आहेत. विसाजी कृष्ण हिंदुस्थानांत होते ते फत्तरगड लुटून संपत्ती नेली होती ती जडजवाहीर वगैरे घेऊन लोकाचे फडशे करून जामदारखाना व हत्ती सुद्धां दादासाहेब यांस येऊन भेटले. बावीस लक्ष रुपये जवाहीर व जामदारखाना दादासाहेब यांणीं वाड्यांत ठेवून विसाजीपंत यांस बराबर घेऊन बेदरास गेले. नबाबाची भेट घेतली. ६५,००,००० पासष्ट लक्षांचा मुलुक माघारा देऊन पुढें गेले. सखारामपंत व बाळाजी जनार्दन निरोप घेऊन घरास आले. हरी बल्लाळ घरींच होते. पुण्यास मुतालकीवर नारो आप्पाजी होते. कर्नाटकांत स्वारी चालली. तेव्हां त्रिंबकरावमामा यांबराबर बारा हजार फौज देऊन साबाजी भोंसले याजवर पाठविले. श्रीमंत बल्लारी पर्यंत गेले. पौष अखेर पुण्यांत नारायणराव साहेब यांची स्त्री गंगाबाई गरोदर होती ती निघोन पुरंदरास गेली. सखारामपंत व बाळाजी जनार्दन पुरंदरास गेले. नारायण आप्पाजी मुतालकीस होते त्यांनीं बाईंचे हुकुमावर केशवराव कोतवाल त्यास धरिले. पुण्यांत द्वाही फिरवून हुकूम मानोश्रींचा झाला. दादासाहेब याजबरोबर लोक गेले होते त्यांच्या घरीं चौक्या बसविल्या. त्रिंबकरावमामा भोंसल्या कडे पाठविले होते त्यांनीं साबाजी भोंसले यास अनुकूळ करून कुमकेस आणिलें. हरी बल्लाळ यांस सखारामपंत व नाना फडणवीस यांनीं त्रिंबकरावमामा यांजकडे रवाना केलें. दक्षिणेस बंदा जाहला हें समजून दादासाहेब करनाटकांतून माघारे पंढरपुरास आले. तों त्रिंबकरावमामा चालोन कासेगांव गोपाळपुरावर आले. लढाई होऊन मामा चैत्रमासीं पाडाव गेले. हरी बल्लाळ फौजे सुद्धां निघोन निजामअल्लीस भेटले. कृष्णराव बल्लाळ यांचे विद्यमानें पासष्ट लक्षाची जहागिरी भाऊसाहेब यांनीं घेतली होती ती देऊन नबाबा सुद्धां चालून आले. दादासाहेब यांनीं दोन मुक्काम करून, कूच करून [illegible] पुरास गेले.

---

* पूल लकडी-मार्गे पु० १ टी० ७० पहा।

५ जो उदगीरच्या लढाईंत भाऊ साहेबानीं मिळविला होता तो.

६. नारो अप्पाजी तुळशीबागवाले.

७. गंगाबाई

८ पाडाव गेले=धरले गेले.

मामा नखमीं होते त्यांचा काल चैत्रमासीं खडकतचे मुक्कामीं जाहला. हरी बल्लाळ नबाबाची फौज सुद्धां होती. तों अधिक वैशाख शुद्ध७ शके १६९६ गंगाबाई प्रसूत झाली. पुत्र माधवराव झाले. दादासाहेब सातपुड्याचे डोंगर पार गेले. फौज माघारी येऊन हरी बल्लाळ यास भेटले. बजाबा पुरंदरे व मुजुमदार व चिटणीस वगैरे निघोन पुरंदरीं श्रीमंता जवळ आले. सखाराम भगवत व नाना फडणीस यांस भेटले. कारकीर्द रघुनाथ बाजीराव महिने.—

८५ स्वारींत व मुक्कामीं शिक्का भाद्रपद तागाईत चैत्र अखेर शके १६९५ आठ महिने मुतालकी शिक्का चालला.

८४ पुरंदराहून मातोश्रीचा हुकूम माघ शुद्ध५ तागायत अधीक वैशाख शुद्ध१४ शके १६९६.

कारकीर्द माधवराव नारायण प्रधान.

१ शके १६९६. श्रीमंत व मातोश्री गंगाबाई व कारभारी सखाराम भगवंत व बाळाजी जनार्दन. किल्यावर राहून हुकूम चालवितात. त्रिंबकरावमामा व हरी बल्लाळ नबाबास घेऊन दादासाहेब यांचे मागें लाविले. दादासाहेब बऱ्हाणपुरावरून सातपुडा पार गेले. नबाबाची छावणी औरंगाबादेस झाली हरी बल्लाळ खानदेश प्रांतींहून आले व श्रीमंतांस किल्यावर ठेवून सखाराम भगवत व बाळाजी जनार्दन हे फौजे सुद्धां दादासाहेब यांची समजूत करावी म्हणून गेले. थांलनेर घेतलें. नबाब येऊन भेटले. श्रीमंतांची समजी झाली नाहीं. तेव्हां त्यांस निरोप देऊन किल्यास दाखल झाले. थालनेर बऱ्हाणपूरची स्वारी खमस सबैनांत झाली. नारो आप्पाजी पुण्यात कामावर त्यांस किल्यावरून आज्ञा येताच गेले. दादासाहेब यांचे बराबर लोक गेले होते त्यांचेघरीं चौक्या बसविल्या. लोक घरास आल्यावर हुकुमा प्रमाणे चौक्या उठवीत होते. मार्गशीर्ष मासीं इंग्रज कोंकणांत येऊन साष्टी किल्ला घेतला. त्याजवर विसाजी कृष्ण पाठविले. त्याजवर दादासाहेब सातपुड्याच्या डोंगरातून जातां जातां सौभाग्यवती आनंदीबाई गरोदर होतीं त्यांस मार्गीचे श्रम न सोसत सबब पवाराकडे धारेचे किल्यात ठेवून आपण पुढें गेले. सौभाग्यवती आनंदीबाई पौष शुद्ध६स सक्रांतीचे पूर्वीं प्रसूत होऊन पुत्र बाजीराव झाले. ती खबर किल्ले पुरंदरास आली. श्रीमंतीं वस्त्रे व इनाम दिल्हें. नारो आप्पाजी पुण्यांत होते त्यांचा काळ फाल्गुन शुद्ध ५ झाला.

---

९. "सु० स० खमससबैन (म० अ० ११७५ स० इ० १७७४.) खानदेशातून हरी बल्लाळ गुजराथप्रांतीं. साष्टी मार्गशीर्ष मासीं गेली" डु० ब०

१०. हें थालनेर 'तालनेर' असावे

त्याचे भाचे जनार्दन आप्पाजी कारभार करू लागले, व त्याचा पुत्र तात्या किल्याचा कारभार करू लागले. कलम.

१. शके १६९७ सन ११८५. खासे व कारभारी किल्यावर. कोणास येणा जाणारास परवानगी लागत होती. होळकर व महादाजी शिंदे हिंदुस्थानांतून देशीं आले. हरी बल्लाळ फौजे सुद्धा दादासाहेब ज्या मार्गे गेले तेही तिकडेच गुजरात प्रांतीं आहेत. दादासाहेब सुरतेकडे आहेत. रामचंद्र गणेश फौजे सुद्धां तळेगांवावर होते तेथून करवीरास पाठविले. कोन्हेरराव पटवर्धन यास करनाटकांत रवाना केले. पुण्यांत जनार्दन आप्पाजी. कलम.

१ शके १६९८ [१२]सन ११८७. खासा श्रीमंत व कारभारी किल्ले पुरंदरीं होते. भाऊसाहेबाच्या नावें पूर्वी तोतया आला होता. त्याची चौकशी करून, बेडी घालून, किल्ले रत्नागिरीचे सुभेदार रामचंद्र नाईक पराजपे, त्यांचे स्वाधीन केले. त्याणीं त्यास काढून, लोक जमा करून, भाऊसाहेब म्हणून किल्ले घेतले. ही खबर किल्ले पुरंदरीं आली तेव्हा महादजी शिंदे यासि हुकूम देऊन पाठविलें त्यानीं जुन्नर किल्यास वेढा घातला. तो तेथून पळून कुलाब्यास गेला. तेथें राघोजी आंग्रे सरखेल यानीं धरून शिंद्याचे हवाली केला. शिंदे पुण्यास घेऊन आले. बाबूजी नाईक वगैरे लोकांस दाखवून खोटासा निश्चय करून, उटावर बसवून, शहरात फिरवून कुभारवेशीबाहेर मेकसू घालून मारला. मार्गशीर्ष शुद्ध ७ मगळवारीं. हरी बल्लाळ गुजरात प्रांतीहून किल्ले पुरदरीं आले. कर्जपट्टी लोकांवर [१३]घेतली. बाजीपंत आण्णा फौज देऊन कोंकणात पाठविले होते ते शिंद्यानीं धरले. ते निघून करवीराकडे शिरोळ कवठ्यावर रामचंद्र गणेश होते त्यांस मिळाले. कोन्हेरराव पटवर्धन करनाटकात होते त्याची आणि हैदरनाईकाची लढाई झाली. पांडुरगराव पटवर्धन पाडाव गेले. फौज कर्नाटकांत आहे. भिवराव यशवत पानसे याबरावर तोफखाना व फौज कोंकणात किल्ले घेतले होते त्याचे बदोबस्तास पाठविलें. कलम.

---

११. या गृहकलहाच्या वेळीं पेशव्याच्या राज्यावर जे अनेक हल्ले करणारे उत्पन्न झाले त्यापैकीं कोल्हापुरकर एक होत दुसरे इग्रज, हैदर, निजाम वगैरे

१२. सु० स० सब्बासबैन (म० अ० ११७७ इ० स० १७७६) हरी बल्लाळ गुजराथेंतन आले बाजी गोविंद तोतया भीमराव पानसे कोंकणात बदोबस्तास पांडुरगराव स्वारीस कर्नाटकात धरिले गेले मोरो बाबूराव फाल्गुन अखेर कारभार करू लागले रामचंद्र गणेश कोरेगांवपर्यंत होते." दु० व० पाडुरगराव पटवर्धन यास हैदरानें पिंजऱ्यात घातलें होतें ! ! तेथेंच त्याचा काळ झाला मोरो बाबूराव हे मोरोपंत दादा फडणीस

१३ ही कर्जपट्टी मोहिमेच्या खर्चाबद्दल असावी. मागें पृ १३ टी. " पहा

१ शके १६९९ सनं ११८७. श्रीमंत व कारभारी पुरंदरी व जनार्दन आप्पाजी पुण्यात. हरी बल्लाळ फौज घेऊन कर्नाटकात गेले. महादजी शिंदे करवीरावर रामचंद्र गणेश त्यास मिळाले तुकोजी होळकर देशीं असता मोरो बाबूराव यांणी मसलत करून बजाबा पुरंदरे व माधवराव निळकंठ होळकरा बरोबर पुण्यास येऊन मातोश्री पार्वतीबाई यांजला घेऊन येरवड्यावर राहिले. तेथून थेऊरावर गेले तेथें पुरंदराहून सखाराम भगवत आले. फाल्गुन मासीं मोरो बाबूराव फौजे सुद्धा व होळकर सासवडास गेले. सखाराम भगवत व नाना फडणीस नारायणा जवळ व मान्चीखालीं मोरोबानीं कारभार करावा म्हणों लागले. असे काहीं दिवस गेल्यावर श्रीमंतांचा बंदोबस्त नाना व सखारामपंताचा होता. हरी बल्लाळ कर्नाटकांत होते त्यासि बातमी कळली त्यावरून ते कर्नाटकांतून निघून माहादजी शिंदे ह्यास करवीरीं भेटून बराबर घेऊन ज्येष्ठ अखेरीस दाखल जाहाले. सखाराम भगवत व बाळाजी जनार्दन याच्या भेटी झाल्या. फौज मोठी जमली. तेव्हा होळकर लुटावा तर सरदार मोठा यास्तव शिंद्यानी आपल्याकडे घेतलें. मोरो बाबूराव व बजाबा पुरंदरे कैद करून नगरास आषाढमासीं नेले. बजाबास किल्यावर ठेविले. शिंदे निरोप घेऊन जामगावास गेले. रामचंद्र गणेश कोरेगाव पर्यंत जाऊन माघारे आले. पुण्यास कारभारी जनार्दन आप्पाजी. माहदजी शिंदे यांणीं बऱ्हाणपूर शहर व असेर किल्ला व जहागीर श्रीमंता जवळून घेतली. कारभारी बाळाजी जनार्दन आणि सखाराम भगवत कैद[१६] करून आपण शिंदे हिंदुस्थानात गेले. कलम.

१ शके १७०० सन ११८८. श्रीमंत[व] कारभारी पुरंदरीं होते. दादासाहेब यांनीं इंग्रज बरोबर घेऊन बोरघाटास आले. तेव्हा महादजी शिंदे जामगांवीहून घाटतोडीं आले. नाना फडणवीस व सखारामपंत हे फौजेसुद्धा आले. इंग्रजाचे विद्यमाने दादासाहेब शिंद्याकडे आले. हरीबाबा त्याजबरोबर देऊन हिंदुस्थानात लाविले. इंग्रेज निघून गेले. शिंदे रहिमतपुरास गेले. तेथें शिंद्याची कन्या बाळाबाई लाडोजी नरशिंगराव देशमूख यास देऊन लग्न केलें. सखाराम भगवत फाल्गुन मासीं वांईस गेले. त्यानीं आपली कन्या सचीवाचे पुत्रास देऊन लग्न केलें. नाना फडणवीस किल्यावर होते. शिंदे लग्न करून किल्यास आले. सखाराम भगवतही आले. श्रीमतांची स्वारी

१४ “सु० स० तिस्सा सब्बैन (म० अ० ११७८ इ० स० १७७७) वैशाखमासीं स्वारी पुरंदराहून पुण्यास मुजीकरिता आली ” दु० ब०.

१५ नारायण कोण ? सवाई माधवरावास असें म्हटले काय ?

१६. ‘कैद’ बाबद्दल ‘कायम’ असें असावें.

किल्याखालीं डेऱ्यास आली. कचेरी केली. तेथें सखोराम भगवंत कैद करून सिंहगडास पाठविले. तेथून प्रतापगडास गेले. नतर शिंदे निघोन जामगावास गेले. शके मजकूरीं रामराजे यांनीं दत्तपुत्र वावीकर भोंसले यांचा घेऊन अवतार समाप्त केला. त्याचें नांव शाहू राजे ठेविलें. चैत्रमासापासून नवी मुद्रा झाली. कलम.

१ शके १७०१ श्रीमंत पुरदरींहून उतरून पुण्यास यावयाकरितां जेजुरीस आले. इंग्रेजांचा वकील पुण्यास आला. त्यास राहण्यास जागा मुळामुठा संगमीं दिली. श्रीमंत फौजसुद्धां चैत्र शुद्ध १ प्रतिपदेस पुण्यास वाड्यांत दाखल झाले. शिंदेही पुण्यांत आले. सरकारचे डेरे गारपिरावर उभे केले. श्रीमतांची मुज पर्वतीवर झाली. समारंभ मोठा केला. शिंदे वगैरे मुंजीस होते. मुंज झाल्यावर खासे वाड्यात दाखल. शिंदे हिंदुस्थानांत रवाना केले. डेरे अखेर सालीं वाड्यात आणिले. चिंतो विठ्ठल शिंद्यानीं बरोबर नेले व बाजी गोविंद जोशी स्वारीस कोंकणांत. कलम.

१ शके १७०२ सन ११९० श्रीमंत पुण्यांत वाड्यांत होते. इंग्रज आला म्हणून स्वारी पुरदरास किल्यावर गेली. हरी बल्लाळ फौजेसुद्धां इंग्रजावर कोंकणांत गेले. नाना फडणवीस फौज घेऊन पुनवल्यावर जाऊन राहिले. घाटाचे तोडीं बदोबस्त केला. पुणें पळालें. इंग्रेज पुढें आल्यावर पुण्यास आग द्यावी ही ताकीद भास्करपंत कार्नाटकर यांजबरोबर जनार्दन आप्पाजीस पाठविली. परतु आगीचा प्रसग पडला नाहीं. इंग्रज गेले. हरी बल्लाळ खालीं कोंकणांत. बाळाजी जनार्दन वरघाटीं. इंग्रेज शिकस्त होऊन गेले. श्रीमत पुरदरींहून पुण्यास आले. बाळाजी जनार्दन व हरी बल्लाळ येऊन भेटले. गणेशपत [18]भोरे [?] कोंकणांत ठेविले होते ते गुजरात प्रांतींहून आले. रामचद्र गणेश कोंकणात शात झाले. त्यांचे पुत्र माधवराव रामचद्र व बाजी गोविंद गुजरात प्रांतीं गेले. ते अखेरीस आले. कर्जपट्टी लोकावर घातली. शिंद्यानी चिंतो विठ्ठल यांस नेले होतें ते आणून किल्यावर कैद केले. ते मेले. सखाराम भगवत शायरीकिल्यावर शांत झाले. नारायणराव साहेब याजवर ज्यांणीं हात टाकिला त्यांचीं पारपत्यें होत आली. महमद इसफ व सुमेरशिंग व खरकशिंग व तुळाजी पवार वगैरे जे सांपडले ते मारिले. बजाबा पुरदरे द्रव्य घेऊन सोडिले. मुजुमदारीवर आबा मुजुमदार केले. त्याचे घर जप्त केलें होतें.

---

१७ सखाराम बापूंचें स्वदस्तुरचें कितुरी पत्र नानांच्या हातीं लागलें होत पेशव्याची बखर पृ० १११ पहा

१८ "गणेश विश्वनाथ बेहरे पुढें गणेशपत खानदेशात गेले" दु० व० १० वर पृ० ३ - टी० १३ पहा

समस्तां मनीं लागली थोर चिंता । कपी बोलती नासलें कार्य आतां ॥ ८० ॥
पुढे राघवा शोक तो आवरेना । धरीतां बळें धीर पोटीं धरेना ॥
मिळालीं दळें भोंवतीं दैन्यवाणी । विलापे वदे राम कारुण्यवाणी ॥ ८१ ॥
पुढें बोलता जाहला वैद्य तेथें । प्रभू शोक केल्या पुढें काय होतें ॥
म्हणे औषधी शीघ्र अतां आणाव्या । न जातां निशी सर्व देहीं पिळाव्या ॥ ८२ ॥
बहूसाल तो पंथ दूरस्त आहे । करा वेग हा काळ जातो न राहे ॥
समस्तांकडे पाहिले राघवानें । कपी बोलते जहाले सर्व मानें ॥ ८३ ॥
बळासारिखी बोलिली सर्व सेना । निशीमाजि तो आचळू आणवेना ॥
रघूनायकें पाहिलें मारुतीला । कपीराज तो शीघ्र ऊदीत जाला ॥ ८४ ॥
म्हणे राम गा मारुता ये प्रसंगीं । विरांसारखी शक्ति तूं बोल वेगीं
वदे मारुती स्वामि देवाधिदेवा । गिरी आणितों शीघ्र सांगाल तेव्हां ॥ ८५ ॥
तयें बोलतां राघवा सूख जालें । प्रतीउत्तरीं कपीतें गौरवीलें
म्हणे मारुती जाय गा हे प्रसंगीं । गिरी आणिला पाहिजे रात्रभागीं ॥ ८६ ॥
म्हणोनी तुवां शीघ्र आताचि जावें । विरा लक्ष्मणालागि त्वां ऊठवावें ॥
कपी मारुती वीर तैसा उडाला । अकस्मात तो आश्रमामाजि गेला ॥ ८७ ॥
स्थळें निर्मिलीं रम्य नानापरीचीं । बहूसाल तीं भूवनें कूसरीचीं ॥
मुनी बोलती हो दयाळा[W] बसावें । फळें तोय सेऊनि सूखें रहावें ॥ ८८ ॥
म्हणे मारुती राहतां पूरवेना । तृषा लागली धीर पोटीं धरेना ॥
मुनीनें तडागा जळा दाखवीलें । जळा सेवितां थोर आश्चर्य जालें ॥ ८९ ॥
जळातूनि धाविन्नली जी विशाळा । विरें मारुतें देखिलें तीस डोळां ॥
मिठी घातली मारुतें चूर्ण केली । तिच्या मेदमांसें भुमी तृप्त जाली ॥ ९० ॥
निघाली तियेतूनि ते दिव्य कांता । निरूपी मुखें सर्व साकल्य वार्ता ॥
म्हणे राक्षसू बैसला कूडभावें । समर्था प्रभो त्यासि आधीं वधावें ॥ ९१ ॥
नव्हे मिथ्य साचार हें सांगतें मीं । प्रभो धाडिला रावणें काळनेमी ॥
तयें बोलतां मारुती वाँड जाला । ऋषी ऊठला शीघ्र युद्धासि आला ॥ ९२ ॥
महावीर राक्षेस कैसा कुकर्मी । बहूसाल ते जाहले काळनेमी ॥
प्रसंगीं तये थोर संग्राम जाला । कपीच्या करें काळनेमी निमाला ॥ ९३ ॥
विरें सुंदरीलागिं उद्धार केला । उडाला बळें तो नभामाजि गेला ॥
गिरीचंद्र टाकूनियां लागवेगीं । कपी वीर द्रोणाचळीं ते प्रसंगीं ॥ ९४ ॥
वटा वेढिता जाहला शेष जैसा । गिरी बांधुनी छेदिला शीघ्र तैसा ॥

५५ कूसरी=कौशल्य. W. दयळा—हो पुढें शीघ्र यावें. ५६. मेद=चरबी ५७. कूडभाव=कपटभाव. ५८. वाड=मोठा.

उडाला नभामाजि तो लागवेगें । बळें जातसे मारुती व्योममार्गे ॥ ९५ ॥
कपी लागवेगें बळें जात आहे । मही मंडळीं तेज हेलावताहे ॥
अयोध्यापुरीमाजि रामानुजानें । कपी भेदिला पाडिला एक बाणें ॥ ९६ ॥
मुखीं रामनामावळी बोलताहे । महावीर तो त्यास येऊन पाहे ॥
ह्मणे कोण तूं सांग आम्हा कपी रे । बहूसाल तूं दीससी साक्षपी रे ॥ ९७ ॥
मुखीं रामनामें सखा वाटतोसी । विरा कोण तूं कोठपर्यंत जाशी ॥
ह्मणे मारुती वोखटें थोर जालें । सुमित्रासुतालागिं देहांत आलें ॥ ९८ ॥
समाचार सांगीतला मारुतानें । मुखें बोलिलें शीघ्र रामानुजानें ॥
कपी कष्टलासी बहू दूर जातां । सुखें बाणमूखावरी बैस आता ॥ ९९ ॥
त्वरें पाठवीतों विरा शीघ्र जावें । पुढें राहिलें कार्य ×वेगीं करावें ॥
ह्मणे मारुती हे कदांहि घडेना । उडाला नभीं लंघितो देशनाना ॥ १०० ॥
त्रिकूटाचळीं राम तो वाट पाहे । विरेंवीर तो सर्व ही बैसला हे ॥
अवस्था बहू लागली आवरेना । बहू रात्र जाली कपी का दिसेना ॥ १०१ ॥
बहू राम तेथें उतावेळ जाला । अकस्मात तो मारुती शीघ्र आला ॥
कपी सर्व आनंदले गर्जताती । प्रभूलागिं सांगावया शीघ्र जाती ॥ १०२ ॥
मनीं चिंतिलें शीघ्र हातासि आलें । तयासारिखें ते समस्तांसि जालें ॥
सुषेणें रसू काढिला औषधींचा । क्षतामाजि तो वोतिला अमृताचा ॥ १०३ ॥
सुमित्रासुतालागिं आरोग्य जालें । समस्तीं चिरीं मारुता गौरवीलें ॥
त्वरें ऊठिला वीर सौमित्रबाहो । रघूनायकें देखिला दिव्य देहो ॥ १०४ ॥
कपी राम सौमित्र मेळा मिळाला । गिरी मारुती शीघ्र ठेवून आला ॥
पुन्हा मागुती भेटती एकमेकां । तया देखतां सूख जालें अनेकां ॥ १०५ ॥
कथा ऐकतां नासतें कार्य होतें । महा विघ्न ते भग्न होऊनि जातें ॥
सुखानंद आनंद नानाविलासी । अखंडीत हे प्रचिती रामदासीं ॥ १०६ ॥

प्रसंग नववा.

ह्मणे वीर सौमित्र स्वामी समर्था । बळें तोडिजे थोर चत्वारि चिंता ॥
सुरेशासि ह्या मुक्त आधीं करावें । अरिभ्रातया राज्य हे शीघ्र द्यावें ॥ १ ॥
कपीराज हा राज्य त्यागूनि आला । कपीशीं पुन्हा पाहिजे शीघ्र गेला ॥
प्रभो नीजबंधूस त्या भेट द्यावी । अयोध्यापुरी सर्व सूखी करावी ॥ २ ॥

५९. रामानुज=रामाचा धाकटा भाऊ भरत. ×. वेगीं करावें–सिद्धीस न्यावें ६०. सुषेण=रामाच्या वैद्याचें नाव ६१. सुरेश=इंद्र. ६२. अरिभ्राता=बिभीषण ६३ कपीराज=सुग्रीव ६४. निजबंधु=आपला भाऊ भरत.

पुढें शीघ्र त्या रावणाच्या वधार्ती । समाधान तें पाविजे ते समस्ती ॥
म्हणोनी त्वरें हेंचि आतां करावें । बळें सर्व लोकत्रया सूख द्यावें ॥ ३ ॥
वदे रावणानूज वाक्य प्रमाणें । प्रभो कल्पवृक्षातळीं काय ऊणें ॥
परी होम आरंभिला रावणानें । पुरा जालिया भीडिजे त्यासि कोणें ॥ ४ ॥
कपी वीर ते पाठवावे भुपाळें । महा होमविध्वंसिजे शीघ्र काळें ॥
अरी रावणू तो रणामाजि येतां । पुढें पाठवावे तया मोक्ष पंथा ॥ ५ ॥
प्रभू हेर ते गुप्त लंकेसि गेले । समाचार साकल्य घेऊनि आले ॥
कपींद्राकडे पाहिलें राघवानें । विरां जाणवीलें तया सुग्रिवानें ॥ ६ ॥
पुढे ग्रयसख्यीं[1] कपी सिद्ध जाले । सहस्त्रें दहा वीर मार्गे मिळाले ॥
हनूमत तारासुतू[2] जांबुवंतू । गवाय्‌ सुषेणू बळी वीर्यवंतू ॥ ७ ॥
सुंगधू कपी नीळ तो शर्भ नामें । महा मैंद तो द्वीविदू वीर धर्में ॥
सहस्त्रें दहार्शी बळें सिद्ध झाले । महा वीर ते व्योमपथें[3] निघाले ॥ ८ ॥
किती एक राक्षस ते रक्षणेशीं । कपींनीं बळें युद्ध केलें तयाशीं ॥
मुखें हाकिती हाकिती थोर नेटें । तया पूसती रे दशग्रीव[4] कोटें ॥ ९ ॥
गुहेचे मुखीं लाविली चंड शीळा । तये भोंवते जाहले वीर गोळा ॥
शिळेनें शिळा फोडिली थोर घातें । कपी चालिले ते गुहेचे नि पथें ॥ १० ॥
पुढें मारुती चालिला लागवेगें । कपी चालिले सर्व ही मागमागें ॥
महायोगियाचे परी बैसला तो । नभीं पावकू[5] तो भडाडीत जातो ॥ ११ ॥
तया हाणते जाहले द्रूमपाणी[6] । मुखीं हाकिती टाकिती घोर वाणी ॥
शिळा शीखरें हाणती तो उठेना । कपी लोटती ध्यान त्याचें सुटेना ॥ १२
कितीएक ते गर्जती कर्णबीळीं । मुखामाजि ते टाकिती एक धूळी ॥
विरीं वानरीं मांडिलीसे धुमाळी । बहूतांपरी तांडिला होमकाळीं ॥ १३ ॥
बहूतांपरी मांडिले प्रेत्न नाना । परी रावणू काहि केल्या उठेना ॥
विरें अंगदें थोर वीचार केला । बळें शीघ्र अंतःपुरामाजि[7] गेला ॥ १४ ॥
बहूसाल अंतःपुरीं त्या सुनारी । तयांमाजि मंदोदरी मुख्य नारी ॥
तियेलागिं घेऊनि वेगी उडाला । महावीर तेथें अकस्मात आला ॥ १५ ॥
अलंकार चीरें[8] करें चूर्ण जालीं । बहू कंकणें भूषणें भग्न केलीं ॥
कपी कंचुकी[9] केश वोढूनि घेती । विटबूनि लोटूनिया शीघ्र देती ॥ १६ ॥

---

१ ग्रथसख्या=चोवीस हजार (वाल्मीकि रामायणाची ग्रथसख्या चोवीस हजार आहे) २. तारासुत=अंगद ३ व्योमपथें=आकाश मार्गानें. ४. दशग्रीव=दहा आहेत ग्रीवा (मस्तकें) ज्याला ५ पावक=अग्नि. ६ द्रुमपाणि=द्रुम (वृक्ष) आहेत हातांत ज्याच्या ते. ७ अंत पुर=जनानखाना ८. चीरें=वस्त्र ९ कंचुकी=चोळी

अरे रावणा घे तुझी नीज कांता । जगज्जननी आणिली व्यर्थ सीता ॥
तिथे ऊसने काढिती द्रूमपाणी । वदे मुख्य मंदोदरी दैन्यवाणी ॥ १७ ॥
अहो प्राणनाथा असें काय केलें । तुम्हा देखता कीं मला कष्टवीलें ॥
महा रम्य नेत्रीं महा बोध जाती । विलापें करू लागली ते रूदती ॥ १८ ॥
करूणास्वरें रावणालागिं बाहे । प्रभू धाव रे वानरू नेत आहे ॥
प्रसगीं तये घोर आकांत जाला । भुमीकंप होता चि पाहों निघाला ॥ १९ ॥
पुढे अंगदा लात हाणोनि पाडी । तया जांबुवंतासि वेगें लथाडी ॥
कितीएक ते ताडिले मुष्टिघातें । किती वोढिले पाडिले व्योमपथें ॥ २० ॥
नभीं ऊर्ध्व पाहोनि वेगीं उडाला । बळें झोडिलें पाडिलें मारुतीला ॥
धरी ह्रदयीं शीघ्र मंदोदरीला । विवेके चि सबोखिलें[10] त्या वधूला[11] ॥ २१ ॥
अहल्या सती ते शिळारूप होती । विचारूनि पाहे नळाची दमंती ॥
बहू कष्टली मुख्य वृंदा पुलोमा । सिता सुंदरी सांगणें काय तुम्हां ॥ २२ ॥
बहूतां परी ते सती तोषवीली । पती धाडिता भूवनामाजी[12] गेली ॥
दळें सिद्ध केलीं रथारूढ जाला । रणीं शूर संग्राम सैरा निघाला ॥ २३ ॥
प्रतापें बळें वाहिनी[13] घोर चाले । कपी वीर ते सर्व पूर्वींच गेले ॥
पुढे सोडिता जाहला बाणजाळें । बळें धावती प्रेरिले दूत काळे ॥ २४ ॥
कपीभार ऊठावले लागवेगें । करीं घेतलीं वृक्ष पाषाण शृंगें ॥
बळें टोकित जाहले द्रूमपाणी । रणीं रावणें भेदिले सर्व बाणीं ॥ २५ ॥
गळाले महा वीर धाकें पळाले । चळीं कांपती राघवा आड गेले ॥
उभा राहिला राम तो वीर गाढा । करीं घेतला चंड वोढूनि मेढा[14] ॥ २६ ॥
बहू बाण सोडी महा वीर कैसा । रणीं क्षोभला काळ कृत्तांत जैसा ॥
महा वीर ते दोघ सन्मूख आले । बळें सोडिती बाण बाणीं मिळाले ॥ २७ ॥
रणामाजि ते तोडिती बाण बाणीं । बहू मातली ते क्रिरश्री कुराणी ॥
पुन्हा रावणें सोडिल्या बाण कोडी[15] । लिलाविग्रही[16] राम तात्काळ तोडी ॥२८॥
बहू क्षोभले व्योम संपूर्ण केलें । शरीं दाटलेसे नभो थाट जाले ॥
बळें तोडिती एकमेका शिरांचे । पुन्हा मागुती भार येती शरांचे ॥ २९ ॥
रणीं झुंजली ते महा वीर बाहो । मोहो पावले ते भयें केतु राहो[17] ॥

---

१०. सबोखिलें=समजाविलें ११. वधू=स्त्री १२. भुवनामाजि=घरांत १३. वाहिनी=फौज. १४. मेढा=तिरकमठा. १५ बाणकोडी=कोट्यावधि बाण १६ लीलाविग्रही=क्रीडे करितां धारण केलें आहे शरीर ज्यानें असा (राम) १७. राहूकेतु राक्षस, व नवग्रहात या दोघाची गणना आहे. ज्योतिष दृष्टीनें पाहिल असता पृथ्वीची कक्षा व चंद्रकक्षा याचे जे दोन संपात म्हणजे छेदनबिंदु तेच हे होत

बुधा मंगळा थोर आकांत आला । शनी सोम तो आपधाकें पळाला ॥ ३० ॥
ग्रहानेंग्रह भूतलाप्रत आले । विमानाहुनी देव धाके पळाले ॥
दिशा दिग्गजा व्यापिलें अंतकाळे । चळी द्विचळी कांपती ते चळाळें ॥ ३१ ॥
महावीर ते मातले घोर मारें । दिशा दाटल्या व्यापिलें अंधकारें ॥
पुढें पाहता येकमेका दिसेना । ध्वनी मानली ऊठले घोष नाना ॥ ३२ ॥
महावीर दोघे रणीं स्तब्ध जाले । पुढे पाहतां बाण बाणी गळाले ॥
पुन्हा मागुती हाणिती एकमेका । भरे नीकुरें टाकुनि थोर शंका ॥ ३३ ॥
पुढे रावणू पंन्नगास्त्रास सोडी । तयें चालिल्या त्या नभीं सर्पकोडी ॥
उभ्या वानरामाजि आकांत जाले । मुखें बोलती सर्प रे सर्प आले ॥ ३४ ॥
गरूडास्त्र तें राम सोडी भडाडा । नभीं चालिलीं पक्षिकूळें झडाडा ॥
तिहीं तोडिलीं सर्प कूळें तडाडां । कपी गर्जती नामघोषें घडाडा ॥ ३५ ॥
पुढें रावणें सोडिली तीं अचाटे । नभीं चाललीं थोर गंधर्वथाटें ॥
भुमी पाय आकाशपर्यंी शिशोळे । बहू भार ते धावले येकवेळे ॥ ३६ ॥
निवारावया राम तो तें चि सोडी । नभामाजि तें अस्त्र अस्त्रासि तोडी ॥
रणीं रावणू थोर क्रोधाग्नि ज्वाळा । रूपे जाहला थोर कर्कोट काळा ॥ ३७ ॥
शरा अस्त्र ते सोडिलें लंकनाथें । बहूसाल वर्षाव केला अनर्थें ॥
महासिंह नानापरी सर्प जैसे । महामत्त व्याघ्रापरी बाण तैसे ॥ ३८ ॥
वज्राअस्त्र सोडूनि राजीवनेत्रें । असभाव्य तीं चालिलीं वज्रअस्त्रें ॥
तिहीं सर्व ही बाण छेदून नेले । कपी वीर ते थोर आनंदवीले ॥ ३९ ॥
तया रावणा कोप पोटीं भडाडी । कडाडीत कोपें रणीं बाण सोडी ॥
अकस्मात तो त्यावरी स्पर्श जाला । गडाडीत मेघापरी शब्द केला ॥ ४० ॥
रथारूढ जाला रणीं लंकनाथू । पदीं चालतो रामराजा समर्थू ॥
नभीं देव ते देखवेना तयांला । रथू मातली शीघ्र तो पाठवीला ॥ ४१ ॥
बहू शस्त्र मंडीत रत्नीं विराजे । परी अंतकातुल्य तो राम साजे ॥
नभीं दुंदुभी घोष आकाश गाजे । तया रावणा अतरीं क्रोध माजे ॥ ४२ ॥
पुढें बोलता जाहला घोर वाणी । तुला साह्य जाला रणीं वज्रपाणी ॥
उभा रे रिपू खोळितो आजि बाणीं । तुझीं झुजता थोर वाटे शिराणी ॥ ४३ ॥
तुझा बधु म्यां पाडिला एकवेळां । रणामाजि त्या देखिले त्वा चि डोळा ॥
तयासारिखें तूज मारीन आतां । पतंगापरी जाळितों जातजातां ॥ ४४ ॥

---

१८. पन्नगास्त्र=सर्पास्त्र १९ शिसाळे=मस्तकें. २० कर्कोट= सर्प. २१. राजीव नेत्र= कमलनयन २२. मातली=इंद्राचा सारथी २३. अतक=यम २४. दुदुभी=नगारा. २५ वज्रपाणी=इंद्र २६ शिराणी=आवड.

पुढे ऐकता राम बोले तयासी । म्हणे ऐकरे रावणा गर्वराशी ॥
असंभाव्य रे वैभवें मातलासी । मराया रणीं आजि तू पातलाशी ॥ ४५ ॥
म्हणे राम रे रावणा वीरधर्मे । रणामाजि मीं तूज मारीन नेमें ॥
पळालासि कोठें तरी हें सुटेना । तुझी मृत्युवेळा कदा पालटेना ॥ ४६ ॥
रिपू जाणरे तूजला मृत्यु आला । दिल्हें अक्षयी राज्य बीभीषणाला ।
सिते कारणें थोर कापट्य केलें । अभाग्या तुझें सर्व ही राज्य गेलें ॥ ४७ ॥
तयें बोलता कोपला वीर गाढा । रणामाजि त्या घर्डिल्या वज्रदाढा ॥
पुढें शूळपाणी करी सज्ज मेढा । बळें बोढितां चूकला राम बोढा ॥ ४८ ॥
कडाडीत घोषें रणीं तेचि काळीं । रघूनायका बैसला बाण भाळीं ॥
असंभाव्य तो कोपला चापपाणी । दशग्रीव तो छेदिला शीघ्र बाणीं ॥ ४९ ॥
बळें मारिती वारिती बाणजाळें । पुन्हा क्षोभले धावती ते उफाळें ॥
रिपू कोपला थोर काळाग्नि जाला । तया रावणा थोर आवेश आला ॥ ५० ॥
प्रतापें रणीं राघवें एकवेळें । बळें फोडिलीं बाणघातें कपाळें ॥
रथी सारथी पाडिले अश्व जे का । विरें नीकुरें भेदिले एकमेका ॥ ५१ ॥
बळें छेदिता जाहला बोछू दतीं । बहू बाण ते सोडिले व्योमपथीं ॥
कितीएक ते राघवें चूर्ण केले । कितीएक ते बाण अंगीं बुडाले ॥ ५२ ॥
तया देखना रावणू हाक फोडी । असंभाव्य ते मागुते बाण सोडी ॥
बळें अश्व ते मातली भग्न केला । ध्वजस्तंभ तो शीघ्र छेदून नेला ॥ ५३ ॥
भयातूर ते भार गोळांगुळांचे । ऋषी देव गंधर्व इत्यादिकांचे ॥
रणीं आगळें दाखवी लंकनाथू । भयें बोलती माडिला कीं अनर्थू ॥ ५४ ॥
पडे मातली अश्व ते पळवीले । ऋषी देव गंधर्व साशंक जाले ॥
कपी बोलती माडलें विघ्न हें कीं । रणामाजि त्या रावणें जिंकिलें कीं ॥ ५५ ॥
अगस्ती ऋषी तो रणामाजि आला । रणीं मंत्र सांगे तया राघवाला ॥
जपे आदरें राम तो मूळ मंत्रें । रवी शीघ्र येऊनि दे सारशास्त्रें ॥ ५६ ॥
म्हणे राघवा जिंकिशी रावणाला । अती काळ हा वेळ नाहीं तयाला ॥
पुढें राघवें विंधिले पंच बाणीं । तुरंगू रणीं पाडिले दैन्यवाणी ॥ ५७ ॥
रणीं राघवें चूर्ण केले रथाचे । बळें ऊसने घेतलें मातलीचे ॥
विरें सारथी धाडिला मृत्युपंथें । ध्वजस्तंभ तो पाडिला बाणघातें ॥ ५८ ॥
पुन्हा राघवें मागुती तेचि काळीं । रिपू भेदिला बाणजाळीं कपाळीं ॥
सुरां देखतां थोर आनंद जाला । महद्भूत तो वानरीं घोष केला ॥ ५९ ॥

---

२७ शूळपाणी=शळ आहे हाती ज्याच्या असा २८ गोळांगुळ=वानर २९ साशंक=भयभीत

असभाव्य त्या राक्षसा कोप आला । बळें टाकिले शीघ्र तेणें शुळाला ॥
रणीं फोडिली हाक नैऋत्यनाथें । म्हणे शूळ आला प्रभो व्योमपंथें ॥ ६० ॥
बहू बाणसंभार जाता जळाला । पुढे शूळ पाशूपतें भग्न केला ॥
पुन्हा रावणें थोर संधान केलें । असभाव्य ते पोकळीमाजि नेलें ॥ ६१ ॥
सुरेशें गिरी फोडिला वज्रघातें । तयाचे परी भेदिलें रावणातें ॥
देहे खीळिला बाण पैलाड गेला । महीमंडळामाजि जातां निघाला ॥ ६२ ॥
पुन्हा सोडिलीं राघवें बाणजाळें । बहूसाल सूसाटती अंतराळें ॥
रथीं खीळिला प्राण व्याकूळ जाला । बहु मूर्छना सांवरेना तयाला ॥ ६३ ॥
रिपू भेदिला थोर लक्षून वर्मे । उभा राहिला राम तो वीरधर्मे ॥
रथू सारथी शीघ्र घेऊनि गेला । पुढे शुद्धि जाली तया रावणाला॥ ६४ ॥
बहू कोप आला तया रावणासी । म्हणे सारथ्या तू भयातूर होसी ॥
रथू काढिला कां तुवां लागवेगीं । न येता उणें दीसतें या प्रसंगीं ॥ ६५ ॥
म्हणे सारथी स्वामिया हो उदारा । रिपू पेटला तो रणीं घोर भारा ॥
रथारूढ राया तुम्ही वीकळांगें । म्हणोनी रथू काढिला लागवेगें ॥ ६६ ॥
तये बोलतां राव संतुष्ट जाला । समर्पीतसे हातिच्या कंकणाला ॥
बहू वेग केला तया लंकनाथें । रथू फीरवीला रणाचेनि पंथें ॥ ६७ ॥
रणीं माजल्या त्या बहू प्रेतराशी । पुढे जावया वाट नाहीं रथासी ॥
भुमी दाटली मेदमांसें अचाटें । रथांगें बळें वाजती चर्चराटें ॥ ६८ ॥
समारंगणीं रावणू शीघ्र आला । वदे घोरवाणी तया राघवाला ॥
उलंघी सिमा शीघ्र मृत्यू जयाला । रणीं कोण लेखीं तुला मानवाला ॥ ६९ ॥
असभाव्य तो रावणू बाण सोडी । नभीं वाकडीचे परी ते झडाडी ॥
उफाळें बळें धावती दिव्य घोडे । रथामाजि संघट्टणीं घोष गाढे ॥ ७० ॥
धुरा ऊलथो पाहती शीघ्र मागें । बिरीं चोढिले बाण ते लागवेगें ॥
रथामाजि तो पैस ऊदंड जाला । विरां मागुता थोर आवेश आला ॥ ७१ ॥
रणी राघवा रावणा युद्ध काळू । रिपूभारसंहार भूलां सुकाळू ॥
करीं चंड कोदंडें मंडीत बाणीं । उभे राहिले वीर ते वज्रठाणी ॥ ७२ ॥
रणीं येकमेकांसि ते घोर शब्दें । बहू भाषणे त्रासती वीर द्वंद्वें ॥
बळें धावती क्षोभले वीर क्रोधें ॥ पुढें मारितां शस्त्र क्रोधें विरोधें ॥ ७३ ॥
रणीं लोटला राम हा सूर्यवंशी । महायुद्ध आरंभिलें रावणाशीं ॥
उभे राहिले काळकृत्तांत जैसे । महावीर त्यां घोर आकांत भासे ॥ ७४ ॥

३० नैऋत्यनाथ=राक्षस. ३१. पाशुपत=यानावाचें अस्त्र ३२ सुरेश=इंद्र. ३३ मेद=चरबी. ३४. रथांगें=चाकें ३५. लेखा=हिशेब ३६ कोदंड=धनुष्य.

बळें सोडितां शक्ति नेटें सरारी । महा वात प्रख्यात पिच्छीं भरारी ॥
मही सप्तपाताळ घोषें गरारी । पळाली भुतें काळ पोटीं थरारी ॥ ७५ ॥
फणी[37] कूर्म वाराह चक्कीत जाले । विमानाहुनी देव ऋषी पळाले ॥
ग्रहो सोम सूर्यादि पोटीं गळाले । कपी खेचरां[38] दिग्गजा कंप जाले ॥ ७६ ॥
प्रसंगीं तथे थोर उत्पात जाला । नभीं शोणितांचा[39] बळें मेघ * आला ॥
धुमारा बहू दाटलासे दिगंतीं । असंभाव्य ते ऊलकापात होती ॥ ७७ ॥
बळें कोपले रुद्र काळाग्नि जैसे । अरीराय ते मातले भीम तैसे ॥
तयां झुजतां कोण कोणा निवारी । रणीं भीडती काळ कोदंडधारी ॥ ७८ ॥
रिपू सोडिती घोर शस्त्रे झणाणा । बळें वाजती बाणभाळी[40] खणाणा ॥
बहूसाल स्फुलिंग[41] जाती फणाणा । महीमंडळीं घोष ऊठे दणाणा ॥ ७९ ॥
महाशक्ति ते काळरूपें कडाडी । असंभाव्य ते ज्वाळवन्ही भडाडी ॥
मही मेरु मंदार घोषें गडाडी । बळें शोषला सिंधु[42] पोटीं तडाडी ॥ ८० ॥
पुढें राघवें लक्षिलें रावणातें । बळें मस्तकें तोडिलीं बाणघातें ॥
गिरीशीखराचे परी तीं विशाळें । पुन्हा नीघती कंठनाळे दिसाळें ॥ ८१ ॥
शिरें देखतां राम चक्कीत जाला । ह्मणे मृत्यु नाहीं गमे रावणाला ॥
वदे मातली स्वामि देवाधिदेवा । सुधावक्ष[43] भेदून शत्रू वधावा ॥ ८२ ॥
कुपी फोडिली बाणघातें निघातें । तयें रावणू चालिला मृत्युपंथे ॥
ऋषी देव गंधर्व ते सर्व तोषें । विमानीं सुखें गर्जती नामघोषें ॥ ८३ ॥
नभीं दुंदुभी वाजती एकनादें । बहूतापरींचीं बहूसाल वाद्यें ॥
ध्वनी दाटले पूर्ण ब्रह्मांड घोषें । कपी गर्जती नामघोषें विशेषें ॥ ८४ ॥
सुखानंद आनंदली सर्व सृष्टी । विमानाहुनी जाहली पुष्पवृष्टी ॥
ऋषी देव गंधर्व सर्वै मिळाले । विणे लाउनी नारदादीक आले ॥ ८५ ॥
मिळाल्या सुखें नायिका[44] अष्ट भावें । करीं ताळ मृदंग वीणे स्वभावें ॥
कळा कौतुकें दाविती ते प्रसंगीं । गुणी नाचणी[45] नाचती रागरंगीं ॥ ८६ ॥
बहू गायनें थोर गंधर्व गाती । कळा ऐकतां देव थक्कीत होती ॥
जयाच्या अलापें देहभाव जाती । मृगें श्वापदें लाभल्या त्या द्विजाती[46] ॥ ८७ ॥
रूपें सुंदरी किंनरी दिव्य यंत्रें । बहूसाल विद्याधरी गूणपात्रें ॥
उठे रागकल्लोळ सप्त स्वरांचा । गमे वोळला मेघ हा अमृताचा ॥ ८८ ॥

---

३७. फणी=शेष ३८. खेचर=आकाशांत फिरणारे गंधर्वादि ३९ शोणित=रक्त. * नभीं शोणिताचा बळें मेघ जाला—नदी शोणिताचा बळें पूर आला ४० बाणभाळी=बाणांचा समूह ४१ स्फुलिंग=ठिणग्या. ४२ सिंधु=समुद्र. ४३ सुधा=अमृत. ४४ नायिका=अप्सरा. ४५. नाचणी=नाचणाऱ्या कळवांतिणी ४६. द्विजातीं=पांखरें.

तुरें वाजती अबरीं[४७] शख भेरी । जयो पावला राम लीलावतारी ॥
सुरां मानसीं थोर आनंद जाला । महा घातकी रावणू तो निमाला ॥ ८९ ॥
समस्ता सुरा मानसीं सौख्य जालें । परी दुःख बीभीषणा प्राप्त जालें ॥
रणीं रावणू श्रेष्ठ बंधू निमाला । झळंबे मनीं शोक उत्पन्न जाला ॥ ९० ॥
रूदती प्रसगीं ध्वनी घोष जाला । झळंबे मनीं दुःख बीभीषणाला ॥
अहा हो अहा हो मुखीं बोलताहे । विलापे चि तो श्वास टाकीत आहे ॥ ९१ ॥
बहू लोटले वोघ नेत्रोदकाचे । दिनासारिखे शब्द कारूण्यवाचे ॥
घडीनें घडी तो भुमी अंग घाली । अरे भ्रातया शुद्धि सर्वे उडाली ॥ ९२ ॥
देहेभाव सांडून तो रूदताहे । मोहोजाळ होता चि आक्रंदताहे ॥
बहूतां परींचें बहू सौख्य दीलें । मनामाजि तें सर्वही आठवीलें ॥ ९३ ॥
मुखें श्वास सोडूनि पाँणी चुरीतो । भुमी मस्तकू आपटीतो पिटीतो ॥
म्हणे वीर तो वोखटा काळ आला । त्रिकूटाचळाचा अळंकार गेला ॥ ९४ ॥
नव्हे रावणासारिखा सपतीचा । नव्हे रावणा सारिखा विपत्तीचा ॥
बहू सागतां वैभवालागिं काहीं । प्रतापी तया सारिखा वीर नाहीं ॥ ९५ ॥
मनाचा उदारू धनाचा कुबेरू । बहूसा विचारू जगीं दानशूरू ॥
गळाला बहू धीर त्या राक्षसाचा । महीमडळीं धाक गेला सुरांचा ॥ ९६ ॥
बहूतां जनाचें बहू भाग्य गेलें । गमे सर्व ब्रह्मांड हे वोस जालें ॥
जया कारणें देव लीलावतारी । तयाच्या गुणा तूळणा कोण सारी ॥ ९७ ॥
उदासीन वाटे जनीं पाहवेना । मनीं स्वस्थ नाहीं तया राहवेना ॥
गनाचे गुणें वीर तो मग्न जाला । तयालागिं वारावया राम आला ॥ ९८ ॥
उभा चापपाणी वदे रम्य वाणी । सदां सर्वदा गाइजे जो पुराणीं ॥
म्हणे गा विरा थोर आश्चर्य जाले । मोहोसागरीं ज्ञानताहे बुडाले ॥ ९९ ॥
तयासारिखें आजि हें दीसताहे । प्रभू बोलतां वीर तात्काळ राहे ॥
करीं घेतलें शीघ्र बीभीषणाला । कृपाळू दिनांचा दळामाजि आला ॥ १०० ॥
म्हणे राम बीभीषणा बुद्धिवंता । रणीं रावणालागिं देहांतवेथा ॥
तुम्ही शीघ्र आतां पुरामाजि जावें । समस्तांसि पाहावया आणवावें ॥ १०१ ॥
समर्था मनीं लागली सर्व चिंता । परी अतरा जाणतो सौख्यदाता ॥
तयाची कथा ऐकतां दुःख नासे । चरित्रें बरीं अंतरीं दास तोषे ॥ १०२ ॥

---

४७ अबरीं=आकाशात. ४८. पाणी=हात. ४९ मोखटा=वाईट. ५० विपत्तीचा=शहाणा

प्रसंग दहावा.

तया रावणालागिं देहांत आलें । प्रधानासि बीभीषणें पाठविलें ॥
तुम्हीं शीघ्र अंतःपुरामाजि जावें । समस्तांसि तात्काळ घेऊन यावें ॥ १ ॥
प्रभू बोलता वीर तैसे निघाले । पुढें शीघ्र अंतःपुरा माजि गेले ॥
समस्ता वधू मार्ग लक्षीत होत्या । उदासीन उद्विग्न चिंतातुरा त्या ॥ २ ॥
तवं देखिले ते अकस्मात डोळा । भयातुर त्या कप सूटे चळाळा ॥
तयांमाजि मंदोदरी मुख्य नारी । तये सांगती हो निमाला सुरारी ॥ ३ ॥
प्रसंगीं तये थेर कल्लोळ जाला । दुखामाजि तो सौख्यसिंधू बुडाला ॥
भुमी लोळती रूदती एक वेळा । देहे व्यस्त हाणोनि घेती कपाळा ॥ ४ ॥
समस्तांजणींचे महा शब्द जाले । दुखाचे तया योग सर्वे मिळाले ॥
मुखें बोलती थोर कल्लोळ जाला । समस्तां सुखांचा अळंकार गेला ॥ ५ ॥
धुळी टाकिती ऊर हाणून घेती । धरेना असंभाव्य जाली रूदती ॥
चिरें फाडिती ते अळंकार गेले । भुमी लोळती मोकळे केश जाले ॥ ६ ॥
पुढें सर्व राजांगना त्या निघाल्या । दशग्रीव जेथें रणामाजि आल्या ॥
रणीं कांत देखून आकांत केला । बहू पाप हो मोखटा काळ आला ॥ ७ ॥
अकस्मात तें सर्व सौभाग्य गेलें । समर्था प्रभू कां उदासीन केलें ॥
समस्तांसि शोकार्णवीं बूडवीलें । असंभाव्य हें दुःख टाकूनि आलें ॥ ८ ॥
म्हणे राम बीभीषणा जाय आतां । बहूतां परी तोषवावें समस्तां ॥
निमाल्यावरी वैर कां हो करावें । विवेकें चि मंदोदरी नीववावें ॥ ९ ॥
कृपासागरें वीर तो पाठवीला । अकस्मात राजांगनामाजि आला ॥
प्रबोधें चि नानापरी तोष केला । समस्तीजणीं भूषना पाठवील्या ॥ १० ॥
पुन्हा मागुती वीर तात्काळ आला । म्हणे हो प्रभू पाठवीलें तयाला ॥
वदे मागुता राम बीभीषणाला । रणीं रावणू अग्नि द्या जा तयाला ॥ ११ ॥
पुढें ऊठला तो रणामाजि आला । हुताशीं तया रावणा वीधि केला ॥
समुद्रीं शुचिश्मत होऊनि आला । नमस्कार केला तया राघवाला ॥ १२ ॥
वदे राम तैसा चि त्या बाधवातें । कपीनाथ सुग्रीव राजा तयातें ॥
तुम्हीं शीघ्र नैऋत्यनाथासि न्यावें । विधीयुक्त भद्रासनीं बैसवावें ॥ १३ ॥
महा वीर तींहीं नमस्कार केले । पुढें सव्य घालूनि तैसे निघाले ॥
सर्व चालली ते असंभाव्य सेना । ऋषी देव ते रूढ जाले विमाना ॥ १४ ॥
बहूसाल वाद्यध्वनीघोष जाला । बळी गर्जती नाद गेला भुगोळा ॥
कपीनाथ सौमित्र ते राजभारें । दळें चालिलीं वानराचीं अपारें ॥ १५ ॥

---

५१. भद्रासनीं—सिंहासनावर.

महादूत वेगीं पुढें पाठवीले । बळें शीघ लंकापुरीमाजि गेले ॥
त्वरें लाविलें काम पूर्वींच तीहीं । बहू वेग त्या राक्षसां वानरां ही ॥ १६ ॥
बहूसाल कामार[52] ते लक्ष कोटी । स्थळें सिद्ध होता असंभाव्य दाटी ॥
प्रसंगीं तया तातडी फार जाली । पहाया सुखें लोकमांदी[53] मिळाली ॥ १७ ॥
शिड्या पायिंच्या उच आकाशपंथें । असंभाव्य तें लागलें काम तेथें ॥
बहू जाणते वेग मोठ्या बळाचा । पुरीमाजि तो एक मेळा तयांचा ॥ १८ ॥
कपीच्या करें अल्पशी भग्न जाली । पुरी मागुती सर्व ही सिद्ध केली ॥
त्रिकूटाचळीं भव्य चत्वार द्वारें । विशाळें नभा सारिखीं थोर थोरें ॥ १९ ॥
दिसे रम्य लंकापुरी कांचनांची[54] । बरी पाहता हावें[55] पूर मनाची ॥
हुडे[56] कोट गेले नभामाजि उंची । जगीं धन्य निर्माण केली विरंची[57] ॥ २० ॥
पहाया गवांक्षे लघू दीर्घ द्वारें । बहूसाल जाळेंधरें[58] थोर थोरें ॥
असंभाव्य चर्या गिरी तो विलासे । वरी सर्व रेखाटिलें व्योम[59] भासे ॥ २१ ॥
हुडे कोट दामोदरें थोर थोरें । सजे [b] बाहुड्या चौक नाना प्रकारें ॥
महा मंदिरें सुंदरें थोर थोरें । भुयेरें बरीं वीवरें तीं अपारें ॥ २२ ॥
बहू चित्रशाळा बहू होमशाळा । बहू सुंदरा धर्मशाळा विशाळा ॥
तके थोर वृंदावनें पारें[60] ओटे । सभामंडपी देखतां सौख्य वाटे ॥ २३ ॥
बिदी[61] हाट बाजार माड्या[c] दुकानें । मठ्या पर्णशाळा महा यागस्थानें ॥
वनें वाटिका जीवनें बोध जाती । झरे कालवे वाहती पाटजाती ॥ २४ ॥
ध्वजा गोपुरें शीखरें तीं अपारें । बहू देव देवालयें थोर थोरें ॥
तळीं कूप बावी जळें पूर्ण जालीं । बहूता परींचीं स्थळें सिद्ध केलीं ॥ २५ ॥
बळी झाडिती लोटती सर्व शाळा । सडे शिंपिती घालिती रंगमाळा[62] ॥
सुगंधी बहू गुंफिल्या पुष्पमाळा । जळें निर्मळें बैसका त्या सुढाळा ॥ २६ ॥
सुवर्णाचिया रत्नमंडीत भिंती । हिरे पाच गोमेद ते ढाळ देती ॥
सडे शिंपिले कस्तुरी केशरानें । बहूसाल तीं रम्य यानें विमानें ॥ २७ ॥
ध्वजा त्या गुढ्या तोरणें ऊभवीलीं । पुरी सर्व शृंगारमंडीत केली ॥
पताका निशाणें वरी दिव्य छत्रें । बहू चामरें दिव्य मार्तंडपत्रें[63] ॥ २८ ॥
तया राजद्वारीं बहू दाटि जाली । सभामंडपीं मंडळी ते मिळाली ॥

---

५२ कामार=मजूरदार ५३ लोकमांदी=लोकसमूह ५४. कांचनाची=सोन्याची. ५५ हाव=इच्छा ५६ हुडे=बुरुज ५७ विरंची=ब्रह्मा. ५८. गवाक्षें=खिडक्या ५९. जाळंधरें=जाळ्या. b बाहुड्या–चावड्या. ६० पार=पिंपळ वड इत्यादिकांस सभोंवती जो वर्तुलाकार किंवा अष्टपैलू ओटा बांधतात तो. ६१. बिदी=गल्ल्या c माड्या–मड्या ६२ रंगमाळा=रांगोळी ६३ मार्तंड पत्रें=छत्र्या

पुढें रावणानूज शृंगारवीला । विधियुक्त भद्रासनीं बैसवीला ॥ २९ ॥
धमामा नभीं दुदुभीनाद जाला । सुरीं अंबरीं पुष्पवर्षाव केला ॥
रघूनायकें सेवका राज्य दीलें । सुरा सोडिलें थोर आनदवीलें ॥ ३० ॥
असंभाव्य तो वाद्यकल्लोल जाला । निशाणावरी तो विरीं घाव केला ॥
महावीर संतोषले राज्य तोषें । बहूसाल ते गर्जती नामघोषें ॥ ३१ ॥
समस्तां जणांचें बहू पाप गेलें । सुरांचे महा शल्य निर्मूळ केलें ॥
यथासांग लंकापुरीते प्रसंगीं । विरीं वानरीं पाहिली लाग वेगीं ॥ ३२ ॥
पुढें सर्व ही वीर तैसे निघाले । रघूनायका भेटले स्वस्थ जाले ॥
समाचार ते सर्व ही सांगताती । जगन्नायका थोर आनेद चित्तीं ॥ ३३ ॥
म्हणे राम गा मारुती ये प्रसंगीं । अशोकावना जाय तूं लागवेगीं ॥
समाचार सांगे तये सुंदरीला । कपी वीर तो शीघ्र तैसा निघाला ॥ ३४ ॥
अशोकीं वसे जानकी शोक भारी । अकस्मात तेथें चि आला वनारी ॥
नमस्कार घालूनि तो बोलताहे । सुवेळे समस्तास कल्याण आहे ॥ ३५ ॥
दशग्रीव सहारिला लंकवासी । प्रतापें दिलें राज्य बीभीषणासी ॥
प्रभूनें समाचार हा सांगवीला । तेणे जानकी थोर आनंद जाला ॥ ३६ ॥
स्तुती उत्तरें बोलली एकमेकां । सिता तोषली दूरी टाकून शाका ॥
म्हणे मारुती हा समाचार नेतों । पुढें जावया शीघ्र जाऊनि येतों ॥ ३७ ॥
नमस्कार केला तये जानकीसी । म्हणे रे कपी तूं चिरंजीव होसी ॥
त्वरें चालिला भेटला राघवाला । पुन्हा मागुती पाठवीलें तयाला ॥ ३८ ॥
म्हणे गा विरा सांग बीभीषणाते । वना जाऊनी आणिजे जानकीतें ॥
दिजे मगळस्नान नाना प्रकारें । सुगधें फुलेंले अळकार चीरें ॥ ३९ ॥
महा वीर ते शीघ्र तैसे निघाले । पहाया सिता सर्व ही सिद्ध जाले ॥
बहूसाल वाद्यें दळेंशी निघाले । कपी लागवेगीं त्रिकूटासि गेले ॥ ४० ॥
सुवेळाचळामाजि तो रामराजा । पहाया तया चालिल्या देव फौजा ॥
मदोन्मत्त ऐरावतारूढ जाला । सुराशी सुरेशू पुढें शीघ्र आला ॥ ४१ ॥
पुढें शीघ्र मेषारुढें पावकानें । करीं शुभ्र शक्ती तया ताम्रवर्णें ॥
बहू भूषणें देव तो अग्नि आला । सुखें चालिला राम पाहावयाला. ॥ ४२ ॥
महा दडपाणी महामेघ्र जैसा । तयालागि बैसावया थोर म्हैसा ॥
पती दक्षिणेचा तयारूढ जाला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ४३ ॥
नराख्ढ होऊनि नैऋत्यनाथें । त्वरें जाइजे धूम्रवर्णें समर्थें ॥

---

६४. शल्य=दु खाचें कारण ६५ वनारी=मारुती ६६ मेष=मेंढा. ६७. म्हैसा=रेडा ६ दक्षिणेचा पति=यम

—सिंहासनावर
१=ज्याचा

करीं खड्ग घेऊनिया सिद्ध जाला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ४४ ॥
जळाधीश नक्रीं समारूढ जाला । करीं पाश तो शीघ्र घेऊनि आला ॥
सर्वे सागरांचा समूदाव आला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ४५ ॥
निळा वर्ण तो वायु अंकूशपाणी । मृगारूढ होऊनिया नीळवर्णी ॥
सुताच्या गुणें आवडीनें निघाला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ४६ ॥
गदा घेउनी तो प्रभू उत्तरेचा । हयारूढ तो शुभ्र वर्णू तयाचा ॥
महा सुंदरू तो सुधारूप आला । सुखें चालिला राम पाहावला ॥ ४७ ॥
रूपें कर्दळीसूत तो शूळपाणी । जये अंतरीं रामरामेतिवाणी ॥
महादेव नंदीवरी रूढ जाला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ४८ ॥
गणेंशीं गणाधीश अंकूशपाणी । चतुर्भूज तो भव्य सिंदूरवर्णी ॥
महास्थूळ तो मूषकारूढ जाला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ४९ ॥
सुराचा गुरू अंगिरा दूसरा तो । प्रतापें कुबेरू धनाचा बळी तो ॥
रथारूढ होऊनि मार्तंड आला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ५० ॥
विधी मुख्य हंसासनीं सृष्टिकर्ता । तयाचेनि उत्पती हा विश्वभर्ता ॥
ऋषी देव गंधर्व मेळा मिळाला । सुखें चालिले राम पाहावयाला ॥ ५१ ॥
गुणी नाचणी गायका स्वर्गवासी । अलापें कळा कूशळा त्या विलासी ॥
दळे भूतळीं चालिले देव कोटी । बहूतांपरी चालिले रामभेटी ॥ ५२ ॥
सदाशीव तो शीघ्र भेटीस आला । पदीं चालि तो राम सन्मूख आला ॥
प्रितीनें सखे भेटती एकमेकां । तया भेटतां सौख्य जालें अनेकां ॥ ५३ ॥
विरंचीस आलिंगिलें राघवानें । बहू सूख तें मानिलें ब्रम्हयानें ॥
पुढें भेटला शक्र सूखें निवाला । तया मानसीं थोर आनंद जाला ॥ ५४ ॥
ऋषी देव गंधर्व सर्वै मिळाले । पुढें रामआलिंगनीं सिद्ध जाले ॥
समस्तांसि तो भेटला रामचंद्र । मही लोटला सर्वसूखें समुद्र ॥ ५५ ॥
सभा बैसली सर्वही स्वस्थ जाली । कथा राहिली पाहिजे चालवीली ॥
रघूनायकें मारुती पाठवीला । त्वरें शीघ्र लंकापुरी माजि गेला ॥ ५६ ॥
पुढें भेटला शीघ्र बीभीषणातें । बहूसाल सन्मानिलें मारुतातें ॥
तयालागिं उच्चासनीं बैसविलें । म्हणे आजि हें भाग्य माझें उदेलें ॥ ५७ ॥
सखा वाटसी राघवें धाडिलासी । बहूसाल तें सौख्य जालें मनासी ॥
प्रभूची मला काय आज्ञा करावी । शिरीं वंदितों मी करन्यास दावी ॥ ५८ ॥
पुढें मारुतें मात ते जाणवीली । म्हणे जानकी वैभवें आणवीली ॥

६९ खड्ग=तरवार ७०. जळाधीश=वरुण ७१. नक्र=मगर. ७२ मृग=हरण ७३ उत्तरेचा पति=सोम ७४. मार्तंड=सूर्य

महावीर ते शीघ्र तैसे निघाले । दळेंसीं अशोकावनामाजि गेले ॥ ५९ ॥
बहूसाल यानें गजा घोडियांचीं । सवे चालिलीं दिव्य सूखासनांचीं ॥
महावीर ते सर्व येऊनि मागें । त्वरें वीर ते चालिले लागवेगें ॥ ६० ॥
पुढें भेटते जाहले जानकीला । नमस्कार साष्टांग केला तियेला ॥
अनूवादिजे शीघ्र नैॠत्यनाथें । तुम्हां न्यावया पाठवीलें समर्थें ॥ ६१ ॥
तरी जननी शीघ्र आतां उठावें । महा मंगलस्नान आधीं करावें ॥
अळंकार चीरें पुढें सिद्ध केलीं । सुगंधेल तेलें बहू आणवीलीं ॥ ६२ ॥
बहूसाल आनंद तो जानकीला । स्तुती उत्तरीं गौरवीलें तयाला ॥
म्हणे मारुती जननी मान्य दीजे । उदासीन बीभीषणाला न कीजे ॥ ६३ ॥
कपी बोलतां मान्य ते गोष्टि केली । सवे राक्षसी शीघ्र तैशी निघाली ॥
बहूसाल उष्णोदकें सिद्ध होतीं । बहू कूशळा राक्षसी माखिताती ॥ ६४ ॥
स्तुती उत्तरीं माखिलें जानकीला । म्हणे आजिचा दीन हा धन्य जाला ॥
चिरें सुंदरें कंचुकी रत्नमाळा । सुगंधी बहू घातल्या पुष्पमाळा ॥ ६५ ॥
अळंकार भागारिजांबूनदांचे । महीमंडळींच्या नृपाळांस कैंचे ॥
तया मारुतें बैसका सिद्ध केली । जगज्जननी बैसली सिद्ध जाली ॥ ६६ ॥
पुढें ठेविलें पात्र सूधाफळांचें । शकूनार्थ घ्यावे म्हणे रम्य वाचे ॥
दिलीं पंचकें दोनि दोना जणाला । कपी मारुती आणि बीभीषणाला ॥ ६७ ॥
जिवाच्या सख्या राक्षसी जानकीच्या । बहू दीस होत्या वनीं संगतीच्या ॥
दिलीं पंचकें दोन दोघीं जणींना । महाशर्म नामें तये त्रीजटेला ॥ ६८ ॥
म्हणे जानकी लोभ आता असावा । उदासीन वाटे बहूसाल जीवा ॥
समस्तां जणांतें फळें पाठविलीं । मुखें जानकीनें बहू स्तूति केली ॥ ६९ ॥
फळें सेविलीं आच्मने शुद्धि केली । पुढें शीबिका ते बिरें आणवीली ॥
पताका चिरें सुंदरें दिव्य छत्रें । पुढें बिजणे चामरें तेंवि चित्रें ॥ ७० ॥
दळें चाललीं दाटणी थोर जाली । सिता शीबिकेमाजि तैशी निघाली ॥
तुरें सुंदरें गंभिरें वाजताती । असंभाव्य वाद्ये ध्वनी गर्जताती ॥ ७१ ॥
महा सुंदरें रम्य दिव्यांबरें तें । वरी सर्व आच्छादिलें शीबिकेतें ॥
पुलस्ती कपी वीर सन्नीध जाती । पुढें वारिती वेत्र घेऊनि हातीं ॥ ७२ ॥
अशोकावनींहूनि ते लागवेगें । बहूवीव सन्नीध येती प्रसंगें ॥
सवें चालिले लोक त्रीकूटवासी । पहाया अती आदरें जानकीसी ॥ ७३ ॥
सभे बैसला देव कैलासवासी । गणाधीश तो ईश सर्वां गुणांसीं ॥

---

७५. भागार=सोनें ७६ जांबुनद=सोनें ७७. सुधाफळें=अमृतफळें=आंबे. ७८ पंचकें=पांच फळांचा समुदाय ७९ शिबिरा= पालखी ८० पुलस्ती=पुलस्त्य पुत्र बिभीषण

विधी शक्रतें सर्व गंधर्व आले । ऋषी देव तेतीस कोटी मिळाले ।। ७४ ।।
मिळाले कपी रीस कोट्यानुकोटी । सिता आणितां जाहली थोर दाटी ।।
शतांचीं शतें धांवती वेत्रपाणी । दळें वारिती गर्जती घोर वाणी ।। ७५ ।।
पहाया सिता वीरमांदी मिळाली । प्रसगीं तयें दाटणी थोर जाली ।।
बळें टाकिती एकमेकासि मागें । कपी रीस ते धांवती लागवेगें ।। ७६ ।।
झडा घालिती एकमेकां पुढारें । दिसेना पर्दा सर्वसेना उभारे ।।
पुढें पाहया घालती मस्तकांतें । महा वीर ते हाणिती वेत्रघातें ।। ७७ ।।
कितीयेक आकाशपंथीं उडाले । कितीएक ते वृक्ष अग्रीं दडाले ।।
कितीयेक ते फीरती अतराळीं । कितीएक ते घोष उल्हासकाळीं ।। ७८ ।।
कपींचीं दळें चचळें फार जालीं । महाभार देखोनि मागें पळालीं ।।
बळी गर्जती थोर घोषें फुराणें । वरी साधती अंतराळीं किराणें ।। ७९ ।।
महाभार देखोनि माहा विरांचे । भ्रमों लागले भार गोळागुळाचे ।।
दिसेना सिता आंर्त पोटीं सरेना । उतावीळ त्यां धीर पोटीं धरेना ।। ८० ।।
कपी धावती शीघ्र पाहावयाला । परी रीघ नाहीं पुढें जावयाला ।।
प्रसगीं महा भार देखोनि दृष्टी । रघूराज तो बोलिला एक गोष्टी ।। ८१ ।।
सितें कारणें वानरीं कष्ट केले । किती वेळ हे बाणघातें निमाले ।।
उतावीळ पोटीं पाहाया सितेला । दिसे स्पष्ट ऐसें करावें तियेला ।। ८२ ।।
महोत्साव यात्रा तथा पर्वकाळीं । विवाहीं युद्धांतीं तथा अतकाळीं ।।
गृहीं सासऱ्याचे तथा जन्मकाचे । नव्हे नित्य ते संगती नोवऱ्याचे[d] ।। ८३ ।।
पुढें धाडिलें शीघ्र त्या अंगदाला । म्हणे रे तया साग बीभीषणाला ।।
म्हणावें बळें आपुले लोक वारा । पुढें शीघ्र येऊनियां दूरि सारा ।। ८४ ।।
त्वरें धांवला राव त्रीकूटवासी । बहू वारिलें मारिलें राक्षसांसी ।।
पुढें काढिले पट्टे कूळा सकूळा । दिसों लागली जानकी दिव्य बाळा ।। ८५ ।।
समस्तीं सिता देखिली आदरेशीं । असभाव्य सौंदर्य लावण्यराशी ।।
तये देखता सर्व सूलें निवालें । कपी बोलती आजि निःपाप जालें ।। ८६ ।।
सिता देखती जाहली रामचद्रा । नमस्कार केला तसा ची मेंहद्रा ।।
तया राघवें पाहिलें जानकीला । पुढें भूलता वक्र अव्हेर केला ।। ८७ ।।
उदासीन ते जानकी लागिं केलें । सभामडळीं सर्व बेरंग जालें ।।
सभेमाजि ते बोलती एकमेकां । सितेलागिं अव्हेरिलें राघवें का ।। ८८ ।।
अवस्था बहू लागली ते प्रसगी । बुडाले कपी वीर सर्वे विरंगीं ।।

---

८१. आंर्त=आवड. d नव्हे नित्य ते सगती नोवऱ्याचे–नव्हे नित्य ते सगतीनें वराचे
१ पट्ट=पडदे

मुखें बोलती सर्व ही कोण वेळा । शिणे मारुती कंप जाला भुगोळा ॥ ८९ ॥
सभा बैसली त्या द्विजांब्राह्मणांची । असंभाव्य सौंदर्यता त्या सितेची ॥
कितेकीं मनामाजि संकेत केला । तिहीं अंतरीं कल्पिले दोष तीला ॥ ९० ॥
रघूनाथ हा हेत जाणे मनींचा । सदा सर्वदा साक्ष सर्वा जनांचा ॥
जिवातील जाणे तया चोरवेना । महा पातकी पाप त्यांचें सरेना ॥ ९१ ॥
म्हणोनी प्रसंगें उदासीन केलें । जनीं कल्पिलें सर्व ही व्यर्थ गेलें ॥
म्हणे राम तो जानकीलागिं जावें । स्वइच्छासुखें त्वां दिगंतीं फिरावें ॥ ९२ ॥
प्रसंगीं तये शब्दकाठिण्य रामें । मुखें बोलिजे अर्थभेदें विरामें ॥
अधोमूख सीता विलोकी भुमीतें । मही भीजती जाहली अश्रुपातें ॥ ९३ ॥
म्हणे न्याय अन्याय सर्वै बुडाला । दिसे आज कल्पतरू वांज जाला ॥
नसे अल्प अन्याय ब्रह्मांड केला । वृथा दंड हा कोण धर्मे मिळाला ॥ ९४ ॥
मनीं अल्प हे कल्पना कां करावी । म्हणे कल्पिली बुद्धि पोटीं धरावी ॥
बहूसाल बोलोनिया काय आता । महासौख्य तें पावकें भस्म होतां ॥ ९५ ॥
म्हणे जानकी त्या रिसा वानरांसी । बहूसाल ते कष्ट जाले तुम्हांसी ॥
परी मागुती एक जीवीं धरावें । बहूसाल त्या पावका चेतवावें ॥ ९६ ॥
पुढें शीघ्र खाणोनियां कुंड केलें । असंभाव्य त्या पावका चेतवीलें ॥
शिखा[१] धांवती ऊर्ध्व आकाशपंथें । पिडा जाहली खेचरां भूचरांतें ॥ ९७ ॥
विरंची हरादीक देवां समस्तां । मनामाजि ते थोर जाली अवस्था ॥
मुखें बोलती सर्व ही कार्य जालें । परी मागुती काय हें विघ्न आलें ॥ ९८ ॥
स्वभावें चि हा वन्हि जाळीत आहे । तयामाजि हे जानकी केंवि राहे ॥
धडाडीत ज्वाळा पुढें पाहवेना । तया अंतरें ही उभें राहवेना ॥ ९९ ॥
मनामाजि पूजा यथासांग केली । पुढें जानकी पावकामाजि गेली ॥
तये स्पर्शतां पावकू शुद्ध जाला । निवाला प्रसंगीं तये शांत जाला ॥ १०० ॥
तयामाजि ते जानकी शोभताहे । समस्तीं सभा लोक त्रैलोक्य पाहे ॥
पुटीं घालिजे पूतळी कांचनाची । तयेहूनि ते दिव्य काया सितेची ॥ १०१ ॥
अळंकार चीरें बहू पुष्पमाळा । सुगंधें तनू चर्चली दिव्य बाळा ॥
जगज्जननी शीघ्र बाहेर आली । सभे देखतां दिव्य सीता निघाली ॥ १०२ ॥
महावीर ते गर्जले नामघोषें । कपीवीर ते तोषले सर्व तोषें ॥
सुरीं अंबरीं पुष्पवर्षाव केला । नभीं दुंदुभी नाद कल्लोळ जाला ॥ १०३ ॥
सिता मुख्य ते पावकामाजि होती । वृथा रावणें चोरिली हे वदंती[२] ॥
रमा सागरातूनि नेली हरीनें । तयाचे परी जानकी राघवानें ॥ १०४ ॥

---

९७. १. शिखा=ज्वाळा २. वदंती=वार्ता.

पंतविठ्ठलकृत

सुश्लोकलाघवम्

अलंकृतिपरिष्कृतः सुरसभावने पंडितः ।
प्रनष्टखरदूषणः प्रथितचारुवृत्तस्थितः ॥
प्रमोदयति यः सतः सुगुणतः स्वकश्लोकतः ।
प्रभू रविकुलाग्रणीः कविवरेण्यवद्राजते ॥ १ ॥
पद्मोल्लासकरं द्विजेश्वरभृतं गोपालकं सद्गणैः ।
संसेव्यं हरिसादरं मधुपरोत्कंठं गिरीशाश्रितम् ॥
भक्त्या नौमि निरंतरं मुरहरं लंबोदरं शंकरं ।
देवं तिग्मकरं हरप्रियतर तेजो जगत्सुंदरम् ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीरामचंद्रचरणाभ्यां नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ पूर्णकामं गुणग्राम विश्राम कामविद्विषः ॥ कामाभिराम श्रीरामं मेघश्यामं नमाम्यहं ॥१॥ अलकृतीति । अलकारभूषितोऽलंकारशास्त्रे निष्णातश्च । देवसमाजरक्षणे सुष्ठु शृंगारादिरसवि भावने च । खरदूषण प्रखरदूषणं रलयोः सावर्ण्यात्खलकृतदूषण वा तन्नामानौ राक्षसौ च । वृत्तं चरित्रं शार्दूलविक्रीडितादि च । गुणो दयादाक्षिण्यादिः कांत्यादिश्च कामलक्षणे प्रसिद्धः प्रसादादिश्च । श्लोक. कीर्तिः पद्य च ॥ १ ॥

नमस्क्रियारूपमाह द्वाभ्याम् । पद्मेति । (वि०) लक्ष्मीविनोदकर । (ग०) बिंदुजालकाविर्भावशुद्ध । पद्मकं बिंदुजालकमित्यमर. । पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह इति मेदिनी । (शं०) पद्माख्यासनसश्लेषकर । (सू०) कमलविकासिकिरणम् । (दे०) कमलवच्छोभमानहस्त । द्विजेति । (वि०) गरुडपोषकम् । (ग०) महादन्तधारिणम् । (शं०) चद्रचूडं । (सू०) चद्रपोषकम् । स हि सूर्यप्रकाशेन वर्धते । ब्राह्मणरक्षक वा । (दे०) सुरथसमाधिनामकक्षत्रवैश्यरक्षकम् । (वि०) गौर्धेनुः । (ग०) सरस्वती । (शं) नदी । (सू०) किरणश्च तत्पालकम् । (दे०) गोपः कृष्णस्तल्लक्षितः । कृष्णवर्णस्तादृशो यद्वा गाः जल पाति स मेघस्तद्वद्वा अलका यस्य । सद्गणैरिति । (वि०) सात्वतगणा. । (ग०) प्रमोदादयश्च । गणानान्त्वेति मंत्रलिंगात् । (श०) प्रमथादयश्च । (सू०) वेदगणाश्च त्रयीमयत्वादुषित्वादिश्य सन्मार्गमित्यादौ मच्छन्दस्य वेदपरत्वदर्शनात् । (दे०) देवतागणाश्च ब्रह्मादिभिः स्त्रीरूपाणि कृत्वा सेवितत्वात् । ब्राह्मी हससमारूढेत्यादि चडीस्तवे प्रसिद्धं । हरीति (वि०) हली बलभद्रस्तत्र मादर ' रलयोरैक्यात् । (ग०) हरयः हरिद्वर्णा ये शादास्तृणानि दूर्वा इति

महेशार्धेंदुलसित बिंदुभूतामराएग ॥
शक्त्याश्लिष्टतनो शांत जगद्बीजाय ते नमः ॥ ३ ॥
अवनप्रवणो नित्यं कृतकुंजररंजनः ॥
करोतु कुशलं कोऽपि हरिर्वः खलदुःसहः ॥ ४ ॥
सुविचित्रबाणरचनं सुजनाः सुश्लोकलाघवं श्रयत ॥
स्पष्टं नृणां प्रतिष्ठा दृष्टा नूनं यतो जनस्थाने ॥ ५ ॥
न त्याज्यं सहजं सदोषमपि हे कौंतेय कर्म स्वकं ।
प्रारंभः सकलः सदोष इति हि श्रीवासुदेवो जगौ ॥
तत्काव्यप्रतिभा यतश्च सहजा नो कृत्रिमातो बुधा-
स्त्यक्त्वा दोषभयं सुदूरतरतो युक्तोऽभवद्विठ्ठलः ॥ ६ ॥

यावत्ता लाति गृह्णाति त । शादो जंबालशष्पयोरित्यमरः। सशापो रलयोश्चैक्यं । (श०) हरौ विष्णौ सादरं । (सू०) हरिभिरश्वैर्यः सादो गतिः षद्लृगत्यादौतां लाति । (दे०) हरिणा सिंहेन यः सादो गतिस्ता लाति तत् । मध्विति (वि०) मधुनामा यः परः श-त्रुस्तमुद्गतकठ करोति तं । (ग०) मधुनि ये परा भृंगास्तेषामुत्कठा यस्मिन् मदो दकसभृतत्वात् । (श०)मधुपा भृगा रा मेघाश्च तद्वदुत्कष्ठः कठो यस्य तं नीलकठ मित्यर्थः । रा स्वर्णे जलदे धन इति हैमः । (दे०)मधु मद्यं पलं मांस च तयोरुत्कंठा यस्य तत् । गिरीति (वि०) गिरीशो गोवर्धनः । (ग०) शिवः । (शं०) कैलासः । (सू०) उदयाचल । (दे०) हिमाचल, शिवो वा । तेजो देव्याख्यं ॥ २ ॥

महेशेति । अर्धेंदुरर्धचद्रो नादश्च । बिंदु, पृषदनुस्वारश्च । शक्तिर्गौरी कला च । बी-जाक्षरस्य बिंदुनादकलाशाताख्या अवयवास्तत्रे प्रसिद्धा । शांतत्व तु महेशेति पदं दर्शयति । अर्थतस्तु नित्यसमाधिनिष्ठतयास्त्येव ॥ ३ ॥

आशीरूप तृतीयमाह । अवनेति । वनप्रवणाद्गजघातकान्नखरदुर्धरात् प्रसिद्धासि-हादस्य वैलक्षण्य ज्ञेयं ॥ ४ ॥

ग्रथस्य प्रयोजनमाह । सुविचित्रेति । बाणरचना शरप्रयोग, शब्दविन्यासश्च । सुश्लोक-लाघवं पुण्यश्लोकं रामभद्रमेतन्नामान ग्रंथ च । प्रतिष्ठाऽवस्थान सम्मानश्च जनस्थानं ख-रालय नासिकेति प्रसिद्ध सभा च । राघवयोगेन जनस्थाने नृणां प्रतिष्ठा दृष्टाऽतस्तदपे-क्षकैस्तदाश्रयण कार्यमितिभाव ॥ ५ ॥

ननु काव्यस्य सर्वथा निर्दोषत्वेन रचयितुमशक्यत्वात् सदोषस्य च कुत्सावदत्वात्तत्र कथ प्रवृत्तिरित्यत आह । न त्याज्यमिति । प्रतिभा स्वाभाविकीया शक्तिः । कृत्रिमाक्रि ययानिर्वृत्ता । यतो हि सहज कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृता इति गीतायां ॥ ६ ॥

अज्ञानादथवा प्रमादवशतः काव्यं सदोषं भवे-
त्तन्निदास्पदमित्युपक्रममिमं कुर्यां न वै तर्ह्यहम् ॥
कर्तुं हैहयराजपुंगवमिवाप्येतत्सदोषं पुन-
र्निर्दोषं न धृतव्रताः कविकुलोत्तंसा भवंतो यदि ॥ ७ ॥
पंतो यद्यहमेष माधवमिलन्मूर्धन्यमध्यस्थितो ।
दोषस्तर्हि न चाश्रयिष्यदणुरप्येतं प्रबंधं नवम् ॥
तस्माद्वेदपुराणशास्त्रनिपुणाः सभ्या भवंतः स्वयं ।
प्रायश्चित्तमिह प्रयच्छत ततो दोषः कुतः स्थास्यति ॥ ८ ॥
नूनं निसर्गतः कविरूढमलप्रशमने हि सरसानाम् ॥
प्रतिकूलतापि न भवेदनर्थकृत्कतकवत्कदाचिदपि ॥ ९ ॥

किंच दोषोत्सारकाभावे तत्प्रवृत्तौ बाधकं नान्यथेत्याह । अज्ञानादिति । सदोषं दोषसहितं भुजसहितं च । निर्दोषं दोषरहितं भुजरहितं च । कविर्भार्गवः कवयिता च । सदोषं कार्तवीर्यं निर्दोषं कर्तुं भार्गव इव भवतः कविकुलश्रेष्ठा यद्यत्र तत्काव्यं तथा कर्तुं न स्युश्चेदप्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ ७ ॥

दोषोत्सारणमार्गं दर्शयति । पंत इति । यद्यहं पंतो भगवन्निष्ठवरेण्यजनमध्ये गणनीयोऽभविष्यं तर्हीमं प्रबंधं दोषोऽणुरपि नाश्रयिष्यद्भगवन्निष्ठाना हि कृतिं न केऽपि दूषयति तत्पुण्यप्रभावात् । नह्ययं तादृशः । अथवा ' इमाधवाय पुण्यै नमः ' इति केशवादिन्यासे दर्शनान्माधवस्य इकारवाचकत्वं तत्रे प्रसिद्धं । तं मिलन् यो मूर्धन्यमध्यो डकारः । ऋटुरषाणां मूर्धेति टवर्गस्य मूर्धन्यत्वात् । तथा च डकारे कारसंयोगे डिरिति जातं तमास्थितोऽधिष्ठितः पंतः पंडितो भवति । पंडितकृतिषु दोषदर्शनेऽपि तेषां विद्वत्तया न केऽपि तं पश्यंति ते तु महांतः कदाप्यन्यथा न करिष्यंतीति विश्वस्ताः । अहं सोऽपि न एव च मन्युभयविधत्वाभावान्मत्कृतप्रबंधे दोषः संभवेदेव । परं त्वयं संभावितदोषः श्रीमत्पर्षदमागतस्तदत्र सर्वज्ञैः प्रायश्चित्तं नियोज्यं । दत्ते च तस्मिन्संभावितोऽपि दोषो नावतिष्ठेतेति भावः । यद्यत्रैवभव च्छब्दयोगे प्रयच्छतेति मध्यमपुरुषप्रयोगोऽनुपपन्न इति दोषः ; तत्र श्रीमद्भिर्भवतीति भवतः समर्था इति व्युत्पत्त्या प्रायश्चित्तं दत्त चेच्छुद्धमिदं पद्यं भवति ॥ ८ ॥

ननु प्रायश्चित्तदानमानुकूल्य एव संभवेदिति चेत्तत्राह नूनमिति । कवौ रूढो मलो दोषः के जले विरूढो मलः कलुषता च । सरसानां सोत्साहानां सशक्तिविशेषाणां च । स्वभावतः कवितादोषमपहर्तुं सरसस्य जनस्य जलकलुषतामपहर्तुं शक्तस्य कतकस्य च प्रतिकूलतापि स्वेष्टहान्यै न भवति यत्सरसकतकशब्दौ प्रतिलोमतः पठितावपि तमेवार्थमभिदधात इति ॥ ९ ॥

किं काव्याद्भिरमेयमत्र हि कथंचिद्दोषसंभावना-
प्त ह्येतत्तु निरूपणीयमबुधस्याग्रे विविच्य क्वचित् ॥
किंत्वेतस्य सतोऽसतोऽपि च पुनः पात्रं स्मृताः सूरयो ।
दोषावस्थितये नु किं कथय रे कल्पेत सूर्यागमः ॥ १० ॥
विविधार्थवशा कविता वेश्येव विभात्यतश्च तां प्रति यः ॥
भूषाकरणसमर्थो दोषासंगं स एव विदधातु ॥ ११ ॥
इतिहासपुराणागमविचक्षणा दूषणस्य बलिनोऽपि ॥
सुश्लोकलाघवस्य श्लोके किल नामशेषतैव स्यात् ॥ १२ ॥
मूर्ध्न्यंजलिं विरचयन्मुहुरर्थयेऽहं ।
सुश्लोकलाघवमहो शृणुतानसूयम् ॥
आयेत चेतसि ततः सुमहाप्रसादः ।
स्यादेव वागविषयः सहजप्रमोदः ॥ १३ ॥
सुश्लोकलाघवश्लोकं विचित्रानंददायकम् ॥
सकलाः स्पृहयंत्येव हरिदासा विशेषतः ॥ १४ ॥

किं च महतां समागम एव दोषनिर्वर्हणायेत्याह । किं काव्यादिति । दोषावस्थिति-र्दोषस्यावस्थानं रात्रेश्चावस्थानं । सूरीणां पंडितानामागमः समागमः सूर्योदयश्च । सद्वाऽसद्वा काव्यं सूरिभ्य एव दर्शनीयं न मूर्खेभ्यः । तत्र सूर्यागमो दोषावस्थितये कदापि न दृश्यत इति भावः । सूर्यागमश्चेद्दोषाभावो दोषावस्थानं चेत्सूर्यागम एव नेति मन्यामहे इति ॥ १० ॥

किंच दोषासजनमपि भूषाकरणसमर्थेनैव कार्यं नान्येनेत्याह । विविधेति । विवि-धार्थो नानाद्रव्याणि विविधार्थोद्भावनं च । भूषाकरणमंगप्रत्यंगेषु भूषणार्पणं सम्यगु-ल्लासनं च । दोषासंगं रात्रौ रत्युत्सवं दोषासजनं च । एवं च भूषाकर्तुर्दोषोद्भावनं भूषणपर्यवसाय्येवेति भावः ॥ ११ ॥

दोषाभासेऽपि श्रीमद्भिर्विचारितेऽत्र दोषसद्भावो नस्यादेवेति सदृष्टांतमाह । इति-हासेति । दूषणस्य दोषस्य राक्षसविशेषस्य च यथा रामचरिते पूर्वं दूषणस्य भास-मानत्वेऽप्यंते नामशेषत्वेवास्ते तथात्रेति भावः । अस्य ग्रंथस्य भगवद्गुणवर्णन-प्रधानतया 'तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि । नामान्य-नन्तस्य यशोऽङ्कितानी'त्यादि भागवतोक्तेर्दृश्यमानस्यापि दोषस्यागणनीयत्वात् ॥ १२ ॥

यद्यप्येवं तथापि विद्वत्प्रणतिरेव सर्वार्थसाधनीत्याह मूर्ध्नीति । सत्कीर्तिं राममेन ग्रंथं च । । प्रसादः नैर्मल्यं चमत्कारश्च निर्वचनीयानंदः प्रमोदो मोक्षश्च ॥ १३ ॥

यत्सुश्लोकलाघवश्लोको निर्दोषोऽतः फलितमाह । सुश्लोकेति । सकला कलासहिता सर्वे च । हरिदासा गोस्वामिनः भगवद्भक्ताश्च ॥ १४ ॥

सुश्लोकलाघवश्लोकः प्रस्तुतो जनसंसदि ॥
न कस्मै रोचतां नूनमेकां खरचमूं विना ॥ १५ ॥
यदेवनिभृतं सत्यं तन्नित्यं वस्तु कीर्त्यते ॥
नास्त्येव या विचारेण सा मायेत्यभिधीयते ॥ १६ ॥
श्रीगुरोः करुणापांगपीयूषपिठरो हि यः ॥
न तमःसंभवा बाधा तस्य स्यादतिदुस्सहा ॥ १७ ॥
परमपदविजित्यै नैव सद्वंशभूति-
र्मतिरपि न वयो वा सद्गुरुः किंत्विहैकः ॥
इति कथयितुमीशः संसदस्तंभमध्या-
द्गुरु गुरु गुरु शब्दं व्याहरन्नाविरासीत् ॥ १८ ॥
नगघटितं चलघटितं जडोपरचितं च तत्कलोपचितम् ॥
मिथ्या सकल जगदिदं सत्यं किं तु प्रतिष्ठितं ब्रह्म ॥ १९ ॥

सुश्लोकेति । खरो राक्षसविशेष. रलयो· सावर्ण्यात् खलश्च गर्दभप्रायश्च ॥ १५ ॥

वेदांताधिकारिणां साधनचतुष्टयसम्पन्नत्वात्संतुष्टये च नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य मुख्यत्वात्तमेव दर्शयति । यदेवेति । यन्निभृतमत्यंतं देशतः कालतश्चेति यावत् सत्य सतान्वयि तन्नित्य ब्रह्मविकारेण भृत युक्त त्यकारेण सहितं सत्य च नित्यमित्येव प्रतीयमानाऽपि विचारेण या नास्ति सा माया तदनित्य । मा शब्दो निषेधवाची मा नास्ति या सा माया विचारो विवेकः यद्वा विचारो विष्णुस्तदुपासनया ॥ १६ ॥

जगदाकारेण प्रतीयमानाज्ञानाभावस्य विचाराधीनत्वात्तस्य च गुरुकृपासाध्यत्वात्तमेव स्तौति । श्रीगुरोरिति । श्रीगुरोर्देशिकस्य बृहस्पतेश्च । तमोऽज्ञान राहुश्च । गुरोरानुकूल्ये यथा राहुबाधितु नेष्टे तथा देशिककृपाया सत्यामज्ञान ॥ १७ ॥

इद च साक्षाद्धरिरेवाहेत्याह । परमेति । गुरुगुरुगुरु इति सिंहस्य मद्रशब्दानुकरण न हि प्रल्हादस्याभिजनता न च मतिर्न च वयस्तथापि गर्भे नारदेनानुगृहीत इति तदर्थे ममैतादृग्रूपभाक्त्व सप्रतिपन्न तस्माद्गुरोरन्यन्मत्प्राप्तये साधन नास्तीति हर्षव्याकुल तया तादृशशब्द व्याहरन् नृसिंह आविरभूदिति ॥ १८ ॥

सद्गुरुरुपदिशति अध्यारोपापवादन्यायेनेत्याह । नगघटितमिति । हे सौम्य इद दृश्यमान सकलजगत् किंचिन्नगै स्थावरैर्घटित किंचिच्चलैर्जंगमैर्घटित स्थावरजंगमात्मकमस्ति । एतत्सर्वं जडोपरचित विद्धि । जडेनाज्ञानेनोपरचित ननु जडेन केवलेनोपरचन कथ स्यादिति चेत् तत्कलोपचित तस्य ब्रह्मणो या कला ईक्षणरूपा शक्तिस्तयोपचित समृद्ध एवमध्यारोपमुक्त्वापवादमाह । इदं सकलजगत् मिथ्यासत्यत्वेन ब्रह्मैवावशिष्यते रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् । शब्दतोऽपीदं निरूपयितु शक्यते । यथा सकलजगत् नगघटित गकारेण च घटित न भवति गकारो गत· । अवशिष्ट

मायाब्रह्मसमागमादुदितवानेष प्रपंचो मृषे-
त्येवं सत्यपि सत्यतामुपदिशंत्येकेऽस्यतान् (तत्) किं ब्रुवे ॥
आदौ ब्रह्म नपुंसकं सुविदितं जायास्य माया वशा ।
किं ताभ्यामुदितस्य तस्य जगतः सत्यत्वगंधोऽप्यहो ॥ २० ॥
वंध्यायास्तनयः सुगंधिसिकतातैलैः समभ्यज्य च ।
स्नात्वा मांगलिकैः कुरंगसलिलैर्धृत्वा खपुष्पस्रजम् ॥
कर्तुं वांछति गार्दभेन विधिना षंढस्य पुत्र्या सहो-
द्वाहं तत्र च दक्षिणा चल सखे पारेपरार्धं मिलेत् ॥ २१ ॥
शैलाधीशधरः कुमारदूषितः सत्याऽन्वितोऽब्जांकितो ।
गंगाभूतियुतो विनायकहितश्चक्षुःश्रवो भूषितः ॥
इत्थं नाम मनागपि प्रथयते नोमाधवो माधवा-
द्भेदं यश्च विभाति सोऽतिमगुणस्थानोत्थितो नान्यथा ॥ २२ ॥

सकल्जत् पुनश्च लघटित चकाराश्लेत्यनुकृष्यते लकारघटित न भवति । लकारो गतः । अवशिष्ट सकजत् पुनर्नेडोपरचित जकारस्य लोपस्तेन रचित यस्मिन् डलयोरैक्यात्जकारो गत । अवशिष्ट सकत् पुनस्तत्कलोपचितं यदवशिष्ट तत् कस्य लोपस्तेन चित युक्त ककारो गतः । अवशिष्ट सत् ब्रह्म जगत आदावते च तदेवावशिष्यते । एतदेतस्य स्वरूपचर्ययैव ज्ञायत इति ध्येय ॥

एवं मिथ्यारूपस्यास्य प्रपचस्य सत्यतामुपदिशत· कांश्चिद्विदुष उपालभते । मायेति । सुविदित सर्वै. सर्वत्रज्ञात तत्प्राति जगदुत्पादने तस्य माया स्त्री वशा वध्या वशीभूता च नपुसकाद्वध्यायाबहून्यपत्यानि जातानीत्युक्त यो नाम प्रमाता दृढ विश्वसेत् सोऽत्र विश्वसेदिति ॥ २० ॥

एतत्प्रपचार्थमेव तज्जातीय पद्य निबध्नाति । वध्यायास्तनय इति । कस्यचिद्दक्षिणार्थिनो याचकस्यान्य तादृश प्रति उक्तिरिय परार्धस्य पार इति पारेपरार्धं सख्या तु परार्धपर्यंता तदूर्ध्वं सख्याभावात् ॥ २१ ॥

एवमद्वैतसिद्धौ यत्पुनर्द्वैत भासते तन्मायागुणकृत नान्यथेत्यत्र निदर्शनमाह । शैलेति । कैलासे धरतेऽवतिष्ठते तथोक्त । धृङ् अवस्थाने । गोवर्धनधरश्च । कुमारेण स्वामिना तुष्टः कुर्भूदेवी मारो मदनश्च ताभ्या तुष्ट· । सत्या पार्वत्या सत्यया सत्यभामयान्वित एक पद अब्जेन चद्रेण शखेन पद्मेन च । भूतिर्भस्म सपच्च । विनायको गणेश. वीनां पक्षिणा नायको गरुडश्च । सर्पभूषण· शेषशायी च । एवमुमाधव· शिवो माधवाद्भेद न प्रथयते । यश्च भासते सोऽतिमो गुणस्तमोगुणस्तस्य स्थान स्थितिस्तत्कृतोऽयं न पारमार्थिक· । शब्दतोऽपि अदेङ् गुणइति अकार एकार ओकारश्चेति वर्णत्रय गुणशब्दाभिधेय तत्रांत्यो गुण क· ओकारस्तस्य स्थान किं उकार स्थानेऽ-

वित्तार्थं यतसे भृशं यदनिशं शंसार्थमप्यात्मनो ।
व्यर्थं तन्मम मित्र तत्र भवतो नात्यंतिकं स्यात्सुखम् ॥
गुर्वाराधनतत्परेण मनसा कुर्वात्मशं साधनं ।
किं तस्मिन्नुपलभ्यते न हि धनं नो वात्मनः शंसनम् ॥ २३ ॥
तद्वित्तं त्वसुखं जनस्य नियतं यत्प्रार्थ्यते कुप्रभो-
र्वित्तः सत्तम वित्तवित्तजमदोन्मत्तेन चित्तेन यः ॥
कस्योऽहं कथमस्मि कोऽहमिति तत्कुर्वात्मनः सर्वदा ।
सद्युक्त्या बहुशोधनं न बहुशस्तत्रापि किंचिद्धनम् ॥ २४ ॥
मिलेद्यदयुतं धनं तदधनं धनं यद्ध्रुवे ।
मिलेत्त नियुतं धनं निधनमेव तज्जायते ॥
तथा धनपरार्धकं निखिलभावहीनात्मकं ।
तदक्षरपदांतरे स्थितमरे धनं सर्वथा ॥ २५ ॥

तरतमइति उकार ओष्ठ्यत्वात्तादृशस्य ओकारस्य स्थान भवति । एवं चायमुमा-धव, स माधव इत्युकारकृतो भेदो नान्यथा ॥ २२ ॥

निरतिशयात्मसुखसाधनं विहायापातरमणीयसुखसाधनद्रव्यार्जनं न कार्यमित्या शयेनाह वित्तार्थमिति । लोके हि केचिद्द्रव्यमेवार्जयति परे आर्जितद्रव्यत्यागेन कीर्ति तदुभयमपि नात्यंतिकसुखकारणं आत्यंतिक सुखसाधनेनैव मनोजयो वासनाक्षयो हरिभक्तिरूपेण तन्निरतिशयानंदलक्षणं सुखं तु प्राप्नुयादेव । किं च यदर्थं त्वं यतसे तदुभयमपि तत्रानुषंगिकं नास्तीति न किं तूपलभ्यत एव यथा त्मशसाधन आत्मनः शं सुख तस्य साधनं अस्मिन् पदे आत्मशसा धनं च वर्तत एवेति ॥ २३ ॥

तद्वित्तमिति ।हे सत्तम यत् कुप्रभो भूपतेर्वित्त याच्यते तज्जनस्यासुख सुखकारक न भवति । यद्वा असूनां प्राणानां ख जनस्य हेतुरितिशेषः । यतः स कुप्रभु-कुत्सितप्रभुः तदेव विशदयति यो धनमदेन मदोन्मत्तेन मनसा वित्त. ख्यात स्तस्मादात्मविषयकविचारमेव कुरु तेन परमसुख स्यात् । कि च यदर्थं त्व यतसे तद्धनमपि तत्रानुषगिकं नास्तीति न आत्मनः बहुशोधनमित्यत्र बहुशः धन वर्तत एवेति ॥ २४ ॥

किं च यदपि मेलितं धनं न धनं भवति । धनं तु ब्रह्मपद एव स्थितमित्याह । मिलेदिति । अयुतं दशसहस्र धन न धन यस्य कस्यापि सकाशेऽस्त्येवेति अकारेण युतं युक्त धन अधनमेव नियुत लक्ष तत्तु अर्जनरक्षणादिना मरणरूपमेव यन्नि-कारेण युत धन निधनमेव तत् तथा धनपरार्धं धनस्य परार्धं परमसख्यावधिसंख्य परार्धपर्यंता हि संख्या ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धा एवं तर्हि किमपि नास्ति धनशब्दस्य

आत्मनो बंधने हेतुं चित्तं क्षिणु हि यत्नतः ॥
चित्तस्य तस्य क्षयतः केवला चित्प्रकाशते ॥ २६ ॥
सत्यां विरक्तौ विपिनेऽपि वासे सत्यप्यथ ब्रह्मभवोपदेशे ॥
निवृत्तिसिद्धिः परमा समाधावेवेत्युवाचेह मृकंडुसूनुः ॥ २७ ॥
अये मनोमत्तमतंगजोऽयमितस्ततश्चंक्रमणो रजोभिः ॥
क्रीडन्सदा पिप्पलभोगतुष्टस्तच्छांतये त्वं हरिमाश्रयस्व ॥ २८ ॥
मर्यादा न च यस्य यो मृतमयो यस्मिंच्छुचिर्नीचगैः ।
संतर्प्यो न च वाडवः किल जलैर्न स्वातिवर्षेऽपि वा ॥
मुक्ता नित्यममंदरागमथनादुच्चैःश्रवा वा हरि-
र्नो लभ्यस्तदयं भवो हि नितरां वारां निधेर्दुस्तरः ॥ २९ ॥

ध पूर्वार्धे न परार्धे यश्च नकारः सोऽभावएवधन तु अक्षरपदांतरे ब्रह्मपदे विष्णुपदे या 'अक्षरंब्रह्म परम सदसत्क्षरमक्षर' मित्युक्ते दृश्यते । नित्य अक्षराणि अकारमारभ्य क्षकारपर्यंतानि तत्र ये पदे पकारदकाररूपे तन्मध्ये धनेतिसर्वदा स्थितामिति यथा तपदधनपफबभमेति अक्षरशब्दो हि स्वरे रूढः स्वरव्यंजनरूपेऽपि प्रयुज्यते यथा 'मकारतृतीयाक्षरो भवतीति, श्रुति । 'मंत्रराजः षडक्षरः' इत्यादि स्मृतिश्च पद इत्यत्रै क्रमोऽनिवक्षितः अतो न धनार्थं यत्नं कुर्यात्किंतु ब्रह्मविद्भवेत् ब्रह्मनिष्ठ प्रति तु धनमेव स्वय प्रार्थयते ममागीकारः कार्य इति स तु तत्प्रति न कटाक्षलेशमात्रेणापि संभावयतीति पूर्णधनत्वादिति तात्पर्य ॥ २५ ॥

'एक एव मनोज यो जित. सर्वार्थसिद्धिद इति ' वासिष्ठोक्तेर्मनोजयमतरेणात्मप्राप्तेर-भावात्तत्क्षयमाह आत्मनइति । चित्तस्य तस्य क्षये चित् स्वयमेव प्रकाशते यथा चित्तसंबंधिनस्तकारस्य क्षये लोपेऽर्थाच्चिदित्येवावशिष्यते ॥ २६ ॥

चित्तजयस्य निरोधसमाधिरेवोपाय इत्याह । सत्यामिति । वैराग्ये वनवासे ब्रह्मणः शिवस्य चोपदेशेऽपि समाधावेव निवृत्तिसिद्धिः । चित्तस्य विषयोन्मुखतापरिहारेणात्मा-भिमुखीभावः यथा सुरथस्य राज्ञः समाधिर्नाम वैश्यस्य च समाने वैराग्ये विपिनवासे ब्रह्मभवस्य सुमेधोपरपर्यायस्य वसिष्ठस्योपदेशे समानेपि निवृत्तिसिद्धिः आत्माभिमुखी-भावः समाधावेव नान्यत्रेति सप्तशत्याख्यदेवीचरिते स्पष्ट ॥ २७ ॥

सुगमोपायमाह अय इति । रजः रजोगुणः धूलिश्च । पिप्पल विषयसुखं तस्य यो भोगः तयोरन्यः पिप्पल स्वाद्वत्यात्र तथा स्वीकारात् । पिप्पलस्याश्वत्थस्य योभोगः भक्षण स हि गजाय रोचते । पिप्पलः कुंजराशन इति । हरिं सिंह च प्राणस्पंदनिरोधात्सत्सगाद्वासनात्यागाद्धरिचरणभक्तियोगान्मन· स्वेग जहाति शनै' रित्याचार्योक्तेः ॥ २८ ॥

सर्वानर्थभूतस्य ससारस्य निवृत्तिरेव परमपुरुषार्थ इति निवर्तनीय तस्य स्वरूपमाह

विहीनः स्नेहलेशेन निर्दशश्च निरंजनः ॥
अध्यात्मज्ञानदीपोऽयं तमो हंत्यचलप्रभः ॥ ३० ॥
कर्मसाक्षितिरोभावे दोषावाप्तिरुदीर्यते ॥
आविर्भावे पुनस्तस्य सर्वतः सुदिनं भवेत् ॥ ३१ ॥
इतरभजनघनरसतः फलनिष्पत्तिर्न संभवेदिति न ॥
मुक्ताः परंतु मन्ये स्वातिघनरसं विना न जायेरन् ॥ ३२ ॥
संसारिणामिहामृतलाभोऽमृतमध्यवर्तिनामपि न ॥
मीनानामिव तत्राप्रत्यङ्मुखतैव जायते विघ्नः ॥ ३३ ॥
स्त्रीत्वं न पुंस्त्वं न नपुंसकत्वं न वा विभक्तिर्वचनं न यत्र ॥
तस्याव्ययस्य प्रतिलब्धयेऽत्र स्वस्थानमेवोपदिशंति संतः ॥ ३४ ॥

मर्यादेति । मर्यादा कूलभूमिरवधिश्च अमृतमयः उदकमयः मृतमयश्च मृतेन जननमपि लक्ष्यते । शुचिर्वाडवः वाडवानलः शुद्धो विप्रश्च नीचगैर्जलैः निम्नप्रवणैरुदकैः नीचानुसारिभिर्जडैः डलयोरैक्यात् स्वातिवर्षः स्वातिनक्षत्रवृष्टिः स्वस्य द्रव्यस्यातिवृष्टिः प्राप्तिश्च । मुक्ता मौक्तिकानि जीवन्मुक्ताश्च । अमदस्तीव्रो रागः प्रीतिः स्तेनमथनमनलसतया व्यवहारः । मदरसज्ञकोऽगः शैलस्तेन मथनं निलोडनंच । उच्चैःश्रवानाम हरिरश्वः महायशा भगवांश्च ॥ २९ ॥

तन्निवृत्तिसाधनमात्मज्ञानमेवेत्याह विहीन इति स्नेहः प्रेमा तैलं च दशा वयोवस्था वर्तिश्च । अंजनं विषयसंबंधः कज्जलं च । तमः संसारकारणमूलाज्ञानमंधकारश्च । अचलप्रभोऽव्याहतप्रभः वातादिना चलप्रभश्च । प्रसिद्धदीपादयं विलक्षणस्वभावः ॥ ३० ॥

आत्मज्ञानाभावे यत्कृतं तद्दर्शयेत्याह कर्मसाक्षी आत्मा सूर्यश्च । दोषावाप्तिर्दोषस्य प्राप्तिः रात्र्यवाप्तिश्च । सुदिनं पुण्यं सुष्ठुदिवसश्च ॥ ३१ ॥

आत्मभिन्नतयेतरदेवतोपासने स्वर्गादिफलं भवति न तु मोक्ष इत्याह । इतरेति । इतरेषां देवानां भजने यः घनः आर्द्रः रसः प्रेमा इतरो यो भजनः नक्षत्रजनः स्वात्यतिरिक्तो मृगादिस्तस्य घनरसः उदकवर्षं च । फलनिष्पत्तिः स्वर्गादिफलप्राप्तिः धान्यसमृद्धिश्च । मुक्ता जीवन्मुक्ताः मौक्तिकानि च । स्वातिघनरसः आत्मत्वेन देवभजनविषयको यो घनरसः आसक्तिः स्वातिनक्षत्रोदकं च ॥ ३२ ॥

ननु ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वेन तत्रस्थानामस्माकं तल्लाभः कुतो नास्तीत्यत्राह । संसारिणामिति । अमृतलाभः वस्तुलाभः जललाभश्च । अमृतं ब्रह्म तत्रस्थानां जलवर्तिनां च प्रत्यगभिन्नात्मप्रवणताभावः प्रत्यगुत्प्लवनाभावश्च ॥ ३३ ॥

निर्धर्मकं यं वस्तुनं स्वामन्येवान्वेषणं कार्यमित्युपदिशतीत्याह । स्त्रीत्वमिति । विभक्तिः परिच्छेदः प्रथमादिसप्तम्यंता च । वचनमुक्तिः एकद्विबहुत्वोपाधिकं च । अव्ययस्य अविनाशिनः परमात्मनः अंतरा मुहुस् इत्यादिरूपस्य च । स्वस्थानं

अचलः किल संसारो नृणां परम दुःखदः ॥
तत्र स्वरूपसंधानं मन्येऽहं सुखसाधम् ॥ ३५ ॥
संसारसागरस्त्वेष दोषाकरसमुद्भवः ॥
तच्छोषकारकं ब्रह्मतेज एकं विराजयते ॥ ३६ ॥
दोषोद्रेकभवे प्रभूतलमसि ध्वान्ते द्विजानां प्रजो ।
मूढो नष्टसुदृक्क समीपगमपि स्थाणुं परं स्वाश्रयम् ॥
द्रष्टुं न क्षमते चरंति परितः किंचात्मघोषद्विष-
स्तत्रानंतपदोदयः सुखयिता स्यात्कर्मसाक्षी विभुः ॥ ३७ ॥
आत्माराम इहैक एव तनुते पुंसां परां निर्वृतिं ।
संसारातपतापतप्तवपुषामत्यंतदुस्थात्मनाम् ॥
पूर्णाखंडरसेन बिभ्रति भृशं सर्वागमाः सच्छुचिं ।
यत्रामी शुकनीलकंठकपिराड्हंसा रमंतेऽनिशम् ॥ ३८ ॥

आत्मस्वरूपस्थानं स्वरित्यव्ययस्थानं स्वरादिगणश्च । स्वरादि निपातमव्ययमिति पाणिनि स्मरणात् । स्त्रीत्वादि शून्यमव्यय यथा स्वरादिगणे लभ्यते तथा परमात्मवस्तु आत्मन्येव लभ्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं निवर्त्यं ससारं निवर्तक चात्मज्ञानं पृथकृत्वेन निरूप्य समुच्चयेन निरूपयति पंचभिः । अचलइति । अचल' व्यवहारेण नित्यः पर्वतश्च । स्वरूपस्य संधानमनुसधानं सर्वानुस्यूतत्वेन स्वरोर्वज्रस्योपासन च ॥ ३५ ॥

संसारसागरइति । दोषाकरस्य दोषराशेश्चद्रस्य च । तस्य संसारस्य शोषं क्षयं करोति तादृश ब्रह्मरूप तेज एवैकं त सागर शोषयति तच्छोष करके कुंभ भव कारक ब्रह्मतेजो द्विजरूप तेजः आगस्त्याख्यमेवैक ॥ ३६ ॥

दोषोद्रेकभव इति । दोषोद्रेकः बंधककर्मोद्रेकः तन्मूले भवे कीदृशे प्रभूततमसि बहलाज्ञाने रात्र्युद्रेकसभवे गाढाधकारे च । द्विजानां विप्राणा पक्षिणा च । नष्टसुदृज्ञानः नष्टनेत्रशक्तिश्च । द्रष्टु ज्ञातु वीक्षितुं च । स्थाणु शिवं परमात्मानं वृक्षं च । आत्मान घोषयतीत्यात्मघोषाः वेदांतिनस्तेषां द्विषः शत्रवो नास्तिकाः आत्मघोषाः काकास्तेषां द्विषो घूकाश्च । ते हि रात्रौ प्रवृत्तदृशः अनतो विष्णुस्तस्य पदं चरण तस्मादुदयो यस्य । भगवदुपासनवशाल्लब्ध । इत्यर्थः अनंतमाकाशस्तद्रूप यत्पद तत्रोदयो यस्य । कर्मसाक्षी परमात्मा सूर्यश्च ॥ ३७ ॥

आत्माराम इति । आत्मैव आराम उद्यानं पूर्णाखंडरसेन हेतुना अनवच्छिन्नजलसमृद्ध्या हेतुना च आगमाः शास्त्राणि अगमा वृक्षाश्च । सच्छुचिमुत्तमप्रीतिप्रतिपादनविषये सम्यक् शोभाविशेषं च । शुको योगींद्र. कीरश्च । नीलकंठो भगवान् शिव. मयूरश्च । कपिराट् हनुमान् कपिश्रेष्ठश्च । हंसा परमहंसा पक्षिविशेषाश्च ॥ ३८ ॥

योा वै पंचमहाभूतविवर्तपरिबाधितः ॥
तस्य ब्रह्मविचारोऽयं साक्षात्पंचाक्षरो मतः ॥ ३९ ॥
न योगे नैव करणे मूलाधिष्ठानमिष्यते ॥
मूलाधिष्ठानसंप्राप्तिर्भजने सहजा नृणाम् ॥ ४० ॥
बालाः स्थूलाक्षरेषास्तिप्रतिकूला भवंति चेत् ॥
सूक्ष्माक्षरं न लेखार्हस्थिति तत्करगं भवेत् ॥ ४१ ॥
यदि न हरेः सारथ्यं गुरोर्नरोऽधिगतशास्त्रविद्योऽपि ॥
जायेत कलिभवमहाभारतरणदक्षिणः कथंकारम् ॥ ४२ ॥
सत्तारकः स्याद्भजनेन युक्तो नृणां समृद्धः किल सत्पथोऽपि ॥
साहाय्यकं चेन्न शतह्रदाया घनाघनः किं जलदानदक्षः ॥ ४३ ॥
हरिपरिचरणं वृषानुबद्धं विहितं क्षेत्रविशुद्धयेऽथ तत्र ॥
घनसुभगमहोदयामृतार्द्रे प्रभवति सत्प्रहितं स्वलाभबीजम् ॥ ४४ ॥

यो वै इति । पंचाक्षरी भूताद्युपद्रवनिवर्तकः पंचाक्षरमंत्रोपासकः पंचपरिमिताक्षरवांश्च । पंचमहाभूतानि आकाशादीनि सएव निवर्तं मिथ्याभासः पंचानां महता भूतानां पिशाचानां विवर्तः अभिग्रहः ब्रह्मविचार इति पंचाक्षराणि ॥ ३९ ॥

उक्तात्मज्ञान भगवद्भक्त्यैकलभ्यमित्याह । न योग इति । योगे अष्टांगे विष्कंभादिषु च । करणे ज्योतिष्टोमादि क्रियायां बवादिषु च। मूलभूतमधिष्ठानं परमात्मा मूलनक्षत्रस्थितिश्च । भजने भक्तौ नक्षत्रजने च ॥ ४० ॥

बाला इति । बाला अज्ञाः शिशवश्च । स्थूलाक्षर व्यक्तिमापन्न सगुण ब्रह्मरामकृष्णशिवादि महात्यक्षराणि अआ इत्यादीनि च । सूक्ष्माक्षर परमसूक्ष्मवस्तुभूतं ब्रह्म अन्यत्प्रसिद्ध । लेखेषु देवेष्वेव शुद्धसात्विकत्वात् अर्हा योग्या स्थितिर्यस्य लेखेषु पत्रादिलेखेषु च । न हि पत्रादिव्यवहारः स्थूलाक्षरैर्भवति ॥ ४१ ॥

यदि न हरेरिति । सारथ्य सूतत्व च। गुरुः सद्गुरुर्द्रोणश्च नरो मनुजः पार्थश्च । शास्त्रविद्या तत्त्वमस्यादि वाक्यजनितज्ञान शास्त्रसंबंधिनी विद्या च कलियुगोद्भवमहाभारस्य तरणे उत्तरणे दक्षिणः कलिः कलहस्तेन भवो यस्य तस्मिन् महाभारतानां रणे युद्धे च ॥ ४२ ॥

सत्तारक इति । सत्पथो धर्ममार्गः नक्षत्रपथः आकाशश्च । यो हि भजनयुक्तः स एव तारकः उत्तमताराविशिष्टश्च । भजनं भक्तिः नक्षत्रजनश्च । शतह्रदा विद्युत् साचानेक ह्रदविशिष्टेति जलवृष्टिहेतुः ॥ ४३ ॥

हरीति । हरेर्भगवतः हलेर्महतो लांगलस्य च । रलयोरैक्यात् । परिचरणं भजन परितः प्रवर्तन च वृषेण स्वधर्मेण बलीवर्देन च क्षेत्रस्य शरीरस्य केदारस्य च घनवत्सुभग महः कांतिर्यस्य हरेर्दयामृतार्द्रे घनस्य यः सुशुभेषु नक्षत्रेषु मृगादिषु

न शास्त्राभ्यासंगान्न च विवरणान्नानुकरणा-
न्न संकल्पान्नैवाऽभ्यत्रासितिविधानादपि मुहुः ॥
नृणां साक्षात्प्रादुर्भवति सुरतानंदविभवो ।
विना रामासंगाद्विविधकरणव्यूहसुभगात् ॥ ४५ ॥
खगासने भव्यगुणेंतरेण वरं शरं रीतिधरं नियोज्य ॥
उपासनस्यातिबलेन सौम्य त्वं सूक्ष्मलक्ष्यं प्रति विध्य शीघ्रम् ॥४६॥
शंकरे भक्तिमान् स्याच्चेच्छं करे तस्य निश्चितम् ॥
या तनावात्मबुद्धिस्तु यातना सा सनातनी ॥ ४७ ॥
बव्हर्भकं महाभगमपि कांताभरसमन्वितं भवनम् ॥
भवति सदाभरणस्थलमपि भावस्थितिविवर्जितं तु वनम् ॥ ४८ ॥
मुमुक्षवः संपरिशीलयं तु जनाः सनादच्युतसद्गुणांस्तान् ॥
यतो हि मुक्ता अपि तैर्विमुक्ताः सद्यो विभक्ताः पतिता भवंति ॥४९॥

महोदयस्तस्माद्यदमृत [जल] तेनार्द्रे सद्भि· प्रहितमुपदिष्ट सत् सम्यगुप्तच आत्मला-भस्य बीज ज्ञान स्वस्य द्रव्यस्य लाभो यस्मात्तद्बीज च ॥ ४४ ॥

न शास्त्रेति । सुरतानंद· स्वस्मिन् यो देवताभावस्तन्प्रयुक्तो य आनद: रतिसुख च । रामे आसगोद्दढासक्तिः स्त्रीसगश्च । करणानि श्रवणकीर्तनादीनि चुबनाश्लेषादीनि धेनुकादीन्यासनानि वा ॥ ४५ ॥

खगासनइति । भव्यगुणे उत्तमगुणे उत्तममौर्वीके च । खगासने गरूडासने शरास-नेच । अतरेण मध्ये रीतिधर ' री ' इत्याकारक वर्ण धरति तत् शर शरीरं पित्तल-रेखाभूषित बाण च । उभयत्राप्यतरेण रीतिधर स्वनिष्ठसौष्ठवधर च । उपासनस्य उपास्त्याः शराभ्यासस्य च । सूक्ष्म लक्ष्य परमात्मवस्तु अणुशरव्य च ॥ ४६ ॥

शकर इति । श सुख तनौ आत्मबुद्धिर्देहेऽह भाव. ॥ ४७ ॥

भक्तिहीन सर्वं न शोभत इत्याह बव्हर्भकमिति । शिशुभिरलकृत महैश्वर्यं स्त्रीसमृद्ध-मुत्तमाभरण तत्तत्स्थाने एतादृशमपि भवन गृह भावस्थित्या भक्त्या हीन चेद्वनमेव भवति भस्य भवर्णस्य अवस्थानेन हीन भवन वनमेवावतिष्ठते उक्तसर्वविशे-षणेषु भकारवर्जनेनार्थ. । बव्हर्काख्यवृक्षयुक्त यद्वा बहुरर्कप्रतापो यत्र छायाभावात् । महापर्वतप्राय दुर्गमवर्त्मयुक्त सदारणादिस्थल यद्वा दारणस्थलसहित वन तदप्येतादृश न तु रमणीय ॥ ४८ ॥

भक्तिं विना मुक्ताअपि नैव शोभत इत्याह मुमुक्षवइति अच्युतस्य सद्गुणान्मुक्ताः जीवन्मुक्ता मौक्तिकानिच तैरच्युतसद्गुणै· अत्रुटितसाधुदोरकैर्विभक्ता. पृथग्भूता ज्ञानरक्षकाभावात् पतिता पातित्ययुक्तागलिताश्च येन्येऽरविंदाक्षवियुक्तमानिन

श्रीरामपादांबुजसेवकेभ्यः कथार्चनध्यानपरायणेभ्यः ॥
सांतानिकामोदकषायितेभ्यो रोचेत किं रेऽमृतसंपदेभ्यः ॥ ५० ॥
न पूजनं नो भजनं च यत्र न बंदिभावो न च मूर्तिवीक्षा ॥
फलं च किं तादृशवस्तुनः स्यादतोऽपवर्गत्वममुष्य लोके ॥ ५१ ॥
आदिमा भक्तिरित्येतत् सर्वसज्जनसंमतम् ॥
यथनाशोचिता सैव मुक्तिर्भवति निश्चितम् ॥ ५२ ॥
मातंगोऽपि प्राप्तमुक्तिं दुरापां भक्त्या पद्म पद्मनाभे समर्प्य ॥
तद्विप्रायाः शुद्धजन्मान एव नैवेष्यंते शार्ङ्गिणः प्रीणनाय ॥ ५३ ॥
यस्तु भगवद्पराधस्थितमपि जघन्यकर्मनिरतत्वात् ॥
पुरुषोत्तमे भवेच्चेद्दृढभावं दृश्यतेऽस्य तिरूध्वम् ॥ ५४ ॥
मा राजकृपा मा रामा मा कुमार सुखगरिमा ॥
माराज मा स्वमहिमा पदपद्माराधनेऽस्तु ते प्रेमा ॥ ५५ ॥

स्त्व्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः । आरुह्य कृच्छ्रेण पर पद ततः पतंत्यधोऽनादृत युष्मदङ्घ्रयइति भागवते ॥ ४९ ॥

भक्तास्तु मुक्ति न स्पृहयतीत्याह श्रीरामेति । रामभक्ता हि ब्रह्मलोकोपरितनान सांतानिकाख्यलोकान् गच्छंति तत्रत्यानङ्गन कषायितेभ्यः अमृतसपन्मोक्षसंपन्नरोचेत संतानिकातसक्षीरोपरितनो मडः सायइति लोके तदामोदकषायितेभ्यः अमृत दुग्ध न रोचत इति युक्तमेव ॥ ५० ॥

ते वदति च न पूजनमिति पूजन फल बंदिभावो भजन मूर्तिवीक्षा च यत्र नास्तीति कृत्वा तादृशस्य अपवर्गत्वं लोके पवर्गरहितत्व चेति ॥ ५१ ॥

अहेतुकी भक्तिर्मुक्तिरेवेत्याह आदिमेति आदिमा श्रेष्ठा आदौ वर्णे भकारे मकारो यस्या सा अनाशोचिता आशया । उचिता समवेता तादृशी न भवति सा उचसमवाये अकारस्य नाशो यस्या तत्र उना उकारेण चिता एव भक्तिरित्यत्र भस्य मादेशे तदुत्तराकारस्य लोपे तत्र उकारनिवेशे मुक्तिर्भवतीति ॥ ५२ ॥

भक्तिर्जातिश्रैष्ठ्य नापेक्षत इत्याह मातगइति मातगो गज· अंत्यजविशेषश्च ॥५३॥

तथा गुणवतामप्यपेक्ष्यत इत्याह यस्त्विति । भगवत्प्रोक्तकारित्वाभावान्नीचकर्मणि रतत्वेन भगवदपराधस्थित प्राणिजात यदृच्छया भगवति दृढभावं चेत्तस्याधोगति र्नास्ति यद्वाभगवद्योनिमद्वस्तु जघन्यकर्मणि मैथुने निरतत्वेनापरस्याधोभागेस्थितामप्युत्तमपुरुषे दृढभाव चेतस्योर्ध्वंगनिर्भवति पुरुषायिते विपरीतरते प्रवर्तेत इत्यर्थ· ॥ ५४ ॥

अतः कविस्तामेव भगवतमभ्यर्थयते माराजेति । राजकृपा रा· द्रव्य रामा स्त्री कुमारसुख स्वमाहात्म्य च माभूत् हे माराज रमानाथ ॥ ५५ ॥

उदारांस्त्वदृते नान्यान् प्रपश्याम्ययि पार्वति ॥
श्रीरामभक्तिमाणिक्यमदेयमपि देहि मे ५६ ॥
भामे भा मे कथंकारं कामे का मे गतिर्भवेत् ॥
रामे रा मे परा भक्तिर्यामे यामे भजाम्यतः ॥ ५७ ॥
श्रांतोऽसि चेत् संसृतितीव्रतापतः सीतान्वितं मारुतपोतसेवितम् ॥
पलाशसंघातसमृद्धविक्रमं रामं धृताकारमुपेहि सत्वरम् ॥ ५८ ॥
यातायातैः सुबहुभिः श्रांतोऽसि यदि हे सखे ॥
एकं कुरु घनच्छायं सीतारामपदं भज ॥ ५९ ॥
विषयोपहितोऽचलस्थितिः सतमस्कः कनकांगनाप्रियः ॥
भव उग्र इहापि राघवस्मरणाच्छांतिमुपैति निर्भराम् ॥ ६० ॥
असौ भवभुजंगश्चेद्बाधतेऽति भयंकरः ॥
रामं नरेंद्रं भजत विनतानंदनं द्रुतम् ॥ ६१ ॥

उदारानिति त्वमेव उदाराः उः शंभुस्तस्य दाराः कुटुंबिन्युदारादानशूराश्च ॥५६॥
भामइति । भामे क्रोधेऽगीकृते मे भा शोभा कथ स्यात् । कामेऽगीकृते मे गतिः का स्यात् रामे परा भक्तिर्मे रा॰ द्रव्यं अत. प्रतियामे राममेव भजामि ॥ ५७ ॥

यतो ज्ञानं भक्त्येकलभ्य सा च भगवद्विषयिणीति संसारनिवृत्त्यर्थं सएवाश्रयणीय॰ इत्याह । श्रांतोऽसीति । भवदुःसहतापत॰ सम्यक्यः सृतिसबंधी तीव्रतापस्ततश्च । पथानः पदवी सृतिरित्यमरः । सीतयान्वित शीतेनान्वितच्च सशयोरैक्यात् वायुसुतेन हनुमता सेवित मदमारुतेन च पलाशिनो राक्षसास्तेषां सम्यग्घातो नाशस्तत्र समृद्धो विक्रमो यस्य पलाशिनो वृक्षास्तत् सघातः समूहस्तत्र वीना पक्षिणां क्रमः पदन्यासो यत्र धृताकार सगुण रामं ब्रह्म रामपदेनासौ पर ब्रह्माभिधीयतइति श्रुतिः आकार-सहित च राममाराम ॥ ५८ ॥

यातायातैरिति घनवच्छायाकान्तिर्यस्य निबिडच्छाय च सीतायुक्त रामचरणं शीतमारामपद च यातायात पुनरपि जनन पुनरपि मरण गतागत मार्गविषय च ॥ ५९ ॥

विषयेति विषया उपहितायत्र विषेण यो यो मोहः स हितो गतो यस्मात् युपुरूपुलु-पु विमोहनेइति हिंगताविति भावोरूपे ध्रुवास्थितिः कैलासवास्तव्यश्च साज्ञानः सतमोगुणश्च कनकमगना च प्रिये यत्र कनक धत्तूरो गौरी च प्रिये यस्य उग्रोऽपिभवः संसारः शिवश्च शांति निवृत्तिं परमानदच्च ॥ ६० ॥

असाविति नरेंद्रं राजान विषवैद्य च विनतानदनं प्रणतानदद गरुडं च वैनतेयत्वात् ॥ ६१ ॥

शुचिसान्निध्ययोगेन ल्हदि रामोपगूहनात् ॥
कर्मसाक्षिसमालोकाद्रत्वं हेमंतवर्ज्जयेत् ॥ ६२ ॥
अंधं तमश्चेदपि बाधते त्वां सरोजनेत्रं जगदेकसूत्रम् ॥
सुधाचरित्रं परमं पवित्रं कुरुष्व मित्रं वसुदेवपुत्रम् ॥ ६३ ॥
कृच्छ्रदविषयोपहितो भवो महापन्नगोऽतिभीषयति ॥
तद्भयशमनाय विना जिष्णुपविक्रममहं न कलयेऽन्यम् ॥ ६४ ॥
कुजन्मिप्रायेयं मदकरकलिव्यालविषमा ।
कुदारव्यासंगप्रतिहतसुगोत्राऽतिभयदा ॥
द्विजिव्हैराकीर्णा व्यथयति महावंचकवती ।
प्रपंचारण्यानी भज भज सखे तन्नरहरिम् ॥ ६५ ॥
भ्रमयति भवर्णवेत्वं चेद्भज नरसूतशेखरं कृष्णम् ॥
सद्रोरसेन सहसितमनुत्रुटिकं सर्वथा त्यज स्नेहम् ॥ ६६ ॥
पतितानां संसारांधतमसकूपे विनष्टदृष्टीनाम् ॥
महता विहिता महिता सुहिता स्यादच्युतावतारकथा ॥ ६७ ॥

शुचीति शुचिः साधुरग्निश्च रामोपगूहनरामध्यान स्त्रीणामाश्लेषश्च आत्मनो दर्शनं सूर्यातपसेवा च ॥ ६२ ॥

अंधतमइति । अज्ञान अंधकारश्च मित्र सत्रायं सूर्यं च ॥ ६३ ॥

कृच्छ्रदविषयेति दुःखविषयसहितः कृच्छ्रप्रदेशसहितः कृच्छ्रदोयोविषेण योपः विमोहः पुपुविमोहने तस्य हितं आधान यस्मात् महापन्नगः सर्पः महापत्पर्वतो वा जिष्णुः अर्जुनः त पाति स हरिः तस्य विक्रमः अवतारलीला जिष्णुपो हरिस्तस्य विः पक्षी गरुडस्तस्य क्रमः पदन्यासः जिष्णुरिंद्रस्तस्य पविर्वज्रस्तस्य क्रमः क्षेपश्च ॥ ६४ ॥

कुजन्मीति । कुत्सितप्राणिबहुला वृक्षप्राया च मदकरो यः कलिस्तस्य व्याख्या विषमामदकलाः ये करिणस्तेषां च रक्षपरिक्रयात् कुत्सितस्त्रीव्यभिचारेण दूषित-कुला कु दारयति ते कुदाराः सूकरास्तद्व्यासंगेन उत्कीर्णभूमिः द्विजिव्हाः खलाः सर्पाश्च महावचकाः प्रतारका जंबुकाश्च नरहरिं नरसिंह 'अटव्यांनारसिंहश्चेति वचनात् ॥ ६५ ॥

भ्रमयतीति । नरः अर्जुनस्तस्य यः सूतशेखरः सारथिश्रेष्ठस्त कृष्णं हे नर कृष्णं वर्णतः सूतशेखर नाम रसायन च सद्रोरसः साधूनां गोरसः दुग्ध च घृत वा हसितेनस्मितेन सहित स शर्करं च अनुत्रुटिक त्रुटिः सूक्ष्मकालमान प्रति तत अनुगतसूक्ष्मैलाबीजं च स्नेह गृहदारादिषु प्रेमाण तैल च ॥ ६६ ॥

पतितानामिति । नष्टज्ञानाना नष्टेक्षणाना च अच्युतावतारकथा भगवत्कीर्तनं अभ्रष्टसोपानमार्गवार्ता च ॥ ६७ ॥

पतितानां संसारांधतमसकूपे विनष्टदृष्टीनाम् ॥
एकं महदुपदिष्टं कष्टहरं चक्रिणो हि गुणभजनम् ॥ ६८ ॥
संसारे वर्तमानस्य नानादुष्कृतकारिणः ॥
यदि ते नरकाद्भीतिः कृष्णमेकं समाश्रय ॥ ६९ ॥
भवसागरं तरीतुं वांछसि चेत् सौम्य कुरु मदीयवचः ॥
यत्नांतरं विहाय प्रत्नं भज तारकेशकुलरत्नम् ॥ ७० ॥
द्वाविह दृष्टौ शरणीकर्तुं संसृतितरंगिणीतरणे ॥
उडुपकुलपतिः कृष्णः श्रीरामस्तरणिकुलपतिश्चान्यः ॥ ७१ ॥
जातो जलप्रसंगाद्विस्मारयति भ्रमोऽयमात्मानम् ॥
शुभमधुनार्द्ररसेन च सुरसंसेव्यं भजस्व चंडीशम् ॥ ७२ ॥
समसितरुचिराज्योपेतमरे नरकेसरिणं संसेवेथाः ॥
अमृताभिमुखः स्याः किं कुर्याद्दुःसहतापभवज्वर एषः ॥ ७३ ॥
व्यथयति बहुदोषभवोपताप एषोऽभ्रकायकृष्णाय ॥
स्पृहय सुखोदर्कायानेकसुरसभावनैः प्रसिद्धाय ॥ ७४ ॥

पतितानामिति । महद्भिः सद्भिर्बलवद्भिश्च चक्रिणो भगवतोऽरघट्टस्य च गुणानां भजनं सेवनं गुणस्य स्थूलरज्जोश्च ॥ ६८ ॥

संसार इति । कृष्णो हि नरकस्य असुरविशेषस्य हता ॥ ६९ ॥

भवसागरमिति । तारकाणामीशश्चंद्रस्तस्य कुले रत्नमिव श्रेष्ठं कृष्णं तारयंति ते तारकाः कर्णधारास्तत्कुलश्रेष्ठं च ॥ ७० ॥

द्वाविहेति । उडुपश्चंद्रः चर्मावनद्धवंशविदलनिर्मितं तरणसाधनं टोकरेति प्रसिद्धं च तरणिः सूर्यः नौकेति च ॥ ७१ ॥

जात इति । जलस्य जडस्य अविद्याया उदकस्य च भ्रमो भ्रांतिः. शुभं अधुना उत्तममधुना च आर्द्ररसेन सार्द्रप्रेम्णा आर्द्रकस्य रसेन च सुरैः संसेव्यं सुरसं सेव्यं च चंडीशं महादेवं राजचंडीश्वराख्यरसायनं च ॥ ७२ ॥

समसितेति । सम्यक् याः असिताः श्यामला रुचयः तासां राज्या पंक्त्या उपेत यद्वा समा तुल्या या सिता श्वेता रुचिस्तत्पंक्त्या यद्वा मया लक्ष्म्या सहितः समः सितरुचिः श्वेतद्युतिः राज्येन त्रिभुवनाधिपत्येन उपेतः सचासाविति विशेषणोभयपदकर्मधारयः तुल्यशर्करायुतं सुंदरघृतेनोपेतं च नरकेसरिणं नृसिंहं नृकेसर्याख्यं रसायनं च अमृताभिमुखः मोक्षाभिमुखः दुग्धपानाभिमुखश्च भवः तरुणः संसारश्च ॥ ७३ ॥

व्यथयतीति अनेकदोषसंभवः । संसारसंबंधी तापः उल्बणवातपित्तादिदोषसंभवः उपतापः रोगः अभ्रवत् कृष्णः कायो यस्य तस्मै कृष्णाय अभ्रकाय रसा-

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६.   जुलई १८८३.   अंक ७.

हें मासिक पुस्तक
पुणें येथें
ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत
छापिलें

किंमत ८ आणे.

विक्रीस तयार.

खालीं लिहिलेलीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकें हीं आमच्या आफिसांत विक्रीस ठेविलीं आहेत. खालीं नमुद केल्याप्रमाणें पैसा पाठविला असता लिहून आलेल्या पत्त्यावर रवाना करण्यांत येतील. पैसा रोख आल्याशिवाय पाठविलीं जाणार नाहींत.

काव्येतिहास संग्रहाचे व्यवस्थापक.

पुस्तकें	किंमत रु०	टपाल खर्च.
१ पेशव्यांची बखर	१।१२	।२
२ भाऊ साहेबांची बखर	१।८	।२
३ मुक्तेश्वरकृत वनपर्व	२	।२॥
४ वामनी प्रकरणें ४५	२	।२॥
५ विठ्ठलकृत बिल्हण चरित्र [सुटे कागद.]	।२	।॥
६ शिवछत्रपतींचें चरित्र	१	।१॥
७ साष्टीची बखर [सुटे कागद]	।४	।॥
८ ब्रह्मेंद्रस्वामींचें चरित्र [किता]	।५	।१
९ विठ्ठलराव विंचुरकर यांची कारकीर्द	[,,] ।२	।॥
१० संभाजी व राजाराम यांचीं चरित्रें.	[,,] ।१४	।१॥
११ कालेयकुतूहल प्रहसन [संस्कृत]	[,,] ।५	।१
१२ राजव्यवहारकोश	।७	।१
१३ पुष्पबाण विलास [मराठी]	।१॥	।।६
१४ अमरुशतक [मराठी]	।६	।।६
१५ परशुरामपंत भाऊंचें चरित्र	१	।१

विनंती.

मागील सालांबद्दल ज्याकडे संग्रहाची बाकी उतरत असेल त्यांणीं कृपा करून ती चुकती करावी म्हणजे संग्रहाचे कामास हरकत येणार नाहीं. सुज्ञास फार सुचविणें नलगे. चालू सालचे जुलई महिन्याचा अंक आज येऊन पोंचत आहे इकडेही कृपाकरून आमचे वर्गणीदार लक्ष देतील अशी विनंती आहे.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

बखरी.

पंतप्रधान यांची शकावली ३३–४०

पत्रें, यादि वगैरे ११७–१२४

मराठी कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत युद्धकांड ८१–९६

संस्कृत काव्यें.

श्रीशिवकाव्यम्– १३३–१४०

पंडितविठ्ठलकृत–सुश्लोकलाघवम् १७ २४

मुजुमदारी चिंतामण दीक्षितास सांगितली होती. ती पुन्हा त्यांस दत्त नारो निळकंठ देऊन नजर घेऊन मुजुमदारी बहाल केली. कलम०

१ शके १७०३ सन ११९१. श्रीमंत वाड्यांत घोडीं फेरून बाळाजी जनार्दन आल्यावर कचेरी होऊन लोकांचे मुजरे घेऊन लोकांशीं बोलून ओळख धरूं लागले. चिंतो विठ्ठल किल्यावर मृत पावले. गणेश विश्वनाथ बेहेरे खानदेशांत पाठविले. महादजी शिंदे हिंदुस्थानांत. तुकोजी होळकर देशीं आहेत. बजाबा पुरंदरे मृतपावले त्यास दत्त दिला. दुसऱ्यानें इंग्रज आला. नाना फडणीस व हरी बल्लाळ कोंकणांत उतरले. बेहेरे पोहोंचले. इंग्रज गेला. कलम०

१ शके १७०४ सन ११९२. श्रीमंतांचें लग्न. बाळाभाऊ यांची बहीण नवरी निश्चय करून नानाफडणीस यांनीं मोठा समारंभ करून पुण्यांत वाड्यांत लग्न केलें. गणेशपंत बेहेरे, मोगलांचे मदतीस निर्मळास धोशी[20] बेबदल जाहला होता त्याचे पारिपत्यास, फौज सुद्धां पाठविले. दादासाहेब सुरतेस इंग्रजा जवळ. शिंदे हिंदुस्थानांत. कलम.

१ शके १७०५ सन ११९३. श्रीमंत व कारभारी नाना फडणीस व हरी बल्लाळ पुण्याचे मुक्कामीं आहेत. दादासाहेब व स्त्री सौभाग्यवती आनंदी बाई व दत्तपुत्र अमृतराव व दुसरे पुत्र बाजीरावासहित इंग्रजा जवळ निघोन सुरतेहून गंगातीरास कचेश्वरीं आले. तेथील बंदोबस्त करून मार्गशीर्ष वद्य ३ येस काळ झाला[21]. तेव्हां आणंदी बाई गरोदर होती त्यास चैत्र शुद्ध ९मीस पुत्र चिमाजी आप्पा झाले. कलम.

१ शके १७०६ सन ११९४. चैत्र-मासीं नाना फडणीस व हरी बल्लाळ सरकारी कारखाने बरोबर घेऊन फौजेसहित येदगिरीस गेले. तेथें नबाब निजाम अल्लीखान बाहादूर यांच्या भेटी झाल्या. ज्येष्ठ अखेरीस पुण्यास दाखल. तुकोजी होळकर बरोबर होते. महादजी शिंदे हिंदुस्थानांत. भाऊसाहेब यांची स्त्री पार्वती बाई यांचा काळ झाला. व जनार्दनबाबाची स्त्री सगुणा बाईचा काळ झाला. कलम.

१ शके १७०७ सन ११९५. स्वारस्वारी नाना फडणीस व हरी बल्लाळ सुद्धां गंगापुरास जाऊन आले. मोरो बापूजी फडके[22] काशीस गेले. कार्तीक वद्य ४र्थीस. श्रीमंत बाजीराव व चिमाजी आप्पा व अमृतराव व मातोश्री

---

२० धोशा, धोशा नांवाचा जहागीरदार

२१ दादाचा काळ झाला तेव्हा बाईनें इतकी खबरदारी केली म्हणून सांगतात कीं, कांहीं महिने पर्यंत पुण्यास ती खबरही पोंचली नाहीं !

२२. हे कोण ?

आणंदी बाई कचेश्वरी आहेत. त्यांचे जवळ गोविंदपत गडबोले आहेत. विसाजीपत आठवले यांनीं तेथील पाहणी करून धोंडोपंतांनीं कैद करून किल्यावर* पाठविलें. कलम.

१ शके १७०८ सन ११९६. श्रीमंत पुण्यांत बाळाजी जनार्दन कारभारास. हरी बल्लाळ करनाटकांत छावणीस होते ते अखेरीस पुण्यास आले. कलम.

१ शके १७०९ सन ११९७. हरी बल्लाळ गंगापुरीस[२] जाऊन आले. शिंदे हिंदुस्थानांत. नाना फडणीस पुण्यांत. होळकर देशीं. कलम.

१ शके १७१० सन ११९८. श्रीमंत व नाना व हरी बल्लाळ पुणें मुक्कामीं. होळकर देशीं आहेत. इंग्रज जागा मागू लागले. त्यास जागा दिली नाहीं. वकील ह्मणून राहिले. त्यांस जागा मुळा मुठा-संगमीं चिमटयात दिली. तेथें सैदानीचा दरगा होता. इंग्रजांची वस्ती ते दिवसापासून झाली. शिंदे हिंदुस्थानात. कलम.

१ शके १७११ सन ११९९. खासा व नाना फडणीस पुण्यांत. श्रीमंतांची स्त्री सौभाग्यवती रमाबाईस रजोदर्शन झालें. गर्भाधान केलें. लोकांनीं नजरा केल्या. आश्विनमासीं रामशास्त्री बावा न्यायाधीशांचा काळ झाला. श्रीमंतांची स्वारी सिंहस्था करितां नासिक त्रिंबकेश्वरीं जाऊन आली. बरोबर नाना फडणीस गेले होते. बाजीराव, चिमाजी आप्पा व अमृतराव कचेश्वरीं. कारभारास गोविंदपंत गडबोले. शिंदे हिंदुस्थानांत. तुकोजी होळकर हिंदुस्थानात रवाना केले. अली बहादर यास सरदारी देऊन हिंदुस्थानांत रवाना केले. कलम.

१ शके १७१२ सन १२००. खासा श्रीमंत वाड्यांत. कारभारी नाना फडणीस. इंग्रजासीं व टिपू सुलतान याशीं विरुद्ध झाले. त्याजवर इंग्रज चालून जावया करितां श्रीमंतांशीं राजकारण करून कुमक मागितली. श्रीमंतांनीं परशराम रामचंद्र यांस वस्त्रें देऊन पट्टणावर इंग्रजांचे मदतीस रवाना केले. इंग्रज मोठे सामानानें पट्टणावर गेले. कार्तिक मासीं हरी बल्लाळ, हुजुरात व नागपुरकर भोंसले व हुजूरचे कारखाने बरोबर घेऊन स्वारीस निघोन निजामअलीखान यांस भेटून पट्टणावर गेले. नबाबाची फौज इंग्रजाचे मदतीस गेली. शिंदे, होळकर, अली बहादर हिंदुस्थानात. बाजीराव साहेब व चिमाजी आप्पा व अमृतराव साहेब मातोश्री सुद्धां कचेश्वरीं तेथील बदोबस्तास गोविंदराव गडबोले व आप्पाजीराम सहस्रबुद्धे व केसोपंत वगैरे फौज पागा सुद्धां आहे. कलम.

* याचा अर्थ स्पष्ट होत नाहीं कैद कोणास केलें ?

२ गंगापुरास श्री० गोपिकाबाइ साहेब होतीं.

१ शके १७१३ सन १२०१. खासे श्रीमंत, बराबर नाना, फौजे सुद्धां स्वारी निघोन वांईस कृष्णातीरास कन्यागतीं गेली. तेथून सातान्यास जाऊन राज दर्शन घेतलें. वस्त्रे घेऊन स्वामींचा निरोप झाला. पुण्यास आले. हरी बल्लाळ व परशराम रामचंद्र व नबाबाची फौज व इंग्रज फौजेनिशीं टिपू सुलतान यासीं लढाई करून छावणीस राहिल. घाशीराम कोतवाल कन्हूजा ब्राह्मण होता त्यानें एकवीस ब्राह्मण लिंडीचे खोलींत लीद पसरून हाल करून कोंडून मारिले. हा बोभाट श्रीमंतांस कळला. ब्राह्मणांचा आग्रह धरून त्याचे पाच पाट काढून, शेंदूर घालून, उंटावर बसवून शहरात फिरवून गारपिरावर नेऊन मारिला. भाद्रपद वद्य प्रतिपदा. त्यानें गारपिरापुढे भवानीपेठ सुमारें तलावाचा बाग केला होता.* शिंदे व होळकर व अली बहादूर हिंदुस्थानात. दादासाहेब याची मंडळी कचेश्वरीं. कलम.

१ शके १७१४ सन १२०२. खासे श्रीमंत अठरा वर्षांचे उमरीचे झाले. श्री [स्त्री?] रमाबाई थत्ते यांची कन्या माघ वद्य ४ थीस शांत झाली. महादजी शिंदे हिंदुस्थानातून मोठे फौजेनिशीं तोफखाना व कंपू चाळीस हजार जमात घेऊन पातशाही वस्त्रे व नालखी बरोबर घेऊन श्रीमंतांस मरतब पातशाही घेऊन पुण्यास ज्येष्ठमासीं आले. हरी बल्लाळ व परशराम रामचंद्र व नबाबाची फौज व इंग्रज व भोंसले पट्टणावर छावणी करोन टिपूसुलतान यासीं लढाई करून शिकस्त केला. हरी बल्लाळ यानीं सल्ला करून, तीन कोट रुपयांची दौलत करार खंडणी करून, नबाब, इंग्रज व श्रीमंत मिळून तीन वांटे करून, एक हिस्सा वाटणी श्रीमंतांस घेऊन, हरी बल्लाळ कूच दरकूच करून, शिंदे देशीं आले हें ऐकून पुण्यास दाखल झाले. हरी बल्लाळ यांच्या व शिंदे यांच्या भेटी होऊन फर्मांगे बहुत डेरे उभे करून पातशाही वस्त्रे श्रीमंतीं घेतलीं. मर्तब पारसानिसानीं वाचिला. नंतर नालखींत बसोन मोहीमर्तब सुद्धां श्रीमंत वाड्यात आषाढ शुद्ध १या ३ प्रहरा नंतर दाखल झाले. माघ-मासीं स्त्रीचा काल झाला म्हणोन दुसरें लग्न फाल्गुन-मासीं केलें. दुष्काळ एक पायलीची धारण झाली. माणसें मेलीं. निजाम अलीखान भागानगराहून निघोन बेदरास येऊन छावणी केली. होळकर व अली बहादर हिंदुस्थानांत आहेत. रघुनाथ बाजीराव यांचे पुत्र मातोश्रीसुद्धां आनंदवल्लीस जाण्यास निघार

* हा तलाव अद्यापि प्रसिद्ध आहे.

२४. फर्मान राजपत्रकम् रा० व्य० को०.

२५ माहीमर्तब–एक मत्स्य, दोन मुसबटे, दोन अफतागीर, वगैरे राजचिन्हें हीं स्वारीच वेळीं हत्तीवर न्यावयाचीं "माहारस्तु मकरध्वजा" रा० व्य० को०

२६ असा दुष्काळ पुढें सन इ० १८०३।४ या सालींही पडला होता त्याचें वर्णन "माधव ग्रंथ" यांत दिलें आहे

करितात ह्मणोन ऐकिलें. महादजी शिंदे यांनीं शिमग्याचा गुलाल गल्लोगल्लीं हत्तीवर बसोन श्रीमतांवर रास खेळले. गुलाल फार उधळला. रस्त्यानें गुलाल लोकांनीं बहुत जमा केला. श्रीमतास आनंद होऊन खुषमर्जी होऊन शिंदे यास बहुत बक्षिस दिलें.[२७] कलम.

१ शके १७१५ सन १२०३. खासे श्रीमंत वाड्यांत. कारभारी नाना फडणीस. अमृतराव साहेब व बाजीराव व चिमाजी आप्पा व मातोश्री आनंदीबाई कचेश्वरीं होते. ते आनंदवल्लीस गेले. आनंदीबाईचा काळ झाला. फाल्गुन वद्य ११. सार्थक चांगलें केलें. कारभारास गोविंदपंत गदबोले. महादजी शिंदे वानवडीवर राहिले. स्वारी शिकारीस श्रीमतास बराबर नेऊन करीत होते. नंतर माहादजी शिंदे यांचा माघ शुद्ध १२ बुधवारीं वाखा झाला. श्रीमंत परामृषीस[२८] जाऊन आले. नंतर काळ झाला. त्यास पुत्र नाहीं. दौलतराव शिंदे भावाचा[२९] नातू होता. ते तुळजापुरास गेले होते. बाबा चिटणीस वगैरे कारभारी यांनीं फौजेचा बंदोबस्त करून सार्थक केलें. वानवडीचे बोट्यावर छत्री बांधावयास काम लाविलें. दौलतराव तुळजापुराहून तिसरे दिवशीं दाखल झाले. क्रिया त्यांनीं केली. माहादजी बावा मृत्यु पावल्यावर सरदारीचीं वस्त्रें दौलतराव यास देऊन पातशाही नालखी बाहाल केली. अली बहादर हिंदुस्थानांत आहेत. शिंदे व होळकर उभयतांत व्यत्यय आला. हिंदुस्थानांत लढाई झाली. होळकर शिकस्त झाला. ही खबर श्रीमतांस आली कलम.

१ शके १७१६ सन १२०४. खासे श्रीमंत वाड्यांत. कारभारी नाना.व हरी बल्लाळ याचे शरीरास समाधान नाहीं सबब सिद्धटेकीं गेले. तेथें श्रीगणपती सान्निद्ध ज्येष्ठ वद्य ७ देहविसर्जन झालें. पुत्र दाजीबा व बाबा व माधवराव जवळ होते. त्यांनीं सार्थक केलें. तुकोजी होळकर हिंदुस्थानांत जाऊन फौज सुद्धां आणविले. निजाम अल्लीखा बाहादुर बेदरीं छावणीस राहिले होते ते मोठी फौज घेऊन मशरील मुलूक कारभारी सुद्धां घेऊन चालून आले. तेव्हां श्रीमंती डेरे गारपिरावर उभे करून मुहूर्तानें बाळाजी जनार्दन दाखल जहाले. नंतर मागाहून खासा श्रीमंत मुहूर्त पाहून डेऱ्यास गेले. दौलतराव शिंदे व तुकोजी होळकर व भोंसले नागपूरकर व बाबा फडके हुजुरात लोक घेऊन स्वारीस लाख फौज जमा करून नागतळ्यावर गेले. तेथें शिंद्याकडील जिउबादा

---

२७ या रंग समारंभाचें व वरील माहीमरातब देण्याच्या समारंभाचें वर्णन "पेशव्यांच्या बखरींत" सविस्तर आहे पृ० १६९ ते १७१ पहा

२८. या वेळीं माधवरावास फार दुःख झालें असें सांगतात

२९. पेशव्याची बखर पृ० ५३ येथें दिलेली वंशावळ पहा.

दा हिंदुस्थानांतून मोठे फौजेनिशीं तोफखाना व कपू फिरंगी घेऊन तीस हजारा- निशीं शिंद्यास येऊन भेटले. लढाईची कमाईत श्रीमंतांस दाखविली. तो फाल्गुन शुद्ध ६ स नबाव निजाम अल्लीखां तोफखाना फौज सुद्धा मोहोरीचा घाट उतरून आला. श्रीमंतांच्या फौजा होळकर, शिंदे व हुजुरात खांशी पुढे होती. गांठ पडली. तो निजाम अल्लीखां शिकस्त करून खरड्यावर घालविला. बुणगे बहुत लुटले. खरड्यांत कोंडल्यावर सरकारच्या फौजा त्या भोवत्या राहिल्या. जिउबादादा शिंद्यांकडील त्यांनीं तोफांचे कडे घालून वेढा घातला. शेरभर पाणी रुपयाचे जाहलें. तेव्हां मशारील मुलखास पाठवून भाऊसाहेबीं जहागीर घेतली हो- ती त्यापैकीं पुन्हां माघारी दौलताबाद किल्यांसुद्धां देऊन, मशारील मुलुक श्री- मंतांच्या हवालीं करून, सल्ला करून आपण कूच करून भागानगरास गेले. श्रीमंत स्वारीस गेले त्या वेळेस दादासाहेबांची मंडळी आनंदवल्लीस होती ती जुन्नरास आणून ठेविली. अली बहादर हिंदुस्थानांत. कलम.

१ शके १७१७ सन १२०५. श्रीमंत यांनीं निजाम अल्लीखां शिकस्त झा ल्यावर दौलतराव शिंदे यांस जामगांवास जावयास निरोप दिला. शिंद्यां कडील जिऊबादादा व बाळोबा पागनीस वगैरे पुण्यास आले. मशारील मुलुक आणिला त्यास बगल्याचे बागेंत ठेविलें. होळकर आले. वैशाखमा सीं वाड्यांत स्वारी दाखल जाली. कारभारी नानाफडणीस. वैशाख वद्य ३० सेस आप्पा शास्त्री समर्थ ब्राम्हण होते त्यांनीं कोणास न सांगतां नदीपलीकडे जाऊन सिद्धेश्वराचे देवालयास सन्यासग्रहण घेतलें. आणि गेले. अली बा- हादर हिंदुस्थानात आहेत. श्रीमंत वाड्यांत. जुन्नरास अमृतराव व बाबा सा- हेब व आप्पासाहेबाजवळ कारभारी गोविंदपंत गडबोले श्रीमंत माधवराव नारायण पंत प्रधान जैसें या हून स्वारीहून आल्यावर रमण्यांत जाऊन घोडीं फेरू लागले व हत्तींच्या वगैरे लढाया लावू लागले व भाले बोथाट्या खेळून हरणामागें शिका रीस जात होते. स्वस्तिक्षेम राज्य चाललें. कारभारी नाना यांनीं नवी पेंठ बसवून तिचे नांव हनुमंत पेंठ ठेविलें. विजयादशमीस मोठा उत्साह करून आल्यानंतर आश्विन शुद्ध १२ स नाचीं दिवाणखान्यांत असतां अकस्मात मेघडंबरी बगल्याचे पायरीवरून कारंज्याचे नळीवरून खालीं पडले. मांडीस जखम लागून मांडी मोडली. तेव्हा बाळाजी जनार्दन धांवून आले. तबीबदार बलावून जखमा बांधिल्या. परंतु जखम मोठी. हैराण बहुत जहाले. कोजागरीच्या दिवशीं प्रकृत सावध अ-

१० नारायणरावाचा काळ झाल्यावर हा मुलुख निजामाकडे परत गेला होता. मागें पृ० २८ पहा

११ बाबा साहब=बाजाराव.

१२ हिचें 'हणमत पेंठ' हें नांव न चालता हल्लीं 'नानाचो पेंठ' असेंच हिला म्हणतात

सर्व कारभारी यांस बोलावून म्हणों लागले कीं आपले शरीराचा भरंवसा नाहीं. दादासाहेबाचे पुत्र जुन्नरीं आहेत त्यांस आणावें. तो सायकाळीं आश्विन शुद्ध १४ स अनंतार समाप्त झाला. नानाफडणीस यांणीं सर्व वाड्यांतील बंदोबस्त करून, शहराची नाकेबंदी करून, संपूर्ण मुत्सद्दी व सरदार सुद्धा ओंकारेश्वराजवळ गेले तेथें सार्थक झालें.[३३] श्रीमताचा काळ आरसेमहालांत झाला. आश्विन वद्य १२ शी पासून विद्यमान बाळाजी जनार्दन लागून कारभार चालला. शिक्का श्रीमताचा चालत होता. दत्तपुत्र घ्यावयाकरितां मूल पाहूं लागले तो दौलतराव शिंदे यांजकडील बाळोबा पागनीस व जिऊबा दादा यांचें बोलणें पडलें कीं, दत्त न करितां दादासाहेब यांचे पुत्र जुन्नरीं आहेत त्यांतील एक आणावा. नंतर बाळोबा व जिऊबादादा निघोन जामगावास गेले. दौलतराव शिंदे फौज सुद्धां निघोन हिंदुस्थानांत चालले. जिऊबा दादांची भेट-जामगांवीं झाली. नंतर त्यांस ताप येऊन एका दिवसांत जामगांवीं काळ झाला. शिंदे गंगातीरास गेले. मोठी फौज जमा करून जुन्नरास जाणार ही बातमी आली. नंतर बाळाजी जनार्दन यांणीं परशराम रामचंद्र पटवर्धन यांस माघ शुद्ध ९ सीस जुन्नरास पाठविले कीं तिघांतून एकास घेऊन यावें. त्यावरून अमृतराव यास तेथें ठेवून बाजीराव व चिमाजी आप्पा यास छ. १५ साबानीं जुन्नराहून घेऊन दापोडीजवळ माघ वद्यपक्षीं आले तेथें बाळाजी जनार्दन यांची भेट झाली. १८ दिवस नित्य जात होते. तो फाल्गुन शुद्ध प्रतिपदेस पुणतांबें येथून कूच करून मोठे फौजेनिशीं पुण्यास शिंदे येतात म्हणोन ऐकिलें. त्यावरून बाळाजी जनार्दन यांणीं श्रीमताचा निरोप मागून फाल्गुनी १९ मेस निघोन किल्ले पुरंदरीं गेले. तेथून दुसरे दिवशीं निघोन गेले. दौलतराव शिंदे व बाळोबा पागनीस कारभारी येऊन श्रीमतांस फाल्गुन शुद्ध १२ स भेटले. श्रीमतांजवळ परशराम रामचंद्र होते. भेटी जहाल्या. त्या वेळेस दवलतराव शिंदे यास श्रीमतांनीं आपले गळ्यांतील मोत्यांची कंठी दिली. भेटी झाल्यावर उभयतां श्रीमंत व परशराम रामचंद्र यास फाल्गुन वद्य पंचमीस शिंद्यांनीं वाड्यांत नेलें. श्रीमंत बाजीराव साहेब मसनदीचे गादीस वंदन करून वर बसले. लोकांस आपले हातानें विडे दिले. नजरा करावयास लोक लागले, त्यांस मना केलें. दोन दिवस वाड्यांत राहून निशाण व श्रीमंत माधवराव साहेब यांची शिक्केकटार घेऊन फाल्गुन वद्य ७स गारपिरावर डेऱ्यास दाखल झाले. नंतर कूच करून परशराम

३३ नारायणराव यांचें सार्थक लकडी पुलापाशी झालें असें वर गेलें आहे त्या कालापासून तों माधवरावांचे मरणापर्यंत जो काल गेला त्यांत ' ओंकारेश्वरा ' जवळच्या जागेंत हा संस्कार होऊ लागला. किंवा माधवरावाचाच हा संस्कार येथील प्रथमचा होय ?

रामचंद्र व शिंदे व होळकर व हुजुरात व बाबा फडके घेऊन थेऊरावर जाऊन मुक्काम केला. बाळाजी जनार्दन सातान्यास राहिले. सातान्याहून कामकाज त्यांचे विद्यमानें चालत आहे. अश्विन शुद्ध १५ तागाईत फाल्गुन १५ पावेतों पांच महिने कारभार केला. नंतर परशराम रामचंद्र कारभार करूं लागले. माधवराव नारायण प्रधान यांची स्त्री यशोदाबाई वाड्यात आहे. त्यांस रजोदर्शन झालें नाहीं. पहिली थत्ते याची कन्या त्यास रजोदर्शन होऊन पेशजींच काळ जाहाला होता. कलम.

येणे प्रमाणें इस्तकबील बाळाजी विश्वनाथ तागाईत श्रीमंत माधवराव नारायण पंत प्रधान पावेतों पेशवाई केली[३४] त्यात शाहूराजे शुक्ल संवत्सरीं शांत झाले. तेथपर्यंत बाळाजी बाजीराव प्रधान यानीं सेवकत्वें करून चालून पराक्रमाने मुलुक काबीज करून पुण्याची वस्ती वाढविली. नतर श्रीमंत माधवराव नारायण यांज पावेतों[३५] * * *

[दुसऱ्या बखरींत आणखी कांहीं वर्षांची हकीकत आहे ती.]

१ सन सीत तिसैन[३६]. श्रीमंत खासा पुण्यात असतां आश्वीन मासीं पौर्णिमेस काळ झाला. बाजीराव व चिमाजी आप्पा आनंदवल्लीहून जुन्नरास आणिले होते ते माघमासीं परशुराम रामचंद्र यांनीं जाऊन उभयतास पुण्यास आणिलें. वैशाख मासीं वद्य पंचमीस आप्पास वस्त्रें झालीं. शिंदे होळकर पुण्यात.

१ सन सीततिसैन छ ८ जिलकाद. आप्पास वस्त्रे झालीं. बाजीराव थेवरास होते, ते पुण्यास शिंदे याचे फौजेत भाद्रपद मास पर्यंत होते. नतर गंगेस स्वारी गेली.

१ सन सबा तिसैन[३७]. आश्वीनमासीं वद्य १२ द्वादशी परशराम रामचंद्र आप्पासाहेब यास घेऊन जुन्नरास गेले; मागाहून हुजरातीच्या फौजा जाऊन पुण्यास आणिले, उपरांत बाजीराव यांच्या भेटी झाल्या.

१ बाजीराव रघुनाथ.

१ सन सब्बा तिसैन. गु॥ जुन्नराहून माघमासीं पुण्यास आणिले. उपरात स्वारी बाहेर निघून थेऊरीचे मुक्कामीं होती. वैशाखमासीं शिंदे याच्या फौजेत जाऊन पुण्यास आले. भाद्रपदमासीं हिंदुस्थानात जावया करिता गंगे पर्यंत स्वारी गेली. नतर पुण्यात परशुराम रामचंद्र कारभार करीत होते ते आप्पास

---

३४ या लिहिण्यावरून सवाई माधवराव निवर्तल्यावर लागलीच ही हकीगत लिहिली गेली असें होतें.

३५. पुढील अक्षरें फाटून गेलीं आहेत तथापि पेशव्याच्या बखरींत शेवटील परिच्छेदात लिहिल्याप्रमाणेंच येथेंही लिहिलेलें असावें असें अनुमान होतें.

३६ सन १६ (+ मया व अलफ= ११००).

३७. सन १७.

घेऊन पळाले ह्मणून स्वारी गंगेहून परतली. पुण्यानजीक येऊन आप्पासाहेब याच्या भेटी झाल्या. मार्गशीर्ष शुद्ध पंचमीस वस्त्रें झालीं. लग्न तिसरें झालें. बाळाजी जनार्दन महाडाहून आले. ते व श्रीमंत पुण्यास आले.

१ सन सम्मान तिसैन[38]. खासा *** पट्टी केली. पौषमासीं शुद्ध त्रयोदशीस बाळाजी जनार्दन यास शिंदे यानीं अटक केली; दोन महिन्या नंतर नगरास पाठविले. फाल्गुन मासीं अमृतराव स्वारीस ह्मणून निघाले. मागें आप्पासाहेब याचें व दौलतराव यांचें लग्न झालें. सर्जेराव घाडगे यांची सोयरीक केली व उपरांत शिंदे याच्या बायकौ बाहेर काढिल्या. त्यांस नारायणराव बक्षी व पठाण मिळाले.

१ सन तिस्सैा[?]. अमृतराव पुण्यांत आले. बाळाजी जनार्दन नगराहून शिंदे यानीं आणिले. व आबाजी चिटणीस. शिंद्याच्या बायकांनीं फार उपद्रव केला. चैत्रमासीं वाड्यात अमृतरायाच्या मुलाची मुंज झाली. शिंदे यांनीं बाळोबास नगराहून आणिलें आणि बायाच्या समजुतीस पाठविलें. परशराम रामचंद्र अव्वलीस मोकळे होऊन फौजे सुद्धां करनाटकात गेले.

सन मय्या तैन[41]. खासा स्वारी व अमृतराव व आप्पासाहेब व बाळाजी जनार्दन सुद्धा पुण्यांत. भाऊ कर्नाटकांत. आबा, बाळोबा बायाच्या समजुतीस पाठविले, शिंदे यांणीं.

१ इंग्रजानीं टिप्पुसुलतान याचें स्थान बुडवून श्रीरंगपट्टण घेतलें. यशवंतराव, होळकर यांचे लेकवळे, यानें हिंदुस्थानात फौज धरून शिंदे यांचीं ठाणीं उठविलीं पठाण व कपू यानीं दक्षिणेंत लोकास फार उपद्रव केला.

१ राजश्री बाळाजी जनार्दन याचा काळ फाल्गुन वद्य ४ गुरुवार शके १७२१ सिद्धार्थिनाम संवत्सरे.

१ सन इहिदे आषर मय्यौ[42] *** बाजीरावसाहेब यास पुत्र वामनराव झाला आश्विन वद्य ५ बुधवारीं दोड घटका रात्रीस, शके १७२२ प्रमोदनाम संवत्सरे. जन्मनाम.

१ सन सब्बा आषर मय्या तैनौ[43] श्रीमंत बाबासाहेब यांस पुत्र भाद्रपद वद्य ४ भोमवारीं एकोणतीस घटका रात्रीस. जन्मनाम. शके १७३८.

समाप्त.

---

३८ सन १८.

३९ महादजी शिंदे याच्या कुटुंबाचें व दौलतरायाचें पडेना तेव्हा बायानीं बाहेर निघून दंगा आरंभिला पे० ब० पृ० २१२ पहा।

४०. सन तिस्सा तिसैन=[illegible]

४१. मयातैन (व अल्फ)=१२००.

४२ स० इहिदे अशर मयातैन व अल्फ=१२११

४३ सबा अशर मयातैन व अल्फ=१२१७

लिहिलीं आहेत तर नरसिंगराव घाटगे यांचा अमल दखल करून घ्यावा. फिरून बोभाट येऊं न द्यावा. याचे भाऊबंद याशीं कटकट करतील तर त्यास ताकीद निक्षून करावी. हें काम सरकार किफायतीचें व मनुष्य बहुत चांगला ऐसें समजून केलें आहे. तर दरम्यान तुम्हांकडून घालमेल न व्हावी. तालुकियास खराज्याचा उपसर्ग बहुत लागून प्रगणा खराब जाहला. याजकरितां खराज्याकडील बंदोबस्त चांगला करून द्यावा. तैसेंच करमळियाकडील ही कांहीं उपद्रव न द्यावा. म्हणून राजश्री शामराव व चंडीदासपंत यास ताकीद करावी. मशारनिलेपासून करारनामा लेहून घेतला त्याची नक्कल पहावयास पाठविली आहे. हें काम जवा म नु द [मर्द ?] बाळा बहादर [?] सोयराजीपंत याच्या आमच्या विचारें जाहालें असे. यांत घालमेल न व्हावी. लिहिल्याप्रमाणें कामाचा बंदोबस्त करून द्यावा. रा। छ १७ सव्वाल हे विनंती. सन ११९४.

[१३९] ॥ श्री ॥

राजश्री सखारामपंत गोसावी यासि—

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेो। जानोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा दंडवत विनंती उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे विशेष—आम्हांकडील प्रांत कडेवळीत येथील देशमुखीचे कामावरि पागा पाठविली. त्यास आम्हांकडील ठाणेदार व पागा निंबगावीं वीस गांवांत जागा विच्छिन्न केली. तेथें बसोन आहेत. ऐसें असतां भगवंतराव राम याचे लोक नित्य उठोन हर्षामर्षांनिभिय भोवते उभे राहोन कजिया करितात. आम्हांकडील पागेचें कुरण कापून नेतात. गावकुसाचा गढीचा आसरा नाहीं. ऐसें जाणोन उपद्रव करितात. याजकरितां भगवंतराव राम यासि उपसर्ग न करीत ऐसें ताकीदपत्र देववावें. दुसरें, नगरकर किल्लेदार देशमुखीचे रुसुमास[६५] खलेल करितात. वतनदारीच्या शेर्‍यां[६६] व आब्याचीं झाडें, मौजे मेहकरीस पागेचें कुरण आहे तें चालू देत नाहीं. यास्तव किल्लेदारास ताकीदपत्र आपले सरकारचें दिलें असतां दुसरे पत्राचा उजूर[६७] करितात. त्यास ताकीद देववून वतनबाब गुरळीत चाले तें करावें. राजश्री महारराव निंबाळकर व रामराव निंबाळकर व शिंद्याकडील मामलेदारही रुसुमास खलेल करितात त्यास ही ताकीदपत्रें देववावें कीं, त्यांचेही तालुकियांतील रुसुम अविच्छिन्न पावते करावे. निंबगां-

---

६५ रुसुम=जमिनीच्या उत्पन्नांतील देशमुख देशपांडे यांचा विभाग

६६ शेरी=१ मणों दोन शेर याप्रमाणें एकंदर उत्पन्नावर कमावीसदाराचा हक्क २ शेरी जमीन ह्मणजे गावशिवेच्या बाहेर असणारी बागाईत जमीन

६७ उजूर=सबब, बयाद

वचे गांवकुसूं व गढी विच्छिन्न केली आहे त्याचे मरामतीची परवानगी नगर-च्या किल्लेदारास द्यावी कीं, भगवत गोपाळ गुमस्ते देशमुख गढी घालतील ते घालू देणें. ऐसें पत्र द्यावें. रा। छ २४ माहे जमादिलावल बहुत काय लिहिणें हे विनंती. मोर्तबसुद

[१४०] ॥ श्री ॥

पै॥ छ ३ रविलोवल सब्बा श्रावण गोहदचा मुक्काम--

तीर्थरूप राजश्री दादासाहेब स्वामीचे सेवेशीं. अपत्ये माधवराव साष्टांग नमस्कार विनती येथील कुशळ ता। छ १७ मोहरम पर्यंत वडिलाचे अशिर्वादें करून यथास्थित असे विशेष. वडिलाचें पत्र आले त्यांत आज्ञा कीं, बराणपूरची मामलत रा। नारो कृष्ण याजकडेच करार राखणे. इजारियानीं दुसरियास न देणें. दुसऱ्यास दिल्यानी शहर खराब करतील. नारो कृष्ण बरा आहे. याचें चालवणें. ह्मणोन आज्ञा. त्यास नारो कृष्णाचें वर्तमान राजश्री चिंतो विठ्ठल व आबाजी महादेव यास ठावकें आहे. नारो कृष्णाची मामलत दूर न करितां त्याचाच कारकून त्रिंबक नारायण यास कमाविस सांगितली. सरसुभेदारी त्याची त्याजकडेसच करार राखिली. त्यांस हुजूर यावयाविशीं पत्र पाठविलें असतां न आले. मनस्वी भाषण केलें. जासूद उठोन आले. तदोत्तर खिजमतगार पाठविले पत्र सादर केलें त्याजशीं मनमाने तें बोलले. खिजमतगारांनीं पांघरूणें जाळिलीं तथापि हुजूर न आले. त्यावर गाडदी दाहा पांच पाठविले. येणे म्हणोन लिहिलें असतां त्यांस शहरांत न घेतले. बदलोन गोष्ट सांगितली. यास्तव रा। मलवा पानसी याजबराबर स्वार हशम देऊन आणावयास पाठविले. कैद वडिलाची. अमर्यादा नसावी. सेवकलोकीं मर्यादेनें वर्तावें हे शिक्षा. पण आज्ञा वडिलांचीच आहे. व प्रस्तुत काळीं राजश्री गोपाळराव गणेश याणीं बदलोन गोष्ट सांगितली. तोच अन्वय नारो कृष्ण याणीं चित्तांत आणून बेबदल गोष्ट सांगितली आणि आटीनें भाट सदर्हूप्रमाणें पडत पडत आली. येरवी नारो कृष्ण याजवर आणिक सारखा प्रकार व्हावा ऐसा अर्थ नाहीं. जाले वर्तमान दोन तीन पत्रीं सेवेशीं लिहून पाठविलेंच आहे. व हल्लींही जाला प्रकार विनती पत्रीं लिहिला असे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१४१] ॥ श्री ॥

राजश्री त्रिंबकराव मामा स्वामीचे सेवेशी--

विनंति उपरि आपण पत्र पाठविलें ते प्रविष्ट जहालें. आह्मी येथें येऊन

---

६८. पांघरुणे जाळणें—पत्राचा जबाब मिळण्या करितां धरणें देण्याचा हा एक प्रकार होता असें दिसतें

पिरेपट्टणास चौफेर मोर्चे बसविले. तेव्हां दुसरे दिवशीं किल्लेकरी कौलास येऊन कौल मागू लागले. त्याजवरून त्यास कौल देऊन बाहेर काढिले. आणि छ. २५ जिल्हेजीं किल्यावर सरकारचें निशाण चढलें. ठाण्यातील पांच हत्ती व पधरा घोडीं पाडाव आलीं व कोडग [?] वाल्याकडे रा। आप्पाजी गोविंद रवाना केले आहेत. त्याचाही मजकूर कसा तो एका दो रोजांत कळेल ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशास आपण जाऊन किल्यास मोर्चे देऊन किल्ला जोरबजोर घेतला. व ठाण्यातील पाच हत्ती व पधरा घोडीं पाडाव आलीं. हे मोठी गोष्ट जाहाली. या दर्दें करून दुसरीं ठाणी अवसान धरणार नाहींत. राजश्री आप्पाजी राम छ २५ जिल्हेजीं मंगळवारीं येथें येऊन दाखल जाहाले. त्याचे बोलण्याचा अर्थ सविस्तर दुसरे दिवशीं हैदरखानाकडील सांणडीस्वार व राजश्री राव § सेनापती याजकडील दोघे स्वार यांबराबर लेहून पाठविले आहे. त्याजवरून सविस्तर कळेल. रा। तुळाजी पवार व कुडचीकर व बांडे पा। गी र पा डी र येथें होते त्यास शत्रूचा जोरा तिकडे फार जाहाला. याची पाळथ राखोन दगा करावा असें त्याचे चितांत होतें. परतु तुळाजी पवार व व कुडचीकर व बांडे मोठे निकडीनें शत्रूवर आपला दाब राखून सांभाळून आले. बांडे तो होसकोट्यास राहिले. तुळाजी पवार व कुडचीकर लष्करात येऊन दाखल जहाले. रात्रंदिवस मेहनत फार. याजकरितां त्याचे घोड्यांत काहीं ताकत राहिली नाहीं. रवाना छ. २७ माहे जिल्हेज. बहुत काय लिहिणे कृपा लोभ असो दिल्हा पाहिजे हे विनती.

[१४२] ॥ श्री ॥

पै॥ छ. १७ मोहरम ज्येष्ठ सन सबा मु॥ ग्वालेर.

तीर्थरूप राजश्री दादासाहेब वडिलाचे सेवेशीं—

अपत्ये माधवराव साष्टांग नमस्कार विनती येथील कुशळ ता॥ छ. २५ जिल्हेज पर्यंत वडिलाचे आशीर्वादे करून यथास्थित असें विशेष–शहर बरानपूर येथील अमलात मामलेदारानीं कमपेश केली याचा अर्थ अवगत जाला ते वृत्त वडिलाचे सेवेशीं विनती केली. स्वामीनीं आज्ञा केली कीं, शहरास कमावीसदार पाठऊन तहकिकात करावी. म्हणोन रा। त्रिंबक नारायण यास कमावीस सांगितली. सरसुभेदारी राजश्री नारो कृष्ण याजकडे आहे तैशी त्यांजकडे करार ठेविली. ऐसें असता नारो कृष्ण यांस पत्र सादर केलें कीं, त्रिंबक नारायण याजकडे अम्मल सुरळीत देणें. तें त्यांनीं न मानितां जाबसाल केले. त्याजवरि खिजमतगाराबराबर पत्र सादर केले. त्यासींही मनस्वी भाषण केले. तदोत्तर-

§ सेनापति–मुराराव घोरपडे असावे.

ही पत्रें माणसें पाठविलीं त्यांस शहरांत घेतलें नाही. बेबदल गोष्टी अमर्यादेच्या सांगितल्या. माणसें फिरोन आलीं. रा। गोपाळराव गणेश यानीं बदमामलेची गोष्ट सांगितली, त्याचप्रमाणें नारो कृष्णासही उमेद जाली. एवच हाच मार्ग पडतो. यांत खावदगिरीचा बोज काय ? यास्तव अशा गोष्टीस पारपत्य असावेंच. काम थोडे. दरगुदर* करावी तर शहर बेबदल जहालें हें लौकिकांत. तेव्हा खावदगिरीस उचीत तें जालेंच पाहिजे. हें सविस्तर वर्तमान वडिलांस कळावें यास्तव लिहिलें. सेवेशीं श्रुत होय. हे विज्ञापना.

[१४३] ॥ श्री] पै॥ छ ३० जिलकाद.

सेवेशीं महादाजी बल्लाळ व हरी बल्लाळ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ २६ जिलकाद मु॥ नजीक कपिला संगम कृष्णा उत्तर तीर स्वामीचे कृपावलोकनें करून वर्तमान यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं सांडणीस्वाराबरोबर व जासुदा बो। पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. सरकारचे कागदपत्र प्रविष्ट केले. उत्तरें घेऊन पाठवितो. इकडील वर्तमान तर राजश्री मुरारराव सावनूरकर यांस निरोप जाला. छावणीस राजश्री गोपाळराव रहाणार त्यास निश्चय नाहीं. श्रीमंत कृष्णा उतरोन उत्तर तीरास आले. फौजेचे नालबंदीचें काम चालीस लागलें. दोनी स्वाऱ्या मिळोन नालबंदीचा ऐवज ठरेल त्यांपैकीं निमे तूर्त द्यावा. त्याचे भरतीस सात आठ लक्ष पाहिजेत. याजकरितां ऐवजाचे तरतुदीविशी श्रीमतांनीं आपणास पत्र लिहिलें आहे. आता इकडे कांहीं गुंता नाहीं. दरमजल येणार. आज आठ कोसाचें कूच आहे. रामतीर्थावरून, म्हसवडावरून येणार. पाऊस पडो लागला. एक मुहूर्त ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशी, दुसरा वद्य चतुर्दशी पर्यंत इतकियात येऊन पोंचणार. वरकड नवल विशेष वर्तमान तर बंकापुरचा किल्ला खालीं करून घ्यावयास राजश्री राजेबहादर गेले होते. छ १९ जिलकादीं किल्ला हस्तगत जाला. आंत कांहीं जकीरा दारूगोळी तोफ नाहीं. दाणा मात्र होता तो विकत घेतला. किल्यांत शंकराजी राम ठेविले आहेत. याउपरी गोपाळराव यांस देतील अथवा सरकारांतून बंदोबस्त करितील. दोनी प्रकार घाटतात. कळलें पाहिजे. स्वामींचे चरण दृष्टीस पडत तो सुदिन असे. बहुत काय लिहिणें कृपा केली पाहिजे हे विज्ञापना.

[१४४] ॥ श्री ॥

राजेश्री पंत प्रधान गोसावी यांसि—

छ सकळ गुणाळंकरण अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य—स्ने॥ उदा-

---

* दरगुदर=कानाडोळा, क्षमा ह्या अर्थी वर पत्र १२६ पहा हें पत्र स० इ० | १७६८ सालीं लिहिलें.

जी चव्हाण हिम्मत बहादर ममलकत मदार दंडवत विनती येथील कुशळ जाणून स्वकीय कुशळलेखन करीत असलें पाहिजे. विशेष—आपण पत्र पाठविलें पावलें. लेखनाभिप्राय कळोन समाधान जालें. सातारियाकडील वर्तमान लिहिलें त्याजवरून साकल्य कळलें. सांप्रत आपण कोठें आहां? विचार मनसुबा काय? आपण चित्तांत काय आणिलें आहे तें ल्याहावें. पुढेंही कितेक विचार करणें आहेत. तर राजश्री लिंगो आमाजी यास पाठऊन द्यावें. विचार सुचेल तो मशारनिले समागमें सांगोन पाठवावा. जाणोन लिहिलें. ऐशास आपण आह्मास निरोप दिल्हा ते वेळेस सांगितलें कीं, श्रावणमासीं मनसुब्याची रीत व फौज ठेवावयाचा विचार तुम्हांस सांगों तों पावेतों दोन दिवस मनसुबा राखून राहणें. असें बोलोन निरोप देऊन लावून दिल्हें. त्याजवरून आम्ही आथणीस आलों. ज्येष्ठ मासीं चिरंजीवांचें लग्न केलें. बरकड या मुलकांतील जागां जागा कागदीं पत्रीं व नानाप्रकारचे फितूर पत्रीं काय ल्याहावे. सर्व अर्थ आपणास विदीत. मसलतीचा विचार, आपणा शिवाय आमची मसलत नाहीं.

ᗜ O
श्री राजाराम छत्रपती स्वामी
चरणीं तत्पर उदाजी चव्हाण
हिंमत बहादर ममलकतम-
दार निरंतर

या फितुरांत आजपावेतों आह्मी मनसुब्याचा जीव मात्र रक्षून आहों. इकडील कितेक अर्थ सांगणें तो सांगोन राजश्री लिंगोपंत रवाना केले आहेत, ते आपणा सन्निध येऊन सविस्तर विनंती करतील. तो अर्थ चित्तारूढ करून प्रत्युत्तर समर्पक पाठविलें पाहिजे. प्रस्तुत या श्रावणमासीं आम्हा कूच करून झेंडे डेरे बाहेर देऊन निघालों आहों. सर्वभार आपणावर आहे. आपणाखेरीज दुसरा विचार जाणत नाहीं. हें मनोमन साक्ष असे. पुनरुक्त पत्रीं विशदें ल्याहावें हा अर्थ नाहीं. तपशील अर्थ मशारनिले निवेदन करतील त्याजवरून श्रुत होईल. आपलें उत्तर येईल तदनुरूप वर्तणूक होईल. विशेष काय लिहिणें, कृपा वर्धमानकरावी हे विनंती.

मोतब
सुद

[१४६] ॥ श्री ॥

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेशीं—

पो। भवानी शंकर हैबतराव कृतानेक नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशळ जाणोन स्वकीय कुशळ लेखन करित असले पाहिजे. विशेष— आपण पत्र पा। तें पावलें. प्रांत वांई येथें ब्राम्हण ज्ञातींत कोणी कन्येचे रु।। घेऊन विवाह करू नये, जो कन्येचा ऐवज घेईल त्याजपासून दुप्पट व जो देईल त्यानें कन्येचे

ब्राह्मणास रु॥ दिल्हे असतील तितके, व मध्यस्ती करून पैका घेईल तो ऐवज त्याजपासून सरकारात घेतला जाईल. या प्रमाणें ब्राह्मण ज्ञातीस व जमीदार व धर्माधिकारी व उपाध्ये व जोशी व पा॥ कुळकर्णी यास निक्षूण ताकीद करावी. ताकीद केली असतां आज्ञे प्रमाणें वर्तणूक न करीत त्याजपासोन सदर्हू प्रमाणें ऐवज घेऊन कांहीं खर्चाची बाब न लावितां हिशेबी जमा करावा, म्हणोन लिहिलें. ऐशास प्रांत वांई येथील गांव बहुत करून दुमाले आहेत. तेथें आमचा रोखा पत्र चालत नाही. वसुली गांव व वांई क्षेत्र व देशमुख व देशपांड्ये वगैरे सरकारचे पत्राअन्वयें आणवून ताकीद करवितों. कळलें पाहिजे. बहुतकाय लिहिणें लोभ असों दिल्हा पाहिजे हे विनंती.

[१४६]　　॥ श्री ॥　　पै॥ छ ५ मोहरम.

सेवेशीं नारायण भास्कर साष्टांग दंडवत विज्ञापना ऐसिजे गोंवेकर फिरंगी याकडे राजपुरींतून पेगाम लागल्याचा मजकूर निराळे विनंतीपत्रीं लिहिला आहे याजवरून सेवेशीं निवेदन होईल. फिरंगी यदा पूर्तकालींहून जाहाजे आल्यानंतर चळवळ करितां राहात नाही. या गोष्टीस स्वामींच्या प्रतापाचा दबाव असिल्यानें उत्तम आहे. दबाव हाच कीं, वरकड टोपीकर वगैरे यांस राजपुरीचे मसलतीमुळें पत्रें सादर जालीं असतील त्या प्रमाणें गोंवेकरांसही पत्र सादर व्हावें कीं, जंजिरे दंडा राजपुरी याजवर सरकारची मसलत आहे, तरि तुम्हीं आपलीं जाहाजें सजुता करून सामान सरंजाम सुद्धा तयार होऊन जलमार्गें येऊन सामील होणें. कदाचित राजपुरीवाले तुम्हास लाभ लोभ दाखवून आपले कुमकेस बोलावतील व तुम्ही ममतेस गुंतोन त्याचें साहित्य कराल तरि आधीं तुमचे पारपत्य होईल. राजपुरीवाल्यास तबी करून जंजीरा सरकारांत घेणें हें तों जरूर आहे. त्या प्रों थोडक्याच दिवसात सिद्धीस जाईल, परतु तुम्ही तु र द रा ज पाहोन वर्तणूक करणें. म्हणोन पत्र व त्यातच मजकूर ल्याहावयाचा सेवकास सुचला लिहिला जातो जे. तुळाजी आंगरे याजवर सरकारची मसलत पेशजी जाहाली होती तेसमयीं तुम्हीं त्याची कुमक उपराळा करावयाची कबुलात करून आडीच लक्ष रुपये आंगऱ्याकडून तुम्हीं नेले आहेत. त्यास आंगऱ्याचा मुलुख व कोट किल्ले दरोबस्त सरकारात घेतले. मालीयत व खजाना जेथें जेथें त्यांचा सांपडला तो सरकारात आणिला. तुम्हीं त्याजकडून रुपये नेले आहेत ते सरकारचे आहेत. तरि सदरहू ऐवज पाठऊन देणें म्हणोन पेशजीं तुम्हांस लि-

६१ पूर्तकाल=पोर्तुगाल पूर्तकाली कागद पोथी लिहिण्यास घेत असत ते पोर्तुगालाहून इकडे येत असत अद्यापीही त्या कागदावर पोथी लिहिण्याचा प्रघात आहे.

हिलें असतां अद्यापवर पाठवीत नाहीं. हे गोष्ट कार्यास येणार नाहीं. हल्लीं देखत पत्र सदरहू रुपये सेवकाचे पदरीं घालून हुजूर पाठविणें. तैसेंच सोंधेकराचा मुलुख आहे तो सरकारचे स्वराज्य आहे ऐसें असतां कूर्मगड व सदाशिवगड हे दोन्ही किल्ले तुम्ही घेऊन ठाणीं ठेविलीं आहेत म्हणोन कळलें. तरि हरदू किल्यावरील तुम्हीं आपलीं ठाणी उठऊन, किल्ले खालीं करून, सेवकांचे स्वाधीन करणें व यांची पावती घेऊन हुजूर पाठवणें. आणि तुम्ही भाद्रपद शुद्ध चतुर्थी होता आपले सामान सुद्धां येऊन राजपुरी जवळ सरकारच्या फौजास सामील होणें. येणें प्रो। तुम्हीं केल्यास तुमचे सस्थानचें व तुमचे कल्याण आहे न केल्यास तुम्हास नतीजा[७०] पोंचेल. स्पष्ट समजोन वर्तणूक करणें म्हणोन पत्र व गोवर्नदोर[७१] राजा व सकटतार दिवाण यांस वस्त्रें साबाक [ला ?] दस्तुर येऊन सेवकास आज्ञा जालिया गोमातकास जाईन. हे गोष्ट जालियानें फिरगी दबाव खाऊन आपले ठिकाणीं रहातील. वळवळ करू शकणार नाहीं. महाराजाचे ध्यानास आलिया येणें प्रो। पत्रें वस्त्रें पाठवावयाची आज्ञा करणार स्वामी समर्थ आहेत व येथून सेवकाची रवानगी उत्तम प्रकारें करून द्यावयाविशीं जिवुबा सबनीस यांस आज्ञा असावी. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१४७] ॥ श्री ॥ पै॥ छ ९ मोहरम.

सेवेशीं नारायण भास्कर साष्टांग दंडवत विज्ञापना. गोंवेकर फिरंगी याकडील बातमीचा मजकुर तरि राजपुरीहून ज्येष्ठ अखेर माशीं गलबतावरून वकील येऊन नेहमी गोंव्यास येऊन राहिला आहे. त्याजकडून गलबत राजपुरीस जाऊन मागती साम्प्रत आलें. जंजिऱ्यावर मसलत श्रीमंतांची जाली आहे, जंजीरा घेणार, त्यास या समयास तुम्हीं आपली कुमक उपराळा जळमार्गे करावा, सामान सरजाम आपणास पोहोंचवावा, आपली शरम या वख्तीं तुम्हीं राखावी. तैसेंच मर्दनगडास तुमचा मुख्य राजा मारला गेला असता तुह्मी आजि पर्वेतों काहीं प्रतिकार करून दाखविले नाहीं, तरि मर्दनगडचा सूड घ्यावा, येविषयीं द् मु त व जे कारितात. परतु आजवर फिरगी याजवळ जमात किंवा लढाईचा पोख्ता सरजाम नाहीं. दरसाल जहाज एक येतें, व तीन वर्षांनी चार पाच गैल्या[७२] व मोठी जाहाजें तीरकर्ता सु ब रा चीं यावीं त्यास हें तिसरे साल आहे. यंदा भाद्रपदमाशीं गणेश चतुर्थी माजी पाच जहाजें घेऊन नवा राजा येणार. तीं जाहाजें पूर्तकालाहून आल्या उपरातीक आर्धी मर्दनगड-

---

७० नतीजा ? शिक्षा, उपद्रव ?

७१. गोवरनदोर=गवरनर

७२ गल्या=गाली म्हणून इग्रजी नांव आहे ज्यास असें पोर्तुगीज लोकाचे तारू.

चे गळीं पडावें, हा त्यांचा मनसबा आहे. बादनें[७३] शामलाचा याचा करार मदार होऊन वर्तमान आढळेल तें सेवेशीं लेहून पाठवीन. सेवेशी श्रुत होय हे विज्ञापना. *

[१४८] ॥ श्री ॥ पै॥ छ ५ मोहरम.

सेवेशीं नारायण भास्कर साष्टांग दंडवत विज्ञापना. सांवतांचा व गोंवेकर फिरंगी यांचा हर्षामर्ष गतवर्षा पासून लागला आहे. त्यास गोमांतकचे खाडी आलीकडील मुलुक यांणीं घेऊन सारे मुलकाची जप्ती केली. रहाता तीन ठाणीं राहिलीं. येक हळर्ण, दुसरी डिचोली, तिसरें तेरेखोल या तीन ठाण्यात फिरंगी यांचे लोक आहेत. ठाण्या बाहेर नाक्या नाक्यावर चौक्या याच्या बसल्या आहेत. सामान बाहेरून जाऊं पावत नाहीं. दोन तीन जुंजें यांचीं त्याचीं जालीं. त्यात फिरंगी याचें सामान बहुत, बराच[७४] दारू गोळीचीं मोठीं मार. तथापी एक दोन वेळां याचा जोरा होऊन फिरंगी मोडून माघारे घातले. वीस बावीस फिरंगी याजकडे सांपडला. त्यास आणून कैदेंत ठेविले आहेत. सांप्रत फिरंगी याजकडून बोली चाली लागली आहे. त्याजकरिता चाडीस फिरंगी होते त्यापैकीं एक दोघे गोंव्यास गेले आहेत. परस्पर यांचा त्याचा तहरह व्हावा, ठाणीं याचे स्वाधीन करावीं, पुढें यांणीं बारदेशांत न उतरावें, फिरंगी यांणीं खाडी आलीकडे उपसर्ग न द्यावा, असा कारभार त्याचा घाटत आहे. होतां होईल तें सेवेशीं लेहून पाठवीन. सेवेशी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१४९] ॥ श्री ॥

साहेबाचे सेवेशी आज्ञांकित बयाजी नाईक, विज्ञापना, मेस्तर एलफिनइष्टेन वकील दिम्मत इंग्रज कलकत्तेकर याजकडील दिनचर्येची बातमी.

१. छ १० मोहरमचे वर्तमान. मशारनिले प्रातःकाळीं दापोडी पावेतों जाऊन सहल करून आले. अनुमिया हैदराबादकर नारायणजी डाकवाले यांशीं बोलून गेले. मुंबई व हैदराबाद व श्रीरंगपट्टण व बऱ्हाणपुरचीं पत्रें डाके बरोबर आलीं. जाब रा। जाले. रिकार्ड कोशलदार व कर्नेल ग्राट मुंबईहून बंगल्यास आले. सात मुक्काम केले होते. बेहेरास[७५] येऊन, देऊळ

७३ 'बादन' हे कोण?

* हा लिहिणारा नारायण भास्कर कोण?

७४. 'बराच'=ह्मणजे काय? मोडींत 'बेरोच' असेही होईल

७५ बेहेरगांवामध्यें एक कोरींव लेणें आहे हें बौद्धांच्या वेळचें आहे मध्यें दोलेजंग दिवाणखाना आहे त्याचे शिरोभागीं मोठा स्तूप असून त्यावर एक मोठें छत्र आहे. यास धर्म राजाचा डेरा असें ह्मणतात दिवाणखान्याचे खांब मोठे उंच असून समोरासमोरील प्रत्येक दोन खांबांवर एक अशा अर्धलंब वर्तुलाकार मोठ्या लाकडी कमानी शोभे करिता दिल्या आहेत.

(पु० चा०)

पुढें जानकी रामअंकीं विराजे । रमा आदिनारायणा जेंवि साजे ॥
असभाव्य तो वाद्यकल्लोळ गाजे । कपीवाहिनी माजि आनद माजे ॥ १०५ ॥
जनाच्या मना कारणें धीर केला कृपेचा कृपासागरा पूर आला ॥
कृपादृष्टिनें पाहिले जानकीला । पुढें शीघ्र आलिंगिके त्या सितेला ॥ १०६ ॥
म्हणे दास हे श्लोक रामायणाचे । जरी अल्प सोपे चि नाना गुणांचे ॥
कितीएक पाल्हाळ टाकोनि मागें । कथा चालिली ते पुढें लागवेगें ॥ १०७ ॥

अकरावा प्रसंग प्रारंभ.

प्रतापें दिनेशू तपाचा हुताशू । विरांमाजि ईशू सुरांचा सुरेशू ॥
मुनींचा महेशू महादेव धीशू । सदांचा उदासू वनारण्यवासू ॥ १ ॥
पिनाकी शुळी बोलिजे रुद्रवाणी । जटाभार पंचानन शूळपाणी ॥
हरु शैलजावल्लभू भक्तपाळू । धराधार मृत्युंजयो तो कृपाळू ॥ २ ॥
महादेव शंभू गिरिजाविलासी । सुवर्णाचळामाजि कैलासवासी ॥
विराजे रुपें गौर कर्पूर जैसा । दिसे धाम ढौळा सदाशीव तैसा ॥ ३ ॥
विषें कठ काळा दिसे चंद्र मौळीं । फणीधारकू वन्हि साजे कपाळीं ॥
असभाव्य भोळा गळां रुंडमाळा । पहा मस्तकीं वोघ जातो खळाळा ॥ ४ ॥
बसे भस्म अंगीं प्रभू वीतरागी । उदासीन तो सर्व सामर्थ्य त्यागी ॥
विधी शक्र हे सर्व ध्याती जयाला । महादेव तो वर्णितो राघवाला ॥ ५ ॥
म्हणे धन्य रामा विरा पूर्णकामा । असभाव्य सीमा कळेना महीमा ।
महा थोर अद्भूत सामर्थ्य केले । प्रतापें चि ब्रह्मादिकां सोडवीलें ॥ ६ ॥
तया रावणालागिं प्रसन्न आम्हीं । विरचीवरें मातला पापकर्मी ॥
ऋषी देव माझे बहू कष्टवीले । समर्था तुवा सर्व ही सोडवीले ॥ ७ ॥
अखंडीत घेतो तुझें नाम वाणी । पुजा अतरामाजि कोदंडपाणी ॥
बहू काळ होतें बहू आर्त पोटीं । प्रसगें चि ये जाहली थोर भेटी ॥ ८ ॥
अकस्मात हा भेटिचा लाभ जाला । मनामाजि अद्भूत आनद जाला ॥
सुराकारणे संकटीं पावलासी । मनोभावना राहिली तूजपाशीं ॥ ९ ॥
भविष्योत्तरें बोलिलीं वाल्मिकानें । पहातों चरित्रे तुझीं आवडीनें ॥
विषें पोळला प्राण माझा निवाला । निजध्यास तो लागला पार्वतीला ॥ १० ॥

---

८५. दिनेश=सूर्य ८६. हुताश=अग्नि ८७. सुरेश= इंद्र ८८. धीश=बुद्धीचा स्वामी. ८९ पचानन=पंचमुखी ९० शैलजावल्लभ=पार्वतीपति शिव. ९१. फणीधारकू=सर्प धारण करणारा. ९२. रुंडमाळा=मुंडक्यांच्या माळा. ९३. वीतरागी=वैराग्ययुक्त

समस्ता मनीं लागला ध्यास रामा । तुझें रूप ध्यातों सदां योगधामा ॥
बहूसाल हें बोलणें काय देवा । अखंडीत हा लोभ आतां असावा ॥ ११ ॥
प्रती उत्तरें राम बोले महेशा । उदाराधिशा सुंदरा देवधीशा ॥
समर्था प्रभू लोकपाळा नृपाळा । लिळे जाळिशीं पाळिशी या भुगोळा ॥ १२ ॥
तुझा योग होतां चि आनंद जाला । पुढें देखतां प्राण माझा निवाला ॥
दयासागरा सर्व सांभाळ केला । सुखानंद हेलावला तृप्त जाला ॥ १३ ॥
पुढे बोलता जाहाला तो विरंची । म्हणे आजि हे धन्य वेळा सुखाची ॥
तुझा योग होता घडी अमृताची । बहू स्तूति केली रघूनायकाची ॥ १४ ॥
किती वर्धनें पावलो पूर्व पापें । बहू दीस ओसडिलें[e] मायबापें ॥
बहू कष्ट केलेसि देवाधिदेवा । कृपाळूपणें शीघ्र केला कुडावा ॥ १५ ॥
तुम्हां वेगळे सर्व ही दीन झाले । त्रिकूटाचळीं बंदि शाळे मिळाले ॥
दिनामारिखे जाहले दैन्यवाणे । प्रभू आमुचें दुःख तें कोण जाणे ॥ १६ ॥
बहू कष्टविलें तया रावणानें । घडीनेंघडी त्रासिलें दुर्जनानें ॥
गमे हानि येतां मनामाजि चिंता । समस्तांस कोणी नसे सोडवीता ॥ १७ ॥
बहू वोखटी वेळ येऊन गेली । कृपासागरा धावणी शीघ्र केली ॥
सुतालागिं झेंपावला व्याघ्र जैसा । जगज्जनका तू समस्तांस तैसा ॥ १८ ॥
स्तुती उत्तरें बाळकू काय जाणे । बरें वोखटें सर्व कांहीं च नेणें ॥
मुलें खेळतां मायबापास चिंता । तयाचे परी बोलताहे विधाता ॥ १९ ॥
बहू स्तूति केली तया ब्रह्मयानें । कृपाळूपणें वारिलें राघवानें ॥
प्रसंगें विधीचें समाधान केलें । मनीं दुःख मागील तें सर्व गेलें ॥ २० ॥
पुढें बोलता जाहला वज्रपाणी । सदा सर्वदा गाइजे जो[f] पुराणीं ॥
तया सूकृताचा बरा काळ आला । प्रभू रामचंद्रा तुझा योग झाला ॥ २१ ॥
बहूतां परी राघवा ऐकलासी । पुरी पूरली लोचनाची असोसी ॥
पुढें पाहतां देखतां रूप तुझें । जगन्नायका धन्य हें भाग्य माझें ॥ २२ ॥
उणे कोटि कंदर्प[१४] हें रूप साजे । सदा सर्वदा योगि ध्यानीं विराजे ॥
मुनी शोधिती भक्त कोट्यानुकोटी । बहू साधनें ही नव्हे शीघ्र भेटी ॥ २३ ॥
कितीएक योगी उदासीन जाले । गिरी कंदरीं तूज शोधीत गेले ॥
तयां अंतरीं भेटसी अल्प कांहीं । जनीं आमुच्या सूकृता पार नाहीं ॥ २४ ॥
म्हणे इंद्र तो स्वामि देवाधिदेवा । जनीं सेवका आपुलासा म्हणावा ॥
घडेना मला भक्तिभावार्थ नाहीं । प्रभू सांगिजे जी मुखें कार्य कांहीं ॥ २५ ॥
म्हणे राम गा वज्रपाणी प्रसंगें । रथू मातळी धाडिला लागवेगें ॥

e बहूदीस ओसडिलें माय बापें–बहुदीस हो शीणलों मायबापें f गाइजे जो–देव ऐकों.
१४. कंदर्प=मदन.

तुवां कार्य ते सर्व पूर्वी च केलें । रथारूढ होऊनियां येश आलें ॥ २६ ॥
पुन्हा मागुतें एक आता करावें । निमाले कपी ऋक्ष त्या ऊठवावें ॥
सुधामेघ पाडूनिया लागवेगीं । महा वीर ते ऊठवीं ये प्रसगी ॥ २७ ॥
मुखें बोलता जाहला चक्रपाणी । तेणें थोर संतोषला वज्रपाणी ॥
प्रसगीं तये थोर आनद जाला । नमस्कार केला रघूनायकाला ॥ ॥ २८ ॥
जेंळेशास आज्ञापिलें ते चि काळीं । महा मेघ ते चालिले अंतराळीं ॥
असभाव्य ते जाहली मेघवृष्टी । तिणें भीजली सर्व ते प्रेतसृष्टी ॥ २९ ॥
कपी रीस ते सर्व आले निमाले । नमस्कारिला राम सैन्यीं मिळाले ॥
कळेना कळा कोण या राघवाची । मनीं कल्पिता हाव पूरे मनाची ॥ ३० ॥
निमाले कपी पावले दिव्य देहो । मिळाला रिसा वानरांचा समूहो ॥
सुवेळाचळामाजि ते भार आले । क्षमारूप तैसे चि सर्वे मिळाले ॥ ३१ ॥
मिळाले बहू देव कोटयानुकोटी । असभाव्य दोहीं दळामाजि दाटी ॥
मुखें बोलती देव त्या राघवाला । स्तुती उत्तरी तोषवीती दयाळा ॥ ३२ ॥
प्रसगें चि आज्ञा समस्तास द्यावी । पुन्हा मागुती सर्व चिंता असावी ॥
तुम्हीं हो अयोध्यापुरीमाजि जावें । विलासें बहू राज्य सूखें करावें ॥ ३३ ॥
प्रती उत्तरीं राम बोले समस्तां । म्हणे हो बरें जाइजे शीघ्र आतां ॥
समस्तीं तुम्हीं भूवनामाजि जावें । विलासें बहू राज्य सूखें करावें ॥ ३४ ॥
मुखें बोलता राम ते देव तोषें । करीं पीटती टाळिका नामघोषें ॥
नमस्कार केला रघूनायकाला । समस्ता मनी थोर आनंद जाला ॥ ३५ ॥
रवी पावके येम नैऋत्यनाथे । जेंळाढ्ये धेनाढ्यें रघूनायकाते ॥
गुरू अंगिरा देव गंधर्व ते ही । बहू बोलते जाहले सर्व काहीं ॥ ३६ ॥
ऋषी देव गंधर्व सर्वे मिळाले । स्तुतीउत्तरीं बोलते शीघ्र जाले ॥
समस्तासि सन्मानिलें राघवानें । गुणा किन्नरादीक गाती पुराणें ॥ ३७ ॥
निरोपें चि त्या चालिल्या देवकोडी । पुढें शीघ्र बीभीषणू हात जोडी ॥
समर्था मला थोर आता करावें । घडी एक लंकापुरीमाजि जावें ॥ ३८ ॥
धरावें मनामाजि देवाधिदेवें । जनीं सेवकालागिं काहीं घडावें ॥
करावें समर्थें जिणें श्लाघ्य माझें । घडावें महद्भाग्य हें दास्य तूझें ॥ ३९ ॥
प्रती उत्तरीं राम बोले तयासी । म्हणे धन्य बीभीषणा गूणराशी ॥
प्रसगे सखा बधु तू जोडलासी । पुरेना तुझे संगतीची असोसी ॥ ४० ॥
प्रितीच्या सुखा लागिं कैसें वदावें । गुणाच्या गुणाला किती आठवावें ॥

१५ सुधामेघ=अमृताचे ढग १६ जळेश=वरुण ‡ मनीं कल्पितां हांव पूरे मनाची—न चाले पुढें बुद्धि ब्रम्हादिकांची १७ जळाढ्य=वरुण. १८ धनाढ्य=कुबेर. १९ श्लाघ्य=धन्य.

बहूसाल तूं राखिला स्नेहवाद । जनामाजि तू धन्य साधू अगाधू ॥ ४१ ॥
स्नेहाळा तुवा आजि ऐसें करावें । पुरीमाजि त्वां सुग्रिवालागिं न्यावें ॥
विलासें बहूतां परी सूख द्यावें । कपी ऋक्ष घेऊनि वेगें उठावें ॥ ४२ ॥
सखा सुग्रिवा सारिखा कोण आहे । मनामाजि बीभीषणा तू च पाहें ॥
जिवेशीं सखा आमुचा साह्य जाला । असंभाव्य हा वीरमेळा मिळाला ॥ ४३ ॥
जनीं मैत्रिकी राखिली सुग्रिवाने । बहूसाल हा कष्टला जीव प्राणें ॥
स्वयें देखिलें सांगणे काय तुम्हा । कपी पूजितां पावलें सर्व आम्हां ॥ ४४ ॥
पुढें शीघ्र बीभीषणें ते चि काळीं । अती आदरे ठेविलें वाक्य भाळीं ॥
करीं घेतलें प्रीतिनें सुग्रिवाला । म्हणे आजिचा काळ हा धन्य जाला ॥ ४५ ॥
समर्था गुणें तूं सखा जोडलासी । तुझा योग हा पार नाहीं सुखासी ॥
कपी ऋक्ष घेऊनि तैसा निघाला । पुढें शीघ्र लंकापुरीमाजि गेला ॥ ४६ ॥
जळें निर्मळें सर्व अभ्यंग केलें । अळंकार चीरें कपी तोषवीले ॥
बहूतां परीचीं सुगधें फुलेलें । समस्तांसि नाना रसें तृप्त केले ॥ ४७ ॥
रिसा वानरांला पुजा साग जाली । बहूसाल बीभीषणें स्तुति केली ॥
महावीर विश्रांति पावून तेथें । निघाले पुढें सर्व ही राम जेथें ॥ ४८ ॥
सुगधी बहू घातल्या पुष्पमाळा । [100]अनीळें सुखे वास नेला भुगोळा ॥
प्रभूला नमस्कार साष्टांग केले । मिळाले कपी ऋक्ष सूखें निवाले ॥ ४९ ॥
सभेमाजि आली बहूसाल शोभा । पुढें राहिला हात जोडोनि ऊभा ॥
प्रसंगीं तयें राम बीभीषणाला । [1]सुधाउत्तरीं बोलता शीघ्र जाला ॥ ५० ॥
म्हणे गा विरा त्वां पुरीमाजि जावें । ध्रुवाचे परी राज्य तेथें करावें ॥
शशी सूर्य तारागणे अंतराळीं । असावें सुखें भोगिजे सर्व काळीं ॥ ५१ ॥
पुढें बोलिजे शीघ्र नैऋत्यनाथें । म्हणे वासना पूरवावी समर्थे ॥
प्रभू बोलतां चित्त माझें न राहे । पहावी अयोध्यापुरी वासना हे ॥ ५२ ॥
पुरीमाजि भद्रासनीं तूं नृपाळा । महोत्साह उत्साह पाहेन डोळा ॥
उदारा प्रभू सौख्य पाहेन सगे । निरोपें चि मी शीघ्र येईन मागें ॥ ५३ ॥
सवें घेतलें वीर बीभीषणाला । रघूराज तो वानरेंशीं निघाला ॥
असंभाव्य तो वाद्यकल्लोळ जाला । पुढें सिद्ध केलें महा [2]पुष्पकाला ॥ ५४ ॥
नसे तूळणा रत्नमंडीत [3]याना । महीतुल्य त्या आणवीलें विमाना ॥
तयारूढ तो जाहला राम वेगीं । कपी वीर ते आपुलाल्या विभागीं ॥ ५५ ॥
विमानावरी रामराजा विराजे । वरी बैसले ते कपी रीस राजे ॥

---

१००. अनीळ=वारा १ सुधाउत्तरीं=गोड शब्दांनीं २. पुष्पक=रावणाचें विमान. ३. यान=वाहन

सुमित्रासुतू बैसला सैंव्य भागीं । जगन्मात सीता तया वामभागीं ॥ ५६ ॥
विमानावरी वाजती घटमाळा । खडे घोष हेलावती मुक्तमाळा ॥
समुद्रोदकीं पूर्ण तारू च जैसें । नभामाजि ते चालिले भव्य तैसें ॥ ५७ ॥
पुढें चालतां चालता लागवेगीं । सितेलागिं ते राम सांगे प्रसंगीं ॥
रणामडळीं आट राक्षसकूळा । त्रिकूटाचळू दाखवीली सुवेळा ॥ ॥ ५८ ॥
असभाव्य पौलाणिला सेतु जेथें । स्वये वास दर्भासनी योग तेथें ॥
स्त्रिया रत्नमर्दीत नानाविलासी । समुद्रातिरीं भेटला तोयराशी ॥ ५९ ॥
बळें आगळा वीर वाळी निमाला । दिलें राज्य तेथें कपी सुग्रिवाला ॥
अकस्मात जाली हनूमंत भेटी । तटाकें नद्या दाखवी वीर जेठा ॥ ६० ॥
जटायू पुढें पावला स्वर्गलोकीं । जनस्थान हें रम्य गोदातटाकीं ॥
पुढें चालतां राम राजाधिराजे । तया राहवीलें ऋषी भारद्वाजें ॥ ६१ ॥
कपींचीं दळें भूतळीं दाटि जाली । तया भारद्वाजें बहू स्तुति केली ॥
पुढें धाडिले मारुतीलागिं देवें । म्हणे गा विरा भ्रातया भेटवावें ॥ ६२ ॥
प्रभू बोलता वीर तैसा निघाला । तया गूहकानें नमस्कार केला ॥
स्तुती बोलतां तो समाचार सांगे । नंदीग्राम तो पावला लागवेगें ॥ ६३ ॥
कपी देखिला भव्य रामानुजानें । नमस्कार केला तया बांधवानें ॥
कपी भेटला बैसला स्वस्थ जाला । समाचार साकल्य सांगे तयाला ॥ ६४ ॥
म्हणे मारुती बांधवाच्या वियोगें । पळें भासती तीं किती काळयुगें ॥
महद्भाग्य आलासि येणें प्रसगीं । रघूनाथ तो भेटवीं लागवेगीं ॥ ६५ ॥
उदासीन तो बंधु त्या राघवाचा । वदे मारुतीलागिं कारुण्यवाचा ॥
बहू कष्टलों काळ गेला दुखाचा । कधीं राम भेटेल सिंधू सुखाचा ॥ ६६ ॥
वृथा सपदा राज्य हे काय कीजे । उदासीन या राघवाला नमीजे ॥
पदें भोगिजे ते मदें बाधिजे ते । दिसेंदीस आयुष्य हें व्यर्थ जातें ॥ ६७ ॥
कितीएक ते भाग्य भोगून गेले । पुन्हा मागुती मृत्युपथें निमाले ॥
कितीएक साधू उदासीन जाले । महीमंडळीं लोक सुखें निवाले ॥ ६८ ॥
भले जाणती सपदा दुःखदाती । स्वहीतापरा त्रास होतो नियंती ॥
हरादीक ते तापसी या च लागीं । सदा सर्वदा फीरती वीतरागी ॥ ६९ ॥
म्हणोनी मला राघवें वीण काहीं । सदा सर्वदां वैभवें चाड नाहीं ॥

---

१ सव्य=या शब्दाचा अर्थ "डावा" असा मूळचा आहे परतु लोक "उजवा" असा चुकीन समजतात यासप्रमाणेंच परोक्ष व अपरोक्ष याचाही अर्थ लोक विपरीत समजतात ५. वामभागीं=डावेकडे ६. मुक्तमाळा=मोत्याचे हार ७. पाळाणीला=स्त्रोगिरासारखा घातला ८. तोयराशी=समुद्र ९ जनस्थान=नाशिक शहर.

मला भेटवीं राम आत्मा जगाचा । वदे मारुतीलागिं तो दीन वाचा ॥ ७० ॥
म्हणे मारुती धन्य गा धन्य साधू । महाशक्ति वीरक्ति बोधें अगाधू ॥
नव्हे साधनें भेटि ब्रह्मादिकाला । तुम्हालागिं भेटीस तो राम आला ॥ ७१ ॥
नमस्कार केला तया मारुतीनें । रजें डोरलें भाळ माहा विरानें ॥
पिती लागली अंतरीं ते ढळेना । म्हणे धन्य गा धन्य लीळा कळेना ॥ ७२ ॥
तया देखतां चित्त सूखें निवालें । मनामाजि तें थोर आश्चर्य केले ॥
म्हणे वीर अद्भूत वैराग्य कैसें । महद्भाग्य हें मानिलें तॄण जैसें ॥ ७३ ॥
पुढें वीर रामानुजें काय केलें । पुरीमाजि शत्रूघना पाठविलें ॥
समस्तां वसिष्ठादिकां जाणविलें । असभाव्य तें सैन्य पालाणवीलें ॥ ७४ ॥
म्हणे वीर तो राम येईल आतां । सुखी जाहली मुख्य माता समस्ता ॥
प्रसंगें तये थोर आनंद जाला । पुरीमाजि तो लोक सर्वै मिळाला ॥ ७५ ॥
पुढें शीघ्र पालाणिले दिव्य घोडे । महामंडळीं त्यांस नाहींत जोडे ॥
असभाव्य तीं हींसती दिव्य घोडी । उफाळें तयां धावतां भूमि थोडी ॥ ७६ ॥
मुठाळी झुली पाखरा मुक्तमाळा । बहू रत्नमंडीत भासे उफाळा ॥
अळंकार भांगार मंडीत केले । बहूभार शृंगारिले सिद्ध जाले ॥ ७७ ॥
गिरीसारिखीं चंड बाडें अपारें । बहू मातलीं कुंजरें थोरथोरें ॥
पताका झुली रम्य दिव्यांबराच्या । बहू रंग लावण्य नाना परीच्या ॥ ७८ ॥
महा मस्त ते हस्ति भारें निघाले । त्वरें चालता भव्य सर्वांग डोले ॥
भुमी हाणिता अंदु वाजे खणाणा । बळें वाजती चंड घंटा घणाणा ॥ ८० ॥
तयारूढ ते वीर कीतीक जाले । धडाडीत सेना असभाव्य चाले ॥
शिबीका बहूमाळ सूखासनातें । पताका निशाणें फडाडीत वातें ॥ ८० ॥
महावीर शत्रूघनू लागवेगीं । सुमंतू प्रधानू तया पृष्ठभागीं ॥
बहू वाद्य तो घोष गेला दिगंता । ऋषीराज वासिष्ठ त्या मुख्य माता ॥ ८१ ॥
पदीं चालिला मुख्य तो योगि बंधू । सवें घेतला मारुती वीर्यसिंधू ॥
महा वीर दोघे पुढें शीघ्र आले । असभाव्य ते भार मागें उदेले ॥ ८२ ॥
पुढें राम तेथूनि वेगीं निघाला । महा पुष्पकारूढ होऊनि आला ॥
त्वरें पावता पावता नंदिग्रामा । कपी वीर तो दाखवी शीघ्र व्योमा ॥ ८३ ॥
असभाव्य ते तेज हेलावताहे । म्हणे गा कपी काय हें येत आहे ॥
तया सांगतो मारुती राम आला । नभामाजि तो पुष्पकारूढ जाला ॥ ८४ ॥

---

१०. पालाणवीलें=बोलविलें ११. पालाणिले=खोगीर चढविले (स. पल्याण=खोगीर).
१२ मुठाळी=बैल इत्यादिकांवर जे हलक्या प्रतीचें खोगिर घालतात त्याला मूठ किंवा मुठाळी म्हणतात १३ अंदु=हत्तीच्या पायातली बेडी.

पुढें रामभ्राता नमस्कार घाली । सुखाची असंभाव्य ते वेळ आली ॥
तया देखतां सौख्य अद्भूत जालें । वरी पाहतां यान सन्निद्ध आलें ॥ ८५ ॥
पुढें देखिला भव्य तो रामयोगी । असंभाव्य सेना तया पृष्ठभागीं ॥
त्वरें चालतां धांवतो रामभ्राता । नव्हे धीर त्या भेटिचा काळ येतां ॥ ८६ ॥
बहू रम्य लावण्य कामावतारी[14] । महा वीर दोघे रूपें योगधारी ॥
तया देखतां रोमें[15] अंगीं थरारी । सुखें पाहतां सर्व सेना थरारी ॥ ८७ ॥
रूपें सारिखे वीर दोघे मिळाले । सुखाचे बहू कंप रोमांच आले ॥
पदीं ठेविला मस्तकू बाधवानें । तया ऊठवीलें त्वरें राघवानें ॥ ८८ ॥
स्वरूप आलिंगनीं वीर गात्रीं । जळें लोटलीं रम्य राजीवनेत्रीं[16] ॥
तयां रामरामानुजां भेटि जाली । प्रसंगीं तये सृष्टि सूखें निवाली ॥ ८९ ॥
सुमित्रासुता भेटला वीतरागी[17] । नमस्कारिली जानकी ते प्रसंगीं ॥
खुणा दाविता रामराजाधिराजें । कपीनाथ आलिंगिला योगिराजें ॥ ९० ॥
पुढें भेटिचा लाभ नैऋत्यनाथा । पदीं ठेविला शीघ्र येऊनि माथा ॥
तयालागिं रामानुजें ऊठविलें । समस्तां विरां राघवें भेटवीलें ॥ ९१ ॥
प्रिती भेटला अंगदा जांबुवंतां । प्रसंगें कपी थोर थोरां समस्तां ॥
स्तुतीउत्तरीं बोलती एकमेकां । स्नेहें लागला सौख्य जालें अनेकां ॥ ९२ ॥
प्रितीनें तया गूहका भक्तराजा । कृपाळूपणें भेटला रामराजा ॥
नमस्कार केला समस्तां विरांला । तयां अंतरीं थोर आनंद जाला ॥ ९३ ॥
पुढें सर्व ही पुष्पकारूढ जाले । दळेंशीं महा वीर तैसे निघाले ॥
अयोध्यापुरी देखतां सौख्य जालें । प्रसंगें रघूनायकें दाखवीलें ॥ ९४ ॥
रूढींच्या[18] मनासारिखें वर्ततांहे[19] । महीमंडळीं यान येऊनि राहे ॥
भुमी ऊतरे रामबंधू सितेशीं । कपीनाथ सुग्रीव बीभीषणेंशीं ॥ ९५ ॥
कपी रीस ते भार कोट्यानुकोटी । दिसेना भुमी जाहली थोर दाटी ॥
समर्थें विमानासि त्या पाठवीलें । कुबेरासि भेटावया शीघ्र गेलें ॥ ९६ ॥
असंभाव्य तो वाद्यकल्लोळ जाला ॥ कपी पाहतीं भार अद्भूत आला ॥
रजें व्योम आच्छादिलें सर्व कांहीं । विरां कुंजरां घोडियां मीति[20] नाहीं ॥ ९७ ॥
कपी सर्व चाकाटले[21] पाहताती ॥ गिरीचे परी भार अद्भूत येती ॥
कपी भार ते देखिले राजभारें । पाहाया दळें लोटलीं तीं अपारें ॥ ९८ ॥

---

१४. कामावतारी=इच्छामात्रें करून अवतार घेणारा १५ रोम=लोम=केश=आंगावरील रोमांच (काटा). १६ राजीवनेत्रीं=कमळा सारख्या डोळ्यांत. १७. वीतरागी=भरत. १८ रूढीच्या=बसणाऱ्याच्या. १९. वर्ततांहे=चालताहे. २०. मीति=गणती २१. चाकाटले=चकीत झाले.

खुणा दाविती एकमेकांस तेथें । मुखें बोलती राहिला राम येथें ॥
महा वीर ते मुख्य धावोनि गेले । कपीभार त्यामाजि वेगीं मिळाले ॥ ९९ ॥
रघूनायकालागि शत्रूघनानें । नमस्कार केला तया मंत्रियानें ॥
उभा वर्ग ते भेटले राघवाला । तया मानसीं थोर आनंद जाला ॥ १०० ॥
सुमित्रासुता आणि त्या जानकीला । महा वीर तीहीं नमस्कार केला ॥
प्रसंगीं समस्ता सिते भेटि जाली । सुखाची नदी अंतरामाजि आली ॥ १०१ ॥
सुमंतू समर्था म्हणे पैल पाहे । ऋषी जननी मंडळी येत आहे ॥
तयें सांगतां राम तो सिद्ध जाला । पदीं चालतां तो पुढें शीघ्र गेला ॥ १०२ ॥
पुढें देखिला तो ऋषी ब्रह्मनिष्ठ । कुळा रक्षिता तो कुळामाजि श्रेष्ठ ॥
रघूनाथ तेथें नमस्कार घाली । स्तुती उत्तरें आदरें भेटि जाली ॥ १०३ ॥
प्रसंगें नमस्कारिली मुख्य माता । बहू सौख्य जालें तयां भेटि होतां ॥
समस्ता जनींला नमस्कार केले । तया देखतां प्राण त्याचे निवाले ॥ १०४ ॥
समस्तांस तो भेटला राम जैसा । यथासांग तो वीर सौमित्र तैसा ॥
नमस्कार घाली बहू स्तुति केली । तया देखतां मंडळी ते निवाली ॥ १०५ ॥
सितासुंदरीनें नमस्कार केले । असंभाव्य ते लोक तेथें मिळाले ॥
स्तुती उत्तरें एकमेकांस जाली । प्रसंगीं तये अंतरें तीं निवालीं ॥ १०६ ॥
समस्तां समस्ता जना भेटि जाली । पहाया सुखें लोकमांदी मिळाली ॥
पुरीमाजि तो थोर आनंद जाला । मुखें बोलती हो सुखें राम आला ॥ १०७ ॥
सुखें पाहतां मुख्यमाता मिळाल्या । सर्व सुंदरा त्या असंभाव्य आल्या ॥
वधूची बहू दाटणी थोर जाली । सिता सुंदरी शीघ्र तेथें मिळाली ॥ १०८ ॥
नमस्कारिलें नम्र होऊनि श्रेष्ठां । प्रसंगें चि भेटी वरिष्ठां वरिष्ठां ॥
धडाडा नभीं वाजती चंड भेरी । बहू वारिता जाहली दाटि थोरी ॥ १०९ ॥
महा वैभवाची कथा राघवाची । जुनी सौख्यदाती च ब्रह्मादिकाची ॥
पुढें राम ऊपासकें रामदासें । पुरी वर्णिली रम्य नाना विलासें ॥ ११० ॥

बारावा प्रसंग प्रारंभ.

पुढें चालिली ते असंभाव्य सेना । रजें मातलें व्योम पुढें दिसेना ॥
कितीएक ते भार सन्मूख आले । समर्थास तीहीं नमस्कार केले ॥ १ ॥
दळें राहिलीं दूरि वेष्टीत पाळा । कपीचक्र येकीकडे चंड मेळा ॥
तया मध्यभागीं ऋषी वधु माता । महा वीर ते मुख्य चत्वारि कांता ॥ २ ॥
उभा राहिला राम तो राजभारें । गृहें निर्मिलीं अंबरांचीं[२१] अपारें ॥

२१ अंबराचीं गृहें=तंबू

सभामंडपीं धर्मशाळा विशाळा । गृहें रम्य अंतर्गृहें चित्रशाळा ॥ ३ ॥
बहूसाल दिव्यांबरें थोरथोरें । सुचित्रें विचित्रें अमोल्यें अपारें ॥
कितीएक त्या लाविल्या स्तंभवोळी । प्रभा रत्नमंडीत तेजें झळाळी ॥ ४ ॥
बहू रत्नमाळा बहू मुक्तमाळा । बहू लागले घोंस नक्षत्रमाळा ॥
कितीएक जाळीवरी अंतराळीं । कितीएक मुक्तें निराळीं निराळीं ॥ ५ ॥
सुढाळा किळा मंडपीं ढाळ देती । विशाळा स्थळामाजि त्या दिव्य ज्योती ॥
सुवर्णासनें दिव्य नाना परीचीं । कितीएक सिंहासनें कूसरीचीं ॥ ६ ॥
बहू ते फुलारे बहूतां परीचे । वरी घोस हेलावती माणकांचे ॥
निळे पाच गोमेद इत्यादिकांचे । बहू रंग नाना परी कांचनाचे ॥ ७ ॥
नभामाजि त्या दिव्य नक्षत्रमाळा । तयाचे परी शोभती मुक्तमाळा ॥
विराजे तया मंडपा मध्यभागीं । ऋषी राम माता सखे बंधुवर्गीं ॥ ८ ॥
असंभाव्य ते संपदा वैभवाची । मुखें सर्व बोलावया शक्ति कैंची ॥
वरी पाहतां उंच आकाशपर्यें । असंभाव्य तें भव्य लावण्य तेथें ॥ ९ ॥
समूदाय तो बैसला स्वस्थ जाला । वधूमेळ अंतर्गृहामाजि गेला ॥
ऋषी राम माता सखे बंधुवर्गीं । स्नेहें उत्तरें बोलिजे ते प्रसंगीं ॥ १० ॥
कितीएक तो काळ गेला वियोगें । असंभाव्य तें सौख्य संयोगयोगें ॥
सरेना मुखें बोलतां मोह माया । निवाली मुखें पाहतां सर्व काया ॥ ११ ॥
कपीनाथ बीभीषणाला भुपाळें । रहाया गृहें दीधलीं तीं विशाळें ॥
तयामाजी ते सर्व ही स्वस्थ जाले । समर्थें बहू सोहळे दाखवीले ॥ १२ ॥
पुढे मंगलस्नान तेणें चि काळें । बहूसाल[h] ते चालिले एक वेळे ॥
कितीएक ते हाटकाचे तटाकीं । जळें ठेविलीं सेवकें ग्रामलोकीं ॥ १३ ॥
असंभाव्य ती सिद्ध केलीं फुलेलें । बहूता परींचीं सुगंधेल तेलें ॥
किती चौकिया चौक गंगाळ पात्रें । विशाळें पवित्रें सुचित्रें विचित्रें ॥ १४ ॥
सुगंधें रसें चोखण्या कालवील्या । यथासांग सामग्रिया सिद्ध केल्या ॥
बहू आर्त पोटीं उभा भर्त बंधू । करी प्रार्थना राम कारुण्यसिंधू ॥ १५ ॥
प्रभू बोलता जाहला शीघ्र काळें । किजे मंगळस्नान या लोकपाळें ॥
अयोध्यापुरीमाजि त्या सर्व लोकां । विरें सर्व संकेत केला अनेकां ॥ १६ ॥
समस्तांसि तात्काळ अभ्यंग जालें । महा लोक ते सर्व सूखें निवाले ॥
कितीएक सामग्रिया सिद्ध केल्या । कपीनाथ बीभीषणा पाठवील्या ॥ १७ ॥
पुन्हा राम बोले वरिष्ठा वरिष्ठां । किजे मंगळस्नान हो सर्व श्रेष्ठा ॥

---

२३. अंतर्गृहें=जनानखाने २४ किळा=चुका, खिळे. २५ कुसरीचीं=कारागिरीचीं
२६. कपीनाथ=सुग्रीव h बहूसाल=बहुदास २७ हाटक=सोने

पुढें जननी लागीं देवाधिदेवे । म्हणे मंगळस्नान तुम्हीं करावें ॥ १८ ॥
समस्तीं यथासांग अभ्यंग केलें । पुन्हा देव तो भ्रातयालागीं बोले ॥
सखे बोलती स्वामि देवाधिदेवा । तुम्हीं सांग अभ्यंग आधीं करावा ॥ १९ ॥
बहूतां परी प्रार्थिले बांधवासी । कितीएक ते सिद्ध जाले विलासी ॥
उभी मंडळी कूशळा २८नापिताची । तिहीं मांडिली सांग सेवा प्रभूची ॥ २० ॥
२९समश्रू क्रमें जाहली त्या प्रसंगीं । नखें काढिलीं नीळरंगी तरंगी ॥
जटाजूट ते मोकळे केश केले । ३०स्नेहे घालिता दिव्य चक्षू निवाले ॥ २१ ॥
पुढें ३१दर्पणीं पाहिलें रूप रामें । प्रसंगीं तये कोटि ३२कंपर्दधामे ॥
कळा बाणली भव्य लावण्य गात्रीं । असंभाव्य सौंदर्य राजीव नेत्रीं ॥ २२ ॥
जळें पादप्रक्षाळना सिद्ध जालीं । पदीं लागतां स्वर्गगंगा निवाली ॥
पदांगुष्ठ भागीरथी ओघ आला । जनें मज्जनें लोक निर्दोष केला ॥ २३ ॥
पुढें तीर्थ वंदूनि बंधूजनानें । निवाले पवित्रोदकें तीर्थपानें ॥
बहू लाविलें लोचना आवडीनें । मनीं मानिलें सौख्य या बांधवानें ॥ २४ ॥
बहूसाल आयुष्य हो कल्पकोडी । घडावी सदां सर्वदां भक्तिजोडी ॥
सुगंधें फुलेलें चबाबीत माथा । महा मस्तकीं मर्दिती लोकनाथा ॥ २५ ॥
बहू मर्दना सांग नाना परीची । लिळे काढिली ते मळी निर्मळाची ॥
जळें निर्मळें घालिती उष्ण धारा । मुखें बोलती तोय आणीक सारा ॥ २६ ॥
शिरीं घालिती तोय नेटें घळाळां । नद्या वाहती उष्ण वोघे खळाळा ॥
सुगंधें चि दोहीं तिरीं पंक जाला । असंभाव्य तो भृंग तेथें मिळाला ॥ २७ ॥
यथासांग अभ्यंग केलें भुपाळें । पुढें रम्य दिव्यांबरें शीघ्र काळें ॥
महा तेज पुंजाळ तें लागवेगीं । चिरें वल्कलें त्यागिलीं ते प्रसंगीं ॥ २८ ॥
प्रसंगी तये रत्नमंडीत मानें । पुढें पादुका ठेविल्या बांधवानें ॥
वसिष्ठासि रामें नमस्कार केला । महा वीर तो बैसला स्वस्थ जाला ॥ २९ ॥
बहू कस्तुरी केशरें ते चि काळीं । ऋपी राम वीलेपवी गंध भाळीं ॥
बहू भूषणें रत्नमंडीत रामें । अमूल्यें सुखें घेतलीं पूर्णकामें ॥ ३० ॥
उटी घेतली घातल्या पुष्पमाळा । बहूतां परीच्या बहू रत्नमाळा ॥
महा मस्तकीं हेम मुगूट साजे । असंभाव्य तो तेज कल्लोळ माजे ॥ ३१ ॥
वरी कीरटी कुंडलें वैजयंती । अलंकार नाना परी ढाळ देती ॥
चिरें सुंदरें घातला भव्य *धाँटा । कटीं किंकिणी नागरा क्षुद्र घंटा ॥ ३२ ॥

---

२८. नापित=न्हावी. २९ समश्रु=श्मश्रु=हजामत ३० स्नेह=तेल ३१ दर्पण=आरसा ३२ कंदर्पधाम=मदनतेज. * वीतभर रुंद व पांच हात लांब असा जाळ्यासारखा वस्त्राचा पट्टा. हा कमरपट्ट्यासारखा हनवटीखालून कान झांकत अशा रीतीने पागोट्यावर बांधितात.

वरीं कंकणें मुद्रिका चापपाणी । ब्रिदें घातलीं अंदु[33] वांकी झणाणी ॥
महीमंडळीं सर्व ही एक जालें । रघुनायका भव्य लावण्य आलें ॥ ३३ ॥
पहातां नसे तूळणा ही तुळाया । विराजे बहू भूषणें दिव्य काया ॥
ऋषीराज बंधू सखे आणि माता । सुखें पाहती राम हा सौख्यदाता ॥ ३४ ॥
मितीनें मुखें बोलता राम जाला । म्हणे स्नान कीजे तया बांधवाला ॥
स्नेहें उत्तरें बोलतां शीघ्र तैसें । किजे मंगळस्नान नाना विलासें ॥ ३५ ॥
जटाजूट ते मोकळे सर्व केले । मळें त्यागिले भव्य सुस्नात जाले ॥
सुगंधें उटी घेतली पुष्पमाळा । अलंकार दिव्यांबरें रत्नमाळा ॥ ३६ ॥
प्रसंगे समस्तांसि अभ्यंग जालें । सभोंते सखे आप्त सर्वै मिळाले ॥
अळंकार दिव्यांबरें दिव्य माता । सुखें राघवा पाहती त्या समस्ता ॥ ३७ ॥
फळें खाद्य नैवेद्य नाना परीचे । फळाहार ते आणिले कूसरीचे ॥
बहूता परीचे बहू उंच मेवे[34] । म्हणे राम सर्वांस ते पाठवावे ॥ ३८ ॥
समस्तांसि ऊदंड ते पाठवीले । फळें सेवितां लोक संतुष्ट जाले ॥
स्वइच्छा स्वयें सेविलें अल्प कांहीं । जनीं सेवितां तूळणा त्यासि नाहीं ॥ ३९ ॥
जळें निर्मळें आच्मनें शुद्ध केलीं । समस्तांसि पानें बहू पाठवीलीं ॥
विडे घेतले सर्व ही स्वस्थ जाले । असंभाव्य ते पाक ही सिद्ध जाले ॥ ४० ॥
पुढें मंडळी सेवकाची मिळाली । विशाळें स्थळें सर्व ही सिद्ध केलीं ॥
बहू चित्रशाळा बहू होमशाळा । सडे शिंपिले घातल्या रंगमाळा ॥ ४१ ॥
बहू रत्नमंडीत मोठीं अचाटें । दुकाठीं बहू मांडिलीं दिव्य ताटें ॥
कितीएक तीं बत्तिसां वाटियांचीं । कितीएक विस्तीर्ण नाना परींचीं ॥ ४२ ॥
असंभाव्य तीं रम्य चित्रें विचित्रें । बहूतां परींचीं बहू तोयपात्रें ॥
बहू आसनें दिव्य नाना परींचीं । असंभाव्य तीं घातलीं कूसरीचीं ॥ ४३ ॥
बहूवर्ण दिव्यांबरें पट्टकूळें । बहूरंग नाना परींचीं दुकूळें[35] ॥
असंभाव्य तीं सोवळीं सिद्ध केलीं । कितीएक दिव्यांबरें आणवीलीं ॥ ४४ ॥
पुढें भोजना सर्व ही सिद्ध जाले । कितीएक ते लक्षकोटी मिळाले ॥
मिळाली ऋषीमंडळी ब्राह्मणाची । बहू भव्य मार्तंड जैसे विरिंची ॥ ४५ ॥
वयें धाकुटे थोर कोट्यानुकोटी । स्थळें रुधिलीं जाहली थोर दाटी ॥
बहूसाल संतोषले थोर तोषें । असंभाव्य ते गर्जती नामघोषें ॥ ४६ ॥
बहूसाल गंधाक्षता पुष्पमाळा । बरीं धोत्रपात्रें दिल्या रत्नमाळा ॥
चिरें सुंदरें रम्य यज्ञोपवीतें । धनें चंदनें दीधलीं ब्राह्मणांतें ॥ ४७ ॥

---

३३. अंदु=तोडे. ३४ मेवे=फळफळावळ. ३५. दुकुलें=वस्त्रें.

पुढे वाढिते जाहले शीघ्र काळीं । बहू दाटल्या त्या असभाव्य बोळी ॥
महा मडपीं बैसला रामराजा । ऋषी मुख्य बधू सखे आप्त वोजा ॥ ४८
पुढें रत्न झाऱ्या बहू साल चंबू । सुवासी तयांमाजि संपूर्ण अंबू ॥
स्थळें सर्व ही सिद्ध पूर्वींच केलीं । असंभाव्य अन्नें बहू आणवीलीं ॥ ४९
कपीनाथ सुग्रीव बीभीषणाला । बहू धाडिलीं दिव्य अन्नें तयाला ॥
रसें पूर्ण त्या कावडी लक्ष कोटी । पथामाजि नेतां असभाव्य दाटी ॥ ५०
पुढें वाढिते जाहले पात्रधारी । असभाव्य ते चालिले एकहारी ॥
रूची रायतीं लोणचीं रम्य बोळी । बहू स्वाद शाखावळी शीघ्र काळीं ॥ ५१
बहू वाढिला ओदँनू तो सुवासें । वैरान्नें क्षिरी शर्करा पच भक्षें ॥
कितीएक आणीक नानापरीचीं । बहू वाढिलीं भिन्नभिन्नां रूचींचीं ॥ ५२
सुगंधें तुपें वाढिती ते खळाळां । पयें घालिती थोर नेटें घळाळां ॥
पुढें दिव्य नाना रसें पूर्ण पात्रें । सभा शोभली भव्य राजीवनेत्रें ॥ ५३ ॥
बहूसाल संतोष नाना सुवासें । ऋषी मडळी गर्जती नामघोषें ॥
पुढें सर्व ओगीरिती सावकाशें । सुखे जेविती सर्व नाना विलासें ॥ ५४ ॥
गिरीसारिखा ओदनू शुभ्र वर्णे । बहू भक्षिलीं भक्ष सपूर्ण पूर्णे ॥
कथा मागुती सांगती एकमेकां । असभाव्य ते तृप्ति जाली अनेकां ॥ ५५ ॥
कदी वर्पिती आवडीनें फरारा । ऋषी जेविती ढेकरीती डरारां ॥
पुरे हो पुरे अन्न ऊदंड झालें । बहू भोजनें कंठमर्याद आलें ॥ ५६ ॥
पुढें शीघ्र दँध्योदनें लागवेगीं । पुन्हा वाढिते जाहले ते प्रसगीं ॥
ऋषी राम बंधू सखे सर्व मात्ता । मुखें बोलती सर्व ही तृप्ति आतां ॥ ५७
सुवासें रूचीचीं असंभाव्य तर्कें । कदां ही कधीं नेणिजे स्वाद शर्के ॥
सुखें सेविती जेविती लोक इच्छा । यथासांग सपूर्ण जाले स्वइच्छा ॥ ५८ ।
यथासाग तीं भोजनें सर्व जालीं । खळाळें बरीं आच्मनें शुद्ध केलीं ॥
सुपारी विडे दीधले कर्पुराचे । बहू चूँर्ण ते शुद्ध मुक्ताफळाचे ॥ ५९ ॥
सुवासी चैंतुर्भाग मागून घेती । सुखी जाहल्या सर्व ही वेदमूर्ती ॥
बहूसाल मंत्राक्षता मंत्रघोषें । मुखे बोलती सर्व ही विप्र तोषें ॥ ६० ॥
कपी रीस ते सर्वही तृप्त जाले । बहू भक्षिले अन्न सुखें निवाले ॥
गिरीसारिखीं राहिलीं सर्व भक्षें । विडे घ्यावया धाडिलीं त्यांसि पानें ॥ ६१ ॥
यथासांग सर्वस्व संतृप्ति झाली । सभामडपीं मंडळी ते मिळाली ॥

३६. अबू=पाणी. ३७. ओदन=भात ३८. वराश्न=वरण. ३९ ओग[illegible]
[illegible]ओदन=दहीभात. ४१ [illegible]
[illegible] ४१ सुवासी चतुर्भाग=सुवा-

पढें ब्राह्मणीं मांडिली धर्मचर्चा । सर्वे बोलती धन्य दीन महाराजा ॥ ६२ ॥
पुढें दीन तो चालिला अस्तमाना । नमायासि आली असंभाव्य सेना ॥
कितीएक तीं दीवट्यांचीं भपाटें । सभामंडपीं चाललीं दाट थाटें ॥ ६३ ॥
प्रसंगीं तये वाद्यकल्लोळ जाला । दुरस्ता बहू लोक सूखें मिळाला ॥
विराजे सभेमाजि तो रामराजा । पुढें चालिल्या त्या कळावंत-फौजा ॥ ६४ ॥
झणाणीत वीणे मनोरम्य नादें । दणाणीत मृदंग गंभीर शब्दें ॥
अलापें कळा दाविती रागमाळा । सुरें सुस्वरें माजली रंगवेळा ॥ ६५ ॥
बहू ताळ कल्लोळ वाजे खणाणां । जिणे वाजती ततुनादें झणाणा ॥
बहू गीत संगीत तें कूसरीचीं । भले जाणती ते घडी अमृताची ॥ ६६ ॥
असंभाव्य तो नृत्यकल्लोळ जाला । सुखें पाहतां शुद्धि नाहीं जनांला ॥
गुणी रातले मातले गायनानें । तदाकार ते वृत्ति केली मनानें ॥ ६७ ॥
अळंकार चीरें पुढें टीग केले । कळावंत ते सर्व संतुष्ट जाले ॥
विसर्जी सभा तो पुढें रामराजा । निरोपें चि गेल्या बहू लोकफौजा ॥ ६८ ॥
समस्तीं घडी एक विश्रांति केली । अकस्मात प्रभात ते प्राप्त जाली ॥
पुढें सारिते जाहले नित्य नेमें । महा वीर ते आपुलाल्या स्वधर्में ॥ ६९ ॥
सभे बैसिजे स्वामि देवाधिदेवें । म्हणे आजि वेगीं अयोध्येसि जावें ॥
पुरी सर्व शृंगारमंडीत केली । असंभाव्य ते सर्व सेना निघाली ॥ ७० ॥
महीमंडळीं मुख्य आधीं पुराणीं । मुखें बोलिजे ते श्रीवशास्त्राणी ॥
अयोध्यापुरी धन्य हा पुण्यराशी । किती राहिले तापसी तीर्थवासी ॥ ७१ ॥
मुनी संत योगी सदा वीतरागी । उदासीन साधू पराचे विभागीं ॥
ऋषीमंडळी सात्विकां सज्जनांची । महा योगि व्युत्पन्न विद्वज्जनांची ॥ ७२ ॥
कितीएक ते मंडळी प्रेमळांची । कितीएक ते ब्राह्मणां सुशिळांची ॥
मनस्वी किती ते यती ब्रह्मचारी । बहूतां परींचे बहू वेषधारी ॥ ७३ ॥
सदां सर्वदां योग ध्यानस्थ जाले । कितीएक ते काळ घेऊनि गेले ॥
भुयारें मठ्या त्या बहूतां परींच्या । नदीचे तिरीं पर्णशाला मठाच्या ॥ ७४ ॥
प्रभू देव हा सर्व ब्रह्मादिकांचा । जया वर्णितां शीणल्या वेदवाचा ॥
स्वयें वास जेथें जगन्नायकाचा । महीमा वदे कोण त्या हो स्थळाचा ॥ ७५ ॥
कितीएक ते राहिले भक्त ज्ञानी । कृपाळू बहू मुख्य नामाभिधानी ॥
बहू सूकृती सूर्य जैसे तपाचे । सदा धर्मचर्चा अखंडीत वाचे ॥ ७६ ॥
नदी चालिली भव्य ते पूर्णतोया । जनालागिं आधार आली उपाया ॥
शिवालयें बहू बांधिलीं थोरथोरें । ध्वजा देउळें शीखरें तीं अपारें ॥ ७७ ॥

६४. कळावंत फौजा=कळावंतणीचे ताफे.

तडागें जळें निर्मळें कूप वावी । सदां सर्वदा राहिजे मानुभावीं* ॥
स्थळें निर्मळें निर्मिलीं पावनानें । कितीएक कल्पत्तरूंचीं उद्यानें ॥ ७८ ॥
कितीएक त्या लागल्या वृक्षजाती । वनें वाटिका जीवनें पुष्पजाती ॥
अयोध्यापुरी रम्य लावण्य नांवें । महा रम्य विस्तीर्ण ते वीस गांवें[४४] ॥ ७९ ॥
गृहें बांधिलीं तीं असंभाव्य उंचीं । कितीएक तीं पंच सप्ता खणांचीं[४५] ॥
सजे चौक दामोदरें थोरथोरें । विशाळें विचित्रें गवाक्षें अपारें ॥ ८० ॥
विदी हाट बाजार चौवार कुचे । असंभाव्य ते भव्य नाना परीचे ॥
कितीएक तीं सारखीं दीसतानीं । महा धूर्त ते ही बळें भ्रांत होती ॥ ८१ ॥
गृहें गोपुरांचा बहू दाट खेटा । हुडे माडिया ऊपरा त्या अचाटा ॥
महद्भाग्य श्रीमंत ते लोक तेथें । सदा सर्वदा दाटणी थोर पंथे ॥ ८२ ॥
पुरीमाजिचे लोक आरोग्य भारी । मुलें लेकरें थोरलें आणि नारी ॥
करंटें तयामाजि कोणीच नाहीं । नसे द्वेष ना मत्सरू सर्व काहीं ॥ ८३ ॥
सदानंद उद्वेग नाहीं जनाला । नव्हे वृद्ध ना मृत्यु नाहीं तयांला ॥
कुरूपी महामूर्ख तेथें असेना । सुखाचे जिणें दैन्यवाणे दिसेना ॥ ८४ ॥
पुरीमाजि ते सर्व ही लोक कैसे । सुवर्णाचळीं नांदती देव जैसे ॥
प्रतापी बळाचे सदां सत्य वाचे । पुरीमाजि लावण्य देहें जनाचे ॥ ८५ ॥
बहू नीतिन्यायें विवेकें उपायें । कदा ही तया बाधिजे ना अपायें ॥
बहूता धनांचे उदारा मनाचे । विशेषा गुणांचे गुणी सज्जनांचे ॥ ८६ ॥
पुरीमाजि त्या सर्व चातुर्य मोठे । कदा ही मनीं नावडे त्यासि खोटें ॥
विलासें वसे राम आणीक विद्या । कळा सर्व साधारणा सर्व साध्या ॥ ८७ ॥
अळंकार दिव्यांबरें सर्व लोका । सदा प्रीतिनें बोलती एकमेकां ॥
महा वैभवाचे बहू सूकृताचे । पुरीमाजि ते लोक नानागुणाचे ॥ ८८ ॥
पुरीमाजि ते दाटणी मंदिराची । रिकामी भुमी ते रहायासि कैंची ॥
तया मध्यभागीं असंभाव्य तेथें । महा भूवनें उंच आकाश पंथें ॥ ८९ ॥
गृहें गोपुरें निर्मिलीं कांचनाचीं । बहूसाल विश्रांतिदातीं मनाचीं ॥
महारत्नमंडीत तीं थोरथोरें । किती धाकटीं भव्य मोटीं अपारें ॥ ९० ॥
भुमी बांधल्या पांच बंदी विशाळा । मनोरम्य त्या रेखिल्या चित्रशाळा ॥
कितीएक दारें लघू थोरथोरें । स्थळें दिव्य तीं पाहता सौख्यकारें ॥ ९१ ॥
किती अन्न शाळा किती वस्त्रशाळा । कितीएक विस्तीर्ण त्या होमशाळा ॥
किती नाट्यशाळा बहू रत्नशाळा । कितीएक त्या धर्मशाळा विशाळा ॥ ९२ ॥

* मानुभावीं=महानुभावीं=थोर मनाच्या पुरुषानीं ४४. वीस गावें=वीस योजनें. ४५. सप्ता खणाचीं=सात मजली

गृहें रम्य अंतर्गृहें हाटकाचीं । बहू हासल्या पूतळ्या नाटकांची ॥
भुयारें घरें वीवरें गुप्त द्वारे । स्थळें भव्य बैसावया थोरथोरें ॥ ९३ ॥
सभामंडपीं ते असंभाव्य शोभा । बहू शोभतो हेमकल्लोळ गाभा ॥
फुलारे बहू लाविले माणिकाचे । कितीएक ते घोंस मुक्ताफळांचे ॥ ९४ ॥
महीं मंडळीं तेज पुंजाळ जाले । असंभाव्य तें सर्व लावण्य आलें ॥
विशाळा स्थळा निर्मिल्या भव्य भिंती । निळे पाच गोमेद ते ढाळ देती ॥ ९५ ॥
बहू रत्न पुंजाळले ज्वाळ जैसे । असंभाव्य हारी उभे स्तंभ जैसे ॥
विशाळें स्थळें निर्मिलीं झाड कैशीं । सुवर्णाचळामाजि विस्तीर्ण जैशीं ॥ ९६ ॥
विचित्रा कळा कूसरी लेखनाच्या । बहू रत्नमंडीत त्या कांचनाच्या ॥
सभामंडपीं फांकल्या रत्नकीळा । दिसे रंग तेथें निराळा निराळा ॥ ९७ ॥
कितीएक तीं फाकलीं दिव्य किर्णे । बहूतां परींचीं बहू रंग वर्णे ॥
कितीएक हेलावती हेमपर्णे । कितीएक घंटावळी त्या सुवर्णे ॥ ९८ ॥
स्थळें शोभती रम्य बैसावयाचीं । बहूसाल तीं भिन्नभिन्ना परींचीं ॥
कितीएक तीं रत्नमंडीत यानें । कितीएक सिंहासनें तीं विमानें ॥ ९९ ॥
बहू बैसका दिव्य रम्यांबराच्या । विचित्रा बहूरंग नाना परींच्या ॥
वरी लोंबती घोंस मुक्ताफळांचे । कितीएक मुक्तावळी जाळियाचे ॥ १०० ॥
कितीएक रत्नावळी रम्य कैशा । कितीएक मुक्तावळी शुभ्र जैशा ॥
प्रभेचे बहू घोंस हेलावताती । बहूतां परींच्या बहू रत्नजाती ॥ १०१ ॥
स्थळें निर्मिलीं रम्य विस्तीर्ण नाना । कितीएक बैसावया सर्व सेना ॥
कितीएक विस्तीर्ण रांजांगणें तें । भुमी पाचबंदी महा रम्य तेथें ॥ १०२ ॥
हुडे कोठ माड्या सजे मोठमोठे । उभे राहिले भव्य ब्रह्मांड वाटे ॥
असंभाव्य चर्या लघु पंथ हारी । नभा भासवी रूप नाना विकारी ॥ १०३ ॥
झरोके कितीयेक त्या गुप्त वाटा । किती ऊपऱ्या अंतराळीं अचाटा ॥
कितीएक त्या भक्ति सख्यारसाच्या । कितीएक त्या उंच तेरा खणाच्या ॥ १०४ ॥
वरी रत्नकळसाचिया रम्य वोळी । रवीकीर्ण तैशा कळा अंतराळीं ॥
वरी लागल्या सर्व नक्षत्रमाळा । मनीं भासती फाकती दिव्य कीळा ॥ १०५ ॥
रवीवंशिचे स्वर्ग विख्यात राजे । तयांच्या प्रतापें विधीगोळ गाजे ॥
करी कोण संख्या तया वैभवाची । उणी वर्णिता बुद्धि ब्रह्मादिकाची ॥ १०६ ॥
किती कोण लेखा मला मानवाला । मतीमंद मी काय वर्णू तयाला ॥
म्हणे दास त्या अल्पशा भक्तिभावें । प्रभू बोबड्या उत्तरीं तोषवावें ॥ १०७ ॥

९६. राजांगणा=मुख्य अंगण, दुसरीं उदाहरणें, राजविद्या, राजगुरु, रायआवळी १०३ झरोके=खिडक्या १०४. ऊपऱ्या=माड्या.

तेरावा प्रसंग प्रारंभ.

पुरी वर्णिली हो यथासांग येथें । परी पाहतां दीसतें अल्प तेथें ॥
मनीं संशयो श्रोतयां प्राप्त जाला । प्रतीउत्तरें काय दिल्हीं तयांला ॥ १ ॥
अयोध्यापुरी स्वर्गलोकासि गेली । पुढें वोस होतां चि ते भग्न जाली ॥
असेना जना राहणें वस्ति जेथें । खडे माणिकें कोण ठेवील तेथें ॥ २ ॥
पुरें पट्टणें वोस होतीं कितेकें । पुढें पाहतां दीसती सर्व टेकें ॥
युगें लोटतां ही वसे अल्प कांहीं । असभाव्य हें तूं विचारूनि पाहीं ॥ ३ ॥
असो तूटला संशयो श्रोतयांचा । पुढें राहिला बोध जातां कथेचा ॥
अयोध्यापुरा चालिले वीर जेठी । निघाले स्वयें भार कोट्यानुकोटी ॥ ४ ॥
ऋषी राम ते चालिले नीज भारें । दळें चालिलीं पृष्ठभागीं अपारें ॥
शिबीका पुढें चालती दिव्य हारी । सखे लोक बंधू मधें रांवणारी ॥ ५ ॥
पुढें दाटले भार महारथांचे । दळीं घोष जाले गजां घोडियांचे ॥
गिरीतुल्य सेना रिसांवानरांची । बहू दाटि राक्षेस लंकापतीची ॥ ६ ॥
पुरी पावतां रूंधल्या सर्व वाटा । असभाव्य तो माहला दाट खेटा ॥
शतांचीं शतें धांवती वेत्रधारी । दळें मानलीं कोण कोणास वारी ॥ ७ ॥
कितीएक ग्रामस्थ मध्यें चि गेले । कितीएक ते चूकले भ्रांत जाले ॥
अयोध्यापुरीमाजि ऊभीं अचाटें । गृहें गोपुरें पाहती दाट थाटें ॥ ८ ॥
करीं रत्नताटें कितीएक हारी । असभाव्य त्या चालिल्या दिव्य नारी ॥
बहूसाल नीराजनें लक्ष कोटी । पुरींतूनि येतां पुढें थोर दाटी ॥ ९ ॥
रूपें राजसा सुंदरा त्या प्रितीनें । रघूनाथ ओंवाळिती आवडीनें ॥
मनामाजि ते लागलीसे अवस्था । सुखें पाहती येकपत्नीव्रतस्था ॥ १० ॥
करीती बहू सुंदरा अक्षवाणें । कितीएक ओंवाळिती निंबलोणें ॥
असभाव्य थोवे तया नायकांचे । मुखें गर्जती भाट वेतोळ वाचे ॥ ११ ॥
पताका निशाणें बहूरंग वर्णें । महातेजपुंजाळ मार्तंडपर्णें ॥
वरी दाटलीं तीं असभाव्य छत्रें । भ्रमों लागलीं दिव्य छत्रें विचित्रें ॥ १२ ॥
पहा हो पहा पैल तो राम आला । असंभाव्य हा वीर मेळा मिळाला ॥
दिसेना पुढें पाहतां गर्द जाला । समस्तीं करें ताळिकाघोष केला ॥ १३ ॥
पुढें सर्व ही भूवनामाजि गेले । महावीर ते बैसले स्वस्थ जाले ॥
पुरीमाजि आनंद सर्वांस जाला । उभें राहिलें भाग्य हें राम आला ॥ १४ ॥

---

४९ रावणारी=राम ५०. वेत्रधारी=छडीदार, चोपदार ५१. थोवे=थवे. ५२. वेताळ=स्तुतिपाठक (सं. वैतालिक) ५३ मार्तंड पर्णें=छत्र्या

द्वाभिर्युते पंक्तिमिताभिरीशः परीक्षकैर्दातृवरैर्युताभिः ॥
शिष्टद्विजेभ्यो रमणप्रदेशे ददौ धनं वीक्ष्य गुणान्स तेषाम् ॥२१॥
परीक्षकान्वैदिकशास्त्रिणश्च विद्यानुरूपं प्रददौ द्विजेभ्यः ॥
स्वयं च दाता दमितारिसंघो धनं द्विजाग्र्योपभुवि व्यवाप्सीत् ॥
यामाष्टकत्रिकमखण्डमथ द्विजाग्र्य-
भूमावुवाप धनधान्यमसौ स्वधुर्यैः ॥
एतद् व्रतं नरवरः प्रतिहायनं य-
च्चक्रे तदेव तनुजा अपि चक्रिरे ते ॥ २२ ॥
एवं स लक्षप्रमितद्विजेभ्यो धनं ददौ दीनजनप्रपालः ॥
युधिष्ठिरो वाजिमखेष्वदात्तत्त्रिष्वेव दातास्य तु पुत्रपौत्राः ॥ २३ ॥
ये सूत्रमात्रधरविप्रजनास्तु तेभ्यः
पञ्च स्ववेदनिरताश्च पुराणविज्ञाः ॥

द्वाभिरिति । ईशः सः शिष्टाः अवशिष्टा ये द्विजास्तेभ्यः तेषां गुणान् परीक्ष्य पंक्त्या दशाभिर्मिताभिः परीक्षकैः पंडितैः दातृवरैश्च युताभिः द्वाभिर्युते रमणाख्यप्रदेशे धनं वित्तं ददौ ॥ २१ ॥

यामेति । असौ द्विजाग्र्या एव भूमिस्तस्यां । यद्वा द्विजा एव अग्रभूमिः श्रेष्ठभूमिस्तस्यां धनं वित्तं तदेव धान्यं बीजं यामानां प्रहराणां यत् अष्टकं तस्य यत्त्रिकं चतुर्विंशतिप्रहरान् त्रीनहोरात्रानिति यावत् । अखंडं अविच्छिन्नं स्वस्य धुरं वहति ते धुर्याः मन्त्रिणस्तैः करणीभूतैः अन्यत्र धुर्यैर्बलीवर्दैः उवाप वपति स्म । नरवरः सः यत् एतत् व्रतं प्रतिहायनं प्रत्यब्दं । हायनोऽस्त्री शरत्समा इत्यमरः । चक्रे तदेव तनुजाः बल्लालादयः पुत्राः पौत्रा अपि चक्रिरे कृतवंतः ॥ २२ ॥

एवमिति । दीनजनप्रपालः सः एव लक्षमितद्विजेभ्यः धनं ददौ । इदं दानं युधिष्ठिरापेक्षयातिरिक्तमित्याह । दाता युधिष्ठिरः त्रिष्वेव वाजिमखेषु तत् धनं अदात् अस्य तु पुत्रपौत्राः अपि अदुः अतः युधिष्ठिरापेक्षयाप्याधिक्यमस्य दानस्येति भावः ॥ २३ ॥

अथ दानव्यवस्थामाह । ये सूत्रमात्रेति । ये सूत्रमात्रं यज्ञोपवीतमात्रं तस्य धराः

---

१० 'अथावशिष्टा बहवो द्विजेंद्राः सहस्रशस्तान्रमणाख्यभूमिम् । नीत्वा स तत्रापि च दिक्प्रसंख्यद्वारेषु दातॄन्विनियोज्यमित्रान् ॥ ' पा० भे० १८. अधिकोऽयं श्लोकः क्वचित् ।

११ 'यामाष्टकत्रिकमखंडमयं द्विजेभ्यो द्वारेष्वहोदशसुमंत्रिगणैः सुशिष्टैः । मुद्राः परीक्ष्य-चपरीक्षितविप्रसंघेप्रत्यब्दमेवमवितताननतसमोन्य. ' ॥ पा० भे०, २०, ' एवं ददौलक्षमितद्वि-जेभ्यः किंचिद्विहीनेभ्यउदारधी स प्रत्यब्दमेव व्रतमाचचार स्वर्गेऽपिकीर्तिं व्यतनोद्द्विजेन्द्र ' ॥ पा० भे०

आयुर्विदो गणिततत्त्वविदोऽपि ये ये
दिक्पञ्चकं रमणके प्रददौ प्रधानः ॥ २४ ॥
नार्यो नराः सुवसनाः सकला नगर्या
निर्गत्य रत्नमयभूषणभूषिताश्च ॥
त्वष्टाः प्रपुष्टवरवाहनरूढदेहा
द्रष्टुं ययुः प्रतिदिनं रमणप्रदेशम् ॥ २५ ॥
या पर्वती नगरवासिजनैरुपेता
मण्युत्तमामलविभूषणभूषिताभिः ॥
ताभिः स्तनंधयसुतासुतसेविताभि-
र्नारीभिरेणशिशुदृग्भिरुशत्तमाभिः ॥ २६ ॥
मातङ्गकुम्भविगलन्मदवारिगन्ध-
लुब्धालिगुञ्जितयुतायुतवाजिशब्दैः ॥
पर्यन्तभूभवविशालरसालताल-
शालालिकोकिलकलध्वनिभासुरा या ॥ २७ ॥

ब्राह्मणचिह्नधरा न तु विद्वांस इत्यर्थः तेभ्यः पञ्चमुद्राः । ये स्ववेदनिरताः शाखापाठकाः ये पुराणविज्ञाः पौराणिकाः ये आयुर्विदो वैद्याः ये गणिततत्त्वविदः दैवज्ञाः तेभ्यः रमणके देशे दिशा पचक पञ्चाशन्मुद्रा ददौ ॥ २४ ॥

अथ पर्वतीं वर्णयन् रमणप्रदेशमेकेनवर्णयति । नार्य इति । प्रपुष्टानि अत एव वराणि वाहनानि आश्वादीनि तानि रूढाः देहा एषां ते तथोक्ता हृष्टाः सुवसनाः सुवस्त्राः रत्नमयानि यानि भूषणानि तैः भूषिताः सकलाः संपूर्णाः नराः नार्यश्च नगर्याः निर्गत्य प्रतिदिनं रमणप्रदेशं द्रष्टुं ययुः ॥ २५ ॥

अथ नवभिः श्लोकैः पर्वतीं वर्णयति । येति । नगरवासिजनैः उपेता युक्ता । मणिभिः हीरकादिभिः उत्तमानि श्रेष्ठानि अत एव अमलानि यानि भूषणानि तैः भूषिताभिः । स्तनंधयाः स्तनपानाः याः सुताः कन्यकाः सुताः पुत्राश्चैतैः सेविताभिः । आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियांत्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः सममित्यमरः । यद्वा स्तनधयाः ये सुतासुताः कन्यापुत्राः तैः सेविताभिः । यद्वा स्तनधया सुताः यासां ताः स्तनधयसुताः कन्यकाः स्नुषा वा ताभिः सुतैश्च सेविताभिः । यद्वा स्तनधयसुतानां कन्यकानां स्नुषाणां वा सुतैः पुत्रैः सेविताभिः । नारीभिः प्रौढाभिरित्यर्थः उपेता युक्ता । उशत्तमाभिः कमनीयाभिः एणशिशुदृग्भिः मुग्धाभिरित्यर्थः उपेता या सा निखिलां हरिविश्वमूर्तिं जिगायेति नवमश्लोकेनान्वयः ॥ २६ ॥

मातंगेति । मातंगानां गजानां कुंभाः गंडस्थलानि तेभ्यः विगलत् यत् मदवारि

या सर्वतः परिसरित्तटिनीजलौघ-
वीचीशतोद्धतसमीरणसेव्यमाना ॥
अभ्रंलिहैरुपरि देवगृहैरुपेता
मूर्धस्फुरत्कनककुम्भरुचा विचित्रैः ॥ २८ ॥
वामीरथद्विरदमानवयानजुष्टा
तुष्टान्तरद्विजसमूहविघोषघुष्टा ॥
योषापदाधिगतनूपुरशब्दरम्या
नम्याखिलैः स्थविरबालकसंघगम्या ॥ २९ ॥
पीनोन्नतातुलकुचस्थलरत्नमुक्ता-
मालावलिप्रचुरभाभिरुदारवाग्भिः ॥
वाराङ्गनाभिरभितोऽभिविराजमाना
हैमांबराभिरुपयाततडित्प्रभाभिः ॥ ३० ॥

तस्य यो गधस्तस्मिन् लुब्धाः ये अलयः तेषा यद्गुंजितं तेन युता युताः एकत्र-स्थिता ये वाजिनः अश्वास्तेषा शब्दैः उपलक्षितेतिशेष. । यद्वा अयुतसख्यानां वाजिनां शब्दै. उपलक्षितेतिशेष । पर्यंतभूः प्रातभू' तस्या भवाः विशाला. विस्तीर्णाः ये आम्रा. तालाः शालाश्च तेषा या आलिः पंक्तिः तत्र ये कोकिलाः तेषां कलध्वनिः तेन भासुरा शोभमाना । यद्वा पर्यंतभूभवविशालरसालतालशालेषु ये अलयः भ्रमराः कोकिलाश्च तेषां कलध्वनिः तेन भासुरा । यद्वा अलीनां भ्रमराणा कोकिल इव ध्वनिः अलिकोकिलध्वनिः तेन भासुरा या ॥ २७ ॥

येति । सर्वतः आसमतात् परिसरती या तटिनी नदी तस्याः यज्जल तस्य य ओघ. पूरः तस्य या वीचयस्तरगाः । भगस्तरगऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु इत्यमरः । तेषा शतानि तेभ्य. उद्धतो यः समीरणः वायु तेन सेव्यमाना उपरि ऊर्ध्वप्रदेशे अभ्रलिहैः मूर्ध्नि स्फुरत्कनककुभानां सुवर्णकलशाना रुचा कात्या विचित्रैः देवगृहैः प्रासादैः उपेता या युक्ता ॥ २८ ॥

वामीति । वाम्यः वडवाः । वालः किशोरो वाम्यश्वा वाडवा वाडवं गणे इत्यमरः । रथा' प्रसिद्धा' द्विरदाः गजाः मानवयानानि शिबिकाः तैः जुष्टा सेविता । तुष्टातराः तुष्टचित्ताः । यथेष्टधनलाभादितिभावः । ये द्विजास्तेषा समूहाः तेषा विशिष्टो यो घोष. वेदघोषः तेन घुष्टा घोषयुक्ता । योषाणां स्त्रीणां यानि पदानि चरणाः तेषु अधिगतानि यानि नूपुराणि तेषा शब्देन रम्या रमणीया । अखिलैः जनैः नम्या देवालययुक्तत्वादितिभावः । स्थविरा. वृद्धाः बालकास्तेषा सघेन गम्या एतेन सुप्रवेशत्व सूचित ॥ २९ ॥

पीनेति । पीनौ पुष्टौ उन्नतौ उच्चौ अत एव अतुलौ अनुपमौ यौ कुचौ तयोः स्थल

या मण्डलाधिपतिराजनियुक्तविप्र-
संघैः समाश्रिततमा नटनर्तकैश्च ॥
सूतैश्च मागधजनैरपि बन्दिसंघै-
र्व्यापारनिष्ठवणिजां पटवेश्मभिश्च ॥ ३१ ॥
मालूरपूगचयदाडिमजांबवाद्यै
रंभाफलैः पनसचूतभवैः फलैश्च ॥
वैडूर्यमारकतहीरमुखैश्च रत्नै-
र्मुक्ताफलैरपि च हट्टनिवेशितैर्या ॥ ३२ ॥
देवा उपर्यपि तदा सुरयानसंस्था
यद्विप्रसंघकुतुकं प्रविलोकयन्तः ॥
तस्थुर्बलाहकसमूहतिरोहितास्ते
नेदं महेन्द्रवसताविति भाषमाणाः ॥ ३३ ॥

उरःस्थल तत्र याः रत्नानां हीरकादीनां मुक्तानां च मालाः माल्यानि तासां आवलिः पंक्तिः तया प्रचुरा भा कांतिर्यासां ताभिः उदारा वाक् यासां ताभिः हैमानि हेममयानि अंबराणि वस्त्राणि यासां ताभिः अत एव उपयाताः प्राप्ताः यास्तडितस्ता इव प्रभा प्रकृष्टभायुक्ताः ताभिः वारांगनाभिः वेश्याभिः अभितः परितः विराजमाना शोभमाना ॥ ३० ॥

येति । मण्डलाना ये अधिपतयो राजानः तैः नियुक्ता ये विप्रा उभयवेतनास्तेषां संघैः समाश्रिततमा । एतेन सार्वभौमपदावाप्तिः सूचिता । नटैः नर्तकैश्च समाश्रिततमा । सूतैः पौराणिकैः मागधजनैः बंदिसंघैश्च समाश्रिततमा व्यापारनिष्ठवणिजां पटवेश्मभिश्च समाश्रिततमा या ॥ ३१ ॥

मालूरेति । मालूराणि नारिकेलानि बिल्वानि वा । मालूरः श्रीफले बिल्वे इति विश्वः । पूगानि क्रमुकाणि तेषां चयः दाडिमानि प्रसिद्धानि जांबवानि जंबुफलानि आद्यानि येषां तानि तैः फलैः पनसाः चूताश्च तेभ्यः भवैः फलैश्च युक्तेति शेषः । वैडूर्याणि विदूरात्पर्वताद्भवंति तानि वैडूर्याणि । विदूराञ्ञ्य इति ञ्यप्रत्ययः । मारकतानि हीराश्च मुखं मुख्या येषां तैः रत्नैः हट्टे आपणे निवेशितैः मुक्ताफलैश्च युक्ता या ॥ ३२ ॥

देवा इति । तदा दक्षिणाप्रदानसमये सुरयानेषु विमानेषु संतिष्ठंति ते सुरयानसंस्थाः । बलाहकानां समूहे तिरोहिताः अंतर्हिताः इदं कृत्यं महेंद्रवसतौ अमरावत्यां न इति भाषमाणाः देवा अपि यत् विप्रसंघकुतुकं यस्याः पर्वत्याः विप्रास्तेषां संघस्य कुतुकं कौतुकं विलोकयंतः संतः उपरि ऊर्ध्वप्रदेशे तस्थुः स्थितवंतः ३३ ॥

[stamp]

नागा नगेन्द्रपदभूविवरोपयाताः
पातालतो मधुरगानविलुब्धचित्ताः ॥
यद्रम्यकौतुकविलोकनजातहर्षाः
शीर्षाणि रत्नविमलान्यधुवन्नितान्तम् ॥ ३४ ॥
सा पर्वतो द्रुहिणनिर्मितवस्तुजात-
युक्ता जिगाय निखिलां हरिविश्वमूर्तिम् ॥
या कौरवेशभवने निखिलैर्नृपालै-
र्दृष्टार्जुनेन च तथा समराङ्गणे ताम् ॥ ३५ ॥
यन्त्रेषु गर्जत्सु च दीपिकासु सहस्रशो दीप्ततरासु मार्गे ॥
श्रितेषु चान्नेषु नरेषु मार्गं पश्यत्सु विप्रा नगरीं ययुस्ते ॥ ३६ ॥
राजा तु वृत्तमखिलं द्विजवक्त्रतस्त-
च्छ्रुत्वातिहर्षभरनिर्वृतमानसोऽभूत् ॥
तस्मिन्नुपागतवति प्रशशंस तं च
प्रत्यब्दमस्य कुरु वृद्धिमिति ह्यवादीत् ॥ ३७ ॥

नागा इति । पातालादिति पातालतः नगेंद्रः पर्वतो तस्य पदं चरणः तस्य संबंधिनी भूः । यद्वा नगेंद्रस्य पदं स्थानं तस्य संबंधिनी भूः भूमिः तस्याः विवराणि तेभ्यः उपयाताः आगताः मधुरगाने विलुब्ध चित्तं येषां ते तथोक्ताः यस्याः पर्वत्याः रम्य यत्कौतुकं तस्य विलोकनेन जातः हर्षो येषा ते तथोक्ताः । रत्नैः मणिभिः विमलानि शीर्षाणि नितांत अधुवन् अकंपयन् ॥ ३४ ॥

सेति । द्रुहिण' ब्रह्मा । ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठ इत्यमरः । तेन निर्मितं यद्वस्तुजातं वस्तुजातिः । जात जात्यौघजन्मसु इत्यमरः । तेन युक्ता सा पर्वती या कौरवेशभवने धृतराष्ट्रगृहे निखिलैः नृपालैः तथा तेन प्रकारेण अर्जुनेन समरागणे दृष्टां तां हरे' विष्णोः या विश्वमूर्तिः विश्वरूप ता जिगाय ॥ ३५ ॥

अथ सभ्यायां ब्राह्मणानां नगरप्रवेशप्रकारमाह यन्त्रेष्विति । विप्राः ब्राह्मणाः यंत्रेषु तोफासु दारुससर्गादिति भावः । गर्जत्सु । दारुलक्षणं । तोफालक्षण च मूले एव स्फुटीभविष्यति । सहस्रश' दीपिकासु मार्गे नगरप्रवेशमार्गे दीप्ततरासु सतीषु । अन्नेषु श्रितेषु पाचितेषु मार्गभोजनार्थं विप्राणामितिभावः पश्यत्सु सत्सु तां नगरीं ययौ ॥ ३६ ॥

राजेति । राजा शाहु. । तत् वृत्तं दक्षिणाप्रदानरूप तस्मिन् बाजिराजे उपागत वति सभार प्राप्ते सति शेष स्पष्ट ॥ ३७ ॥

धनिकस्य गृहे समर्पितं धनमन्यत्र यथा प्रलभ्यते ॥
द्विजपाणितले तथार्पितं धनमन्यत्र नरैरवाप्यते ॥ ३८ ॥
नानाविधानि वसनानि महाधनानि
हैमानि भूषणवराणि च मौक्तिकानि ॥
रत्नानि ताम्रमयपात्रसमूहमेके
याता निजान् जनपदान्मुदिताः प्रगृह्य ॥ ३९ ॥
कोंकणस्था द्विजाः केचित्समागत्येति तं जगुः ॥
त्वयि नाथे ब्राह्मणानां पीडायुक्ता द्विजप्रभो ॥ ४० ॥
अनूपदुर्गं यन्नाम्ना वसयीत्यभिविश्रुतम् ॥
तत्संस्था म्लेच्छसंघाता बाधन्तेऽस्मान्प्रधानप ॥ ४१ ॥
द्विजातीनां वचः श्रुत्वा कनीयांसं सहोदरम् ॥
चिमाजिसंज्ञं प्रोवाच गच्छ म्लेच्छान्निवारय ॥ ४२ ॥
स बाढमिति तद्वाक्यमादद्दे शिरसा नमन् ॥
विप्रा अपि निजान्गेहानाययुः स्वस्थमानसाः॥ ४३ ॥
अयुते द्वे पदातीनां गृहीत्वा युद्धदुर्मदः ॥
पञ्चाशच्चापि यन्त्राणि पाश्चात्यजलधिं ययौ ॥ ४४ ॥
स सागरस्य तीरे हि समाश्रितयमास्थितः ॥
म्लेच्छानां नाशने युक्तिं नैवापश्यद् द्विजाधिपः ॥ ४५ ॥
अत्र युद्धं कथं कार्यं ते समुद्रे वयं भुवि ॥
मद्वीर्यस्य परीक्षार्थं ज्यायसेदं नियोजितम् ॥ ४६ ॥

वृद्धेर्हेतुमाह धनिकस्येति । अन्यत्र ग्रामांतरे अन्यत्र अन्यजन्मनि ॥ ३८ ॥

अथ विप्राणां स्वस्वदेशप्रयाणमाह नानेति । एके मुदिताः हृष्टाः सतः निजान् जनपदान् देशान् याताः गताः ॥ ३९ ॥

अथ बाजिराजस्य भ्रातुः कनीयसः चिमाजीतिप्रसिद्धस्य प्रतापं वर्णयति कोकणस्था इत्यादिभिः षोडशैः । कोकणस्था इति । तं बाजिराजं इति जगुः ऊचुः । इति किं त्वयि नाथे पालके सति ब्राह्मणानां पीडा युक्ता किं इति काकुः । अथवा अयुक्तेति च्छेदः ॥ ४० ॥

अनूपेति । अनूपदुर्गं । जलप्रायमनूपंस्यादित्यमरः ॥ ४१ ॥ ४२-४७ ॥

एवं मनसि विचार्य समुद्रं स्तौति त्रिभिः । हे समुद्रेति । हे समुद्र हे भगवन् हे दयानिधे हे विप्रभक्त । यद्वा विप्रभक्तो यो हरिः विष्णुः तस्य कामिनी पत्नी लक्ष्मी तस्याः पिता जनकः । हे नदीपते । ब्राह्मणानां योर्थः प्रयोजनं । अर्थोभिदेय

२१ '०त्येदमुचिरे' पा० भे०. २२ '०नापश्यतकाचन' पा० भे०.

कृतकार्यो भवेयं चेत्प्रवेक्ष्यामि निजां पुरीम् ॥
नो चेत्प्राणान्प्रधक्ष्यामि समराग्नौ निजानहम् ॥ ४७ ॥
हे समुद्र भगवन्दयानिधे विप्रभक्तहरिकामिनीपितः ॥
ब्राह्मणार्थकरणोद्यताय मे देहि मार्गमधुना नदीपते ॥ ४८ ॥
कामिनीजनकवत्समं निजं स्वान्तमद्य कुरु मा पयोनिधे ॥
शीतपर्वतसुतप्रगूहनात्त्वां शरण्यमिति मन्महे वयम् ॥ ४९ ॥
शीतपर्वतसुतप्रगोपनं शालकत्वमनुसृत्य तत्कृतम् ॥
रक्षितासि यदि मामकीर्तितस्त्वं शरण्य इति तर्हि वक्ष्यसे॥ ५० ॥
एवमस्य वचनं निशम्य सद्वारिधिः शरणयातकामदः ॥
स्वप्न एत्य निजगाद हे द्विज भस्त्वयाऽिषसातिः प्रगृह्यताम् ॥ ५१ ॥
ततः समागत्य चिमाजिनामा सैन्येन सार्धं प्रणनाम वार्धिम् ॥
मार्गं ददौ तस्य विकृष्य वारि प्रमादिषु म्लेच्छगणेषु तूर्णम् ॥ ५२ ॥
युद्धं महत्तत्र बभूव सार्द्धं यामद्वयं तस्य च तैः प्रवीरैः ॥
हत्वा स तान्म्लेच्छगणान्समस्तान्पुरं विवेशापभयो द्विजेन्द्रः ॥ ५३ ॥
संस्थाप्य तत्र द्विजवर्यमेकं सुरक्षकं वीरवरैः समेतम् ॥
नौकाभिरुत्तीर्य स विप्रवर्यः पुण्याभिधां स्वां नगरीं जगाम ॥ ५४ ॥

रैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः । तस्य करणं आचरणं तत्र उद्यताय मे नह्यं अन्नेनात्यतावश्य मत्कार्यं कर्तव्यमिति सूचितं । अधुना मार्गं देहि ॥ ४८ ॥

कामिनीति । हे पयोनिधे कामिनीनां पत्नीना नदीना ये जनका. पर्वतास्तैस्तुल्य तद्वत् पाषाणतुल्य कठोरमित्यर्थः । स्वांत हृदय मा कुरु न कर्तव्यमित्यर्थः । यद्यपि माङि लुङिति सर्वलकारापवादेन लुङा भाव्य तथापि निषेधार्थो माशब्दोप्यस्तीति न दोष· । शीतेति । वयं शीतपर्वतो हिमालयः तस्य सुत· मैनाकस्तस्य प्रगूहनात् गोपनात् त्वा शरणे साधु· शरण्यः त शरण्य मन्महे जानीमः ॥ ४९ ॥

शरण्यत्व प्रतिपादितं तत्तावन्न संभवतीत्याह शीतेति । शीतपर्वतो हिमालयः तस्य सुतस्य प्रगोपन रक्षण शालकत्व श्वशुरत्व अनुसृत्य कृत यदि मा अकीर्तित. सकाशात् रक्षितासि तर्हि मयेति शेष· । शरण्य इति वक्ष्यसे । वचपरिभाषणे इत्यस्मात् कर्मणिलृट् ॥ ५० ॥

एवमिति स्पष्टार्थमेतत् ॥ ५१–५४ ॥

कुप्यमिति । कुप्य ताम्रादि अकुप्य हेमरूप्यादि । स्यात् कोशश्च हिरण्य च

२३. '०णा परित्यक्ष्याहमितिनिश्चित्यतस्थिवान्' पा० भे०.

कुप्यं तथाकुप्यमपि प्रभूतं धनं ततस्त्यं यदत्रापि तेन ॥
सर्वं स राज्ञे गजवाजिना च निवेदयामास[24] शृणालयाय ॥ ५५ ॥
बाजिराजस्य पुत्रौ द्वौ बभूवतुररिंदमौ ॥
ज्येष्ठो बल्लाळनामाभूत् कनीयान्राघवाभिधः ॥ ५६ ॥
कनीयसस्तु तनयः[25] सदाशिव इति स्मृतः ॥
स तु वीरः कलावस्मिन् जामदग्न्य इवाभवत् ॥ ५७ ॥
एवं प्रजाः पालयति बाजिराजे समाययौ ॥
कलिना प्रेरिता काचिद्यवनी वारकामिनी ॥ ५८ ॥
मस्तानीति समाख्याता तरुणी कोकिलस्वरा ॥
बाजिराजं समभ्येत्य ननर्त च तथा जगौ ॥ ५९ ॥
तस्या गीतेन नृत्येन रूपेण च विमोहितः ॥
कंचित्कालं तया साकं रेमे वीरवराग्रणीः[26] ॥
तस्याः पुत्रः समजनि प्रतापनयशीलभाक् ॥
नाम्ना समशरः ख्यातस्तस्माद्दल्ली तथाभवत् ॥ ६० ॥
यवनीसंगमात्तस्य तपः सुस्राव संचितम् ॥
कलिस्त्वतीव हृष्टः सन्ननर्त च तथा जगौ[27] ॥
राज्ञाज्ञप्तो बाजिराजः कौबेरीं हरितं ययौ ॥
मल्लारिणारिणा युक्तः सेनाधीशेन दुर्हृदाम्[28] ॥ ६१ ॥

हेमरूप्ये कृताकृते । ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यमित्यमरः । ततः आगत ततस्त्यं । अव्ययात् त्यप् । अत्रापि प्राप्त । कर्मणि लुङि चिणः परस्य लुक् ॥ ५५ ॥

अथ तयोः संततिवर्णनपूर्वक इतिहासांतरमाह । बाजिराजस्येति ॥ ५६ ॥
अथ वेश्याया जात वशमाहत्रिभिः । एवमित्यादिभिः ॥ ५८ ॥

राज्ञेति । राज्ञा शाहुना आज्ञप्तः बाजिराजः दुर्हृदां दुर्जनानां अरिणा मल्लारिणा मल्लारिनाम्ना सेनाधीशेनयुक्तः सन् कुबेरस्य इय कौबेरी तां कौबेरीं उत्तरा । तस्ये दमित्यणिङीप् । हरितं दिश । दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्चताइत्यमरः । ययौ जगाम ॥ ६१ ॥

---

२४ '०वाजिनीभि संप्रेषयामास' पा० भे०. २५. 'चिमाजि सज्ञस्यसुत' पा० भे० २६ 'अधिकोय श्लोक क्वचित' २७. 'अधिकोय श्लोक क्वचित्' २८. 'समाययौ बाजिराज प्रस्थितोऽप्युत्तरांदिशाम्' । मल्लारिरितिविख्यात सेनान्य सेनयान्वितम् ॥' पा० भे०.

संसाररोगो यदि बाधते त्वां गदारिहस्तः करुणार्द्रचित्तः ॥
सौकर्यतो यस्य रसोद्धृतिस्तं याह्योषधीशान्वयरत्नमेकम् ॥ ७५ ॥
सुवर्णमालिनीं कृष्णामधुना भज चेद्भवः ॥
जीर्णज्वरो बाधते त्वां पिंडिकोद्वेष्टनादिभिः ॥ ७६ ॥
उन्मत्तेऽतिविशृंखलं विहरति ब्रह्मांडभांडोदरे ।
नृणां धैर्यविलोपके कलियुगे स्वच्छंदसंचारिणि ॥
विध्वस्ता हि महागमा द्विजकुलं शुन्याकुलं संकुलं ।
प्रायेणैव रजस्तमोऽप्युपगतं पंथा इतो नैगमः ॥ ७७ ॥
दूरेणापगतो वृषो बहुमदामोदः पुनः पुष्कलं ।
संक्रांता मधुपा भ्रमंति निभृतं दृष्टाश्च पुष्टविषः ॥
रूढाश्चंचलदृष्टयोऽधिविटपं नानादरैर्भीरवो ।
नूनं को नु हरिं विनाऽस्य जगतः स्याद्रक्षणे दक्षिणः ॥ ७८ ॥
कलिमलिनमतेर्नरस्य नैव स्वपदप्राप्तिपरोऽपरोऽस्त्युपायः ॥
हरिगुणपरिशीलनात्तदेतन्निषधेंद्रो निपुणं विचारणीयः ॥ ७९ ॥

पनाय सुखकरः उदर्कः उत्तरफल यस्य अनेकवारकृतसुरसमूहरक्षणैः प्रख्याताय अनेके ये सुरसाः ओषधिरसास्तेषां भावनैर्भावनाभिः प्रसिद्धाय । संपन्नाय दत्तसहस्रपुटायेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

संसारेति । गदा अरि चक्र हस्ते यस्य त गदारि· औषध च यस्य यत्कर्तृकं रसोद्धरण भूम्युद्धरण सौकर्येण सूकरभावेन तद्रूपावतारेण पारदोद्धरण च सुकरत्वेन ओषधीशश्चद्र· वैद्यश्च ॥ ७५ ॥

सुवर्णेति । सुवर्णमालाभूषितां रसायनविशेष च कृष्णां कृष्णवर्णां अधुना कृष्णामधुना पिप्पली क्षौद्रेण च पिंडिकाजानुपिंडः उद्वेष्टन वस्त्रं पिंडिकयोः जघापश्चाद्भागयोः उद्वेष्टन उद्वेलन तच्च जीर्णज्वर द्योतयति ॥ ७६ ॥

उन्मत्तेति । धैर्यं ज्ञान धीरता च कलियुग प्रसिद्ध करिद्वद्वं च रलयोरैक्यात् महागमाः महाशास्त्राणि महावृक्षाश्च द्विजकुल विप्रकुल पक्षिकुल च रजः गुणः धूलिश्च तम. गुण अधकारश्च नैगमः वैदिकः वणिग्जनसबधी च ॥ ७७ ॥

दूरेणेति वृषः धर्मः बलीवर्दश्च मदो गर्व. आमोदस्तोष· मदस्य दानोदकस्य गधश्च मधुपा भृगा मद्यपाश्च विटपे वृक्षशाखाया जारश्रेष्ठे च नाना आदरैः भयैश्च भीरव स्त्रियो भयशीलाश्च हरिं भगवत सिंह च ॥ ७८ ॥

कलीति नरस्य नलस्य च स्वपदं स्वरूपं स्वराज्य च हरिगुणपरिशीलनं भगवद्गुणचर्चा अश्वरज्जुधारण च नलस्य राज्ञा हि ऋतुपर्णराजस्य सारथ्यांगीकारेण स्वराज्यप्राप्तिरभूदिति ॥ ७९ ॥

कलिप्रदुष्टोऽक्षवशंगतश्चेद्भ्रष्टात्मसाम्राज्यपदो नरः स्यात् ॥
स्वकं पदं प्रापयितुं पुनस्तं मन्येऽनवद्या हरिहृद्यविद्या ॥ ८० ॥
द्विजेंद्रत्रासाढ्यः किल बहलदोषोपचयकृत् ।
स्फुरज्जाड्योल्लासो गुरुसुदिनचर्याक्षयकरः ॥
कलिः शीतर्तुश्च व्यथयति भृशं चेत्स्वनयने ।
निमील्य स्वच्छंदं हृदयधृतरामः स्वपिहि रे ॥ ८१ ॥
उर्यत्र सिद्धः सततं गुणोदयो सिद्धो रलोपः स्वरगौरवप्रदः ॥
तत्रैव नूनं रघुनाथमंदिरे मनोरथः सिद्धिमियादसंशयम् ॥ ८२ ॥

कलिप्रदुष्ट इति कलिनाप्रदुष्ट इति समानमुभयत्र अक्षवश इंद्रियवश पाशवश च स्वरूपानदच्युतिः साम्राज्यच्युतिश्च नर. नलश्च पद स्वरूप राज्यं च हरेर्भगवतः हृद्या प्रिया या विद्या अध्यात्माख्या अश्वहृदयविद्या च । नलः किल कलिना ग्रस्तः पुष्करेण भ्रात्रा द्यूतार्थमाहूतः सन् तेन सह द्यूत कृतवान् तत्र तेन राज्यादि सर्व जित्वा विवासितः स ऋतुपर्णराजगृहउवास तेन चाश्वहृदयविद्याहेतुना सारथ्ये नियोजितस्तेन कारणेन पुनःस्वपदप्राप्तिरिति भारतकथासूचन ॥ ८० ॥

द्विजेंद्रेति द्विजेंद्राणां त्रासो येषां तादृशाआढ्याः धनिका यस्मिन् चंद्रादयस्त्रासस्तेनाढ्यो युक्तोऽतिशीतकरत्वात् बहलदोषाणां वृद्धिकृत् बहलो दोषोपचयः रात्रिवृद्धिरतां करोति जाड्य मौर्ख्यमालस्य च गुर्वी या सुदिनचर्या पुण्याचरण दिवसचर्या च हेमंते हि रात्रिमान वर्धते दिनमान हीयते हृदये धृतः रामो येन रामा स्त्री च ॥ ८१ ॥

ऐहिकामुष्मिक सर्वमपि भगवदाश्रयेणैव सिध्यतीत्यतउत्तर वर्णयति उरिति उः रुद्र तदवतारत्वाद्धनुमान् हशिचेत्युत्व च सि[illegible] कार्यकरणे उद्यतः रोरीति लोपदृष्ट्या सिद्धश्च सच गुणोदयः गुणैरुत्कृष्ट गुणत्वेनोदयो यस्य ओकारो भवितेति यावत् असिद्धोऽविद्यमानः हशिचेति दृष्ट्या च रलोपोऽभिलोप रामंदिरे सतिावियोगेऽपि अश्वमेधादेर्जातत्वात् अभिसद्भावः रोरीति लोपश्च सच स्वर्गे अगौरवप्रदस्तुच्छत्वापादकः स्वरस्याचो गौरव दीर्घत्व ददाति । मनोरथशब्द प्रक्रियायां तु मनसूरथ इति स्थिते ससजुषोरुरिति सकारस्य रेफो मनर्रथ इति तत्र रोरीतिरेफलोपो हशिचेत्युत्व च प्राप्त विप्रतिषेधे पर कार्यमिति परत्वाल्लोपे प्राप्तेऽपि पूर्वत्रासिद्धमिति तस्यासिद्धत्वात् हशिचेत्युत्वे मनउरथ इति ततआद्गुणइति गुणे मनोरथइत्यस्य सिद्धिर्जायते एवं च मनोरथसिद्धौ उः सिद्धो रलोपोऽसिद्धश्चापेक्षित तदत्रोभयमस्तीति राममंदिरएव मनोरथसिद्धिर्नान्यत्रेति ॥ ८२ ॥

कस्माद्दुर्गतिविह्वलो भवसि रे श्रीरामचंद्रप्रभुः ।
सर्वोदारगुरुस्तदीयजनतासंगेन संगम्यताम् ॥
भूत्वा प्रह्वतनुः स्तवैरभिनवैः स्तुत्वा निबद्धांजलि-
र्भक्त्याचारफलं निवेदय ततः पूर्णः स्वलाभो भवेत् ॥ ८३ ॥
अजरामरता यस्य पुंसो वृत्तिर्निरंतरम् ॥
अजराऽमरता तस्यावश्यं पाणितले स्थिता ॥ ८४ ॥
भुक्तिर्द्रव्यनिबंधनाऽस्य जगतो बोधैकलभ्या पुन-
र्मुक्तिस्तद्द्वयसिद्धयेऽत्र शरणं को नाम लोकत्रये ॥
एवं वेदपुराणशास्त्रनिचयानालोड्य संपश्यतां ।
दृष्टिं गच्छति राम एव भगवान्नान्यो वदान्यः क्वचित् ॥ ८५ ॥
सूर्यश्शंकरः स्वयं हि जगतां संतापको नंदन-
स्तस्यैको जगदंतकस्तदनुजो मंदो जगत्पीडकः ॥
एवं सत्यपि मित्रतामुपगतः सर्वत्र यद्भास्करः ।
सोऽयं तस्य कुलेऽवतारमहिमा श्रीरामचंद्रप्रभोः ॥ ८६ ॥
सूर्यः स्थावरजंगमात्मजगतामात्मेत्यृषिः संजगौ ।
मंत्राणां च स एव दैवतमिति प्राह प्रसिद्धं स्मृतिः ॥
ध्यायत्यर्चति यन्नमस्यति यजत्येनं द्विजानां गणः ।
सोऽयं तस्य कुलेऽवतारमहिमा श्रीरामचंद्रप्रभोः ॥ ८७ ॥
भास्वानेष जडस्वरूपमपि मां तेजोमयं यो व्यधात् ।
तत्तस्मै प्रतिदेयमेवमनिशं युक्तोऽप्यशक्तः स्वयम् ॥

कस्मादिति दुर्गतिरधोगतिर्दारिद्र्यं च उदार. सरलः दाता च तदीयजनता साधव राजपुरुषाश्च आचारस्य कर्मण. फल चारफल राजादनफलानि च स्वलाभ. आत्मलाभो द्रव्यलाभश्च ॥ ८३ ॥

अजरामरेति पूर्वार्धे अजश्चासौ रामश्च तत्र रता उत्तरार्धे अजरामरता जरामरणशून्यता ॥ ८४ ॥

भुक्तिरिति रामः राः द्रव्यं मः बोधः मनअवबोधन इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः एवं च रामइत्यत्र भुक्तिमुक्तिसाधनमुभयमपि लभ्यते ॥ ८५ ॥

श्रीरामसबधवत सर्वे जनाः सत्कुर्वंतीत्याह सूर्यइति मित्रतां सूर्यता सख्यं च॥८६॥

सूर्यइति 'सूर्यआत्मा जगतस्तस्थुषश्च' त्यृषिश्रुति· 'एकैव वा महानात्मा देवता ससूर्य' इत्याचक्षत इति स्मृतिरूपा सर्वानुक्रमणी यतः सर्वमन्त्राणां सूर्यो देवता तस्मात्तन्मंत्रै. क्रियमाण कर्म सूर्यविषयकमेवेति ॥ ८७ ॥

भास्वानेष इति जडस्वरूपमुदकमय मडल डलयोरैक्यात् जडस्वरूपे चोदकमय-

लग्नो भिक्षुकशेखरः समभवद्रामस्य पृष्ठं ततो-
ब्रह्मण्यः स चकार भास्करकुलं सर्वप्रकाशोज्वलम् ॥ ८८ ॥
वृत्तिं पुनः काममपि कल्पयेथाः श्रीमानुदारस्त्वमतः श्रितोऽसि ॥
मयार्जितं वृत्तिशतं हरंतं भवंतमेतं किमिव ब्रवीमि ॥ ८९ ॥
विस्मयं वितनोत्येतद्विषमाक्षविचेष्टितम् ॥
अप्यंधकारिणा येन नृणां चक्षुः प्रकाशते ॥ ९० ॥
नीलांगो मकराभकुंडलधरः खर्वश्च यः कच्छपो ।
दंताः कुंदविलासिनः करयुगे यस्याब्जशंखौ पुनः ॥
आस्ते यस्य विशालवक्षसि महापद्माधिवासोऽनिशं ।
लोका आशु मुकुंदमाश्रयत तं चेत्पूर्णवित्तेच्छवः ॥ ९१ ॥
यो वै धृतः श्रीहरिणा निजे करे स्पर्शः स एवेति विनिश्चयो मम ॥
स्वस्पर्शमात्रेण हि लोहलं ध्रुवं चकार शंखोऽपि सुवर्णसंभृतम् ॥ ९२ ॥
अहो धनार्थं प्रधनं विधाय सुखेन वीरा निधनं भजंते ॥
तत्ताहगप्यत्र धनं विहाय धीराः सुखं श्रीपतिमाश्रयन्ते ॥ ९३ ॥

मंडले सञ्जाता. किल सूर्यरश्मयश्चद्रइत्याचक्षते प्रतिदेय प्रत्युपकर्तव्य द्विजशेखरश्चद्र· पाठांतरे भिक्षुकः शिवस्तस्य शेखरोऽवतसः भिक्षुकश्रेष्ठश्च ब्राह्मणश्च रामचद्रइत्यत्र रामस्य पृष्ठ सर्वदाक्रमश्चद्रो दृश्यते ॥ ८८ ॥

वृत्तिं पुनरिति वृत्तिं जीवनोपाय क्षेत्रारामादि मनोवृत्तयश्च व्याजनिंदेय ॥ ८९ ॥

विस्मयमिति विषमाक्ष. शिवः चक्षुर्नेत्र ज्ञान च अधकस्य दैत्यविशेषस्य अरिणा अधकरोत्येव शीलेन च ॥ ९० ॥

नीलांग इति महापद्मश्च पद्मश्च शखो मकरकच्छपौ । मुकुद कुद नीलाश्च खर्वश्च निधयो नवेति भगवतो नवनिध्यात्मकत्वात् तमेव आश्रयत हेपूर्णवित्तेच्छवः पूर्णज्ञानेच्छवश्च खर्वो वामनः विदः भावो वित्ता ॥ ९१ ॥

यो वै धृत इति स्पर्शाख्यो मणिः यत्स्पर्शेन लोह स्वर्णं सपद्यते लोहल अ-स्फुटवाच बालत्वात् ध्रुव उत्तानपादपुत्र लोहसंग्राहक च लोह लातीति व्युत्पत्तेः सुवर्णाः शोभनाक्षराणि सुवर्णं कांचन च ध्रुवः किल सपत्नमात्रावहेलितः स्वजननीकथनाद्भगवत प्रसादयितु वन निर्जगाम तत्र च श्रीनारदेन सबोधितः सन् मधुवने तपोऽध्यातिष्ठत् । अथानुग्रहीतुमग्रत श्रीभगवतमालोक्याद्वितीयोऽय पुरुष-इति कृत्वा त स्तोतुमियेष पर वाक्पाटवाभावान्नाशक्नोत् । तद्भगवता विज्ञाय श्रुतिमयपांचजन्येन गल्लदेशे स्पृष्टस्तत्प्रभावादधिगतवाक्शक्तिर्भगवतं रमणीयैः स्तवैस्तुष्टावेति दिक् ॥ ९२ ॥

अहो इति प्रधन युद्ध निधन मरणं धीरा विवेकिनः ॥ ९३ ॥

यं सद्योऽनुजिघृक्षुरस्य हरति द्रव्यं तदेतत्प्रभोः ।
किं श्लाघ्यं ननु मादृकं तदिति चेत्स्याद्दुर्बलोऽनुग्रहः ॥
मैवं युक्ततमेव तस्य तदसद्वित्तापहारक्रिया ॥
सद्वित्तार्पणमेष वत्सलतया कर्ता यतः श्रीपतिः ॥ ९४ ॥
नापुत्रस्य गतिर्मतेति ससुतः स्यादित्थमुक्तश्रुतेः ॥
को नामात्र जनो न सत्यमिति तद् ब्रूयात्परं वच्म्यहम् ॥
यो गोविंदपरः ससद्गतिधरः सोऽयं सुताढ्यश्च य-
ल्लोके सद्गतिभाक् सनंदन इति ब्रह्मात्मजो गीयते ॥ ९५ ॥
तेजोनिधिर्यद्यपि कर्मसाक्षी तथापि सूर्यान्वयकांतयोगम् ॥
विना कथंस्वित्प्रभवेद्वदस्व सत्पाकतासिद्धिममुष्य कर्तुम् ॥ ९६ ॥
यद्यप्यपकारधियं कुरुते परमेश्वरे तथाप्येषः ॥
सत्वं नैव विमुंचति केवललयभुक् स हि श्रीशः ॥ ९७ ॥
मानरहितः स्वकार्ये पटुश्चतुर्दशजगत्प्रथितगोत्रः ॥
मकरालयांतवासी प्रियभक्ताश्चित्तपावनो भगवान् ॥ ९८ ॥

यं सद्य इति सद्वित्तार्पण उत्तमद्रव्यार्पण ब्रह्मविद्यादार्पण च ॥ ९४ ॥

नापुत्रस्येति सनंदनः एतन्नाम नंदनेन पुत्रेण सहितश्च यो हि जातमात्रएव प्रव्राजितः यस्योपनयनमपि नास्ति ॥ ९५ ॥

सर्वगस्य सर्वात्मनोऽपि ब्रह्मणो भक्तकार्यकारित्वं सगुणद्वारेवेत्याह तेज इति तेजसांनिधिः प्रकाशोयमश्च कर्मसाक्षी ब्रह्म सूर्यश्च सूर्यान्वयकात· सूर्यवंशकमनीयो राम· सूर्यसबद्धकांत· सूर्यकातश्च सत्पाकता पाक· पवित्रः 'तं पाकेन मनसे' त्यादौ दर्शनात् उत्तमपवित्रता साधुः पाक· पचन यस्य तस्य भावस्तत्ता उत्तमपाकइत्यर्थ· वदस्वेत्यात्मनेपद भासनार्थे भासमानो वदेत्यर्थः ॥ ९६ ॥

तादृशस्य परमकृपालोर्भगवतः प्रातिकूल्येन चिंतनमपि न स्वार्थविहतीत्याह यद्यपीति अ·कारो विरोधस्तद्युक्ताबुद्धि· पकाररहितोऽयमिति धीश्च परमेश्वरे अपकारबुद्धौ प्रयुक्तायामपि रमेश्वरोऽवतिष्ठते यश्च रमेश्वरः स परमेश्वरादपरो नेति ॥ ९७ ॥

भगवतो हि भक्ताः प्रियाभवंतीत्याह मानेति मान प्रमाण तेन रहितोऽप्रमेयइत्यर्थः यद्वा मा च नरश्च पार्थश्च ताभ्या हितः अभिमानरहितश्च स्वेषा स्वीयाना भक्तानां कार्यसंपादने पटु· स्वस्यात्मनः कार्यसपादने पटुश्च चतुर्दशसु जगत्सु भुवनेषु प्रसिद्ध गोत्रं नाम यस्य चतुर्दशसंख्याकानि जगत्प्रख्यातानि गोत्राणि यस्य समुद्रस्य अंते मध्ये वास्तव्य 'विख्याते गुरुमर्येने' त्यत्रातशब्दस्य मध्यपरत्वदर्शी-

यः पुष्पवद्दृग्भृतपांडुबालो बल्यंचितांगो नवनीरदश्रीः ॥
हरिः पुराणोऽयमिह श्रुतिश्च भक्तप्रियस्तत्कथिकाप्रियोऽपि ॥ ९९ ॥
हर्यप्रियः सर्वजनाप्रियः स्याद्धरिप्रियः सर्वजनप्रियः स्यात् ॥
इति स्म जाने हयमारमेकं पश्यन् पदार्थं चणकं द्वितीयम् ॥ १०० ॥
सद्वंशजातः सगुणस्तु नम्रो यश्चापि शक्तौ बहुमार्गणेभ्यः ॥
ददाति लक्षं तमहं न मुंचे कोदंडमित्थं कथयन् बिभर्ति ॥१०१॥
जलजं जलस्थमपि जलसंबंधविहीनमधिगतामोदम् ॥
भ्रमरहितं वस्तु करे कलय इति निदर्शयन्बिभर्त्यब्जम् ॥ १०२ ॥
चरंति रथवत् क्षितौ ननु हरीच्छया ये जना
निधाय निखिलं चिरं तदुपरि स्वभारं परम् ॥
करेण कलयामि तच्चरणमेतमर्थं जनान्
प्रदर्शयितुमच्युतः कलयतीव चक्रं करे ॥ १०३ ॥

नात् समुद्रस्याते प्रांते च प्रियाः भक्ताः अस्य प्रियं भक्तं ओदन यस्य चित्तं पावयति शोधयतीति चित्तपावन इति ब्राह्मणजातिविशेषश्च ॥ ९८ ॥

यः पुष्यति पुष्पवंतौ सूर्याचंद्रमसौ दृशौ यस्य एकयोक्त्या पुष्पवंतौ दिवाकर-निशाकरावित्यमरः पुष्प नेत्ररोगविशेषः तद्युक्तदृक् भृताः पोषिताः पाडुबालाः पांडवा येन भृतपाडुरकेशश्च बलिना तन्नामकदैत्येश्वरेणाचित पूजित अग यस्य बलिभिः शिथिलचर्मभिरंचित अंग यस्य च नवनीरदवत् श्रीः शरीरकांतिर्यस्य नव निर्गता रवश्रीर्दंतशोभा यस्य निरिति रेफस्य रोरीति लोपे ढ्रलोपइति दीर्घः भक्तप्रियः ओदनप्रियस्य कथैव कथिका गुणकीर्तन प्रिय यस्य कथिका तक्रकृतव्यजनविशेषः प्रिया यस्य च अतिवृद्धस्य हि कथिकाभक्तमतरेण निर्वाहायोगात् तत्तत्प्रियत्वं योग्यमिति ॥ ९९ ॥

हरीति हयमारः करवीरमूल सर्वाप्रिय उपविषत्वात् यश्च हयमारः सहर्यप्रिय एव हरिरश्वश्चणको हि हरेरश्वस्य प्रिय. यश्च हरिप्रिय. सहरिप्रियएव अत सर्वप्रियः ॥१००॥

धर्मनिष्ठं ब्रह्मनिष्ठं सन्निष्ठ च नाहमुपेक्षइत्याह त्रिभिः सद्वशइति सद्वशः उत्तम-कुलं वेणुश्च सगुणः मैत्र्यादिगुणयुक्तः समौर्वीकश्च नम्रोऽनुद्धतः कुडलितश्च यश्चा-पि शक्तौ सत्यां मार्गणेभ्यो याचकेभ्यो लक्ष तत्सख्याकं धन ददाति यश्चापि धानु-ष्करतस्य शक्तौ पाटवे सति मार्गणेभ्यो लक्ष शरव्य ददाति च ॥ १०१ ॥

जलजमिति डलयोरैक्यात् जड मायोदक च अधिगतामोद आमोदोहर्षो गधो यस्य च भ्रमेण रहितं भ्रमरेभ्यो हितं च ॥ १०२ ॥

चरतीति हरिर्भगवान् अश्वश्च निज भार स्वहितादिविषय स्वोपस्कररूप च

विष्णुपदं बहुतारकमित्युच्चैर्यद्वदति सर्वजनाः ॥
तदिदं न मृषामन्ये परं त्वपेक्षा स्थिता प्रदोषस्य ॥ १०४ ॥
बहुतारकता विष्णुपदेऽस्त्येव न संशयः ॥
किंत्वंजसा सा बहुलदोषोद्रेके हि दृश्यते ॥ १०५ ॥
दोषाकरो भवतु विष्णुपदानुगामी
सद्वृत्ततां स कलयेत्किल पंचदश्या ॥
पाश्चात्यषोडशकलाक्षयतो विदेह-
भावं व्रजेदिह निदर्शनमेष चंद्रः ॥ १०६ ॥
भवचरणे चेतश्चेत् क्रियेत जायेत तर्हि भवतरणम् ॥
कामरणमकाकारं यर्हि भजेत्तर्हि रे भजेन्मरणम् ॥ १०७ ॥

तच्चरणं पादं रथचरण चक्रं च ये मदेकपरास्तेषां दास्यमपि करोमि किमुतान्यदितिभाव' ॥ १०३ ॥

ननु भगवानुक्तगुणकानामेवांगीकारं करोति नास्माकं पापाशयानामिति नाश क्यमित्याह विष्णुपदमिति विष्णुपदं भगवच्चरणमाकाशं च बहु यथा तथा तारकं बहुतारकाविशिष्टं च प्रदोषस्य रजनीमुखस्य प्रकृष्टदोषस्य च पातक्यपेक्षया हि तस्य तारकत्वं नान्यथेति तदंगीकारेणैव स्वमाहात्म्याभिवृद्धिरिति ॥ १०४ ॥

बहुतारकतेति पदद्वयं व्याख्यातं बहुला ये दोषास्तेषामुद्रेकः बहुलः कृष्ण-पक्षस्तस्य दोषारात्रिस्तस्याउद्रेकश्च यथा हि कृष्णपक्षे बह्व्यो दृश्यते तारकास्तथा न शुद्धे तद्वदिति ॥ १०५ ॥

दोषाकर इति दोषाकरः पातकी चंद्रश्च विष्णुपदं हरिचरणमाकाशं च सद्वृत्ततां पूर्णज्ञानतां पूर्णमंडलतां च पंचदश्या तन्नामकाध्यात्मविद्याग्रंथेन पूर्णिमया च षोडशकला. इंद्रियदशकं प्राणपंचकं मनश्चेति लिंगशरीरं अन्यत्र प्रसिद्धाः विदेहभावो देहमुक्तिरदर्शनं च पातकिन्यपि हरिभक्तौ प्रवृत्ते तत्प्रसादेन कंचनगुरु-मुपलभ्य तत्सकाशाद्वेदांतश्रवणेन ज्ञातब्रह्मात्मैक्यो निश्चयेन लिंगदेहभंगपूर्वकं मुक्तो भवतीति तात्पर्यं 'न तस्य प्राणाउत्क्रामंति अत्रैव समवलीयंते विमुक्तश्च विमुच्यत' इत्यादि श्रुतेः ॥ १०६ ॥

भवचरण इति अकं पापे च दुःखेति विश्वः अकः पापः आकारो यस्य [त] पापरूपमित्यर्थः कामरणं वेश्यासुरतोत्सवं मरणं संसारः मृत्युश्च भवचरण इति शब्दे चे चकारे तस्तकार. कृतश्चेद्भवतरणं भवति तथा कामरणशब्दः अकाकारः काकारेण रहितश्चेत् मरणमिति जायत इति ॥ १०७ ॥

स्याल्लिंगभंगो बहुवाररामासंगेन कामाभिहतस्य पुंसः ॥
लिंगस्य भंगे हि विदेहभावो भवेदिति स्पष्टतरं ब्रवीमि ॥ १०८ ॥
सुखस्य लिंगं वदनोज्ज्वलत्वं तत्सर्वदा सौम्य समीहसे चेत् ॥
निःसंगमंगीकुरु शर्वदास्योज्ज्वलत्वमेकं किल निर्व्यलीकम् ॥ १०९ ॥
तत्रश्रवणं ॥ भो भक्तिमार्गनिरताः श्रवणं कुरुतानिशम् ॥
भजनस्य हि संपूर्तिः श्रवणेन विना कुतः ॥ ११० ॥
स्पृहयते यदि माधवलब्धये भवतु तच्छ्रवणप्रवणो जनः ॥
श्रवणधिष्ण्यगतो भगवानिति प्रथयति श्रुतिरेव सनातनी ॥ १११ ॥
श्रवणानुसरणमेव श्रीरामं स्पृहयतां सतामेकम् ॥
श्रवणाभावं रचयन् रामविरहमन्वभूद्दशरथोऽपि ॥ ११२ ॥
यो नवीनोपनीतानां विना श्रवणकर्मणा ॥
श्रुतिग्रहः सविफलः शिष्टैश्चापि विगर्हितः ॥ ११३ ॥

स्याल्लिंग इति कामोऽभिहतो यस्य निष्कामस्येत्यर्थः बहुवार बहुकाल रामेण आसगः आसक्तिस्तेन लिंगदेहस्य सप्तदशकलात्मकस्य भंगो नाशः तस्मिन् सति विदेहकैवल्य मोक्षः स्यात् कामेनाभिहतस्य ताडितस्य बह्वयो या वाररामा वेश्यास्तत्संगेन लिंगभंगः उपदंशेन तस्मिन् सति विदेहभावो मरण जायेतेति ॥ १०८ ॥

सुखस्येति शर्वस्य शिवस्य दास्ये उज्ज्वलत्व निष्कपटत्वं यच्छर्वदास्योज्ज्वलत्वं तच्छसयोरभेदात्सर्वदास्योज्ज्वलत्व सर्वदाऽऽस्यस्य मुखस्योज्ज्वलत्व ॥ १०९ ॥

अथ सामान्येनोक्ता भक्ति श्रवणकीर्तनादिविशेषाकारेण वर्णयति तत्र तावदादौ श्रवणमाह भो इति श्रवणेन तन्नामकभक्त्या नक्षत्रविशेषेण च भजनस्य कीर्तनादेः नक्षत्रलक्षणजनस्य अश्विन्यादिसप्तविंशतिराशिरूपस्य च ॥ ११० ॥

स्पृहयत इति श्रवणाधिष्ण्य श्रवणभक्ते पद तन्नक्षत्र च श्रवणस्य हि विष्णुदेवकत्व तथा च श्रुतिः 'त्रेधा विष्णुरुरुगाय' इत्यादि ॥ १११ ॥

श्रवणेति श्रवण तन्नामभक्तिः श्रवणाख्यो वैश्यमुनिश्च यत्र हते तत्पित्रा दशरथ प्रति शापो दत्तः किमिति त्वमप्येव पुत्रविरहवान् भवति 'श्रवणमुनिपितुः प्राय शापकाल' मिति हनुमन्नाटके ॥ ११२ ॥

यइति यथा नूतनब्रह्मचारिणां श्रवणनक्षत्रे कर्तव्येनोपाकरणाख्यसंस्कारेण विनाकृत वेदग्रहण विफलं शिष्टासमत च तथा विगरुडस्तस्येनो विष्णुस्तेनोपसमीपं नीतास्ते न भवति ते नवीनोपनीताः ससारिणस्तेषा सच्छास्त्रश्रवणं विना कृतं कर्णग्रहण विफल शिष्टासमत च 'बिलेबतोरुक्रमविक्रमान्ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्ये'ति भागवतोक्ते. ॥ ११३ ॥

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छाया येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. • आगस्ट १८८३. अंक ८.

हें मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छापिलें.

किंमत ८ आणे.

महाड—तारीख २४ जून सन १८८३.

रा० वि०. * * संभाजीराजे यांचे चरित्र या पुस्तकाचें पृष्ठ ४ याजवर सोमाजी नाईक याजला 'येकनाकी' वरून लोटून दिला असें असून त्या ठिकाणाचा शोध लावण्याबद्दल आपण टीप २३ यांत सूचना केली आहे. त्याप्रमाणें सर्व रायगडभर आम्हीं या नांवाचे ठिकाणाचा तलास केला, पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. गडावर कडेलोट करण्याची एक जागा आहे तिला 'टकमक' असें म्हणतात. हें ठिकाण असें विलक्षण आहे कीं, पर्वताचें एक टोंक नीट समोर पुढें गेलें असून त्या खालीं अपरपार कडा तुटलेला आहे. या टोंकावर वारा फार असतो व नुसतें त्या जागीं जाणें सुद्धां फार दुर्घट आहे. या जागेशिवाय कडेलोटाची दुसरी जागा नाहीं. तेव्हां आपण लिहिलेली 'येकनाकी' कोणती या विचारात आम्ही बरेच दिवस होतों. तों आज एक कल्पना आमचे मनांत आली आहे ती ही कीं, आपण ज्या पुस्तकावरून बखर छापिली तें पुस्तक मोडी लिपींत लिहिलेलें असेल हें उघड आहे. तेव्हा मोडींत 'येकनाकीवरून' अशीं अक्षरें असतील. या ठिकाणीं. 'टकमकीवरून' असें जें वाचावयाचें, ते आपण वर्णसादृश्यावरून 'येकनाकीवरून' असें वाचलें द्' ...सेल. मोडी लिपींत अशी चूक होण्याचा पुष्कळ संभव आहे. * * * कळावें ले' ...भाची वृद्धि असावी हे विज्ञापना.

त्वं

आपला अनोळखी मित्र.

अंताजी रामचंद्र हरडीकर. दी

*** वरील कल्पना अगदीं बरोबर आहे. आम्हीं मूळ मोडी प्रत पाहिली, त्यात 'टकमकी' वरून असेंच आतां स्पष्ट दिसतें. टकमक आम्हांस पूर्वी परिचित असतें तर छापण्यांत चूक झाली नसती. मित्रानीं शोध करून आम्हांस खरी गोष्ट कळविण्याची तसदी घेतली त्याचे आभार आहेत. बखरी मोडींत असल्यामुळें व त्यांतील सर्व स्थ... आम्हांस माहिती नसल्यामुळें अशा चुकया होण्याचा फार संभव आहे हें जाण... प्रथम अकीं (१८७८) आम्हीं आमच्या वाचकांस त्या दुरुस्त करण्या... प्रार्थना केली. रा० हरडीकर याजप्रमाणें जर इतर वाचक थोडीशी तसदी घेण... मेहेरबानी करतील तर अशा सर्व चुकया व संशयस्थलें दूर होतील.

का० सं० प्रकाशक.

सन १८७८ ते १८८२ पैकीं

श्री० बाळासाहेब भुसकुटे ... २७/३/३
रा० ब० ना० भा० दांडेकर .. १३/२
रा० रा० जो० दा० उद्धवजी ... १०
रा० रा० ल० वि० जोशी ३/३
रा० ब० मा० गो० रानडे ... ४

सन १८८३ व १८८४ पैकीं

श्री० बाळासाहेब भुसकुटे ४/६
श्री० रा० गो० वि० कारभारी धार. ४/६
श्री० रा० पंत प्र० साहेब औंध .. ५/६
रा० ब० ना० भा० दांडेकर ... ४/६
रा० सा० ब० रा० सहस्रबुद्धे ... ३/६
,, ,, के० बा० बाळ ४/६
,, ,, आर रघुनाथराव . ५/८
,, ,, वि० ना० फाटक .. ८/१२
रा० रा० चै० आ० [illegible]डेकर... ४/६
,, , [illegible]यंनरी . ४/६
[illegible] पां० वासुदेव ५/८
[illegible] ,, वा० वि० लेले ४
रा० रा० से० ने० ला० जळगांव ४/६
,, ,, मडोवाळा मल्लापा ... ३/६
,, ,, से० नै० ला० शेवगांव ४/६
,, ,, वि० बा० आडबे . ३/६
,, ,, ह० मा० पंडित . .. ४/६
,, ,, ना० बा० मराठे .. . ४/६
,, ,, ना० वि० जोशी ... /६
,, ,, ज० वि० म्हाडदळकर. ४/६
,, ,, से० वाचनालय महाड. ३/६
,, ,, ना० वि० अभ्यंकर ... ४/६
,, ,, चिं० ना० थिटे ... ४/६
,, ,, ग० वा० पारखी . ४/६

विषयक्रम.

बखरी.

पत्रें, यादि वगैरे १२५-१३६

थोरले शाहू महाराजाच्या चरित्राचें मुखपत्र.

पंत प्रधान यांच्या शकावलीचें मुखपत्र.

मराठी कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत युद्धकांड—किष्किंधाकांड ९७-११२

संस्कृत काव्यें.

श्रीशिवकाव्यम्- १४१-१४८

पंतविठ्ठलकृत—सुश्लोकलाघवम् २५ ३२

वगैरे जागा पाहून, कारल्यास मुक्काम करून, मागती मुंबईस गेले. सरकारचा जासूद व मारनिले कडील खिजमतगार तरतुदी करिता मारनिलेनीं पाठविले हात ते माघार आले.

१. छ ११ मोहरमचें वर्तमान. बापूजी गणेश गोखले यास मारनिलेनीं पत्र लिहून, थैली तयार करून रवाना करावयास त्याजकडील सखोपत टेंभे यास बोलावून आणोन त्यांचे हवालीं केली. सखोपतांनीं एक घटका बोलणें करून गेले. बापूजी गोपाळ साने येऊन कप्तान फलोस याशीं बोलून गेले. करवीरकरां कडील कारकून मेस्त्र रसल याशीं बोलून गेले. प्रभाकरपंत जोशी मोधीशीं[७६] बोलून गेले. आंगरे यांजकडील बापूभट सोमण मेस्त्र रसेल याशीं बोलून गेले. गंगाधर शास्त्री याणीं जासुदा बरावर लखोटा पाठविला तो मुंबईचे डाकेवर रवाना करावयास मारनिले जवळ पावता करून गेला. मुंबईचे डाकेवर व हैदराबाद व श्रीरंगपट्टण व बऱ्हाणपूरचीं पत्रें आलीं. जाब रा। जाले.

(मागील पृष्ठावरून)

खांबावरील पुतळे—व इतर ठिकाणचेही–जोडपीं जोडपीं आहेत. दिवाणखान्याच्या बाहेरील भागास दोहींकडे दोन जोडपीं नृत्य करीत आहेत असें दिसतें. हीं इंग्रजी बाल मध्यें जोडपीं नाचतात त्या प्रमाणें दिसतात. एकंदर सर्व पुतळ्यांचा पेहराव बैरागी बैरागिणी या सारिखा दिसतो—पुतळे नग्न नाहीत. या दिवाणखान्याच्या दोन्ही बाजूस दोन मजली कोरलेल्या गुहा आहेत त्यांत विद्यार्थी राहात असत असें अनुमान होतें. प्रत्येक खोलींत एक माणूस निजण्या पुरता ओटा व तितकीच रिकामी जागा अशी सोय आहे. या स्थलास हल्लीं आन्ध्राडे ह्मणतात. कारण या खोल्यांच्या तोंडीं सर्व साधारण अशी जागा आहे तींत आळीकडील लोक तालिम करतात. दिवाणखान्याच्या तोंडीं एकवीरा भवानीचे स्थान आहे व पाण्याचीं टाकीं आहेत.

७६. मोधी—हा जातीचा पारशी असून इंग्रजांच्या पदरीं असे. कर्नल क्लोज् पुण्यास रेसिडेंट असता राजे रजवाड्यांच्या भेटी तो खुसरुजी मोदी याच्या मार्फत घेत असे. तेव्हांच सदाशिवराव भाऊ माणकेश्वर हे बाजीरावाकडून रेसिडेंटाकडे वकील होते व बयाजी नाईक हुजऱ्या हा बाजीरावाचा हेर होता. या तिघांचा एक विचार होऊन, त्यानीं मोठमोठालीं कामें करून, पुष्कळ पैसा मिळविला. मोदीच्या हातीं इंग्रजी सूत्र आहे अशी बाजीरावाची समजूत पडल्यावरून तो त्याशीं फार स्नेहानें वागू लागला व रेसिडेंटाच्या अनुमतानें त्याजकडे धारवाडची सरसुभेदारी सांगितली. हा सर्व कारभार एल्फिन्स्टन साहेब रेसिडेंटाचे कामावर येईपर्यंत नीट चालला होता. परंतु तो रेसिडेंट झाल्यावर त्याची ओळख मराठे सरकाराशीं असल्यामुळें मोदी फिका पडू लागला व वरील त्रिकुटांत भाडाभांडी सुरू झाली. पुढें एल्फिन्स्टन साहेबास संशय येऊन त्यानें मोदीस इंग्रज व पेशवे यातून एकाची नौकरी सोडण्यास सांगितलें. त्यावरून त्यानें सरसुभेदारी सोडिली. नंतर विशेष वहिम आल्यावरून त्यास पेनशन देऊन घरीं बसविण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां मोदी अकस्मात् विषप्रयोगानें मरण पावला. (१८१४) मोदीची बाग पुण्यास प्रसिद्ध आहे. मराठ्यांच्या सर्व इतिहासांत पारशी एवढाच आढळतो.

७७ मिस्तर रसेल—हा कर्नल क्लोज् गेल्यापासून तों एल्फिन्स्टन येई पर्यंत रेसिडेंटाचें काम पाहात होता.

दोन रोजा वर्तमान निवेदन जालें पाहिजे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१५०] ॥ श्री ॥

साहेब साहेबाचे सेवेशीं आज्ञांकित बयाजी नाईक विज्ञापना, मेस्तर इलफिनइस्टोन वकील हिम्मत इंग्रज कलकत्तेकर यानकडील दिनचर्येची बातमी--

१. छ ७ मोहरमचें वर्तमान. मशारनिले प्रातःकाळीं दापोडी पावेतों जाऊन सहल करून आले. गोपाळराव खंडेराव रास्ते यांजकडील कारकून व बापूजी गोपाळ साने मा।र निलेशीं वेगळाले बोलून गेले. करवीरकर यांजकडील कारकून मेस्तर रसल याशीं बोलून गेले. प्रभाकर पंत जोशी मोधीशीं बोलून गेले. मुबई व हैदराबाद व श्रीरंगपट्टण व बऱ्हाणपूरचीं पत्रें डाके बरोबर आलीं. जाब रा। जाले.

१. छ ८ मोहरमचे वर्तमान. करवीरकरांकडील वासुदेवभट गुरुजी व तीन असामी कारकून ऐसे येऊन मा।निलेशीं बोलणें करून गेले. गंगाधर शास्त्री व बापू मैराळ मा। निलेशीं दोन घटका बोलणें करून सायंकाळीं गेले. चिंतामणराव पटवर्धन व मिरजकर व तासगांवकर व कुरुंदवाडकर यांस मा।निलेनीं पत्र लिहून चार थैल्या तयार करून त्यांजकडील कारकून बोलावून आणोन चौघांचे हवालीं चार थैल्या रवाना करावयास केल्या. त्या घेऊन चौघांनी कपतान कलोस याशीं बोलणें करून गेले. बापूजी गोपाळ साने मशार निलेशीं व मोधी याशीं बोलून गेले. मुबई, हैदराबाद व श्रीरंगपट्टण व बऱ्हाणपूरचीं पत्रें डाके बरोबर आलीं. जाब रवाना केले. गारपीरचे लष्करांतील शिपाई व गंगाधर शास्त्री यांजकडील माणसें मोहरमची फकीरी मागावयास आले. सबब मशारनिलेनीं लष्करवाले यांस रुपये दहा व शास्त्री यांजकडील माणसांस पांच एकूण पंधरा रुपये दिल्हे.

१. छ ९ मोहरमचे वर्तमान. निपाणीकर यांस मारनिलेनीं पत्र लिहून थैली करून रवाना करावयास बापूजी गोपाळ साने याचे हवालीं केली. ती घेऊन साने गेले. मशारनिले व कप्तान कलोस व मेस्तर रसल व कप्तान

---

७८ बयाजी नाईक--हा एक हुजऱ्या असून हेराचें काम त्याजकडे होतें.

७९. बापू साने--मोदीच्या वतीनें धारवाड सरसुभ्याचें काम पहात असे. मोदी मरण पावल्यानंतर त्यानें केलेल्या दुर्वर्तना बद्दल बापूस जाब विचारूं लागले व कैदही त्यास केलें. पुढें त्रिंबकजीच्या विलक्षण शिक्षेच्या धाकानें तो कैदेंतच मरण पावला.

८०. गंगाधरशास्त्री पटवर्धन व बापू मैराळ हे बडोद्याहून पेशवे व गायकवाड याचा मागील बाकीचा लढा पडला होता तो तोडण्याकरितां इग्रजांच्या बाहेदारीवर पुण्यास आले होते. पैकीं गंगाधरशास्त्री हे पूर्वी फडके याच्या पदरीं होते. मैराळ हे हल्लींच्या बडोदकर मैराळांचे पूर्वज असावे

पाटेजर व दुसरे व जी [खुसरूजी ?] मोधी ऐसे चार घटका दिवस राहतां राजश्री सदाशिवपंत भाऊ याजकडे नाना फडणीसांचे वाड्यांत येऊन भाऊशीं बोलणें केले. श्रीमंत महाराज साहेबाचे सेवेशीं मशारनिलेनीं पत्र बापू साने याचे हातें लिहून थैली करून बराबर आणली ती भाऊंचे हवालीं करून दोन घटका रात्रीं गेले. मोधी मागें राहून एक घटका बोलून गेले. आनंदराव मल्हार व धोंडो मल्हार बोलण्यांत होते. कप्तान फोर्ट दोन वेळां येऊन मशारनिलेशीं बोलणें करून, खाना खाऊन, दोन प्रहर रात्रीं गेले. आंगरे यांजकडील कारकून प्रातःकाळीं मशारनिलेशीं बोलून गेले. मुंबई, हैदराबाद व श्रीरंगपट्टण व ब्रह्मणपूरचीं पत्रें डांके बरोबर आलीं. जाम रा॥ जाले. भिकाऱ्यास चार रुपयाचा खुर्दा मशारनिलेनीं खैरात केला–

३

तीन रोजा वर्तमान निवेदन जालें पाहिजे सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१५१] ॥ श्री ॥

सेवेशीं धोंडो गोविंद गोडबोले कृतानेक साष्टांगनमस्कार विज्ञापना ता॥ माघ वद्य ५ तृतीयप्रहर पावेतों सुखरूप असो विशेष–राजश्री पंतप्रतिनिधी व चंदन-वंदनकर व सातारकर यास लिहून ताकीद झाली पा॥. वारंवार तेंच लिहितोस हें काय! असें कदाचित म [ना] त येईल. त्यास स्वामींची स्वारी त्या प्रांतीं जाऊन माझा अम्मल सुरळीत चालण्याविशीं ताकीद होणें यांत मला भूषण बहुत आहे. स्वामींचे साहाजिक भाषण परंतु सेवकास महाभूषण याजकरितां वारंवार विनंती लिहितों. हेंही स्वामींचे ध्यानांत आहेच. रास्ते यांस आरव दूर करण्याविशीं ताकीद जाहली म्हणोन कळलें. फार संतोष जाहला. क्षेत्राचा उपद्रव गेला. राघोपंत सफरे म्हणून कोणी कऱ्हाडे गृहस्थ पूर्वीं बाबूराव केशव यांचे पदरचे त्यांनीं सालगुदस्त बडांत पुण्यास येऊन सातहजार रुपये भरून कऱ्हाडची मामलत केली. तेव्हां ते दोघी याजकरितां मशारनिलेस धरून वैराटगडास आटकेंत ठेविले आहेत याविशीं रा॥ चिंतोपंत देशमुखांस माहीत

८१ सदाशिवपंत भाऊ–माणकेश्वर–टेंभुर्णीचे कुळकर्णी पूर्वी हरदासाचा धंदा करीत. पुढें गोविंदराव पिंगळे यांचे मार्फत हैदराबादेस होते. पे० द० पृ० २११ टी० २८ व पृष्ठ २२१ टी० ५० पहा.

८२. कॉप्तन् फोर्ड–हा मराठी फौज मोडून इंग्रजी पलटण बाजीराव साहेबानीं तयार केली होतीं त्याजवरील मुख्य. यालाच पेशव्याचे बखरींत 'पोड' साहेब म्हटलें आहे. पे० द० पृष्ठ २११ पहा.

८३. वरील दोन पत्रावरून इंग्रजांची व्यापकता व महत्त्व हीं या वेळीं कितीं होतीं हें समजेल

८४. बाजीरावींत मामलती मक्त्यानें देत असत.

पुर्तेपणें आहे व सेवेशीं विनंतीही केली आहे त्यास त्यांचा चार रुपये खड ठरावयाचा तो दरम्यान वे॥ रा॥ वैजनाथ भेंट मामांचे बोलणे पडेल व पडते त्यात भाव यांस उगेच कैद केलें, दोष नाहीं, याजकरितां त्यांस सोडून द्यावे याप्रमाणें झाले. त्यास मी आक्षेप घेतला. सरकारचे अपराधी अटकाविले आहेत. त्यास परवानगी सरकारची. ते पक्षीं परवानगी शिवाय सोडतां येत नाहींत. तेव्हा इकडे निरूपाय जाणोन वेदमूर्ती रा॥ मामा सरकारात विनंती करून महारनिलेस सोडवावयाचा उद्योग करतील व चालला आहे. सरकारांतून ते गृहस्थ सुटल्यास सरकारचे चार रुपये मात्र येणार नाहींत. परतु बोलणें बोलतील ते मात्र मध्येच रुपये खातील. आणि अपराध पक्का याजकरितां त्यास मुक्ततेची परमाणगी नच व्हावी. कदाचित सरकारचा खड देऊन सुटत असिल्यास मग नीटच आहे. माझा ज्वर परिहारला. पधरा दिवशीं पूर्ववत शक्ति येईल सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१५२] ॥ श्री ॥

पुरा॥ राजश्री बाबा स्वामींचे सेवेशीं. विनंती ऐसीजे. इकडील राजक्रांतीचें वर्तमान तरि जलचरांचीं पळटणें बंगाल्यातील व चिनापट्टन लगायेत गुजराथ वगैरे या प्रांतीचे दरोबस्त जमाव पलटनें सुमारि पाऊणशें केला. क स र याचा कौसल ठहरून बादबरसाद आधीन अखेर तयारी करून हिंदुस्थान प्रातीं आपल्या मुकाबिल्यास येतात यात संदेह नाहीं. जंगी सरजाम तयार करण्याकरितां या प्रांतींचे महालानिहाय मिळोन येथें साहुकारापासून पन्नास लक्ष रुपये घेतले. वराता सावकार म॥रास कलकत्याकडे लाऊन दिल्या. पोख्त सरंजाम लेश करविला आहे. याप्रमाणे तांब्रींचे अधिकारी यांनीं मसलतीचे घाट बांधून स्वार सरजाम सुद्धां येत आहेत. तरि आपण श्रीमंत महाराजास राज्यक्रांतीचे भाव सुचवून तयारींत असावें. दुसरें येथून हो डि यानें मा व र घाट येथील मुक्कामा पावेतों माणसांची डाक रवाना जाहली आहे. हालकरे चारशें व कारकून इंग्रेजांनीं नेमून पाठविला आहे. आज पंधरा रोज जाहाले. बेटात आपल्याकडील गृहस्थ आहे त्यांनीं तथ्य वृत्त सांगितलें त्यावरून सुचना लिहिण्यांत आली आहे. कारण कीं, सर्वांस आधार तेथील. येथील उमेद तिळमात्र नाहीं. आतां छद्म [छनद?] करितां परंतु सिद्धीस जाणार नाहीं.

[१५३] ॥ श्री ॥

श्रीमत राजश्री आबासाहेब साहेबाचे सेवेशीं—विनंती सेवक मल्हार चिंता-

---

८५. पे० ब० पृष्ठ २१४ पहा.
८६. जलचर=इंग्रज.
८७. तांब्र=इंग्रज
८८ हे आबासाहेब कोण ?

मण बोधनी अकबरनीस कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना छ २५ माहे रमजान पावेतों आपले कृपें करून सरकार कामावर हजर असों विशेष. ता। वांफगांव येथील आकबार येणेंप्रमाणे श्रुत व्हावी. कलमें.

१ हुजुरांहून नारायणराव हालकारे सरकार आज्ञेवरून श्रीजेजुरीलिंगाचे * नवस फेडावयाकरिता आश्वीन शुद्ध ७ पुणे मुक्कामीं येऊन राजश्री बाबाजी बाजीराव मामलेदार तालुके म॥ हे नारायण राव बरोबर जेजोरीस जाऊन तेथे श्रीचा गोंधळ व कुळधर्म व ब्राह्मग भोजन उत्तम प्रकारचें करून देवाची पूजा अर्चा वस्त्रप्रावर्णासह उत्तम प्रकारें केली. व सर्व आश्रित व पाध्ये वाघे मुरळी यांचा सन्मान करून बहुत चांगला समारंभ केला. आसमतान जेजुरीचे मोठा लौकीक जाहला. या कत्यास बारा चौदा दिवस कमावीसदार तेथें होते. नतर नारायणराव श्रीपंढरपुरास गेले व बाबाजी पुण्यास सरकार कामावर हजर आहेत.

१. ता। वाफगांव देहे नव येथील इकडील रिवाजाप्रमाणें गांवकरी यानीं कमावीसदार याजकडे पीक पाणीचे आर्ज्या केल्या आहेत कीं आमची पहाणी पिकाची करून नजरेस आणावें, त्यावरून का॥दार यानीं कोठे कोठें कारकून पाठविले आहेत व आणखी पाठविण्याची योजना आहे. कलम.

१. नवगावीं शेंकून पोत्याच्या चिठ्या केल्या आहेत. नवगांव मिळोन शें सवाशें रुपयांचा आकार होईलसा दिसतो. कलम.

१. कै॥ आले. येथील पाटील कुळकर्णी यांचा व रयतेचा तटा त्रिंबकराव रामचद्र याचे अमलापासून वाढला दिसतो. रयतीस फूस देणार का॥ मा॥रच्या दोन तीन असाम्या येक गोपाळराव बारेकर व एक आनदराव शेटे

---

१ वाफगांव ता० खेड-हा गाव पूर्वी होळकर याचा. परतु त्याचा मोबदला होऊन हलीं खालसा आहे. येथें होळकरांचा तटबदी वाडा गावकुस वगैरे आहे. गांव नदी व ओढा यांच्या चिमट्यात आहे होळकराचा वाडा मोडला आहे तथापि एक दिवाणखाना दुमजली शाबूत आहे व त्यांत खालीं विष्णूची गरुडारूढ मूर्ती स्थापिली आहे. दुसरी एक गडकी शिळेची लक्ष्मीनारायणाची मूर्ती आहे ती सवालाख रुपये खडणी बद्दल होळकरांनीं राजस्थानांतून आणिली असें सांगतात.

* मल्हारी व म्हाळसा यांचीं दोन लिंगें असून खेरीज मूर्तीही असतात. मल्हारी हा महादेवाचा अवतार

१०. जेजुरीस पेशव्यांचें जुनें तळें व तेथील पाणी बागेस नेण्याकरिता केलेला खजिना व मळ, होळकराचें तळें, जेजुरीनाथाचें तटबदी देऊळ, आतील सुवर्णाच्या व रुप्याच्या मूर्ती, व मल्हारराव होळकर याचें देऊळ व आतील त्याची व त्याच्या स्त्रियांच्या संगमरवरी पाषाणाच्या मूर्ती या गोष्टी पहाण्या जोगत्या आहेत. येथें मार्गशीर्ष, माघ व चैत्र या महिन्यांत यात्रा भरते.

११ शकुन पोतें (याच्या चिठ्या)—'शकुन पोतें' ही एकाप्रकारची पट्टी असावी.

१२. कमाविसदार.

व एक नारायण पा। भुजबळ हे त्रिवर्ग आणीक एक दोन असे मिळोन असे रयतेस बिछडून कुभाड गावांत मोठें मांडलें आहे. रात्रदिवस कचेरी दरबार साहेब लोकापर्यंत अर्ज्या रयतीकडून देऊन पुढें बोलण्यास आपण होऊन तकरार कुभाड करीत आहेत. पाटील कुळकर्णी याजकडे विशेष दोष आहे असें नाहीं. परतु कुळकर्णी याने लिहू नये, गांवात पाटलानीं कामात येऊं नये, असे नाना प्रकारचे तकरारी करून मोठा बखेडा माडला आहे. अशा खट-ल्यानें का।दार यास रात्रदिवस मोठी दगदग पडून वसुलाशींही हरकत गु।। ही अखेरसालपर्यंत केली असें दिसोन आलें. यदाही तसाच प्रकार दिसण्यांत येतो. याविशीं साहेबांकडे यादबिद देऊन बंदोबस्त करण्याचे तजविजीत असयी आहेत. परतु बारेकर वगैरे तीन असाम्या याचा बंदोबस्त इग्रज सरकारातून अगर आपले सरकारातून जाल्या वांचून गांवचा बखेडा मोडत नाहीं असें दिसतें ही मोठी जिकीर आहे. कलम.

सदर्हू कलमे लिहिल्याप्रमाणें मनन होऊन उत्तरास आज्ञा जाहली पाहिजे. कळावें सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१५४]   ॥ श्री ॥

श्रीमत राजश्री भाऊ स्वामींचे सेवेशीं—

विनंती सेवक लक्ष्मण बल्लाळ सा।ग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशळ ता।। छ २६ रा।। वल मुक्काम वीरगाव पे।। आकोले यथास्थित असे. विज्ञापना पे।। दिंडोरीकडे बातमीस स्वार पाठविले होते व रा।। फत्तेसिंग काळे याजकडे जासूद पाठविले होते. दोहोकडून तहकीक वर्तमान आले कीं, जयराम मोरेश्वर सुटले. खासा कामास आला. येविशीं फत्तेसिंग काळे यानीं मजला पत्र लिहिलें त्याची नक्कल सेवेशीं पाठविली असे. त्याजवरून सेवेशीं विदित होईल. मातुश्री उमाबाईकडील वर्तमान तरि नाशिकावरि आहेत. परतु गंगा-तीरीं मौजे निफाड पे।। चांदवड येथें मीर महमद बाकर नाशिकचा अमीन हजार बाराशे फौज सुद्धां अकस्मात सेनापतीचे कूच होऊन पुढें जाणार. येका दो दिवशीं जातील. सेवेशीं कळावें म्हणून लिहिले असे. बहुत काय लिहिणे हे विज्ञापना.

[१५५]   ॥ श्री ॥

रा। बिसाजी देवराव गो। याशीं—

सुहूसन सलास आशार मयातैन व अलफ शेखचाद शिलेदार यास सरका-रातून बक्षीस रुपये ५०० पाचशें पाठविले असत. तरि त्यास देऊन पावती घेऊन हुजूर पाठवून देणें. जाणिजे. छ २१ जा।वल असलपत्र बाळाजीपत

कारकून नि॥ त्रिंबकजी डेंगळे याजकडे देऊन डाकेबरोबर लष्करांत रवाना केले. छ २३ जा॥वल सु॥ सलास अशर मयातैन मु॥ नाशिक.

[१५६] ॥ श्री ॥ पे॥ छ २० जा॥वल सीत.

राजश्री अमृतराव स्वामींचे सेवेशीं—

विनंती उपरि तुम्ही छ ६ जा॥वलचें पत्र पाठविलें तें पावलें. मालीट इंग्रज आज श्रीमंताचे दर्शनास आला होता. अगोदर त्यांनीं कचेरीस यावे. नंतर श्रीमंतांनीं यावें असा बेत करून भेट जाली. मालिटास मात्र भेटले. नजराणा केला. त्याची याद पाठविली आहे. मालीट पर्वतीचे रमण्यांतच राहिला आहे. बायका वगैरे वाड्यांत राहिले म्हणोन लिहिलें तें कळलें. त्यास बेत अगोदर त्यांनीं यावे, नंतर श्रीमंतांनीं यावें, असा करून भेट करविली. उत्तम केलें. नजराण्याची यादी पाहिली. पुण्यांतील नेमणुकेचे फौजेस रोजमरा वाटावयाचें लिहिलें त्यास एक दुमाही व दोन आठवडे द्यावे रा॥ छ १४ जा॥वल हे विनंती.

[१५७] ॥ श्री ॥

पे॥ छ १८ मोहरम सन खम्मस अशर

साहेब साहेबाचे सेवेशीं. आज्ञांकित बयाजी नाईक विज्ञापना. मेस्त्र इलफिस्टन वकील दिम्मत इंग्रज कलकत्तेकर याजकडील दिनचर्येची बातमी—

१. छ १ मोहरमचें वर्तमान—मशारनिले प्रातःकाळीं गणेशखिंडी पावेतो जाऊन सहल करून आले. गोपाळ खंडेराव रास्ते याजकडील कारकून प्रातःकाळीं मशारनिलेशीं बोलून गेले. जिऊबाई भानूकडील कारकून मेस्त्र रसल याशीं बोलून गेले. गंगाधर शास्त्री यांजकडील जासूद एक लखोटा घेऊन आला. तो मुंबईचे डाकेवर रवाना करावयास मशारनिले जवळ पावता करून गेला. मुंबई व हैदराबाद व श्रीरंगपट्टण व ब्रह्माणपूरचीं पत्रें डाके बरोबर आलीं. जाब रा॥ जाले.

१. छ २ मोहरमचें वर्तमान—मशारनिले व कपतान कलोस वगैरे पाच असामी प्रातःकाळीं गारपीरचे लष्करांत जाऊन तेथून घोरपडी पावेतों सहल करून आले. खुसरवजी मोदी येऊन मशारनिलशीं दोन घटका बोलणें केलें. कप्तान कलोस व मेस्त्र रसल व बापूजी गोपाळ साने बोलण्यांत होते. नंतर निघोन आदितराम साहुकार याचे येथें जाऊन घरास गेले. करवीरकाराकडील कारकून मशारनिलेशीं बोलून गेले. गंगाधर शास्त्री याजकडील आगशीकीरस्ताई मेस्त्र रसल याशीं बोलून गेला. पांडोबा नाईक पिपडी करवीरकराकडील पत्र घेऊन आले. ती थैली मशारनिलेस पावती करून दोन घटका

बोलून गेले. जीऊबाई भानू कडील कारकून व प्रभाकरपंत जोशी मोघीशीं बोलून गेले. मुंबई व हैदराबाद व श्रीरंगपट्टण व ब्रह्मणपूरचीं पत्रे डाके बरोबर आलीं जाब र॥ जाले. श्रीरूनजीक लष्करचे छावणीचे गीर्दनवाईस पेंढारी येऊन उपद्रव केला. म्हणोन छावणींतील टोपकारांकडून डांके बरोबर बारा घटका रात्रीं मशारनिलेस पत्र आलें. एक टोपकर व दहा शिपाई छावणीनजीक जखमी जाले. अशी बातमी आहे. हैदराबादचे डांकेस इंग्रजाकडील जासूद आहेत त्यास मौजे चिंचोली येथील टप्यावरील जासूद डांकेचीं पत्रें घेऊन येत होता, त्याची पेंढाऱ्यांची गांठ पडून पेंढाऱ्यांनीं भाला मारिला. जासूद जखमी झाला. ह्मणोन मशारनिले कडे बातमी आली. कप्तान फोट मुंबईस गेले होते ते बोर घाटावर खंडाळ्याचे मुक्कामीं आले, म्हणोन दापोडीचे छावणींत बातमी आली. त्याजवरून छावणींतील टोपकारांनीं लौकर येण्याविशीं पत्र पाठवून डाक बसावयास घोडे रवाना केले.

२

दोन रोजां वर्तमान निवेदन जालें पाहिजे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१५८] ॥ श्री ॥

राजश्री बाळाजी जनार्दन स्वामी गोसावी—

विनंती उपरि सालमजकुरीं स्वारी पुण्यात असतां कोण कोणते महालाच्या रसदा करार जाहाल्या, व स्वारी निघाल्यावर कोणते महाल विल्हेस लागले, त्या पैकीं तूर्त यावयाचा ऐवज कीती व मुदतीचा ऐवज कीती त्यापैकीं पोता ऐवज जमा कीती जाहला व बाकी काय तें लिहून पाठवणें व पोत्यास ऐवज येऊन बाकी ऐवज तूर्तचा व मुदतीचा राहिला तो झाडून पोत्यास जमा करणें व ज्या महालाच्या रसदा घेणें असतील तेही महाल विल्हेस लाऊन ऐवज घेणें. लिहिले प्रमाणे आर्धी करणें. र॥ छ ५ रावर. साराश ऐवज रसदेचा पोत्यास जमा करणें. मुदतीचा ऐवज रसदेपैकीं किती त्यास या ऐवजापैकीं पोत्यास आणिल्यास व्याज किती पडतें हें सविस्तर लिहून पै॥. र॥ छ ४. बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

[१५९] ॥ श्री ॥

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री जिवाजी रघुनाथ गोसावी यांसि—

सेवक माधवराव नारायण प्रधान नमस्कार सु॥ समान सबैन मया व अलफ. राजश्री बाबूराव केशव मजमदार पै॥ सिंदखेड यांणी हुजूर विदित केलें कीं, र॥ मल्हारराव रामकृष्ण याजकडे पै॥ मा॥ची मामलत सन खमसांत होती. त्या वेळच्या आमच्या वेतनाचे बगैर व्याज सुद्धां रुपये ४५० साडेचारशे येणें आहेत

ते मागतो. परंतु देत नाहीं. त्यास हल्ली सरकारांतून मल्हारराव रामकृष्ण यांस रद्द कर्जाच्या ऐवजीं वरात बाबती नांदेड येथें दिल्ही आहे. त्यांपैकीं देवावे म्हणून त्याजवरून हें पत्र तुम्हास सादर केलें असे. तरि मशारनिलेचा वेतनाबाबत वगैरे बाकी असेल तो याजशीचे रुईनें वजा करून सदहू ऐवज पै।। घेणें. ऐवज मशारनिलेस देणें. जाणिजे. छ १ जिलकाद आज्ञाप्रमाण. लेखनसीमा.

[१६०] ॥ श्री ॥

पै।। छ १७ माहे रमजान सन १२००

राजश्रियाविराजीत राजमान्य राजश्री गोविंदरावजी स्वामींचे सेवेशीं—

पोष्य बळवतराव भवानीशंकर कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशळ तागाईत छ १ माहे रमजान मुक्काम हुमनाबाद जाणोन स्वकीय कुशळ लिहीत जावें विशेष. श्रीमंत महाराज यजमान साहेबीं राजश्री तात्या यांजकडे फौज सुद्धां रवाना केले तेव्हां आज्ञा हेच कीं, तात्याची व हजरतीची भेट होणार त्या पूर्वीं तात्याजवळ जाऊन पोंहचावें. त्याचे विचारें नवाब बंदेगान अलीची भेट व्हावी. त्यास लोकाचे स म जो त्या स [समजुतीस ?] चार दिवस अधीक शाशीमाबर लागले. यांत तात्याची व हजरतीची भेट होऊन मसलहत प्रकरणीं बोलणें होऊन तात्या याची स्वारी पुढें कृष्णा उतरून गेली. त्यास त्वरेनें तात्याजवळ जाऊन पोंहचण्यास मार्ग हुमनाबादेचा नीट जाणून येथपर्यंत येणें जाहाले. त्यास नीट मार्गें येतां हजरतीची स्वारी मध्यतरीं आहे. पृथक भेटीचें तो प्रयोजन नाहींच. इकडील वाजेकरी [?] व या दौलतीची कळकळ तात्यास व आपणास आहेच. तात्या यांचे व हजरतीचे भेटीचे प्रसंगीं इकडील मतलब उगविलेच असतील. प्रत्येक आम्हास काय बोलावयाचें आहे. त्यास मार्ग जवळून तेव्हां परस्पर जाणे हें चांगलें. किंवा वीस पचवीस कोशीं असतांना एक दिवस राहून सरासरी भेट घेऊन जावें. जैशी येविशीं करीन [?] सल्लाह असेल त्याप्रमाणें सूचना व्हावी. हा मार्ग सोडून जावें तरि दिवसगत लागेल. वासना तो तात्याजवळ सत्वर जावें हेच. व यजमानाची आज्ञा याचप्रमाणें. सर्वात्मना यजमानाचा विश्वास आपले ठायीं तेव्हा उचित प्रकार जो असेल तोच आपण लिहीतील. येविशींची विनंती तात्या यास लिहिली आहे. या उपरि जाण्यास दिवस बहुत थोडके राहिले. पत्राचीं उत्तरें सत्वर यावींत. त्याप्रमाणें येथून घडण्यात येईल. बहुत काय लिहिणें लोभाची वृद्धि कीजे हे विनंती[२३].

२३. पत्रें अंक ५० ते ५२ तीन व ६० पासून तों या पत्रापर्यंत सर्व पत्रें रा० रा० दत्तो विनायक खाडिलकर यांजकडून आ- (पु० चा.)

[१६१]   ॥ श्री ॥

पु॥ राजश्री मल्हारजी होळकर व राजश्री जयाजी शिंदे गोसावी यांसि—

आशीरवाद उपरि. नासरजगास हिदायत[९४]मोहीदीखानाकडे पठाणांनीं भेदून नासरजगास मारलें. हिदायतमोहीदीखान औरंगाबादेकडे येऊ लागला. तेव्हां आम्हीं जमी केली औरंगाबादेजवळून रुपये घेतले. याजमुळें मोंगलानें विषम मानिलें. तेव्हा तुम्हीं जयनगरापाशी होतेस[९५]. तेव्हां वारवार पत्रें पाठविलीं कीं, गाजुदीखान इकडे येतील तर उत्तम. तुम्हीही यावें. सा सुभे दक्षिण सोडवावी. अथवा गाजुदीखानास आणावें. त्यास स्थापावें. त्यापासून एखादा तरी निदान सुभा ध्यावा. कर्ज वारून ध्या [वें.] येणेप्रमाणें करावें. तेव्हा तुम्ही न आलेस[९६]. वजीराचे कामीं[९७]वर गुनत चाललस[९६] आम्ही खामखा[९८] आणावें तर तुम्ही कामास चाललेस. श्री इच्छेनें हिदायतमोहिदीखान व पठाण भांडून हिदायत-मोहिदीखान मेला. आम्ही जवळ गेलों. परतु मार्गीं बापू * भिंवराव मोडले. याजमुळें शह पडला. व आम्हाजवळ फौज थोडी. सोबत्याचा भरवसा नाहीं. उन्हाळा दिवस. जानोजी निंबाळकर तेव्हां केवळ रामदासपताचे लेकें[९९]! त्यानीं थोडबा बहुतावर आम्हांस समजाऊन त्याजवर उपकार करून मजकूर विल्हे लाविला. आम्हांस गाईकवाडास जरब देणें जरूर यास्तव आम्हीं दरमजल सातारियाकडे आलों. तुम्हीं वजिराचे कामावर मोठी मेहनत, मोठें जोखींव, केलें. पातही सुटला. परतु मनसब्याचा जवा[१००] बसवून काहीं पठाणास देऊन, काहीं आपण घेऊन, रग भरून माळव्यात यावें, ते गोष्ट तेथील मुरवतीमुळें न जाहाली. एकदेशी मनसबा जहाला. आम्हीं गायकवाडाचें पारपत्य केलें. तुम्हास नाना

(मागील पृ०)

म्हास मिळालीं हीं बहुतेक अस्सल होतीं खाडिलकर यानीं पाठविलेल्या पत्रांपैकी आणखी काहींच्या नकला आह्मापाशीं आहेत, पण ती इतिहासाच्या कामास विशेष उपयोगी पडतील असें वाटत नाही छापिलेल्या पत्रांपैकीं बहुतेक शिक्के मोर्तब झालेलीं अशीं होतीं. काहींवर तर खुद्द बाजीरावाचीं हस्ताक्षरें होतीं. एकदर ह्या पत्रांपासून इतिहासजिज्ञासूस पुष्कळ माहिती होईल यात सशय नाहीं सबब रा० खाडिलकर याचे आह्मा महाराष्ट्र जनांवर मोठे उपकार झाले हें सांगणें रास्त आहे. अस्सल पत्रें त्यांजकडे परत केलीं

९४ हिदायत मोहिदिन=मुजफरजग

९५ ‘होतेस’ असाच द्वितीयपुरुषीं अनेक वचनी प्रयोग ह्या पत्रात बरेच जागीं केलेला आहे

९६ वर टीप ९५ पहा.

९७. वजीराच काम—अयोध्येचा सफदरजग याजला रोहिले लोकाचा सूड उगवावयाचा होता ते काम

९८. खामखा=जरूरीन, कसेही करून.

* हे बापूजी भींवराव कोण ?

९९. निंबाळकर फितूर झाल्याबद्दल त्यास असें म्हटल आहे

१००. जवा बसवून=टाकठीक करून.

प्रकारें लोकांनीं दर्शविलें कीं, यांनीं बेइमानी, दगाबाजी केली. परतु ईश्वर साक्ष आहे. मोठे मोठे मराठे, मोठे कारभारी, यानीं त्याचें घर बुडविलें. नाहक चढीं लाविलें. आम्हांशीं कबूल करून मागती चौथे दिवशीं फिरावें यामुळें बदीखाने, गड सर्वही प्राप्त त्याचे कर्मानुरूप प्राप्त झालें. असो, एतद्विषयीं विस्तार कशास? परतु आईसाहेबाशीं विरुद्ध वाढलें. आईसाहेबाचे मतें सर्व प्रकारें आम्हांस मोडावें, रामदासपताचे पुतण्यास पेशवाई द्यावी, त्यांनीं आम्हांस बुडवावें, दाभाडे यांणीं त्यास मिळावें, प्रतिनिधीनीं त्यास मिळावें, रघोजीबावांनीं त्यांस मिळावें, ऐसा पूर्ण भाव. पावसाळां हीं राजकारणें परस्परें शफथपूर्वक घाटलीं. परंतु आईसाहेबांस गडावर एके दिवसाचें खावयास नाहींसें जाहलें, याजमुळें बाह्यात्कारें मात्र आम्हांशीं सलूख करून खालीं उतरलीं. आम्हीं विचार केला कीं, केवळ विरुद्धाचा लौकिक आहे तो वारावा. मनांत काहीं तरी त्यांचे असो. जशी आमची क्रिया असेल तसें फळ आम्हांस होईल. जशीं तीं चालतील तसे आम्ही चालू. ऐसा सिद्धांत करून सलूख केला. प्रतिनिधीस प्रतिनिधी करार केली. परतु आंत सर्वांचे मनसबे घांटून तयार जाले. आम्ही पचवीस लक्ष कर्ज मात्र नवें करून फौज नवी पंधरा व जुनी चाळीसैं येणेंप्रमाणें ठेविली. त्या उपर रामदासपंत आले. प्रथम आमची फौज जमा झाली नव्हती. छापी घातला. दुसरें जुंझ उत्तम झालें. त्याजवर

---

१. ताराबाईच्या कारस्थानात गायकवाड सामील झाले म्हणून त्यांस पेशव्यानीं विश्वासघात करून कैद केलें, हा जो आरोप पेशव्यावर आहे त्याचें निराकरण येथें त्यानीं केलें आहे

२ नाहक चढीं लाविलें=(आमच्या विरुद्ध आचरणाची) फुकट भर दिली

३ कबल काय केलें होतें व फिरले कसे हें येथें स्पष्ट लिहिलें नाहीं दुसरे कोठेही ही गोष्ट लिहिलेली आढळत नाहीं. तथापि गायकवाडाने कांहीं धरसोड केल्यावरून त्यास कैद करणें प्राप्त झालें असा ह्या पत्राचा आशय स्पष्ट दिसतो ग्रां० ड० ह्याजबद्दल कांहीं लिहीत नाहीत तेव्हा त्यास ही गोष्ट माहीत नव्हती असें दिसतें.

४. आई साहेब=ताराबाई.

५. ह्या वरून ताराबाई व दुसरी मडळी मिळून बाळाजी बाजीरावास पदच्युत करण्याचें कारस्थान उभें केलें व त्यांत हैदराबादकरांचा दिवाण जो रामदासपत यासही सामील केलें होतें असें दिसतें. रामदास पत (राजा रघुनाथराव) ह्यानीं ताराबाईकडे बोलणें लाविलें होतें व त्याचें पत्र गोविंदराव चिटणीस यांचे हातीं पडलें यावरून ही गुप्त मसलत पेशव्यास कळली, इतकेंच ग्रां० ड० लिहितात. पत्रांत आशय काय तें लिहीत नाहींत पंताच्या पुतण्यास पेशवाई देण्याच्या बेताबद्दलही ते कांहीं बोलत नाहींत

६ दाभाडे, गायकवाड, भोसले, प्रतिनिधी हे सर्व पेशव्यांच्या घराण्याचें वाईट पहाणारेच होते.

७ येथें ' हजार ' ह्या शब्दाचा अध्याहार समजावयाचा.

८ या वेळीं बुसी फराशीस याची पलटणे रामदासपताबरोबर होतीं

सलाबतं बसली. इत्यादिक [मजकूर] जगविख्यात व इकडील पत्रावरून तुम्हांस अवगत होत गेले. वारंवार लिहिलें कीं, "लक्षा प्रकारें यावें. वजिराची अब्रू राखिली व आमची गमावली हें कामाचें नाहीं. तुम्ही दौलतेचे स्तंभ, राज्यांत खेळ फार झाले आहेत, खामखा यावें. जे मेहनत तुम्ही वजिराचे कामासाठीं केली ते मेहनत येथें येऊन जलदीनें करतेस तर बहुत लाभ होता. परतु तेथें कामामुळें वै इरेमुळें शह पडला. तुमचें येणें, दोन महिने वाट पाहिली, न जहालें. शेवटीं जानबा, सैद लष्करखान केवळ बजीद जहाले कीं, खामखा सलूख करावा. तेव्हां सलूख केला. त्रिंबक एका महिन्यानें द्यावा ऐसे कबूल केलें. कां कीं, तुम्हास पत्रें गेलीं आहेत, तुम्ही यालच, तुम्ही आलियावर जे तुमचे विचारें होईल तें करावें. व गुजराथचें काम अगदीं बुडतें, खर्चास अगदीं नाहीं, मोंगलांची आग भारी, सरदार कोणी मनापासून अगदी मेहनत न करीत, एक चिरंजीव उभयंतांनीं मात्र खटपट करावी. ऐसे अनेक प्रकार घरांवू जाणून सलूख केला. परतु अतर शुद्ध नाहीं. आम्हाजवळून रघोजी बाबा मोंगलाकडे गेले. मोंगलांनीं त्यांस जाहागीर करार करून क्रिया घेऊन आपलेसे केलें. बापूजी नाईक यांचे कर्नाटक काढून आम्हीं घेतलें. [ते] याजमुळें दु:खी. लटकें फटके बोलून आशेस लावून दोन वर्षें आम्हीं वोढिलें. परतु ते या उपर जाणार. आईसाहेबांजवळून कर्नाटक करून घेणार. रामदास पताजवळून नाल बंदीस रुपये घेऊन तिकडे जाणार. ते हे एकत्र होणार. प्रतिनिधी

९. सलावत=जरब, पगडा.

१०. रोहिल्यांस मोडून सफदरजग याचे हेतु सिद्धीस नेले व त्याचा आब राखिला त्यास उद्देशून हें लिहिणें आहे

११. शिंदे होळकर पेशव्यांच्या उपयोगी कसे पडत व पेशवे त्यास कसें जाणत हें यावरून स्पष्ट होईल. "दौलतेचे स्तभ" हा गौरव योग्य असून सेवकाचे बाहु स्फुरविणारा होता यात सशय नाहीं.

१२ 'करतेत' असावें. वरटीप १५ पहा.

१३. ईर=ईर्ष्या, काम करून देऊ असें वचन.

१४. जानबा निंबाळकर सरलष्करखान हा औरंगाबादचा सुभा हा बाळाजी रावास व गाजुदीखानास प्रथम पासून अनुकूळ होता

१५. बजिद होणें=आग्रह करणें, गळीं पडणें.

१६ त्रिबक येथील किल्लापेशव्यानी घेतला होता तो परत नवाबास द्यावा.

१७. बुसी मोंगलाकडे होता त्याचा तोफखाना फार जबर असल्यामुळें थोडया फौजेनें टिकाव लागेना हें एक कारण हीं तह करण्याचीं कारणें लक्षात ठेवण्या जोगीं आहेत.

१८. उभयता चिरजीव म्हणजे दादा व भाऊ हे असावे

१९ घराऊ=घरगुती, स्वपक्षाकडील, आपल्या राज्यातील.

२०. बापूजी नाईक बारामतीकर याजकडे कर्नाटकचा सुभा होता तो त्याजकडून शाहूनें काढून सदाशिवराव भाऊ यास दिला होता यावरून नाईक हे पेशव्याचे नातेवाईक असूनही त्याच्या वाइटावरच होते.

[काव्येतिहास-संग्रह-]

१

मल्हार रामराव चिटणीस विरचित

थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र.

हें

अनेक प्रतींवरून शुद्ध करून अर्थनिर्णायक व अवांतर

माहितीच्या विपुल टीपांसह

काशिनाथ नारायण साने, बी. ए. (डेक्कन कॉलेज)

यांणीं

प्रकाशित केलें.

उद्धृता यवनाः सर्वे राज्यं च ब्रह्मसात्कृतम्.।

चित्तं सुनिहितं साम्बे किं कर्तव्यमतःपरम्.॥

शके १८०९.

श्री.

महाराष्ट्राच्या भाषेचा व इतिहासाचा आस्थापूर्वक

अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

परमप्रेमपूर्वक अर्पण करितों.

ग्रंथ-प्रकाशक.

[काव्येतिहास-संग्रह.]

१०

श्रीमंत पंत प्रधान यांची शकावली.

ही

अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या विपुल टीपांसह

काशिनाथ नारायण साने, बी. ए. (डेक्कन कॉलेज)

यांणीं

प्रकाशित केली.

श्रीरामासि भजावें भक्तें ज्यां जेवि तेंवि संतातें ।
राजासि उपासावें तैसेंचि जनें **प्रधान पंतातें** ॥

मोरोपंत.

शाके १८०५.

श्री.

महाराष्ट्राच्या भाषेचा व इतिहासाचा आस्थापूर्वक

अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

परमप्रेमपूर्वक अर्पण करितों.

ग्रंथ-प्रकाशक.

ऋषी सांगती हे बरी शुद्ध वेळा । त्वरें बैस भद्रासनीं तूं नृपाळा ॥
समस्तांसि आनंद राज्याभिषेकें । ऋषी अक्षता टाकिती मंत्रघोषें ॥ १५ ॥
विधीयुक्त भद्रासनीं रामराजा । यथायोग्य संपादिली सांग पूजा ॥
कितीएक पुष्पांजळी वाहताती । सानंद आनंद सूखें पहाती ॥ १६ ॥
असंभाव्य नाना परी दान केलें । बहूतां परी याचकां तोषवीलें ॥
गिरीचे परी शर्करा ढीग-केले । कितेकीं समस्तांसि ते पाठवीले ॥ १७ ॥
नभीं दाटलीं मेघडंब्रें अपारें । कितीएक तीं चामरें थोरथोरें ॥
असंभाव्य हेलावती jरत्नपुच्छें । बहू डोलती उन्मतें शक्र[k] तुच्छें ॥ १८ ॥
सुचित्रें विचित्रें रवीतेजपत्रें । असंभाव्य तीं दाटलीं भव्य छत्रें ॥
विशाळा पताका सतेजें निशाणें । वरी सर्व आच्छादिलें व्योम तेणें ॥ १९ ॥
असंभाव्य ते दाटली भीमसेना । प्रसंगीं विरीं घाव केला निशाणा ॥
महादिव्य सिंहासनीं रामराजा । पहाया भ्रमों लागल्या वीर फौजा ॥ २० ॥
वरी रामराजें गुढी ऊभवीली । गजेबे* सुखें लोकमांदी मिळाली ॥
झडा घालिती राम पाहावयाला । समस्तां मनीं थोर आनंद जाला ॥ २१ ॥
पुरीमाजि तीं वैभवाचीं अचाटें । दुतीळीं तितीळीं उभीं लोक-थाटें ॥
खुणा दाविती सांगती येकमेकां । बहूवीध तो राम वेधी अनेकां ॥ २२ ॥
दमामे धमामे दडाडां धडाडां । बहू वाजती चंड भेरी भडाडां ॥
तुतारे नगारे बहू शंख शृंगें । किती चौघडे ढोल कर्णे मुरंगें ॥ २३ ॥
तुरें गंभिरे ती बहू गर्जताती । कितीएक पांवे मुखीं घोष वाती ॥
नफेऱ्या बहू दुंदुभी घोष जाला । असंभाव्य तो वाद्यमेळा मिळाला ॥ २४ ॥
कितीएक ते चौघडे वाजताती । कितीएक ते बागडे नाचताती ॥
कितीएक ते मागुते मेळ आले । कितीएक ते वेषधारी मिळाले ॥ २५ ॥
कितीएक येके कळावंत गाती । हरीदास ते कीर्तनीं गर्जताती ॥
कितेकी गुणी नाचणी नृत्यरंगें । अलापें कळा रागरंगें तरंगें ॥ २६ ॥
कितीएक वाखाणिती भाट ब्रीदें । कितीयेक ते छंद नाना विनोदें ॥
दिंडीगान ते मांडिले वासुदेवीं । बहू कीर्तन्या लाधले लोक जीवीं ॥ २७ ॥
कितीएक ते भेरवाचे मिळाले । कमाचे कितीयक घेऊनि आले ॥
कितीएक ते नाचताती थबाबां । सुखें डोलती वाजवीती खबाबा ॥ २८ ॥
कितीएक ते गारुडी नाचताती । गळे फूगले धागऱ्या लोळ घेती ॥
कितीएक ते लोक नाना गुणांचे । ब्रिदें अंकुशें लाविले भार कुंचे ॥ २९ ॥

---

५४. भद्रासन=सिंहासन j रत्नपुच्छें-मत्स्य पुच्छें k शक्र-शुक्र ५५. * गजेबे=गजबजे. दुताळी=दुमजल्यावर. ५६. तिताळी=तिमजल्यावर ५७. नाचणी=नाचणाऱ्या स्त्रिया.

कितीएक ते भोंवती भेद नाना । भ्रमों लागले पाय भूमी स्थिरेना ॥
कितीएक ते टीपऱ्या खेळताती । मिळाले समेळे बहू वाजताती ॥ ३० ॥
घनें सुस्वरे नाद कल्होळ जाला । बहूता परीचा बहू लोक आला ॥
महद्भूत ते मांजली रंग-वेळा । दणाणी मही नाद गेला भुगोळा ॥ ३१ ॥
निशी प्राप्त जाली असंभाव्य दाटी । बहू दीवट्या लक्ष कोट्यानुकोटी ॥
कितीएक ते उंच नेले उमाळे । नळे जाळिता घोष तैसे उफाळे ॥ ३२ ॥
सरारा फुलें धांवती अंतराळीं । कडाडीत घोषें निराळीं निराळीं ॥
भुरारा हवाया कितीएक वेळां । बळें पाहती उर्ध्व नक्षत्रमाळा ॥ ३३ ॥
बहू औषधे दिव्य नाना परीचीं । कितीएक तेजाळ तीं कूसरीचीं ॥
घडीनें घडी तेजपुंजाळ होती । उजेडें च्चि ते लोक लोकां पहाती ॥ ३४ ॥
पुढें ऊठिला राम तो ते प्रसंगीं । प्रभू चालिला भूवनामाजि वेगीं ॥
समस्तांसि आरोगणा सांग केली । विडे कर्पुरें घेतले तृप्ति जाली ॥ ३५ ॥
गृहें दीधली रम्य दिव्यावरांचीं । दळें स्वस्थ जालीं रिसांवांनरांचीं ॥
कपी वीर राक्षेस सूखे निघाले । सुषुप्तीचियो भूवनामाजि गेले ॥ ३६ ॥
सुवर्णाच्चिया मंचकीं मृदु शय्या । वरी सूमनें सेज त्या देवराया ॥
सभामंडपीं ते निशी अर्ध गेली । प्रभूनें यथासांग विश्रांति केली ॥ ३७ ॥
निजेले ऋषी राव तो बंधु माता । यथायोग्य विश्रांति जाली समस्तां ॥
कितीएक त्या वीरफौजा समस्ती । असंभाव्य तो वाद्यकल्लोळ वस्ती ॥ ३८ ॥
प्रभातींचि ऊठोनिया नित्य नेमे । किजे स्नानसंध्यादिकें सांग कर्मे ॥
किती एक दानें कितीकां परीचीं । धनें कांचनें भव्य नाना परीचीं ॥ ३९ ॥
अळंकार मुक्ताफळें मुक्तमाळा । कितीएक दिव्यांबरें रत्नमाळा ॥
कितीएक धोत्रें कितीएक पात्रे । दिलीं ब्राह्मणा दान राजीवनेत्रें ॥ ४० ॥
कितीएक कोट्यावधी गोधनाचीं । कितीएक लक्षावधी कुंजरांचीं ॥
बळाचे बहू अश्व ते पारखीले । धनेंशी द्विजां ब्राह्मणां दान केले ॥ ४१ ॥
ऋषी बांधवीं सारिलीं स्नानदानें । यथायोग्य उंचासनें स्थान मानें ॥
सभेमाजि तो बैसला राम राजा । निघाल्या कपी रीस राक्षेस फौजा ॥ ४२ ॥
कपीनाथ तो अंगदु जांबुवंतू । कुमूदू गजू वीनतू वीर्यवंतू ॥
महावीर लंकापती मारुती तो । सुभूखू द्विवीदू कपी केसरी तो ॥ ४३ ॥
प्रमाथी गवायू निळू हेमकूटू । सुषेणू नळू मैंद मोठा अचाटू ॥
कपी क्रोधनू ऋषभू आणि शर्भू । गवाक्षू दधीमूख स्वेदू शराभू ॥ ४४ ॥
कपी रीस राक्षेस कोट्यानुकोटी । असंभाव्य ते चालिले रामभेटी ॥

५८ हवाया=चंद्रजोती. ५९. सुषुप्ति-झोंप.

समस्तीं प्रभूला नमस्कार केले । पुढें सर्व ही हात जोडूनि ठेले ॥ ४५ ॥
समस्ती शिरीं रामगूणागराला । बहू प्रार्थिले त्या दयासागराला ॥
समस्तासि देवें निरोपासि द्यावें । म्हणे राम तो शीघ्र जेऊनि जावें ॥ ४६ ॥
नमस्कार केले तया विश्ववद्या । पुढे शीघ्र संपादिली स्नानसंध्या ॥
असंभाव्य तीं दिव्य अन्ने सुवासें । बहू पंगती घातल्या सावकाशें ॥ ४७ ॥
ऋषी राम ते सर्व ही बंधुवर्गीं । कितीयेक ते बैसले आप्तवर्गीं ॥
प्रभा फांकली दिव्य रत्नीं अनर्घी । कपी रीस ते बैसले जेवि स्वर्गीं ॥ ४८ ॥
हरी[60] ऋक्ष[61] राक्षेस सर्वे मिळाले । असंभाव्य ते भोजना लागि आले ॥
बहू पाकनिष्पत्ति नानापरीची । पक्वान्नें रसाळें कळाकूसरीचीं ॥ ४९ ॥
जगज्जननी जानकी वाढिताहे । सुवासें महासौख्य तें होत आहे ॥
यथासाग संपूर्ण तें अन्न जालें । पुढे शीघ्र तें शर्करा आज्य आलें ॥ ५० ॥
पयादीक नाना रसें पूर्ण पात्रें । त्वरें घेतले ग्रास राजीवनेत्रें ॥
समस्तासि आज्ञापिलें देवधीशें । कपी सर्व ही गर्जती नामघोषें ॥ ५१ ॥
तयां जेविता जेविता भक्ष्य जालें । पुन्हा मागुती खाद्य ऊदंड आलें ॥
घृतें वाढितां वाढितां वोघ गेले । असंभाव्य नाना परी तृप्त केले ॥ ५२ ॥
अपेक्षी तया मागती सर्व शाका । कितीएक ते आणवीती कथीका[62] ॥
क्षिरी लोणचीं रायतीं भात भक्षे । खुणा दाविती मागती एक लक्षें ॥ ५३ ॥
जळें शीतळें सर्व ही सेविताती । पुन्हा मागुते वार ते जेविताती ॥
समस्तासि तीं साग संपूर्ण जाली । पुढें शीघ्र दध्योदनें आणवीलीं ॥ ५४ ॥
बहू जेविता जेवितां येक मध्ये । प्रतापें मुखें बोलती श्लोक गद्यें ॥
मनीं भासती अर्थ नाना परीचे । मुखें रामनामें महद् घोष वाचे ॥ ५५ ॥
समस्तांसि तें सर्व संपूर्ण जालें । महातृप्तिनें लोक सूखें निवाले ॥
वरी आचमनें शुद्ध केलीं खळाळां । कितीएक ते तोय घेती घळाळां ॥ ५६ ॥
सभामंडपीं सर्व ही स्वस्थ जाले । सुगंधी विडे शीघ्र ते आणवीले ॥
समस्तांसि संपूर्ण गंधे सुवासे । कपी पूजिले सर्व नाना विलासें ॥ ५७ ॥
समस्ती विडे घेतले पीत पर्णे[63] । सुपारी बरी कर्पुरू मुक्तचूर्णे[64] ॥
बहू वेळे[65] लौंगा सुवासे खैरीरें[66] । किती जाति[67] कंकोळ नाना प्रकारें ॥ ५८ ॥
अळंकार चीरें बहू सिद्ध केली । असंभाव्य दिव्यांबरें आणवीलीं ॥
बहू भूषणाचे बहू ढीग केले । जगज्जनके ते कपी गौरवीले ॥ ५९ ॥

---

६०. हरी=वानर ६१ ऋक्ष=अस्वल ६२. कथिका=कढी ६३ पीत पर्णें=पिकलेली विड्याची पानें ६४ मुक्त चूर्ण=मोत्याचा चुना ६५. वेळ=वेलदोडे (स०. एला०.). ६६. खदीर=कात. ६७. जाति=जायफळ

तुरे लाविले घातल्या पुष्पमाळा । कितीएक त्या रत्नमाळा सुढाळा ॥
करीं कंकणें मुद्रिका लेववील्या । यथासांग सर्वांस संपूर्ण केल्या ॥ ६० ॥
सभामंडपीं फांकल्या रत्नकीळा । समस्तांसि ते जाह्ली सौख्यवेळा ॥
कितीयेक सांगीतल्या गुप्त गोष्टी । माहावीर आनंदले सर्व पोटीं ॥ ६१ ॥
स्तुतीउत्तरीं सर्व लावण्यखाणी । मुखें बोलिला राम कारुण्यवाणी ॥
तुम्हीं कष्ट केले जिवीं सर्व भावें । तुम्हालागिं म्या काय उत्तीर्ण व्हावें ॥ ६२ ॥
कपी सुग्रिवा अंगदा जांबुवंता । गजा मारुता आणि नैऋत्यनाथा ॥
समस्तांसि सन्मानिलें रामचंद्रें । सुधाउत्तरीं तोषवीलें नरेंद्रें ॥ ६३ ॥
मुखें बोलिले वैद्यराजासि देवें । कपी तूज उचीत म्यां काय द्यावें ॥
वरू दीधला रामचंद्रें उचीती । तुझ्या दर्शनें लोक आरोग्य होती ॥ ६४ ॥
समस्तां कडे पाहिलें राघवानें । तयां सर्व रोमांच आले फुराणें ॥
नमस्कारिलें स्वामि देवाधिदेवा । ह्मणे राम तो लोभ आतां असावा ॥ ६५ ॥
असभाव्य केली स्तुती राघवाची । वदों लागली मंडळी प्रेमळाची ॥
कपी बोलती सर्व कारुण्य वाचा । स्तुती ऐकतो राम सिंधू सुखाचा ॥ ६६ ॥
गिरी कंदरा माजि आह्मीं असावें । नरा देखतां वानरीं शीघ्र जावें ॥
समर्थें सवे लाविली मर्कटांला । महा सुकृतें पार नाहीं सुखाला ॥ ६७ ॥
प्रभू बोलणें चालणें काय जाणें । बरें वोखटें सर्व कांहींच नेणें ॥
बहूतां परी चालवीलें दयाळें । तुम्हां योग्य हें आमुचें तोंड काळें ॥ ६८ ॥
कृपाळूपणें राघवें थोर केलें । बरें वोखटें सर्व साहून नेलें ॥
बहू देखिलें सौख्य नाना परीचें । प्रभूच्या पदालागिं हें प्राप्त कैचें ॥ ६९ ॥
सभाग्याचिया संगतीनें असावें । बहूता परीचें बहू सौख्य द्यावें ॥
तया सारिखें सर्व आम्हांसि जालें । महा वैभवें चित्त सूखें निवालें ॥ ७० ॥
नव्हे भेटि नाना परी योगयागें । नव्हे भेटि नाना परी भोग त्यागें ॥
नव्हे भेटि ब्रह्मादिकां शीघ्र काळें । त्रिकूटाचळीं दाखवीलें भुपाळें ॥ ७१ ॥
कपी रीस ते बोलती दैन्यवाणें । कृपासागरू जीविंचा भाव जाणें ॥
तयांच्या शिरीं देव तो शींणताहे । बहूतां परी राम सबोखिताहे ॥ ७२ ॥
सवे लागली राघवाची सुटेना । प्रिती गुतली तोडितां ही तुटेना ॥
बहू दीस गेले सुखाचेनि योगें । अकस्मात तें दुःख जालें वियोगें ॥ ७३ ॥
प्रभू संगतीची सवे दृढ केली । अकस्मात कां सर्व छेदूनि नेली ॥
तया बोलता जाह्ला रावणारी । तुम्हा भेटि देईन कृष्णावतारीं ॥ ७४ ॥

---

६८ मुद्रिका=आंगठ्या ६१. उत्तीर्ण=उतराई ७० वैद्यराज=सुषेण नामक वैद्य ७१ सवे=सवय.

दयाळासि तींहीं नमस्कार केले । प्रभू सख्य घालूनि तैसे निघाले ॥
समर्थी समस्तासि वदूनि वेगीं । पुढें नीघते जहाले ते प्रसंगीं ॥ ७५ ॥
मने बीकले भक्तपाळें भुपाळें । मनामाजि ते खंति केली दयाळें ॥
जनीं सेवकांलागिं देखोनि ऊणें । बहू कष्ट घेऊनियां सौख्य देणें ॥ ७६ ॥
मनीं भावना भक्तलोकासि जैशी । तया सारिखी देवरायासि तैशी ॥
जनीं सेवका कारणें जन्म घेणे । महद्भाग्य साडोनिया नीच होणें ॥ ७७ ॥
पडे सांकडें सर्वदा सेवकाचें । दिनानाथ हें ब्रीद विख्यात साचे ॥
मनामाजि ते जैशिजैशी अपेक्षा । करीना कदा राम त्याची उपेक्षा ॥ ७८ ॥
असभाव्य अन्याय तो आठवीना । बहू चूकतां देव कांहीं शिणेना ॥
तया मानसीं लागली प्रेम माया । करी सेवकांलागिं नाना उपाया ॥ ७९ ॥
सदा सर्वदा देव हा साभिमानी । कृपा भाकितां शीघ्र पावे निदानीं ॥
तया अंतरीं थोर लाहान नाहीं । परी पाविजे दृढ भावार्थ कांहीं ॥ ८० ॥
तया अंतरीं भाव होईल जैसा । तयालागिं तो देव पावेल तैसा ॥
यदर्थी कदा संशयो ही असेना । अभावें तरी देव तो पालटेना ॥ ८१ ॥
किती एक अन्याय कोटयानुकोटी । श्रमे दोष नानापरी बुद्धि खोटी ॥
परी पहातां लोभ त्याचा सरेना । कृपासागरू तो कदा वोसरेना ॥ ८२ ॥
कृपाळूपणें देव राजादि राजे । शिरीं वाहिजे सर्व ही भक्तवोझें ॥
जनीं दास देखोनियां दैन्यवाणा । मनामाजि वोसावतो देवराणा ॥ ८३ ॥
बहूसाल हें बोलणें काय कीती । स्वयें जाणिजे ज्या असे स्वप्रचीती ॥
अयोध्यापुरीमाजि तो रामराजा । कृपाळू सुखें राहिला भक्तकाजा ॥ ८४ ॥
कपी रीस गेले स्थळे जेथजेथें । प्रितीं मारुती राहिला राम तेथें ॥
रघूनाथ सीता तया बंधुवर्गी । उभे राहिजे सेवकें पूर्वभागीं ॥ ८५ ॥
समस्तासि पूजूनि नाना विलासें । नमस्कारिले सर्व दासानुदासें ॥
उदासीन श्रोतीं कदा ही न कीजे । बहू भेद भाषा क्षमा सर्व कीजे ॥ ८६ ॥
मनामाजि ऊपासना रामध्यानीं । जनीं दासतो नीववी ब्रह्मज्ञानी ॥
अखंडीत त्या राघवाच्या प्रतापें । विवेकें विचारें समाधान सोपें ॥ ८७ ॥
पदीं लागता निर्गुणी भक्त जाले । बहू सगनीसंग होऊनि गेले ॥
विवेकें बरें पहाता ध्येय ध्याता । विचारें बरें शोधिता ज्ञेय ज्ञाता ॥ ८८ ॥
विवचूनि तो साधकू साध्य जाला । असभाव्य तो ब्रह्मबोधें बुडाला ॥
पुसावें कळेना तरी सज्जनाला । धरूनी त्यजावें विदेही पणाला ॥ ८९ ॥
असे हे जनीं प्राप्त तेणे धरावें । अनिर्वाच्य तें वाच्य कैसे वदावें ॥
सदा नित्य नीरूपणीं वीवरावें । नुरावें परी कीर्तिरूपे उरावें ॥ ९० ॥

असो जाणत्याला कळे सर्व कांहीं । जनीं नेणता त्यासि कांहींच नाहीं ॥
नसे ज्ञान त्या सर्व ही व्यर्थ गेलें । जळो पंच मौक्तीक हे काय जालें ॥ ९१ ॥
असो ही कथा बोलिली राघवाची । जनीं सर्वदा ऐकती धन्य त्याची ॥
सुखे ऐकतां ते महा दोष जाती । दुखें नाशती लोक ते धन्य होती ॥ ९२ ॥
चरित्रें बरीं उत्तमें राघवाचीं । असंभाव्य विस्तारलीं पावनाचीं ॥
कितीएक ते पाहती कोटि होती । जनीं एक एकाक्षरें दोष जाती ॥ ९३ ॥
शताचीं शतें पूर्ण आरंभ संधीं । कळाया कथा हेतु संकेत सिद्धि ॥
पुढें बोलिले तें बरे वीवरावें । बुजायास हें गद्य पोटीं धरावें ॥ ९४ ॥
मुळारंभ ते स्तूति नाना परीची । गिरी वर्णिला जाहली सागराची ॥
पहीले शतीं भेटि बीभीषणाची । पुढें शेवटीं शेज दर्भासनाची ॥ ९५ ॥
द्वितीयीं शतीं राम क्रोधासि आला । कथेलागिं तेथूनि आरंभ झाला ॥
बळें सिंधु पालाणिला शूक गेला । अपेक्षा मनी शृंग पहावयाला ॥ ९६ ॥
तृतियीं शतीं शृंग पाहों निघाले । रिपूलागिं तो शिष्ट जावूनि बोले ।
बहू वीर राक्षेस युद्धीं निमाले । कपी सर्वही नागपाशीं निजेले ॥ ९७ ॥
रणें दाखवीलीं तयें जानकीला । तये वीरशीं तो* प्रहस्तू निमाला ॥
प्रसंगें चि मंदोदरी नीति सांगे । निघाला दशग्रीव तो लागवेगें ॥ ९८ ॥
चतुर्थीं शतीं युद्ध त्या रावणानें । रघूनायकें सोडिला जीवदानें ॥
पुढें कुंभकर्णासि संहार केला । समूदाय तो कूमरांचा निमाला ॥ ९९ ॥
कितीएक ते वीर माहोदरेशीं । प्रतापें रणामाजि ते प्रेतराशी ॥
पुढे इंद्रजीतें कपी भग्न केले । महावीर ते बाणजाळीं निमाले ॥ १०० ॥
शता पंचमा लागिं आरंभ जाला । कपी वीर द्रोणाचळालागिं गेला ॥
महावीर ते ऊठले स्वस्थजाले । त्रिकूटाचळू सर्व जाळूं निघाले ॥ १०१ ॥
कपी क्षोभले काळ युद्धा निघाले । कितीएक राक्षेस युद्धीं निमाले ॥
नभींहूनि तो रावंगी७२ वीर आला । समस्तांसि भेदूनिया शीघ्र गेला ॥ १०२ ॥
सहावें शतीं रावणू दुःख सांगे । त्रिकूटाचळीं रावंगी७२ लागवेगें ॥
पुन्हा इंद्रजीतू रणामाजि आला । विरी वानरीं होम तो भग्न केला ॥ १०३ ॥
शतीं सातवे त्या विरें इंद्रजीतें । असंभाव्य केलीं रणामाजि प्रेतें ॥
सुमित्रासुतें मारिला बाणघातें । यथासांग तो वन्हि सूलोचनेतें ॥ १०४ ॥
शतीं आठवे वीर घायाळ जाले । कितीएक राक्षेस युद्धीं निमाले ॥
सुमित्रासुता रावणें घात केला । गिरी द्रोण आणूनियां स्वस्थ जाला ॥ १०५ ॥
नवामाजि रामासि सौमित्र सांगे । बळें भंगिला होम तो लागवेगें ॥

---

* 'तृतीय विरशीं' पा० भे०, ७२ रावगी—इंद्रजित

रघूनायकें घोर संग्राम केला । रणामाजि तो मुख्य शत्रू निमाला ॥ १०६ ॥
दहावे शतीं शोक अंतःपुराचा । प्रसंगें महोत्साव बीभीषणाचा ॥
रघूनायकें जानकी आणवीली । समस्तां सुरा राघवा भेटि जाली ॥ १०७ ॥
शतीं ऐक एकादशीं राघवाची । असंभाव्य ते स्तूति ब्रह्मादिकाची ॥
महापुष्पकारूढ होऊनि गेले । पुढे भ्रातया भेटले स्वस्थ जाले ॥ १०८ ॥
पुढें द्वादशीं मंदिरें त्या विरांचीं । यथायोग्य मानें समस्तां जणाची ॥
पुजा भोजनें सांग सर्वांसि जालीं । पुरी वर्णितां मानसें तीं निवालीं ॥ १०९ ॥
शती अंष्टपचीं पुरीमाजि गेले । रघूराज भद्रासनीं बैसवीले ॥
महोत्साव उत्साव नाना परीचा । समूदाय तो बोळवीला कपींचा ॥ ११० ॥
करी राज्य तो राम नाना विलासी । जनामाजि ऊपासना रामदासी ॥
यथासांग तेरा शतें श्लोक जाले । गुणी ऐकतां सर्व सूखें निवाले* ॥ १११ ॥

॥ इति श्री रामदासकृत श्लोकबद्ध युद्धकांड संपूर्ण ॥

---

७३. अष्टपचीं शतीं=तेराव्या शतकात.

* १ बालकांड, २ अयोध्याकांड, ३ अरण्यकांड, ४ किष्किंधाकांड, ५ सुंदरकांड, ६ युद्धकांड, ७ व उत्तरकांड ह्या सप्तकांडांतील आम्हांस मिळालेल्या तीन कांडांपैकीं दोन कांडे आज संपलीं. राहिलेल्या किष्किंधाकांडास प्रारंभ १०५ पृष्ठावर करूं. सर्व रामायण स्वामींनीं रचिलें असावें असें महिपतीच्या पुढील लेखावरून दिसतें--

गुरू-गीता आणि पंचकरण । मनाचे श्लोक संपूर्ण ॥
श्लोकबद्ध रामायण । रायें लिहून घेतले ॥ ९८ ॥
संतविजय-अ० १४वा.

ह्यास्तव आमच्या शोधक मित्रांहीं बाकीचीं चार कांडें मिळवून आमच्याकडे पाठविण्याची तसदी घ्यावी म्हणजे स्वामींची आणखी सेवा आमचे हातून होईल. महिपतीच्या पुढील लेखावरून स्वामींनीं हनुमतरामायणही प्राकृतात केलें होतें असें वाटतें:--

हनुमताचें काव्य जाण । केलें नाटक रामायण ॥
तें सकळ मुखोद्गत पुराण । मारूती आपण गातसे ॥ ९७ ॥
मारूती-मुखीचें चरित्र नित्य । तें रामदास श्रवण करीत ॥
त्याचे श्लोक करूनि प्राकृत । कीर्तनीं गात निज प्रेमें ॥ ९९ ॥
संतविजय-अध्याय २रा

ह्या मतास बळकटी येण्याचें असें कारण आहे कीं, जी कांडें आम्हीं प्रसिद्ध

केलीं आहेत तीं वाल्मिकीमुनीच्या आधारें लिहिलीं आहेत असा उल्लेख आलेला लक्ष्यपूर्वक वाचणाराच्या ध्यानीं असेलच. उदाहरणार्थ युद्धकांडाचा प्रसंग ६ श्लोक १०६ व किष्किंधा कांडाचा पांचवा श्लोक पहा. ह्या खेरीज ज्या रामदासी ग्रथांचीं नांवें आम्हांस कळलीं आहेत व जे अद्याप छापले नाहींत त्यांचीं नांवें एथें देतों म्हणजे शोधकांस शोध करण्यास बरें पडेल:—

१ अंतर्भाव (ओवीबद्ध) आत्माराम (कित्ता) ३ एकवीस समासी (कित्ता) ४ गोसावी. (कित्ता) ५ जुनाट पुरुष. (कित्ता). ६ पंचसमासी. ७ सगुण-ध्यान. ८ सप्तसमासी. महिपतीसारखे भाविक चरित्रकार चरित्रनायकांच्या कालाचा फारसा निर्देश करीत नाहींत तरी प्रसंगविशेषीं तेही ती माहिती देतात असें पुढील लेखावरून दिसतें:—

शके सोळाशें तीन निश्चिती । संवत्सरासी नाम दुर्मति ॥
समर्थ तनू त्यागूनि प्रीति । समरस होती श्रीरामीं ॥ ९५ ॥
माघवद्य नवमीस । निर्गुण झाले रामदास ॥ ११४ ॥

संतविजय–अध्याय २५वा.

श्रीरामदासकृत

किष्किंधा*कांड प्रारंभ.

गणेशा ईशा हा परेशा उदारा । सुरेशा नरेशा सदा सौख्यकारा ॥
मनीं चिंतितां कामना पूरताती । असे सत्य नेमस्त माझी प्रचीती ॥ १ ॥
नमो शारदा सर्व संगीत मूर्ति । महा हंस-लीला कळा सर्व कर्ती ॥
जयाला दया देतसे स्फूर्ति फुटे । बहु घोर संसारिचें मूळ तुटे ॥ २ ॥
नमो साधुसंतां महंतां महंतां । सदा निश्चयो वीतरागी पतंता ॥
भवीं बूडतां दीन तात्काळ काढी । तया वर्णवेना मला बुद्धि थोडी ॥ ३
अनिर्वाच्य वाचेसि कैसें वदावें । अतर्क्यासि तर्कें कसें आकळावें ॥
अवीनाश कोंदाटलें सर्व ठायीं । मुढा ज्ञान होतां चि त्या स्वामिपायीं ॥ ४
नमो रामराया कथा रंग राया । बहू वर्णितां स्फूर्ति दे देवराया ॥
मुनी-काव्य हें भव्य-शोकापहारी । हरा मानसीं व्यास हा सौख्यकारी ॥ ५
चरित्रे रघूनाथजीचीं अपारें । मनोरम्य विस्तारलीं सौख्यकारें ॥
तयामाजि तू येक येकाक्षरासी । वदें पार नाहीं तया सुकृतासी ॥ ६ ॥
जगनाथ हा राम कैवल्य-दाता । घडे वीघडे सर्व याचीच सत्ता ॥
जनाचे मनीं हीत तें हेतु जाणें । परी वर्तवीतो भवीं थोर मानें ॥ ७ ॥
रघूनाथ लक्ष्मण आणि सीता । वनीं वास तीघांस निःशेष होता ॥
पुढें जानकी चोरिली रावणानें । बहू शोक केला रघूनायकानें ॥ ८ ॥
वनीं राम-लक्ष्मण हिंडताती । सिता रावणें चोरिली धुंडिताती ॥
अकस्मात तेव्हां सुचे राघवासी । विचार ह्मणे आदरें सुमित्रासी ॥ ९ ॥
ऋषीमूख माहागिरी पैल पाहे । कपीराज नीळांगि तेथें चि आहे ॥
कदाचीत त्या पूस आसेल ठाव । सुमित्रा तयालागिं वार्तू पुसावे ॥ १० ॥
चलावें समर्था ह्मणे ब्रह्मचारी । महावीर जाताति ते पंथहारी ॥
बहू झाड-खंडे प्रचंडे उदंडें । अखंडे अखंडें चि बंडें उदंडें ॥ ११ ॥
बहू घोर झाडी तयामाजि आले । त्वरे सर्व लघूनि पपांसि गेले ॥
तरू सुंदरू रम्य छाया बसाया । ह्मणे शेष याते चि या देवराया ॥ १२ ॥

---

* किष्किंधा जेथें होती तेथें हल्लीं अनागोंदी शहर आहे. हें तुंगभद्रेच्या कांठीं आहे.
१. प्रचीती (सं. प्रतीती)=अनुभव. २. वीतरागी=सोडिला आहे संसार ज्यांनीं असे.
३. अनिर्वाच्य=अवर्णनीय. ४. मुनीकाव्य=वाल्मिकी मुनीनें रचिलेलें रामायण. ५. कैवल्य=मोक्ष. ६. ऋषीमूख=हें एका पर्वताचें नांव. याचें शुद्ध संस्कृत रूप ऋष्यमूक असें आहे. ७. वार्तु=बातमी. ८. पपा=एका सरोवराचें नांव. ९. शेष=शेषाचा अवतार लक्ष्मण.

सुकूमार पायीं कदाही न चाले । बहू हिंडतां हिंडतां कष्ट जाले ॥
अशा कारणे राम पयीं निजेले । अकस्मात ते सुग्रिवें देखियेले ॥ १३ ॥
रूपें योगधारी मना सौख्यकारी । महावीर हा कोण कामा-धिकारी ॥
मनीं वाटतें वाळिनें धाडिले हे । भयाभीत होऊनि चक्कीत पाहे ॥ १४ ॥
हनूमंत बोले तया सुग्रिवासी । नव्हे हो तसे साक्ष येते मनासी ॥
कळेना लिळा दीसती सौख्यवासी । असें वाटतें साह्य आले तुह्मासी ॥ १५ ॥
तैं सुग्रीव बोले तरी जाय आतां । मनातील घेऊनिया बुद्धि आतां ॥
तया धाडिलें राम सौमित्र जेथे । स्वयें चालिला शीघ्र तो दूरि पथें ॥ १६ ॥
हनूमत दूरूनि येऊनि पाहे । सुमित्रासुतू सिद्ध तो बैसला हे ॥
रघूराय माडीवरी सौख्यकारी । पुढें बोलता जाहला तो वनारी ॥ १७ ॥
रूपें योग मूर्ति धनुर्बाण हातीं । वयें बाळलीला फिरा कां दिगतीं ॥
पुढें कोठ पर्यंत जाणे तुह्मांसी । अहा कोण ऐसे वदा निश्चयेशीं ॥ १८ ॥
कपी कोण तू पूससी कासयारे । मला सांग साकल्य तूं सर्व सारें ॥
प्रसंगीं फणी बोलतो तो स्वभावें । प्रितीं मारूती जाणवी सर्व भावें ॥ १९ ॥
प्रभू अंजनी माय या बा कपीची । पिता तत्वता वायु माझा तमाचो ॥
पुसाया तुम्हां सुग्रिवें पाठवीलें । समर्थाप्रती सर्व त्यां जाणवीलें ॥ २० ॥
प्रतीउत्तरें बोलता शेष जाला । कपी ऐक रे सागतों सर्व तूला ॥
जनीं सूर्य-वंशीं नृपाधीक राजे । बहू कीर्तिचा घोष अद्भूत गाजे ॥ २१ ॥
तयावंशिचे दोन हे बधु पाहें । रघूनाथ लक्ष्मूमणू नाव आहे ॥
पिता धाडिता जाहला त्यां वनासी । निघालों जनीं पंथि या सौख्यरासी ॥ २२ ॥
सदा सर्वदा संतसेवा घडावी । अखंडीत वृत्ती पदीं या जडावी ॥
सवें चालिलों आवडी राम जातां । जगन्माय ही जानकी विश्वमाता ॥ २३ ॥
वनीं वास तीघांस कीतेक काळीं । सिता रावणे चोरिली भूमिबाळी ॥
तये कारणें धुडितों लागवेगें । किती फीरतों शुद्धि कोठें न लागे ॥ २४ ॥
महावीर तुम्हीं धनुर्बाणधारी । करूं दीधली रावणा केंवि चोरी ॥
तया लागि तो शेष साकल्य बोले । न चाले चि येऊनि कापट्य केलें ॥ २५ ॥
सुवर्णाचिया त्या मृगालागि तेणें । चरायासि तैं धाडिलें रावणानें ॥
जगन्माय ती बोलली राघवासी । दिजे कंचुकी स्वामिनें आपणांसी ॥ २६ ॥
उठे शीघ्र धांवे मृगाच्याच पाठी । शरें मारि त्या राम कंदर्प-कोटी ॥
अकस्मात जाला ध्वनी घोष तेथें । मला धाडि श्री जानकी त्याच पथें ॥ २७ ॥

---

१० कामा-धिकारी=मदनाला धि कार करणारा म्हणजे अति रूपवान्. ११ वनारी=मारुती. १२. फणी=लक्ष्मण. १३. शुद्धि=शोध.

महाघोर गुंफा तये माजि सीता । त्वरें भोंवतीं घातली रेघ जातां ॥
पुढे रावणें याचकी वेष केला । तिथें भीक मागावया शीघ्र आला ॥ २८ ॥
न चाले चि कांहीं पुढे जाववेना । तया जानकीतें कदा नेववेना ॥
करूणास्वरें उत्तरें फार बोले । दयें घालितां भीक तत्काळ नेलें ॥ २९ ॥
मृगा मारिलें राघवें बाण-घातें । गुहा माजि येतां न देखे सितेतें ॥
जरी भेटता रावणू पापरूपी । नसे प्राप्ति ब्रह्मादिकां गोष्टि सोपी ॥ ३० ॥
महा विक्रमू राघवाचा कळेना । रणामाजि हो ठाण ज्याचें चळेना ॥
पुरूषार्थ सांगीतला सर्व कांहीं । वदे मागुती देखिलें त्यासि नाहीं ॥ ३१ ॥
जयें सर्व क्षेत्रास निर्धूत केलें । धरत्रीवरी नाव तें ही न चाले ॥
तया भार्गवा राघवें जिंकियेलें । कळेना तुला नेणसी तूं कपी रे ॥ ३२ ॥
हनूमत वीचारितो अंतरेंसीं । वयें बाळ लीला वदे विक्रमासी ॥
तरी यावरी वृक्ष घालूनि पाहूं । असे भाउनी झेलिला ऊर्ध्व बाहू ॥ ३३ ॥
बहू थोर झाडें झुबाडें चि खोडें । कपी मोडता जाहला तें कडाडें ॥
अकस्मात टाकी रघूनाथ जेथें । शरें शीघ्र वारी सुमित्रू तयांतें ॥ ३४ ॥
कपी मागुता मागुता थोरथोरें । बळें वृक्ष घेऊनियां भूभुकारें ॥
वरी टाकितां शेष वारी तयांतें । विचारी मनीं काय कीजे अशातें ॥ ३५ ॥
रघूनायकाला बहू झोंप आली । कपी मागुता मागुता वृक्ष घाली ॥
मया हालतां बोलता चालता ही । करी प्रेत्न नाना न चाले चि कांहीं ॥ ३६ ॥
खुणावी दटावी तयातें उठावी । पुढें मागुता वृक्ष पुन्हा उठावी ॥
धबाबां बहूसाल पाषाण टाकी । वरीच्यावरी वीर बाणें चि झोंकी ॥ ३७ ॥
बहू वृक्षपाषाण नाना परीचे । कडे टाकिले मोठमोठे गिरीचे ॥
परी अल्प रामावरी येउ देना । महावीर हा शेष लक्षीं चुकेना ॥ ३८ ॥
बहू वारितां वारितां ढीग जाले । गिरीचेपरी दूर होऊनि ठेले ॥
मनामाजि चक्कीत जाला वनारी । पुरावा करी तीतुका ही निवारी ॥ ३९ ॥
बहू घोष वीशेष कित्येक केले । कडाडा तरू मोडिले चूर केले ॥
न चाले कपीचे नसे वृक्ष माथा । नसे तूळणा तूळितां त्या समर्था ॥ ४० ॥
बहूसाल म्यां मानसीं गर्व केला । भला वीर सौमित्र तो देखियेला ॥
पहा एक तो धाकुटा वीर्य-सिंधू । प्रभू राम निद्रिस्त हा दीन बंधू ॥ ४१ ॥
कपी हीं उगा बैसला स्थीर राहे । महा वीर लक्षूमणू त्यासि पाहे ॥
दिनोद्धारणें सांग विश्रांति केली । प्रसंगीं उठाया तया वेळ आली ॥ ४२ ॥
रघूनायका लागिं जागर्ति जाली । कपी वृक्ष-माथ्यावरी दृष्टि गेली ॥

---

१४. क्षत्रास=क्षत्रियांना १५. लक्ष=निशाण. १६. दिनोद्धारणें=रामानें.

सुवर्णे कसी कांस वीराजताहे । सुमित्रा म्हणे राम आश्चर्य पाहें ॥ ४३ ॥
हनूमत ऐकूनि विस्मीत ठेला । वदे अंजनी तो चि हा स्वामि आला ॥
मनामाजि वीचारिलें आदेंरशीं । नमस्कार साष्टांग केला प्रभूसी ॥ ४४ ॥
पदीं मस्तकू ठेविला शीघ्र भावें । वरू दीधला स्वामि-देवाधिदेवें ॥
कृपाळूपणें राम बोले तयासी । कपी वज्रदेही चिरजीव होसी ॥ ४५ ॥
महा मस्तकीं हस्त सीतापतीचा । जयाच्या वरा यत्न नाहीं विधीचा ॥
शशी सूर्य तारा-गणू सृष्टि आहे । चिरजीव केलें सदा वज्रदेहें ॥ ४६ ॥
कपी-मानसीं सूख ऊदंड जालें । दया-सागरें राघवें थोर केलें ॥
बहूसाल आनंदला राम तोषें । कपी लाधला भाव त्याचा विशेषें ॥ ४७ ॥
पुढें मारुती स्तूति ऊदंड बोले । म्हणे धन्य की भाग्य हें दीन आलें ॥
परी हीन जे दीन त्यां उद्धरीलें । रघूनायका बीद साचार केलें ॥ ४८ ॥
दयाळा तुझीये दयेवीण कांहीं । महायत्न केले तुझी भेट नाहीं ॥
परी स्वप्नसें भासतें या मनाला । नसे पुण्य कीं सौख्य जालें दिनाला ॥ ४९ ॥
प्रभू अंजनीला पुसे लागवेगें । पुढें अंजनी सर्व ही खूण सांगे ॥
तुझी कास जाणेल तो स्वामि तूझा । तयारंभिं ऊतावळा प्राण माझा ॥ ५० ॥
गिरी-शीखरें थोरथोरें अपारें । वनें भूवनें पावनें सौख्यकारें ॥
बहू हिंडलों धुंडिलें बोळखाया । परी दीससी तूं न गा देवराया ॥ ५१ ॥
बहू आवडी तांतडी लोचनाला । वदे कार्य कांहीं कळेना जनाला ॥
अवस्था मनीं आसतां प्राप्ति नाहीं । न वाटे समर्था प्रभू गोड कांहीं ॥ ५२ ॥
अकस्मात ते मात कित्येक काळीं । प्रभू राम आला ऋषी राज-मेळीं ॥
अहल्या पदीं दिव्य होऊनि गेली । समर्था बहू कीर्ति विख्यात जाली ॥ ५३ ॥
अहा सत्य हें वाटलें सौख्य जीवा । उभा राहु पाहे अता पूर्व ठेवा ॥
परी अतरीं धीर केला धरेना । बहूसाल वीयोग पापी सरेना ॥ ५४ ॥
पहाया समर्था बहू यत्न केला । नव्हे साध्यता सर्व ही व्यर्थ गेला ॥
अतां पूर आला कृपेचा दयाळा । तरी प्राण हा सर्व ही तृप्त झाला ॥ ५५ ॥
यथार्थें चि वाक्या वदे तो वनारी । कृपा- उत्तरें सौख्य दे रावणारी ॥
बहू गोड वाणी समाधान केलें । प्रसंगी कपीला सुधा पान* झाले ॥ ५६ ॥
पुढें शेष-पायांवरी शीघ्र माथा । त्वरें ठेवितां ऊठवी राम-भ्राता ॥
बहूता परी उत्तरें गौरवीला । कपी मानसीं हर्ष ऊदंड जाला ॥ ५७ ॥
पुढें राघवालागिं सौमित्र सांगे । कपी सुग्रिवाचा गिरी पैल शृंगें ॥
तयें धाडिलें यासि शुद्धीस आहे । पुसावा तया लागिं तो राम बाहे ॥ ५८ ॥

१७. सुवर्ण=भरजरी पीतांबर * 'स्तवपान' पा० भे०.

कसा गा कपी तो कपीराज कोठें । कसा शीघ्र आम्हांसि येऊनि भेटे ॥
सिता ठाउकी कीं तया लागिं नाहीं । प्रतीउत्तरू बोलतो भीम देही ॥ ५९ ॥
हनूमत बोले पुसावें तयाला । श्रुता ती मला नाहिं वार्ता दयाळा ॥
परी वर्तमानासि तो दीनबंधू । म्हणे काय रे काय रे सौख्यसिंधू ॥ ६० ॥
महाभीम बोले रघूनायकासी । करा सौख्य तें आदरें सुग्रिवासी ॥
करी सर्व ही साह्यता तो स्वभावें । परी साह्य आधीं तयाचें करावें ॥ ६१ ॥
त्वरें जाय घेऊनि ये त्यासि आतां । भयाभीत होऊं नको सोडिं चिंता ॥
म्हणावें तुझें ऊसणे सर्व घेतों । पुढें राज्य कांता तुझी तूज देतों ॥ ६२ ॥
उडाला कपी साक्षपें भीम-रूपी । त्वरें सुग्रिवा सर्व वार्ता समर्पी ॥
बरा काळ आला तुझा भोग गेला । भले सागतो भेट त्या राघवाला ॥ ६३ ॥
महावीर हे धीर मोठे प्रतापी । रणीं भीडतां दीसती काळरूपी ॥
तयाचे पुढें वाळि तो काय कीती । तुला साह्य होती पहावी प्रचीती ॥ ६४ ॥
महा विक्रमू सांगसी थोर त्याचा । नसे अल्प ही लेश तो दूरिताचा ॥
तरी त्यासि येथे चि घेऊनि यावें । मनांतील दीसेल सर्व स्वभावें ॥ ६५ ॥
पुन्हा अंजनी-सूत येऊनि पाहे । रघूनाथ लक्षूमणू बैसलाहे ॥
समर्था दिना लागीं ह्या थोर कीजे । उदासीन त्या सुग्रिवाला न कीजे ॥ ६६ ॥
दयाळू म्हणे गा बरें जाउ आता । त्वरें चालिला त्या गुहाच्यानि पथा ॥
हनूमत जाऊनि साकल्य सांगे । त्वरे बाहिरी येतसे लागवेगें ॥ ६७ ॥
अलंकार भांगार[१८] त्या जानकीचा । बहू रम्य लावण्य नाना परीचा ॥
दशग्रीव लंकेसि नेते प्रसंगीं । जगन्माउली भूषणें सर्व त्यागी ॥ ६८ ॥
अकस्मात ते सुग्रिवा प्राप्त झाले । गुहामाजि पेटींत घालूनि ठेले ॥
प्रसंगीं रघूनाथ-भेटी निघाले । अलंकार घेऊनि सन्मूख आले ॥ ६९ ॥
अती आदरें भेटला राघवासी । नमस्कार साष्टांग केला प्रभूसी ॥
कृपाळूपणें राघवें ऊठवीला । सुमित्रा-सुतेंही बहू गौरवीला ॥ ७० ॥
पुढें बैसले सर्व ही स्वस्थ झाले । अती आदरें राम मजूळ बोले ॥
तुला आणि वाळीस वीरोध जाला । कशा कारणे काय अन्याय केला ॥ ७१ ॥
कृपाळूपणें ऐक तू रामराजा । कपीराज बोले यथार्थेंचि वोजा ॥
बहू राक्षसू थोर मायावि आला । तये वाळिशीं थोर संग्राम केला ॥ ७२ ॥
बहू झुंजता झुंजता तो पळाला । महा एक गूहे मध्यें शीघ्र गेला ॥
तया पाठिशीं धावला शीघ्र वाळी । मला ठेविले रक्षणा तेंचि काळीं ॥ ७३ ॥
पुढे युद्ध दोघासि ऊदंड झालें । बहू रक्त तें मास बाहेर आलें ॥

---

१८. भांगार—सोनें (हा कानडी भाषेंत शब्द प्रसिद्ध आहे)

प्रसंगीं तये घोष अद्भुत जाला । मला भासले इद्र-सूंतू निमाला ॥ ७४ ॥
तया ऊपरी कर्म म्यां साग केलें । पुरी माजि सर्वांस हें जाणवीलें ॥
प्रधानीं समस्तीं मला राय केला । पुढें येक संवत्सरे वाळि आला ॥ ७५ ॥
तयें देखिलें राज्यधारी प्रसंगे । बहू क्षोभला धांवला लागवेगें ॥
मला शीघ्र ताडिल्लें थोर हातें । पळालो त्वरें चालवेना जिवितें ॥ ७६ ॥
कृपाळूपणें पूसिलें राघवानें । तुला ये स्थळीं सोडिलें का तयानें ॥
रवीसूंत साकल्य सागे प्रभूला । वरी ना च रे तो ऋषी-शाप जाला ॥ ७७ ।
ऋषी कोण तो कां तयें शापियेलें । कपीसुग्रिवातें रघूराज बोले ॥
प्रसंगीं कथा मूळपासूनि सांगे । दिनानाथ साकल्य पूसे प्रसगें ॥ ७८ ॥
महा स्थूळ अद्भूत राक्षेस होता । बहू थोर म्हैसा सदा रूप-धर्ता ॥
तया दुंदुभी नाम ते देव-राया । नसे तूळितां दूसरा त्या तुळाया ॥ ७९ ॥
अती मातला गर्व पोटीं न साहे । समुद्रासि जाऊनि युद्धासि बाहे ॥
भयें भूलला सिंधु बाहेर आला । बहू रत्न देऊनि सतोषवीला ॥ ८० ॥
म्हणों लागला सागरू पैल पाहें । महाचंड युद्धासि तो थोर आहे ॥
तु पाहीं वहू मानसीं गर्व केला । तेयें लौकरी नाथ झुजेल तूला ॥ ८१ ॥
पुढें दुंदुभी पर्वतालागिं सांगे । महा थोर पाषाण लोटीत वेगें ॥
गिरी ही तया लीन होऊनि आला । बहू स्तूति बोलोनि आनदवीला ॥ ८२ ॥
महापर्वतू राक्षसा लागिं सागे । बळी वाळि प्रख्यात हो पैल वागे ॥
समक्षा तुझी तो चि तो पूरवीता । तेथें जाय तू जाय गा शीघ्र आतां ॥ ८३ ।
पुढें वीर किंष्किध-पूरास आला । समाचार शीघ्रीत जाला कपीला ॥
रणा दारूणा माजि दोघे बळाचे । महा प्रौढ युद्धू तये दुंदुभीचें ॥ ८४ ॥
बळें भांडतां भाडता थोर म्हैसा । तया लाथ मारी कपी काळ जैसा ॥
पदें हाणता देह तो चूर जाला । अकस्मात ऊडोनि येथें चि आला ॥ ८५ ।
तपस्वी मुनी बैसला ध्यानकर्ता । तदा येक नेमें चि सामर्थ्य धर्ता ॥
तयें देखिला पर्वतू रक्तमेदा । मैंतगू मनीं पावला थोर खेदा ॥ ८६ ॥
असा तो कसा कोण तो मातलाहे । तया लागिं हा शाप माझा चि आहे ॥
ऋषी पर्वतीं येत वेळे तयाला । क्षयो प्राप्त होईल नेमस्त त्याला ॥ ८७ ॥
म्हणोनी समर्था तया येववेना । किती जाहले ची तरी मारवेना ॥
कृपाळूपणें साह्य माझें करावे । दयासागरा दीन ते उद्धरावे ॥ ८८ ॥
निराधार आधार काही च नाहीं । बहू गांजलों पीडलो थोर काहीं ॥
नये बोलता काय सांगूनि कोणा । वदो काय मूखें अती दैन्यवाणा ॥ ८९ ॥

---

१९. इद्रसुत=वाळी २०. रविसुत=सुग्रीव २१. मतग=मातगऋषि

जया सांगणे तो तया भीत आहे । महा क्रूर कोणी च तो ही न राहे ॥
प्रसंगे मला जोडले पाय तूझे । + + + + + + + ॥ ९०* ॥
तुझा पार आपार कोणा कळेना । कसा मीं स्तवूं बुद्धि माझी वळेना ॥
तरी सर्व जाणूनियां अंतरींचें । मनीं चिंतिले पूरवावें दिनाचे ॥ ९१ ॥
दया-सागरें राघवें धीर दीला । परी सर्वथा धीर येना कपीला ॥
कपीचें महा थोर सामर्थ्य आहे । तयाचे पुढे काळ ऊभा न राहे ॥ ९२ ॥
तया दुंदुभीचें मढें पैल पाहें । समर्था गिरीतुल्य तें दीसताहे ॥
असें झोंकि किष्किंधेहुनी च लाते । दुजा कोण द्याया तया साम्यतेतें ॥ ९३ ॥
दिसे कोटि-कंदर्प-लावण्य साजे । पुढें देखतां सौख्य ऊदंड माजे ॥
जुना घोर कर्कोट तो वाळि आहे । तयालागिं जिंकावया कोण आहे ॥ ९४ ॥
पुढें राघवें दुंदुभीच्या मढयाला । पदें ताडिलें धाडिलें सागराला ॥
तयें जाहले सौख्य ते सुग्रिवासीं । वदे आदरें मागुते या प्रभूसी ॥ ९५ ॥
तधीं रक्त मांसें बहू स्थूळ होतें । अतां सूक्ष्मता प्राप्त झाली तयातें ॥
अशानें कदा वाळि तो जिंकवेना । समर्था प्रभू मानसीं धीर येना ॥ ९६ ॥
प्रभू ताड हे सप्त वीतड आहे । तया येक बाणेंचि भेदूनि पाहें ॥
जरी भेदिले छेदिले ते प्रसंगीं । समर्था तरी वाळिसी जिंकिसी कीं ॥ ९७ ॥
पुढें ते कडी वीकडी ताड आहे । रघूनाथ लक्ष्मणा लागिं बाहे ॥
पदें वाम अंगुष्ट तो रेटियेला । तेणें सप्त मेळा बरा नीट जाला ॥ ९८ ॥
पुढें राघवें शीघ्र चंद्रार्ध-बाणें । बळें छेदिला ताड मांडूनि ठाणें ॥
गिरी-शृंग भेदूनि पृथ्वींत गेला । पुरे धांव पूरूनि भौता निघाला ॥ ९९ ॥
रवी-सूत आनंदला हो मनाला । अती निश्चयो वाटला त्या कपीला ॥
कृपाळूपणें राम बोले तयासी । अतां जायगा झुंज तू त्या कपीशीं ॥ १०० ॥
पुढें वीर सुग्रीव युद्धासि गेला । कडाडीत तो ज्येष्ठ बाहेर आला ॥
तुला काय कोठूनि सामर्थ्य आलें । परी पावसी मृत्यु वाईट केलें ॥ १०१ ॥
अतां साह्य बोलें विरें थाप मारी । तयाकारणें सुग्रीव नेटे धिकारी ॥
गिरी थोरला टाकिला वाळिमाथा । तयें वारिला शीघ्र हाणूनि लाता ॥ १०२ ॥
पुढे पाडिला भूतळीं सुग्रिवासी । कठोरें करें ताडिलें बांधवासी ॥
रवीसूत खालीं वरी वाळि आहे । रघूराज दूरूनि लक्षीत आहे ॥ १०३ ॥
कळेना रिपू कोण त्याला वधावे । दिसे सारिखा सारिखा त्यासि भावे ॥
रघूनंदनें धीर केला प्रसंगीं । विरू सुग्रिवू तो पळे लागवेगीं ॥ १०४ ॥
वदे राघवालागिं हे काय केलें । दयासागरें कां मला मोकलीलें ॥

---

* 'प्रभो पूरवावें तुवां कोड माझें' ? २२. कर्कोट=सर्प.

तुम्हांलागिं सांगीतलें सर्व होतें । तुम्हां देखतां ताडिकें मुष्टिघातें ॥ १०५ ॥
वदे रामराना विरा ऐक बोला । कळेना चि तो कोण शत्रू चि तूझा ॥
अकस्मात तूला चि लागेल जेव्हां । न चाले पुढें सर्वथा यत्न तेव्हा ॥ १०६ ॥
तया कारणें धीर ऊदंड केला । रघूनायकें हार त्या लागिं दीला ॥
गळां हार त्याला कपी खूण जाली । कपी जाय गा मागुता धांव घाली ॥ १०७ ॥
बहूतां परी धाविलें सुग्रिवासी । गिरीशृंग घेऊनि धावे त्वरेशीं ॥
उठे शक्रसूतू तयालागिं तारा । न जावें ह्मणे येत नाहीं विचारा ॥ १०८ ॥
प्रितीपात्र हा अंगदू सांगताहे । कपीलागिं तो जाहला राम साहे ॥
समर्था तरी कासया लागिं जावें । असें जालिया येश नाहीं स्वभावें ॥ १०९ ॥
रघूनाथ हा थोर माहाप्रतापी । अनाथासि देखूनि कृपा समर्पी ॥
तयाशी कदां झुजतां पूरवेना । पुढें देखता धीर पोटीं धरेना ॥ ११० ॥
न माने तया सागतां गर्व केला । बहूसाल वाळीस तो क्रोध आला ॥
म्हणे ऐकतों रे दशग्रीव आला । तयें चोरिलें कीं प्रिये जानकीला ॥ १११ ॥
वधू कारणें सुग्रिवा मेळवीतो । तयाचे शरें आमुचा प्राण जातो ॥
असें हें घडो पाहतें ते चि काळीं । गिरीशृग ते राहती अतराळीं ॥ ११२ ॥
अशी तूं कशी सागसी या भयाला । कसा कोण मी दीसतों वाळि तूला ॥
बळें पालथें या भुगोळास घालीं । करें पोकळीमाजि ब्रह्मांड झेलीं ॥ ११३ ॥
निघाला बळी दीधली हाक मोठी । दिशा दिग्गजां जाहली थोर आटी ॥
महा पुच्छ ऊभारिले सव्य बाहो । बहूसाल कोपिन्नला तप्त देहो ॥ ११४ ॥
अकस्मात तो वाळि सुग्रीव ताडी । बहू कोपला थोर पोटीं कडाडी ॥
गळां हार तो मार वेगीं चुकावी । तया शेष देखोनि माथा तुकावी ॥ ११५ ॥
बहू कोपला तापला थोर तापा । पुन्हा मागुता ताडिला वज्रथापा ॥
तळीं घातलें शीघ्र त्या सुग्रीवासी । रघूराज दूरूनि लक्षी तयासी ॥ ११६ ॥
पुढें सज्जिलें चाप चद्रार्धबाणें । भलें लक्षिलें वक्ष तें वज्रठाणें ॥
तया वाळिला मूर्छना थोर आली । निचेष्टीत भूमीवरी आग घाली ॥ ११७ ॥
बहूसाल त्या सुग्रिवें शोक केला । सुकूमार कूमार तो शीघ्र आला ॥
पुढें शीघ्र वार्ता पुरी माजि गेली । अकस्मात तारा भुमी अग घाली ॥ ११८ ॥
नव्हे धीर डोळा बहू नीर लोटे । पिटी भाल हो आजि कल्पांत वाटे ॥
त्वरें धाव नारायणा मासि पाहें । महावीर तो वाळि मुर्छीत आहे ॥ ११९ ॥
समर्था मला कासया मोकलीलें । बहू सूख मागील ते आठवीलें ॥
अहारे अहा असें काय झालें । कसें पूर्व सचीत टाकूनि आलें ॥ १२० ॥

---

२३. तारा=वाळीच्या स्त्रीचें नांव.

अग्रतः प्रेषितस्तेन शूरो होळकराभिधः ॥
उदग्दिग्राजराजानां राज्ञीरजयदाशु सः[२९] ६२ ॥
प्राप्य तीरं चलन्नीरं रेवाया द्विजराडसौ ॥
ज्वरातुरः सन् शत्रूणां कालः कालवशं ययौ[३०] ॥ ६३ ॥
पाणिवह्निरसनिशाकरोन्मिते शालिवाहनशके प्रधानपः
नर्मदामधिवसन्तनुं जहौ दीनविप्रजनपालनक्षमः ॥ *
राणुः स्थाणुपदाब्जपूजनपरः कश्चित्कुशाग्राग्रधी-
र्बालः पंकजभूपदोद्भवजनुर्धर्मं निजं चिन्तयन् ॥
आगत्य द्विजराजवाजिसचिवं भक्त्या सिषेवे सदा
राजाधीश्वरशाहुबाहुजकृपापात्रं सुगोत्रं प्रभुम्[३१] ॥ ६४ ॥
प्रधानाधिपती रात्रावेकदागात्रृपगृहान् ॥
उपानहौ प्रगृह्यास्य बहिस्तस्थौ स बालकः ॥ ६५ ॥

अग्रतइति तेन बाजिराजेन अग्रतः अग्रे प्रेषितः शूरः होळकराभिधः होळकरोपनामा सः मल्लारिः उदीचा चासौदिक् च उदग्दिक् । पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना पुंवद्भावः । उदग्दिशि राजराजाः राजाधीशाः । राजाहः सखिभ्यष्टच् । तेषां राज्ञीः पत्नीः आशु शीघ्रं अजयत् ॥ ६२ ॥

प्राप्येति । शत्रोः कालः सः स्वयं चलत् चंचल नीरं यस्मिन् तच्चलन्नीरं रेवायाः नर्मदायाः तीरं प्राप्य ज्वरेण आतुरः अभिभूतः सन् कंचित् काल वसन् कालवशं मरण ययौ प्राप्त ॥ ६३ ॥

अथ सिंहावलोकनेन तस्यैव सेनाधिपतेश्चरित्र तद्वंशचरित्र चाह यावत्समाप्ति । राणुरिति । स्थाणोः शिवस्य । स्थाणू रुद्र उमापतिरित्यमर । पदाब्ज तस्य पूजन तत्र परः आसक्त । कुशस्य अग्र कुशाग्र अतिसूक्ष्मेत्यर्थः । कुशाग्राग्रमिवधीर्यस्य सः । पंकजभूर्ब्रह्मा तस्य पदं चरणः तदुद्भव शूद्र. । पद्भ्यां शूद्रो अजायतेति श्रुते. । तस्माज्जनुर्जनन यस्य तथोक्त. कश्चिद्राणुर्नाम बालः निज धर्मं विप्रसेवारूपं चिंतयन् सन् । राज्ञां अधीश्वरः शाहुः तत्सज्ञो यः बाहुज. क्षत्रिय तस्य कृपाया. पात्रं । गा पृथ्वीं त्रायतेऽसौ गोत्रः । शोभनश्चासौ गोत्रश्च सुगोत्रः त । यद्वा अपत्य पौत्रप्रभृतिगोत्रमिति पाणिनिसकेतित पौत्रप्रभृति अपत्य शोभन

---

२९ 'अग्रत प्रेषयामासस्वहोळकरसज्ञितम् । उदीच सदिश गत्वातत्रत्यानजयत्परान् ' ॥ पा० भे०. ३०. 'स्वय रेवातट प्राप्य ज्वरेणातीवपीडित । तत्रैवन्यवसत्कचत्काल कालवशगत '। पा० भे० ३१ 'राणोजीतिसुत कश्चिच्छूद्रजातिसमुद्भव , विप्रसेवापरो धर्म शूद्रस्येति द्विजोत्तमान् ॥ शुश्रूषितेवेनत्यागी शुचि चास्माद्विचितयन् नयेनविनयेनापि शमेनच समन्वित. पा० भे० * अधिकोऽयश्लोक क्वचित्

उरोधृतसुपादुकं दृढतरं शयानं चिरं
विलोक्य सचिवाधिपः समुपहर्तुमैते यदा ॥
शशाक न तदा शिशुर्बलवता समुत्थापितो
निधाय पुर एव ते स्वयमपि प्रभोस्तस्थिवान् ॥ ६६ ॥
तदाप्रभृति बालेऽस्मिन्नस्य प्रीतिरवर्धत
गुणिन्येव गुणज्ञानां पक्षपातो न पामरे ॥ ६७ ॥
शौर्यौदार्यसमायुक्तं तं दासं विनयान्वितं
उदीचीं प्रेषयामास ससैन्यं राजकार्यकृत् ॥
सिंदेनामधरो ज्योतिःपादद्वन्द्वनिषेवकः ॥
उदीचीं स दिशं जित्वा सर्वं राज्ञे करं ददौ ॥ ६८ ॥
राणुर्वीरो दारितारातिराशिर्दाता दीनप्राणिरक्षाप्रवीणः ॥
वीणावाद्यारञ्जितस्वान्तवृत्तिर्वृत्त्याहीनं विप्रेष्वकार्षीत् ॥६९॥

गोत्र यस्येति सुगोत्रः त प्रभु निग्रहानुग्रहसमर्थं । द्विजराजो यः बाजिनामा सचिवः प्रधानः त आगत्य सिषेवे सेवितवान् ॥ ६४ ॥

प्रधानेति । प्रधानाना अधिपतिः बाजिराजः एकदा एकस्मिन् दिवसे रात्रौ नृपस्य शाहोः गृहान् प्रासादं अगात् । सः बालकः अस्य बाजिराजस्य उपनह्येते ते उपानहौ पादत्राणे । उपपूर्वात् नहबन्धने अस्मात्क्विप् दीर्घश्च । प्रगृह्य बहिः तस्थौ ॥ ६५ ॥

उरइति । सचिवाना अधिपः बाजिराजः दृढतरं यथा स्यात् तथा उरसि धृते सुपादुके येन त उरोधृतसुपादुकं चिरं शयानं बालं विलोक्य ते पादुके समुपहर्तुं यदा न शशाक तदा बलवता बलिष्ठेन अन्येनेत्यर्थः । समुत्थापितः अतिप्रयासेन मन्याधः करं दत्वा उत्थापित इत्यर्थः । सः शिशुः ते पादुके प्रभोः पुर एव नत्वन्यत्र निधाय स्वयमपि पुरः तस्थिवान् अतिष्ठत् ॥ ६६–६७ ॥

दक्षिणस्या करवीरसमीपे स्थिता कुलदेवता ज्योतिः ॥ ६८ ॥

राणुरिति । दारिताः अरातीनां शत्रूणा राशयो येन स दारितारातिराशिः दाता दीनाः ये प्राणिनः तेषा रक्षाया रक्षणे प्रवीणश्चतुरः वीणारूप यद्वाद्य तेन आसमन्ताद्रञ्जिता स्वान्तस्य मनसः वृत्तिः येन तथोक्तः एतेन गानकलाभिज्ञ इतिदर्शित ।

३२ उरोधृतपदत्राण शिरयेनिद्राविमोहित प्रधानस्तादृश दृष्ट्वा हस्ताते हर्तुमुद्यत । नैवाशक्नोद्यदा तु यत्नेनोत्थापयच्छिशुन् । उत्थित स प्रधानस्य स्थापयामास ते पुर ॥" पा० भे०. ३३ अधिकोय श्लोक कचित् । ३४. शिन्दे इत्यभिधायकः [illegible] पा० भे०. ३५ 'मारिता ' पा० भे०

जित्वा सर्वामुत्तरां तारितस्वः स्वीयाचारैश्चारदृग्दीर्घदर्शी
कीर्तिं भूमौ राजसिंहस्य तस्य तन्वन्नासीदुत्तरस्यां स तस्याम् ॥ ७० ॥
तस्माज्जज्ञे माधवो वीरवर्यो योऽसौ सर्वं भूतलं निर्जिगाय ॥
म्लेच्छान्हूणान्बर्बरान्दुर्विनीतान्हत्वा राज्यं कण्टकोनं चकार ॥ ७१ ॥
कामादीनामान्तराणां रिपूणां शास्ता हन्ता बाह्यशत्रुव्रजस्य ॥
स्वीयैः स्वच्छैर्यः प्रतापैर्विरेजे भूमावस्यां राजकीर्तिं वितन्वन् ॥ ७२ ॥
तस्मिन्वंशे तादृशो नैव जज्ञे कश्चिन्नैवं जायते वा कदापि
स्नानं पानं जान्हवीवारिणो यो नित्यं चक्रे दूरदेशस्थितोऽपि[३६] ॥
यदीयपाणिस्थितखड्गधारां मन्येऽतुलां कल्पलतां यतः सा ॥
मर्त्यानमर्त्यान्विदधाति शत्रून्कुप्येतरच्चापि धनं प्रसूते ॥ ७३ ॥
नारिभिः परनारीभिः पृष्ठं स्पृष्टमुरःस्थलम् ॥
अदर्शि गोपवनिताप्रियभक्तस्य यस्य च ॥ ७४ ॥
यदीयकरगा खड्गधारा भागीरथी ध्रुवम् ॥
पापा अपि परे यस्याः स्पर्शनाद्यान्ति दिव्यताम् ॥ ७५ ॥

राणुर्नाम वीरः वृत्त्या उपजीविकया हीनेषु विप्रेषु वृत्तिं उपजीविकां अकार्षीत् कृतवान् ॥ ६९ ॥

जित्वेति । स्वीयैः स्वकीयैः आचारैः आचरणैः कर्मभिरिति यावत् । तारिताः स्वे स्वकीयाः येन तथोक्तः चारा एव दृक् यस्य । दीर्घं पश्यतीति दीर्घदर्शी सः राणुर्नाम वीरः तस्य शाहोः तस्या उत्तरस्यां कीर्तिं तन्वन् विस्तारयन् सन् आसीत् ॥ ७० ॥

अथ तदीय वंशं तद्वंश्यानां चरितं चासमाप्तेराह । तस्मादिति । तस्मात् राणुनाम्नः माधव जज्ञे । कंटकैः शत्रुभिः ऊनं कंटकोनं चकार कृतवान् ॥ ७१ ॥

कामादीनामिति । अंतरे शरीरे भवा. आंतराः तेषां कामादीनां शास्ता । बहिर्भवा. बाह्याः ये शत्रवः तेषां व्रजस्य हंता । शेषं सुगमं ॥ ७२ ॥

अथ माधवमेववर्णयति यदीयेत्यादिभिः षड्भिः । यदीयेति । अहमितिशेषः अतुलां अनुपमां यदीयपाणिस्थितखड्गधारां कल्पलतां मन्ये यतः सा मर्त्यान् शत्रून् अमर्त्यान् देवान् विदधाति । कुप्येतरच्चापिधनं प्रसूते स. माधवः वीरराट् जयतीति षष्ठेनान्वयः ॥ ७३ ॥

नारिभिरिति । अरिभिः गोपवनिताप्रियः श्रीकृष्णः तस्य भक्तस्य यस्य भूपतेः पृष्ठं नादर्शि न दृष्टं । परेषां अन्येषां नारीभिः उरस्थलं न स्पृष्टं ॥ ७४ ॥

यदीयेति । यस्या य यदीयः यदीयश्चासौ करश्च यदीयकरः यदीयकरं गच्छतीति

---

३६ अधिकोयं श्लोकः क्वचित्

यस्मिंस्तुरङ्गमधिरोहति देवराजः
प्रस्थापयत्यखिलयानवराणि सद्यः ॥
दिव्याङ्गना अपि विभूषणभूषिताश्च
माल्यानि कल्पतरुजानि महाधनानि ॥ ७६ ॥
यस्मिन्खड्गकरे तुरङ्गमगतेऽसंख्याश्ववाहैर्युते
स्वस्थानं प्रविहाय निर्गतवति प्रद्योतनः कंपते ॥
शत्रूणां निचयः स्वमण्डलयुतः शेषोऽपि पातालके
राजाधीश्वरवन्द्यवन्दितपदद्वंद्वे द्विजस्वस्तरौ ॥ ७७ ॥
युद्धे योऽर्जुनवद्रिपौ रविजवद्गाने तु गन्धर्ववद्-
वित्ते यक्षकुलेशवज्जनकवद्दीने नये धर्मवत् ॥
पत्न्यां चापि गिरीशवद्वितरणे यः कर्णवत्काव्यवद्
बुद्धौ भूपवरार्चितो विजयते श्रीमाधवो वीरराट् ॥ ७८ ॥

यदीयकरगा खड्गधारा भागिरथी भुव मन्ये । यतः पापाअपि पापर्वतोपि परे शत्रव यस्याः स्पर्शनात् दिवि भवा दिव्याः दिव्यानां भावः दिव्यता तां देवत्वं यातिं गच्छति ॥ ७५ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् माधवे तुरगं अधिरोहति सति देवराजः इंद्रः अखिलानि यानि यानवराणि विमानानि तानि विभूषणै. विभूषिता दिव्यागनाः अप्सरसः महाधनानि माल्यानि पुष्पाणि सद्यः तत्काल प्रस्थापयति । अय पलायमानं दीनं शरणागत च न हंति समरे अग्रत. युध्यमानमेव हंति तस्मादिंद्र एतेन हताना वीराणामानयनार्थं विमानादीनि प्रेषयतीत्यर्थ· ॥ ७६ ॥

यस्मिन्निति । राजाधीश्वराणां वद्याः तैः वंदित पादपद्मं यस्य तस्मिन् द्विजानां स्वस्तरौ कल्पवृक्षे असख्याश्ववाहैर्युते खड्गकरे तुरगमगते यस्मिन् स्वस्थान स्वाश्रितदेश प्रविहाय प्रस्थितवति सति प्रद्योतन. सूर्यः । प्रद्योतनो दिनमणिरि त्यमरः । कपते स्वमडलभयादितिभावः । स्वमंडलयुतः शत्रूणां निचयः कंपते । कोशसैन्यादिराहित्यादितिभाव· । पातालमेव पातालक तस्मिन् पातालके । स्वार्थे कः । शेषोपि कंपते । असख्यातसैन्यभारादिति भावः ॥ ७७ ॥

युद्धे इति य युद्धे अर्जुनेन तुल्य अर्जुनवत् । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वति प्रत्ययः । एवमग्रेपि । रिपौ रविजेन तुल्य रविजवत् यमवत् गानेतु । गंधर्ववत् वित्ते यक्षकुलेशवत् कुबेरवत् दीने जनकवत् नयेधर्मवत् पत्न्याचापि गिरीशवत् सांबवत् वितरणे दाने कर्णवत् य बुद्धौ काव्यवत् शुक्रवत् भूपवरै अर्चितः सः श्रीमाधव· वीरराट् जयति ॥ ७८-७९ ॥

गुणेषु लुब्धाः सकलाः कलास्तं सिषेविरे दास्यमुपेत्य भूपम्
संपत्तिरेनं युवतीव भेजे रुष्टा विपच्छत्रुगृहे जगाम ॥ ७९ ॥
तत्सूनुर्हरिनन्दनेन सदृशः शीलेन धर्म्येण यो
धर्मं भूपवरं जिगाय यशसा यः पूरयामास गाम् ॥
यः शत्रुव्रजकक्षमक्षतयशा युद्धेऽदहद्भूपराट्
श्रीमान्दौलतनामभाग्विजयते राजाधिराजः सुधीः ॥ ८० ॥
तन्मंत्री शशिवंशभूषणमणिः श्रीकृष्णपादार्चन-
प्राप्तश्रीः श्रितताप्वारणचयप्रध्वंससिंहः सुधीः ॥
विद्वद्वर्यमनोगतार्थरचनासंपूर्तिकल्पद्रुमो
दीनांधादिदयापरो विजयते शिष्टाग्रणीर्धार्मिकः ॥
कीर्त्या येन महीतलं कवलितं भूत्याऽखिलं भूतलं
दानेनाखिलविप्रमंडलमथो शत्रुः प्रतापानलैः ॥
देहः पुण्यचयेन बुद्धिसचिवो ज्ञानेन चालिंगितः
सोयं दौलतराजमंत्रिमहितः शिष्टाग्रणीराजते ॥
वाचं कल्पलतां मन्ये यदीयां यन्मुखोद्गता ॥
स्वर्णराशीन् रूप्यराशीन् रत्नराशीन्फलत्यलम् ॥
सहस्रशो द्विजा यस्य गेहे पायससंयुतान् ॥
लड्डुकान् मण्डकान्नित्यं भुजते तुष्टमानसाः ॥*
सोऽयं यन्त्रवराद्यनिर्जितरिपुव्रातो व्रती घोटकि-
व्राजापूरितभूतलोऽखिलमहीदेवालिकल्पद्रुमः ॥
दीनान्धव्रजपालनोऽहितमहाखड्गोऽवनीपालको-
ष्णीषोद्धर्तिसुमाल्यरञ्जितपदो वर्वर्ति सर्वोपरि ॥ ८१ ॥

तदिति । हरेः इंद्रस्य य नंदनः पुत्रः अर्जुनः तेन सदृशः । यद्वा हरेः सूर्यस्य नंदनेन कर्णेन सदृशः । यद्वा हरेः विष्णोः नंदनेन मदनेन सदृशः । यद्वा हरेः इंद्रस्य नंदनेन जयंतेन सदृशः । यद्वा हरेः वायोः नंदनेन भीमेन हनुमता वा सदृशः । यद्वा हरेः चंद्रस्य नंदनेन बुधेन सदृशः । यद्वा हरेः यमस्य नंदनेन धर्मेण सदृशः । यद्वा हरेः इंद्रस्य नंदनेन वालिना सदृशः । यद्वा हरेः सूर्यस्य नंदनेन सुग्रीवेण सदृशः धर्मादनपेतं धर्म्यं तेन धर्म्येण शीलेन । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते इति यत्प्रत्ययः । कक्षं तृणं । गा पृथिवीं । गौर्भूमिस्त्वलानलेत्यमरः । अर्कमर्कटमंडूकविष्णुवासववायवः । तुरगसिंहशीतांशुयमाश्च हरयो दश । शेषं स्पष्टं ॥ ८० ॥

सोयमिति । यंत्रवराणि तोफाः घोटकिनो अश्वारोहाः । माल्यानि मालाः । वर्वर्ति ।

* चत्वारः श्लोकाः अधिकाः क्वचित्

कन्या चाप्यखिला कलोत्तमतमा बालाभिधा राजते
विद्वत्कल्पलता सुशीलमहिताऽहल्यां विजिग्ये कृतैः ॥
कार्थ्यां यवनान्‌रिपून्निजमतिप्रौढ्याजयत्साधुना
ह्यास्ते गालवदुर्गमत्र निकषा भ्रातापि तत्रैव सः ॥ ८२ ॥
स्वाहाग्नेर्महिषी यथा सुरपतेः पत्नी शची वा गुरो-
स्तारा वा जनकात्मजा रघुपतेः कृष्णस्य वा रुक्मिणी ॥
शंभोः शैलसुताथवाखिलगुरोर्विष्णोः पयोधेः सुता ॥
श्रीमद्दौलतनामराजमहिषी सा बायजाख्या तथा ॥ ८३ ॥
हिन्दुः सिन्धुसुताप्रियांघ्रिकमलद्वन्द्वार्चनावापित-
श्रीः संपद्धरमानिताखिलमहीदेवो नृपेन्द्राधिपः ॥
उद्यद्दण्डनिपातपातितसुदुर्वृत्तव्रजो वीरपो
भ्रातास्या अपि राजते जनिमतां मान्यो वदान्याग्रणीः ॥ ८४ ॥
कर्णं सवर्णं तरुमप्यनल्पं कल्पं न मन्येऽर्थिजनार्थितं यौ ॥
अयच्छतां यच्छति यद्‌द्विजेभ्यो यो याचितंयाचितमप्यनल्पम्‌॥८५॥
नलरामयुधिष्ठिराः पुरा त्रियुगीवाञ्छकामपूरकाः ॥
इह दानपतेरभावतो द्विजदैन्ये सति यः समुद्गतः ॥ ८६ ॥
अयं कल्पद्रुमः सा हि कल्पवल्ली मता मम ॥
उभावपि सुपुत्राढ्यौ फलतो द्विजहेतवे ॥ ८७ ॥
विश्वं ब्रह्मतया सर्वं पश्यन्तावपि लोकवत्‌ ॥
व्यवहारदशायां यौ क्रीडतां तौ सुतैः सह ॥ ८८ ॥
इति श्री शिवकाव्ये पुरुषोत्तमविरचिते दशमश्चमत्कारः

वृत्तं तदीयं स निशम्य राजा बल्लालसंज्ञं सुतमस्य वीरम्‌ ॥
आनीय तातादधिकं गुणौघैश्चक्रे प्रधानं महितं हितं तम्‌ ॥ १ ॥

यङ्लुङन्तमिदलटो रूपं ॥ ८१ ॥

अभितः परितः इत्यादिनानिकषायोगे द्वितीया ॥ ८२-८८ ॥

॥ इति श्रीशिवकाव्यव्याख्याया स्वयकृताया दशमश्चमत्कार. ॥

वृत्तमिति । सः राजा शाहुः तस्य इद तदीय बाजिराज संबधि वृत्त परलोकगमनरूपं निशम्य श्रुत्वा अस्य वाजिराजस्य सुत वीरं गुणौघैः तातात्‌ अधिक अतएव महित पूजित हित हितकर्तार त बल्लालसज्ञ आनीय प्रधानं चक्रे । मुख्यप्रधानाधिकार दत्तवानित्यर्थः ॥ १ ॥

बल्लालनामा ललितैर्वचोभिर्दमेन शांत्या विनयेन भूपम् ॥
अतोषयद्दीनजनप्रपालं भूपालसंघार्चितपादपीठम् ॥ २ ॥
पितृव्यपुत्रेण सदाशिवेन वीराग्रगण्येन समन्वितः सन् ॥
चकार सर्वं नृपकार्यजातं राजापि चिंतारहितो बभूव ॥ ३ ॥
राजाधिराजोऽपि गुणान् समीक्ष्य प्रधानवर्यस्य सतां मतस्य ॥
मेने मनस्येवमयं मदीयं राज्यं स्वतातादधिकं हि रक्षेत् ॥ ४ ॥
प्रधानपोऽसौ निखिलाः प्रजाः स्वा अपालयद्राजनिदेशकारी ॥
वैरी न चासीदिह कश्चनास्य क्षोणीतले राजविवर्धितस्य ॥ ५ ॥
द्विजातयस्तस्य गुणज्ञतां तामाकर्ण्य विद्याभ्यसने प्रवृत्ताः ॥
भटा अपि प्रोद्धतशस्त्रशिक्षाः कलाधराश्चापि कलाः प्रपेदुः ॥ ६ ॥
राजा प्रजारंजनकृत्प्रधाने मुख्ये समाधाय स राज्यभारम् ॥
तस्मिन् गताधिर्हरपादपद्मसमर्चने सादरतां दधार ॥ ७ ॥
सतारतः पुण्यपुरीमुपेत्य प्रासादवर्यं विहिते स्वपित्रा ॥
महेंद्रधिष्ण्ये मघवानिव स्वाः प्रजा अवन् विप्रपतिः स रेमे ॥ ८ ॥
तस्मिन् प्रधाने सति भारतेऽस्मिन् प्रजा अमन्यंत भुवं दिवं ताः ॥
प्रधाननाथं तु बिडौजसं तं भूपं रमावल्लभभागभाजम् ॥ ९ ॥
पुण्याभिधेया नगरी विधेया ऽमरावतीवेति जगाद यत्तत् ॥
कृत्वा गते स्वः पितरि ह्ययं तु ततोधिकां तां विदधे पुरीं स्वाम् ॥ १० ॥

बल्लालेति । दमेन बाह्येंद्रियनिग्रहेण शांत्या अतरिंद्रियनिग्रहेण ललितैः मनोहरैः वचोभिः भूप अतोषयत् ॥ २ ॥

पितृव्येति । पितृव्यस्य चिमाजीनाम्नः पुत्रेण ॥ ३ ॥ राजेति ॥ ४।५।६ ॥

राजेति । गतः आधिर्मानसी व्यथा यस्मात् स गताधिः । पुस्याधिर्मानसी व्यथेत्यमरः ॥ ७ ॥

सतारतइति मघवानिव इंद्रइव रेमे अवन् रक्षन् सन् ॥ ८ ॥

तस्मिन्निति । ताः प्रजाः तद्देशीयाः लोकाः अस्मिन् भारते खडे तस्मिन् बल्लाले प्रधाने सति भुव दिव अमन्यत । प्रधाननाथ तु बिडौजस इंद्र अमन्यत । त शाहु रमावल्लभभागभाज विष्णुवशभाज अमन्यत ॥ ९ ॥

पुण्याभिधेति । इय पुण्याभिधा नगरी अमरावती विधेया कर्तव्या इति यत् जगाद तत् कृत्वा पितरि बाजिराजे स्व. स्वर्गं । स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालया इत्यमरः । गते सति अय बल्लालः तां स्वां पुरीं ततः अमरावत्याः अधिकां विदधे चकार ॥ १० ॥

---

१. ॰जानदम॰ ' पा॰ भे॰ ।

त्दृष्टाः पुष्टा रत्नहाराभिमृष्टा दृष्टा लोकैः कौतुकाल्लोकशिष्टाः ॥
यांत्यायांति प्रत्यहं राजगेहाद्यस्यां कार्ये सन्नियुक्ता नृयानैः ॥ ११ ॥
दरिद्रशब्दार्थभवानुभूतिं यस्यां वसन् कोऽपि जनो न लेभे ॥
हेमादिरूपं प्रतिपद्य लक्ष्मीर्गृहे गृहे क्रीडति यन्नितांतम् ॥ १२ ॥
रसालैस्तमालैस्तथा नारिकेलैः सुरंभाकुलैः पूगपोतैश्च युक्ताः ॥
अपश्यन् यदुद्यानमाला विशाला नरा दृष्टिमंतस्त एवेति मन्ये ॥ १३ ॥
निश्येव चंद्रः कुमुदौघमेव विकासयत्येष मुखाब्जजातम् ॥
यदीयनारीवदनेंदवस्तु नक्तं दिवं[२] पश्य विकासयंति ॥ १४ ॥
द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं वा लभते यत्र धनं वणिक् च मूल्यात् ॥
कृतविद्यमहीसुरः सुवर्णं प्रतिवर्षं लभते यथेष्टमेव ॥ १५ ॥

अथ ततोधिका ता विदधे पुरी स्वामिन्युक्त तदेव आधिक्य सप्तदशभिः श्लोकैराह हृष्टा इत्यादिभिः । हृष्टाः नित्य धनलाभादिति भावः । अतएव पुष्टाः । रत्नानां हारैः अभिमृष्टाः युक्ताः । अतएव लोकैः कौतुकाद्दृष्टाः स्वस्य तथाभूतत्वाभावादितिभावः । लोकेषु जनेषु शिष्टाः उत्तमाः राजाश्रितत्वादितिभावः । कार्ये राजकार्ये सन्नियुक्ताः नराः यस्यां नगर्यां राजगेहान् नृयानैः शिबिकाभिः प्रत्यहं दिने दिने यांति गच्छंति आयांति आगच्छंति ॥ ११ ॥

दरिद्रेति । दरिद्रशब्दस्य योर्थः तस्मात् भवा या अनुभूतिः ता दारिद्र्यमित्यर्थः । शेषं स्पष्टं ॥ १२ ॥

रसालैरिति । ये नराः रसालैः आम्रैः तथा तमालैः नारिकेलैः शोभनैः रंभाणां कदलीनां कुलैः पूगानां क्रमुकाणां पोतैः बालैश्च युक्ताः विशालाः विस्तीर्णाः यस्याः उद्यानानि यदुद्यानानि यदुद्यानानां मालाः पंक्तीः अपश्यन् त एव दृष्टिमतः इत्यहं मन्ये । तेषामेव दृष्टेः साफल्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

निश्येवेति । एषः चंद्रः निश्येव न तु दिवेति भावः कुमुदानां कैरवाणां ओघं संघमेव न त्वन्यसरोजसंघमितिभावः । विकासयति । यस्या इमाः यदीयाः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । एवमग्रेपि । यदीयाश्च ता नार्यश्च यदीयनार्यः यदीयनारीणां वदनानि त एव इंदवः वस्तु नक्तं दिवं रात्रिंदिवं । अचतुरेत्यादिना निपातनात् साधुत्वं । मुखाब्जानां जातं जातिस्ता । जातं जात्योघजन्मसु इत्यमरः । विकासयति पश्य ॥ १४ ॥

द्विगुणमिति । किंच यत्र यस्यां नगर्यां वणिक् मूल्यात् धनात् द्वौ गुणौ आवृत्ती यस्येति द्विगुणं वा अथवा त्रिगुणं वा चतुर्गुणं प्रारब्धानुरूपमित्यर्थः । धनं लभते न तु कदाचिदपि मूल्याद्न्यूनमिति भावः । कृतविद्यः महीसुरः ब्राह्मणः वर्षे वर्षे इति

२ 'दिवानिशं' 'रात्रिं दिवं' इति वा पाठः ।

श्रवो मुकुंदस्य सखे दिगंतारूढं तथासि त्वमपि श्रवो मे ॥
सख्यं तवानेन भवेत्तु मुख्यं गुणेन नाम्ना पयसोरिवेह ॥ ११४ ॥
धत्से यत्किल कुण्डलं वससि यच्चांगेषु नेत्रांकतो ।
यच्चैकांततया खलान् समुदितान् संसेवसे कौरवान् ॥
तत्कर्ण प्रतिभासि कर्ण इव मे नाम्ना गुणैः सर्वथा ।
तद्राधाप्रियसाधको भव नरस्तोत्रप्रबंधांस्त्यज ॥ ११५ ॥
या किन्नरोपज्ञमनेकरागा समूर्च्छना या स्वरभावयुक्ता ॥
तां गीतिकां कर्ण विहाय दूरं शृणु त्वमेताः पुरुषोत्तमस्य ॥११६॥
युक्तं विरक्तः खलु विश्वदेवश्रुतोत्तरागर्भभवः परीक्षित् ॥
ददर्श विष्णोः श्रवणं तदादौ प्रत्यग्दृशिस्थो भजनस्य मध्ये ॥११७॥

भगवद्यशः श्रवणमात्र कुरु ततस्तुभ्यं तद्भिनान्यत् किमपि न रोचतेति कविः स्वकर्णमभ्यर्थयते श्रवण इति यथा पयः पयइति नाम्ना माधुर्यादिगुणेन च दुग्ध-जलयोर्मुख्यं सख्य तथा हे श्रव कर्ण तवापि मुकुंदश्रवश्च स्यात् यशोऽपि दिगतारूढं त्वयि दिशः देवतात्वेन अंतः रूढः यस्मिन् तथोक्त रोरीति लोपेढ्रेति दीर्घ ॥ ११४ ॥

धत्स इति कुडल कर्णवेष्टनं तदेव सहज च अंगेषु प्रतीकेषु देशविशेषेषु च नेत्राकतः नयनसमीपे नेत्र नायकस्तस्यांक चिन्हं तेन प्रभुत्वेनेत्यर्थः खमाकाश लाति गृह्णंति तथोक्तास्तद्गुणत्वादुद्धताश्च समुदितानुच्चारितान् उदय गतांश्च कौर-वान् सुयोधनादीन् कौ पृथिव्यां रवान् शब्दान् राधाप्रियः कृष्णो राधायाएतन्नाम्न्याः कैवर्तकुटुंबिन्या इष्ट च तया हि कर्णः पालितोऽभूत् नरो मनुजोऽर्जुनश्च ॥११५॥

कदाचिदापातरमणीयत्वेन प्रवर्तिष्यसे तत्राह येति । किन्नराः देवगायकविशेषास्ते उपज्ञा आद्यज्ञान यस्याः स्त्रीलिंगविशेषणत्वेऽपि उपज्ञोपक्रममिति नपुसकत्वं अनेके रागा. भैरवरामकल्यादयो यस्या मूर्च्छना एकविंशतिः सप्तस्वराणा प्रत्येक ग्रामत्रय स्वराः षड्जादयः सप्त तेषां सत्ता यस्यां भगवद्गीतास्तु पुरुषोत्तमोपज्ञ वैराग्यापादि-काः मोहविध्वंसिन्यश्च स्वर्गप्रापिकाश्च किन्नरो देवगायकः कुत्सितनरश्च रागो विषयप्रीतिः रामकल्यादिश्च मूर्च्छना मोहः एकविंशतिश्च स्वरित्यव्यय स्वर्गवाचि तदभाव षड्जादिसत्ताचेति ॥ ११६ ॥

यत्परीक्षिद्धरिगुणश्रवणमेव चकार तद्युक्तमित्याह युक्तमिति । विश्वस्य देवो नाथो हरिस्तेन श्रितो यः उत्तराया गर्भस्तत्र भवः 'अश्वत्थाम्ना प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्र भगवान् गदापाणिर्गर्भस्थः सन् निवार्य परीक्षिद्रक्षण कृतवानिति' भागवते प्रत्यग्द-शि स्वरूपज्ञाने स्थितः भजनस्य मध्ये विष्णो श्रवणमेव ददर्शेति युक्त विश्वै. देवैः श्रिता देवतात्वेन सा उत्तरा उत्तराषाढा तत्रस्थ. प्रत्यक् पराचीना या दृक्

अथकीर्तनं ॥ श्रीचिंतापि मनोभवं वितनुते तत्सन्निधिः किंपुन-
स्तस्मिन् सत्यपि नित्यदा नु जपति श्रीरामरामेति यः ॥
साधोस्तस्य महेश्वरस्य न पुरः स्थातुं समर्थः स्मरो ।
नूनं दर्शयितुं जनानिति भवोऽभूदर्धनारीनटः ॥ ११८ ॥
सत्त्वप्रधानानि जगाद यास्को नामानि गीतासु तु वासुदेवः ॥
सत्त्वं सुखे संजयतीत्यवोचन्नामैव तस्मान्महते सुखाय ॥ ११९ ॥
भो मानवा नाम वदध्वमुच्चैस्ततो भवेज्ज्ञानमतीव शुद्धम् ॥
सुप्रत्ययोस्मादविशेषतः स्यादिति प्रतिज्ञां कुरुते ह्यनंतः ॥ १२० ॥
मंथानं स्वधियं विधाय भगवानाम्नायरत्नाकरं ।
निर्मथ्यासकृदुज्जहार गिरिशो रामेति रत्नोत्तमम् ॥
तद्यस्याधिगलं विराजति महाभागाय दिव्यात्मने ॥
तस्मै धन्यतमाय न स्पृहयतां किं मुक्तिपण्यांगना ॥ १२१ ॥
श्रीरामनाम्नः कथनेन मर्त्यो हृष्टोपि भिन्नात्मकतां विहाय ॥
ऐक्यं समेतीति वितर्कयेऽहं यन्ना कुजन्माऽजनि नाकुजन्मा ॥ १२२ ॥

दृष्टिस्तत्र तिष्ठति तथा भूतश्च विष्णुदेवताकं श्रवणमेव भजनस्य नक्षत्रजनस्य मध्ये पश्यति प्रथमोपनतत्वात् अश्विन्यादिनक्षत्राणि हि शुंशुमारचक्रे स्थितानि प्रागच्छंति ॥ ११७ ॥

अथ कीर्तन । तत्र नाम्नः प्राधान्यात्तदेवस्तुवन्नादौ नाम कामं जयतीत्याह श्रीति साधोः सतो महेश्वरस्य महासमर्थस्य शिवस्य च यथा मम स्त्रियमर्धांगे वहतो-ऽपि नामजपप्रभावात्स्मरोऽग्रतः स्थातु न शक्तोऽभूदेव नाम सकीर्तयितुरपीति दर्शयन् ॥ ११८ ॥

सत्वप्रधानानीति 'भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानी'ति यास्को नाम ऋषिर्नैरुक्तआह यतो नाम सत्वप्रधान सत्त्व च सुखकारणं तस्मान्नामैव सुखाय कल्पत इति ॥ ११९ ॥

नाम ज्ञानप्रापकमित्याह भोइति वदध्वं भासमाना ब्रूते भासमानोपसभाषेत्यात्मनेपदं सुप्रत्ययः सम्यक् ज्ञानमविशेषतः स्त्रीशूद्राणामपीत्यर्थः न केवल ब्राह्मणानामेवेत्यनतः शेषावतारः पतंजलिरेकवचनमुत्सर्गतः करिष्यामीति नाम्नः प्रातिपदिकमात्रात्सुप्रत्ययैकवचनं विधत्तइति ॥ १२० ॥

नाम्नामुक्तिर्भवतीत्याह मथानमिति मंथान मथनदंड दिव्यात्मने दिव्यदेहाय धन्यतमाय धनहेतुर्धन्यस्तदतिशयवते च ॥ १२१ ॥

श्रीरामेति भिन्नात्मकतां द्वैत भिन्नपदता च ऐक्यमद्वैतमेकपदता च ना नरः

बहिष्कृतः स विज्ञेयो यो हि गोत्रपराङ्मुखः ॥
धर्मोऽप्यस्य न संसिध्येत्कैवल्यं तु कुतस्तराम् ॥ १२३ ॥
बहुदोषभवोपतापशांतिं तनुतेऽतिविकृतिं परामकुर्वत् ॥
कलयेऽहमये जगत्त्रयेऽस्मिन्परमं नामरसायनं तदेकम् ॥ १२४ ॥
यो घातुकोऽप्यघोऽपि स्यात्कृष्णकंठो यदृच्छया ॥
निर्भिद्य मूर्धसीमानं स तत्सायुज्यमाप्नुयात् ॥ १२५ ॥
अंग श्रीराममातः स्रवदमृतरसो नामनामा स्तनोऽयम् ॥
हृद्यस्तेऽस्यानवद्यः क्रम इह परमं विस्मयं नस्तनोति ॥
बालानेवाद्विजान् यो जनयति न सुखं केवलं सेवमानान् ॥
यत्प्रौढान्सद्विजानप्यतितरलयते सद्रसेनातिरसान् ॥ १२६ ॥
श्रीरामनाममाधुर्यस्वादसंभृतचेतसाम् ॥
मृद्वीकारसरूपं तु भाति तुच्छतमं भुवि ॥ १२७ ॥

कुत्सितजन्मा नाकुर्वल्मीकं तस्माज्जन्म यस्य स वाल्मीकिरित्यर्थः ना कुजन्मेति यद्विशात्मतया स्थितं तन्नाकुजन्मेत्येकपदमभूत् ॥ १२२ ॥

नामपराङ्मुख निंदति बहिरिति गोत्र नाम ज्ञातयश्च ॥ १२३ ॥

बहुदोषेति बहुदोषविशिष्टससारजन्यउपताप: संतापो बहवः प्रबला ये दोषावा-तादयस्तेभ्य उत्पन्नो य उपतापो रोगः विकृतिमसद्वृद्वं स्वधर्मत्यागादिक रोगांतरं च नाम रसायनं नामरसायनं न भवति तच्च नाम रसायनं सेवितमुद्दिष्टरोगं वारयेद्वा नवेति संशयएव परं रोगांतरमवश्यमुत्पादयेदिति तादृगिद न भवति ॥ १२४ ॥

योघातुकइति घातुकः हिंस्रः अघः पाप्यपि यदृच्छया कृष्ण कृष्ण कृष्ण इति उद्घोषयेद्ब्रह्मरंध्रभेदपुरःसरं कृष्णसायुज्यमाप्नुयात् यथा कृष्ण जिघांसुरघासुरः कृष्णकंठत्वेन मूर्धानं भित्त्वा तत्सारूप्य गतः 'अघासुरः सर्परूपः कृष्णजिघांसया मुखं व्यादाय वने स्थितः गोपशिशुषु गह्वरधियांतः प्रविष्टेष्वपि कृष्णं प्रतीक्षमाणोऽभूत् भगवता तज्ज्ञात्वा तत्कंठ प्रविश्य शरीर वर्धयित्वा तत्कंठनालरोधः कृतः अथ प्राणरोधे जायमाने मूर्धानं भित्त्वा तत्सायुज्यमापेति' भागवते ॥ १२५ ॥

नामैतश्च सद्य्यातिमधुरमित्याहांगेति अंगेति संबोधने अमृतरसो दुग्धरसो मोक्षरसश्च हृद्यो वक्षसि भवः प्रियश्च क्रमः परिपाटी बालान् शिशूनज्ञानिनश्च अद्विजान् दंतरहितान् शूद्रादींश्च सद्रसोऽन्नरसो ब्रह्मरसश्च । सद्विजान् दंतसहितानुत्तमद्विजान्नारदादींश्च ॥ १२६ ॥

श्रीरामेति मृद्वीका द्राक्षा तस्या यो रसस्तस्य रूप तुच्छं भासते यतस्तत् मृद्वीकारो विकारस्तत्स्वरूप 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति' पाक्षिको दीर्घः परिहारवत् ॥ १२७ ॥

श्रीरामनाममाधुर्यस्वादसंभृतचेतसाम् ॥
शर्करां वा सुधां वापि परार्थत्वेन मन्वते ॥ १२८ ॥
मन्ये वेदरसालजं फलमिदं रामेति नामेशितु-
र्व्यूढं गूढरसं तु तत्प्रथमतस्तत्रानुतापे सति ॥
रागोस्मिञ्छनकैरुदेत्यथ महामोदोद्गमानुद्गिरं-
श्चोक्षे चोषितमात्र एव सहसा श्चोतत्यतः सद्रसः ॥ १२९ ॥
न द्विषंति ग्रहाश्चंद्रमेप दोषाकरोऽपि सन् ॥
माहात्म्यमेतच्छ्रीरामनामसंसर्गसंभवम् ॥ १३० ॥
चंद्रो वै परदारधर्षणरतो नक्षत्रमार्गस्थितो ॥
नित्यं क्षीणतनुः कलंककलुषो दोषाकरोऽतर्जडः ॥
ईदृक् सन्नपि यन्न राजपदवीमारूढवान्सांप्रतम् ॥
सोयंऽरामपदप्रसंगमहिमा लोके समुज्जृंभते ॥ १३१ ॥

श्रीरामेति शर्करां सितां सुधाममृत परार्थत्वेनान्यवाचकत्वेन मन्यते ननु प्रसिद्ध शर्करामृतवाचकत्वेन शर्कराचूर्णं दषत् सुधा चूर्णं ॥ १२८ ॥

ननु नामैतादृङ् मधुर चेदनुभवारूढ कुतो न जायते नहि माधुर्याभिज्ञः कश्चिद्गुडशर्करादिक परित्यज्य तत्कार्यकारित्वेन नामान्यनुसकीर्तयतीति चेत्तत्राह मन्यइति ईशितु. परमात्मनो रामेति नाम वेदाम्रवृक्षस्य व्यूढ विशाल फलमस्ति तत्प्रथमतस्तु गूढमाधूर्यं तत्रानुतापे वैराग्ये ऊष्मणि च सति रागस्तद्विषयप्रेमा तन्निष्ठो रक्तिमा च महामोदः परमामोदो गधश्च चोक्षे सम्यक् पक्के सद्रसो ब्रह्मरसः श्चोतति क्षरति यथाम्रफलमादावम्लमेव तस्य च पाकसमये ऊष्मापेक्षाऽन्यथादार्ढ्य मावहत् न सम्यक् पचेत ततस्तत्र आमोदमुद्गिरन् रक्तिमोदेति ततो वृक्षादनचित्य चोषितमात्र एव रस मुचति तद्वदिदमपीति एतेन परिपाकपर्यंत वेदोदितकर्मसाहित्येनैव कीर्तन जातेपरिपाके न कर्मण्यासंग इति सूच्यते ‘तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । सत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत’ इति शुकोक्तेः ॥ १२९ ॥

नाम्नः साक्षात्संकीर्तन महाफलमिति किं वाच्यं यदेतस्य यत्र क्वापि संसर्गोऽपि महाफलइत्याह नद्विषतीति दुराचारपीडका अपि ग्रहा न चद्र द्विषति ‘विधोर्नो रिपुरिति’ ज्योतिषात् रामचद्रइति पदे चंद्रस्य रामसंसर्गो जातइति ॥ १३० ॥

चद्रइति न सुशीलो न च क्षात्रशाली नापि बलिष्ठः नैव कीर्तिमान् न पुण्यशीलो न च बुद्धिमान् तथाऽपि राजभावमापन्नः परदारास्तारा नक्षत्रमार्गआकाशं क्षत्रमार्गाभावश्च कलकोऽकः गर्हाच अतर्जडो मदोऽतर्जलश्च जलमयमडलत्वात् राजा भूपश्चद्रश्च ॥ १३१ ॥

जातः सन् कुटिलत्वमेव भजते संसेवते वारुणीं ॥
शुभ्रांघ्रिर्गुरुदारधर्षणकरो ब्रह्मघ्नसंसर्गभाक् ॥
ईदृक् सन्नपि यद्द्विजेंद्रपदवीमारूढवान्सांप्रतं ॥
सोऽयं रामपदप्रसंगमहिमा लोके समुज्जृंभते ॥ १३२ ॥
जातः सन्कुटिलत्वमेव भजते संसेवते वारुणीं ॥
शुभ्रांघ्रिर्गुरुदारधर्षणकरो ब्रह्मघ्नसंसर्गभाक् ॥
युक्तं तत्क्षयजर्जरो हिमवपुर्यत्त्वेष जैवातृकः ॥
सोऽयं रामपदप्रसंगमहिमा लोके समुज्जृंभते ॥ ३३ ॥
विश्वस्यास्य पृथक् पृथग्ग्रह इह स्यान्निग्रहानुग्रहे-
ष्वेकैकोऽपि समग्रकर्मणि पुनः सर्वानुकूल्ये सति ॥
प्रायेणैव महाजनः स्पृहयते चंद्रानुकूल्याय यत् ॥
सोऽयं रामपदप्रसंगमहिमा लोके समुज्जृंभते ॥ १३४ ॥
चंद्रोऽयं क्षयजर्जरः किल तथाप्यादित्यभौमादयः
प्राणिभ्यः सदसत्फलं स्वगतिभिर्दातुं समग्रग्रहाः ॥
सर्वाधारतया श्रयंति यदमी नूनं तदीयं बलं ॥
सोऽयं रामपदप्रसंगमहिमा लोके समुज्जृंभते ॥ १३५ ॥
द्राक्षादीनि फलानि संति मधुराण्येवेति नैवान्यथा ॥
किन्त्वेको भृशमाम्र एव भवति प्रेयान्नृणां सर्वतः ॥
आप्तस्य त्वमुना कथंचिदपि यद्रामेति सर्वात्मनो ॥
नाम्नो वर्णचतुष्टयस्य महिमा सोऽयं समुज्जृंभते ॥ १३६ ॥

जातः सन्निति वारुणीं प्रतीचीं दिशं सुरां च शुभ्रांघ्रिः किरणः श्वेतदूषितपादश्च ब्रह्मघ्न. शिव 'तेन हि चतुराननस्य पंचमशिरश्छेदः कृतइति' पुराणादौ चंद्रचूडत्वात् संसर्गः अन्यत्र प्रसिद्ध द्विजेंद्रश्चंद्रः ब्राह्मणश्रेष्ठश्च ॥ १३२ ॥

जातः सन्निति जैवातृक आयुष्मांश्चंद्रश्च हिमकरो यस्य हस्तपादाद्यवयवा. शीतला जाताएतावान् क्षय्यासन्नमरण इत्यर्थः एतच्चोक्तदोषफलं युक्तं तथाऽपि जैवातृकः ॥ १३३ ॥

विश्वस्यास्येति सर्वेऽत्र सर्वेषां ग्रहाणामानुकूल्येऽपि चंद्रानुकूल्यमपेक्षते प्रायेणेति 'शुक्ले चंद्रबलं प्रोक्तं कृष्णे ताराबलं स्मृत'मित्यभिप्रायेण ॥ १३४ ॥

चंद्रोयमिति चंद्रस्य बहुदौर्बल्येऽपि सर्वेग्रहाः प्राणिभ्यः साध्वसाधुफलदानेऽस्यैव बलमपेक्षते तद्रामनामवैभवप्रसंगज 'अमृतकिरणरश्मेर्वीर्यमादाय सर्वे ददाति हि फलमेते प्राणिनां साध्वसाध्विति' श्रीपतिः ॥ १३५ ॥

रामेत्यानुपूर्व्याः संसर्गे महाफलमिति किं वक्तव्यं यदानुपूर्वीभंगेनापि यया कथं-

चापः पुष्पमयो मधुव्रतमयी मौर्वी मिता मार्गणा ॥
हीनांगः स्वयमप्यसौ जयति यन्मारो जगत्सर्वशः ॥
आस्तस्य त्वमुना कथंचिदपि यद्रामेति सर्वात्मनो ॥
नाम्नो वर्णचतुष्टयस्य महिमा सोऽयं समुज्जृंभते ॥ १३७ ॥
अत्यंतं चपला रमा प्रकृतितोऽन्यथा जलध्यात्मभू-
रेवं सत्यपि यद्धरेर्भगवतो द्वेधापि स्थाऽभवत् ॥
आस्तस्य त्वमुया कथंचिदपि यद्रामेति सर्वात्मनो ॥
नाम्नो वर्णचतुष्टयस्य महिमा सोऽयं समुज्जृंभते ॥ १३८ ॥
पापा ये तु निरक्षराः परदृढासक्त्यैव रामेत्यदः ॥
संसर्गाद्दधति स्थितिं सुनियतं लेखेषु सर्वोपरि ॥
रेफात्मन्युत नापवर्गभवने वर्णे जघन्ये फलम् ॥
यस्माद्दृश्यत एतदत्र निखिलं रामेति संसर्गजम् ॥ १३९ ॥
परं पदमिदं जगद्गमयति स्वसंकीर्तना-
दनंतखरदूषणप्रतिहतिं विधत्तेतराम् ॥

चिद्वर्णग्रहणे फलमित्याह । द्राक्षेति । राम इत्यत्र रेफ आकारो मकारोऽकार इति वर्णचतुष्टय तदाम्रेण गृहीत यथा वाल्मीकिना मरेति तथा आकारो मकारो रेफोऽकार इति ॥ १३६ ॥

चापइति । मार इत्यत्रापि म् आ र् अ इति वर्णचतुष्टयं ॥ १३७ ॥

अत्यतमिति । रमा इत्यत्रापि र् अ म् आ इति वर्णचतुष्टय द्वेधाऽभ्यतरे बाह्ये च ॥ १३८ ॥

पापाइति । पापा अपि रामेति नामसंसर्गमात्रेण लेखेषु देवेषु सर्वोपरि स्थितिं दधति परमेते निरक्षराअपेक्षिताः यत्तेषां दृढासक्तिर्भवति अधीतवतां तु वितर्काकुलतया दृढासक्त्यभावाद्यद्रेफात्मनि रेफरूपे कुत्सितात्मनि च नापवर्गभवने अपवर्गो भवन यस्य स न भवत्यपवर्गभवनः स न भवति नापवर्गभवनः पवर्गीय इत्यर्थः । जघन्ये चरमे वर्णे मकारे मोक्षयोग्यो न भवति तादृशे नीचवर्णे च रामेति समुदितसंसर्गस्य फल दृश्यते यल्लेखेषु लेखनेषु सर्ववर्णोपरि रेफमकारौ स्थितिं कुरुतः परमेतौ निरक्षरौ स्वररहितौ चेद्यथा भर्गः सत्ता न तु सरस समर इत्यादौ कस्मात्साक्षरत्वात् अक्षर तत्कर्मकत्वादध्ययन अकारादिस्वरजात च परे ब्रह्मणि दृढासक्तिः परवर्णेषु च लेखो देवो लेखनं च रेफो रवर्णः कुत्सितश्च नापवर्गभवनः पवर्गस्थो मोक्षानर्हश्च । जघन्योऽत्यो नीचश्च वर्णोऽक्षर ब्राह्मणादिश्च ॥ १३९ ॥

किंबहुना नामेद रामादप्यधिकमित्याह । परमिति । रामेणलेकाऽयोध्यैव परं पद नीता खरो दूषणश्चैकैक एव हतो विश्वामित्रमखश्चैकएव विदितोऽपघाता-

मखानत्रति सर्वतोऽप्यविदितोपघाताद्तो ॥
निकाममपि रामतो जयति नाम तस्योत्तमम् ॥ १४० ॥
सृजति नाम सुशीलवरं जनं रघुपतिस्तु कुशीलवरंजनम् ॥
अहमतः कथयामि गुणाधिकं रघुपतेरपि नाम तदीयकम् ॥ १४१ ॥
महेशो रामाख्यं परमममृतं वेदजलधेः ॥
समुद्धृत्य प्रेम्णा स्फटिकनिभकंठे निहितवान् ॥
जनः कश्चित्पश्येन्मलिनतरदृष्टय्येति भगवान् ॥
धृताशंकः पंकैर्मृगमदभवैः किं स्थगयति ॥ १४२ ॥
मित्रक्षेत्रकलत्रपुत्रसदनद्रव्याणि दिव्यप्रभं ॥
कूर्चं भव्यशिखोपवीतमपि यत् ब्राह्मण्यसंपादकम् ॥
हृत्वाप्यस्य तदंबरं बत बलादादिश्य भिक्षाटनम् ॥
दंडं चापि पुनः स्मरेदिति महावाक्यं श्रुतेर्गोचरम् ॥ १४३ ॥
रातन्मस्त्वमसि द्वयोर्युतिरिति प्रोक्तं रहस्ये महा-
वाक्यं तत्सुलभं नृणां कथमपि स्याद्भुक्तिमुक्तिप्रदम् ॥
यच्चैतत्स्पृहयन्विभुक्तिमति यत् लोकांचया मारुति-
र्भोगाः संतु तवाखिलाइति बलात्सानंदमुत्त्याहतः ॥ १४४ ॥

द्रक्षितः । नाम्ना तु त्रिभुवनं पर पद नीयते । अनेकानि खरदूषणानि हन्यते । 'यस्यस्मृत्येत्यादिना' विदितादविदिताद्योपघाताद्विदिते प्रतिपदोक्ते प्रायश्चित्ते कृतेऽपि तदीयवैगुण्यापनोदार्थं अविदितेत्वर्थादेतदेवेति मखमात्र रक्ष्यते ॥ १४० ॥

सृजतीति । नाम सुशीलेषु वर श्रेष्ठ जन करोति । रामस्तु कुशीलवयो. पुत्रयो रजन लालन करोतीत्यर्थांतर (रामावतारयोगेन रघुवशस्य सूर्यवशस्य भूषण भवतीति) ॥ १४१ ॥

अत एव भगवान् महेश्वरः परमोत्कृष्टमिति कृत्वा नाम साधु रक्षतीत्याह । महेश इति स्पष्ट ॥ १४२ ॥

'आद्यो रा तत्पदस्यार्थे मकारस्त्वंपदार्थवान् । तयोः सयोजनमसीत्यर्थे तत्वविदो विदुः' । 'तत्त्वमस्यादिवाक्य तु केवल मुक्तिद मत । भुक्तिमुक्तिप्रद चैतत् तस्मादप्यतिरिच्यत ' इति रहस्योपनिषद मनसि निधायाह मित्रक्षेत्रेति कूर्चं श्मश्रु मित्रादि सर्वं हृत्वा भिक्षाटनमादिश्य त्यक्त पुनः स्मरेदेति दड निर्दिश्य तत्त्वमसिवाक्य श्रुतिगोचरं भवति दडो वैणवोऽपराधशिक्षार्थं क्रियमाणश्च ॥ १४३ ॥

रातन्मेति । राकारस्त्वत्पदार्थो मकारस्त्वपदार्थस्तयोर्योगोऽसिपदार्थः एतन्महावाक्य सर्वेषामाचांडाल सुलभ तत्तु ब्राह्मणानामेव नेतरेषां तत्त्वेकांते गुरुशिष्यैकसमधिगम्यमिद तु वाद्यघोषपुर.सर सर्वत्र विराजते । तत्तु सर्वं त्यक्त्वा श्राव्य इद

अनंताकारमप्येतदनंताकारमेवहि ॥
वैपरीत्यं गतमपि नार्थहानिर्मनागपि ॥ १४५ ॥
अपि ललितसुगुणश्रेणिः सालंकाराऽपि या सुवर्णाऽपि ॥
रघुतिलकविहीना चेद्वाणी रमणीव नैव कल्याणी ॥ १४६ ॥
भावप्रधानमस्याख्यातं यत्प्रत्ययः परः प्रकृतेः ॥
तं भज शेषगिरिस्थितमच्युतमिह शाब्दिकं वचःशुद्ध्यै ॥ १४७ ॥
नो जातः प्रकृतेः पर. क्वचिदपि प्राप्नोति यत्प्रत्ययो ॥
लोपं नैव विकल्पते किल यदादेशः प्रवृत्तः क्वचित् ॥

तु सर्वे त्यक्तवतो बलाद्भक्तिमर्पयति । भगवता रामेण वरं वृणुष्वयुक्ते 'त्वन्नाम स्मरतो राम न तृप्यति मनोमम । अतस्त्वन्नाम सततं स्मरन्स्थास्यामि भूतले ' इति हनुमता सर्वत्र विरज्य नामन्येवार्थिते जगज्जनन्या जानक्या 'तमाह जानकी प्रीता यत्रकुत्रापि मारुते । स्थितं त्वामनुयास्यन्ति भोगा. सर्वे ममाज्ञया' त्यादृतः यश्च सीतादव्याऽऽदृतः स आनंदमुक्त्या जीवन्मुक्त्यैवादृतो विद्यामयत्वात् ॥ १४४ ॥

अनंताकारेति । एतद्रामेतिनाम अंते योऽकारस्तेन रहितमपि राम् इति बीजं भवति तच्चानंताकारं 'यथैव वटबीजस्थः प्राकृतश्च महाद्रुमः । तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरमिति ' श्रुतेः विपरीते कृते मरेति जातं चेदपि व्यतिहारः संपद्यते सोऽहमहंस इतिवद्व्यतिहारोविशिंषतीति ब्रह्मसूत्रात् अतएव वाल्मीके-स्तत्फलदमभूत् ॥ १४५ ॥

मोक्षपदवीं प्रस्थितवतां पुरःस्थिता भगवद्गुणरहिता वाणी न कल्याणी 'नत-द्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् । तद्वायसतीर्थमुशंति मानसा न यत्र हंसानिरमंत्युशिक्षयेति ' शुकोक्तेरित्याह । अपीति यथा ललितमुक्तदामग्रथि-तवेणिः अलंकृतोत्तमांगकांतिरपि रमणी लघुना तिलकेन विहीना यथा ग्रामांतरं प्रस्थितानां न कल्याणी पुरतः स्थिता तथोत्तमप्रसादादिकाव्यगुणानां प्रवाहो यस्या मुपमाद्यलंकारवती वर्णरचनाऽपि मधुरा यस्यां तादृश्यपि वाणी रघुतिलकेन रामेण हीनाचेन्न कल्याणी ॥ १४६ ॥

ननु वाक्शुद्धिर्व्याकरणोपासनमंतरेण न घटत इति किं हरेरुपासनेनेति चेन्न हरेर्व्याकरणरूपत्वादित्याह । भावप्रधानमिति । यस्य आख्यातं कीर्तनं भावप्रधानं भक्तिप्रधानं आख्यातं तिङंतंच भावप्रधानं देवदत्तोगच्छतीत्यत्र देवदत्तकर्तृकं गमनमिति बोधः । न तु तार्किकवत् गमनानुकूलव्यापारवान् देवदत्तइति यस्य प्रत्ययः प्रतीतिः प्रकृतेर्बुद्ध्यादिभ्यः परो यो बुद्धेः परतस्तुस' इति प्रत्ययः सुप्ति-ङादिः प्रकृतेर्नामधात्वादिभ्यः परः प्रत्ययः परश्चेति सूत्रात् शेषगिरिर्वैंकटाचलः शेषावतारस्यपतंजलर्गिरिर्वाचि उत्तरोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ १४७ ॥

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छाया येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. सप्टेंबर १८८३. अंक ९.

हें मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छापिलें.

किंमत ८ आणे.

सन १८८२ पैकीं.

श्री० रा० गो० ना० रिसबुड ...	४	रा० रा० भा० बा० गोडबोले ...	१३८२
रा० ब० नी० ज० कीर्तने	४	,, ,, स० म० ताटके	४
रा० रा० कृ० ब० गोडबोले ...	३८६	,, ,, ज० मो० पिंगळे	३८६

सन १८८३ पैकीं.

श्री० रा० पंत अमात्य साहेब संस्थान बावडा	५८८	रा० रा० ना० बा० गोडबोले ...	८११
रा० ब० नी० ज० कीर्तने	४	,, ,, से० ने० ला० मुरुड . .	३८६
,, ,, आ० स० बर्वे	३८६	,, ,, प० बा० गोडबोले	३८६
,, ,, रा० वि० पुणेकर	३८६	,, ,, स० पा० घोंटसकर	३८६
,, ,, ग० कृ० माटवडेकर ...	३८६	,, ,, ज० म० गुर्जर	३८६
,, ,, ना० ब० जोगळेकर ...	५८८	,, ,, से० ने० ला० एरंडोल ..	३८६
रा० सा० ये० मो० केळकर ...	३८६	,, ,, ज० मो० पिंगळे .. .	३८६
,, ,, त्रि० ना० मंडलीक... ..	४	,, ,, बा० ना० शिंदे	३८६
रा० रा० कृ० ब० गोडबोले... ...	३८६	,, ,, त्रि० ग० सांडेकर	३८६
		,, ,, से० ने० ला० इंदूर ...	३८६

"वि० वि०. आपला सन १८८३ चा आठवा अंक वाचीत असतां 'पत्रें व यादीचे' सदरांत पान १२९ येथें "शकून पोत्याबद्दल" टीप ९१ मध्यें ही एक प्रकारची पट्टी असावी असे लिहिलें आहे. परंतु याचा प्रकार माझे पाहण्यांत असलेला आपणास कळवितों. दसऱ्याचे दिवशीं कमाविसदार (मामलेदार) शमीपूजन करून परतले म्हणजे कचेरींत येऊन सरकारी गादीजवळ बसून जमीदार अथवा ज्यांचेकडे गावची वहिवाट असेल त्यांजकडून एक रुपयापासून अधिक कितीही असोत शकुनार्थ सरकार पोत्यास जमा करून घ्यावे, आणि हे रुपये एकदर गांवचे जमाबंदींत मजुरा द्यावे, अशी वहिवाट अजूनही राजधानीत कोठें कोठें आहे. तेव्हां पुरातन वहिवाटही गावचा वसूल म्हणजे पोतें, याच्या प्रारंभास सदर शकून* हे नाव आहे. लोभ असावा हे विनती.

ग्वाल्हेर, ता० १ आगस्ट सन १८८३."

लक्ष्मण रघुनाथ महाजन उंडनगांवकर.

* दसऱ्याचा मुहूर्त

*** वरील माहिती दिल्याबद्दल आम्ही रा० रा० उंडणगांवकर याचे आभारी आहों

का० सं० प्र०.

विषयक्रम.

बखरी.

नागपूरकर भोंसल्यांची बखर ४१–४८

पत्रें, यादि वगैरे १३७–१४४

मराठी कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत—किष्किंधाकांड–भीमरूपीस्तोत्रें ·· ११३–१२०

मोरोपंतकृत—गंगावकिली–उपसंहार–अनुक्रमणिका ·· २३७–२४२

संस्कृत काव्यें.

श्रीशिवकाव्यम्- १४९–१५६

पंतविठ्ठलकृत–सुश्लोकलाघवम् २३–४०

कान्होजी भोसले यांजला समागमें घेतलें व राणोजी भोसले याजला सरकारची सनद संताजी भोसले दिल्लींत कामास आल्यावर त्रेचाळीस माहलांची करून दिली होती व सेनासाहेबाकडून सत्तावीस महाल सेनासुभपैकीं राणोजी भोसले याजकडे ठेविले. त्रेचाळीस महालांपैकीं काली भीत मलाड हे सरकार हंडिया प्रांत खानदेश येथील राणोजी भोंसले यांचे नावे करून दिले होते त्यासहित त्याजला देऊन गोंडवण प्रांतीं येण्याचा निश्चय केला; आणि सरकारची आज्ञा घेऊन निघोन आले.

नंतर रघोजी भोंसले सेनासाहेबसुभा यांनीं फौजेची तयारी करून फसली सन ११५५ सालीं बंगाल्यात जाण्याचा निश्चय केला. सातान्याहून येते वेळेस राजेश्रीनीं प्रसन्न होऊन सरदेशमुखीचे बाबदीची व मोकाशाची गोंडवणझाडी तहत कटक याची माफी करून दिली. तेथून नागपूर व देवगड प्रांतीं येऊन राहिले, तरी बुन्हाणशाह व अकबरशाह यांचा अपसात खिसा होऊन अकबरशाह निघोन वराडांत असफजहाकडे गेले होते तेथें सेनासाहेबानीं त्याचे बबर्चीखानेवाल्यास इषारा करून खाण्यांत जहर घालून दगा करविला, याजमुळें तो दगा होऊन मृत्यु पावला, सबब त्याजपैकीं हिस्सा होता तो रघोजीबोवास संतोषानीं बुन्हाणशा राजे यानीं संवत १७९९चे सालीं दिला.

व बंगाल्यात स्वारी [करण्यासाठी] सन ११५३चे सालीं भास्कर राम याची रवानगी करून दिली. समागमें तीस हजार फौज दिली. त्यानीं जाऊन रतनपूर प्रांत छत्तीसगड चालते स्वारींनीं लढाई करून किल्ला घेतला. लोक फार जाया जखमी झाले. रघुनाथसिंग राजे याजला स्थापित केलें. त्यानीं आपले तर्फेनीं कल्याणगीर गोसाई त्या कामीं ठेविले. नंतर बंगाल्यांत भास्करपंत गेले तिकडे उपद्रव भारी देऊन प्रांत लुटून टाकिला. मुलूख ताराण करून माघारे नागपुरास आले त्या उपरी रघोजीबोवा साहेबानीं तयारी करून निघाले. समागमें भास्करराम, व गिरमाजी खंडेराव, नरोजी जाचक, रघोजी कराडे मोहनसिंग सरकारचे लेंकवळे, मीर हबिब नांवें सरदार मकसुदाबाद प्रांताचा आला होता तो, व तमाम मन्हाठे मंडळी आदींकरून बरोबर घेतले. थोडेसे जमावानिशीं तुळजो राम याजला गोंडवणचे बंदोबस्तास ठेविले आणि आपण ही बरोबर चंद्रपुराकडे गेले.

गणेशराव ठाकूर पासवान खिजमतगार कारभारी होते त्यानीं प्राचीन दिवाण

---

८९ अन्न तयार करणारा.

९० लेखांक २ पृ० १ ओळ ३, ४ पहा भास्करपंत कोल्हटकर हे ब्राह्मण वीरमालेतील एक तेजस्वी व प्रतापशाली मणि होत.

तिमाजी सखदेव दूर करून महादेव वैद्य केले. ते कांहीं एक दिवस तेथें कारभार करीत होते. त्यांजवर दगा भारी करून पठान मिळोन त्यांचे घरावर चालून गेले. हे पासवान यांनीं पाहून महादेव वैद्य झरपटींत गेले. तेथें मारले गेले. असा अविवेकी कारभार पाहून तिमाजी सखदेव बाबासाहेबाकडे मिळोन बाबासाहेबानीं त्याजवर प्रेम करून फितुराचे पोटीं किल्ला चंद्रपूरचा घेतला. निळकंठराव राजे, चांद्याचे, बाबासाहेबांस येऊन भेटले. तह करून देवगडवाल्याप्रमाणें घरोबा राहून बालेकिल्ल्यांत महालात ठेविले. लाल दरवाजा बालेकिल्ल्याचा त्याजवर अवरंगाबादकर, नबाब असफजाचे बवरचीखान्यावर दरोगे, त्यांशीं फितुर बाबासाहेबीं करून अकबरशाहा देवगडकर राजे नबाबाकडे गेले होते त्याचे खान्यांत जहर घालून मारले. हे कर्म दरोगे याचें नबाबास समजल्या वरून तेथून दरोग निघून इकडे आले. त्यास बाबासाहेबीं भांदक जाहागीर दिले. चंद्रपुरापासून १२ कोसांवर आहे. बारा हजाराचा परगणा सुटी सनद करून दिली वंशपरंपरेनें चालेल असें करून देऊन चंद्रपूरची किल्लेदारी दिली. लालदरवाज्यावर बालेकिल्ल्यावर ठेविले. शिवाजी केशव दाळकुटे यांस ४ हजार फौजेनिशीं किल्ला शहर पन्ह्यान घुटाळे तळ्यावर छावणी करून होते. असा बंदोबस्त राहून बाबा साहेब निघोन बंगाल्याकडे गेले. रतनपुरीं मोहनसिंग भोंसले याजला स्थापित केलें आणि आपण पुढें जाऊन भास्करपंत याजला बंगाल्याचे सरहद्दींत मेदिनीपुरावर ठेवून आपण मकसुदाबादीं जाऊन मोठा उपद्रव [करून] मुलखाची तसनस करून जगतशेटाची कोठी लुटली व अल्लाविर्दीखान मोहबतजंग यांस तीन क्रोड रूपये मागितले. त्या प्रसंगीं नबाब अल्लाबिर्दीखान मोहबतसिंग याजला दुसरेकडील शह होता सबब कार्य होऊन, यांशीं वकिलाचे हातीं जाईकडील दिवस घेतले. पुढें त्याची मुसकिलीची मसलत आटोपली.

यानंतर नबाब अल्लाबर्दीखान मोहबतजंग यांनीं आपले जागीं मसलत केली कीं, " हिंदुस्थानांतून बाळाजी बाजीराव पेशवे, संवत् १८०० सालीं गढे मंडळ्याचे सुमारें येऊन लढाई करून मंडळ्यात ठाणें बसवून पुढें गयेचे सुमारें आले आहेत, त्यांशीं संधान करून आपण पारपत्य यांचें करावें." याचे अगोदरच बाबा साहेबानीं जागोजागी खंडण्या घेत गयेस जाऊन अंमल नऊ दिवस केला. गयावर्जनही केलें. नंतर अल्लाबिर्दिखान मोहबतजंग याचे संधान, पंतप्रधानाकडे गेल्यावरून, पंतप्रधान यांनीं भोसले सेनासाहेब यांस

११. ही गोष्ट शके १६६४ सन ११५२ सालीं झाली असें दिसतें. ' पंतप्रधान यांची शकावली ' पृष्ठ ८ पहा.

खर्चास मागितलें त्याजवरून उभयतांचे चित्तांत विकल्प येऊन लढाई परस्पर फौजेशीं झाली. बगाली फसली सन् ११५७ सालीं सेनासाहेबाची शिकस्ती होऊन, तसेच सारे फौजेसहित सातान्यास गेले आणि मेदिनीपुरावर भास्करपंत होते त्याजला पत्रें पाठविलीं त्यावरून पंतप्रधान [?] नागपुरास आले. मार्गांतून बाळाजीपंत पेशवे काशीकडून बुंदेलखडातून येऊन साताऱ्यास पोंहोचले. तें वर्तमान राजश्रीस समजण्यात आलें कीं, सेनासाहेबाचा यांनीं बहुत खराबा केला. त्याजवरून राजेश्रीची मर्जी यांजवर गेली. आमचे आप्त, थोर माणसाचे मुलखांत जाण्यास लढाई करण्यास कारण काय? ह्मणोन पेशवे यांला नऊ महिने खराब केले. आणि भोंसले सेनासाहेब यांजला बहुमान वस्त्रें देऊन, आज्ञा दिली कीं, "आपल्या मुलखात जाऊन बदोबस्त राखावा." असे आज्ञेप्रमाणें सेनासाहेब आपले मुलखात आले आणि भास्करपंत यांची रवानगी बाबा साहेबानीं पुन्हा बंगाल्यात केली. पटण्या प्रांतीं पोंहचून फार गर्दी यांणीं केली. मुलखांत उपद्रव फार भारी होऊ लागला. हें नबाब अल्लाविर्दीखान मोहबतजंग यांनीं मनास आणून भास्करपंतास भेटीचा पैगाम केला. आणि भेटीचा योग घडविला. दोन्ही फौजचे दरम्यान डेरे देऊन भेट करविली. तेथें भास्करपंत याला थोर थोर सरदारांसहित यावें ह्मणून बोलाविलें, याजवरून हेही गेले. तनावे[१२] कापून डेरे पाडून दिले. दग्याचे पोटीं भास्करपंत सरदारांसहित[१३] बुडविले.[१४]

सन ११५८ फसली. फौज लुटून टाकिली हें वर्तमान सेनासाहेबांस समजल्या वरून नबाब अल्लावर्दीखान यांचें पारपत्य करणें जरूर यास्तव तयारी करून बंगाल्याकडे स्वारी निघाली. ते समयीं बाराभाटीच्या किल्ल्यांत व कटकचे

---

१२ तंबूच्या दोऱ्या

१३ ह्या सरदारांचीं नांवें पाचव्या बखरीन ह्मणजे (ड) बखरींत दिलीं आहेत तीं —

१ भास्करपंत २ आलिकरवाल ३ यशवंतराव गुजर ४ नीलकंठराव मोहिते ५ दाजीबा भोंसले ६ बाबूजी महाडीक ७ शहामहंमदखा ८ मनाजी भोंसले ९ नारायण भोंसले १०. सभाजी भोंसले ११ कृष्णराव निंबाळकर १२ बापूजी कदम १३ श्रीपतराव मेहेकर १४ व्यंकटरावराव भाऊ १५ हाजीबा पाठणकर १६ बळवंतराव शिर्के १७ गोविन्दराव शेलुकर १८. सटवाजी जाधव १९ शिवाजी जामदार २०. सुभानजीराव २१. माना बक्षी. २२ जोतिबा कारभारी या गोष्टीच्या संबधानें (अ) बखरींत पुढील लेख आहे —"फौजेची जबरी पाहून भास्करपंताशीं स्नेहभावाचा सदर्प लावून, इनाम देऊन, भेटीचा पैगाम करून [जाफरालीचे बहाण्यानें] फौजेचे दरम्यान डेरे देऊन, त्या डेऱ्यांत दग्यानें लोक बसवून पंतास भेटीस आणिलें. डेऱ्याचे तनावे कापून डेरे खालीं लोटून मारिलें. ते वेळेस पंताकडील मोठमोठीं माणसें कामास आलीं"

१४ लेखांक २ पृष्ठ १०—११ यांत भास्करपंताविषयीं बराच मजकूर आहे

सुभ्याचे काम, याजवर नबाब अल्लावर्दीखान मोहबतजंग याजकडून, दुलुभराम होते. त्याशीं संदर्प करून तह करण्याकरिता बोलावू पाठविले. त्याजवरून दुल्लभराम भेटीस आले. त्यांजला यांनीं कैद केले आणि अबदुल अज्जी किल्लेदार याजवर कोसीसै[१५] फार केली. याजवरून त्यानीं आपले तेलबेचा[१६] ऐवज घेऊन किल्ला खालीं करून स्वाधीन करून दिला. आपण निघोन गेला. दुल्लभराम कैदेंत होता, त्याजला सावकारांनीं तीन लक्ष रुपये देऊन कैदेंतून सोडविले.

सन ११५८ फसलीचे सालीं छावणी बिरभोजे[१७] नामें जागा सहश्रावाचे मकसुदाबादेचे दरम्यान होती, तेथें छावणी केली; तेथून बादबरसात निघोन सहश्रावबाले पठाण सामील करून घेतले. ते कटवा नामें जागा आहे तेथें मिरजाफरखान नामे अल्लावर्दीखानाकडून सरदार होता त्याशीं लढाई होऊन रघोजी भोंसले याची शिकस्ती झाली. तेव्हां मीरहबीब नामें सरदार सेनासा हेबाघाशीं होता. त्यानें सल्ला दिली कीं, पुन्हा सावर धरून मकसुदाबादेवर जाऊन त्याजवर फौजेचा समेट करून दुसरे मार्गानें मकसुदाबादेस गेले. त्याचे पिछ्यावर अल्लाबर्दीखान मोहबतजंग याजकडून फौजा जाऊन लढाई झाली. इतक्यात वर्तमान आलें कीं, रघुनाथसिंग नामें दिवाण गोंडराजाकडील बदलून आहे व गोंडाचा उपद्रव देवगड प्रांतीं ज्यास्त झाला." याजवरून माघारे आले. ते वेळेस कटकेचे सरहद्दीवर जमाव व सरदार येऊन किल्ला नन्होजी जाचक याचे स्वाधीन केला त्या मुलखीं शिव भट साठे ठेवून आले. गोंडाच्या पारिपत्यास फौजा पाठविल्या, आणि आपण जातीनें माघारे येऊन रघुनाथसिंगाचें पारिपत्य करून, पौंटनसावगीचे मुक्कामीं गोंडाचें पारिपत्य करून गोंडास पेवांत घालून जाळून मारले आणि चंद्रपुराकडे गेले. कारण चंद्रपुरीं फंद जाहला. चंद्रपूरकर राजाचे शिपायी गोंड व खडाईत मिळोन बडवाई करामाळे तळे इकडील मजबूद होते व पठाण पुन्याकडील पठाण असा १० हजारांचा जमाव करून किल्याचे लालदरवाज्यावर आले. हे किल्लेदार यांणीं लढाई करून तिरदाजी फार केली. शंभर दीडशें माणसें मारिलीं. जमाव जारी, तेव्हां किल्लेदारास धरून हस्तगत केला. मग शिवाजीपंतावर आले. शिवाजीपंत रामनवमीची कथा करीत होते. तवही [धांस] आली तसेंच बिनहाल घोडे मैदानाचे, दरवाज्यानें बाहेर पळाले त्यादिवसापासून

१५ कोशीस=पक्षपात रा० व्य० कोश श्लोक २६५.

१६. तलब=आकर्षपत्र रा० व्य० को० श्लोक २६६.

१७. हें स्थळ बिरभूवन असेल. लेखांक २ पृष्ठ १ पहा

१८ लेखांक १ पृष्ठ १० टीप १० पहा.

शिवाजी टाळकुटे [यांस] "बोडखे" नाव पडलें. गोंडानीं ठाणें घेऊन नीलकंठ-शहा बळकावून होते. मग बाबासाहेब सातान्याहून तसेंच चंद्रपुरावर जाऊन तिमाजी सखदेव बाहेरच होते यांचे विद्यमानें किल्ला घेतला. निलकंठशाहा राजा काढून बल्लाळपुरास पाठविला. बल्लाळपूर राजास दिलें. निळकंठ-शाहा तेथे येऊन खडाईत बडवाईक [?] काहीं नागपुरास चाकर ठेवून आणिले ते उमरेड दरवाज्यावर जागा दिली. बाहेर केशवराव बडवाईक त्याचे भाऊ उमाजी बडवाईक काहीं एक दिवस तेथें राहिले. कृष्णाजी नारायण सुभा चंदपुरीं स्थापिला. कऱ्हाडे ब्राम्हण सातान्याचे राहणार त्याचे स्वाधीनही किल्ल्याचा बंदोबस्त ठेवून सेनासाहेब नागपुरास आले.

जानोजी भोसले यां समागमे सन ११५८चे सालीं तुलजो[९९] राम[१००] देऊन फौजे सुद्धां बंगाल्यांत रवाना केले. तशांत अल्लावर्दीखान मोहबतजंग यानीं मिरजाफरखान याजला बिदा केलें आणि सांगितलें कीं "कटकांत ठाणें रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांचे आहे. व कटक हें सरहद्दीवर त्याज-कडील जमीयत आहे त्यास जमीयतीचें पारिपत्य करावें. ठाणें घ्यावें." त्याजवरून त्यानीं येऊन लढाई फौजेशीं घेतली. इतक्यांत मिरजाफरखान याजला समजलें कीं, रघोजी भोंसले यांचे चिरंजीव जानोजी भोंसले व मीरहबीब नामें सरदार याशिवाय ब्राह्मण कऱ्हाडे सरदार जमीयतीनिशीं भारी जमाव आला आहे. असें ऐकून मीरजाफरखान टाळा देऊन, बरद्वानाचे मार्गानें निघून गेला; ते समयीं जानोजी भोंसले जमावासहित जाऊन पोंहोचले. त्यानीं पहिलीं ठाणीं कायम होतीं त्यांचा बंदोबस्त करून, पुढें मकसुदाबाद प्रांतीं उपद्रव केला. तिकडील लोक बहुत बेजार झाले. हमेषा उपद्रव बारगीर लोकांचा होऊं लागला, म्हणून अल्लावर्दीखान मोहबतजंग याजकडे रयत लोकांची फिर्याद बहुत गेली. याजवरून अल्लावर्दीखान यानीं ऐकून रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांकडे वकील पाठविला. त्यानीं बाबा साहेबास नागपुरात भेटून खंडणीचा वगैरे विचार बोलण्यांत आणिला. तेव्हा सेनासाहेबांनीं उत्तर केले जे, "जेव्हा कोट रुपये खर्चास देऊन बहुत फौजा पाठविल्या तेव्हा तुम्ही खंडणीचा ऐवज देणार, त्यांतही दगाबाजी करणार, तुमचा विश्वास काय? भास्करपंताचा तुमचा मोबदला घेणें जरूर आहे." वकीलानें उत्तर केलें कीं, "झालें तें समर्थ. भास्करपंताचा निराळा मुलूख तोडून देतों तेथें तुमचे स्वस्थान आहे त्या मोबदला मुलखाशीं आमचाही मुलुख लागून आहे. अशी मातबर जागा पातशाही आहे." असें

---

९९ हे रघोजी बरोबर आले पृष्ठ ३१ पहा.

१००. रघोजी बरोबर आलेल्या सरदा-रांपैकीं एक. पृष्ठ ३४ पहा.

नाना प्रकारें समजावून कटक प्रांत वेढासा देऊन तह ठरविला. शिवाय दोन वर्षांची खंडणी राहिली ती २५ लक्ष नगदी द्यावे याप्रमाणें सिद्धांत झाला. तेव्हां नबाब अलावर्दीखान मोहबतजंग याचे पत्रांचें उत्तर लिहिण्यास, फारशी-नवीस बाबासाहेबाचा मुनशी चिटकोपंत खुपमत लिहिणार यास बोलावून, नाव तयार करविले.

ते वकीलाचे विचारास मसुदा न आला तेव्हां भाऊसिंगलाला बुऱ्हाणशाहाचे बक्षी बहुत हुशार मातबर त्याजला बाबासाहेबानीं बोलाविले. आज्ञा केली, कीं "तुमच्या येथें कोणी फारशीनवीस असल्यास आणवावे;" त्यानीं विनंती केली, कीं, "आमचे ज्ञातींत कोणी नाहीं. परंतु राजेसाहेबाचे पदरीं एक ब्राह्मण अळजपुराकडील कोणी एक दिवस आम्हाजवळ होता तो आमचे पाहण्यांत आहे. लिहिण्यांत चांगला आहे आम्हापासोन राजेसाहेबानीं फारशी पढविण्यास नेला आहे. त्याचा १० रुपये दरमहा करारानें ठेविला आहे." त्याजवरून बाबासाहेबानीं राजाकडेस निरोप सांगून पाठविला कीं, "तुम्हाजवळ फारशीनवीस ब्राह्मण आहे त्याजला इकडेस पाठवून द्यावे" तेव्हा भवानीपंत मुनशी यास पाठविलें. त्यानें बाबासाहेबांचे मर्जीनुरूप मसुदे लिहिले. तेव्हा वकीलाकडे तसेच मसुदे देऊन पाठविले. ते पाहून वकील खूष झाला. दोन हजार रुपये बक्षीस पसमशारनिल्हे यास दिले. तेथून सेनासाहेबानीं सुद्धा आपले तर्फेनें २०० रुपये बक्षीस दिले. तसेच पंत निघून राजे बुऱ्हाणशहापाशीं आले यांणींही शभर रुपये यांस इनाम दिले. बाबासाहेबास राजे यांणीं सांगून पाठविलें "पसंत असल्यास ठेवून घ्यावे." असा मजकूर समजण्यात आला तेव्हा साहेबीं सांगून पाठविलें कीं, "माणूस काबील आहे, तुमचे मर्जीस असल्यास बहुत चांगलें आहे." आपले जेव्हापासून ठेविले ते दिवसापासून राजाकडील निरोप बाबासाहेबाकडे आणीत जावा, व उत्तरें नेत जावीं, असें काहीं एक दिवस जानोजीबावापर्यंत चालले.

तिकडेस बंगाल्यात पत्रें अलावर्दी मोहबतजंग याजकडे गेलीं. तह पक्का ठरला. जानोजी भोंसले यांजला लिहून पाठविलें कीं, नबाब अलावर्दीखान मोहबतजंग याजला पत्रें लिहिलीं आहेत. त्याप्रमाणे बंदोबस्त करावा. त्याप्रमाणें जानोजीबावानीं तिकडील बंदोबस्त ठेविला. हे ऐकून बावासाहेब फार संतोषी झाले, आणि साताऱ्यास राजदर्शनास गेले. राजश्रींची कृपा बाबासाहेबांवर फार विशेष झाली.

यांचे जाण्याचे पूर्वी बाबासाहेबाचे चिरंजीव मुधोजी भोंसले देउरात होते. तेथून साताऱ्यास राजश्रींकडे येणें झाले. गोविंदराव चिटणवीस यांजकडेस

ही तसेच राजे फत्तेसिंग भोंसले यांजपाशीं वहिवाट व राजश्रींचे धाकटे राणीचे चुलत बहिणीचे लेंक त्याजला त्यांणीं राजश्रीही लोभ विशेष करून होते. त्या प्रसंगीं गोविंदराव चिटणवीस याचे विद्यमानें विचार ठरला व गांवांतही झालें कीं, राजश्री दत्तक साळीचे* लेकास घेतात. ते समयीं आईसाहेबांनीं ऐकून राजश्रीस आज्ञा केली कीं, तुम्हीं मूल दत्तक हा घेना. त्यांणीं विनंती केली जे, वशांत कोणी नाहीं. आपले आश्राचा मूल चांगला आहे म्हणोन हा विचार ठरविला आहे. राजश्रींचे उत्तर असें ऐकून आईसाहेबांस राग आला आणि बोलल्या, जे तुम्हास भवानीचा वर आहे तो लटका कसा होईल? तुमचा प्रत्यक्ष वंश असतां हा दत्तक कशास पाहिजे." राजश्रींनीं ऐकिलें होतें कीं, आई साहेबांनीं नातु लपवून ठेविला खोटा नाहीं तो खरा आहे.—मग राजश्रींनीं दत्तक घेणें राहविलें. तेव्हां मुधोजी भोंसले वय लहान, परंतु शाहणे फार, जिवास खिन्नता फार केली. बोवासाहेबांची अनास्था, त्यांत सर्व मुत्सद्दी याचे येथे जाणें येणें, त्याचा रस ठेविला असतां बंदोबस्त प्रतिनिधी याणीं, मुधोजी बोवांचें समाधान करून कांहीं स्वारांनिशीं पालखी वगैरे बहुमानानीं ठेविले. नंतर कांहींएक दिवस होते. तेथें धाकटे राणीपाशीं काशीराम लक्ष्मण प्रभु फडणविशीचे कामावर खास देवडीवर होते राणीसाहेब मुधोजीबोवाची मावशी, यामुळें काशीबाचा स्नेह फार, वोळखही फार होती. पेशजी त्यांचे चुलत बंधु नरसिंगराव भवानी प्रभु याजला रघोजी बोवानीं सेनासाहेबांचें पद प्राप्त झाल्यावर घरपागा स्वार शंभर व एकांडे स्वार दोनशें त्याप्रमाणें घेऊन आले होते. तशांत बाबासाहेब राजश्रींचे दर्शनास गेले. मर्जीचा संतोष होऊन माघारे आज्ञा घेऊन येते समयीं मल्हारजी होळकर यांनीं बाबासाहेबास निषेध केला कीं, तुमचा पुत्र ब्राह्मणाचे घरीं राहणें हा काय शाहणपणा? मूल वय किती, सर्व गोष्टींची तुम्हीं अडचण केली असता, येथेंही योग्यतेनें आहे. परंतु तुम्हास उचित नव्हे दैवानीं राजश्री वोटींत घेणार होते. आईसाहेबाचे मर्जीस्तव राहिलें. आतां आपले लौकिकाकडे पाहून जें करणे तें करावें. असे नानाप्रकारचे बोध करून याचे रवानगीचे समयीं मुधोजी भोंसले यांजला समागमे घेऊन निरोपाचे वेळेस विनंती राजश्रीस केली कीं, बाकाबाई नामें कन्या आहे तिचें लग्न व

---

१. ताराबाई

२ शाहूचे.

३ या दत्तक प्रकरणाची हकीकत 'थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्रांत' पृष्ठें ९६–९७ पाहिली असता समजेल

४. काशीराव याचे दोन मुलगे त्र्यंबकराव काशी आणि लक्ष्मणराव काशी हे पुढें इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत 'श्रीमंत नारायणराव पेशवे' या नाटकांत यांच्या कृतींचें आविष्करण कसें केलें आहे ते वाचकांनीं पहावें

* साळी=मेहुणी

मुधोजी भोंसले यांचें लग्न करणें आहे. त्याचे सोयरीकीचा बंदोबस्त पाहणें आहे. असें बोलून निरोपास घेऊन देउरास आले. मागाहून राजश्रींनीं केदारजी मोहिते याचा पुत्र मानसिंग मोहिते घर चांगलें आहे. याजकरितां सेनासाहेबाकडे त्रिंबकराव कान्होजी प्रभू भालेराव, पेशजी भालेराईत त्याकाळीं त्याचे वडील, सरकारच्या उपयोगी पडले होते यावरून याजवर लोभ करून त्यांची रवानगी केली. ते बाबासाहेबांजवळ येऊन राजश्रींचे आज्ञेप्रमाणें बोलून सोयरीकीचा निश्चय करून सेनासाहेबानीं राजश्रीकडे रवाना केले. ते पोहचून तेथून केदारजी मोहिते व पुत्र मानसिंग मोहिते आज्ञेप्रमाणे घेऊन आले. सेनासाहेबाची भेट होऊन बाकाबाईचे लग्न देउरास झालें. पुढे त्याचा बंदोबस्त सरदारीचा त्रिंबकराव यांचे हातें घेऊन, चार स्वाऱ्याचा कारभार त्रिंबकराव यांस सांगितला. व त्रिंबकराव यांचें जातीचा बंदोबस्त राजश्रींचे आज्ञे प्रमाणे करून दिला. आणि बरोबर कुटुंबासुद्धा व मानसिंग मोहिते यांजला घेऊन नागपुरास आले. त्रिंबकराव कान्होजी यांचें कुटुंब बोरगावीं वराडांत ठेविलें. सेनासाहेब मुधोजीबोवा यांजला समागमें आणिले होते त्याजसमागमें दहा हजार होन देऊन शिवाजी केशव यांचे जिमे कारभार, व दिनकर विनायक व शिवाजी विनायक व नरसिंगराव भवानी परभु यांचे पथक तैनात दिले. ते सिकाकोल, राजमद्रि, विज्यानगर, बस्तरचे मुलकातून रवाना केले. बारा वर्षांचें वय मुधोजीबोवाचें, ते समयीं [होतें.] महिपतराव दिनकर आपले तीर्थरूपासमागमें बरोबर चाकरीस होते. वाटेंत स्वारी शिकार करीत मुधोजी बावाचा लोभ घोडे फेरण्याचा शोक मुधोजीबोवास लोभ फार होता. महिपतराव यास भालेबोथाटी खेळणें असा प्रकार. त्या प्रांती जाऊन खंडणी विज्यानगर येथपर्यंत घेऊन द्रव्यही मिळविले. तिकडील हवा घोड्यास वाईट याजकरितां फौजेतील घोडीं फार जाया झाली. म्हणोन लवकर फिरले. ते नागपुरास आले. बाबासाहेबाची मर्जी फार खुष झाली. भरवसा नोहता. परंतु चांगली केली. नंतर छत्तीसगडास रवानगी मुधोजीबाबाची केली. सन ११६०चे अव्वल सालीं वर्षभर तिकडे राहून बंदोबस्त करून माघारे आले.

जानोजी बोवाही बंगाल्यांतून साल मजकूरी आले. भेटी झाल्या. संभाजी सिर्के समागमे होते. जानोजी बोवांनीं आपले घराची चाल टाकून शिर्क्यांचे तऱ्हेचें पागोटें बांधावें व सेमले सोडावे. याजमुळें बाबासाहेबाची मर्जी फार खपा झाली. त्यासमयीं ते मग शिर्के यांजवरही रागास भरले कीं, मुलास खराब केलें असें झालें. या पूर्वी पासून जानोजी बाबावर व साबाजी

५ समला=पागोट्याचा टोंक

ही वाढले. गोविंदरायांचा[२१] सरंजाम घेतला. वरकडही किरकोळ कामें केलीं. शेरें[२२] जहाले. त्यांचीं हीं राजकारणें कीं, नाईक आम्ही एकत्र होतों. कर्नाटकास येतों. रामदासपंतांनीं आणखी फिरंगी[२३] गाडदी ठेवावे. खामखां[२४] आज्ञावर मनसबा[२५] मागती करावा. बाह्यात्कारें सलूख काहीं दिवस दाखवावा व मागे जानबा आमचे मित्रें[२६] पुणियांत तीन महिने येऊन बसले. नित्य आम्हास म्हणत कीं, " मोंगलाजवळ तुम्हीं नवी जागीर मात्र न मागावी. म्हणजे आह्मी त्याची तुमची पूर्ण निखल [स] ता करून देतों. " लहान सहानें[२७] आम्हांस लिहीत कीं, " हे सर्व लटके. हे एकाएकीं येऊन तुमचीं घरें जाळतात. " आम्हास वाटे कीं, " लोक आफवेवर काय आहे ? व जानबा आमचे मित्र आहेत, सहसा आह्मास फसवणार नाहींत. " शेवटीं जें जहालें तें दृष्टीस पडलें. बहुत लोक ह्मणतात कीं रामदास पंतानें जानबा याच कामासाठीं पाठविले कीं, तुम्हीं स्नेह मानून गाफील रहावें. जानबा तो दाखवितात कीं, त्यानें लबाडी केली. असो. याचा अंत ईश्वर जाणे. एकदा मात्र तुह्मास लिहिलें होतें कीं, याउपर गाजुदीखानाचें येणें कामाचें नाहीं यांचा आमचा स्नेह होत आहे. परंतु बिघाड जहाल्यापासून निरंतर हेंच लिहितों कीं, " खामखा गाजुदीखानास आणावें. वजीराचा लेक सुभा[२८] करून आणिला तर मागें कुंचेदे[२९] दिल्लींत करितील[३०]. व येथें मोंगल, मराठे भेटणार[३१] नाहींत. गाजुदीखान आलिया सहेल[३२] पडेल. मोंगल व मराठे मातबर सर्व बऱ्हाणपुरावर येऊन भेटतील. एक फिरंगी गाडदी नवी फौज मात्र राहील[३३]. पठाण[३४] कर्नाटकांत बलावले आहेत. महमद अलीखानें[३५] त्रिचनापल्लीस बलाविला आहे सर्व गाजुदीखानास अनुकूळ पडतील. दुसरे, तुम्ही तिकडून, गाजुदीखान दहा पंधरा [हजार,] आह्मी हिकडून, येणेंप्रमाणे मनसबा उभा राहतांच सर्व कामें होऊन जा-

---

२१. गोविंदराव चिटणीस असावे. हे पेशव्यांच्या पक्षांत होते.

२२. शेर=समर्थ, जबरदस्त.

२३. येथें फिरंगी म्हणजे फ्रेंच.

२४. खामखां=कसेंही करून, सर्व यत्न करून

२५ मनसबा=स्वारी, हल्ला

२६. 'मित्र' ही व्याजोक्ति आहे मित्र ह्मणविणारे पण खरे शत्रु.

२७ लहानसहान सरदार, जाहागिरदार

२८. वजीराचा लेक सुजा उद्दौला.

२९ कुंचेदे=खटपटी, कारस्थान.

३०. गाजुदीखान यास आणिल्यास पाठीमागें ते दिल्लीस कारस्थान करतील, असा भाव

३१ वजिराचा पुत्र सुजा यास दक्षिणचा सभा करून आणिल्यास त्यास इकडील मुसलमान अगर मराठे अनुकूळ होणार नाहींत, असा भाव

३२ सहल=सोपें, सोइचें.

३३ फ्रेंच व दुसरी नवी फौज.

३४ पठाण—हे कर्नोळ, कडपा व सावनूर येथील नवाब असावे

३५. महमदअली हा अर्काटचा नवाब

तीळ. सारांश रामदासपतानें अब्रू घेतली ही एकदा हरतजवीज करून त्यास पुर्ती जरबें[३६] देणें घडल्याबांचून तुम्हांस कैलासवासी[३७] यांणीं वाढविलें, व तुह्मी इराण तुराण पावेतो लौकिक केला, तो सर्व व्यर्थ ! आम्ही ही रा-[३८]यांचे वशीं व्यर्थ जन्म घेतला[३९]. या उपरि तुम्हीं खामखा त्यांसे[४०] आणावें अथवा त्यांनीं दसरा करून मागून यावें. तुम्हीं खामखा देशास यावें. शपथपूर्वक हा मनसबा करावा तरच उत्तम आहे. मागें यावें यावें हें लिहित गेलों. न आ-ला. आतां त्याचा पुढील रग जाणून सर्व विस्तारें लिहिलें आहे. याउपर याल यात संशय नाहीं. या पत्राचे उत्तर यथार्थ सत्वर पाठवणें. गुजराथचे कामास फौज गेली. श्रीकृपेनें काम होत चाललें. जेव्हां म्हटलें तेव्हा जवळ आहे. या उपर गाजुदीखानास पूर्ण भरवसा देऊन वजिराशीं लगाम राखून शेवटीं न तोडितां दक्षणचे कामास उपयोगीं पडत तें करून यावें. सर्वस्व वेचून एकदा रामदासपत मोडावा[४१]. ते आम्हावर मनसबा करितात यांत संशय नाहीं. तुम्हीं हल्लीं लिहिल्याप्रमाणें केलिया सहजच ते हतप्रभ होऊन मोठें यश तुम्हास येतें. या उपर तुम्ही न आलिया मनसब्यास वाईट, मनास वाईट, यास्तव मनसबा सिद्ध करून यावे. कदाचित गाजुदीखान नामर्द, फौज न ठेवी, बाहेर न निघे, तर दुसरा कोणी पधरा हजाराचा धनी आणावा. निदानीं तुम्हीं यावें. येथेंही फौज फार आहे. रामदासपतास तुम्हीं आम्ही एकत्र जहाल्यास अगाध[४२] नाहीं. रघोजी बावाही येतील. लाभही उत्तम होईल. हें सर्व मनन करून उत्तर सत्वर पाठवावें. येथेंही तरतू [द] करीत आहो. ऐवजाची मात्र मोठी वोढ आहे. तुम्हीं आलिया सर्व वारेल. सांप्रत नवें वर्तमान कीं, त्रिंबकें[४३] आम्ही न दिला यासाठीं रामदासपंत औरंगाबादेस येणार. मग किल्लाही कदाचित देणें पडेल. जागिरीचा जाबसाल त्याकडूनही अद्याप जहाला नाहीं. मोठा लबाड दगाबाज आहे. सारांश एकदा त्यास जरब द्यावी तरच सर्व सार्थक आहे. छ २१ जमादिलावल. लेखनसीमा. पौ छ ३० जमादिलावल[४४].

---

३६. जरबदेणें=खोड मोडणें.

३७. कैलासवासी बाजीराव बल्लाळ.

३८ यावरून आपणास जो तह करावा लागला त्यानें व मराठेशाहींत रामदासपत जी ढवळाढवळ करीत होता तिनें बाळाजी रावास फारच संताप आला होता असें दिसतें

३९. गाजुदीखानास

४० सफदरजंगाशीं स्नेहभाव ठेवून

४१. पेशवे फारच हैरेस पडले होते वर टीप १८ पहा

४२ रामदासपतास मोडण्यास कठीण नाही असा भाव.

४३ कबूल केलें (वर पहा) पण देण्यास उशीर लाविला असा भाव ?

४४ हें पत्र मोठ्या कारस्थानाचे आहे पेशव्यावर अनेक संकटें उत्पन्न झालीं असतां त्यांतून साम दाम दंड भेद यांणीं ते त्यांतून कसे पार पडले वगैरे गोष्टी या

(पुढे चालू)

[१६२] श्री.

राजश्री जयाजी शिंदे गोसावी यांसि

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेो॥ बाळाजी बाजीराव प्रधान आशिर्वाद उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय लिहित असिलें पाहिजे. विशेष. तुम्हीं जयनगरहून निघालियावर एक पत्र आलें त्या आलीकडे पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तुमची व नवाब वजीर यांची भेटी जाली, यमुना पार होऊन कादरगंजा जवळ दहा हजार पठाण सरदार सुद्धां बुडविला, तेंही वर्तमान परभारेंच येऊन पोंचले. तदोत्तर अहमदखां पठाण बंगस प्रयागास खासेरा करून होता तो उठऊन फरोखाबादेस येऊन लढाईस नमूद जाहाला. त्याची तुमची लढाई सुरू जाहली. अहमदखां बंगशानीं फरोकाबाद सोडून गंगातीरास बेहडा अडचण जागा पाहून आरावा रचून त्याची तुमची नित्य लढाई होऊं लागली. तथापि वर्तमान लिहिलें नाहीं. याजवरून अपूर्वता, आश्चर्य वाटलें. प्रस्तुत राजश्री दामोदर महादेव यांचें पत्र छ ७ जमादिलावरचें छ ५ रजबीं येऊन पावले कीं, "अहमदखा बंगस बाहादूरखां रोहिल्यास शरण जाऊन त्यास दहा बारा हजार स्वार व प्यादे यांजसीं कुमकेस आणिलें. सुरेंदाराची फौज व जाटाची फौज व नवाब वजीराची फौज गंगापार होऊन छ ३ जमादिलाखरीं लढाई जाली. बाहादुरखां रोहिला बुडविला. हजारो घोडीं घेतलीं. हत्ती पाडाव केले. हें वर्तमान बंगशानीं ऐकून घाबरा जाला. दुसरे दिवशीं पळून गंगापार गेला. लष्कराच्या लोकांनीं घोडीं पाडाव फार आणलीं. तोफखाना पाडाव केला." म्हणोन लिहिलें तें श्रवण होऊन संतोषा-

---

(मागील पृ०)

वरून चांगल्या लक्षात येतील. गाजुदीखानाच्या मसलतीचा हेतु हा होता कीं, दक्षणचा सुभा आपले कबजांत राहवा, किंबहुना पुढें मागें सर्व दक्षण आपले अमलात यावी.

हें व पुढील ४ मिळून पांच पत्रें रा० रा० काशिनाथ कृष्ण लेले इंदुरकर यानीं आम्हास दिलीं. हीं सर्व असल आहेत. वरील पत्रांतील शेवटचा बराच मजकूर खुद्द खाशाच्या हातचा आहे. आम्ही नकला घेऊन अस्सल पत्रें लेले याजकडे परत केलीं.

४५. नवाब वजीर=अयोध्येचा नबाब सफदरजंग

४६ प्रथम अफगाणिस्थानांतून जे मुसुलमान आले त्यांस पठाण म्हणण्याचा प्रघात आहे

४७. खासरा म्हणजे ? आसरा तर नव्हे ?

४८ नमूद=दजू, उद्युक्त.

४९ बेहड=नाल्याच्या प्रवाहामुळें झालेली खोल भेग

५०. आरावा=तोफखाना

५१. हे कोण ?

५२ शिंदे होळकराची.

५३ सुरजमल्ल जाट

५४. पाडाव केले=धरिले

च्या कोटी[५५] जाहल्या. शाबास तुमच्या हिंमतीची व दिलेरी-रुस्तुमीची[५६]! व शाबास लोकाचा! आमच्या दक्षिणच्या फौजांनीं यमुना गंगा पार होऊन रोहि-ले पठाणांसीं युद्ध करून आपण फत्ते पावावें हें कर्म लहान सामान्य न जालें! तुम्ही एकनिष्ठ, कृतकर्मे सेवक. या दौलतीचे स्तंभ आहा!! जें चित्तावर धरि-तां तें घडून येतात. पहिलीं यशावह कर्में संपादिलींत ततोद्यधिक हें यश सं-पादिलेंत. या यशास जोडाच नाहीं! परंतु केल्या मनसुबियाचा अर्थ किमपि लिहीत नाहीं ऐसें नसावें. सर्वदा आपलें कुशल वृत्त लिहित जाणें. तेणें करून संतोष होत जाईल. मोठीं मनसबा कठीण होता. नानाप्रकारचीं येथें वर्तमानें उठतात. तुमचें पत्र तो येत नाहीं. याजमुळें चित्त चिंतेंत होतें. इराण *तुरान पावेतों लौकीक जाला कीं, वजीर मोडला, पळोंलीं असतां फि-रोन फत्तेच्या मसनदीवर बसविला. याजहून यश कोणतें अधिक आहे ? या उपरि तेथील रंग भरून, स्वकार्य साधून, आपलें मुलुखांत येणें योग्य आहे. छ ७ रजब बहुत काय लिहिणें[५९]. लेखनसीमा.

[१६३] ॥ श्री ॥

राजश्री सांबाजी सिंदे गोसावी यांसि.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित बाळाजी बाजीराव प्रधान आशिर्वाद सु॥ इसने खमसेन मया व अलफ तुम्हाकडून पत्र येऊन वर्त-मान कळत नाहीं ऐसें नसावें. सर्वदां आपलें कुशल वृत्त लिहीत जावें यंदां सरदारांनीं मोठा अवघड मनसुबा करून, यमुना भागीरथी पार होऊन, पठाण रोहिल्याशी गांठ घालून, युद्धप्रसंग करून पन्नास साठ हजार फौज बुडविली. तुम्हीं सर्व लोकांनीं जिवाची तमा न धरितां साहेब-कामावरीच दृष्टि देऊन शत्रु शासनाक्रांत केलात. तुमची निष्ठा दृढोत्तर, तद्योगें यश रामेश्वर इराण *तुरान

---

५५ संतोषाच्या कोटी=अति आनंद

५६ दिलेरी-रुस्तुमीची=धारिष्टाची व पराक्रमाची

५७ येथपासून वृद्ध भाऊंच्या हातचें अक्षर आहे

५८ सफदरजंगास पठाण लोकांनी पदच्युत केलें होतें, त्यास पुन वजीरी दिली

५९ हें पत्र वाचून हल्लींच्या हतवीर्य लोकांसही क्षणभर स्फुरण येईल नेव्हां वर्गानीं असे पराक्रम केले त्या लोकास हा स्वामिगौरव अमृताहूनही गोड लागून त्याचें शरीर दुणावलें असेल यांत संशय नाहीं !

६० साबाजी शिंदे हे राणूजीचे कोण हें समजत नाहीं. भाऊसाहेबांच्या बखरींत साबाजी शिंदे यास दादासाहेबांनीं लाहोर येथें ठेविलें होतें असें आहे. भा० सा० ब० पृष्ठ ५१ व ५७ पहा. तेच साबाजी हे असावे. हे हल्लीं जयाजी शिंद्यांच्या लष्करांत होते असें दिसतें.

६१ शिंदे होळकर

६२ साहेब काम=स्वामिकार्य 'स्वामी साहेब इरिल' रा० न्य० को०

* 'इराण' असेंही होईल.

पर्यंत प्रफुल्लित जालें शाबास सरदाराची! व शाबास तुम्हां लोकांची आहे!! दुसरियास हें यश फार दुर्लभ असे. इकडील वृत्त राजश्री जयाजी शिंदे यांस लिहिलें आहे. त्याजवरून कळेल. अतःपर माघारें यावें. रवाना छ २६ रजब बहुत काय लिहिणें. लेखन सीमा.

[१६४] ॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजीत राममान्य राजश्री आपाराव स्वामींचे सेवेशीं.

पो। बाळाजी जनार्दन सा। नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशळ जाणून स्वकीय कुशळ लिहीत जावें. विशेष. तुम्हीं छ १४ सवाल छ २१।२४ व छ २९ जिलकादचीं पत्रें पाठविलीं ते पावलीं. तह प्रकर्णीं राजश्री पाटील बाबांचें व इंद्रसेनांचें बोलणें जालें त्यांतील मजकूर कलमबदी लिहून पाठविला तो सविस्तर कळला. पाटील बाबांनीं लिहिल्याप्रमाणें तहनामा व डौलें शिक्यानशीं लौकर आलें पो। येविशींचा मजकूर लिहिला तो कळला. त्यास येविशींचे मजकुराचीं पत्रें पाटील बाबाचीं ही तीन चार रवानग्यांचीं आलीं. त्यांत लिहिलें कीं, "श्रीमंत दादासाहेबांस इंग्रजानीं स्वाधिन करावें असें पक्कें करून घेतलें आहे व येथून कलमाची याद पाठविली होती त्यांपैकीं कांहीं कलमें बोलून करारांत आणिलीं आहेत. परंतु पूर्वीं पारशी नक्कल तहनाम्याची येथें पाठविली, त्याप्रमाणें शिक्का करून तहनामा पाठवावा; व एक डौल शिक्का करून पो।, शिक्याचा तहनामा इंद्रसेनास *दाखवून. येणें करून त्यास इतबार पुरेल व जावयाची जलदी करणार नाहीं. हा तहनामा आम्ही आपल्या जवळ ठेवूं, त्यास देणार नाहीं. दादासाहेबांचें कलम वगैरे कलमें ठरावांत आलीं, त्याप्रमाणें डौलांत भरून त्याप्रमाणें इंद्रसेनाकडून कलम त्याचा तहनामा आणवून मग हा देऊं." असें लिहिलें. आणि मुदतीचीं पत्रें पाठविलीं त्यावरून तहनामा शिक्यानशीं व डौल पो। आहे. परंतु दादासाहेब यास अगोदर स्वाधीन करून घ्यावें. मग किल्ले मुलुख सरकारचा सरकारांत घ्यावा. तरच तह करावा. याप्रमाणें होत नसल्यास करूं नये म्हणून राजश्री पाटील बाबाचे पत्रीं लिहिलें आहे व नारो शिवदेव यांस ही विस्तारें करून लिहिलें आहे. त्याजवरून तुम्हास सविस्तर कळेल. तुम्हीही पाटील बाबाशीं

---

६३ येथे बाजूवर पेशव्याचा शिक्का आहे

६४ पाटील बाबा=महादजी शिंदे.

६५. इंद्रसेन—हा इंग्रजाचा वकील किंवा दुभाष्या हा जातीचा कोण तें स्पष्ट कळत नाहीं तरी बंगाली बाबू असावा असें अनुमान होतें

६६ डौल=सही, शिक्का करून पाठविलेला कोरा कागद ज्यावर तहाचीं कलमें लिहून इंग्रजांचे तो स्वाधीन करावयाचा होता

* म्ह० दाखवूं

बोलून अमलांत आणावें. इंग्रे[६७]जाचे तहाचें काम फार नाजूक व मोठें आहे. कोठें कसे पेच बसतात व पुढें बसतील हें सविस्तर अर्थ मशारनिलेचे पत्रीं लिहिलें आहेत. साराश दादासाहेब स्वाधिन होत असेल तरच [त] ह करावा व हैदरखा[६८]नाचे कलमाचा पर्याय लिहिला आहे. हीं दोन कलमें, वरकड साधेल तेथवर, याप्रमाणें जहालें तरच करावें. नाहीं तर करू नये. मग श्रीमताचे दैव आहे. रवाना छ १५ मोहरम बहुत काय लिहिणे लोभ असों दिजे हे विनती. पौष शुद्ध ९ रविवार. मुक्काम बिलोटी [बलोटी, बमेटी?]

[१६५] ॥ श्री ॥

राजेश्री आपाजीराव स्वामीचे सेवेशीं.

विनती उपरि तुम्ही छ ११ जमादिलाखरचे पत्र पाठविलें तें पावलें. धुं[७०]-ळपानीं इंग्रजाचे त[७१]रांडियासि लढाई देऊन धरून नेली त्याविशीं इंद्रसेनास मुंबईकरानें वर्तमान लिहून पाठविलें. त्यानें राजश्री पाटीलबावास सांगोन पाठविलें. त्यावरून पाटीलबावांनीं स्वामीस पत्र लिहिलें आहे. व पांडुरग रघुनाथ यांणींही सविस्तर लिहिलें आहे. त्यास करारप्रमाणें गोष्टी अमलांत याव्या. धुळपास ताकिद होऊन तराडीं माघारीं देवावीं म्हणून विस्तारें करून लिहिलें ते सविस्तर कळलें. त्यास धुळपानीं तरांडीं वरील सरदार व लोकसुद्धां द[७२]स्त केलीं ते तह जाला त्यापक्षीं सोडून द्यावयाचीं त्यात मुंबेकराचें पत्रही आलें. त्यावरून तेव्हांच धुळपास लिहून सोडून दिल्हीं. राजश्री पाटीलबावास उत्तर लिहिलें आहे. रवाना छ १५ रज्जब हे विनती.

[१६६] ॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री अंबा[७३]जीपत स्वामी गोसावी यांसि

सेवक बाजीराव साष्टांग नमस्कार विनति उपरि येथील कुशळ तागाईत ज्येष्ठ कृष्ण सप्तमी गुरूवार पर्यंत यथास्थित जाणून स्वकीय लिहिणे. विशेष–तुमचीं

---

६७. येथपासून खुद्द नानाचें अक्षर आहे

६८ हैदरअली म्हैसूरचा

६९. सालब्याचा तह महादजींचे मार्फत इंग्रजांशी झाला (१७८२) त्या संबधाचें हें पत्र आहे. वरील आपाराव कोण तें समजत नाहीं

७०. आनंदराव धुळप देवगडकर याजकडे पेशव्यांचे आरमाराचा भाग होता धुळपानीं इंग्रजाच्या तारवाशीं रत्नागिरीच्या सुमारास लढाई करून त्यांचा पुष्कळ नाश केला या धुळपावरील एक पवाडा ‘ विविधज्ञानविस्तार ’ या पुस्तकात छापिला आहे

७१ तरांडीं=तारवें

७२ दस्तकेलीं=जिंकून घेतलीं.

७३ अंबाजीपत पुरंदरे तासघडकर यास मो॰ रा॰ आबाजी असें ह्मणतात ती चुकी होय.

दोन तीन पत्रें व बाळाचें[७४] पत्र व राजश्री स्वामींचीं[७५] पत्रें ऐशीं काहीं काळीं परवा ऐशीं पावलीं. त्यांत साराश कीं, "छावणी केली उत्तम केलें. खर्चास व लोक राजश्री स्वामी पुरवितात. प्रतिनिधीस व सरलष्कर, कृष्णाजी दाभाडे रवाना केले. महाडास येतील[७६]. उदाजी चव्हाणाकडील कारकुनास सांगोन दोन हजार प्यादे आणविले आहेत तेही येतील. संभूसिंग चव्हाण यासही बोलाविलें आहे. तेही आलियावर रवाना होतील. सचिवासही निरोप दिल्हा." म्हणून सविस्तर लिहिल्याप्रमाणें कळलें. परतु येथील मनसबा ऐसा आहे. शेखजी[७७] आम्हास भेटले. खो क री ची वाट मात्र त्यांणी दाखवून दिल्ही. काम करिता इतकेच केलें. येथें येतांच दुसरे दिवशीं त्यास बोलावून हत्ती, वस्त्रे देत होतों. खर्चाची रदबदल करू लागले. तेव्हा बोली करून तूर्त दहा हजार रुपये त्याचे पदरीं घातले. बहुमानासाठीं बहुतसा आग्रह केला. परतु ते करून घेईनात. लोक कोणी त्याजवळ राहिले नाहींत. सारे उठ-उठोन आपापले कबिले[७८] काढावयास गेले. तेव्हां गड सुटले नव्हते. आतां गड सुटले. सारे कबिले मुलखातच मागती राहिले. लोकांस मागती बोलावू पाठविले आहे. येतील तेव्हां खरें. पहिले लोक कोणी शें दोनशें भेटले त्यांस अटक करून ठेवावें तरि कौल दिल्हा कार्य होतें[७९] कौलाचेंच होतें यास्तव त्यास अटकही करिता नये. यास्तव निरोप दिल्हा. आतील राजकारण होतें ते तो पहिलेच दिवशीं वारलें. आता प्रस्तुत काही शेखजीच्याने कार्य होत नाहीं. बरेंही वाटत नाहीं. चार महिने येथें राहिल्या उपरि मग त्यांच्यानें तरतूद होईल ते करतील. खर्चास मागतील तसे देणे लागेल. गड घेतले त्यांपैकीं अवचितगड त्याचे हवाली कबिले ठेवावयास करावा असे झालें. तोही त्याचे हवाली केला. न करावा तरि बेदील होतो. करावा तरि ईतबारही[८०] पुरेना. परतु करणें प्राप्त झाला. केला. या जातीचे त्यांचें वर्तमान आहे. खानजादा थोरला मेला. त्याचा लेक बाहेर होता तो आम्हाजवळ आहे. आणि लहान भाऊ त्याचे सहाजण आहेत. हाही मूल शहाणाच आहे. आंत सिद्दीसमूल व सिद्दीअबर अ फ ला नी ऐसे आहेत. बाराशें माणूस किलियावर आहे. पहिले थोडके होते. आलीकडे अंजनवेली व *उंदेरीहून मदत त्यास आली. एकूण भरती झाली

---

७४ बाळा=बाळाजी बाजीराव

७५. स्वामी=शाहू

७६ हें पत्र हबशी याच्या मसलतीच्या सबधाचें आहे.

७७ शेखजी--हा जजिऱ्यातील एक फितुरी

७८. कबिले=कुटुंबें

७९. येथें अक्षर गेलें आहे.

८०. इतबार=विश्वास

८१ शिद्दीच्या मुलापैकीं वडील

* उंदेरी कीं खांदेरी तें स्पष्ट नाहीं तरी पुढील सदर्भावरून उंदेरीच असावे

आहे. अंजनवेलही मजबूतच आहे. उंदेरीही मजबूतच आहे. चारी जंजिरें[८२] त्याचे बरे खबरदार मुसलमानच आहेत. अंजनवेलीस काहीं मराठे असतील. त्यांकडे विजयगड, गोवळचा कोट दोन आहेतच. तिसरा मंडणगडही त्यानें वळाविला आहे. रायगडावर तीन चारशें माणूस मुसलमान आहेत. चार पांचशें मराठे आहेत. गड म [?] वळाविला आहे. जुजतात. काहीं पैंगामही वरील लागला म्हणून गेले आहेत. ते लिहितात सत्य मिथ्या त ही कै क तह किंवा नाहीं कळलें नाहीं. वर्तमान येईल तें लिहून पाठवून. ऐसें वर्तमान आहे. सविस्तर कळावें म्हणून लिहिलें असे. लोभ असो दिजे हे विनती. छ २२ जिल्हेज शनवारीं.

[१६७]   ॥ श्री ॥

स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शके ५२ प्लवग संवत्सरे चैत्र शुद्ध प्रतिपदा रविवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शाहू छत्रपति स्वामी यांणीं* राजश्री अंबाजी त्र्यंबक यांसि आज्ञा केली ऐसीजे. मनसुब्यांचा अर्थ सविस्तर राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान यांस लिहिला आहे त्यावरून कळेल. तरि तुम्हीं पंडित मशारनिल्हेस चार गोष्टी विचाराच्या सांगोन अमित्रांचे पिछावरि * * ८७* कु य त फितूर तुटे तो अर्थ करणें. तुम्हीं स्वामीजवळ बोलोन गेलां काय, करितां काय, हा विचार कळत नाहीं. राजश्री प्रधानाचे व राजश्री सेनापतीचे चित्तीं विचार काय आहे हा तर्‍ही शोध घेऊन लेहून पाठवणें. त्यावरून स्वामी निश्चिती मानितील. गुज काढावयाचा विचार चित्तात येत नसेल तरि इलाज काय? वारवार त्याहावयाची सीमा झाली. परंतु कार्यभागाचा विचार दिसत नाहीं. या उपरि तरि गुज काढावें. फितूर तुटावा ऐसे चित्तांत असेल तरि पत्रदर्शनीं फौजेनिशीं अमित्राचे पिछावर येऊन त्याची वाताहात करणें[८८]. वर्हुतें काय लिहिन.

---

८२. जजीरा जजीरा=पाण्यातील किल्ला

८३ तहकीक= तथ्य, खरें वर्तमान

८४ हें सर्व पत्र बाजीराव बल्लाळ यांच्या हातचें आहे. अक्षर चांगलें वळणदार नाहीं हें पत्र व पुढील काहीं आम्हांस श्री० रा० नाना साहेब पुरंदरे सासवडकर यांणीं दिलीं या बद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहों

*येथें कोरी जागा आहे

८५ हा 'मनसुबा' कोणता ?

८६. अमित्र=शत्रु, गनीम

८७ येथें कोरी जागा आहे.

८८ वरील सेनापतीच्या उल्लेखावरून हा त्याचा फितूर निजामुल्मुल्क याजकडे झालेला असावा असें दिसतें तो फितूर नाहींसा करण्यास निजामावरच हल्ला करावा असा शाहूचे लिहिण्याचा भाव दिसतो

८९ येथून खुद्द महाराजाचें अक्षर.

शिरावाँल घालोनिया वाम जानू । ह्मणे गूण तूझे किती काय वर्णूं ॥
बळी तू बळाचा दुजा स्वामि कैंचा । वदे विक्रमू सत्य जो सत्यवाचा ॥ १२१ ॥
तरी अंगदें सूचना सर्व केली । यथार्थे तरी मीं बहू जाणवीली ॥
रघूनाथ विख्यात पुरुषार्थ ज्याचा । मरीचीसि तो घाय वारा जयाचा ॥ १२२ ॥
सुबाहू रणीं पाडिला एक बाणें । अधीं ताटिका मारिली थोर त्राणें ॥
शिवें चाप दीलें तया भार्गवाला । बळें भग्न केलें महा दर्प ज्याला ॥ १२३ ॥
असा राम जो साह्य त्या सुग्रिवासी । बळें ताड छेदूनि छेदी गिरीसी ॥
कशी वेळ आली अशा वाळिला हे । इया ऊपरी काळ तो क्षीण आहे ॥ १२४ ॥
किती बोलिल्या काहिं केल्या न राहे । वदे मागुता मागुता घोर आहे ॥
तुजेलागीं त्या राघवें मुक्त केलें । परी भाग्य सौभाग्य माझेंचि गेलें ॥ १२५ ॥
बहू ताप संताप ऊदंड केला । रघूराज तो सन्मुखी देखिपेला ॥
प्रभूशीं तशी बोलती शीघ्र जाली । असभाग्य ते स्तुति ऊदंड केली ॥ १२६ ॥
दिनोद्धारणा कारणा भक्त-पाळा । रघूनायका दीन-कारुण्य-लीळा ॥
तुझें नाम विश्राम लोकत्रयासी । निजध्यास विश्वास मोठा शिवासी ॥ १२७ ॥
नव्हे न्याय अन्याय दीसूनि आला । कसा साह्य जालासि त्या सुग्रिवाला ॥
तया रावणालागिं बांधोनि घाली । तशा वाळिशीं मैत्रिकी कां न केली ॥ १२८ ॥
अयोध्येसि तो भरतू राज्यकारी । सिता रावणें चोरिली दिव्य नारी ॥
तुझा शत्रु जो सोडिले कां तयाला । कपी वाळिनें काय अन्याय केला ॥ १२९ ॥
पुढें वाळिची मूर्छना शांत जाली । रवी-सूत ऊभा वरी दृष्टि गेली ॥
बहुतां परी सुग्रिवा हीत सांगे । झळंबे मनीं लोभ तेणें प्रसंगें ॥ १३० ॥
जगन्नाथ हा राम कारुण्य सिंधू । कृपाळूपणें भेटला दीनबंधू ॥
महासूकृतें जोडले पाय तूझे । बहूता परी आदरें साह्य कीजे ॥ १३१ ॥
कपी सर्व घेऊनि जा त्रीकुटासी । रघूनाथ मारील त्या रावणासी ॥
सिते विश्वमातेसि आणूनि देईं । तयाऊपरी तू पुरीमाजि जाईं ॥ १३२ ॥
पुढे सर्वदां सख्य त्याशीं करावें । कदा ही अणूमात्र रीतीं नसावें ॥
तुला थोर आधार हा जाण भावे । पुरीमाजि त्वां राज्य सूखें करावें ॥ १३३ ॥
महा थोर हें राज्य किष्किंधपूरी । असावें बहू विक्रमें नामधारी ॥
परी पाहतां सर्व ही तूज आहे । परी युक्तिनें बुद्धिनें नीति राहे ॥ १३४ ॥
बरें पद ते मंत्रिया अंगदाला । जसा मी तसा तू चि आहेसि त्याला ॥
किती सांगणें तूं भला दक्ष आहे । बरी कीर्ति जे ते चि ते ऊरताहे ॥ १३५ ॥
अती नीरवूं मी तुला काय कीं ते । असे मृत्यु त्याची तुवा पाळिजेतें ॥
प्रवृत्तीजनामाजि हे गोष्ट आहे । परी सांगतों जीव माझा न राहे ॥ १३६ ॥

पुढें अंगदा देखतां कंठ दाटे । बहूसाल नेत्रोदकें पूर लोटे ॥
प्रसंगीं महा मोह आला कपीसी । रुदे बोलतां अंगदा कूमरासी ॥ १३७ ॥
अरे अंगदा अंतरीं फार होतें । मज देखतां राज्य देईन तूतें ॥
परी कल्पिलें हें कदा ही घडेना । विधीसूत्र निर्माण हें लोटवेना ॥ १३८ ॥
बहूतां परी बोलिलों सुग्रिवासी । मशीं साम्य रे मानिं तू आदरेशीं ॥
महा सूकृतें जोडली रामसेवा । अखडीत हा भाव पायीं असावा ॥ १३९ ॥
बहू शोकवीलें तया अंगदाला । पुढें लक्षिता जाहला राघवाला ॥
म्हणे धन्य हें भाग्य ती भेटि जाली । करूणा स्वरें स्तूति ऊदंड केली ॥ १४० ॥
किती साधनें साधिती योगधारी । गिरीकंदरीं उग्रता पूर्णहारी ॥
तयालागिं तूं किंचिती भेट देसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४१ ॥
महा पातकी घातकी थोर वाला । किती ब्रह्महत्या वदे कोण त्याला ॥
असंख्यात नामें तया भेटलासी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४२ ॥
अहल्या शिळा कष्टली त्या वनातीं । सदा सर्वदा तूज चिंतीत होती ॥
बहूतां दिना दीन तूं उद्धरीसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४३ ॥
वनामाजि भिल्ली महा भक्त होती । अखडीत ते मानसीं पाय चिंती ॥
उचिष्टें तरी सेविसी त्या फळांसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४४ ॥
कळेना लिला राहिले वेद चारी । बहू शीणला वर्णितां सृष्टिधारी[२४] ॥
अकस्मात पायींच धाऊनि येसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४५ ॥
नसे अल्प ही स्वल्प ही पुण्य कांहीं । बहू चंड ऊदंड पाखंड देहीं ॥
महा सूख अद्भूत वालीस देसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४६ ॥
तुझें नाम हें [ची] महा पुण्य भासे । तुझे दर्शनें हेतु तो सर्व नासे ॥
करें बाण या हृदयीं स्पर्शलासी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४७ ॥
परी अल्प ही होय देहासि वेथा । कृपासागरा सोडवावें समर्था ॥
तुझा बाण निर्वाण जाला न सोडी । दयाळा तुझा तूं चि येऊनि काढीं ॥ १४८ ॥
प्रसंगें वदे वालि हा दैन्यवाणा । कृपाळूपणें ऊठिला रामराणा ॥
उरीं पाय देऊनियां बाण काढी । मुखीं रामनामें चि तो प्राण सोडी ॥ १४९ ॥
सुरांचा नभीं सर्व मेळा मिळाला । बहू तोष तो पुष्पवर्षाव केला ॥
अनंदें बहू गर्जना रामनामें । बळें वाजली टाळिलें विघ्न रामें ॥ १५० ॥
पुढें सर्व गंधर्व तेथें मिळाले । अकस्मात स्वैंगांगनानृत्य[२५] केले ॥
मनोरम्य आरंभिलें गायनासी । अलापें चि तो रोध सिंधूंजळासी[२६] ॥ १५१ ॥

---

२४ सृष्टिधारी=शेष. २५. स्वर्गांगना=अप्सरा. २६. सिंधुजळासी रोध आला=समुद्राचें पाणी (गाणें सुस्वर ऐकून) स्तब्ध झालें.

दमामे बहू रागसंगीतरंगें । फैणी तो भ्रमें ऊर्ध्व धावे प्रसंगें ॥
स्वरांच्या स्वयें कोंधळ्या देवकोटी । फणी जाणते त्या कळे स्वर्गलोटी ॥ १५२ ॥
पुढें नारदादीक कीतेक आले । समस्ता मनें सूख उदंड जाले ॥
कथाभाग तो पाहिजे चालवीला । प्रसंगें तया वाळिला मृत्यु आला ॥ १५३ ॥
अती लोळ कल्लोळ कोल्हाळ जाला । महाशब्द नानापरी घोष जाला ॥
बहू दुःख जालें तया सुग्रिवाला । कृपाळूपणें राम बोले तयाला ॥ १५४ ॥
उभा राम निष्काम लावण्यखाणी । मुनी देव गंधर्व गाती पुराणीं ॥
धनुष्यासि टेकोनियां वाम बाहे । कृपाळूपणें सुग्रिवालागिं बाहे ॥ १५५ ॥
विचारें अवीचार कां प्राप्त जाला । उजेडासि अंधार जिंकोनि आला ॥
महाज्ञानिया तो भवीं बूडवीला । असें दीसतें भासतें या मनाला ॥ १५६ ॥
सुबुद्धा तुवां शीघ्र आतां उठावें । विधीयुक्त तें कर्म सर्व करावें ॥
बहू शोक केल्या पुढें काय आहे । जनीं जाणता तूं विचारूनि पाहें ॥ १५७ ॥
असभाव्य दुःखानळें प्राण फूटे । प्रभू बोलतां वीर तात्काळ ऊठे ॥
रविप्रीयांच्या बोलिले हृदयासी । विधीयुक्त आरंभिलें या विधीसी ॥ १५८ ॥
महा पाप त्या नाम घेतां न राहे । असा राम विश्राम दृष्टीस पाहे ॥
दहेवेशघातासि सपादियेलें । यथासांग जे कर्म तें सांग केलें ॥ १५९ ॥
पुढें राम भेटी कपीराज गेले । उभे हात जोडूनि ऊदीत ठेले ॥
रघूनायकें सुग्रिवा बैसवीलें । प्रधानाप्रती आदरें वाक्य बोले ॥ १६० ॥
तुम्हीं सर्व तात्काळ पूरीसि जावें । कपीलागिं भद्रासनीं बैसवावें ॥
प्रधानीं तिहीं राम आज्ञे प्रमाणें । महावीर सुग्रीव नेला स्फुराणें ॥ १६१ ॥
समस्तीं विधीयुक्त तो पट्ट दीला । कपीराज भद्रासनीं बैसवीला ॥
रघूनाथनामें चि निर्घोष केला । निशाणीं बहू वाद्य कल्लोळ जाला ॥ १६२ ॥
कपीं अंगदा लागिं प्राधान्य दीलें । समस्ता मनीं सूख ऊदंड जालें ॥
पुरी सर्व शृंगारमंडीत केली । रघूनाथनामें गुढी ऊभवीली ॥ १६३ ॥
प्रधानासि घेऊनि ये राम भेटी । त्वरें चालिला जाहली थोर दाटी ॥
पुढें राम सनीध येऊनि ऊभा । वदे राम लक्षूनि कंदर्पगाभा ॥ १६४ ॥
समर्था तुवां दीन उद्धार केले । तयेंची प्रमाणें कृतकृत्य जाले ॥
मनीं वाटतें हें जरी भक्ति भावें । दयाळा यथायुक्ति तूला पुजावें ॥ १६५ ॥
अनूपम्य तो राम मंजूळ वाणी । कृपाळूपणे बोलिला चापपाणी ॥
व्रतस्थी अम्हीं पट्टणातें न यावें । सदा दंडकारण्यवासी फिरावें ॥ १६६ ॥

---

२७. फणी=शेष २८ भद्रासन=सिंहासन. २९ पट्ट=मुकुट कंदर्पगाभा=मदनाचा पुतळा ३१. चापपाणी=धनुष्य आहे हातीं ज्याच्या असा. ३२. पट्टण=शहर

कपींद्रा तुवां शीघ्र पूरीस जावें । चतुर्मास पर्यंत सूखीं क्रमावें ॥
अह्मी या ऋषीपर्वतीं निश्चयेशीं । प्रज्यन्यासि जातां चि यावें त्वरेशीं ॥ १६७ ॥
रघूनायका सव्य घेऊनि वेगीं । नमस्कार साष्टांग केला प्रसंगीं ॥
कपीराज गेला निरोपें पुरीसी । रघूराज सौमित्र आरण्यवासी ॥ १६८ ॥
बहू सूख जालें तया सुग्रिवासी । पुरी आणि तारा दिली आपणासी ॥
प्रभू थोर सामर्थ्य याचें कळेना । श्रुती भांडती त्यां कदा आकळेना ॥ १६९ ॥
चतुर्मास गेल्या कपी रीस येती । शिळासेतु बांधोनि लंकेस जाती ॥
दशग्रीव मारूनि तेतीस कोडी । रघूराज हा आदरें देव सोडी ॥ १७० ॥
दिनानाथ हा दीन चिंता पहातो । जनीं भाक्तिभावार्थ हा ही पहा तो ॥
मनीं दृढता भक्ति केली जयानें । स्वयें घेतले जन्म सर्वोत्तमानें ॥ १७१ ॥
दहा ही बरे वेश[१३] सर्वोत्तमाचे । पहील्या प्रसगींच शंखासुराचे ॥
दुजा कूर्मरूपें धरी भारधारी । तिजा ही तसा दाढ देऊनि वारी ॥ १७२ ॥
चतुर्था मधे भक्त प्रल्हाद पाहे । धरी खूजटू पंचमा माजि देहे ॥
पुढें साहव्या माजि क्षत्री च नाहीं । दिलें राज्य विप्रासि सर्वत्र कांहीं ॥ १७३ ॥
बळें सप्तमामाजि तो देव सोडी । पुढें अष्टमा कंस झाडूनि पाडी ॥
प्रसगीं असे बौद्ध मौनावतारी । कलकी मलेच्छासि होता चि मारी ॥ १७४ ॥
दहा सार अव्तार सर्वोत्तमाचे । तयामाजि दोनी च प्रसिद्ध साचे ॥
क्रिडा आठव्यामाजि गोपाळपाळीं । रघूराज हा वानरीं रीसमेळीं ॥ १७५ ॥
असे भिन्न नामें परी भक्त त्याचा । चिरंजीव हा दास विख्यात ज्याचा ॥
कळेना मला अल्प ही बुद्धि नाहीं । दयाळा कृपाळा कृपादृष्टि पाहीं ॥ १७६ ॥
बहूसाल विस्तारली कीर्ति तूझी । कळेना बळें आकळे वाणि माझी ॥
परी राहवेना चि मी दीन तूझें । किजे हो क्षमा अल्प अन्याय माझे ॥ १७७ ॥
किती पीडिलें वाळिनें सुग्रिवासी । बहूतां परी राज्य दीलें तयासी ॥
कृपाळूपणें पावला राम तेथें । दीलें राज्य कांता तयाची तयातें ॥ १७८ ॥
अशी हे कथा ऐकतां सर्व भावें । तयाला रघूनाथ तात्काळ पावे ॥
पुढें ही कदा दुःख होणार नाहीं । सदा छंद आनंद ऊदंड देहीं ॥ १७९ ॥
बहू पापतापासि हें नाम वारी । हरामानसीं गूज जे सौख्यकारी ॥
म्हणोनी कथा राघवाची करावी । सदा सर्वदा सृष्टि सूखीं भरावी ॥ १८० ॥
सदा सर्वदा येकयेका चि श्लोकीं । अरे ऐकतां होइजे धन्य लोकीं ॥
नसे हो नसे जन्ममाळा तयाला । पुढें सतसगें चि तो मुक्त जाला ॥ १८१ ॥

॥ इति श्रीरामदासकृत किष्किंधाकांड समाप्त ॥

---

१३ वेश=अवतार.

श्रीरामदासकृत

भीमरूपि स्तोत्रें[1].

१.

भीमरूपी महारुद्रा । वज्रहनुमान मारुती ॥
वनारी[2] अंजनी-सूता । रामदूता प्रभंजनां[3] ॥ १ ॥
महाबली प्राणदाता । सकळां ऊठवी बळें ॥
सौख्यकारी शोक-हर्ता । धूर्त वैष्णव गायका ॥ २ ॥
दिनानाथा हरीरूपा[4] । सुंदरा जगदंतरा ॥
पाताल-देवता-हंता । भव्य-शेंदूर-लेपना ॥ ३ ॥

---

१ रामदासस्वामींनीं एकंदर बारा मारुती स्थापिले असें पुढील लेखांत महिपती ह्मणतो —

समर्थें आपुल्या हातें निश्चिती । बारा हनुमंत स्थापिले असती ॥
पहिला टाकळीस असे मारुती । तो मागें संतीं ऐकिला ॥ २२ ॥

संतविजय अ० १६

मागिले अध्यायीं निरूपण । अकरा हनुमंत समर्थानें ॥
आपुल्या हातें मूर्ति करून । केलें स्थापन तयांचें ॥ ७ ॥
त्यांचीं स्थानें कोणकोणतीं । तीं मागें श्रवण केलीं संतीं ॥
विसर पडला असेल चित्तीं । तरी सांगतों पुढती ऐका ॥ ८ ॥
नासिकासंनिध टाकळीस । मूर्ति स्थापिली रामदासें ॥
तें पहिलें चरित्र अति सुरस । ऐकिलें सावकास सज्जनीं ॥ ९ ॥
या विरहित कृष्णा-तीरीं निश्चिती । समर्थें स्थापिले अकरा मारुती ॥
चांफळ-खोऱ्यांत दोन मूर्ति । जागृत असती देदीप्यमान ॥ १० ॥
सिंगणपुरासि एक जाण । तिसरें मसुरेंत अधिष्ठान ॥
शहापुरांत चवथा हनुमान । आणि उमरजेंत स्थान पांचवें ॥ ११ ॥
साहावा मारुती निश्चित । स्थापिला बत्तीसशिराळ्यांत ॥
सातवी मूर्ति जरंडयांत । आणि टेंभीस म्हणत आठवा ॥ १२ ॥
नववा गांवडोंगरांत । तेथें नववा मारुती असत ॥
दहावें स्थान ऊर्णबाहु ह्मणत । चरित्र अद्भुत तयाचें ॥ १३ ॥
हीं दहा स्थानें ऐशा रीति । परी चांफळ खोऱ्यांत दोन मूर्ति ॥
यास्तव हे अकरा मारुती । संप्रदायी जाणती सकळ ॥ १४ ॥

संतविजय अ० १७वा

या मारुतींस उद्देशून च हीं स्तोत्रें रचिलीं असावीं असें दिसते. २ वनारी=रावणाचे अशोकवन मोडणारा. ३. प्रभंजन=वायु (वायुपुत्र). ४ हरी=वानर.

लोकनाथा जगंनाथा । प्राण-नाथा पुरातना ॥
पुण्यवंता पुण्यशीला । पावना परतोषका ॥ ४ ॥
ध्वजांगे उचली बाहो । आवेशें लोटला पुढें ॥
कालाग्नी कालरुद्राग्नी । देखतां कांपती भयें ॥ ५ ॥
ब्रह्मांडें माईल नेणों । आवळे दंत-पगती ॥
नेत्राग्नी चालिल्या ज्वाळा । भ्रुकुटी ताटिल्या बळें ॥ ६ ॥
पुच्छ ते मुरडिलें माथां । किरीटी कुंडलें बरी ॥
सुवर्ण-घटि कासोटी । घटा किंकिणि नागरा ॥ ७ ॥
ठकारे पर्वता ऐसा । नेटका सडपातळू ॥
चपलांग पाहतां मोठें । महाविद्युल्लते परी ॥ ८ ॥
कोटिच्या कोटि उड्डाणें । झेपावे उत्तरेकडे ॥
मंद्राद्री सारिखा द्रोणू । क्रोधें उत्पाटिला बळें ॥ ९ ॥
आणिला मागुती नेला । आला गेला मनोगती ॥
मनासी टाकिलें मागें । गतीशीं तुळणा नसे ॥ १० ॥
अणूपासूनि ब्रह्मांडा । एवढा होत जातसे ॥
ब्रह्मांडाभोंवते वेढे । वज्रपुच्छ घालवू सके ॥ ११ ॥
तयाशीं तुळणा कोठें । मेरू-मंदार धाकुटे ॥
तयाशीं तुळणा कैशी । ब्रह्मांडीं पाहतां नसे ॥ १२ ॥
आरक्त देखिलें डोळां । गिळीलें सूर्य-मंडळा ॥
वाढतां वाढतां वाढे । भेदिलें शून्य मंडळा ॥ १३ ॥
भूत-प्रेत-समन्धादी । रोगव्याधी समस्त ही ॥
नासती तुटती चिंता । आनंदें भीमदर्शनें ॥ १४ ॥
हे धरा पधरा-श्लोकी । लाभली शोभली भली ॥
दृढ देहो निसंदेहो । संख्या चंद्रकळा गुणें ॥ १५ ॥
रामदासी अग्रगणू । कपिकूळासि मंडणू ॥
रामरूपें अंतरात्मा । दर्शनें दोष नासती ॥ १६ ॥
इति श्री भीमरूपि स्तोत्र संपूर्ण ॥ १ ॥

२.

जनीं ते अंजनी माता । जन्मली ईश्वरीतनू ॥
तनूमनू तो पवनू । एक ची पाहतां दिसे ॥ १ ॥
त्रैलोक्यीं पाहतां बाळें । ऐसें तो पाहता नसे ॥

५. नागरा=सुंदर ६. शून्यमंडळ=आकाशमंडळ.

अतूल तुलना नाहीं । मारुती वात-नंदनू ॥ १ ॥
चळें तें चंचळे नटे । बाळ मोंवाळ साजिरें ॥
चळवळी चळताहे । बाळ लेवाळ गोजिरें ॥ २ ॥
हात कीं पाय कीं सांगों । नखें बोटे परोपरी ॥
दृष्टिचें देखणें मोठें । लांगूळ लळुलळीतसे ॥ ३ ॥
खडोखाडी दडे तैसा । पीळ पेंच परोपरी ॥
उड्डाण पाहतां मोठें । झेंपावे रवि मंडळा ॥ ५ ॥
बाळानें गिळिला बाळू । स्वभावें खेळतां पहा
आरक्त पीत वाटोळें । देखिलें धरणीवरी ॥ ६ ॥
पूर्वेसि देखतां तेथें । उडालें पावलें बळें ॥
पाहिलें देखिलें हातीं । गोळिलें जाळिलें बहू । ७ ॥
थुंकोनी टाकितां तेथें । युद्ध जालें परोपरी ॥
उपरी ताडिला तेणें । एक नाम चि पावला ॥ ८ ॥
हा गिरी तो गिरि पाहे । गुप्त राहे तरूवरी ॥
मागुता प्रगटे धांवे । झेंपावे गगनोदरीं ॥ ९ ॥
पळ ही राहिना कोठें । बळें ची घालितो झडा ।
कडाडां मोडती झाडें । वाडवाडे उलंडती ॥ १० ॥
पवना सारिखा धांवे । वावरे विवरे बहू ॥
अपूर्व बाळ-लीला हे । रामदास्य करी पुढें ॥ ११ ॥
इति श्रीभीमरूपिस्तोत्र संपूर्ण ॥ १ ॥

२.

कोपला रुद्र जे काळीं । ते काळीं पाहवे चि ना ॥
बोलणें चालणें कैचें । ब्रह्म-कल्पांत मांडला ॥ १ ॥
ब्रह्मांडाहून जो मोठा । स्थूळ उंच भयानकू ॥
पुच्छ तें मुरडिलें माथां । पाऊलें शून्य-मंडळा २ ॥
त्याहून उंच वजावा । सव्य बाहो उभारिला ॥
त्या पुढें दुसरा कैंचा । अद्भूत तुळणा नसे ॥ ३ ॥
मार्तंड-मंडळा ऐसे । दोन्ही पिंगाक्ष तावीले ॥
कर्करा घर्डिल्या दाढा । उभे रोमांच ऊठिले ॥ ४ ॥
अद्भूत गर्जना केली । मेघ ची बोळले भुमी ॥
तुटले गिरिचे गाभे । फुटले सिंधू आटले ॥ ५ ॥

७. लांगूल=शेपूट. ८. मार्तंड=सूर्य. ९. सिंधु=समुद्र.

अद्भुत वेश आवेशें । कोपला रण कर्कशू ॥
धर्म-संस्थापनेसाठीं । दास तो ऊठिला बळें ॥ ६ ॥
इति श्री भीमरूपी स्तोत्र संपूर्ण ॥ ३ ॥

४.

अंजनी सुत प्रचंड । वज्रपुच्छ कालदंड ॥
शक्ति पाहतां वितंड । दैत्य मारिले उदंड ॥ १ ॥
धगधगी तसी कळा । वितंड शक्ति चंचळा ॥
चळचळीतसे लिळा । प्रचंड भीम आगळा ॥ २ ॥
उदंड वाढला असे । विराट धाकुटा दिसे ॥
त्यजून सूर्य मंडळा । नभांत भीम आगळा ॥ ३ ॥
लुलीत बाळकी लिळा । गिळोनि सूर्य-मंडळा ॥
बहूत पोळतां क्षणीं । थुंकिला तो तत्क्षणीं ॥ ४ ॥
धगधगीत बूबुळा । प्रत्यक्ष सूर्य-मंडळा ॥
कराळ काळ मूख तो । रिपूकुळासि दुःख तो ॥ ५ ॥
रूपें कपी अचाट हा । सुवर्ण कट्ट कासतो ॥
फिरे उदास दास तो । × × × ॥ ६ ॥
झळक झळक दामिनी । वितंड काळ कामिनी ॥
तयापरी झळाझळी । लुलित रोमजावळी ॥ ७ ॥
समस्त-प्राण नाथ रे । करी जना सनाथ रे ॥
अतूळ तूळणा नसे । अतूळशक्ति वीलसे ॥ ८ ॥
रूपें रसाळ बाळकू । समस्त-चित्त-चाळकू ॥
कपी परंतु ईश्वरू । विशेष लाधला वरू ॥ ९ ॥
स्वरुद्र क्षोभल्यावरी । तयासि कोण सांवरी ॥
गुणागळा परोपरी । सतेजरूप ईश्वरी ॥ १० ॥
समर्थ दास हा भला । कपी-कुळांत शोभला ॥
सुरारि काळ क्षोभला । त्रिकूट जिंकिला भला ॥ ११ ॥
इति श्री भीमरूपी स्तोत्र संपूर्ण ॥ ४ ॥

५.

हनुमंता रामदूता । वायुपुत्रा महाबला ॥
ब्रह्मचारी कपी नाथा । विश्वंभरा जगत्पते ॥ १ ॥
दानवारी कामांतका । शोकहारी दया निधे ॥
महारुद्रा मुख्य प्राणा । मूळमूर्ती पुरातना ॥ २ ॥

अंजळि दास तुज पुढें हा तव माहात्म्य जाणता रचितो ॥ ४३ ॥
गंगे देवि द्रुणाखे भव्यगुणा खेदनाशका तीरा ॥
पावेल तुझ्या नीरा सेवुत जें प्रिय शिवा महाधीरा ॥ ४४ ॥
बहिरोबा दादा हे गातात सदुक्ति रामदासाच्या ॥
गंगे तुजहुनि न उण्या त्या स्वाश्रितसर्वकामदा साच्या ॥ ४५ ॥
साधु महादेवतनय राघोबा रामदास जनदास ॥
तव ओघास विलोकुनि नाचो जैसा मयूर वैनदास ॥ ४६ ॥
गंगे दारिद्र्य श्रम देते गोपाळनायका याचें ॥
अघ नाशीं स्वस्मरणें हे वाक्य नव्हे चि नायकायाचें ॥ ४७ ॥
गंगे भुजगनायक काय करिल यासि तू चि आण कसी ॥
श्रीविष्णुपदी प्रभु तू मज तुजला घालवेल आण कसी ॥ ४८ ॥
कृष्णद्विज करदीकर याची निष्ठा सदाशिवीं मोटी ॥
याचा उद्धार किती गंगे तारिसि असे सदा कोटी ॥ ४९ ॥
गंगे बहु काय वदों बहु कष्टी दीन देवबा होतो ॥
त्यातें समीप सत्वर दीनाचा बधु देव बाहो तो ॥ ५० ॥
जो बाबुराय कृष्ण श्रीगंगे बहु गरीब हा याला ॥
भेटुनि कृतकृत्य करीं तव कीर्ति च बहु बरी बहायाला ॥ ५१ ॥
गंगे दोष हरावा त्वां राघोपंत कोतवाळा जो ॥
भवजलधि गिळिसि तुज जळकण गिळितां कां न तो तवा लाजो॥५२॥
गंगे तव भव्य तटीं पावो आचार्य आवजी वास ॥
त्वत्पुण्यदृष्टि होतां येतो वायास औंव जीवास ॥ ५३ ॥
दहने कोण प्रतिभेंट ऐसें म्हणतां म्हणेल ओ घीस ॥
परि अघनगीं लक्ष तुझ्या ऐकाया हि न शकेल ओघास ॥ ५४ ॥
शुनदि जिभेते म्हणतो उपकार सुपुण्य परि सये राहें ॥
वद गंगा गंगा कीं अधिक स्वदुक्तिपरिस येरा हे ॥ ५५ ॥
प्राकृतजन संकोच हि न शके वारावयासि रसना मीं ॥
बहु नाहीं काय तुझ्या गंगे तारावयासि रस नामीं ॥ ५६ ॥
रसना साध्वी मान्या सकोच असाधु या उडीव सये ॥
मम यजमानजना म्हण मत्तीरीं जो असे कुडी वस ये ॥ ५७ ॥
श्रीभागीरथि यावें धांवत संतानतें तम रसाचें ॥
पान स्नान घडो तव तीर्थाचें हरियशासमरसाचें ॥ ५८ ॥

---

८१ वनद=ढग. ८२ आब=हिंमत. ८३ भट=योद्धा ८४ घास=गवत ८५ नग=डोंगर.

गंगे तूंचि भवार्णवमग्नांचे पूर्ण करिसि काम तरी[86] ॥
तो चिमणाजी पाठक पाठ करू तव सहस्रनाम तरी ॥ ५९ ॥
बारामती पुरीचा तव वेंकटराय देशमुख दास ॥
पात्र करीं गंगे जे तव दर्शन या चि परम सुखदास ॥ ६० ॥
देशमुख श्रीबाबूराय प्रिय शूर मान्य मायाजी ॥
तत्पुत्रांतें गति मति देती देईल न भ्रमा या जी ॥ ६१ ॥
बारामतिस्थ जे त्यां पाळीं तू सर्व देशपाड्यांतें ॥
जगदंबे जंतूतें जपसि तशी पक्षिणी न आंड्यांतें ॥ ६२ ॥
अमरनादे देशपांड्या बापू हा पूत तोयें[87] तव सेवू ॥
स्नाता ची अन्यत्र क्षण ही स्वर्गी त्यजूनि न वसे वूं[88] ॥ ६३ ॥
मुक्त करावे गंगे त्वां जे बारामतींत कुलकरणी ॥
पतितोद्धृति हे पाडी शुनादि तुझी बहु बुधांसि भुल करणी ॥ ६४ ॥
बारामतीपुरीचे जे पाटिल चौगुले तदघ भंगे ॥
रंगे स्वस्मरणीं तरि तच्चित्त सदां असें करीं गंगे ॥ ६५ ॥
तव तीर्थी स्नान करूनि गंगे पितरांसि उद्धरू चिमाजी ॥
लोक ह्मणोत कसें तरि तुज तों वाटेल शुद्ध रुचि माजी ॥ ६६ ॥
शिंपी मैराळ ढबू हे साधू स्वर्प्रसूसि[89] घेवूत ॥
येवूत श्रीगंगे वत्स तसे तव पैंयांसि[90] सेवूत ॥ ६७ ॥
श्रीगंगे त्वां द्यावें दर्शन जो हेंदरा सुभाना त्या ॥
हें उचित होय माता तू प्राणी बाळ या शुभा नात्या ॥ ६८ ॥
जो राम कृष्ण ऐसें देवि पहाटे म्हणे सदा सांजे ॥
तो साधु शिंपा हो तव चरण उपेक्षिति [कदा] न दासां जे ॥ ६९ ॥
गंगे तूं कल्पलता देसी पुरुषार्थ न करितां वांणी[91] ॥
वांणी व्यय कां न करूं तारीं सिदराम आदि ते वाणी[92] ॥ ७० ॥
गंगे त्वां तारावे कुंभार सुतार परिट लोहार ॥
जोहार म्हणायाचा जो प्रभुचा होय देवि तो हार ॥ ७१ ॥
गंगे सद्गति सर्वां हैबतरायादि बाबराला हो ॥
खळ हांसोत मज भले म्हणातिल घेतासि बा बरा लाहो ॥ ७२ ॥
बारामतींत वसती जे तारावे चि देवि तेलि हि ते ॥
जड अरि हेयें[93] पुराणीं तरि कां हरि कीर्ति सेविते लिहिते ॥ ७३ ॥

---

८६ तरी=होडी. ८७ तोय=पाणी ८८ वू=डोक्यात होणारी ऊ. ८९ प्रसू=आई. ९० पय=पाणी, दूध. ९१ वाणी=कमताई ९२ वाणी=शब्द. ९३ हेय=त्याज्य.

उद्धरिले सगरसुत ब्रह्मद्वेषी सहस्र जे साठ ॥
पाठ अवाची पुरविसि हे विद्या देवि तुज बरी पाठ ॥ ७४ ॥
काय महत्त्व कबीरीं हरिभक्ति न दे सुरापगे यवनीं ॥
त्वत्सेवनें [हि] पावे स्थिति शक्राच्या सुराप गेय वनीं ॥ ७५ ॥
तुज भेटोनि निवावे गंगे शेटे महाजन हि सारे ॥
दीनासि तूं चि म्हणसी शक्राधिक भजुनियां मज दिसा रे ॥ ७६ ॥
आर्यप्रार्थित पुरतें आश्रय करितां चि कल्पवल्लीला ॥
तव यश काय वदावें देवि तुझ्या शेषतल्पवल्लीला ॥ ७७ ॥
मद्गुरुपुत्र सदाशिव यज्ञेश्वर यासि भेट दे यश तें ॥
जें शुचि निवविसि गंगे तू चि स्वजना अदेय देय शतें ॥ ७८ ॥
चरशील सहाध्यायी साधु सदाशिव तयासि तूं गंगे ॥
दर्शन दे द्रवसिल तरि विघ्न न करितील सर्वथा दंगे ॥ ७९ ॥
श्रीविठ्ठलभजनाचा बहु काशीनाथ साधु या लाहो ॥
श्रीगंगे प्राप्त तुला इतरा तव पाथसा धुयाला हो ॥ ८० ॥
गंगे देवि त्रिंठोबा दादा श्रीविष्णुभक्त शिवशील ॥
एतद्गीत हरियशश्रवणें काशीसमेत निवशील ॥ ८१ ॥
याचा परम प्रेमळ नदन भैरवळ तो तथापि कसा ॥
येतो जो पंढरपूर चूतवनीं करितसे कथा पिकसा ॥ ८२ ॥
हरिजनसग तुज रुचे गंगे सादर अशांसि पाचार ॥
साचार कथारस घे प्रेम स्वाश्रितजना हि हा चार ॥ ८३ ॥
तीर्थपद श्रीविठ्ठलमूर्ति स्थापूनि आदरें भजतो ॥
श्रीगंगे गोसावी गोविंद गमेल दूर कां मज तो ॥ ८४ ॥
जो अमरसिंह जाधव या धवल प्राज्य यश जसें मातें ॥
लोक हि लोकहितावह दे जें शिवभक्तिच्या रसें मातें ॥ ८५ ॥
गंगेसदर्शन दे श्रीविष्णुस्वामिभक्त नानातें ॥
जग लोक माय तू हें पूर्ण करु मनोरथासि या नातें ॥ ८६ ॥
यावे प्रभु प्रतापा करुनि पुढें तुज नमावया फडके ॥
गंगे तवें तेजें तों विघ्नाचें उर कठोरही तडके ॥ ८७ ॥

---

१४ सुराप=मद्यपी. १५ गेय=वर्णनीय १६ शेषतल्पवल्लीला=शेष + तल्प–वत् + लीला=शेषावर निजणाऱ्या विष्णूसारखी लीला म्ह० क्रीडा १७ शिव-शील=कल्याणकारक आहे स्वभाव ज्याचा. १८ चूत=आंब्याचें झाड. १९ पिक=कोकिल. २० प्राज्य=पुष्कळ

व्हावे कृतार्थ गंगे यावे पूजावया तुला शास्ते ॥
हा स्तेनांसि म्हणवितें पाठिव निजदूत परचमूशास्ते ॥ ८८ ॥
यावे द्युनदि खळांतें श्रीमाधवराय पेशवे दमुनी ॥
व्हावे श्रीरामजयें हृष्ट जसे सर्व देश वेद मुनी ॥ ८९ ॥
देवि अहल्याबाई यानी भेटावयासि सत्वर ती ॥
तूं पुण्यकीर्ति हे ही गंगे दोघी जणी हि सत्वरती ॥ ९० ॥
सद्गति जडांसि गंगे सपत्ति क्षेत्रवासि विप्रकुळा ॥
तुजला कीर्ति मिळेल प्रीति हरिहरांस ही न जीस तुळा ॥ ९१ ॥
भगवति भगवद्भक्त श्रीधर-हृदयांत न व्यथा राहो ॥
ब्रह्मकुटुंबशतभरण भवऋणभर हरुनि भव्य थारा हो ॥ ९२ ॥
द्यावी सद्गति गंगे त्वां माझ्या अग्रजांसि जो भावें ॥
तुज भेटे स्त्रीपुत्र त्यागुनि जेथें अवश्य लोभावें ॥ ९३ ॥
देवि मम पितृव्याचे सुत सुतरी कष्टपात्र रक्षावे ॥
लक्षावे मात्र तुझ्या दृष्टीनें सर्व दोष भक्षावे ॥ ९४ ॥
गंगाधर नारायण मैन्मातुळपुत्र जे तदानयनें ॥
गंगे कुळ तारावें निववावीं तापलीं सदा नयनें ॥ ९५ ॥
मद्बंधूचे माझे तारावे श्वशुर मेहुणे साडू ॥
धाडूं चित्त तुजकडे गंगे न च मोह मैज्जना नाडू ॥ ९६ ॥
मम बाळमित्र सर्व हि गंगे तूं अच्युतप्रमुख तारीं ॥
वारीं संसारश्रम सारीं प्राचीन पातकें सारीं ॥ ९७ ॥
बाबूराय तव सुत चि न शके तत्प्रेमवर्णना तुंडें ॥
कुरवाळीं तदपत्यें भरूत यशें साधुकर्ण नातुंडें ॥ ९८ ॥
श्रीगंगे उरले ही वांचीव क्षुधित जीव सैत्रप ते ॥
म्हणति असें जेउनि जे स्वजना नाभी न होति सैत्रप ते ॥ ९९ ॥
देवि तव पथ्य प्रमुदित बहु सुरभीतनुभवा परि समीर ॥
हा स्वजनाच्या मार्गे या तुझिया अनुभवापरिस मोर ॥ १०० ॥
तुज ऐकविलि मयूरें सर्वजनहितोदया स्तवनवाणी ॥
हे द्याया आहेस प्रभु करिसिल देवि यास्तव न वाणी ॥ १०१ ॥
जो पांडुरंगरायें दिधली या सुयश दे वकीलीला ॥

१ स्तेन=चोर २ चमू=फौज ३ अग्रज=वडील भाऊ. ४ पितृव्य=चुलता. ५ मातुल=मामा ६ मज्जन=मत् + जन=माझे जन ७ सत्रपते=अन्नछत्र घालणारे. ८ सत्रप=सलज्ज.

ऐकोत तुझ्या हि सुखें श्रीगौरी अदिति देवकी लीला ॥ १०२ ॥

॥ श्लोक ॥ त्वा दीन गंगे अति धन्य केला । ध्याता तुज श्रीपतिकन्यकेला ॥
तूं जेंवि दीनासि असीम हाते । लोकीं न देणार असी महातें ॥ १०३ ॥
तारिले अघ निवारुनि गंगे । सर्व दास मज पावन तातें ॥
दाखवूं चरित कीर्ति करावी । सर्वदा समज पाव नतातें ॥ १०४ ॥
केली तुवा ख्याति महानदीनें । कीं मानिला स्वर्ग ल्हान दीनें ॥
शंभुत्व विष्णुत्व हि अर्पितीस । ज्ञानामृतें जतुसि तर्पितीस ॥ १०५ ॥
कळाविद्या जाणे स्तुति करि रसें तो कवि नवी
तदन्य प्रेमें जो प्रिय तुज जसें तोक विनवी ॥
स्तवें भगे गंगे दुरित समजे हा तव दया
न भी ऐसें चित्तीं तरि नुचलितां हाल वद या ॥ १०६ ॥

॥ आर्या ॥ जो सज्जनरंजन सुत दादा मार्गीत पावला मरण ॥
स्मरण धरुनि करावें गंगे त्वां तद्भवव्यथा-हरण ॥ १०७ ॥

॥ दोहा ॥ काढीं जो नतजनमनीं दुःसह तो भवकील ॥
वुनादि मयूरयशोधनीं हा कृतलोभ वकील ॥ १०८ ॥

॥ आर्या ॥ गुरु माझे श्रीराम श्रीमत्केशव गणेश हरि चवधे ॥
यांचा प्रसाद वदला गंगामृत पी यथेष्ट बरि चव घे ॥ १०९ ॥

॥ इति श्रीरामनंदनमयूरविरचित श्रीगंगावकीली संपूर्ण ॥

उपसंहार.

आज पर्यंत आह्मीं मोरोपंतकृत ५४ सुरस प्रकरणें छापिलीं. यांत ग्रंथ सुमारें तीन हजार आला आहे. हीं स्फुट प्रकरणें फारच मनोरंजक आहेत हें वाचकांचे लक्षांत येऊन चुकलें असेलच. या ५४ प्रकरणांत "विष्णुपद-वकीली" व "गंगा वकीली" हीं ऐतिहासिक दृष्टीनें पाहतां फारच महत्वाचीं होत. या दोहोंत पंतानीं आपले विषयीं काहीं गोष्टींचा उल्लेख केलेला आढळतो. त्यांचा भाऊ आबाजीपंत होता व भावजय सगुणाबाई होती असें विष्णुपद वकीलीच्या ६८व्या आर्येवरुन स्पष्ट होतें. त्यांची स्त्री रमाबाई इनें काशीस जाण्याविषयीं प्रथम प्रेरणा केली असें त्याच प्रकरणाच्या ६०व्या आर्येवरुन दिसतें. त्याचे यजमान बाबूराय जोशी यास कृष्णराय, पांडुरंगराय, व नीळकंठराय असे तीन पुत्र होते असें गंगावकीलीच्या आर्या ७,८,९ आणि विष्णुपद-वकीलीच्या आर्या १३,१४,१५ यावरून दिसून येतें. या तिघांच्या आया ताई व आबई होत्या असें गंगावकीलीच्या १०व्या आर्येंत सांगितलें आहे. यावरून बाबूराय यास दोन बायका होत्या असें वाटतें. या प्रकरणाच्या ९व्या आर्येंत बाबुराय याबद्दल

चुकोनें आढ्याय असें पडलें आहे. पंतांच्या बाळमित्रांत एक अच्युत नांवाचा मित्र होता असें गंगावकीलीच्या १०व्या आर्येत आहे. गंगाधरपंत पराडकर यानें पंतास काशीस जाण्याच्या कामीं मदत केल्याचा उल्लेख विष्णुपदवकीलीच्या १०व्या आर्येत आहे. ज्या ‡ अमरसिंग जाधवानें पंतांस काशीस नेलें त्याचा उल्लेख गंगावकीलीची आर्या ८५ व विष्णुपदवकीलीची आर्या १ यांत आहे. त्यांचे चवदे गुरु यांचा उल्लेख गंगावकीलीच्या १०३व्या आर्येत आहे. काशीस जातांना वाटेंत दागा या नांवाचा पुरुष मृत झाला असें त्याच प्रकरणाच्या १०७ व्या आर्येत लिहिलें आहे. त्याच प्रकरणाच्या प्रकरणाच्या १३व्या आर्येत पडोळ नांवाचा, १४व्या आर्येत चुलत भावाचा, १५ आर्येत मामेभाऊ गंगाधर व नारायण यांचा उल्लेख आढळतो. बारामतीकर जोशी यांचे मुख्य कारभारी दाजीबा होते असें त्या प्रकरणाच्या १२व्या आर्येवरून होतें. विष्णुपदवकीलीच्या ६०व्या आर्येत सांगितलेली आका ही बाबूरावाची बहीण असावीसें वाटतें. आपलें निवासस्थान जी बारामती तिचा निर्देश गंगावकीलीच्या आर्या ६०, ६२, ६४, व ७३ यांत पंतांनीं केला आहे. त्यांचे गुरुपुत्र सदाशिव आणि यज्ञेश्वर या नांवाचे होते व त्यांतून सदाशिव हा त्यांचा सहाध्यायी होता असें त्याच प्रकरणाची आर्या ७८ व ७९ यावरून दिसून येतें. पेशव्यांच्या पदरचे सरदार फडके व रास्ते यांचा उल्लेख आर्या ८७ व ८८ यांत व अहल्याबाई होळकरणीचा आर्या ९० यांत आहे. खुद्द सवाई माधवराव पेशवे यांस विजय प्राप्त व्हावा अशी प्रार्थना आर्या ८१ यांत केली आहे. ८६व्या आर्येतील नाना हे नाना फडणीस असावेसें वाटतें. २७व्या प्रकरणांत वामन, तुळसीदास, चांगदेव, व निवृत्ति यांचें वर्णन पंतांनीं केलें आहे. शके १६८४*त झालेल्या भक्तविजय ग्रंथाचा कर्ता जो ताहाराबादकर महिपति त्याची स्तुति १८व्या प्रकरणांत आहे. तिच्या ७व्या आर्येवरून महिपतीचा पुत्र विठ्ठल या नांवाचा होता असें दिसतें. १६व्या प्रकरणांत भगवद्गीतेचा भाष्यकार शंकराचार्य व टीकाकार मधुसूदन यांचा उल्लेख ७व्या आर्येत असून प्राकृत टीकाकार ज्ञानेश्वर व वामन यांचा उल्लेख त्या प्रकरणांत आहे. या आर्येवर आम्ही पूर्वी दिलेली टीप चुकली आहे. ज्ञानेश्वरीची थोरवी त्या प्रकरणाची आर्या १–१० यांत वर्णिली आहे. आठव्या प्रकरणांत पैठणकर एकनाथ स्वामींचें रसाळवर्णन आहे. सारांश हीं ५४ प्रकरणें फार मनोरंजक असून यांत बरीच उपयुक्त माहितीही आहे. पंतांचें चरित्र या ग्रंथारंभीं दिलें आहे त्यांत त्यांच्या गोत्राचा उल्लेख आला नाहीं म्हणून तत्संबंधीं आर्या एथें दाखल करून हा अल्पलेख आटपतों —

> वा पाव जामदग्न्या ! रामा ! तूं शत्रु मृगकुळीं हरिसा ।
> मज तव गोत्रोत्पन्ना पीडिति कामादि नित्य हे अरि सा ।। १२ ।।
>
> महद्विज्ञापना

समाप्त.

---

‡ धनाजी जाधवाचे नातु यांचे वंशज श्री० शंभुसिंग जाधव माळेगांवकर हे पुणें हायस्कुलांत इंग्रजी अभ्यास करीत आहेत.

> शके सोळाशें चवऱ्यायशीं । चित्रभानुनामसंवत्सरासी ।।
> वैशाख वद्य द्वादशीसी । ग्रंथ सिद्धीसी पावला ।। २१५ ।।
> प्रवरे पासूनि दक्षिणेस । ताहाराबाद गांव पांच कोस ।।
> भक्तविजय आनुरस । झाला असे ते ठायीं ।। २१६ ।। अ० ५७.
>
> भक्तविजय

मोरोपंती प्रकरणांची अनुक्रमणिका.

अनुक्रमांक	प्रकरणाचें नांव	पृष्ठ	ग्रंथसंख्या	वृत्त.
१.	मोरोपंताचें चरित्र	१		
२.	पूर्णमंत्र भागवत	१६.	१०९.	आर्या
३.	गोपी गोडघा.	२५	६१.	,,
४.	मारुति स्तुति.	३०.	४०.	अनुष्टुभ्.
५.	दुर्वासभिक्षा.	३३	२३६.	ओव्या.
६.	भृगुचरित्र.	४५	४७.	श्लोक.
७.	दशावतार	५०.	१०.	आर्या
८.	श्रीनाथ चरित्र.	५१.	२६.	,,
९.	दुर्गास्तव	५३.	४१.	,,
१०.	ध्रुवचरित्र.	५६.	१०७	साक्या
११.	प्रश्नोत्तर रत्नमाला.	६३.	७९	आर्या
१२.	राजापुरस्थ गंगा प्रतिनिधि.	६९.	२६.	,,
१३	सन्मनोरथराजि	७१.	७१.	,,
१४.	श्रीविठ्ठलप्रणिधि	७६.	४१.	,,
१५.	श्री काशीस्तुति	७९.	२६.	,,
१६.	भगवद्गीतास्तुति	८१	१५.	,,
१७.	साधुस्तव.	८३.	८.	,,
१८.	महिपति स्तुति.	८३.	१३.	,,
१९.	सत्संगस्तव.	८५.	६०.	,,
२०.	मुरलीपंचक.	८९.	५.	,,
२१.	नामसुधाचषक,	९०.	१२६.	,,
२२.	रामगीति	९१.	१०३.	,,
२३	विष्णुपदवकीली	१०७.	१००	,,
२४.	भस्मासुराख्यान.	११४.	४२	श्लोक.
२५.	साधुरीति.	१२०.	५०.	आर्या
२६.	पदें.	१२३.	३	पदें
२७.	वामनादि कीर्तन	१२४.	४.	अनुष्टुभ्
२८.	श्रीकृष्णा माहात्म्य.	१२५.	११०.	अनेक वृत्तें
२९.	पदें.	१४०.	३.	पदें.
३०.	विठ्ठल स्तोत्र.	१४१.	१२.	श्लोक.
३१.	गोपीगोडव्याच्या शेवटचीं पदें	१४२.	२.	पदें
३२.	राधाकृष्ण संवाद.	१४३.	४७	आर्या.
३३.	रामप्रार्थना.	१४६.	४०.	अनुष्टुभ्
३४.	हरिहरस्तव	१४९.	११.	आर्या

३५.	पदें.	१५०.	२.	पदें.
३६	दत्तदयोदय.	१५०.	१०२.	आर्या.
३७.	पद	१५७.	१.	पद
३८.	दत्तात्रेयाची आरती.	१५८.	१	आरती.
३९.	पतिव्रता कीर्तन	१५८.	५१	आर्या.
४०.	पुंडरीक प्रार्थना	१६०	३७.	अनुष्टुभ्.
४१.	विठ्ठलविज्ञापना.	१६३.	६७	,,
४२.	प्रार्थना.	१६८.	१०	,,
४३.	मुक्तांजलि अथवा गुरुस्तुति	१६८	११०.	आर्या
४४.	सवाय्या	१७६.	६.	सवाय्या
४५.	अवतारमाला.	१७७.	३१०.	आर्या.
४६.	गंगास्तव	२०१.	३७.	श्लोक.
४७.	आरती.	२०६.	१.	आरती.
४८.	विठ्ठलपदपद्मस्तुति.	२०६.	६.	आर्या.
४९.	बालमनरामायण	२०६.	२५३.	,,
५०.	त्रिस्थळी यात्रा.	२२६.	१५.	,,
५१	श्रीगुरुस्तुति.	२२७.	११	,,
५२	द्विचत्वारिंशल्लिंगयात्रा	२२८.	४३.	,,
५३	साधुसत्कार	२३१	३५.	,,
५४	गंगावकीली	२३४.	१०१	,,
५५.	उपसंहार	२४१.		

एकूण २९८१.

रमणी रमणीव या सुवासा रमणानंदविधायिनींदुवक्त्रा ॥
अतिरम्यपयोधरा धरायामुदितेवामरभूर्भुवं विजेतुम् ॥ १६ ॥
वज्रित्रस्ताः शैलसंघा विशंकं वासस्थानं निर्भयं नाध्यगच्छन् ॥
वासोराशिव्याजतो यां समेत्य हट्टे हट्टे संवसंतीति मन्ये ॥ १७ ॥
विनिमयं वितनोति यदापणे रजतकांचनकैः सततं जनः ॥
व्यवहृतिस्तु न कुप्यमयी तथा कदशनं वसनं मलिनं न च ॥ १८ ॥
गृहैः कलत्रैः शिशुभिः पुरस्ताज्जलैः सदन्नैर्वसनैश्च पश्चात् ॥
आकर्षितं पांथमनस्तु यत्र चक्रे निजं लक्षणमेव सत्यम् ॥ १९ ॥

प्रतिवर्षं सुवर्णं इष्ट अनतिक्रम्य इति यथेष्टमेव लभते ॥ १५ ॥

रमणीति । रमयति सा रमणी । शोभनो वासो यस्यां सा सुवासा । अन्यत्र शोभनो वासो वसतिः यस्याः सा । यद्वा सातमिदं शोभनानि वासांसि वस्त्राणि यस्यां सा सुवासा । अन्यत्र शोभन वासो वस्त्र यस्याः सा सुवासाः । रमंते ते रमणाः विलासिनः तेषा आनद विदधातीति रमणानदविधायिनी । अन्यत्र रमणस्य भर्तुः आनद अन्यत् समान । ताच्छील्येणिनि. नांतत्वात्ङीप् । इंदुरिव वक्रं पुरद्वारं यस्याः सा अन्यत्र इदुरिव वक्त्र मुख यस्याः सा इदुवक्त्रा । धरतीति धरा । पचाद्यच् । अति रम्यं यत्पयः उदक तस्य धरा धर्त्री । अतिरम्यौ पयोधरौ यस्याः सा अतिरम्यपयोधरा या नगरी रमणीव सुदरीव अमराणां भूः स्वर्लोकः तस्याः भवतीति अमरभूभूः अमरावती तां अन्यत्र अमरभूभुव अप्सरस विजेतुमिव उदिता । उत्प्रेक्षोपमाश्लेषाणांससृष्टिः ॥ १६ ॥

वज्रीति । वज्री इद्रः तस्मात् त्रस्ताः भीताः । सुत्रामागोत्रभिद्वज्रीत्यमरः । शैलाना पर्वताना सघाः निर्भय निःशकं वासस्य स्थानं नाध्यगच्छन् न प्रापुः । अतः यां नगरीं समेत्य वाससा राशयस्तेषां व्याजः मिष तस्मात् इति वासोराशि-व्याजतः हट्टे हट्टे आपणे आपणे सवसतीति मन्ये । यस्या वाससा राशयः पर्वत-समानाः हट्टे हट्टे सतीत्यर्थः । उत्प्रेक्षालकारः ॥ १७ ॥

विनिमयमिति । जनः यस्याः आपणे रजतकाचनकैः विनिमयं क्रयविक्रयं सतत करोति । कुप्यमयी ताम्रादिमयी व्यवहृतिः नास्ति । तथा कुत्सित अशनं कदशनं मलिन वसन च न नास्ति ॥ १८ ॥

गृहैरिति । यत्र यस्यां नगर्यां स्वकीयैः गृहैः कलत्रैः । कलत्र गेहिनी गृहमिति धनजयः । शिशुभिः बालैश्च पुरस्तात् अग्रे आकर्षित । यत्र यस्यां नगर्यां जलैः सदन्नैः वसनैश्च पश्चात् आकर्षित पांथमनस्तु निजमेव लक्षण सकल्पविकल्पात्मकं

१. '०वामरराड्पुरीव०' पा० भे०.

विलोक्य बुद्ध्या विकलीकृतं तत् क्लीबैरपि क्लीबतरं तु यत्र ॥
वर्षास्विहैवावसतिर्विधेया सिद्धांतमेवं निजमेव नीतम् ॥ २० ॥
ऋणत्रयं भूमितले प्रसिद्धं तथा चतुर्थं व्यवहारजन्यम् ॥
ऋणत्रयान्नैव नरोऽविमुक्तस्तुरीयकं यत्र तु नैव दृष्टम् ॥ २१ ॥
भक्तं सुगंधि युवतीं सुगुणां तनूजं
वश्यं सुसूक्ष्मवसनं दधि माहिषं च ॥
हैयंगवीनमपि शम्भुरता लभन्ते
लोको निदर्शनमदोविषये यदीयः ॥ २२ ॥
प्रासादशैलशिखरोपगृहाधिरूढा ।
बालाः शरत्सकलचंद्रजिदाननाब्जाः ॥

मन' इति लक्षणं सत्यं चक्रे । गृहगमनस्यात्यावश्यकत्वात् एतन्नगरीवासस्याप्यत्या-वश्यकत्वान्निश्चयं नाधिजगामेत्यर्थः ॥ १९ ॥

विलोक्येति । यत्र यस्यां नगर्यां बुद्ध्या क्लीबैरपि गृहादिभिः । यद्यपि शिशु-शब्दस्य न नपुंसकत्वं तथापि छत्रिन्यायेन तत्राप्यारोपितं । विकलीकृतं अतिशयेन क्लीबमिति क्लीबतरं पांथमनः विलोक्य वर्षासु इहैव अस्यामेव नगर्यां आवसतिः विधेया इति निजं सिद्धांतमेव नीतं । निश्चयात्मिका बुद्धिरिति लक्षणमस्या ज्ञेयं । एतेन स्वगृहाद्यपेक्षया अत्रत्यजलादीनामाधिक्यं दर्शितं ॥ २० ॥

ऋणत्रयमिति । ऋणानां त्रयं ऋणत्रयं देवऋणं ऋषिऋणं पितृऋणमिति-त्रिविधं ऋणं भूमितले प्रसिद्धं तथा व्यवहारजन्यं चतुर्थं प्रसिद्धं यत्र ऋणत्रयात् अविमुक्तः नरः न नास्ति । सर्वोपि ऋणत्रययुक्त एवासीदिति भावः । तुरीयकं चतुर्थं व्यवहारजन्यं । चतुरश्छयतावाद्याक्षरलोपश्चेति छप्रत्ययांताच्चतुःशब्दात् स्वार्थिकः । यत्रनैव दृष्टं । यत्र सर्वेपि यज्ञकर्तारः वेदपाठकाः पुत्रवंतः धनवंतश्चासन्निति भावः ॥ २१ ॥

भक्तमिति । शंभौ रताः शंभुरताः शिवभक्ताः शोभनः गंधो यस्येति सुगंधि । गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इति इत्वं । भक्तं ओदनं । भिस्सास्त्रीभक्तमंधोन्नमोदनो-स्त्रीसदीदिविरित्यमरः । सुगुणां युवतीं तनूजं वशागतः वश्यः तं वश्यं स्वाधीनं वशागतं इति यत् । सुसूक्ष्मं च तद्वसनं च सुसूक्ष्मवसनं महिष्याः इदं माहिषं । तस्येदमित्यण् । दधि ह्यस्तनगोदोहोद्भवं हैयंगवीनं घृतं नवं । हैयंगवीनं संज्ञायामिति निपातनात् साधुत्वं । लभंते अमीषां विषये अदो विषये यस्याः अयं यदीयः । वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययः । लोकः निदर्शनं दृष्टान्तः । शाल्यन्नमन्नं नवं घृतं मुद्गसूपमयं माहिषं दधि । सूक्ष्मवस्त्रमबला च कोमला को लभेत शिवपूजनं विनेति श्लोकोक्तफलभाजः सर्वेपि यत्र शिवभक्ताः संतीति भावः ॥ २२ ॥

प्रासादेति । शरदि यः सकलः पूर्णः चंद्रः शरत्सकलचंद्रः शरत्सकलचंद्र

दिव्यांगना इव विभांति सदैव यत्र ।
पीनोन्नतातुलकुचास्तडिदंबराढ्याः ॥ २३ ॥
अधिकं सुखदा पुरी सुराणामिति यज्ञान् मनुजा विधाय जग्मुः ॥
नहि तत्र सुखं तथेति मत्वा भनिपातस्य मिषेण यां व्रजन्ति ॥ २४ ॥
जलाशयानां मिषतः पयोधिः शुद्धो हि यस्यां प्रतिरथ्यमास्ते ॥
क्रमेण मां वाडवनामवह्निर्जक्षेदितीवापभयो विलीनः ॥ २५ ॥
दुग्धादीनां सिंधवो यत्र लीना भीता नूनं वाडवाद्गोषु सर्वे ॥
सायं प्रातः प्रत्यह दुग्धदोहा यद्यप्येताः सर्वदा यत्क्षरन्ति ॥ २६ ॥
तस्यां वसन्नभसि मास्यखिलद्विजेभ्यो ।
दत्वा पितुः समधिक स तु दक्षिणां ताम् ॥
सम्रारके नृपतिसन्निहितः प्रजानां ।
कार्याणि शास्त्रमनुसृत्य चकार धीरः ॥ २७ ॥

जयतीति शरत्सकलचद्रजित् शरत्सकलचद्रजित् आननाब्ज । यासां ताः शरत्सकलचद्रजिदाननाब्जाः । पीनौ उन्नतौ अतुलौ कुचौ यासां ताः तथोक्ताः तडिदिव अंबर वस्त्र तेन आढ्याः युक्ताः । प्रासादा एव शैलाः पर्वताः तेषां शिखराणि ऊर्ध्वप्रदेशाः तेषु यानि उच्चगृहाणि सौधानि तानि अधिरूढाः बालाः दिविभवाः दिव्याः दिव्याश्च ता अगनाश्च दिव्यांगना ता इव सर्वकालं यत्र यस्यां नगर्यां विभांति शोभंते । सर्वांगनापेक्षया सौंदर्यात् सौवर्णवसनत्वात् उच्चगृहाधिरूढत्वाच्च देवागना इव विभान्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अधिकमिति । मनुजाः सुराणां पुरी अमरावती अधिक पुण्यनगर्यपेक्षया अधिक सुखदा इति हेतो यज्ञान् विधाय तामितिशेषः । जग्मुः अनंतरं तत्र अमरावत्यां तथा पुण्यपुरीसदृशं सुख न इति मत्वा भाना ताराणा मिषेण पातः पतन तस्य मिषेण या नगरीं व्रजति गच्छंति ॥ २४ ॥

जलाशयानामिति । वाडवह्निः वडवानलः क्रमेण प्रथमं क्षाराब्धिग्रासे प्रवृत्तः अनंतरमिक्षुरसोदं ग्रसेदिति क्रमेणांतिम मांग्रसेत् इतीव यस्यां विलीनः शुद्धः पयोधिः शुद्धोदकसमुद्रः अपभयः सन् जलाशयाना मिषतः व्याजात् रथ्यायां रथ्यायामिति प्रतिरथ्य आस्ते । यथार्थेऽव्ययीभावः ॥ २५ ॥

दुग्धादीनामिति । दुग्धादीनां क्षीरादीना सिंधवः समुद्राः वाडवाद्वह्नेर्भीताः संतः यत्र यस्यां वर्तमानासु गोषु लीनाः अंतर्हिताः नून । यत् यस्माद्धेतो एताः गवः साय सध्याकाले प्रातः प्रातःकाले अहनि अहनीति प्रत्यह दुग्ध निष्काशित. दोह क्षीर यासां ताः दुग्धदोहाः यद्यपि तथापि सर्वदा सर्वकालं क्षरति स्तनद्वारा स्रवति ॥२६ ॥

---

१ 'ध्मा' पा० भे० ।

दाता नृपालगणमूर्धजमौलिमाला-
संघोद्गलत्प्रचुरगंधरजः समृद्ध्या ॥
संरंजितामलपदो जयति प्रकामं ।
श्रीशाहुनाम नृपतिर्भुवि कल्पवृक्षः ॥ २८ ॥
यस्मिन् शासति भारतं द्विजवरा यज्ञक्रियातत्परा ।
राजानो जितवैरिणो निजमहीलोकान् मुदा बिभ्रति ॥
वाणिज्याप्तसमस्तभोगनिचया वैश्यास्तदन्ये सुखं ।
क्रीडन्ति स्वपुरेषु नित्यमुदिता देवैः सदा वर्षति ॥ २९ ॥
दानप्रदातृजनसंस्तवनप्रसंगे विद्वत्सदस्युपमितिः स बभूव कर्णः ॥
तावन्न यावदुदियाय नरेंद्रवंद्यपादारविंदयुगलो भुवि शाहुराजः ॥३०॥

तस्यामिति । तस्यां नगर्यां वसन् वीरः बल्लालः नभसि मासे श्रावणे मासे अखिलद्विजेभ्यः पितुः बाजिराजात् समाधिकं यथास्यात्तथा तां प्रसिद्धां दक्षिणां दत्ता अनतर सपारके नृपतिसन्निहितः शाहुसमीपस्थः सन् शास्त्र नीतिशास्त्र अनुसृत्य प्रजानां लोकाना कार्यं चकार । दातेति । नृन् पालयति ते नृपालाः राजानः तेषा गणाः संघास्तेषां मूर्धजाः मूर्धस्थिता ये मौलाः मुकुटाः तेषु याः मालाः माल्यानि तेषा संघः समूह तस्मात् उद्गलत् यत्प्रचुरगंध रजः परागः तस्य समृद्धिः वृद्धिः तया संरंजिते अमले निर्दोषे पदे चरणौ यस्य तथोक्तः भुवि कल्पवृक्षः श्रीयुक्तः शाहुनामनृपतिः प्रकाम अत्यंतं जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ २८॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् भारत भरतखंड शासति सति । द्विजवराः ब्राह्मणाः यज्ञक्रियाया तत्पराः आसन्नितिशेषः । जितवैरिणः राजानः क्षत्रियाः निजा या मही पृथ्वी तत्संबंधिनो लोकान् मुदा हर्षेण बिभ्रति पुष्णाति वैश्याः वाणिज्याप्त समस्तभोगनिचयाः आसन् । तदन्ये शूद्रादयः नित्यमुदिताः संतः स्वपुरेषु आसन् स्वस्ववृत्या सर्वेपि हृष्टा आसन्नित्यर्थः । देवः पर्जन्यः सदा सर्वकाल वर्षति ववर्ष । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेतिवर्तमाने लट् ॥ २९ ॥

दानेति । सः कर्णः विदुषां सदः विद्वत्सदः तस्मिन् विद्वत्सदसि । स्त्रीनपुंसकयोः सद इत्यमरः । दानप्रदातारः ये जनास्तेषां संस्तवयन तस्य प्रसंगः तस्मिन् उपमितिः उपमानं तावद्बभूव यावत् नरेंद्रवंद्यपादारविंदयुगलः शाहुराजः भुवि न उदियाय नोदितः ॥ ३० ॥

---

५. 'श्रीशंभुभूपतनय शिवनामभूप' 'द्विजकल्पवृक्षः' इति च पा० भे० । ६. 'भूतल' पा० भे० । ७ 'कालेहरिर्वर्षति' पा० भे० । ८. '०शिवनामभूप.' पा० भे० ।

दधाति पादं न गदोऽपि यस्य राज्ये रिपुभ्योऽभिभवः कुतो नु ॥
वर्षंति मेधा नितरां स्वकाले घोराभिभूतेस्तु कुतोऽत्र वार्ता ॥ ३१ ॥
स शाहुराजो जयति प्रकामं सुदक्षिणो दक्षिणदिक्पतिर्यम् ॥
संप्राप्य विप्रा निजमर्थितार्थं सद्यो लभन्तेऽल्पितकल्पवृक्षम् ॥ ३२ ॥
वार्ध्यब्जनाकबलिसद्मसु कामिनीनां ।
बिंबाधरेऽमृतमयं स्वरुचिप्रपञ्चः ॥
मन्ये तृणेषु तदमुष्य यतो द्विषंतो ।
धृत्वा मुखे मृतिभयं समरे त्यजन्ति ॥ ३३ ॥
तस्मिन्नृपे पालयति प्रजास्ताः कालोऽतियातः सुमहाननेन ॥
तुल्यं करिष्यंति न केऽपि चक्रू राज्यं कलौ दारितवैरिणेह ॥ ३४ ॥
तपःप्रभावं प्रसमीक्ष्य तस्य कलिः स्वकृत्ये न बभूव शक्तः ॥
अपत्यवीतत्वमलं विधाय नृपे प्रहृष्टः स बभूव नीचः ॥ ३५ ॥
सिंहासनारोहणवर्षतो यः सैकं नृपो विंशतिवर्षयुग्मम् ॥
चकार राज्यं जितशत्रुवर्गः सुराधिपाराधनलब्धकीर्तिः ॥ ३६ ॥

दधातीति स्पष्टार्थमेतत् ॥ ३१ ॥

स इति । सुतरां दक्षिणः कुशलः सुदक्षिण ॥ ३२ ॥

वार्ध्यब्जेति । वार्धि. समुद्रः अब्जश्चंद्रः । नाकः स्वर्गः । बलिसद्म पाताल कामिनीनां युवतीनां बिंबमिव अधरः तस्मिन् अमृत अयं स्वरुचेः प्रपच. विस्तारः । तत् अमृत तृणेषु अस्तीत्यह मन्ये । यत् यस्माद्धेतोः अस्य द्विषतः मुखे धृत्वा समरे संग्रामे मृतिभयं मरणभयं त्यजंति ॥ ३३ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् नृपे ता प्रजाः पालयति सति महान् कालः अतियातः अतिक्रांतः । अस्मिन् कलौ अनेन तुल्य केपि राजानः राज्य न चक्रुः अग्रे केपि न करिष्यंति । किं भूतेन दारिताः वैरिणो येन तथोक्तेन । ॥ ३४ ॥

तप इति । कलिः तस्य राज्ञः तपसः प्रभावं सामर्थ्यं प्रसमीक्ष्य स्वस्य कृत्ये शक्तः समर्थः न बभूव । नीचः सः कलिः नृपे अपत्येन वीतः रहितः तस्य भावः तत्त्वं विधाय अलं अत्यंत प्रहृष्टः बभूव । यद्वा अपत्यवीतत्वमेव मलः तं विधाय ॥ ३५ ॥

सिंहासनेति । एकेन सहितं सैकं विंशतिवर्षाणां युग्म विंशतिवर्षयुग्मं एकचत्वारिंशद्वर्षाणीत्यर्थः । शेषं स्पष्टं ॥ ३६ ॥

---

९. '०कृत स्यात्' पा० भे० । १०. '०कुतोहि०' पा० भे० । ११. '०रणे रिपुभय०' पा० भे० ।

कलौ नृपाणां परमायुरत्र त्रिंशत्समास्तत्र तु राज्यभोगः ॥
पुण्यस्य राज्ञो द्विदशप्रसंख्यसमाप्रमाणोऽयमनल्पभोगः ॥ ३७ ॥
स सप्तषष्टिप्रमितायुरासीद्धर्ता रिपूणां स्वजनस्य भर्ता ॥
कर्ता क्रतूनां द्विजवर्यधुर्यैरार्यासमाराधनलब्धसंपत् ॥ ३८ ॥
वार्ध्यं गतं देहमवेक्ष्य राजा सर्वान् समाहूय स मंत्रिमुख्यान् ॥
अपृच्छदेकैकमिदं वदाद्य तुरंगसादिप्रवराः कियन्तः ॥ ३९ ॥
सहस्रयुग्मं त्रिसहस्रमेकश्चत्वारि पंचाष्टसहस्रसंख्याः ॥
तुरंगवाहा इति ते यदोचुर्बल्लालनामानमिदं जगाद ॥ ४० ॥
त्वद्राजिवाहाः कति चात्र संति पुण्याभिधे चापि पुरे कियन्तः ॥
सत्यं वदेत्थं नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वाऽब्रवीत्सन्नतिपूर्वमेषः ॥ ४१ ॥
संत्यत्र चत्वार्ययुतानि वाजिचरप्रवीरा हि तथैव तत्र ॥
पुण्याभिधे निर्जितवैरिवर्गा मत्तातताताेपगमा महान्तः ॥ ४२ ॥
संग्रामवार्ताश्रवणप्रहर्षा य आहवे देहमिमं तृणाल्पम् ॥
मन्यंत एते धनमानभूषावस्त्रार्चिताः कुंतमुखायुधाढ्याः ॥ ४३ ॥

कलाविति । अत्र अस्मिन् कलौ नृपाणां परं उत्कृष्टं आयुः । यद्वा परम च तत् आयुश्च परमायुः. त्रिंशत् समाः वर्षाणि तत्र वर्षेषु मध्ये पुण्यस्य राज्ञः द्व्यधिकाः दश द्विदश द्विदशप्रसंख्या यासां ताः द्विदशप्रसंख्याः द्विदशप्रसंख्याश्च ताः समाश्च द्विदशप्रसंख्यसमाः द्विदशप्रसंख्यसमाः प्रमाणं यस्य स द्विदशप्रसंख्यसमाप्रमाणः राज्यभोगः । अयं तु अनल्पः भोगो राज्यभोगः यस्य स अनल्पराज्यभोगः आसीत् ॥ ३७ ॥

स इति । द्विजवर्येषु धुर्याः श्रेष्ठाः तैः तद्द्वारेत्यर्थः क्रतूनां यज्ञानां कर्ता । कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी ॥ ३८ ॥

वार्ध्यमिति । सः राजा देहं वार्ध्यं वृद्धत्वं गतं अवेक्ष्य सर्वान् मन्त्रिमुख्यान् समाहूय तुरंगसादिप्रवराः अश्वारोहश्रेष्ठाः कियंतः सन्तीदं वद इति एकैकं अपृच्छत् ॥ ३९ ॥

सहस्रेति स्पष्टं ॥ ४० ॥ त्वदिति ॥ ४१ ॥

श्रुत्वाब्रवीत्सन्नतिपूर्वमेष इत्युक्तं तदेवाह संत्यत्रेति द्वाभ्यां । चत्वारि अयुतानि चत्वारिंशत्सहस्राणि । मत्तातताताेपगता इत्यनेन परंपरागताः न त्वाधुनिका इति दर्शितं ॥ ४२ ॥

संग्रामेति । आहवे युद्धे । अभ्याघातसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवा इत्यमरः ॥ ४३ ॥

निशम्य वाक्यं नरपोऽतितुष्टस्तदैव राज्यं निजमस्य हस्ते ॥
प्रत्यर्पयामास स वाजिदंतिकोशादिभिः संयुतमत्युदारः ॥ ४४ ॥
पितामहेन प्रपितामहेन स्वयं च तातेन सदार्जितं यत् ॥
प्रधानसात्तत्सकलं चकार सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मा ॥ ४५ ॥
सर्वान् समभ्यर्च्य धनेन वस्त्रैरंतःपुरस्थान्नगरस्थितांश्च ॥
आबालवृद्धं स जगाद राजा प्रधानवर्यो ह्यविताधुना वः ॥ ४६ ॥
ततो नृपः क्रोशयुगे स्थितां तां कृष्णां समभ्येत्य नदीमदीनः ॥
पत्नीसहायः प्रतिपूज्य चक्रे स्तुतिं सुराधीश्वरदेहजायाः ॥ ४७ ॥
कृष्णे कृष्णतनूद्भवे भगवति ब्राह्मी लिपिः पापिनो ।
नायं यास्यति नाकमित्यवितथा भालस्थिता याभवत् ॥
तां मिथ्या न करोषि वारिणि निजे स्नातं दिवं यन्नय-
स्येनं तत्तव वर्णने भुवि नरो नैवास्ति कश्चिद्विभुः ॥ ४८ ॥

निशम्येति । निशम्य श्रुत्वा अत्युदारः स शाहुः ॥ ४४ ॥ पितामहेनेति । प्रधानाधीनं प्रधानसात् ॥ ४५ ॥

सर्वानिति । वः युष्मान् अविता रक्षिष्यति । यद्वा वः युष्माकं अविता रक्षकः अस्तीतिशेषः ॥ ४६ ॥

तत इति । पत्नी सहायो यस्य सः पत्नीसहाय । अनेन पत्न्या सहगमन कृतमिति सूचितं । सुराधीश्वरो विष्णुः तस्य देहः तस्माज्जाता तस्याः । कृष्णा कृष्णतनुः साक्षादिति कार्तिकमाहात्म्य ॥ ४७ ॥

स्तुतिं चक्रे इत्युक्त तामेवाह कृष्णे इत्याद्यष्टाभिः पद्यैः । कृष्णे इति । कृष्णो विष्णुः । विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यमरः । तस्य तनु शरीर तस्मादुद्भवा तत्सबुद्धौ हे कृष्णतनूद्भवे । अत्र पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये कृष्णादिनद्युत्पत्तिप्रकारोलिखितः सोत्रानुसंधेयः । हे भगवति कृष्णे । अय पापी नाकं न यास्यति स्वर्गं न गमिष्यति । नाक' स्वर्गांतरिक्षयोरिति विश्वः । इति या पापमस्यास्तीति पापी तस्य पापिनः । अत इति ठनाविति इनिः । भालस्थिता ब्राह्मी ब्रह्मण इय ब्राह्मी । तस्येदमित्यण् । न वितथा अवितथा सत्या लिपि' अभवत् आसीत् ता मिथ्या न करोषि निजे वारिणि स्नात एन पापिनं । अन्वादेशे एनादेशः । दिवं स्वर्गं नयसि तत्तस्मात् कारणात् तव वर्णने भुवि कश्चित् नर. विभुः समर्थ. नास्ति । ब्रह्मलिपेः सरक्षण स्वर्गं प्रति नयन च विरोधस्तस्माद्विरोधाभासालकार । परिहारस्तु ना अयमितिच्छेदः । नृशब्दस्य प्रथमा अय ना नरः नाक स्वर्गं यास्यति इति ॥ ४८ ॥

---

१२ '०प्रभु ' पा० भे० ।

मातः पापचया मया हि[13] विहिता निःशंकमंकस्थितम् ।
बालं कालमुखान्न मोचयसि चेत्क्लेशापहाख्यां त्यज ॥
भानुर्भाति न वा क्षमा न सहते चंद्रो न चंद्रयथो ।
वायुर्वाति न वेति कुत्रचिदियं वाणी श्रुता किं वद ॥ ४९ ॥
आधारात्तव देवि पातकततिस्त्रैलोक्यमातः कृता ।
कीनाशप्रभवं भयं न गणितं लोकापवादादपि ॥
देवेंद्रैरभिवंदिते भगवति त्वन्नाथमेवाधुना ।
कालश्चेद्ग्रसिता व्रजेत्तव लयं कीर्तिः पुरा संचिता ॥ ५० ॥
दैत्यद्विट्पदसंभवांगुलिनखाग्रोद्भूतभागीरथी-
पाथस्तुंगतरंगसंगतमरुत्स्पर्शक्षणे निर्मलाः॥
जायंते मनुजा व्रजंति च दिवं त्वं यत्स्वयं श्रीहरिः
साक्षान्मृत्युभयाद्विमोचयसि चेन्नाश्चर्यमेतत्तव ॥ ५१ ॥

मातरिति । हे मातः मया तु पापचयाः पापसंघा. नि.शंक विहिताः त्वदाश्रया-दिति भाव॰ अंके उत्संगे स्थित बाल मा कालस्य यमस्य मुखात् न मोचयसि चेत्क्लेशान् अपहतीति क्लेशापहा क्लेशापहा चासौ आख्या क्लेशापहाख्या तां त्यज मुंच । अपेच क्लेशतमसोरिति डः । न तु तव रक्षणे मम शक्तिर्नास्ति क्लेशापहाख्या त्यक्ष्यामीति चेदाह । भातीति भानु॰ नभाति न प्रकाशते । क्षमते सा क्षमा पृथ्वी न सहते न क्षमते । चदतीति चद्र न चंदति नाह्लादयति वातीति वायुः न वाति न वहति । इति वाणी कुत्रचित् श्रुता किं वद । इद यथा कदापि न भवति तथा क्लेशापहाख्यात्यागोपि न तस्मान्मद्रक्षणमेव तव युक्तमित्यर्थ. ॥ ४९ ॥

आधारादिति । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं । चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थेष्यञ् । त्रैलोक्यस्य माता त्रैलोक्यमाता तत्संबुद्धौ हे त्रैलोक्यमातः हे देवि मया तव आधारात् पातकानां ततिः कृता कीनाशो यमः । कृतांते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु इत्यमरः । तस्मात्प्रभवं भय न गणित लोकापवादादपि भय न गणित देवेंद्रै॰ अभिवंदिते हे भगवति हे अंब त्व नाथो यस्य त मां कालः ग्रसिता चेत्पुरा संचिता ते कीर्तिः लय व्रजेत् गच्छेत् ॥ ५० ॥

दैत्येति । दितेः कश्यपपत्न्याः अपत्यानि दैत्या॰ । दित्यदित्यादित्येत्यादिना ण्यः तान् द्वेष्टीति दैत्यद्विट् वामनः तस्य पद वामचरणः तस्मात्संभवा या अंगुलिः अंगुष्ठः तस्य नख तस्य अग्र तस्मात् उद्भूता या भागीरथी तस्याः यत्पाथः उदक तस्य तुंगा उच्चा॰ ये तरंगास्तै. संगतो यो मरुत् वायुस्तस्य यःस्पर्शक्षण.

१३ '०तु०' पा० भे० १४ '-पापाप०' पा० भे० । १५ '०यत्त' पा० भे० ।

लुकुञ्चा यस्य गुणो न बाधित इति श्रीरामचंद्रप्रभुः ॥
सद्वैय्याकरणाद्विशिष्यत इति त्वं वाक् तमेवाश्रय ॥ १४८ ॥
त्वदधिपतिरयं सदाश्रयाशः स परं सर्वजनाश्रयप्रदोऽस्ति ॥
जनयति बहुतापमंतिकस्थः स पुनर्विष्णुरनेकतापहंता ॥ १४९ ॥
शोभंते न कलाकलापकुशलाः कांता हि कांतं विना
तद्वाणि स्पृहणीयसद्गुणगणं श्रीनायकं संश्रय ॥
नन्वस्ति ज्वलनः पतिर्म इति दुस्तर्कं वृथा मा कृथा
यत्स्वप्नेऽप्यविवाहिते न रमणे मुख्या रमन्ते स्त्रियः ॥ १५० ॥

किं च भगवान् श्रीरामो वैय्याकरणादपि विशिष्यत इति स एवाश्रयणीय इत्याह । नो जात इति । हरेः प्रत्ययः सकृज्जातो न लुप्यते इयं ज्ञानकला त्वंतः सकृज्जाताऽभिवर्धते ' इति वासिष्ठोक्तेस्तु राजन् सु इत्यत्र प्रकृतेः परो जातोऽपि सुरूपोऽपि प्रत्ययो लुप्यते । हलूङ्यादि सूत्रात् । किं च यस्य हरेरादेशः क्वचिन्नविकल्पते ' भीषास्माद्वातः पवत ' इत्यादि श्रुतेः अस्य तु हर एहि हरयेहीति लोपः शाकल्यस्येति लोपरूप आदेशो विकल्पते यस्य भगवतो वृद्धिः परकीयगुणं न बबाधे । किं तु परगुणरसिकैवाभूत् । यद्वा यस्य वृद्धिः परिस्फूर्तिस्तया तथा गुणस्य मैत्र्यादिकस्यापि वृद्धिरेव न बबाध इत्यस्य तु वृद्धिरेचीति (वृद्धिराद्गुणइतिगुणं बाधते गंगौघ इत्यादौ) ॥ १४८ ॥

हे वाणि यद्येवं न मन्यसे किमि 'त्यग्निर्मे वाचि श्रित' इत्यादि श्रुतेरुत्पन्नेयाहमग्निनाधिष्ठितेति कथमन्य भजेयेति चेन्मैव तदाश्रयो न स्वार्थहेतुरित्याह । त्वदधीति आश्रयाश. आश्रयस्याशा यस्येति स्वातन्त्र्याभावः आश्रय अश्नातीति च हरिस्तु सर्वाश्रयप्रदः अग्निस्ताप जनयति हरिस्त्वनेकतापहा नानात्वहता च ॥ १४९ ॥

तस्मात्सुखहेतुर्गुणवान् श्रीमानेवाश्रयणीय इत्याह शोभंत इति अग्निः पतिरस्तीति दुस्तर्कं मा कृथाः यत् सर्वस्त्रीसाधारणमिदं तथा च श्रुतिः ' सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निस्ते पतिस्तुरीयस्ते मनुष्य इति ' एवचाग्निः पतिरिति कृत्वा न काभिरपि तुरीयो वृतः । अपि तु व्रियत एव तस्मात्त्व तुरीय मनुष्यजं वृणु स च श्रीकृष्ण एव नान्यः । यद्यग्निना तव विवाहोऽभविष्यत्तर्हीदं वक्तुं साप्रतमभविष्यत् स त्वविवाहितोऽस्ति । अविना मेषेण वाहितश्च कृष्णस्तु विवाहितोऽस्ति परं त्वं मुग्धत्वान्न जानीषे । विना गरुडेन वाहितस्तस्माद्विवाहितं स्वतःसिद्धकांतं ककारांतत्वाच्छ्रीनायकं परित्यज्याविवाहिते रमणं मुख्याना स्त्रीणां दूषणमित्याह न स्वभंति । मुखे भवा मुख्या ॥ १५० ॥

अंगेषु मुख्या द्विजमध्यसंस्था बाणानुसंधानपराऽसि नित्यम् ॥
अंधास्थिरप्रेमरसा रसज्ञे नरस्तुतिं तत्यज कर्णवत्त्वम् ॥ १५१ ॥
जिव्हे सर्वरसज्ञतां त्वयि गतां ज्ञात्वा समंतात् स्थिता
आसन् श्रीरघुनाथसद्गुणकथालाभार्थमेते द्विजाः ॥
तद्वार्ताऽपि च न त्वयीति शिथिला रुष्टा किमेकैकशो
निष्कांता इव संभ्रमात्तदधुना रामेत्यपि त्वं वद ॥ १५२ ॥
युक्तं स्वपंजरचरो हरितत्त्वसेवी
लोके न च क्वचन गच्छति पक्षपातम् ॥
व्यक्ताक्षरं सुमधुरं निगदन् द्विजेंद्रो
राजेंद्रमस्यरमयत्सुतरां शुकाख्यः ॥ १५३ ॥

एवं भगवत्स्तुतिं कर्तव्या विधाय नरस्तुतेर्दूरतरोत्सारण कार्यमिति साधयति । अंगेषु मुख्येति अंगेषु अवयवेषु मुखे भवाऽसि दंतमध्यवर्तिनी शब्दानुसंधानपरा अधस्यन्ने स्थिरः प्रेमरसो यस्याः कर्णपक्षे अंगदेशेषु मुख्योऽधिपतिर्द्विजमध्ये विप्रमध्ये संस्था स्थितिर्यस्य याचकैर्वेष्टित इति यावत् । यद्वा द्विजाः क्षत्रियास्तत्र संस्था प्रतिष्ठा यस्य ननु कैवर्तकपुत्रस्य कथं क्षत्रियेषु संस्था यदयं बाणानुसंधानपरो महाधानुष्कः अंधे धृतराष्ट्रे स्थिरः प्रेमरसो यस्य तदीयसततिहितनिरतः नरोऽर्जुनः प्राकृतजनश्च ॥ १५१ ॥

जिव्हे इति मुखे भवो मुख्यो यो रसः उत्तमरसश्च । द्विजा दंता ब्राह्मणाश्च । अय भावः रसज्ञमुखेन हि हरिगुणोल्लसन परमरमणीयमिति तां त्वयि ज्ञात्वा भगवत्कथालाभार्थमेते द्विजास्त्वां परित आसन् त्वं न प्रौढेति कृत्वा तादृश्या त्वयि पुनरागमिष्याम इत्येकदा निर्गतास्ततस्त्वां प्रौढां ज्ञात्वा पुनरागत्य स्थितास्त्वत्परितोषायापि त्वदलभ्या य इक्ष्वादीनां रसास्तानपि तुभ्य दत्तवंत. । तथापि त्वयि रामकथावार्ताऽपि नास्तीति निर्विण्णा रुष्टाः सतो निर्गंतुमारब्धाः संति । अधुनाऽपि तर्हि अनभ्यस्तेन कीर्तनेनाल केवल रामेत्यपि वदेति ॥ १५२ ॥

इदानीं श्रीशुकेन कीर्तनमेव परिशीलितमिति तद्युक्तमित्याह । युक्तमिति स्वपंजरगतः स्वः आत्मा ब्रह्म स एव पंजरः स्वकीयपंजरश्च अन्यपंजरे स्थापितश्चेत्तत्रत्येनसहवासान्न सम्यक् ब्रवीतीति च हरेस्तत्त्वं हरितत्व हरिद्वर्णत्वं च पक्षपातमाग्रहं पक्षैः पात गमन च व्यक्त यदक्षर ब्रह्म सगुण रामकृष्णादि स्पष्टाक्षर च यथास्यात्तथा शुकाख्यो योगींद्र कीरश्च । द्विजेद्रः पक्षिश्रेष्ठो द्विजश्रेष्ठश्च राजेंद्र परीक्षित राजश्रेष्ठ च ॥ १५३ ॥

तालिका हस्तगा चेत्स्यान्नामादेशपुरःसरम् ॥
सखे भवासि रे ब्रह्मकपाटोद्घाटनक्षमः ॥ १५४ ॥
संतो यद्रघुनाथसद्गुणगणव्याख्याप्रसंगांतरे
पिष्टातैरवधूलयंत्यविरलं भालस्थलं देहिनाम् ॥
तन्मन्ये परमेष्ठिसृष्टजननव्युत्थानानिःश्रेणिका
जाग्रद्दुर्लिपिमार्जनस्य सुजनाः कुर्वंत्यहो रूपकम् ॥ १५५ ॥
निद्रा हते प्रेयसि कुंभकर्णे वैधव्यदीक्षां व्यधितेस्यतः किम् ॥
श्रोतुं कथां याति तथा पुराणम् न ग्राम्यगीतं विबुधैर्विगीतम् ॥ १५६ ॥
अथस्मरणम् ॥ अच्युतपदं मनसि कुरु जनयेदच्युतपदं महानंदम् ॥
न हि कोद्रवाः समुप्ताः क्षेत्रे जनयन्ति साधुगोधूमान् ॥ १५७ ॥
चेतश्चंचल संचरस्यतितरां कद्रस्पृहं सत्फले
प्रायेणेव तिरस्करोषि सुमनस्संघान् खले चाणके ॥
धत्से प्रेम वलंबसे च विटपांस्तद्वानरोऽसीत्यतः
श्रीरामं करुणार्णवं भज परं गेहानुबंधं त्यज ॥ १५८ ॥

कीर्तनप्रसगेन तालिकावादनं स्तौति । तालिकेति । तालिका प्रसिद्धा उद्घाटनयत्रं च किल्लीति भाषायां । 'अस्योद्घाटनयत्रं तु ताल्यपि प्रतिताल्यपीति' हेमः । नामादेशः नामसंकीर्तन नाम्ना आदेशो निदेश मुद्रितकपाटोद्घाटनेनांतस्थवस्तुदर्शनाय राज्ञानो द्वयीं गतिं आचरति अमुकोऽयमागत एन प्रति कपाटमुद्घाट्य भतर्वस्तु दार्शितव्यमित्येवंरूपः सदेश· भृत्यद्वारा लेख्यद्वारा वा अन्या तालिकादान एतद्द्वयमतरेण मुद्रितकपाटोद्घाटनं न संभवति तद्वत् ॥ १५४ ॥

पिष्टातैर्भालोद्धूलनं वर्णयति । संत इति । पिष्टाताः सुगधिचूर्णानि बुक्केति प्रसिद्धाः कीर्तनमध्ये यदेतदाचरंति तस्यायमभिप्रायः । वक्तृश्रोतॄणां भाले ब्रह्मणा या जन्ममरणानां परंपरा लिखिता सा सर्वेषां कीर्तनजनितहरिप्रसादेन मार्जितेवेति रूपकं अनुकरणं ॥ १५५ ॥ निद्रेति स्पष्टं ॥ १५६ ॥

अथ स्मरणभक्तिमाह अच्युतमिति भगवत्पदं ब्रह्मपद च ॥ १५७ ॥

स्मरणस्य मनोधर्मत्वात्प्रार्थयते । चेत इति । फले कर्मणा फले वृक्षफले च सुमनसः साधवः पुष्पाणि च खले दुर्वृत्ते अणके कुत्सिते प्रेमाणं धत्से चाणके चणकानामिद तत्र खले प्रसिद्धे विटपान् वृक्षविस्तारान् जारश्रेष्ठांश्च वलंबसे अवाप्योरुपसर्गयोरित्यकारलोप ॥ १५८ ॥

रे रे चित्त लयो ममामृतकरे स्यादित्यतो मा स्म गाः
स्वास्थ्यं यद्भवसिंधुतोपकृदयं रात्रिंचरोऽतर्जडः ॥
श्रीरामस्तु भवाब्धिशोषणकरो रात्रिंचरद्वेषणो
नित्यं चापलताधरोऽप्यमृतदस्तत्तत्र शीघ्रं विश ॥ १५९ ॥
चंचलस्य विलये तव चेतो योग्यतां वहति चापलताभृत् ॥
युज्यते कथमयं हिमरश्मिमंडलं जलमयं किल यस्य ॥ १६० ॥
मनोऽसि सांतं भज तद्दनंतं क्षयालसं चंद्रमसं जहीहि ॥
स हि स्वयं सांत इति प्रशस्तं धत्ते सदाऽनंतपदावलंबम् ॥१६१॥
रे रे चित्त त्यज द्वैतं त्वमेकत्वं समाश्रय ॥
ततश्चासि चिदेव त्वं नात्र कार्या विचारणा ॥ १६२ ॥
अयि चित्त समुत्थपित्तवद्भृशमुत्क्लेशयते भवो यदि ॥
समसितरुचिराज्यसंभृतं भज शीघ्रं सुखदं महागदम् ॥ १६३ ॥
अथ कथय कथं नु मत्तजन्मां भ्रमयासि पितर्मिवेह वित्तहेतोः ॥
रघुपतिपदपद्मचिंतया त्वं भव तूर्णं मम चित्त पूर्णवित्तम् ॥१६४॥

रे रे चित्तेति । 'पचत्वोत्तर मनसश्चंद्रमसि लयो भवतीति' श्रुतिसिद्धमर्थं मनसि कृत्वाह ममामृतकरे लयः स्यादिति किं तेन जन्ममरणनिस्तारो भवति नेत्याह भवः शिवः सिंधुः समुद्र भवसिंधुश्च दोषाकरोऽतर्जड इति गते रात्रिचरा राक्षसा चापलता धनुर्वल्ली चांचल्य च । चापलश्चपल इतिद्विरूपः । अमृत मोक्षं ददाति चद्रस्तु अमृत करे कृत्वा प्रलोभयति न तु ददाति ॥ १५९ ॥

चचलस्येति गतार्थं पूर्वश्लोकेन ॥ १६० ॥

सांतेन सांताश्रयणे कृते किं स्यादित्याह । मन इति । सांतमतसहित सकारांतं च । अनत नाशरहित भगवत ननु ममाधिपतिश्चद्रोऽस्तीति त विहाय कथमन्यं भजामि चेत् मैवं तदाश्रयस्याकिंचित्करत्वात् । यत. स हि चद्रमाः स्वय सात इति कृत्वाऽनतपद विष्णुपदमाकाशपद च ॥ १६१ ॥

रे रे चित्तेति द्वैत भेद द्वयोस्तकारयोः समाहारो द्वित तदेव द्वैत द्वितकारात्मतां त्यज ततश्चि इत्युर्वरितं एकत्वमभेद । एकः 'त्' यस्य एकत् तस्यभावः एकत्व एकहलूरूपतकार भज ततश्चिदसि भवति ॥ १६२ ॥

अयीति । उत्क्लेशयते बाधते उपस्थितवमनमिव करोति सम्यक् असिता कृष्णा रुचिर्यस्य सचासौ राज्यसभृतः राजभावापन्नस्त समा न्यूनाधिकप्रमाणरहिता सिता शर्करा यस्मिंस्तच्च तद्रुचिराज्य सद्यस्कघृत तेन सभृतं च महागदं महती गदा यस्य त कृष्ण शुंठी च ॥ १६३ ॥

अथेति पूर्णं वित्त द्रव्य यस्य पूर्णवित्ता ब्रह्मसंपन्नता च ॥ १६४ ॥

पित्रा पितृव्येण च नामशेषतामापादितासीच्छ्रुतिरत्र विप्लवे ॥
अतः स्वधर्माचरणे धृतव्रतः प्रल्हाद एष स्मृतितत्परोऽभवत् ॥ १६५ ॥
अथ पादसेवनं ॥ प्राज्ञानुभूतो भविता यतः स्वप्रत्ययः स किम् ॥
प्रसादः श्रीमतः सिध्येत्पादाधारं विना दृढम् ॥ १६६ ॥
अपि प्रसंगवशतो यो वैकुंठपदं श्रितः ॥
शस्वा ब्रवीमि निःशंकं स वैकुंठपदं श्रितः ॥ १६७ ॥
न विष्णुपदसेवनं त्यजत मानवाः सर्वथा
नरस्य कृतकृत्यता भवति यद्द्विजाधीश्वरः ॥
सदाचरणतत्परोऽमृतकरोऽप्यमायां गत-
स्ततः परमधाम्न्यहो विशति कर्मसाक्षिण्यसौ ॥ १६८ ॥

अथ यत्प्रल्हादः स्मरण प्राधान्येन चकार तद्युक्तमित्याह पित्रेति पित्रा हिरण्यकशिपुना पितृव्येण हिरण्याक्षेण नामशेषतां लोपं श्रुतिः श्रवण वेदश्च धर्मो भगवत्सेवारूपो जीवनिष्ठः नित्यनैमित्तिकरूपश्च स्मृतिः स्मरणं मन्वादिधर्मशास्त्र च धर्मानुष्ठाने प्रत्यक्षश्रुत्यभावे स्मृतिरेव प्रमाणमावहतीति ॥ १६५ ॥

पादसेवनभक्तिमाह प्राज्ञ इति । यः प्राज्ञैर्ब्रह्मादिभिरनुभूतः स्वप्रत्ययः आत्मज्ञानं यतो भविता स श्रीमतो हरेः प्रसादः पादाधार विना किं सिध्येत् तस्मात्सोऽपेक्षितः यथा प्रज्ञ एव प्राज्ञ इति प्राज्ञेनानुभूतः स्वप्रत्ययः स्वार्थप्रत्ययः अण् 'प्रज्ञादिभ्योऽण् इति' सूत्रात् स यस्माद्भविता स आढ्यस्य प्रसादः नामप्रसादः प्रसादशब्दादाणि कृते प्रासादो भवति स दृढ पादाधारं विना न स्यात् तथा पादो नाम पाषाणादिभिः प्रासादतलभूमिगर्भे दार्ढ्यार्थं पूरण 'पायाइति लोके' ॥ १६६ ॥

अपीति । सकामतयाऽपि वैकुंठो विष्णुर्लोकविशेषश्च ॥ १६७ ॥

न विष्ण्विति सर्वदा विष्णुपदसेवन कुरुत तत्फलं नरस्य सर्वथा कृतकृत्यता तत्रायमेव दृष्टांतः यथा नरस्य पार्थस्य एव सामान्यतः कृतकृत्यतामुक्त्वा विशेषाकारेणाह द्विजाधीश्वरः ब्राह्मणः सदाचरणतत्परः अमृतकरः अमृत भक्तिर्मोक्षश्च करे यस्य जीवन्मुक्त इत्यर्थः । अत्र दृष्टांतोऽयमेव यथा द्विजाधीश्वरश्चंद्रः सदाचरणतत्परः विष्णुपदस्थितः आकाशस्थितः अमृतकरः सुधाकरः स च अमायां अमावास्याया गतः परमधाम्नि कर्मसाक्षिणि सूर्ये विशति विदेहभावमाप्नोति तद्वत् । नन्वेतेन 'स्वधर्मे निधन श्रेयइति' साक्षाद्भगवता कर्तव्यत्वेन प्रतिपादितस्य स्वधर्मस्य त्याग आपद्येतेति चेन्न सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये भगवच्चरणसेवने स्वधर्मस्यापि सपद्यमानत्वात् तथाहि यो द्विजः सदाचरणतत्परः सदाचरणे विहिताचरणे तत्परो नेति न तथा योऽमृतकरः स यज्ञशेषहस्तो नेति न तस्य श्रौतस्मार्तोभयमपि तत्रैव च सपद्यत इति । अथ द्विजाधीश्वरः क्षत्रियः येषामुप-

सर्वोपरि वरीवर्ति सदा रामपदाश्रयः ॥
गणिकासंगिनोऽप्यस्मिन्नातिमुक्ताः सहस्रशः ॥ १६९ ॥
विष्णोः सर्वावयवनिवहात्पादपद्मे विशेषः
कश्चिद्वाचामविषय इति स्पष्टमेते न विद्मः ॥
लब्ध्वा वक्षस्यपि पदमियं सर्वदा पद्मसद्मा
त्यक्तच्छद्मा सरसमनसा सेवते येन पद्मा ॥ १७० ॥
श्रीप्राणनाथमृदुसुंदरपादपद्म-
संवाहनोत्थसुखनिर्भरकृष्टचेताः ॥
श्रीस्तस्य किं क्षणवियोगजदाहभीता
हस्ते बिभर्ति किल तत्प्रतिमासरोजम् ॥ १७१ ॥

नयनं ते सर्वेऽपि द्विजा इति क्षत्रियवैश्ययोरपि द्विजत्वात् । चंद्रदृष्टांतसहितः प्राथमिकोऽर्थः पूर्ववत् तस्य 'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यतेइति' धर्मसंपादनं तु यथा यः क्षत्रियः सदाचरणतत्परः सदा च रणे युद्धे तत्परो नेति न तथा योऽमृतकरः स अमृताः जीवतः कराः करभारा यस्य स नेति न अथ द्विजाधीश्वरो वैश्य. प्राथमिकोऽर्थः सदृष्टांतः पूर्ववत् तस्य 'कृषिवाणिज्यगोरक्ष्य मिति' धर्मसंपादनं तु यथा यो वैश्यः सदाचरणतत्परः सदा चरणे इतस्ततः संचरणे वाणिज्ये अथवा अंतर्भावितण्यर्थेन चारणे गवादीनां तत्परो नेति न तथा अमृतकरः दुग्धकरः अमृता जीवती कला मूलधनवृद्धिः यस्य रूपयोरैक्यात् 'कलास्यान्मूलरैवृद्धाविति' मेदिनी । अथ शूद्रः द्विजास्त्रिवर्ण्यमधीश्वरा यस्येति प्राथमिकार्थः पूर्ववत् 'परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजमिति' त्रैवर्णिक-चरणसेवनरूपधर्मसंपादनं यथा यः सदाचरणतत्परः स तादृशपरिचर्यावान् वर्तत एव मृतं याचितं अन्नादि करे यस्य अथवा ब्राह्मणभोजनस्यापि यज्ञत्वं 'त्रयः पाकयज्ञा हुता अमी हूयमाना अमी प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुता इति' सूत्रात् ततश्चामृतं द्विजभुक्तशेषं करे यस्येति ॥ १६८ ॥

सर्वेति 'यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि । सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽजसेति' भागवतं सदा रामपदस्य आश्रयः सन् आरामः स एव पदं तस्य आश्रयः गणिकावेश्या यूथिका च अतीवमुक्ताः पुंड्रकाश्च ॥ १६९ ॥

किंच लक्ष्म्या व्यवहारदर्शनेनापि भगवत्पदेऽस्ति कोऽप्यनिर्वचनीयो विशेषइति गम्यत इत्याह विष्णोरिति ॥ १७० ॥

श्रीति तस्य पादस्य प्रतिमाभूतं सरोजं कमलं ॥ १७१ ॥

वत्से विष्णुपदे सुखं समधिकं यद्वागगम्यं परो
लाभः किंच जगत्त्रयीमहितता तस्मात्तदेवाश्रय ॥
अंतःक्षीरनिधेर्मुहुर्मुहुरिति श्रीविष्णुवश्या रमा
कारुण्यात्किल शिक्षितेव चरणं नास्य क्षणं मुंचति ॥ १७२ ॥
विरक्ता मुक्ता अप्यनिशमनुरक्ता पदमिदं
भजंते तत्कोऽस्मिन्मधुरिमगुणो नास्मि कलये ॥
स संप्रत्यास्वाद्यो यदि तदुपहासोऽत्र तदजः
शिशुः सन्नंगुष्ठं रसयति जलेऽतवटदले ॥ १७३ ॥
लब्ध्वा वक्षस्यपि पदमियं तीर्थपादस्य विष्णो-
र्वारंवारं चरणकमलं सेवते स्नेहसांद्रा ॥
कन्या धन्या सकलसरितां पत्युरत्युत्तमांगी
युक्तं स्त्रीणां भवति बहुशो मातृगेहं सुखाय ॥ १७४ ॥
नेत्रारुण्यं यदेतद्भवति ननु रुषो लिंगमाक्षिप्रसादः
स्नेहैः पादोपचारादिति सुरभिषजोऽधीतमंतः समुद्रम् ॥
मच्छीलाय प्रकुप्येन्न स खलु भगवान् सुस्थिरात्मेति मुग्धा ॥
स्निग्धा दुग्धाब्धिकन्या चरणसरसिजं सेवते सत्यनन्या ॥१७५॥

वत्स इति विष्णुपदी भागीरथी सा च समुद्रकांता ततश्च रमाया जननी यदा रमा समुद्रान्निर्गंतुमारब्धवती तदा या शिक्षिता किमिति विष्णुपदे सुखमधिकं किंच जगत्त्रयपूज्यत्वं च तदुभयं तत्रत्यया मयाऽनुभूतमतस्त्वं तदेवाश्रयेति तेन सा सर्वदा तन्निष्ठा भवतीति तात्पर्यं ॥ १७२ ॥

विरक्ता इति शिशुभाव विनांगुष्ठेरसिते जगत्युपहासः स्यादिति शिशुरभूत् शैशवमपि कृतकमिति सशयानः सर्वभूतापरमे यत्पुनर्जलमवशिष्टं तत्तु जडं ज्ञानशून्य न किमपि ज्ञातु समर्थं तत्रापि वटदले लीनः सन् महतामनुचिताचरणस्य परमदुष्करत्वादेतेनापि व्यवहारेण पूर्वोक्तोऽर्थः सुसाध्यएवेति ॥ १७३ ॥

प्रासंगिकतया लक्ष्मीकर्तृकपादसेवनमुत्प्रेक्षते द्वाभ्यां । लब्धेति । तीर्थं भागीरथी पादे यस्य सा तु समुद्रपुत्र्या लक्ष्म्या माता भवति ॥ १७४ ॥

नेत्रारुण्यमिति लक्ष्म्या समुद्रमथनात्पूर्वं धन्वतरिणा सह एकत्रावस्थानात्सकाशाद्द्वयमधीत किं तत् नेत्रारुण्य क्रोधेनापि भवति नेत्रप्रसादस्तु स्नेहैर्घृतादिभिः पादोपचारेणेति ततश्च मम शीलं चंचल भगवांस्तु स स्वस्मैकुपितस्तु नस्यादित्याशंकया स्नेहसांद्रा सती मुहुः पादोपचार कुरुते कृतेऽस्मिन्सर्वदाक्षिप्रसादः आरुण्यापगमेन आरुण्य नास्ति चेत्कोपो नास्तीति मुग्धभावरमणीय ॥ १७५ ॥

रामश्चिन्मयविग्रहोऽस्य जगति प्राप्तुं पदप्रख्यतां
भूत्वेवामृतवृत्ति संततमधोवक्त्रं सदप्यात्मनः ॥
आकल्पं नलिनं तपो यदि गुणाधानाय तीव्रं तपे-
ल्लोके यन्नलिनं तदेव नलिनं को वा विशेषो भवेत् ॥ १७६ ॥
तोये तामरसं तपः प्रभुपदं स्यामित्यताप्सीदधो-
वक्त्रीभूय ततस्तु तत्र समभूत्सश्रीकता केवलम् ॥
नैवांघ्रित्वमथो हताशमपि तच्चाद्यापि चंद्रोदये
सद्यः संभृतरामचंद्रचरणं पश्याधिना ताम्यति ॥ १७७ ॥
नलिनं मुख्यमावासं यद्यप्यास्ति तथाप्यहम् ॥
श्रीरामचरणौपम्ये मन्ये मलिनमेव तत् ॥ १७८ ॥
श्रीरामस्य नखेंदुनाऽस्मि विजितः स्वेंदुः पुनः सन्निति
क्षीणात्माथ निरेति तत्कुलगुरुं वक्तुं जडस्यात्मजः ॥
रामश्चंद्र इवेति तद्विपयिता नीतोऽसि शिष्टैः सखे ॥
तत्किं ग्लायसि याहि सांत्वित इति प्रायः शनैर्वर्धते ॥१७९॥

पादसेवनप्रसगात् पादस्य सौभाग्यमाह राम इति अमृतवृत्ति अयाचितवृत्ति अमृते जले वर्ततइत्यमृतवृत्ति आत्मनो गुणाधानाय अधोवक्त्रमपि सत् इति नामनामिनोरभेदाध्यवसायेन यथावस्थितत्वनलिनमधोवक्त्रत्व चोच्यते । अधोवक्त्रमपि: नलिनमेव न तत्र कोऽपि विशेषः ॥ १७६ ॥

इति कस्यचिद्भगवज्जनस्य वचनमवधार्य तदसहमानमिव तदेव पुनः कर्तुं प्रवृत्त तस्य कः परिणाम इत्याह तोये तामरसमिति । अधोवक्त्रमपि भूत्व तपस्तप्तवत् तपुण्यवशेन श्रीसहितता प्राप्ता श्रिय आवासस्तत्रासीत् न पदभाव: तामरस अधोवक्त्रभावेन सरमता जाता या च सरमता सैव सश्रीकता रमया सहितस्य भाव. सरमता ॥ १७७ ॥

ननु माभूत्पदसायुज्य मुख्यलक्ष्यानिवासत्वात् पदे नलिनौपम्य तर्हि स्यान्नेत्याह नलिनमिति मुख्या या माया आवासो यत्र मुख्ये आद्ये वर्णे मकारस्यावासो यत्र च आद्यो नकारस्तत्र मकारादेशे नलिनं मलिन भवति ॥ १७८ ॥

श्रीरामस्येति । चद्रः पंचदश्यां पूर्णकलः सन्नात्मानं सुभग मन्यमानः श्रीराम- नख जेतु गतः गतमात्र एव तत्प्रभया हतप्रभोऽभूत् अथात्मन्यसूयां करोति । नखेत्यादि तदा हि क्षीणः कुलगुरु सूर्यमेतत् पुत्रस्य दुर्वृत्ततां कथयितु तद्धाम गत' सूर्येण तत्सर्वं ज्ञात्वा कोऽयमतिमूर्खशिशु' परमेतस्य कथमपि सांत्वन तु कर्तव्य खल्विति विचार्योक्त रे आयुष्मन् अधुना रामचद्र इति शिष्टा रामे त्वामुपमान कल्पयति उपमेयादुपमान गुणाधिकमिति सर्वजनीन तत्कुतो ग्लायसि

जा हि रा त.

काव्येतिहास संग्रहाच्या मागिल अंकांकरितां पुष्कळ मागणी येतात. परंतु प्रती शिलक नसल्यामुळें पुस्तकें देतां येत नाहींत. याजकरितां **संग्रहाची** दुसरी आवृत्ति काढण्याचा आमचा विचार आहे. तेव्हां प्रथम पासून तों सन १८८२ सालच्या अखेरी पर्यंतचे सर्व अंक ज्यांस पाहिजे असतील त्यांणीं आम्हांस आपलें नाव आपल्या पत्यासह कळवावें. दर वर्षाची किंमत रुपये ३ प्रमाणें पाच वर्षांची एकंदर किंमत रुपये १५ पडेल. तीनशें वर्गणीदारांच्या सह्या आल्या बरोबर ही दुसरी आवृत्ति छापण्यास आरंभ करूं. आवृत्ति छापून तयार झाल्यावर टपाल खर्च काय पडेल तो संग्रहाचे मळपृष्ठावर कळविला जाईल. कळावें. तारीख १२ सप्तंबर सन १८८३.

का. सं. व्य.

विषयक्रम.

बखरी.

धाकटे रामराजे यांचें चरित्र १–८

पत्रें, यादि वगैरे १४५–१५२

मराठी कविता.

अनेक कवि—चिंतामणि विरचित सीतास्वयंवर—धुंडिकुमारमोरेश्वरकृत चंद्रावळी-आख्यान—आनंदतनयकृत कद्रुकाख्यान १९१–२०६

संस्कृत काव्यें.

श्रीशिवकाव्यम्.– १५७–१६०

पंतविठ्ठलकृत–सुश्लोकलाघवम् ४१–५२

श्रीमंत छत्रपति धाकटे रामराजे यांचें प्रकरण.*

श्रीरामराजे यांचे कारकीर्दींतील जालें वर्तमान. रामराजे सातारियास वाड्यांत येऊन दाखल होणें, ते सुमुहूर्तें करून व्हावें म्हणोन म्हसवें गाव सातारिया नजीक वेण्यातीरीं आहे, तेथें येऊन मुक्काम करून राहिले. या नंतर प्रधान पंत व सरदार व अष्टप्रधान होते तेही येऊन राहिले. त्यांस बोलावणीं पाठवून आणिले. रघोजी भोंसले यांस पत्रें महाराज[1] असतां फौज सुद्धां येण्याविशीं गेलीं, परंतु येऊन पावले नाहींत. त्यांस जलद घेऊन यावें म्हणून जिवाजी खंडेराव यांचे कनिष्ठबंधु बहिरव खंडेराव रवाना केले जे, सत्वर घेऊन यावें. परंतु महाराज आहेत ते समयीं येऊन पावले नाहींत. नागपुराहून निघाले होते. सर्व अष्टप्रधान व सरदार व आईसाहेब[3] यांनीं विचार करून थोर ब्राह्मणांचे विचारें रामराजे यांस राज्याभिषेक करण्याचा मुहूर्त पौष शुद्ध अष्टमीचा निश्चय केला. येशवंतराव दाभाडे सेनापति यांस पत्रें [पाठविलीं. परंतु] ते बहुतच बेहोष आणि व्यसनी जाले, याजमुळें प्रसंगास यावें ते आले नाहींत. पौष शुद्ध अष्टमीस सहा घटका दिवसास [राजे] वाड्यांत आले. राज्याभिषेकास प्रारंभ करावा असें करून सर्व शहरांत गुड्या, तोरणें उभीं केलीं. रस्त्यांत सडे घालवून रांगोळ्या घालविल्या. घरोघरीं सुवासिनी आरत्या घेऊन उभ्या केल्या. त्यांणीं लाह्या व आक्षता उधळाव्यासें सांगितलें यांप्रमाणें नगरची तरतूद करवून सर्व देवता नगरच्या यांच्या पूजा, वस्त्रें, अलंकार, साहित्य देऊन करविलें. वाड्यांत रांगोळ्या व मंडप जागे बहुत शोभायमान करविले. आणि राज्याभिषेकास साहित्य लागावयाचें तें सिद्ध केलें. समुद्रोदक, महानदींचें उदक, सर्व सिद्ध करविलें. मोठेमोठे ब्राह्मण पंडित, वैदिक बोलावून सभा करविली. नृत्य व गायन [जाणते] गुणी जन जमा करविले. मंगळवाद्यें सिद्ध केलीं. आणि सर्व अष्टप्रधान हत्ती, घोडे, फौज सहवर्तमान प्रातःकाळींच जाऊन म्हसवे येथून महाराजांची स्वारी निघाली. बाळाजीपंत प्रधान यांणीं राजे यांस अंबारींत बसवून खवाशांत[4] आपण रुमाल उडवावयाचा हातीं घेऊन बसले.

---

* ह्या प्रकरणाच्या दोन प्रती आम्हांपाशीं आहेत—एक चिटणीस याजकडील व दुसरी इंदूर येथील किबे याजकडील ह्या दोन्ही प्रतींचें वर्णन मागें दिलें आहेच आणखी प्रती मिळाल्यास त्यांची हकीगत सांगाहून देऊं.

१ महाराज शाहू.

२ शाहूमहाराजांचें चरित्र पृ० १०० पहा.

३ आईसाहेब=ताराबाई.

४ खवास, खवासखाना=अंबारीच्या पाठीमागें खिजमतगाराची जागा.

चंद्रसेन जाधवराव यांचे बंधु शंभुसिंग [हे] महाराजांचे लक्षांत राहिले, त्यास हत्तीचे किलाव्यात दुसरा रुमाल हातीं देऊन बसविलें. आणि शहाजानें, मगळवाद्यें वाजवीत स्वारी निघाली. जिलीबि वगैरे बहुत तरतुदीनीं शहरांत आले. मार्गीं देवास दक्षणा, विडे, नारळ देऊन राजवाड्यांत येऊन द्वारीं सुवासिनी पाणीं पुढे कुंभ, आर्त्या, निंबलोण केलें. ग्रह प्रवेश करून देवदर्शन करवून सभेस बसले. नंतर महाराजास मंगलस्नान करवून राज्याभिषेकविधीस व्रतबंधपूर्वक प्रारंभ करविला. शांति होऊन सिंहासनारोहण मुहूर्त नेमिला [होता] त्याप्रमाणें यथाशास्त्र विधिपूर्वक केलें. शके १६७१ विकारी नाम संवत्सरे पौष शुद्ध अष्टमीस. नाव राजाराम ठेविलें. सर्व अष्टप्रधान यास वस्त्रें यथापद्धति व दरखदार व कारखानदार या सर्वांस दिल्हीं. आणि ब्राह्मणांस दक्षणा देकार यथायोग्य करावा तसा केला. याप्रमाणें राज्याभिषेक जालियानंतर सर्व मराठे सोयरे शिर्के व मोहिते व महाडीक व पालकर व जाधव जमा केले. त्यात ज्यांनीं कल्पना केल्या त्यास गोविंदराव चिटणवीस यांजपासून खातरजमा करवून एक ताटांत जेवावें ऐसें केलें. आणि भोजनसमयीं शंभुसिंग जाधवराव वगैरे सर्वांनीं आईसाहेब यांस आधीं आपण घांस घ्यावा म्हणजे सर्व आह्मीं घेऊ, बोलले. तेव्हां "आमचे नातु खरे" म्हणून प्रथम ग्रास आईसाहेबीं, एक ग्रास राजानीं, घेतल्यावरि सर्व मराठे यांनीं घेऊन भोजन जालें.

या नंतर रघोजी भोंसले सेनासाहेब-सुभा दहा बारा हजार फौजेनिशीं येऊन पावले.‡ त्यांस महाराज व पंतप्रधान सामोरे म्हसव्यापुढें जाऊन पद्धतीप्रमाणें भेटी सन्मान नजरा झाल्या. त्यांस चौंदर घालून वाड्यांत येते जाले. आणि डेरियांत उतरण्यास निरोप दिल्हा.

त्या नंतर महाराजांचीं लग्नें दोन, मोहिते यांची कन्या करून* मोठे

---

५. चद्रराव व शंभुसिंग हे धनाजीचे पुत्र-चद्रराव तर निजामाकडे जाऊन त्याच उमराव झाले शंभुसिंग पुढें शाहुमहाराजांकडे रुजू झाल्यावरून त्याचा मानमरातब महाराजानीं चांगला ठेविला यरच्या प्रसगीं सेनापती दाभाडे न आल्यामुळें त्याचे जागीं शंभुसिंगाची योजना केलीसें दिसतें या संभुशिंगाचे वशज माळेगावचे जाहगीरदार होत हल्लींचे जहागीरदार यांचें नाव शंभुसिंगच असून ते पुणें हायस्कूल मध्यें विद्याभ्यास करीत आहेत

६. किलावा=हत्तीच्या गळ्यांत सुताच्या अगर रेशमाच्या दोरीचे पेंड महावाला आपले पाय आडकवितां यावे ह्मणन घालतात तें.

७. शहाजाने, शहादाने, शैदाने=मोठे नगारे

८ जिलीब=अघाडी.

९. विनायकशांति, पुरदरशांति, इ०

१० दरखदार=चिटणीस, खासनीस, फडणीस वगैरे वंशपरंपरचे कामगार

११ कल्पना=कुतर्क, सशय

‡ ग्रांटडफ ख० पूर्वीच आले होते

१२ 'चादर स्यात् प्रावरणी' राजव्यवहारकोश सुवर्णतंतुमय महावस्त्र

* मूळांत जागा कोरी आहे

समारंभें करून केली. अष्टप्रधान व सर्व सरदार जमा जाले. प्रधानपंत याजकडील शिंदे, होळकर व पिलाजी जाधव पंचवीस हजार फौज व आपाजी सोमवंशी सरलष्कर पथके सरंजामी सुद्धा व रघोजी भोसले सेनासाहेब सुभा फौजेनिशीं व हुजुरात मानकरी ऐसे मराठे साठ हजार फौज जमा केली. नंतर प्रधानपंत व सर्व सरदार याणीं विचार केला जे, महाराजांची स्वारी निघावी, काहीं प्रथम स्वारीस फत्ते करून यावें, सर्व पदाधिकारी यांणीं नजरा द्याव्या, त्यांचे सन्मान करावे, कोणाचीं पदें ठेवणें व घालमेल करणें हे व्हावे, राज्य कारभार कोणते पद्धतीप्रमाणें कसा चालवा, कैलासवासी महाराज यानीं आज्ञा केली त्याप्रमाणें खासगी खर्च व तालुके करार करून त्याजवर नेमणुका ठराव व्हावे, याप्रमाणें सर्वांच्या विचारें ठरले. तों सदाशिव चिमगाजी याची स्त्री वारली म्हणून पुण्यास प्रधानपंत जाऊन त्याचें लग्न करून येऊन विचार करावा ऐसें ठरविलें आणि निघोन गेले. त्या प्रसंगांत ताराबाईसाहेब याचे मनांत आलें जे, "पूर्वीं आपले पुत्र शिवाजी राजे होते ते अव्यवस्थित होते. त्यांचें नांव मात्र करून सर्व कारभार आपण केला. त्या अन्वयें हल्लीं आपणापाशीं राजे यांसि बसवून जें करणें तें [करून] आपण सर्व कारभार करावा. सर्वांनीं आपले आज्ञेंत चालावें." पंतप्रधान यांच्या विचारें "बायकोचा कारभार, व्यवस्था राहणार नाहीं. पूर्वीं पासून कारभारी आहेत त्यांणीं महाराजांस माहीत करावें. राजेही प्रबुद्ध, तीस वर्षांचे वय आहे. करण्याचा धोरा सर्वांचे विचारें कैलासवासी शाहू महाराज यांचे आज्ञेप्रमाणे करून कारभार चालवावे. असें करून मातबर मनसबा अथवा वडीलपणें कानावरि घालणें तितके आईसाहेबांचे कानावरि घालून त्यांचे समतें होणें तितकें घेऊन चालावे. हिंदुस्थान, कर्नाटक परराज्यांत लौकिक बायकोचा कारभार [असा होईल तो] ठीक दिसणार नाहीं." ऐसा विकल्प पडला. तेव्हां आईसाहेबीं उदास वृत्ति धरिली. थोरले महाराज राजाराम सिंहगडावरि वारले. तेथें त्यांचा घुमट व पूजेचा बाण ठेविला आहे. त्याचे वार्षिक उत्साह [निमित्त] नेमणूक आहे तो दिवस फाल्गुनमासांत म्हणोन सिंहगडीं जाऊन तेथेंच राहिलीं.

तेव्हां पंतप्रधान याणीं विचार केला जे, आईसाहेब याची उदासवृत्ति जाली.

---

१३ हिचें नांव उमाबाई पेशव्यांच्या बखरीतील 'पेशव्याची वंशावळ' पहा.

१४ धारा=शिरस्ता, पद्धति

१५ मातबर मनसबा=थोर, महत्त्वाची मसलत, राजकारण

१६ 'पर्यंत राज्यांत' चिटणीस प्रत.

१७ हा बाण थोरले शिवाजी महाराज याचा हा चंद्रशेखर असून त्यांतून चक्रीच्या जलधारा होतो म्हणून सांगतात रा-जाराम चरित्र पृ. १२५ पहा.

फाल्गुन वद्य अष्टमी.

त्यांचें समाधान करून आणोन महाराजांचा व त्यांचा एक विचार करून चालावें. बखेडा नसावा. ऐसा विचार करून सिंहगडास बोलणार पाठविले. पुण्यास यावें, सर्व बोलणीं येथें ठरावीं, ऐसें केलें. त्याजवरून आईसाहेब पुण्यास आलीं. हें वृत्त महाराजांस कळलें. या नंतर पंतप्रधान यांणीं महाराजांस पत्रें लिहिलीं जे, " स्वारी पुण्यास येऊन मातुश्रींचे समाधान करून सातारियास जावें." ऐसे लिहिलें. महाराज, रघोजी भोंसले, सरलष्कर वगैरे फौजे सुद्धां पुणियास आले. प्रधान एक मजल पुढें जाऊन मोठे समारंभे घेऊन जाऊन मेजवान्या केल्या. रामचंद्र बाबा शेणवी यांचे वाड्यांत रहाण्यास जागा केली. कारभार होणे तो नित्य दरबारीं जाऊन करावा. याप्रमाणे केलें. त्या प्रसंगांत पंत-प्रधान यांणीं विनती केली जे, " सिंहगड किल्ला आम्हांस नजीक, प्रसगीं मुलें माणसें ठेवण्यास [उपयोगीं पडेल.] सचिवपंत निसबतीस आहे तो आम्हांकडे करून द्यावा." तेव्हां आईसाहेब यांचे विचारें द्यावा ऐसे जालें. महाराजांचें म्हणणें, मातबर किल्ला हुजूर आहे तसा असावा. परंतु आईसाहेबांचें समाधान करणें व प्रधान यांची मर्जी रक्षणें याजवरून द्यावा ऐसें जालें. सदाशिव चिमणाजी सचिव यास ताकीद आली. कांहीं लोक प्रधानपंत यांणीं ठेविले. तेव्हां सचिवपंत किल्ला लढवू लागले. तेव्हां सचिवपंत [यांस] मोबादला तुंग, तिकोनी किल्ले व सावोत्रा मामला कांहीं त्यांजकडे होता व सर्वांठायींचा करून त्याजवर नेमणूक रसद अधिक ठराव करून व कांहीं महाल व गांव लावून दिले; तेव्हां सिंहगड द्यावा ऐसें केलें. ते समयीं सचिव यांणीं सनदा सिंहगड स्वाधिन करण्याच्या द्याव्या ऐसें बोलले. नंतर तीन सनदा करून महाराजांनीं दिल्या. यावरून किल्ला प्रधानपंत याजकडे दिल्हा.

यानंतर आईसाहेब यांचें समाधान करून सातारियास जावें, प्रतिनिधी कैद जाले [होते त्यांचीं] सांगोलें, मंगळवेढे हीं ठाणीं त्याजकडोन बेदेलोन राहिलीं तीं घ्यावीं ऐसें ठरोन, महाराजांची स्वारी सातारां जावी ऐसें ठरोन, स्वारी निघाली. यमाजीपंत सोडून आणिले होते ते निघोन सांगोलियास गेले. रघो

१९ यावरून महाराज पंत प्रधानास अनुकूल होते असें होतें.

२० रामचंद्र बाबा यांचा वाडा सातमजली (कसब्यांतील) गणपतीच्या मागें होता तो शके १६८१त जळाला पंत प्रधान यांची शकावली पृ० १३ व २५ पहा

२१ 'पंतप्रधानांनीं' असें समजावयाचें

२२. तुंग, तिकोना-हे किल्ले पवनमावळांत आहेत तुंग किल्ला मोठा आहे. तिकोना बरोबरीच तिकोनी सुळक्यास तट बांधुन केलेला आहे हे दोन व लोहगड मिळून तीन किल्यांच्या टप्यांत हें मावळ आहे यांतुन पवना नदी वाहते

२३ रसद=करभार, खंडणी

२४ शाहूचें चरित्र पृ० १०।१२ पहा.

२५ महाराजांच्या विरुद्ध वागू लागलीं, त्यांच्या स्वाधीन होईनात

जी भोंसले व सरलष्कर व सरजामी पथके व हुजुरात, मानकरी, पंत यांजकडील जयाजी शिंदे व मल्हारजी होळकर याप्रमाणे साठ हजार फौज बरोबर निघाली. आईसाहेब सातारियास आलीं. बाळाजीपंत नाना प्रधान हेही हिंदुस्थानांत स्वारी पाठविण्याचे विचारास पुण्यांत राहून, स्वारी बराबर सदाशिव चिमणाजी व रामचंद्रबाबा शेणवी शिंद्याचे कारभारि होते ते [दिले.] जयाजी शिंदे यांचे त्यांचे न बने यावरून [घरीं] राहिले [होते] ते शहाणे, कर्ते माणोस सदोबा भाऊ यांणीं आपणांपाशीं ठेविले होते. ते बरोबर दिल्हे. गोविंदराव चिटणवीस व येशवंतराव खासनीस वगैरे हुजूरचे कारभारी गेले. यांत प्रधान पुणियास राहिले. महाराज निघोन श्रीजेजोरी, मोरेश्वर [येथील] देवदर्शन करून श्रीपंढरीस देवदर्शनास गेले. तेथोन सांगोल्यास गेले. तेथें आठ पधरा दिवस मांडले. मोर्चे दिल्हे होते. तेव्हां यमाजी शिवदेव बाहेर येऊन भेटले. दादोबा प्रतिनिधी पुरंदरीं कैदेंत होते ते सोडून आणावे ऐसें जालें. ते आणविले आणि ठाणें घेतलें. तें खासगीकडे व राणोजी मोहिते यांजकडे दिल्हें. मंगळवेढें प्रधान यांजकडील फौज जाऊन घेतलें तें त्यांजकडेस सांगितलें. शके १६७२ प्रमोदनाम संवत्सरे आश्विन मास सन इहिदे खमसेन मया व अलफ.

सांगोलें येथें सदाशिव चिमणाजी यांणीं राहून राज्यकारभार रामचंद्र बाबा यांचे विचारें चालविलीं. दाभाडे सेनापति नाकर्ते बेहोष जहाले. गुजराथ अमल नीट चालत नाहीं. त्यास हुजूर खासगीचा अमल आम्हांकडे सांगावा. त्याचा पेशजींचा ठराव ऐवजाचा आहे त्याहून जाजती मक्ता आपण देतों म्हणोन ठराव करोन निमे गुजराथ प्रांताच्या सनदा महाराजांपासोन घेतल्या. कर्नाटकचा सुभा बाबूजी नाईक यांजकडे होता, तेथें पेचांत कर्ज भारी जहालें, नीट अमल येत नाहीं, तो मक्ता ठरावून जाजती रसद ठरावून सनदा द्याव्या, म्हणोन कर्नाटकचा सुभा सदाशिव चिमणाजी यांनीं आपणांकडे करून घेतला. रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांणीं वराड गोंडवणांत जावे [असें ठरलें.] तिकडे बखेडे पडले [होते.] त्यांचे बोलणें "बाबती वराड प्रांतच्या प्रतिनिधी यांजकडे होत्या त्याचा ठराव करून आपणांकडे द्याव्या" ऐसें पडलें. त्यांच्या सनदा त्यांस देऊन सन्मान करून रवाना केलें. दाभाडे प्राचीन सरदार बोलाविले असतां न आले, व बहोष, परंतु निमे गुजराथ त्यांजकडे राखावी म्हणोन त्यांजकडे ठेवून सनदा पाठविल्या. गोविंदराव चिटणवीस कर्ते, माहीत-

---

२६ ह्या वेळीं सदाशिवराव यांचें वय सुमारें १६।१७ वर्षांचें असावें जन्म शक १६५५

२७. शाहूचे चरित्र पृ० ८४–८५ पहा.

गार [होते] त्यांणीं महाराजांपाशीं राहून सर्व कारभार हुजूरचा करावा, तो प्रधानपत याचे अनुमतें करावा, [व] बापूजी खंडेराव मर्द माणूस यांणीं लोक सुद्धां नेहमी महाराजांपाशी राहून माहीतगारी सागणें वगैरे जवळ रहावें, [असें ठरविलें.] त्यांस पेशजो थोरले महाराजांनीं चार लक्षाचा सरंजाम नेमावा [ऐशी] आज्ञा केली [होती] त्याप्रमाणें पहिला होता तो राहून नवीन प्रतिनिधीकडील तालुके पैकीं कालें, दातेगड, मोरगिरी वगैरे रामराव जिवाजी यांचे नावें कांहीं व गोविंदराव याचे नावे व बापूजी खंडेराव याचे नावें सनदा करून निराळा निराळा [सरंजाम] नेमून दिल्हा. व खानदेश गंगातीरचे महालचे मोकासे पन्नास साठ हजारांचे करून दिल्हे. येशवतराव पोतनीस खासनीस यांस चाळीस हजारांचा सरंजाम नेमून देऊन सनदा दिल्या. व खासगी कारभार अठरा कारखाने व पोतनिशीचा त्यांचा त्यांणीं करावा [असें ठरविलें.] देवराव लपेटे याजकडील हुजूर खासगीचें काम व तालुके त्यांचे त्याजकडे करार केले. वरकड अष्ट प्रधान व सरदार, मामलेदार यांचे सरंजाम तालुके ज्याचे त्याजकडून नेमणुकी ऐवज सालाबाद पावतो त्याप्रमाणें हुजूर पावता करावा, याप्रमाणें करार केले. हुजूर खासगीचे कारखानदार लोक व शागिर्दपेशा[29], जिलिब्यांचे लोक यांच्या तैनाता व नेमणुका ज्यास ज्याजती करणें व कमी तें पाहून, करून ज्याजकडे गांव जमिनी होत्या तेच त्यांजकडे करार करून दिल्हे. हुजूर खासगीचे खर्चास हुजूर मामले व दरोबस्त गाव महाल खासगीचे व पंतप्रधान यांजकडील दरमहा नेमणुका हिंदुस्थान, कर्नाटक व गुजराथ व कोंकण प्रांतीचे ठरावाचे[30] ऐवज, व दाभाडे याजकडील निमे गुजराथ ठेविली त्याचे ठरावाचा ऐवज, सरलष्कर याजकडील व सचिव, पत प्रतिनिधी यांजकडील नेमणुकी दरमहाचे ऐवज हुजुरून वराता करून आणवावे, याप्रमाणें ठराविलें. हुजूरचे किल्ले रायगड व प्रतापगड वगैरे यांच्या नेमणुका वगैरे आहे तसें चालावें. हवालदार व दरखदार, गडकरी वगैरे हुजूरून करार करणें तसे करावे, ऐसें केलें. हुजूर खासगीस ऐवज खासगीचे खर्चाकडे व किल्ले वगैरे ठेविलें[31].—— बितपशील.

२८. 'दातेगड' इदूर प्रत

२९. शागिर्दपेशा=परिचारकजन. शागिर्द याचा मळ अर्थ 'शिष्य' असा आहे त्यावरून शुश्रुषा करणारा, परिचारक, असा अर्थ झाला

३०. यावरून पंतप्रधानाकडे हे चार सुभे व पुणें प्रांत इतका मुलुख होता असे होते

३१ प्रो० ड० म्हणतात ही सर्व व्यवस्था पुणें येथें बाळाजी बाजीराव यांणीं केली बखरीचा अभिप्राय सदाशिवराव याणी सांगोलें येथें हा सर्व कारभार केला. याजवरून असें दिसतें कीं सदाशिवराव व त्याचे दिवाणजी रामचंद्र बाबा यांच्या मार्फत सर्व बोलणीं चालणीं सांगोल्यास

(पुढील पृष्ठावर)

१ पंत प्रधान यांजकडील दरमहाचा ऐवज पेशजी पासून चालत होता तो व गुजराथ निमे नवी सांगितली त्याजबद्दल मक्ता ठरला तो कर्नाटक सुद्धां बाबूजी नाईक सातलक्ष देत होते तो चढ, याप्रमाणें पावावे.

१ पंत प्रतिनिधी याजकडोन दरमहा ऐवज नेमणुकी पेशजी पासून पावत आला त्याप्रमाणे द्यावा, ऐसें ठरविलें.

१ पंत सचिव यांजकडील हत्तींचा वगैरे दरमहा पेशजी प्रमाणें.

१ सेनासाहेब सुभा यांजकडील पेशजीचे नेमणुके प्रमाणे ऐवज.

१ मानाजी आंग्रे वजारतमाब याजकडोन सतरा हजार रुपये ठरावांत कुलाबा तालुका याजवर यावा.

१ तुळाजी आंग्रे सरखेल यांजकडोन पेशजी पासून येतो त्याप्रमाणें.

१ मंत्री याजकडोन सरदेशमुखी वगैरे ऐवज पेशजी पासून चालत आल्याप्रमाणें यावा.

१ केशरकर याजकडे सरदेशमुखीचे वहिवाटीपैं।। ऐवज येणें तो.

१ बाजीराव यादव यांजकडे वाई, कराड वगैरे खालशांचे सुभाबाबद ऐवज.

१ कुसाजी भोंसले यांजकडे प्रांत शिरोळ वगैरे ऐवज ठरावाप्रमाणें.

१ रत्नाकर विठ्ठल सुभा व्याघ्रगड वासोट्याचे वहिवाटीप्रमाणें ऐवज यावा.

१ शहर सातारा पेठा वगैरे ऐवज मामलेदार केले त्यांजकडील बाजी केशव रघुनाथ वाडा शनवार पेठ याचा मक्ता यावा.

१ वाशीम महाल वगैरे मामलती हुजूरच्या निसबत विठोबा नाईक वाकडे यांजकडोन.

१ वाई सुभा व कराड सुभा हुजूर मामले यांचे मामलेदार याजकडील ऐवज.

१ मेढे खोरें सुभा कृष्णाजीपंत यांजकडे ठराविला.

१ जावली सुभा व प्रतापगड महादाजीपंत पिंगळे.

१ पो। इंदापूर देशमुखी वतन सुद्धां मामला नागो मेघःश्याम यांजकडे ठराविला.

१ सुभा रायगड येशवंतराव महादेव खासनीस यांजकडे ठरावाप्रमाणें.

१ कसबे तासगांव खंडोजी जगताप.

१ प्रांत मिरज शिवाजी डुबाळ याजकडे किल्ला सुद्धा ठरावाप्रमाणें.

(मागील पृष्ठावरून)
होऊन तेथेंच ठराव कायम झाले खरे, परंतु हें सर्व काम बाळाजी बाजीरावाच्या सांगण्या प्रमाणें त्यांणीं केलें.

३२. 'सुभा' हें॰ प्र॰

३३ महाराजांच्या फौजखानगाचा सर्व खर्च सचिव याणी चालवावा अशी वहिवाट होती

३४. डुबाळ याजकडे शाहू महाराजांनीं हा किल्ला सांगितला थोरले शाहू महाराजांचें चरित्र पृष्ठ ७३ पहा

१ किल्ले वसंतगड सुभा ठरावाप्रमाणें.

१ फत्तेसिंग भोंसले ठरावाप्रमाणें ऐवज.

१ पांडवगड सुभा ठरावाप्रमाणें.

१ कसबा रहिमतपूर सुभा बाळाजीपंत ठरावाप्रमाणें ऐवज.

१ कर्नाटक प्रांतचे सस्थानी यांजकडील खंडण्यांचा ऐवज.

१ सस्थान सोंधे येथील खंडणीचा ऐवज.

१ संस्थान गदग व लक्ष्मेश्वर.

१ गुजराथ प्रांतचे हुजूरचे महाल-

१ भडोज समत देहेज[३५] बा. रे [?]

१ खंबाईत.

१ राजपिंपळें.

१ अंकलेश्वर समत मांडवी शहर.

१ कसबे नवसरी.

१ घोगे सरकार सोरट समत बदर.

६

१ शिवाय खंडणीचे महाल मत्त्या खेरीज.

१ काटेटहाली. [कोट टहाळी?]

१ काकरज.

१ प्रो। द्वारका.

१ झालेटहाली.

१ सरकार सोरट.

१ प्रो। कच्छभुज.

६

याप्रमाणें व किरकोळ गांव शेर्‍यां[३६] रमणे खासबागा वगैरे हुजूरचे व महाल ऐसा साठ सत्तर लक्षांचा ऐवज हुजूरचे खर्चीकडे चालावा. शिवाय दरखदार व कारखानदार व कारकून लोक हुजरे व सेवेचे लोक यांचे गांव जमीनी व नेमणुका वेतनें करार केले.

शके १६७१ शुक्लनाम सवत्सरे सन खमसेन मया व अलफ यांत पदें व कारखाने करार केले ते नजराणे घेऊनः—

१ बाळाजीपंत प्रधान.

१ श्रीनिवास गंगाधर प्रतिनिधी.

१ सोमवंशी यांचें सरलष्कर पद दूर करून निंबाजी नाईक निंबाळकर यांस दिल्हें.

१ हैबतराव केशरकर अजहतसर[३७] देशमुख.

१ सेनापती व सेनाखासखेल त्रिंबकराव दाभाडे.

१ खंडेराव न्यायाधीश त्यांचे मुतालीक गोविंद मल्हार.

१ पंडितराव धोंडभट उपाध्ये.

१ नारोपंत चाकनीस.

१ रामराव जिवाजी चिटणीस.

३५. 'दहेजवारे' ई० प्र०

३६. शेर्‍या=गांवच्या कडेला असणार्‍या जमीनी?

३७. अजहत=मुख्त्यार, दुय्यम.

[१६८] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री नानीं[१०] यांसि बाळाजी बाजीराव प्रधान आशिर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष. तुम्हीं पत्र छ २८ रबिलाखरचें पाठविलें तें छ १२ जमादिलोवलीं सांडणीस्वाराहातीं येऊन पावलें. " गाईकवाडाचे आपले फौजेचें युद्ध[११] छ २७ रबिलाखरीं झालें. गें ड्या [?] पर्वेतों मोडून तारान [ज?] केलें. त्याचे बुनगे तिजाई लुटून आणिले. उटें, घोडीं, पालख्या घेतल्या" म्हणोन विस्तारें लिहिलें तें कळलें. लेखनार्थ-श्रवणें संतोष झाला. मोठी गोष्ट झाली. शाबास तुमचे लोकांची! बरी केली! गायकवाड वेणेवर राहिला, तुम्ही कृष्णेवर आहां, म्हणोन सांडणीस्वारांनीं सांगितलें. त्यास राजेश्री मानाजी पायगुडे व तात्यांहीं[१२] तुम्हाजवळ येऊन पावलेच असतील. सारे एकदील होऊन गायकवाडास जाऊं न देणें. जोर पोहोंचल्यास लुटून नेस्त नाबूत करणें. जो पर्यंत गायकवाड [याचा] वारापाणी झाला नाहीं तों फौज न फोडणें. आमचा मोंगलाचा सलूख झाला. इकडील सर्व गुंते उरकले. आम्हीं मजल दरमजल येत आसों. आणि छ १२ जमादिलावलीं नि[१३] जा कों ल्यावर मुक्काम झाला. जलदीनें येतों. गायकवाड जाऊं न पावे तें करणें. युद्ध-प्रसंगीं राजेश्री सोनजी भास्करें[१४] व राजेश्री बापूजी[१५] बाबा व सरकारचे हुजूरातचे लोक व राजहुजुरातच्या लोकांनीं शर्त केली, बापूजी बाबास तरवारीची जखम लागली, नागोरी[१६] यास गोळीची जखम लागली, म्हणोन [लिहिलें] तर ते थोर थोर मातबर लोक प्रसंगीं असतां कां चुकतील? व पुढेही सर्व प्रकारें त्यांचाच भरंवसा[१७] असे. तुम्हीं सर्वांचीं समाधानें करणें. मोडली[१८] बाजी तुम्हीं सावरली! जी गोष्ट तुमचे वडिलांचे वडिलांस योग्य[१९] ते

१०. नाना पुरंदरे—यांस चिरंजीव लिहिण्याचें कारण असें कीं, अंबाजीपंत पुरंदरे व बाळाजी विश्वनाथ हे आपणास भाऊ भाऊ समजत व हाच घरोबा पेशव्यांनीं शेवटपर्यंत पुरंदऱ्यांशीं ठेविला होता. तेव्हां नानाकडे धाकटे भावाचें नातें येत असावें. याचें नांव त्रिंबक सदाशिव.

११. हें युद्ध बाळाजी बाजीराव हैदराबादेकडे असता ताराबाईनें जें राजकारण केलें त्या संबधाचें होय यावेळीं नाना पुरंदरे व दुसरे सरदार यांणीं पेशव्यांची बाजू राखिली

१२. तात्या कोण?

१३ ' मि ' कीं ' जि '?

१४. ' भास्कर ' आहे तेथें ' भापकर' असें असावें.

१५. हे बापूजी खंडेराव चिटणीस असावे. रामराजाचें चरित्र पहा.

१६. नागोरा कीं जागोरा? हा कोण?

१७. यावरून आपले लोकांवर पेशव्याचा इतबार कसा होता तें समजतें.

१८ येथपासून खुद्द खाशाचे हातचा लेख आहे.

१९. असा स्वामिगौरव झाल्यावर सेवक सेवेत तत्पर का नसेल?

तुम्हीं केलें! या उपर बहुत सावधतेनें जरब देणें. मळमळीत न करणें. आम्ही येऊन पोहोंचतों. छ १४ जमादिलावल. हे आशीर्वाद.

[१६९] || श्री ||

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री अंताजीपंत स्वामी गोसावी यांसि.

पोष्य बाजीराऊ बल्लाळ नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लेखन करीत जाणें. विशेष–तुम्हांकडून एक दोन पत्रें आलीं व चिरंजीव राजश्री चिमाजी यांनीं लिहिलें त्यावरून सविस्तर अर्थ कळों आला. ऐसियासि मुलकाच्या बंदोबस्ताबद्दल फौज या प्रांतें ठेवावी लागते. त्यास कांहीं फौज आंगेजणी[100] केलिया खेरीज राहते असें नाहीं. यास्तव तुमच्या आगमनाचा मार्ग लक्षावा लागला. तरि जेक्षणीं तुम्हांस पत्र पावेल ते क्षणीं अविलंबें स्वार होऊन आलिया उत्तम आहेत. पूर्वीं हीं पत्रें पाठविलीं आहेत. परतु यावयास विलंबावर घातलें. या उपरि दिरंग लावावा ऐसें न करणें. त्वरेनें आलें पाहिजे. तुम्ही येथें आलियावरि येथील बंदोबस्त तुमचे स्वाधीन करून राजदर्शनास जावें लागतें. ज्यांनीं रहावें त्यांनीं आंगेजणी करून बाकी भरावी आणि लोक ठेवणें तें तुमचे विचारें ठेवावे लागतात. आम्हांकडे सरकार इजारा[2] करून घेतलें. दरगांवीची बोली औरंगाबादेस गेलियावरि करून घ्यावेशी केली आहे. तेही होईल. साराच प्रसंग इकडील अनुकूळ केला. परतु तुमचे येण्यामुळें तटला आहे. तुम्ही आलियाविना कांहीं होत नाहीं. तरि लौकर लौकर येणें. आलियावरि तुम्हांस ठेऊन आम्ही हुजूर जाऊनें[3]. कळलें पाहिजे. विनां तुम्ही आल्या खेरीज एक राऊत राहत नाहीं. कंठी[5]जी कडील कारभार तसाच बुडतो. सर्व प्रकारें आमचा घात न करणें. लौकर येणें. कीं पुढें तरी मामलियाची सांवरासांवर होईल. वारवार लिहावें तर अडलेसें दिसतें. परतु न लिहितां उपाय नाहीं. लौकर येणें. तुमचे येणें झाल्या खेरीज आमचें येणें होतच नाहीं. लोभ असों दीजे हे विनंती.[6]

[१७०] || श्री ||

चिरंजीव राजमान्य राजश्री महीपतराव त्रिंबक यांसि बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करणें.

---

१००. अगेजणी=स्वत हिंमतीनें केलेलें कृत्य, साहस.

१ येथपासून लिहिणारानें मजकूर घाईनें लिहिला आहे.

२ इजारा=मक्ता

३ जाऊन=जाऊ

४. येथपासून शेवटपर्यंत खुद्द बाजीराव यांचें अक्षर आहे

५. कंठोजी ? कदम ?

६ हें तिकडीचें पत्र कोणत्या प्रसंगानें लिहिलें तें स्पष्ट कळत नाहीं तथापि खानदेशांतून लिहिलें असावें.

विशेष. मोगलाशीं छ १५ जमादिलाखर रविवार लढाई भारी होऊन दहा हत्तीवाले त्यांजकडील मारले. पार्डाव हत्ती दहा व चार पांच तोफा जाल्या. याप्रमाणें मातबर लढाई झाली. तुम्हांस कळावें ह्मणून लिहिलें आहे. चिरंजीव राजश्री नानो सुखरूप आहेत कळावें. जाणिजे छ २० जमादिलाखर सुरूसन सितेन मय्या व अल्लैफ. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद. पौ। छ २४ जमादीलाखर.

[१७१] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजमान्य राजश्री बज्याबा यांसि प्रति सदाशिव चिमणाजी आशीर्वाद उपरी येथील कुशळ जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणे. विशेष—तुह्मांकडील पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तरि वरचेवर सविस्तर वर्तमान लिहीत जाणें. आह्मी मजल दरमजल नर्मदापार झालों. पुढें ही दरकूच जातं असों. घोडयावर बसणें व लिहिणें, पढणे चांगलें करणें. तीर्थरूप बोलावतील तेव्हां पुण्यास जात जाणें. फार खेळत न जाणें. घरीं अवई मायेने रागें भरणार नाहीं. लाडके व्हाल. तें कामाचें नाहीं. चागलें लिहिणें, पढणें, घोडयावर बसणे करणें. छ. २ रमजान. हे आशिर्वाद. पौ छ. २२ रमजान.

[१७२] ॥ श्री ॥

चिरंजीव नाना यांसि भाऊ. आशिर्वाद. सविस्तर तीर्थरूपांनीं लिहिलें आहे त्यावरून कळेल. सारांश तुह्मीं सारे जमा करून काम उत्तमच जाहालें. सलाबत वाढली. तरी बहुत विचारें हावभरी न होता सर्व कामें करणें. आम्हींही दरमजल जसें वर्तमान येईल तसे फौज घेऊन पुढें येऊंन. रघोजी बाबास विचारें करून राखिलें पाहिजे. हया आंणलियां त्याचें काम बुडतें पेंचही आहेत ह्मणून निरोप दिला. फत्तेसिंगांचे फौजेंत त्रिंबक हरी व दारखोजी पाटील

७ जमादिलाखर कीं जमादिलावल तें स्पष्ट होत नाहीं.

८. पाडाव=हस्तगत.

९. नाना पुरंदरे बरोबर होते असें दिसतें.

* सितेन मया व अलफ=११६०=इसवी सन १७५०.

१० यावरून सोनपत फत्तेपताच्या मोहिमेस जातांना हें पत्र लिहिलें असें होतें.

११ यावरून नाना पुरंदरे या वेळी लहान असून त्यांचे शिक्षणावर पेशव्यांची नजर होती असें दिसतें शिक्षण कोणत्या प्रकारचें होतें तेंही या पत्रावरून व्यक्त होतें

१२. सलाबत=दगडा, दाब

१३. हावभरी=दुर्धर आवेश भरलेला.

१४. येऊन=येऊं हें पत्र १७५० सालीं गायकवाडाच्या मदतीनें व रामदासपंताच्या साहाय्यानें ताराबाईनें जें कारस्थान मांडलें होतें त्या वेळचें आहे

१५ हया आणलिय=त्रास दिल्यास

१६ फत्तेसिंग भोसले

१७ त्रिंबक हरी पटवर्धन.

सरदार ते आमचे बदल कदाचित राहिले तरि अक्कलकोटीं राहतील. फौज हयींच आहे. आठ कोस प्रमाणें दर मजल कडवे देशचा दाणा खात ताजे होत येतों. वरकड तपशील काय लिहावा ? हजार प्रकारें सारे एक होऊन, आपले फौजेचा गोंहा चांगला करून, आपण जरब न खातां जें होईल तें करणें. पायगुडे वगैरे फौजही सामील जाहलीच आहे. रवाना छ. १३ जमादिलावल. हे आशिर्वाद.*

[१७३] ॥ श्री ॥

चिरंजीव नाना यांसि भाऊ, आशिर्वाद सविस्तर मजकूर भेटी नंतर कळेल. वरकड तरतुदेचा मजकूर तीर्थरूपांनीं लिहिला आहे त्याप्रमाणें करणें. विशेष राजकारणांत असतील ते सविस्तर कोण कोणे प्रकारें व तुम्हासीं ही दुसरे प्रकारें संदेहाचे लिहून पाठविणें त्याचा सुमार येथून केला पाहिजे तर सविस्तर लिहिणें. वरकड सातारां कजिया न पडावा. सर्व उत्तम. परंतु कालें करून प्राप्त जाहालें तें आपले इजैती साठीं केलें पाहिजे. तुम्हीं बहुत सावधतेनें सर्व करावयाचा काल आहे. परंतु आलीकडे तुमचें सविस्तर पत्र येत नाहीं. उचित नाहीं. सर्व लिहून पाठविणें. आमची रवानगी पुढें तुम्हांकडे करणार याचाही विचार सर्व लिहिणें. सारांश इनाम देऊन रोजचेरोज येथें लवकर वर्तमान येई तें करणें. रवाना छ. २९ जमादिलावर. दादांस पांच सात रोज बरें वाटत नव्हतें. इकडील पाणियानें परसाकडेचें जाहलें होतें. आता उतार पडून बरें जाहलें. येथील फौज दरमजल येते ही खबर तेथें पावलियावर कोणे प्रकारें भाव होतात हें सर्व लिहिणें. वरकड हजार प्रकारें लबाडया करणार आमचे दरबारीं गृहस्थ आहेत. ते चुकत नाहीं. सर्वही ईश्वर क्षेम करून परस्परें पेंच तुटतील. असो. पत्रीं विशेष काय लिहावें ? हे आशिर्वाद.

[१७४] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजमान्य राजश्री नाना यांसि प्रति सदाशिव चिमणाजी आशिर्वाद उपरि येथील कुशळ जाणोन स्वकीय कुशळ लिहिणें. विशेष. तीर्थरूपांकडून पत्रें आलीं त्याचा वगैरे कित्येक अर्थ लिहिणें तो तुम्हास लिहिलाच आहे. त्याचीं उत्तरें अद्यापी काहीं येत नाहीं तरि सर्व वर्तमान लिहिणें. कर्नाटकच्या मामलियाचीं राजेश्रींचीं पत्रें वगैरे कामें यमाजी शिवदेव व पाटणकर याचीं करून पाठवावीं तीं अद्यापी येत नाहीं. व पैक्याचे गोपाळराव वगैरे

---

१८ हयाच=हुर्दशेंतच.

१९ गाहा=एकीकरण, अथून राहणें

* वर पत्र १६८ पहा

२०. तीर्थरूप=नानासाहेब पेशवे.

२१. 'प्रतिष्ठा इज्जत स्मृता रा० व्य० को०.

यांजकडील कोणाकडून काय येतो तो मजकूर सविस्तर लिहून पाठविणें. येथील विचार तर मा च णु रा इन कूच करून भंडार कवठे येथें आलों. येथें पांच सात मुक्काम होतील. पुढें होईल ते वर्तमान लिहिलें जाईल. मातोश्री आईसाहेब याचा विचार काय? राजेश्री स्वामींची मर्जी कशी? वरकड सामादिकै कोण कसे आहेत याचा अंतर बाह्यता मजकूर लिहिणें. तुम्हीं सविस्तर मजकूर पुण्यास लिहित असाल तेथील भाव भक्ति कळत असेल ते लिहिणें. येथें तीर्थरूपांनीं नायकाची समजावीस काढावी, सरजाम घ्यावा, पुढें त्यांनीं दाभाडियाचा कारभार उरकायाजोगी फौज गेलीच आहे तें करून आम्हीं जातों. ताराबाईची गडबड राहिलियास करनाटकात पाय घालावा, बापूजी नाईकानें भीकच मागावी हें बांबांचे मनांत व दाभाडे याचाही निकाल [करणें त्याचे] हजार विचारच होतात या मुळें होत नाहीं. तुम्हीं त्या शहावरच दररोज राहणें. इकडे आम्हासच मातबर गुंता पडलियास तुमचे तिकडे जाणें कळतच आहे म्हणून लिहिलें होतें. नाईकास तीन चार लाख यशवंतराव पवाराचा सरंजाम व कांहीं गुजरांथेत द्यावें अशी मर्जी आहे. आम्ही या प्रमाणेंच करावें असें लिहिलें आहे. पवार कांहीं कामाचे नाहींसे दिवसें दिवस रूप दाखवितात. बाबा दाभाडिया पासून पैका घ्यावयाचा मनसुबा करतात; आम्हासही लिहितात. आम्हीं कामाचे नाहीं, न करावें असें लिहिलें आहे. कर्ज दिलें, आव पुरला, तर जवळील गुंता उरकून पुढें जातील. नाईकाचे या प्रमाणें तीर्थरूपांचेच विचारेंच आहे. करतील. आम्हांस मग गुंता नाहीं. पैका मात्र पाहिजे. आठ नव लाख त्यांत बाबा तीन देतील वरकड तुम्हांस मी * * * येईल मजकूर लिहून पाठविणें. हे आशिर्वाद.

[१७५] श्री.

चिरंजीव राजश्री नाना यासि बाळाजी बाजीराव प्रधान आशिर्वाद उपरि. तुमचे सविस्तर पत्रांचीं उत्तरें अलाहिदा लिहिलीं आहेत त्याजवरून सर्व कळेल. चिरंजीव भाऊसाहेब आल्याखेरीज तुम्ही हैंरगीज न व्हावें. त्या फौजेंत अवघा मदौरै तुमचाच आहे. तुम्ही आल्यानें ठीक पडणार नाहीं. राजश्री बापूजी नाइकास अजमेर पावेतों भाऊसाहेबाचे खबरीसाठीं रवाना करणें ते फलाणे ठिकाणीं आहेत अशी खबर आल्यावर यांस पाठवावयाची काय मजा? यास्तव

---

२२ सामादिक=मसलतींत असणारे ?
२३. 'बाबा' कोण ? रामचंद्रबाबा ?
२४. हरगीज=सर्वथा ?
२५ मदार--विश्वास, भरवसा.

अगोदरच यांस पाठवावें हें उत्तम. छ. १९ रजब हे आशिर्वाद. महिपतराव पांड्या यास पत्रदर्शनीं पाठविणें. हे आशिर्वाद.

[१७६]   ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्री श्री श्री श्री श्री ॥

महाराजाधिराज श्रीराजराजेश्वर गुणगुणालंकृत परमपवित्र श्री राजेसाहेब पंडित प्रधान श्रीमत माधोराव साहेबजी जोग्य लिखितं-मुरली जोतेश रायके अनेक आशीर्वाद बाँचणें महाराजके गृह विचार करके माघमास विषे पत्र भेजाथा सो महाराजने देषा होगा. जानोजी घोसले को ऐसे लिया जैसे सिंव्हके आगे मृग. मैंने विचार लिषाथा महाराजपर मालूम है या नाही हमारा लिषा जो कागद है उस्से अमानत् रषिएगा देष लेना. जद् लडाई फते करा करोगे तद् देष लेना. अब् और विचारांश लिया है बाडे बडो मुहीम और लडाईयाँ फते करोगे. जे तुमसे रूजू नही ते हाथ बांधके मिलेंगे. दुशमन भाग जावे, मारे जावे, पकडे जावे. जो मनसुबा बिगड गया होवे सो. श्रीमंतके हातसो सारे पातशाह वजीर चवकशी सो दोस्ती होवे. जैश तमाम शहरोंमे होवे. जो दुष्ट हैं सो दब् जावें. राजतेजकी वृद्धी होवे. जन्म पत्रकी नकल उतारके भेज देवो. मूझे अपने इष्टकी शपथ है किसी कौं दिषावनेका नही. मैं तुझें आसीर्वाद देता हो. छोटे *नानानें तुमारी कृपा हमपर कराई अब ह उमेदवार हैं हमपर मेहेरबानी करनी. हमारे नामपर जो षिजमत फरमावो तिसकी सनद कर भेजों. पातशाहका और उमरावोंका जबाब सवाल इस ब्राह्मण कौं फरमाया. मैं निहाल भया मेरी फरदपर दसषत स्व हस्ताक्षरोंसे कर भेजों. जो घातरजमा सौं घबर सार जबाब सवाल भेजा करौं. पै॥ छ १५ स्वदरसला.

[१७७]   ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजेश्री नाना यांसि माधवराव बल्लाळ प्रधान आशिर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित जाणें विशेष. तुम्हांस जाऊन बहुत दिवस जाहले खामा स्वारी कार्तीक बहुळ पंचमीस डेरे दाखल जाहले आजि कूच होऊन येवतावर मुक्काम होईल. फौज जमा होत चालली परतु

२६. येथपासून खुद्द खाशाचें अक्षर.

२७. हें पत्र पाणिपतची लढाई झाल्यावर लिहिलेंसें दिसतें

२८. हे 'मुरली ज्योतशराज' कोण होते ते कळत नाहीं तरी प्रयाग किंवा काशी येथील असावेसें वाटतें.

२९ देषा=देखा

३०. 'घोसले' बदल 'भोसले' असावें.

३१ लिषाथा=लिखाथा पुढेही 'ष' बदल 'ख' समजावा

३२ म्ह० देख लेना

३३ जश=यशकीर्ति

* छोटे नाना=नाना फडणवीस.

मुक्काम होत नाहीं. दरमजल कृष्णातीरास जातों. तुम्हीं मुक्काम होतील, सावकाश जाऊं, ह्मणोन चित्तात आणाल. तर न आणितां सत्वरें येऊन स्वारीचे मुहूर्तें करून लष्करांत येऊन पोहचणें. विलंब न लावणें. चाकरीचे दिवसांत नेहमीं यात्रे समक्षीन रहाणें. पत्र पावतांच सत्वर येणें. रवाना चंद्र १९ जमादिलाखर बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

[१७८] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री महिपतराव त्रिंबक यांसि माधवराव बल्लाळ प्रधान आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय लिहित जाणें. विशेष—राजश्री स्वामींस किल्यावर नेऊन ठेवणें आणि तुम्हीं निघोन पुण्यास येणें. हे आशिरवाद रवाना छ १९ सवाल. हे आशिरवाद.

[१७९] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजमान्य राजश्री महिपतराव त्रिंबक यांसि माधवराव बल्लाळ प्रधान आशिर्वाद उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीये कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुम्ही विनंती पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट झालें. राजश्रींस किल्यावर न्यावें त्यास ते किल्यावर जात नाहीं या अन्वयें राजश्रीचे जाबसाल कित्येक तपशीलवार लिहिले ते सविस्तर कळले. ऐशियास राजश्रींस आरोग्य झालेंच आहे. तरि हर तजवीज करून किल्यावर घेऊन जाणें. तुम्हीं आपला मजकूर हुजूर येण्याविषयीं लेखन केला त्यास तुम्हीं तूर्त न येणें. रवाना छ ६ जिलकाद बहुत काय लिहिणें हे आशिर्वाद.

[१८०] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री नाना यांसि प्रती माधवराव बल्लाळ प्रधान आशिर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीयें लिहिणें. विशेष. सरकारचा जामदारखाना पुरधरीं पेशजी होता तो प्रस्तुत कोठें आहे, जिन्नस व दागिने काय काय आहेत, ते सर्व तुह्मांस ठाऊक आहेतच. हल्लीं तो जामदारखाना कोठें आहे तो लिहून पाठविणें. जामदारखानियांत दागिने व जिन्नस जो असेल त्यांची कुल याद लिहून पाठविणें. तुमचे समजाविशीचा प्रकार कसा झाला हें लिहिणें. तुम्ही याल कधीं हें कळलें नाहीं. तरि सत्वर लिहिणें. रवाना छ १४ साबान बहुत काय लिहिणें हे आशिर्वाद.

[१८१] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री बज्याबा यांसि प्रती माधवराव बल्लाळ प्रधान आशिर्वाद

---

३४ यावरून माधवरावाची तब्येत व शिपायगिरी कशी होती तें थोडेंसें समजेल.

३५. येथून खुद्द खाशांचें अक्षर.

३६. कुल्=सर्व, तपशीलवार.

उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीये लिहिणें. विशेष. तुम्हीं पत्र पाठविलें तें पावलें. राजश्रींस वर न्यावयाचा मजकूर लिहिला तो कळला. त्यास आमचें येणें तिकडे होईल असा निश्चय नाहीं. यास्तव पहिलें लिहिलें आहे त्याप्रमाणें सत्वर करणें. कां कीं प्रस्तुत काळ खालीं राखावयाचा नाहीं. यास्तव लिहिल्याप्रमाणें करणें. वरकड चाकरी करून दाखवावी ह्मणून लिहिलें त्यास तुमच्या स्वरूपास हेंच योग्य आहे कीं आपल्या मातबरी सारखी चाकरी करून दाखवावी. यांतच सर्व आहे. कोणी ह्मणतात कीं चाकरी करतों हेंच मोठें काम आहे. असेही कित्येक आहेत. आपलें स्वरूप काय आणि सरकारची तैनात काय खातों हें मनांतच येऊ नये आणि जी चाकरी करतों हें फार मानून कित्येक आहेत. तुमची उमेद आहे याचप्रमाणें काम तुह्मांपासून घ्यावें हेंच मनांतून येथून ही आहे. समयानसार व प्रसगानसार घडेल. तुमची मातबरी अशी आहे कीं सर्वांपेक्षां चाकरी अधिक करावी. यांतच स्वरूप आहे. बाबापासूनही असेंच आहे. पत्र फाडून टाकणें. दीक्षितासी बोलून निरोप दिल्हा आहे. येतील. तुम्हीं त्यांचें स्वरूप राखीत जाणें. बाहेर वांकडें न पडे तें करणें. आधिक उणें आढळेल तें निराळें पत्र पाठवीत जाणें. पत्र दुसऱ्यास नच कळावें. येथून माझ्या आंतेंचें जाईल तें अथवा तुमचें दोन्ही पत्रें नच कळावीं. महिनाभर राहणें. कन्यागताचें स्नान करून येणें. रवाना छ ५ जिल्काद हे आशिर्वाद.

[१८२] श्री.

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री त्रिंबक सदाशीव स्वामी गोसावी यांसि पोष्य नारायणराव बल्लाळ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहिणें. विशेष. तुम्हांकडून पत्र येऊन शरीरप्रकृतीचें वर्तमान कळत नाहीं तर तुमची शरीरप्रकृति कशी आहे तें सविस्तर लिहून पाठविणें. तीर्थरूपांकडील वर्तमान तर जुंज होऊन दादासाहेबांची फौज लुटली. दादासाहेब किल्यावर गेले. एक दिवस मध्यें जाऊन दुसरे दिवशीं भेटी झाल्या. दादासाहेबांनीं तीर्थरूप रावसाहेबांचे स्वाधीन किल्ले, कोट, मुलूख वैगेर सर्व कारभार केलीं. हें सविस्तर वर्तमान राजश्री बजाबांनीं लिहिलेंच असेल. रवाना छ ३० मोहरम गुरुवार सध्याकाळ बाकी दिवस प्रहर. बहुत काय लिहिणें हे विनंती. पौ. छ. १ माहे सफर.

[१८३] श्री.

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री बजाबा स्वामी गोसावी यांसि पोष्य

३७. ' हातचें ' या अर्थी.

३८ हे पत्र धोडपच्या किल्याजवळ दादाच्या फौजेचा मोड झाल्यावर लिहिलें आहे.

त्याला च हे सुत नृपा बाप असें मानिती दशरथा रे ॥ १४ ॥
नामें करूनि बापा सद्गुणसौजन्यधाम हा राम ॥
हा लक्ष्मण दोघेही शौर्यश्रीचे नृपा [१६]महाराम ॥ १५ ॥
येणें चि पूर्ण केला मदाज्ञ वधूनियां त्वनीक वनीं ॥
याच्या च सतत रिझला भूपा [१७]वल्मीकभू मुनी कवनीं ॥ १६ ॥
याच्या च मार्गणीं ती भूपा सत्कारि ताटका [१९]असुनीं ॥
पावे सद्गति कीं ते पावति दुर्गति न देति जे असुनी ॥ १७ ॥
येणें सुबाहु वधिला हें तरि किति शौर्य रामरायाचें ॥
एतत्करें च सर्व हि राक्षसगण भूवरा मराया चे ॥ १८ ॥
जे स्त्री होय शिला तें कौशल्य याच्या च ना पदरजाचें ॥
हा तो च नृपा धरितो [२०]घननादाचा हि बाप दरें ज्याचें ॥ १९ ॥
भूपवरा हे आले स्वयंवरमहोत्सवा पहायास ॥
न कळे बाल्यें दुष्कर कीं सुकर [२२]ज्याधिरोप हा यास ॥ २० ॥
मग तो शौर्य श्रीधर अवडे रघुराज तेंवि जनकमना ॥
देश जसा उजांत स्त्री वररूपा राजते [२३]विजैन [२४]कमना ॥ २१ ॥
बहुवार रघुवरा मग पाहे वर्णुनि मनांत ही अपणा ॥
निंदी जनक स्मरुनी अविचारकृतेशधनुर्विभंगपणा ॥ २२ ॥
मग आदरें बसविला सभेंत कौशिक सशिष्य सर्विगण ॥
तें तीत शोभती ते रविशशिसे [२६]भास्करान्वयाभरण ॥ २३ ॥
गुरुसह सभेंत येउनि बसतां सूर्या[२७]न्ववायहीरमणी ॥
म्हणति मनीं भूप तुज्या लभ्य न रामाशिवाय ही रमणी ॥ २४ ॥
तें येक सखी वर्णुनि गुण भूपां दाखवी [२८]धराजेतें ॥
तें ऐकुनि तोषविती चित्ता क्षणमात्र विविध राजे ते ॥ २५ ॥
हा तू पहा महा गे गुणशाली [२९]गुर्जरावनीप कधी ॥
न त्यजुन यास सीते विषय करी [३०]निर्जरावनीपकधी ॥ २६ ॥
यद्दडभयें परधनवस्त्रा न शिवोन वायु वावरतो ॥
जो नाथ [३१]अवंतीचा रूचल तरी गे नवा [३२]युवा वर तो ॥ २७ ॥

---

१६ महाराम=मोठे बाग १७. वल्मीकभू=वाल्मिकी. १८. मार्गण=बाण १९ असु=प्राण. २० घननाद=मेघनाद (रावणाचा पुत्र) २१ दर=भीति. २२ ज्याधिरोप=धनुष्यांला दोरी लावणें २३. विजन=एकांत. २४ कमना=सुंदर.- २५. ईशधनुर्भंगपण=शिवाचें धनुष्य मोडण्याचा पण २६ अन्वय=कुळ, वंश २७. अन्ववाय=वंश. २८. धराजा=सीता. २९ गुर्जरावनीप=गुजराथचा राजा ३० निर्जरावनीपकधी=इंद्राचें मन. ३१ अवंती=उज्जनी सभोंवतालचा मुलूख ३२ युवा=तरणा

हा शौर्यौदार्यश्रीसदन मदनसा कालिंगनवराजा ॥
सत्वर वर हा च दिसे सीते तुज योग्यसंग नवरा जा ॥ २८ ॥
हा तरि पहा सुलक्षणशौर्यनिधी नाथ [३३]बंगवसुधेचा ॥
हाच तुझा भोग करो एक जसा देवपुं[३४]गव सुधेचा ॥ २९ ॥
हा तैलंगमहीपति ज्याच्या राज्यांत विप्र तोकास ॥
प्राशुनि राखिति अमृतद [३५]सुरभीची जेवि विप्रता कास ॥ ३० ॥
तो दाविता पहा वर सारुनि भूपाल [३६]अंगदें शाला ॥
यातें वरूनि सीते शाश्वत तूं पाल अंगदेशाला ॥ ३१ ॥
तो निषधनाथ सीते जो शोभितसे महीप हारमणी ॥
याची हो तूं हा ची येक जगीं रिपु[३८]महीपहा रमणी ॥ ३२ ॥
हा काश्मीरमहीपति ज्याचीं पिळदार परम ही पगडी ॥
वक्र तुला हा च दिसे योग्य सये विजितप[३९]रमहीप गडी ॥ ३३ ॥
किंचिद्वक्रितकंधर सखि तो च नरेंद्र मालवा वाहे ॥
मन्मन याजवळ तुझा व्हीनें मुखचंद्रमा लवावा हे ॥ ३४ ॥
केरलभूप पहा सखि बसलासे घरूनि तो कठार करीं ॥
जो बाल्यीं च रिपुगणा करिस जसा सिंहलोक ठार करी ॥ ३५ ॥
या परि नाना भूपां दावुनि मग ते रघूत्तमा दावी ॥
तैं सीतेचें किंचित् व्हीनें आंत चि मुखाब्ज मोदावी ॥ ३६ ॥
किति मधुर पहा दिसतो सीते वीरासनस्थ हा राम ॥
धामनिधि श्यामतनु क्षाम नसे कामसा महाराम ॥ ३७ ॥
कुंडलमंडितगंड [४०]श्रीखंडक्षोदलिप्त भुजदंड ॥
चंडद्युति[४१]कुलमंडन शोभवि यत्तनु अखंड कोदंड ॥ ३८ ॥
भूप त्वदर्थ सारे वहाति मनीं जरि वहोत देवाचें ॥
ध्यान परी मन्मानस याचें नि तुझें च होतदेवाचें ॥ ३९ ॥
सीता वदे मला ही रुचला राघव शरत्सुधा[४२]कर हा ॥
परि हे तातपणस्मृतिसवत वदे दाखऊन धाक रहा ॥ ४० ॥
अतिमधुरमृदुलतनु हा रघुनंदन वज्रसार हें चाप ॥
उचली कसा अशा गे कां फसला घालुनी पणा बाप ॥ ४१ ॥

---

३३. वंगवसुधा=बंगाल प्रांत ३४. देवपुंगव=देवश्रेष्ठ. ३५ सुरभी=गाय. ३६. अंगदें=बाहु भूषणें. ३७ शाल=शालजोडी. ३८ रिपुमहीपहा=शत्रुनाशक ३९ विजितपरमहीप=जिंकिले आहेत शत्रुरूपी राजे ज्यानें ४०. श्रीखंड क्षोदलिप्त=चंदनाची पूड ज्याला चोपडली आहे असा ४१. चंडद्युतिकुलमंडन=सूर्यवंशभूषण ४२ सुधाकर=चंद्र

तों कथिलें घ्या हें शिवधनु सगुण हि भूपजन करा ज्यानें ॥
करिजेल तद्वधू ही सीता हें स्पष्ट जनकराजानें ॥ ४२ ॥
ऐकुनि तें वच पाहुन चड हि कोदंड नृप विचारांत ॥
पडले किति किति म्हणती जाउ पळुन तरि असे दिन न रात ॥ ४३ ॥
किति वदति अह्मा बांधुनि सीतावरणोत्सवें न दाव्यानें ॥
आणिलें इथें हराया तेज कशाचा विवाह दाव्यानें ॥ ४४ ॥
थकले ज्यास अणाया अनेक हस्त्यश्ववृषभकासर[४३] हा ॥
तें धनु सज्य कराया नृप हो कसता कशास कास रहा ॥ ४५ ॥
सीतामिष करुनि पुढें घालू पाहे धनुष्यभंग गळां ॥
प्राण हराया कळला जनकाचा बेत हा अह्मां सगळा ॥ ४६ ॥
किति वदती सीतेस्तव काय म्हणुन हें धनू सजा उचला ॥
पडली न वोस पृथ्वी मिळल दुजी स्त्री पुरास जाउ चला ॥ ४७ ॥
तों रावण माशीरस्थित वीर्यग्राम[४४] कडकडा गाजे ॥
तैं दचकले नृप तसे पशु हि न ते प्राप्त कडक डागा जे ॥ ४८ ॥
अभिमुख जाउनि मग त्या बैसविलें अणुनि यातुरायास[४५] ॥
सत्कारुनि हि नृप ह्मणे हार तसा लावु या तुरा यास ॥ ४९ ॥
पडतां दृष्टि अकस्मात दशवदनाचा विरूप काय महा ॥
पळती दडती मानुनि सीतेसह सर्व नायका यम हा ॥ ५० ॥
मग तद्गुरू वदे हा सीतार्थ अला स्वयें च दे यास ॥
जोड नृपा सख्य सुता कोणास तरि हवी च देयास ॥ ५१ ॥
परि जनकें सूचवितां मंत्रिमुखें ज्याधिरोप दशवदनें ॥
करुनि स्मयें[४६] हि विस्मय केली प्रोफुल्लगल्ह दश वदनें ॥ ५२ ॥
बोले जनका न कसी मत्कीर्ति अली श्रुतींत सुरसा रे ॥
कीं घातले दशमुखें जिंकुनि कारागृहांत सुर सारे ॥ ५३ ॥
म्यां तो शैल उचलिला सेश्वर ही भूप जो नगामाजी[४७] ॥
मग या न कांबटावर शक्ति नृपा चढल काय गा माजी ॥ ५४ ॥
आणि सांगतो नृपा हें धनु गुरुचें शंभुचें जरी नसतें ॥
तरि म्यां मघां च उचलुनि मोडुन हीं टाकिलें किं रे असतें ॥ ५५ ॥
मग नृप वदे हंसुनि तुज आली येथें च रावणा शंका ॥
गुर्वपमानाचि नगोद्धारिं न वदतोस काय निःशंका ॥ ५६ ॥

---

४३. कासर=रेडा, टोणगा. ४४ ग्राम=समूह ४५. यातु=राक्षस ४६ स्मय=हसणें. ४७. नग=पर्वत

मग रोषभरें रावण उचलूं धनुरुत्तमा जवर धावे ॥
तों विघ्नार्थ हराचे आरभी स्त्रीसमाज वर धावे ॥ ५७ ॥
लावुनि विंशति भुज ही कष्टें तेणें धनू उभें केलें ॥
परि गरिमगुणें रावणबला न गणुनी अनल्प घे झोलें ॥ ५८ ॥
तितक्यांत तो उचलिलें धनु द्या सीतेस म्यां च शर्वाचें ॥
गर्वाचें सदन वदे तों होय म्लान तोंड सर्वांचें ॥ ५९ ॥
परि त्या झोल न साहे मग धनुसह भूतलीं अपटला जें ॥
दुःख न तें त्यास परी स्मितमुख भूभृद्गणा निपट लाजे ॥ ६० ॥
रावणगतितें पाहुनि सर्व नृपांच्या भरें उरीं धडकी ॥
रडकी होय मुखश्री म्हणति न गति आज हो दिसे धड की ॥ ६१ ॥
हट्टत धनु मग काढुन सावध ही करुनि तोषवी राजा ॥
त्या अणि सचिवा सांगे उठिव अनां या अशेष वीरां जा ॥ ६२ ॥
मग तैं सचिवें कथितां नृप हो धनुला गुणास योजावें ॥
कथुनि निमित्या वदले न उठूं आम्ही तुह्मीं पुढे जावें ॥ ६३ ॥
ते नृपदशा विलोकुनि बोले मिथिलेश तप्त रागानें ॥
राहो धनु हें ऐका नृप हो सोडुनि तरी दरा गानें ॥ ६४ ॥
राहो गुणाधिरोपण परि एकहि भूप उचलुं ही न इला ॥
शक्त धनुर्वल्लीला झालि कशी हंत वीरहीन इला ॥ ६५ ॥
झाली निर्वीर धरा हें वच रामा न शल्यसें साहे ॥
राहे विमनस्क क्षण आज्ञेच्छू मग गुरुकडे पाहे ॥ ६६ ॥
द्या आज्ञा या धनुतें उचलुन वोढुन गुणाहि चढवीन ॥
कढवीन हृदय रिपुचें न वद कुवच हें नृपाहि पढवीन ॥ ६७ ॥
हें जीर्ण धनुष्य किती न पुरल माझ्या बलास हेमगिरी[५४] ॥
परि सानुकंप द्यावा गुरुजी कर वरद हा मदीय शिरीं ॥ ६८ ॥
गुर्वाज्ञा मग घेउनि उचलाया चाप राम तो कास ॥
कासि तें होय मुनिजना मुद्भर तदधिक तदीय तोकासैं ॥ ६९ ॥
मग दडपिता पदाग्रें अग्रीं रामे उभेंच तें राहे ॥
धनु म्हणती मुनि भासे जाया मुनिचीच नीट हेरा हे ॥ ७० ॥

---

४८. गरिमगुण=मोठेपणा ४९ शर्व=शिव ५०. भभृद्गण=राजसमूह ५१ गुण=दोरी ५२ इला=पृथ्वी ५३ विमनस्क=दुःखी ५४ हेमगिरी=मेरुपर्वत ५५. सानुकंप=सकृप. ५६. मुद्भर=आनंदातिशय. ५७. तोक=बालक.

वांकवि वैरिमुखासह कीर्तिसह हि त्या गुणास मग जोडी ॥
थोडी सीता चित्तासह भृगुजाहकृतीसहित मोडी ॥ ७१ ॥
होतां भंग धनूचा कडकड भीम ध्वनी जगीं पसरे ॥
घसरे रविरथ विसरे रामजपा जानकी वरू हि सरे ॥ ७२ ॥
मिटले डोळे किटले कान जगाचे समुद्र हि अटले ॥
तुटलें नभ [?] तों फुटलें ब्रम्हांड भये झरे नगा सुटले ॥ ७३ ॥
म्याले दिग्गज बोले नभ मेले भीरू भूमितल डोले ॥
सोले अहिशिर न्हाले घर्मभरें लोकपति भया ल्याले ॥ ७४ ॥
विधि मातृहिंसकाच्या शिवलें तें बहुत हस्तराजीवीं ॥
शुध्यर्थ म्हणुनि वाटे रामकरीं करुनि दे त्वरा जीवा ॥ ७५ ॥
वधिले तद्योगें बहु नृप रामें करुनि जित्वराजीवा ॥
शुध्द्यार्थ म्हणुनि वाटे रामकरीं करुनि दे त्वरा जीवा ॥ ७६ ॥
जातां पण सिद्धिस तो नृप कौशल्यादि सर्व ज्या माता ॥
अणवि दशरथा ही की हो राघव शास्त्रपूर्व जामाता ॥ ७७ ॥
मग आनंदें जनक स्वसुतेचा सविधि हो विवाह करी ॥
तैं वाटलें समस्तां पडली साक्षाद्रमा विवीह-करीं ॥ ७८ ॥
जातां विवाह अटपुनि राम स्वपुरास होय हो अडवा ॥
कडवा बहु तो भार्गव नृपकुलजलधीस मूर्त जो वडवा ॥ ७९ ॥
तैं रामातें सूचवि लक्ष्मण ते कार्तवीर्यबाहु तरू ॥
झाले यत्परशुदर्वी दशशत ही त्वरित जेंवि वा हुत रू ॥ ८० ॥
वधितां जेंवि हरीने पति कापति बहु करेणुकापोत ॥
तेंवि नृपत्री म्हणुनी झाला जो एक रेणुकापोत ॥ ८१ ॥
जेणे रुधिरक्षालित केलि करुनि भूमिभृद्रण कुठार ॥
ज्याचा च ख्यात जगीं एक नपति शोणितार्णव कुठार ॥ ८२ ॥
तो हा गुरुधन्वधक्षुभितमना पातला असे वाटे ॥
जमदग्निसूनु तरि त्या साधु वचे लाव राघवा वाटे ॥ ८३ ॥
तो भज्यद्धनुरारवरुष्ट वदे भार्गवर्षि रामातें ॥
वरिली कोणी शिवधनु मोडुनि भा वर्गवार्षि रामा ते ॥ ८४ ॥

५८. भृगुजाहकृति=परशुरामगर्व. ५९ मातृहिंसक=आईला मारणारा (परशुराम) ६०. राजीव=कमल. ६१ विवाह=विष्णु (गरुडवाहन) ६२ वडवा=वडवाग्नि. ६३. रू=कापूस. ६४. करेणुकापोत=हत्तिणीचे बच्चे. ६५. क्षु=पृथ्वी ६६. शोणित=रक्त ६७. भज्यद्धनुरार-वरुष्ट=मोडलेल्या धनुष्याचे आवाजानें रागावलेला.

राम ह्मणे धनु मोडे मत्करयोगें स्वयें च किडकें कीं ॥
नसतां मंतु[68] वदाया गरुडा ही धरिल काय भिड केकी[69] ॥ ८५ ॥
रे भंगिलेंस रामा स्त्र्यर्थ शिवधनू न तें अघ स्मरतां ॥
परि जाण म्यां न धरिली अर्जुनी क्षत्रियकुलीं अघस्मरता[70] ॥ ८६ ॥
राम वदे ते च न या द्विजभंगद शक्ति भार्गवा रामीं ॥
होइल तें हो हा तव परशूद्धृत भुजगमार्ग वारा मी ॥ ८७ ॥
मग मुनि बोले कोपुनि घे नव मच्चाप राम हा मोड ॥
मग तुज ह्मणेन राघव कुलांत रिपुव्रातसह महा मोडें[71] ॥ ८८ ॥
मग तें हि धनू चढवुनि दावाया राघव प्रताप सतां ॥
ईशत्व हरी मग तो अवलंबी भृगुज विप्र तापसता ॥ ८९ ॥
मग तो निर्विघ्नपणें सवधू श्रीराम पावला गांवा ॥
गावा ध्यावा वाटे हाचि मला सत्त्वभाव लागावा ॥ ९० ॥
इति श्रीज्योतिर्विद्राजजीवसूनु चिंतामणिविरचितः सीतास्वयंवरः समाप्तः ॥

---

६८. मंतु=अपराध. ६९. केकी=मोर. ७०. घस्मरता=घातुकपणा ७१ मोड=अंकुर.

धुंडिकुमार मोरेश्वरकृत

चंद्रावळी[1]-आख्यान.

कुटिलें विमला मतिनें वंचितसे जो व्रजांत जायातें ।
नमुं त्या श्रीहरिचरणा दुर्धर संसार व्रजिनें जायातें ॥ १ ॥
श्रवणीं वंशी वंशिध्वनि संचरतां स्मरोनि कुंजातें ॥
युवतिजन चालिला त्या सुरभिसमयसमलता निकुंजातें ॥ २ ॥
त्या एकसरें उठल्या वाटाते गोकुलघनांतुनी चपला ॥
किंवा व्रजकुडांतुनि निघति स्मरवन्हिच्या शिखा चपला ॥ ३ ॥
स्वस्व गृहांतुनि सर्वाहि गोरसविक्रय करावया रमणी ॥
निघतां सत्वर मार्गीं पाहति सहसा मुकुंद जारमणी ॥ ४ ॥
गोपावृत गोपाळा पाहुनि गोपी सशंक चालाया ॥
होउनि काय करावें म्हणती पशुपाळका कुचाळा या ॥ ५ ॥
चंद्रावळि या नावें मुखरिण गोपी बहीण राहीची ॥
धीट सुरूपा चतुरा संगति अवघ्या दृढा धरा ईची ॥ ६ ॥
या परि निश्चय करुनी चालति मार्गें समस्त ही वनिता ॥
वनिं तांडव करि खांडव-रिपुचा सारथिहि आत्मभूजनिता ॥ ७ ॥
तो पथिं पेंधाप्रमुखा धांवति शिशु मुररिपू दयालु गडी ॥
अवरोधुनि तरुणीजन शोधति अर्वाच्य फेडुनी लुगडीं ॥ ८ ॥
सरकुनि चंद्रावळिनें पेंधा बडवुनि सवेग टाळीला ॥
स्फुंदत स्फुंदत सांगे हरि चल आणूं तये खटाळीला ॥ ९ ॥
अतिरूप सुवय यांनीं मानी तृणतुच्छ ऊर्वशी रंभा ॥
हंसगती पादिं चमके गमनीं नमिताति ऊर्वशी रंभा ॥ १० ॥
सूच्यग्रा परि मुष्ठिचा खंडित दिसतो वलित्रया माज ॥
विश्रुत मदनास तशा जपुनि चला हरि हरीं तिचा माज ॥ ११ ॥
पीनोन्नत कुच वर्तुल स्मरदुर्जयदुर्गयुग्मसे दिसती ॥
तनुवाङ्मन अति चचल म्हणवी कुटिलालका अनादि सती ॥ १२ ॥

---

१ चंद्रावळी=राधेची बहीण २ कुटिला=कपटी. ३ व्रज=गोकुल. ४ व्रजिन=पाप, मल ५ वंशिध्वनि=मुरलीरव. ६ सुरभिसमय=वसंतकाळ ७ चपला=विद्युल्लता ८ शिखा=ज्वाळा ९ चपला=चापल्य युक्ता. १० राही=राधी (राधा) ११ खांडवरिपु=अर्जुन. १२ आत्मभूजनिता=मदनदेवाचा बाप (कृष्ण) १३ माज=कंबर. १४ माज=उर्मटपणा. १५ पीनोन्नत=पुष्ट व उंच. १६ कुच=स्तन १७ स्मर=मदन १८ कुटिलालका=कुरळकेशी.

अति मृदुला करवल्ली सल्लील हि जी सनाल कीं कमळें ॥
अद्भुत वदनश्रीची सुषमा[19] जो पाहतां मृगांक[20] मळे ॥ १३ ॥
विद्रुम[21] भंगाचे परि शोभे अधरोष्ठ नासिका सरला ॥
तिलसुम शुकचचूचा[22] पाहुनि मदगर्व सर्व ओसरला ॥ १४ ॥
सर्वोत्कृष्ट विराजे चपलायत दृष्टि ते निकी लाली ॥
लज्जित शतपत्रश्री[23] मज्जन करिते गभीर कीलालीं[24] ॥ १५ ॥
यापरि सौंदर्याची सीमा कथितां हरि त्वरें उठिला ॥
खंडिन गर्व तियेचा दाखवि मजला कुठे उभी कुटिला ॥ १६ ॥
पेंधा श्रीकृष्णातें दाखवि दुरूनी सगोरसा महिलें[25] ॥
जीच्या सौंदर्यातें साम्यचि न मिळे ससागरा महिला[26] ॥ १७ ॥
चंद्रावळिच्या रूपा पाहुनि इच्छी हरी मनीं सुरता ॥
ते क्षणि मूर्च्छित होउनि देवहि दवडी समग्र तो सुरता[27] ॥ १८ ॥
ऐशा मतिनें यदुकुलभूषण तेव्हां सर्व किशोरींसी[28] ॥
घेउनि गोपस्त्रीला मागत दधि दुग्ध तो यशोरासी ॥ १९ ॥
मस्तुमिषें[29] निजवस्तुसि याचित निस्तुलगुणी[30] स्त्रियांजवळीं ॥
कस्तुरिलिप्त-स्तनिंच्या चित्तें [हरूनी?] हरी समाज वळी ॥ २० ॥
शपथपुरःसर करिसी जरि तू सकल्प देहदानाचा ॥
तरिच घडेल सुकृत बहु नातरि यापरि घना सदा नाचा ॥ २१ ॥
बोलुनि मिथ्या पदरीं दुष्कृत कां व्यर्थ घेसि वाचाळा ॥
ठकविसि गोकुळतरुणी या तो स्थाळिं सोड सर्व ही चाळा ॥ २२ ॥
नायिकसी चंद्रावळि जरि साधुलें मदुक्ति या परमा ॥
दाविन जनदृष्टीसी निरसुनि चैलां[31] दिगंबरा परमा ॥ २३ ॥
सर सर परता दुष्टा क्लिष्ट न बोलें वरिष्ट मी जाया ॥
काय वदूं तुजसगें पशुपा तटलें निजाश्रमीं जाया ॥ २४ ॥
दुर्धर सर्पिणि देहा स्पर्शिल हस्तानें कोण तो भलता ॥
रक्षक असतां विपिनीं[32] रंका लाभेल केंवि पुष्पलता ॥ २५ ॥
गरुडध्वजगारुडिया भारुड हें तूं किमर्थ दाखविसी ॥
तुजविषयीं मी न ढळें पंचाक्षरिमंत्र ज्या सदा खविसी[33] ॥ २६ ॥

---

१९ सुषमा=शोभा २० मृगांक=चंद्र. २१ विद्रुम=पोंवळं. २२ शुक=पोपट. २३ शतपत्र=कमल. २४ कीलाल =पाणी २५ महिला=स्त्री २६ ससागरामहिला=समुद्रवलयांकित पृथ्वी २७ सुरता=देवपणा. २८ किशोर=मुलगे २९ मस्तु=लोणी ३० निस्तुलगुणी=निरुपम आहेत गुण ज्याचे असा ३१ चैल=वस्त्र ३२ विपिन=वन ३३ खविसी=जखीण

अर्भक गगनफळातें रडतां श्रमले करोनि लोळणिसी ॥
त्यापरि यत्न मृषा[३४] ते मज तूं करिसी समर्थ गौळणिसी ॥ २७ ॥
एक पदाही न पुरे त्या सुरवर्यी फळे कसी जगती ॥
रवि शशि तारागण हे मुष्टित अवघी धरील हें जग ती ॥ २८ ॥
विधिवर्जित[३५] पुरुषातें लाभेल किं काय खाणि परिसाची ॥
दैवहता गुणहीना करिसी तृष्णा तया परी साची ॥ २९ ॥
नाना परि बडबडुनी मिरविसि लोकीं मृषा सदा शीला ॥
परिसांची मीं सदनें बाधुनि दिधलीं स्वदासदाशीला ॥ ३० ॥
श्रोत्रियें[३६]शालातरिंची अरणी[३७] कैसी मिळेल मातंगी[३८] ॥
अथवा सिंहवधूसीं सगम कैंचा घडेल मातंगीं[३९] ॥ ३१ ॥
जगरक्षणयज्ञीं मी दीक्षित अध्वर्यु वीतिहोत्राही ॥
नरसिंह मि तव वदनें वदविन हरि तूं आम्हासि हो त्राही[४०] ॥ ३२ ॥
यापरि केशिनिहता या सकेतासि गोप-जायांतें ॥
बोलुनि सत्वर उठिला निजसदनाप्रति सगोप जायातें ॥ ३३ ॥
गोपाळे गोरक्षक सनिध बसउनि अनेकधा त्यांसीं ॥
गोष्टी बऱ्या शिकविल्या सृष्टिक्रमयुक्ति तेवि धात्यासी ॥ ३४ ॥
मायामय ची तेची मी धरितों सांग जगन्सूत्रा मा ॥
रुचिराकृति राहीची नुमजे ते व्यक्ति विशद सूत्रामीं[४१] ॥ ३५ ॥
नटवेषाकृति योषा होउनि दास्यत्व अंगिकारावें ॥
सर्व हि अति सौंदर्यें भासति जीतें तिला स्विकारावें ॥ ३६ ॥
सर्वाधीश निदेशें वनितावेषे शिशूतती[४२] व्रजिची ॥
चंद्रावळिच्या मागें निघति अहकृतिमदोर्मि[४३] तीव्र जिची ॥ ३७ ॥
श्रीमद्वृष्णिकुलेंशें सुदर वरिलें स्वरूप राहीचें ॥
लीलानिधिगर्भींचें रत्न चि निर्मळ नवे पराईचें ॥ ३८ ॥
श्रीहरि चंद्रावळिच्या कृत्रिम वेशें गृहा करी गमन ॥
भागिनी आश्लेषांची[४४] उत्कट धरितो स्पृहा करीगमन[४५] ॥ ३९ ॥
प्रेमालिंगन घडतां ठसली दृढताष्ट सात्विका भावी ॥
चंद्रावळि भागिनीच्या मोहें ते मूर्ति आत्मिका भावी ॥ ४० ॥

---

३४ मृषा=व्यर्थ. ३५ विधिवर्जित=दैवहीन ३६ श्रोत्रिय=अग्निहोत्री ३७ अरणी=समीध ३८ मातंग=अतिशूद्र ३९ मातंग=हत्ती ४० त्राही=रक्षण कर. ४१ सुत्रामा=इंद्र. ४२ तति=समूह ४३ ऊर्मी=लाट, अतिशय ४४ आश्लेष=आलिंगन. ४५ करीगमन=हत्तीसारखे चालणे आहे ज्याचें असा

शिणली बाई म्हणउनि घडिघडि कुर्वाळुनी वरा ईतें ॥
घेत असे परि न कळे सुरवरऋषि मोहिनी बलाईतें ॥ ४१ ॥
व्रतदानादिक सुकृतें देव हि जाले वसुधरे वरिले ॥
तुज पहतां त्रिभुवनिचें वाटे साम्राज्य सुंदरी वरिलें ॥ ४२ ॥
अष्टावष्टसहस्रा असतां युवती करीत जो जारी ॥
म्हणवी श्रेष्ठ नियंता खळजनहता बहूत जोजारी ॥ ४४ ॥
तव वदनें ऐकावी वाटे मनिं कांतलोभवार्ता ते ॥
पुण्यश्लोका ललिता ऐकत सुख देति कीं भवार्तातें ॥ ४३ ॥
श्रीवल्लभ तुजसंगें रतिविरतीतें कसा धरी संगें ॥
अनुमत होउनि विवरीं बहु दिन राहे प्रबुद्ध रीसां गे ॥ ४५ ॥
असती बहु जरि योषा तोषा मजविण नये सये हरिला ॥
गर्व प्रमदावलिच्या मजसीं अनुरक्ततान्वये हरिला ॥ ४६ ॥
भामाप्रमुखा सवती शिकविति कुमती हरीस एकांतीं ॥
परि अनुरागें माझ्या न दिसे अणु वक्रता सये कांतीं ॥ ४७ ॥
पडतां वदनें जडली तत्पतिसुखकर कथावली श्रवणें ॥
प्रेमोत्कर्षं हृदयीं चंद्रावळि बहु सुखावली श्रवणें ॥ ४८ ॥
अतिशय अनुरागलें कौस्तुभपद्मादि उत्कटा ठेवी ॥
हरि ठेवी मजपाशीं का करिसी या सये उठाठेवी ॥ ५० ॥
प्रक्षाळुनि पदकमळा कमळाक्षी ते न लाविला उशिरा ॥
शिशिरांबु प्राशविते ऐलाकर्पूर घोळुनी उशिरीं ॥ ५१ ॥
पाय धुतां पायातें पाहुनि पुसते स्वसर्षे पर्याई ॥
हरिपदपाद्मिचि चिन्हें दिसती तरिही कसीच पर्याई ॥ ४९ ॥
आंगीं लाउनि बाई लेप चमेली सुगधरायाचा ॥
ठेउनि वसनें व्हावें नाहीं संशय तुजा धरायाचा ॥ ५२ ॥
स्वकरें ग्रथि खुणेची दिधली हरिनें निरीस कंचूला ॥
विघड पडे जैं त्यातें जाचिल मजला धरूनि कचूला ॥ ५३ ॥
विंचरूनि वेणि करितो हरि तो घनकांतिजिंवरां कशां ॥
मृगमदंतिलक ललाटीं स्वकरें करिताति वक्र राकेशीं ॥ ५४ ॥
वदती उत्तम हे कीं लोकीं पतिचा निदेशे मानावा ॥
त्यांत यशश्रीकीर्ती चढते सुषमा पराक्रमा नावा ॥ ५५ ॥

---

४६ एला=वेलदोडा. ४७ उशिरा=वाळा (पाण्यांत घालण्याचा) ४८ स्वसा=बहीण. ४३ घनकांतिजिवर=काळे कुरळकुळीत ५० मृगमद=कस्तुरी. ५१ राकेश=चंद्र. ५२ निदेश=आज्ञा.

अस्ता दिनमणि जातां जनार्दना तूं विवंचना रीतें ॥
उठवी भुक्तिसि जीची करणें सुरतीं विवच नारी ते ॥ ५६ ॥
गोष्टि असो हे जाली भुक्तिचि तुझिया बहु त्वरा मातें ॥
म्हणुनि कराब्जीं धरुनी ये निज सदनांत गोपरामा ते ॥ ५७ ॥
बहुविध पक्वान्नोदन खीरादि लेह्यादि षड्रसें भरित ॥
कर्मठि पापड शाका कोशिंबिरि तिक्त फारसें भरित ॥ ५८ ॥
तिखटें विविध वरान्नें रुचिकर वडिया किसूनि कुष्मांड ॥
जेववितें बहिणीतें ते जरि आली करोनि कुष्मांड ॥ ५९ ॥
पक्तिसि सारुनि भुक्ती बोलत युक्ती स्वकेलिगेहांत ॥
स्वस्थ निजूं वो सखये तेथ म्हणत धरुनि चाल गे हात ॥ ६० ॥
रात्री राहुनि विपिनीं रक्षिति पति साभिमान गे झाला ॥
व्याघ्रवृकादि ससेही जागृत चढउनि कमान गे झाला ॥ ६१ ॥
ऐकुनि वचनें राही लीलासदनांत सत्वरा गेली ॥
पूर्विल चंद्रावळिचें पाहुनि जे नामसत्व रागेली ॥ ६२ ॥
सरस सुपारी चिकणी वीडया करुनी सुपक्व पानाच्या ॥
भगिनीस देत जीच्या तृष्णा दिसताति ओष्ठपानाच्या ॥ ६३ ॥
विविध सुगंध द्रव्यें शय्या मृदु गेह चित्र शालेचें ॥
प्रावर्ण हि ज्या स्थानीं कार्पासान्वित विचित्र शालेचें ॥ ६४ ॥
सुखगोष्टी विमलांगी बसुनि पलंगीं परस्परें करितो ॥
स्वस्वपतींचीं चरितें प्रणयाचरितें तशाच लोकरिती ॥ ६५ ॥
झोंपेस जातां गोपी जगदाटोपी त्यजोनि वेषातें ॥
जो पीनस्तनि वोपी कर अति सोपी करोनि योषा ते ॥ ६६ ॥
गाढालिंगन ओष्टग्रह कुचपीडा क्रमें रमाकांतें ॥
सुरतारंभण केलें वंचक मतिनें मनोरमाकांतें ॥ ६७ ॥
निधुवन निज कांताचें मानुनि बाला खलद्गिरा पतिला ॥
राहि असे शेजारीं पाहुनि विधि हा चढेल कोप तिला ॥ ६८ ॥
दुजिया संनिध रमतां दोष विशेषें अयोग्य हें करणें ॥
त्यांतहि माझे बहिणी देखत अर्वाच्यता कशी करणें ॥ ६९ ॥
सुरतायासें तरुणी जागृत होउनि बरें विलोकी जो ॥
हृदयावरी मुरलीधर रमतो व्रजवेष दावि लोकीं जो ॥ ७० ॥

---

५३ करणें=इंद्रियें ५४ कुष्मांड=कोहळा. ५५ केलि=क्रीडा ५६ प्रावर्ण=पांघरुण. ५७ कार्पास=कापूस. ५८ शाल=काश्मिरांतील लोकरीचें उत्तम वस्त्र. ५९ निधुवन=सुरत.

थरकुंनि सरकुनि पाहे परी मुकुंदें चहूं भुजीं धरिली ॥
निरखुनि रागें गरकुनि बोले बरि खुण समग्र उद्धरिली ॥ ७१ ॥
शिव शिव करुणामूर्ते सांबा मति घोर सकटीं पडली ॥
विपिना माजी निशिं या व्याघ्रकरीं जेंवि धेनु सापडली ॥ ७२ ॥
कृष्णा पुरविलि तृष्णा लावुनि माझ्या कलंक वंशातें ॥
वंचाया कुलयुवती फिरसी स्वकरीं धरूनि वंशातें ॥ ७३ ॥
आज्ञापावीं तनु ते श्रीहरि हरिसुतनुता सुवास्तव्या ॥
स्थिरचर विश्वव्यापक मूर्ती जे हीच मानवा स्तव्या ॥ ७४ ॥
भरतां मन्मथ देहीं सुरतीं तेही रती धरी दुपटा ॥
निष्कपटा श्रीहरिसीं विहरे गतवास कंचुकी दुपटा ॥ ७५ ॥
चतुरधिकाशिति बंधे करुनि मुकुंदे बृहत्तरा रजनी ॥
रत केलें परि कोणा न कळे तिळमात्रही विचार जनीं ॥ ७६ ॥
गोपि सकामा केली अतिशय निष्काम पूर्णकामानें ॥
दीनोद्धरतनुसंगें युवतीं अपवर्ग कामुका मानें ॥ ७७ ॥
श्रीमच्छ्रीपतिहस्त स्पर्शें गोपांगना सदाचरणीं ॥
राहुनि नटली कुटिला मति ते त्यागुनि सुखें सदाचरणीं ॥ ७८ ॥
सदसद्वस्तुविचारें चिन्मयपदलाभ जोडला सहजें ॥
अद्वयवातें उडती आनंदाब्धित तरंग त्या सह जे ॥ ७९ ॥
सुरतांतीं हृदयावरि टेऊनि कर चीर सत्रपा हुडकी ॥
वस्त्र न दे हे जाणुनि म्हणते हा नंदपुत्र पाहुड कीं ॥ ८० ॥
नम्र मुखें सखि विस्मित होउनि सुस्मित हरीस मागतसे ॥
देइ दयाळा लुगडें उघडे वपु नष्टकांति भासतसे ॥ ८१ ॥
वास न दे तो कालिय-शासन ललना कृशानुसी दिसते ॥
कुतुकें बोले तिजला नाठविसी काय मानसीं दिस ते ॥ ८२ ॥
सामर अमरावतिचें जेणें वैभव दिलें शतक्रतुला ॥
त्या प्रति नेणासि म्हणसी नेदीं दधि दुग्ध लेश तक्र तुला ॥ ८३ ॥
सर्व असो तें प्रस्तुत घडलें हें मान्य कर्म योगानें ॥
देउनि वसनें माझीं सुकृत तनू हो गृहोपयोगानें ॥ ८४ ॥
त्या नतर यदुराजें त्या व्रजभाजेस देउनि वासा ॥
प्रेमें हृदयीं धरुनी इच्छित गमनासि देव नीवासा ॥ ८५ ॥

---

६० चतुराधिकाशि=चव्ऱ्यायशी आसनें. (हीं कामशास्त्रीं प्रसिद्ध आहेत) अनंगरंग दहावा भाग पहा) ६१ अपवर्ग=मोक्ष. ६२ कालियशासन=कृष्ण. ६३ कृशानु=अग्नि.

धन्य तुझी करणी हे कृष्णा जननी तुतेंचि हो व्याली ॥
व्रजजन यापरि सर्व हि गाती विटचौर्यशौर्यवोव्याली[64] ॥ ८६ ॥
तुटती यातायातें जे नर भज ते अनन्य वोळगती ॥
निरसुनि दुरहकृतितें देइन त्यातें सखे विशाल गती ॥ ८७ ॥
बकशाकटादिक कपटा ब्रह्मेंद्रकृता निवारि घोषांच्या[65] ॥
उभवति कामे गुढिया उभवति इहपर सुकीर्ति घोषाच्या ॥ ८८ ॥
यमनियमाद्यष्टांगे जें पद न मिळे महर्षि सिद्धांतें ॥
तें गोपीप्रति दिधलें धुडिति जें शास्त्र वेद सिद्धांतें ॥ ८९ ॥
यापरि करूणापांगें सुख करि अज्ञान बधुरा जीवा ॥
तोषवि सर्वां जैसा समुदित शतपत्रबधु[66] राजीवां[67] ॥ ९० ॥
बहुविध युक्ति विचारें बोधुनि आभीरभीरु[68] माकांतें[69] ॥
दर्शवितां निजरूपा त्यांजिना मग सर्वहि भ्रमा कां ते ॥ ९१ ॥
चंद्रावळिसह सुरतें क्रमिली राहुनि तिचे गृहीं दोषा[70] ॥
जगदीशें या कलिच्या विलया ने जो समग्र ही दोषा ॥ ९२ ॥
आश्वासुनि गोपस्त्री अभिरत जी कांत नाथ गोकुळिचा ॥
निजसदना प्रति जाया उठिला निस्तुल शिशू शशीकुळिचा ॥ ९३ ॥
शिशुपालांतक शिशुंतें अवध्या जागें करुनि वेशाला ॥
सोडुनि सत्वर गेला सार्भक सूर्योदयीं निवेशाला[71] ॥ ९४ ॥
हरि तो प्रातःकाळीं कालिंदितटीं निकुंजकांतारीं[72] ॥
गोप शिशूसह विहरे जो निजभजनेंचि भावुकां[73] तारी ॥ ९५ ॥
कर्कश रूप सितेचें[74] प्रथमाचि अम्लस्वभाव गोस्तनिचें[75] ॥
चंद्रावळिचरितात्री क्षीर हि नीरस समग्र गोस्तनिचें[76] ॥ ९६ ॥
क्षैण्यविगर्हित[77] लोकीं एकचि सकलंक चंद्रमा विधिनें ॥
जाणुनि चंद्रावळि ही सृजिली[78] निर्दोष अब्द या विधिनें ॥ ९७ ॥
बहुत चरित्रें बहुता कविनीं केलीं तथापि या चरितीं ॥
गुणरसिका पुरुषांचे अद्भुत श्रद्धादि भाव आचरितीं ॥ ९८ ॥

---

६४ विटचौर्य शौर्यवोव्याली=जार कर्म, चोरी, शौर्य यांविषयींच्या ओव्यांचा समूह ६५ घोष=गोकुळ. ६६ शतपत्रबधु=सूर्य. ६७ राजीव=कमल ६८ आभीरभीरु=गवळण. ६९ माकांत=कृष्ण ७० दोषा=रात्र ७१ निवेश=घर. ७२ कांतार=वन. ७३ भावुक=भाविकभक्त ७४ सिता=खडी साखर. ७५ गोस्तनी=द्राक्षा. ७६ गोस्तन=गाईचा स्तन. ७७ क्षैण्यविगर्हित=क्षीणत्वामुळें निंद्य ७८ सृजिली=निर्मिली.

पर्युषितत्वें कथना सांडुनियां जरि दुर्जनेंचि वानावें ॥
धीरोदारगुणोत्तर या सम तरि कोण दाखवा नावें ॥ ९९ ॥
धुंडलिं धुंडिकुमारें हिंडुनि निगमादिकें भ्रमें श्रमुनि ॥
परि फळ तें त्रजि लाभे शोधिति जें निग्रहें अजस्र मुनी ॥ १०० ॥
अग्निपुराणीं कथना सांगे जें सूत शौनकप्रमुखा ॥
त्या कथनीं आज्ञापी श्रीहरि मोरेश्वराख्य विप्रमुखा ॥ १०१ ॥

चंद्रावळी चरित समाप्त.

---

७९ पर्युषितत्व=शिळेपणा. ८० धीरोदारगुणोत्तर=चातुर्य व औदार्य या गुणानीं युक्त. ८१ अजस्र=निरतर.

*आनंदतनयकृत-

कंदुकाख्यान.

कोणी ते प्रमदा[1] तया व्रजपुरा[2] जातां रणन्नूपुरा[3] ।
तेथे ये त्रिपुरारिचा[4] प्रियसखा तो योग वानू[5] पुरा ॥
शोभे कल्पतरूतळीं करतळीं पांवा तथा मोहरी ।
वाहे मंजुळ कंजलोचन[6] जना नांदे हरी मोहरी ॥ १ ॥
ज्याची भासुर[7] भा[8] प्रभाकर[9]-निभा व्यापूनि लंघी नभा ।
तो हा सतसभाभिवंदित उभा ते दिव्य देखोनि भा ॥
भ्याली बल्लववल्लभा[10] मग इभा[11] ऐशी रमावल्लभा ।
चाले दूरूनि हा धरील म्हणुनी शके जगदुर्लभा ॥ २ ॥

याची सदां समजते बरि लोकलीला । मातें करीं धरिल देखुनि येकलीला ॥
चाले चुकावुनि पुढें चमकोनि घोषों[12] । बिंबाधरा[13] शशिमुखी पिकमंजुघोषा[14] ॥ ३ ॥
भ्याली पुढें सरकली गजराजचाली[15] । कित्येक दूर पथ लंघुनियां निघाली ॥
ये पाठिशीं हरि दयाघन मंद वाहे । जातां विलोलनयना परतूनि पाहे ॥ ४ ॥
परतुनि जंव पाहे गोकुळा जातजातां । निकट चि हरि आला वंद्य जो वेदसंतां ॥
पदर धरुनि तीचा जो उभा ज्ञानगाभा । पशुपयुवति जाली पात्र चिद्भाग्य लाभा ॥ ५ ॥

---

* विजापूर तालुक्यात आनदराव नावाचा अरणीगावचा कुळकरणी होता, त्याचा पुत्र आनदतनय. हा शिवाजीचा बाप शहाजी याचा गुरु होता असें म्हणतात. याची यमकबद्ध कविता असून पदेही पुष्कळ यानें केलीं आहेत शिवाजीचा जन्म शालिवाहन शके १५४१त झाला त्यामुळें त्याचा बाप जो शहाजी त्याचा गुरु आनदतनय हा सोळाव्या शतकाच्या आरंभींच असला पाहिजे असें दिसतें बहुत करून अरणीकर आनदतनय व पैठणकर एकनाथ स्वामी (शके १४७०–१५२१) हे उभयतां समकालीन असावे असें वाटतें पंत या कवीच्या यमकरचनेविषयीं ह्मणतात कीं —

आनद-तनय अरणीकर शोभवि फार कवन यमकाहीं ।
तत्सूक्ति पाठ ज्याला त्याचें पाहे न भवन यम काहीं ।

सन्मणिमाला.

१. प्रमदा=स्त्री. २. व्रजपुर=गोकुळ ३ रणन्नुपुरा=खुळखुळत आहेत पैजणें जीचीं अशी. ४ त्रिपुरारि=शिव ५. वानू=वर्णू ६. कंजलोचन=कमळासारखे आहेत डोळे ज्याचे ७. भासुर=तेजस्वी. ८ भा=कांति ९. प्रभाकर=सूर्य. १०. बल्लववल्लभा=गवळ्याची स्त्री. ११. इभ=हत्ती १२. घोष=गवळवाडा १३. बिंबाधरा=तोंडल्यासारखा आहे लालचा ओंठ जीचा अशी. १४. पिकमंजुघोषा=कोकिलासारखा आहे मंजुल स्वर जीचा अशी १५. गजराजचाली=उत्तम हत्तीसारखी मंद आहे गति जीची अशी.

ते सोडवी धरुनि अंचळ चंचळाक्षी । बोटी बळें स्वबळ बांधव लोकसाक्षी ॥
पायीं तुझ्या हरि पडेन म्हणे कृपाळा । रे सोडिं सोडिं मज फार उशीर जाला ॥ ६ ॥
मी योषितें वंशधरा सुशीळा । का झोंबसी वंशधरा सुशीळा ॥
शौरी म्हणे मानवतो अशीलें । न स्वीकरी मानव तो अशीलें ॥ ७ ॥
प्रार्थी गोपशिखामणीस रमणी गोपींगणीं तूं धनी ।
राणी हे करणी उणीव सखया कोणी गणीना धनी ॥
पाण्यालागुनि गौळणी बहुजणी येतील येथें क्षणीं ।
बोटीं त्या धरितील तूज तरूणी होती मला गाजणी ॥ ८ ॥
ऐशी बोलत ते उभी हरि न भी ते भीरू पाहे दिठी ॥
हा आभीर गभीर भूपति असा सोडी च ना ते मिठी ॥
ते बोटी परि हा न सोडि च गडी ते हात जोडी सती ।
ते जोडी मज भासते स्मररती दोघें तशीं दीसती ॥ ९ ॥
येरीकडे नंदवधू यशोदा । धुंडी तया भक्तदयायशोदा ॥
खेळावया बाळक सगसंगें । गेला असे क्रीडत रंगरंगें ॥ १० ॥
निघाली बाहेरी हुडकित हरीतें चहुकडे ।
फिरे नाना मार्गी करिं धरुनि त्याचे संवगडे ॥
पुसे ज्याला त्याला तुह्मि निरखिलें मूल सखये ।
उठावे खेळाया सहज गुण त्याचा जगति ये ॥ ११ ॥
ऐशी शोध करीत हंसगतिने लक्षीत आली पथा ।
तानें देखुनिया दुरी मग हरी लीला करी अन्यथा ॥
गोपीतें पदरीं न सोडि च करीं लोळे धरारगणीं ।
दावी स्फुदन मंद रूदन मुखीं भांबावली गौळणी ॥ १२ ॥
आला राग तिला म्हणे युवतिला का गे खट्याळे कशी ।
नाहीं लाज तुला मुलासि धरुनी रानीं उभी ठाकसी ॥
नेणें कांहिं च मी स्वभाव-गतिने मामी घरा जातसें ।
मार्गी हा पदरीं धरी मज हरी नेणा तुम्ही का तसें ॥ १३ ॥
श्रीहरी परम स्फुदत लोळे । बाष्पयुक्त बहु दाखवि डोळे ॥
वाटला कळवळा जननीला । घे कडेवरि तदा घननीळा ॥ १४ ॥

---

१६ योषिता=स्त्री १७. वंशधरा=कुलीन १८. वंशधर=मुरलीधर १९ अशीला=अशा प्रकारचीला २० अशीला=शील रहित ह्मणजे वाईट स्वभावाची. २१ गोपशिखामणि=गवळ्यांत मुख्य (कृष्ण) २२- आभीर=गवळी. २३ भक्तदयायशोदा=भक्तांवर दया करून त्यांस यश देणारा * मामी=सासूबाई.

देवीयं सुरनिम्नगा किमु वरा कृष्णाथ वेत्थं पुरा
विज्ञातुं सुरलोकभूतल इमे पात्रे तुलाया विधौ ॥
कृत्वा संतुलयत्यहो हि गुरुतायोगाद्भुवं नात्यजत्
कृष्णा स्वर्गनदी स्वनाम निखिलं याथार्थ्यमेवानयत् ॥ ५२ ॥
कृष्णे कृष्णजले त्वदीयसलिले मज्जंति ये मानवा
दिव्यैर्यानवरैः प्रयांति हि यदा वैकुंठलोकं तदा ॥
निंदंति स्वतपांसि यज्ञनिकरान् स्वर्गंगता मानवाः
कृष्णास्नानफलं प्रपश्यत सुराः श्रीकृष्णरूपा इमे ॥ ५३ ॥
गोदां याति वियन्नदीति निखिला जल्पंति लोकाः स्फुटं
व्यासश्चापि लिलेख मंदमतिभिर्नो दृश्यते तत्र सा ॥

तस्मिन् मनुजाः निर्मलाः निर्दोषा जायते च परं दिव्यं स्वर्गं व्रजंति त्वं यत्स्वरूपः साक्षात् श्रीहरिः श्रीविष्णुरेव असीति शेषः । अतःमृत्योः भयात् विमोचयसि चेत् तव आश्चर्यं न । हरेरवतारो वामनः दितिपुत्रेद्बुष्टा ब्राह्मणद्वेष्टेति गूढाशयः तस्य वामपदादिपरपरया उत्पन्नायाः भागीरथ्याः एतत्सामर्थ्यं त्वं तु ब्रह्मपत्नीशापेन नदीत्वं प्राप्तः श्रीविष्णुरेव । कृष्णा कृष्णतनुः साक्षाद्वेण्या देवो महेश्वर इत्यादि वचनप्रामाण्यात् असि । अतः मृत्युभयवारण तव नाघटितमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

देवीति । विधौ ब्रह्मणि इयं देवी सुरनिम्नगा भागीरथी वरा श्रेष्ठा किमु अथवा कृष्णा वरा इत्थं विज्ञातु सुरलोकश्च भूतलं च सुरलोकभूतले इमे पात्रे कृत्वा सतुलयति सति अहो इत्याश्चर्ये कृष्णा गुरोर्भावः गुरुता जाड्यं तस्य योगात् सबधात् । वोलोगुणवचनादिति विकल्पात् ङीषभावः । भुवं नात्यजत् स्वर्गनदी भागीरथी निखिलं स्वनाम याथार्थ्यमेव अनयत् । स्वर्गनद्याः भूनदीत्वं न युक्तमिति-उपरिगतेतिभावः ॥ ५२ ॥

कृष्णे इति । कृष्णं जलं यस्याः सा कृष्णजला तत्सबुद्धौ हे कृष्णजले हे कृष्णे तव इदं त्वदीयं त्वदीयं च तत् सलिलं च त्वदीयसलिलं तस्मिन् ये मानवाः मज्जति स्नाति ते यदा दिव्यैः यानवरैर्विमानैः वैकुंठलोकं व्रजति तदा स्वर्गं गताः मानवाः स्वतपांसि श्रमसाध्यानि केचिद्यज्ञनिकरान् ज्योतिष्टोमादीन् श्रमसाध्यान् निंदति । निंदनेकारणमाह । हे सुराः हे देवाः इमे मानवाः श्रीकृष्णरूपाः सरूपतामुक्तिभाज इत्यर्थः इदं कृष्णास्नानफलं प्रपश्यत । अल्पायासेन महत्फलं प्राप्तमेतैरस्माभिस्तु बह्वायासैरल्पफलं क्षयिष्णु च लब्धं धिगस्मान् धिगस्मत्तपांसीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

गोदामिति । वियन्नदी भागीरथी सुरपूजिते कन्यायां सति गोदां याति इति

१३ 'पर' पा॰भे॰ ।

कन्यायां सुरपूजिते स्फुटतरं त्वां सा तु संयाति यत्
तन्मन्ये जनपापसंघहरणोपायव्रतं शिक्षति ॥ ५४ ॥
वैकुंठः परिमाणवान् भगवती पाथोधिजैका तथा
यस्तु त्वत्सलिले निमज्जति नरो विष्णुत्वमागच्छति ॥
एवं विष्णुशतैर्निरंतरमितैर्लोके प्रपूर्णे पुरः
स्थास्यंति क्व नु विष्णवो जलधिजाहेतोर्विवादे कथम् ॥ ५५ ॥
इदमष्टकमष्टसिद्धिदं पठतां पापचयापहं परम् ॥
पुरुषोत्तमतुष्टिकारकं पठनीयं मनुजैरुपस्यदः ॥ ५६ ॥
एवं स्तुत्वा राजराजो नदीं तां तस्यास्तीरे दक्षिणे संस्थितः सन् ॥
विप्राग्र्येभ्यः सर्वदानानि दत्त्वा नत्वा सर्वान् मीलिताक्षो बभूव ॥५७॥
शर्वं सांबं संस्मरन् प्राणवायुमूर्ध्वं नीत्वा सूर्यमध्यं विभिद्य ॥
हित्वा देहं पंचभूतैरुपेतं नाकं यातो दिव्यदेहं दधानः ॥ ५८ ॥

निखिलाः जनाः जल्पति वदति । व्यासश्चापि लिलेख पुराणेषु इत्यर्थः । सा भागीरथी तत्र गोदाया मंदमतिभिः अज्ञैः न दृश्यते चर्मचक्षुरगोचरेत्यर्थः । सा तु भागीरथी तु स्फुटतर स्पष्ट महाबलेश्वरपर्वते प्रवाहरूपेणोत्तरत आगत्य त्वां सयाति यत् तत्तस्माद्धेतोः जनाना पापसघहरणे यः उपायः तस्य व्रत शिक्षते अभ्यस्यति इति अहं मन्ये । तव तदपेक्षया ज्येष्ठत्वात् ज्ञानाधिक्याच्च पापहरणोपायाभ्यसनार्थमेवायातीवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

वैकुठ इति । वैकुठः परिमाणवान् इयत्तावान् भगवती पाथोधिजा लक्ष्मीः एका यस्तु त्वत्सलिले नर. निमज्जति सः विष्णुत्वं आगच्छति एव निरतर इतैः गतैः विष्णूना शतै. लोके वैकुठलोके प्रपूर्णे सति पुरः अग्रे विष्णव. क्वस्थास्यतिजलधिजाहेतो. विवादे कथ स्यात् ॥ ५५ ॥

स्तोत्रपाठफलमाह इदमिति । अष्टसिद्धयस्तु । अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । ईशत्व चवशित्वं च प्राप्तिः प्राकाम्यमेवचेत्यमरः ॥ ५६ ॥ अथास्य देहत्यागप्रकारो द्वाभ्यामाह एवमिति । मीलिते अक्षिणी येन स. मीलिताक्षः शर्वमिति ॥५७॥

दिवमिति । अवनतानां जनाना आनदस्य करणे साधनीभूते । यद्वा अवनतजनानां शरणागताना आनंदक' रणो यस्य तस्मिन् दिव स्वर्गं याते गते सति नगरस्य ये नराः नार्यश्च तेषां नयनानि तेभ्य. विनिर्यातां वारां उदकानां चपलतरधाराः तटवर्तीं कृष्णाख्यां नदीं अखिलैर्नागरजनैः अनुल्लघ्या विदधुः चक्रुः । अतिशयोक्तिरलकार. ॥ ५९ ॥

---

१ ७ ०स पा० भे ।

दिवं याते तस्मिन्नवनतजनानन्दकरणे
रणे शूरे वीरे नगरनरनारीनयनतः ॥
विनिर्याता वारां चपलतरधारा तटवती-
मतीवानुल्लंघ्यां विदधुरखिलैर्नागरजनैः ॥*

नाम्नैव कृष्णा तटिनी पुरा या तां वर्णतश्चापि तदैव चक्रुः ॥
नार्यः सरोजायतलोचनांतर्वर्त्यंजना निंदितचंद्रवक्त्राः ॥ ५९ ॥

बल्लालनामा स तु वीरवर्यस्तद्देहकृत्यं विहितं तदीयैः ॥
चक्रे धनं चापि ददौ द्विजेभ्यो दंतिव्रजग्रामतुरंगमादीन् ॥ ६० ॥

चिताभुवि स्थापितमत्र लिंगं दृषन्मयं प्रावृषि तज्जलौघैः ॥
मुहुर्मुहुश्चालितमप्यनेजन्नृपस्य पुण्येन तथाधुनापि ॥ ६१ ॥

चंद्रसप्तरसभूमिसंमिते (१६७१) शालिवाहनशके नृपोत्तमः ॥
कीर्तिमत्र विनिधाय सुस्थिरां दिव्ययानवसतिर्दिवं ययौ ॥ ६२ ॥

शाहोः सुतो राम इति प्रसिद्धो रम्यैरगण्यैः सहितो गुणौघैः ॥
तस्मादभूच्छाहुनृपः प्रतापप्रतापितारातिजवो जनेशः ॥ ६३ ॥

नाम्नैवेति । निंदितः चद्रः यैस्तानि निंदितचंद्राणि निंदितचंद्राणि वक्त्राणि यासां ताः सरोजानि कमलानीव यानि आयतानि विस्तृतानि लोचनानि तेषां अंतर्वर्ति अजन कज्जल यासां ता तथोक्ता. नार्यः या नदी पुरा पूर्व नाम्नैव कृष्णा आसीदितिशेषः । तां वर्णतः कृष्णेन वर्णेन तदैव कृष्णां नीलां चक्रुः । पूर्वं या कृष्णेति सज्ञा तां तस्मिन् राज्ञः वियोगक्षणे एव यथार्थां कृतवत्यः न तु सर्वदा ॥५९॥ बल्लालेति । बल्लालनामा प्रधानराट् तदीयैः राजबांधवैः विहित तत्कालोचितं उत्तरकृत्य चक्रे । दतिनां व्रजाः समूहाः यद्वा दतिनो गजाः व्रजा गवा गोष्ठाः तान् ददौ ॥ ६० ॥ चिताभुवीति । अत्र कृष्णाया चितायाः भूः चिताभूः तस्यां चिताभुवि स्थापित दृषन्मय पाषाणप्रचुर तत् लिंगं शिवलिंग प्रावृषि वर्षाकाले जलाना ओघैः मुहुर्मुहुश्चालितमपि एजतीति एजत् न एजत् अनेजत् अकपमान अस्ति नृपस्य शाहो. पुण्येन अधुनापि अस्मिन्नपि काले तया अनेजत् अकपमान अस्ति प्रवाहेपि तिष्ठतीत्यर्थ. ॥ ६१ ॥ चद्रेति । दिविभव दिव्य दिव्य च तत् यानं च दिव्ययान विमान तत्र वसतिर्यस्य सः नृपोत्तम अत्र अस्मिन् लोके ॥ ६२ ॥ अथास्य दत्तपुत्रान्वयमाह यावत्समाप्ति । शाहोरिति । राम इति प्रसिद्धः शाहोः सुतः दत्त आसीदितिशेष । तस्मात् रामात् पुन शाहुः अभूत् ॥ ६३ ॥

---

१८. धीरे पा० अधिकोऽयं श्लोक क्वचित्

तदात्मजोयं रिपुदंतिसिंहः प्रतापसिंहो जगतीं सपत्नैः ॥
ह्रतां पुनः स्वामपहृत्य सर्वामास्तेऽधुना तां परिपालयन् सन् ॥६४॥
यदीयं प्रतापं समाकर्ण्य सर्वे द्विषंतः प्रभीताः प्रजग्मुर्दिगन्तान् ॥
द्विजानां व्रजा आययुर्यत्समीपं प्रतापादिसिंहो जयत्येष राजा ॥ ६५ ॥
भानौ प्रतापो म्रदिमा न तत्र चंद्रे मृदुत्वं नहि तत्र तापः ॥
प्रतापसिंहे द्वयमप्यदर्शि व्यवस्थया शत्रुजने नते च ॥ ६६ ॥
भूपालाधीश राजन् तव रिपुनिचयो भीतभीतोऽपयातो
देशात्स्वीयाद्दिगंतात्तदनु झटिति ते कीर्तिदूती प्रणुन्ना ॥
धर्तुं याता तमेनं चपलतरमतेस्तस्य दृप्तापकीर्ति-
र्योद्धुं याता प्रयागेऽसितसिततटिनीव्याजतो युध्यतस्ते ॥ ६७ ॥
क्षमां त्वदीयां धरणी गृहीत्वा जनापराधान् सहते नितांतम् ॥
उदारतां कल्पतरुस्त्वदीयामभ्यस्य नूनं वितरत्यनंतम् ॥ ६८ ॥
इति श्रीशिवकाव्ये पुरुषोत्तमविरचिते एकादशश्चमत्कारः ॥ ११ ॥
॥ पूर्वार्धं समाप्तमेतत् ॥

अथ अस्मिन् काले वर्तमान प्रतापसिंह वर्णयति यावत्समाप्ति । तदेति । रिपव एव दंतिनो गजाः तेषां सिंहः ॥ ६४ ॥ यदीयमिति । प्रताप· प्रतापशब्द· आदिर्यस्येति प्रतापादिसिंह, प्रतापसिंह इत्यर्थ· । तदाख्य· राजा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ६५ ॥ भानाविति । भानौ सूर्ये प्रकृष्टस्ताप प्रताप· तत्र भानौ मृदोर्भावः म्रदिम्ना मृदुत्वं । पृथ्व्यादीना इमानिज्वक्तव्यइति इमानिच् । चद्रे मृदुत्वं वर्तते इतिशेषः । तत्र चद्रे तापः न । प्रतापसिंहे राज्ञि शत्रुजने नते शरणागते च विषये व्यवस्थायां द्वयमपि अदर्शि दृष्ट ॥ ६६ ॥ अथ प्रतापसिंह प्रतिसभायां यदुक्तं तदेव श्लोकद्वयेनाह हे भूपालेति । भूपालाना अधीश सार्वभौमराजन् तव रिपूणा निचयः भीतभीत· सन् व्याख्यातमेतत्पूर्वं स्वीयाद्देशात् दिगंत दूरदेश अपयात· गतः । तदनु तदनतरं ते तव कीर्तिः दूतीव कीर्तिदूती प्रणुन्ना प्रेरिता सती त रिपुनिचय धर्तुं याता गता चपलतरा मतिर्यस्य तस्य रिपुनिचयस्य दृप्ता गर्विता अपकीर्तिः योद्धुं याता प्रवृत्ता ते अकीर्तिकीर्त्यौ प्रयागे असिताच सिताच असितसिते असितासिते च ते तटिन्यौ च असिततसिततटिन्यौ असिततसिततटिन्योः यमुनाभागीरथ्योः व्याजात् इति व्याजत·-मिषात् युध्यतः युद्ध कुरुत· ॥ ६७ ॥ क्षमामिति । स्पष्टार्थमेतत् ॥ ६८ ॥

इति श्रीशिवकाव्यव्याख्याया काव्यप्रकाशिकाख्याया स्वयकृतायामेकादशश्चमत्कारः । पूर्वार्धसमाप्तिमगात् । भगवान् गोपालकृष्ण· प्रीयतामेतेन व्याख्यानेन ॥

---

१९. ‘स शाहुनृपो राजते राजवर्य’ पा॰ भे॰ । २० ‘॰यस्मिन्नृपे तद्वय॰’ ‘शाहौनृपे’ इति च पा॰ भे॰ । २१. ‘॰त्यभीक्ष्णम्’ पा॰ भे॰ ।

अथार्चनं ॥ गोंऽतस्थितोऽमृतरसस्तुष्ट्यै पुष्ट्यै च नो गवाम् ॥
सभाजनगतो नित्यं सेवितस्तुष्टिपुष्टिकृत् ॥ १८० ॥

नैरंतर्येण यस्मिन्नतिसुलभतया जायते स्वस्य लाभः
श्रीरामाराधनं तत्सुखरमहितं हंत संत्यज्य लोकैः ॥
सेव्यंते ते नरा अप्यतिकठिनतराराधना अप्यधन्या
हा हा हा कोऽयमेषां कलितिमिरकृतो नष्टचाक्षुष्कभावः ॥१८१॥

नारायणे नेच्छति यो निरंतरं नरः सहावस्थितिमेष यत्नतः ॥
पुरा श्रयेद्दक्षविनिर्मितां सतां मूर्तिं मतां तां वरधर्मसंस्कृताम् ॥१८२॥

स्रग्गंधसुंदरीगीतं नैव श्रीफलमिष्यते ॥
तदेव श्रीफलं येन पूज्यते गिरिजापतिः ॥ १८३ ॥

ह्ये किमर्थं खल्विति स्वस्थः सन् पुनर्वर्धते जलध्यात्मजत्वात् पुनःपुनराकल्पमेतदेवेति जलधिः समुद्रः जडधीश्च ॥ १७९ ॥

क्रमप्राप्तमर्चनमाह । गो इति । यथा गवामंगेषु स्थितोऽमृतरसस्तासां तुष्टये पुष्टये च न भवति तं ताभ्यो दुग्ध्वा भाजनगतं कृत्वा ताभ्यः पायितश्चेत्तुष्टिपुष्टिदो भवति तथाऽमृतरसो ब्रह्मरसो गोंऽतः मनआदिष्विंद्रियेषु अभिव्यज्यमानोऽप्येव परमसौ तत्तुष्टये पुष्टये न भवति तर्हि सभाज्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति सभाजनं पूजाधिकरणं प्रतिमादि तत्रावाह्य सेवितश्चेत्तुष्टिपुष्टिद इति ॥ १८० ॥

भगवत्पूजां विहाय द्रव्यार्थं प्रयतमानान् निंदति नैरंतर्येणेति । अखंडतया स्वलाभः आत्मलाभो द्रव्यलाभश्च कथं नैरंतर्येणात्र द्रव्यलाभ इति चेत् श्रीः राः मा राः धनमिति एव च धनमयमपि श्रीरामाराधनं विहाय धनार्थं येन राः सेव्यंते ते तु न राः द्रव्यं न भवंति । अधन्याश्च सत्सु तेषां धन्यता नास्ति धन्या धनहेतवश्च न भवंति । आराधनमपि तेषामतिदुष्करं ॥ १८१ ॥

नारायण इति । दक्षेण चतुरेण शिल्पिना निर्मितां सतां विदुषां मतां यथोक्तलक्षणसंपन्नत्वात् वरेण धर्मेण प्रतिष्ठाविधिना संस्कृतां मूर्तिं प्रतिमां श्रयेत् अर्चनं कुर्यादिति यावत् यथा दक्षेण प्रजापतिना उत्पादितां मूर्तिं नाम कन्यां वरः पतिर्यो धर्मः एतन्नामा ऋषिस्तेन संस्कृतां विधिवत् पाणिगृहीतामाश्रित्य नरस्य नारायणेन सहावस्थानं तथा धर्मस्य दक्षदुहितरि मूर्तौ नरनारायणौ यमलौ जाताविति भागवतादौ ॥ १८२ ॥

किं च सत्यपि द्रव्ये तस्य फलं भगवत्पूजनमेवेत्याह स्रग्गंधेति श्रीफलं लक्ष्मीफलं बिल्वं च ॥ १८३ ॥

कुंदात्सौगंधिकाद्या न वहति तुलसी गंधमेषा तथापि
प्रेष्ठा दृष्ट्वा मुकुंदं प्रति कति यदहो पत्रमात्रेण यस्याः ॥
सोऽमुष्मै स्वात्मभावं प्रदिशति यमिनां दुर्लभं यत्सदोग-
तृष्णं कृष्णप्रियार्थे त्यजति न सुरसाऽद्यापि वृंदावनं या ॥ १८४ ॥
तुलसी रामचंद्रस्य प्रेयसीति किमुब्रुवे ॥
यदस्याः पश्य दासोऽपि प्राणप्रियतमोऽभवत् ॥ १८५ ॥
यस्त्वमार्गमपोह्यास्ते स भातु धृतशेखरः ॥
पश्यापामार्गपत्रं हि हरिर्मूर्ध्नाऽभिनंदति ॥ १८६ ॥
रामाग्रतो विरचयन् सह गीतनृत्यं
नित्यं नयेदुपनतं पुरुषः प्रदोषम् ॥
संशिक्षयन्निति जनान् भगवान् महेशः
शक्रादिभिः किमिव नृत्यति भृत्यवर्गैः ॥ १८७ ॥

प्रसंगात्पूजासाधनेषु प्राधान्यतया तुलसीं वर्णयति द्वाभ्यां कुंदादिति । तुलसी कुंदादिभ्योऽधिकगंधा यद्यपि न भवति तथापि मुकुंदस्य कियन्नाम प्रेयसी यस्याः पत्रमात्रेण दलमात्रेण लेखमात्रेण च स्वात्मभावं कृष्णः समर्पकाय प्रयच्छति एतावत प्रेष्ठत्वं कुत इति चेत् पुरा किल कृष्णस्य वृंदावने गोपीभिर्विहारः परमः श्रेष्ठोऽभूत् युगांते तु भगवान् गोप्यश्च गताः यदि पुनर्भगवंतं प्रति वृंदावनविहारेच्छा स्यात् तदा तत्र तं रमयितुं कापि नास्तीति कृत्वा यत्र यत्र वृंदावननाममात्रं तत्र सुरसा सती अद्यापि वसतीत्थं भगवदुपरि तस्या महानुपकारभारस्तेन यस्याः पत्रमात्रेणापि प्रार्थिकमुद्धरति सुरसा सशृंगाररसा तुलसी च वृंदावनं प्रसिद्धं इष्टकादिना निर्मितं तुलसीनिवासस्थानं च ॥ १८४ ॥

किं च तुलसीति । अस्या दासस्तुलसीदासः तन्नामा कश्चिद्वाराणसीस्थो महाभगवद्भक्तश्च भगवान् रामभद्रः साक्षाद्येन सह शारिकापीडनं कुर्वन्नभूदिति आविद्वद्बालं प्रसिद्धिः ॥ १८५ ॥

प्रसंगान्महरिप्रियमपामार्गं वर्णयति यस्त्विति यः अमार्गमपोह्यास्ते तेनात्र शेखरं धृत्वा वर्तितव्यं निःशंकतयेति यावत् सोऽत्यंत साधीयानिति पश्य यस्य पत्रं दलं विलिखितं च हरिर्मूर्ध्नाभिनंदति अपोहितः अमार्गो येन सोऽपामार्गः ॥ १८६ ॥

किं च भगवदग्रे नृत्यगीतादिकमपि कार्यमित्याह रामाग्रत इति । रामाग्रतः श्रीरघुपतेरग्रतः भक्तैः सह संभूय नृत्यं गीतं च कृत्वा नित्यमुपनतमुत्पन्नं प्रदोषं प्रकृष्टदोषं नयेत् दूरीकुर्यादिति शिक्षयन् भगवान् भवो रामाग्रतो गौर्यग्रतो नृत्यं कुर्वन्नित्यनुपनतमागतं प्रदोषं कालविशेषं नयति क्रमयति रामा स्त्री रामचंद्रश्च ॥ १८७ ॥

दानोदकार्द्रः सततं दधद्धरिमिहादरम् ॥
करः कटकशोभाढ्यः स वै नागस्थितो मतः ॥ १८८ ॥
भगवति परमेश्वरे निवेशो भवतु ममेति यदीहसे तदाशु ॥
रचय मनस एव सुष्ठुभावं सुमनस ईशतनौ हि निविशंति ॥ १८९ ॥
धन्यानहं तु कथयामि कुजन्मिपादान्
क्षेत्रं गतान् घनरसाप्लुतिमादधानान् ॥
पाश्चात्यया ससुमनस्कतया सशोभा
ये स्वात्मनः सफलयंति हरीभवंतः ॥ १९० ॥
सत्तारकं नादि नांतं यस्यांतर्वर्तते स्थितिः ॥
अतो नयन ते सख्यं भवेन्मुख्यं मुरारिणा ॥ १९१ ॥
पृथुरुच्चपदे सहसा कथमारोक्ष्याम्यहं विनापचितिम् ॥
इति मधुवनसेवनतो व्यधादुदारः सदात्मनोऽपचितिम् ॥ १९२ ॥

हरेः पूजनेनैव करस्य निरपराधत्वमित्याह दानेति । दानार्थमुदकेनार्द्रः हरौ महांतमादरं दधानः कटकस्य करभूषणस्य शोभयाढ्य. स न आगः अपराध स्थितः दानोदकेन मदधारया हरेः सिंहान्महांतं दरं भयं कटवैव कटकी करटी तच्छोभयाढ्य. करः शुंडादंडो नागस्थितः गजस्थितः हरिपूजनमंतरेण 'शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्काञ्चनकंकणौवेति' शुकेन गर्हितत्वात् ॥ १८८ ॥

पुष्प वर्णयति भगवतीति । सुमनसः पुष्पाणि साधवश्च ॥ १८९ ॥

भगवद्यात्रोत्सवलिंगनिरीक्षणादेरप्याराधनहेतुत्वात्तदुपयुक्तावयवानुद्दिश्याह । भगवद्यात्रार्थं यौ पादौ पुण्यक्षेत्राणि न गच्छतस्तौ निंदन्नाह धन्यानिति । कुजन्मिपादाः वृक्षमूलानि क्षेत्रं काश्यादि केदारं च घनरसाप्लुवं तीर्थस्नानं जलार्द्रभावं च सुष्ठु मनः सुमनस्तेन सहित' ससुमनस्कस्तद्भावस्तत्ता तया सुमनोभिः पुष्पैः सहिताश्च सफलयंति कृतार्थीकुर्वंति फलसहितान् कुर्वंति च हरिभूता हरिरूपाश्च ॥ १९० ॥

सत्तारकमिति । हे नयन त्वं सती तारका यस्य तत् हरिरपि सत्तारक' त्वं नादि नकारः आदिर्यस्य तत् आदिरहितश्च त्वं नांतं नकारात सोऽतरहितश्च यस्य यकारस्यांतर्मध्ये स्थितिरस्ति त्वयि यस्य हरेरंतर्यामित्वेन स्थिति' समानशीलत्वेन सख्यं भवति त्वमेकदा भगवद्विग्रहं पश्य ततस्तव तेन विना न क्षम्येतेति तात्पर्यं ॥ १९१ ॥

यत् पृथुराजा प्राधान्येन पूजां कृतवांस्तद्युक्तमेवेत्याह पृथुरिति । यश्च पृथुः पीवरतनुस्तेनोच्चैः पटुभिरपि दुरारोहे पदे सहसा गंतुं कथं शक्यते विना देहस्य कार्श्यं तदर्थं स पृथुरिति कृत्वा उदार. सन् सतां आत्मा कः हरिस्तस्यापचितिं पूजा व्यधात् उदार इत्यनेन शरीरकृशीकरणे उत्साहोऽभिधीयते स भगवन्मंदिर-

अथ वंदनं॥ सर्वांगेषु वरांगता तव कृता नैतावता सार्थता
गुह्यं देशमपीह शब्दनिपुणाः स्त्रीणां वरांगं जगुः ॥
तस्माच्छ्रीरघुनंदनस्य चरणं ब्रह्मादिवंद्यं मुहु-
र्नत्वा याहि वरांगतां मम सखे मूर्धन्सतां संमताम् ॥१९३॥
भूषणोत्तमकिरीटकलाभादुद्धतत्वमिह मा वह मूर्धन् ॥
यन्मुकुंदपदपंकजयुग्मं सर्वदैव नमति स्म किरीटी ॥ १९४॥
अक्रूरोऽहमपि प्रसंगवशतो भाता मम क्रूरता
श्रीमद्गोकुलवासिनां भगवतः प्राणप्रियप्राणिनाम् ॥
हेतोस्तस्य हरिर्ममोपरि पुनारुष्टस्तु न स्यादिति ॥
प्राप्ताशंकतया क्षमापनकृते श्रीशं ववंदे मुहुः ॥ १९५॥

अथ दास्यं ॥
ज्ञानेन मुक्तिः किल तत्तु सत्वतस्तत्सिद्धये श्राम्यसि रे वृथा कुतः॥
त्वं नित्यदासत्वमुपाश्रय प्रभोस्तस्मिंस्तु सत्वं किमु नास्ति नित्यदा ॥ १९६ ॥

ज्ञानादेव तु मुक्तिरेवमवदन् वेदांतिनस्तत्पुनः
श्रद्धावाँल्लभते न चान्य इति हि श्रीवासुदेवो जगौ ॥

समार्जनसेचनोपलेपनजलाहरणपुष्पगंधादिसंपादनं स्वयमेव राजा सन् चक्रे अथ च कार्श्यमापादितवान् मधुवन वृंदावन तत्र स आसीदिति कूर्मपुराणे प्रसिद्धं अन्यच्च मधु क्षौद्रं वनमुदकं च तस्य सेवनात् सतोवर्तमानस्यापचितिरपचयो भवति तथा च वैद्याः 'शिशिरांबु पिबेन्मधुप्रयुक्त गणनायोऽपि भवत्किलास्थिशेष इति ' ॥ १९२ ॥

अथ वंदनं वर्णयति सर्वांगेष्विति । 'वरांगं मूर्धगुह्ययोरित्यमरः' ॥ १९३ ॥

भूषणेति । सर्वेष्ववयवेषु ममैव किरीटामिति गर्वं मा वह किं तु हरिचरणं प्रति नम यान्नित्यदा कीरीट्यपि अर्जुनोऽपि नमति स्म ॥ १९४ ॥

अक्रूरो हि प्रधानतया वंदनभक्तिमेव चकार तद्युक्तमित्याह अक्रूरोहमिति । भाता भासते स्म अपराधक्षमापनं हि यथा दृढपादपीडनेन भवति तथा नान्योपायेन ॥ १९५ ॥

अथ दास्य ज्ञानेनेति । नित्यं यद्दासत्वं तन्नित्यदासत्वं तन्मध्ये नित्यदा सर्वदा सत्व नास्तीति न तस्माद्भगवद्दास्येनैव सुगमा मुक्तिरिति ॥ १९६ ॥

ज्ञानादेवेति । 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं' 'श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानमिति' प्रमाणद्वयमुक्त सत्वेश्रद्धा इत्यत्र प्रमाणमिति प्रसिद्धमित्याह ललनाइति सत्वे गर्भे सत्येव श्रद्धा

सा सत्त्वोदय एव तव ललना अप्यादुरेतत्कृते
नैवान्यत्कुरु हे सखे भव सदासत्त्वोदयः श्रीपतौ ॥ १९७ ॥
सोऽहंसोऽहमिति स्थितिं स्पृहयसे चेत्तर्हि सर्वात्मना
भ्रातः श्रीखगगामिनो भगवतो दासोऽहमित्थं स्मर ॥
अभ्यासाद्दृढमादृताद्विगतदाकारोभवार्थादथ
स्यात्ते किं न मनोरथः सुफलितोऽतोऽन्यद्वृथा मा कृथाः ॥ १९८ ॥
स्यानंदभाक् श्रीरघुनंदनस्य दास्यान्नरः स्याद्विषयाकुलोऽपि ॥
यदंजनानंदपदं हनूमान्निरंजनानंदपदं बभूव ॥ १९९
कुतः श्रियै त्वं यतसे निकामं श्रीरामदासो भव मानव त्वम्
श्रीरामदासस्य पराङ्मुखस्य सदानपायिन्युपतिष्ठते श्रीः ॥ २०० ॥
निष्कारणं सेवनमीहमानो जनस्तनोत्यस्य मनोविनोदम् ॥
तथा धनोपाधि न हीति युक्तं वित्तापहार्यव्यय एष हीशः ॥ २०१॥
श्रीरामं न विना गती रविकुले तत्पक्षपातो ध्रुवं
दृष्टो वालिसुकंठयोः स कलहे संजातमात्रस्त्वहम् ॥
तस्यार्कस्य वहेलनं विहितवांस्तं स्वापराधं प्रभु-
र्दास्येनैव सहेत नान्यत इति श्रीरामदासोऽभवत् ॥ २०२ ॥

दोहदं 'दोहदं दोहलश्रद्धेति' यादवः सदासत्वोदयः दासत्वस्य दास्यस्योदयस्तेन सहितः सदासत्वोदयस्तत्र सदा सर्वदा सत्वोदयोऽस्त्येवेति ॥ १९७ ॥

सोहमिति । खगगामिनो गरुडगामिनो दासोऽहमिति स्मरणाभ्यासे दृढे सति विना गच्छतीति विगो गरुडगामी तेन सह तदाकारो भव समुद्रे गगांबुवद्विगतो दाकारो यस्मादिति च एवच दासोऽहमिति स्मरणाद्दाकारो गतश्चेत्सोऽहमित्येवावतिष्ठते इति यत्तवाभीष्टं तदर्थात्सिध्यतीति ॥ १९८ ॥

स्यानंदेति । अंजनाया एतन्नाम्न्यामातुरानंदस्थानं अंजनेन विषयसंबंधेनानंदस्तत्पदं च ॥ १९९ ॥

धनाद्यर्थोऽपि श्रीरामदास्येनातिसुलभ इत्याह । कुत इति । त्वं श्रियै यतसे श्रीस्तु त्वां प्रति पराङ्मुखी रामदासस्तु श्रियं प्रतिपराङ्मुखो भवति । श्रीस्त्वनपायिनी तं प्रति सम्मुखी उपतिष्ठते । यथा श्रीरामदास इति पराङ्मुखं चेत् सदामरा श्रीरित्यक्षराण्युपतिष्ठते । सदा अमरा अनपायिनी श्रीरित्यर्थः 'सबिंदुकाबिंदुकयोः सविसर्गाविसर्गयोरित्यैक्यात्' पक्षे सविसर्गत्वमेष्टव्यं ॥ २०० ॥

अहेतुकं दास्यमेव भगवतेऽतीव रोचत इत्याह । निष्कारणमिति । वित्तापं सतां तापं हरति वित्तं चापहरति । अव्ययो नाशरहितः कृष्णश्च ॥ २०१ ॥

हनुमान् प्राधान्येन दास्यमेव चकार तदुक्तमित्याह श्रीराममिति । सुकंठः सुग्रीवः

अस्त्येषा परिपाटिका सुमनसां यः स्यात्पितुः पोषक-
स्तत्पुत्रोऽपि करोतु निष्कपटतस्तस्यैव दास्यं विभोः ॥
वायोर्नंदन एष आशुगभृतं पश्यन् जगन्मंडले
स्वेकं श्रीरघुनायकं सुचरितस्तत्तस्य दासोऽभवत् ॥ २०३ ॥
दासश्चेत्परमेश्वरस्य भविता तर्ह्येव धीमानसौ
दासो यो हि स एव धीवर इति स्पष्टं जगुः शाब्दिकाः ॥
पश्याम्यप्यमृतस्थितिं पुनरसावित्रेह धत्तेतरा-
मेवं स्वात्मनि चिंतयन् पवनजः श्रीरामदासोऽभवत् ॥ २०४ ॥
न स्वस्मिन्विपरीतभाव उदयेद्योऽनर्थकारी कदा-
प्येवं श्रीरघुनंदनं परमया भक्त्या भजेयं सदा ॥
इत्येवं सुकृती कृती दृढमतिः सर्वात्मना यः सदा
दासः सन् रघुनंदनस्य हनुमान् वन्योऽपि धन्योऽभवत् ॥ २०५॥

अथ सख्यं ॥ क्षमा दया सत्यमुदारभावो संगो विरागः समता प्रबोधः ॥
एते गुणा यस्य हरेः सखाऽसौ शीले समाने हि वदंति सख्यम् ॥
॥ २०६ ॥

मैत्री चेद्विहिता समं भगवता स्वात्मप्रियावाप्तये
स्यादेवेत्यनुभूतमस्ति सकलं पूर्वेऽवतारे विभोः ॥

वहेलन अवहेलनमनादरं ॥ २०२ ॥

अस्त्येषेति । आशुगो बाण. वायुश्च त बिभर्ति धारयति पोषयति च ॥ २०३ ॥

दासश्चेदिति । अमृतस्थितिं मोक्षस्थितिं जलाशये स्थितिं च धीवरा हि सर्वदा जलाशय एव तिष्ठति ॥ २०४ ॥

न स्वस्मिन्निति । विपरीतभावो यत्र भक्तौ कदाऽपि नोत्पद्येत तथाऽहं भजेय यो हि सदादासोऽहमिति ब्रवीति स कदापि स्वामिभावं नापद्यते कदाचिदुत्पन्नोऽपि सोऽनर्थकारी न भवति । अनर्थकारी स्वार्थहानिकरः उभयत्र समान दासरूपोऽर्थ· शब्दाभिधेयं च तादृशभक्तिस्तु दास्यमेव न यजनादि तथा हि सदादासो यस्तस्मिन् विपरीतभावे कदाचित् के उत्पन्नेऽपि अनर्थकृन्नभवति सदादास एतत्पदं वैपरीत्येन पठितमपि सदादासरूपमेवार्थं वक्ति कनकवत् यजनरूपायां तु भक्तौ वैपरीत्यं चेन्नजयइत्यर्थांतरमनर्थोपादक भवति । वय तु वन्याः ज्ञान शून्याः अतः सर्वतो मुख्यस्वार्थायामेव भक्तौ अभियोक्तव्यमिति दासएवाभवादीति तात्पर्यं॥ २०५ ॥

अथ सख्यमाह क्षमेति । क्षमादयो हि गुणा भगवति विलसति अत. कति-पयतादृशगुणवत्तामतरेण सख्यं कथ स्यात् ॥ २०६ ॥

अर्जुनो मुख्यत्वेन सख्य कृतवांस्तदुक्तमित्याह मैत्रीति । पूर्वेऽवतारे रामावतारे

शक्रांशः स इति स्म बुद्धिनिपुणो मध्यः पृथायाः सुतः
सख्यं मुख्यतयाऽकरोदिव हरेः सर्वासु तद्भक्तिषु ॥ २०७ ॥

अथात्मनिवेदनं ॥ श्रियस्ताः शतं या विरागादिनिष्ठा
अधिष्ठाय भाव्यं मयेतीहसे चेत् ॥
अहं श्रीश तेऽस्मीति नारायणाग्रे
सदा ब्रूहि कामं स्वमापूरयस्व ॥ २०८ ॥

धृता याऽल्पात्मत्वादहह विपुलाशा भगवता
गताशंकं योऽहं सपदि सफलां तां व्यरचयम् ॥
महाभूतस्यास्य त्रिभुवनगुरोः किं बलिरयं
निहन्यां तन्वाशामिति स सहसाऽत्मानमददात् ॥ २०९ ॥

नाचर स्वहितजातघातकं पातकं तु निरये निपातकम् ॥
शंभवे स्पृहय मानसानिशं शं भवेऽपि भवतो भवेद्भृशम् ॥ २१० ॥

आशाविरहितो यस्तु नाशस्तस्य न विद्यते ॥
यतो न संति यस्याशा अनाशः सोऽभिधीयते ॥ २११ ॥

आशाविरहितो यस्तु स मुक्त इति तर्क्यते ॥
आशा अपगता यस्य सोऽपाशः सद्भिरीर्यते ॥ २१२ ॥

तावच्छक्रो वालिरूपांशेनासीत् कृष्णावतारे पार्थरूपांशेन तत्रार्जुनो विचारितवान् आत्मप्रियावाप्तिरपेक्ष्यते चेद्भगवता मैत्री कार्या यथा सुग्रीवेण मैत्री कृताऽभूत्तेन तस्य आत्मप्रियावाप्तिरभूत् स्वस्त्रीलाभोऽभूत् । तदपहारकवालिघातेन इद सर्वं मयापूर्वेऽवतारे अनुभूतमतः सैव कर्तव्येति निश्चित्य तामेव कृतवान् ॥ २०७ ॥

आत्मनिवेदनमाह । श्रिय इति । वैराग्यज्ञानादिनिष्ठाः याः सर्वाः शोभास्ताः अधिष्ठाय मया भाव्यमितीच्छचिद्भगवते आत्मनिवेदनं कुरु तत्प्रकारमाह । अहमित्यादि एवमात्मनिवेदने कृते तत्र तव कामः सिद्ध एव अह श्रीश तेऽस्मि इति वचने श्रीणां शत तत्र अहमस्मीत्यर्थांतरमुपलभ्यत एवेति ॥ २०८ ॥

यद्बलिनाऽऽत्मार्पणं कृतं भगवते तद्युक्तमित्याह । धृतेवेति । भगवता अल्पात्मत्वाद्वामनत्वाद्विपुलाशा महती आशा पृथ्व्या आशा च धृता । यो हि अल्पो भवति स बह्वाशां करोतीति युक्त तामह सफलितवान् । अधुना महाभूतेन तेन तदनुरूपा तन्वाशा अल्पाशा देहस्य मम आशा च कृता तामह किं विहन्यामिति आत्मार्पण कृतवान् ॥ २०९ ॥

सर्वथा हेयान्याह । नेति । भवेऽपि श सुखं भवेत् ॥ २१० ॥

आशेति । न संति आशा यस्य सोऽनाशः नास्ति नाशो यस्य सोऽपि च स एवेति ॥ २११ ॥

याचनायां प्रवृत्तस्य का का नाम न दुर्दशा ॥
चेतश्चेत्क्रियते यस्यां यातनैवोपतिष्ठते ॥ २१३ ॥
आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ॥
यदाशासहितस्तांतो निराशः शांत उच्यते ॥ २१४ ॥
स्त्री सतीयं ममास्त्रीति प्रतिभाति विनिश्चितम् ॥
भवंति मूर्छिता शूरा अपि यद्गवलक्षिताः ॥ २१५ ॥
यदधरतुलाप्रसंगात्सद्यः प्रज्ञां हरत्यहो तुंडी ॥
तस्याः साक्षात्संगः किं किं न हरेदिदं न जानीमः ॥ २१६ ॥
यत्रेहैत्र जघन्यकर्मवशतोऽधःपातमेति स्वयं
सद्यः संगभृतां तनोति महतां पुंसां च्युतिं तेजसाम् ॥
इत्थं नित्यममंगलं समुदितानंगं कुरंगीदृशा-
मंगं तत्र तु संगमः सुमनसां मा भूत्प्रसंगादपि ॥ २१७ ॥
मुखेन रम्या याः कांता नित्यं रेफांतराश्च याः ॥
नरका इति ता मन्ये तासु सज्जेत कः पुमान् ॥ २१८ ॥

आशेति । अपगता आशा यस्य सः अपाशः न संति पाशा यस्य सोऽप्यपाशः यश्च पाशरहितः स मुक्त एव ॥ २१२ ॥

याचनायामिति । याचना कार्येति मनस्यानीतं चेद्यातनैव उपतिष्ठते याचना-शब्दे चे चकारस्थाने तकारः कृतश्चेद्यातनैवेति ॥ २१३ ॥

आशेति । तांतो ग्लानिमापन्नः तमुग्लानी आशासहित इति शब्दस्तकारांतः निराश इति शब्दस्तु शांतः ॥ २१४ ॥

'न तथाऽस्यभवेत्क्लेशो बंधश्चान्यप्रसंगतः' 'योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्सं-गिसंगतः' इति भागवतोक्तेः स्त्रीणां हेयत्वमाह । स्त्रीति । अस्त्रमस्ति यस्य सः अस्त्री यस्या गावौ नेत्रे ताभ्यां लक्षिता विलोकिता यस्य गावः बाणास्तैर्लक्षीकृताः 'गोरताद्धितलुकाति' गोशब्दात्ष्टच् ॥ २१५ ॥

यदधरेति । स्पष्टं । 'सद्यः प्रज्ञाहरी तुंडी सद्यः प्रज्ञाकरी वचेति' ॥ २१६ ॥

स्त्रीणामंग परममंगलमित्याह । यत्रेति जघन्यकर्म नीचं कर्म मैथुनं च अधः-पातो नरकावाप्तिः रतिप्रयोगार्थं अधःपतनं च संगः सहवासः समागतश्च । तेजः माहात्म्य रेतश्च । इह केनचिन्निंद्य कर्म कृतं चेत्तस्याधःपातरूपं फलं प्रेत्य भवति अस्य तु अत्रैव महद्भिरसज्जनसहवासः कृतश्चेत् कियता कालेन सत्तेजश्च्युतये भवति इदंतु सद्यएवेति सत्तेजश्च्युदेव भवति ॥ २१७ ॥

स्त्रियः केवल नरकरूपा इत्याह । या मुखेन रम्या रमणीया यद्वा मुखे नकारेण रम्याः स्वापेक्षितसुखविषयेऽपि या नकारमेव प्रयुंजते । रेफ कुत्सित अतरं मनो

हा हंत संहारमुरोजमंडलं स्त्रियाः क्रमं लोचनयोश्च रौरवम् ॥
पश्यन्त्रतास्यां रमतेतरां जनो मनोभवो हंत दुरंतविक्रमः ॥ २१९ ॥

एकांतेंकगता स्वविभ्रमभरं संदर्शयंती मुहुः
सीत्कारं नखलेखने विदधती व्यक्तानुरक्ता सती ॥
आनंदं जनयेत् क्षणं मधुरतावेशेन पामेव रे
रामेयं पुनरंततः किमपि यत्कुर्वीत तच्चिंतय ॥ २२० ॥

नूनमुन्नतपयोधरो भवेत्कारणं घनरसस्य भूयसः ॥
तेन पूर्णतमताजलाशये तत्र विप्लुततया निमज्जनम् ॥ २२१॥

यासा बहिः साध्वीभावं दर्शयत्योऽपि अंतः केनापि पुरुषविशेषेण सगता इति भावः । तादृशः कांता नरकाएव शब्दतोऽपि या मुखे आदौ नकारेण रम्याः रेफः स्वर्ण अंतरे मध्ये यासां याः कांताः ककारांताः एवं च नरक इति सिध्यति ॥ २१८ ॥

हाहंतेति । सहारं सम्यग्हारयुक्तं संहारनामा नरकविशेषः । रुरोः कृष्णसारस्याय रौरवः एतन्नामा नरकविशेषश्च 'महारौरवरौरवाः' 'संहारः कालसूत्रंचेत्यमरः' । चकारात्कालसूत्र कंठ ॥ २१९ ॥

कांतासगजन्य सुखं क्षणिक सदंते अतीव क्लेशदमित्याह । एकांत इति । इयं रामा एकांते अंकगता समीपगता उत्सगगता वा स्वस्य विभ्रमः विलासः सस्मितनयनचमत्कारादिः तमादौ दर्शयति । ततोऽकुरितकामेन कांतेन स्तनपीडनचुंबनादिबाह्यसुरते आरब्धे सीत्कार तनोति ततो बाह्यरतेनानुराग गता सती मधुवत् स्वादु मादक च यद्रत तत्र यआवेशस्तेन कांत रमयती सती क्षणमानद जनयति न तु चिर परमते परमसतापकारिणी भवेदिति चिंतय । कथ यथा पामा साऽप्यंकगता प्रायेणास्ते तत्कंडूयन लज्जावशाज्जनसमक्षं न भवति स्वयमेकांते यदा एकएवावतिष्ठते तदा सा स्वविभ्रमं कडूवतिशय दर्शयति ततो नखैर्लेखने खर्जने आरब्धे सीत्कारो भवति ततः व्यक्त रक्तं यस्या सा किंचिद्रक्तोद्गमे जाते मधुरता पुनः पुनः खर्जनविषयिका रुचिस्तया यआवेशः उत्साहस्तेन क्षणं सुख स्यात्परमनंतर भगभगायितः सतापो भवति तथा ॥ २२० ॥

स्त्रीणां प्रसगेन निमज्जतीति युक्तमित्याह । उन्नत स्तनमडलं सान्द्रशृंगाररसस्य कारण भवति ततो जडानां मूढाना आशये तेन पूर्णतमता तत्र विप्लुतता व्यसनिता तया निमग्नो भवति यथा उन्नतमेघोदयो बहुजलस्य कारण तेन जलाशयानां पूर्णता तत्र विगत प्लुत प्लवनं जलतरणपाटव यस्मात् तत्तथा निमज्जनं युक्तमेव प्लुङ् गतावित्यस्य धातोः उडुप तु प्लवः कोल इत्यादौ जलतरणरूपार्थ दर्शनात् भावे क्त । विप्लुतो व्यसनाविह्वल इति हेमचंद्रः ॥ २२१ ॥

यो रामभजने सक्तः स रामां दूरतस्त्यजेत् ॥
रामाभक्तिर्यतो वक्ति भक्त्यभावं रघूत्तमे ॥ २२२ ॥
उद्वाहः प्रथमार्तवोत्सवविधिर्गर्भाहितिः पुंसवः
सीमंतोन्नयनं प्रसूतिरसकृज्जातक्रियाश्चाखिलाः ॥
आकल्पा मणिमौक्तिकादिखचिता वासांसि सूक्ष्मोत्तमा-
न्येवं वै पुरुषार्थहानिकरणे सृष्टाः स्त्रियो वेधसा ॥ २२३ ॥
लोके प्रथमताभाजः कांता रसहितांतराः ॥
तारका इति ता मन्ये दुस्तरे भवसागरे ॥ २२४ ॥
परमैव या स्वभावादपकारं प्रापिता यदपि ॥
सा किं स्वावस्थित्या दैन्यापादनकरी भवेत्पुंसः ॥ २२५ ॥
पुत्रदारादिसंबंधोऽमृतश्चुदिव भासते ॥
तत्प्रसंगः पुनः पुंसां सेहुंडइव तापदः ॥ २२६ ॥
मोदिष्यसे मनश्चेत्स्यात्सदामोदरसद्रवम् ॥
रोदिष्यसि त्वं हृदयदारकार्तस्वरो ध्रुवम् ॥ २२७ ॥

यइति । रामाभक्तिरित्युक्ते रामे अभक्तिः प्रतीयते ॥ २२२ ॥

उद्वाह इति । आकल्पा भूषाः पुरुषार्थो जन्ममरणातीतभवन पुरुषद्रव्यं च ॥ २२३ ॥

लोकइति । प्रथमता श्रेष्ठ्य या लोकेन साध्वीयमित्युच्यते रसो हित च भर्तृ विषयके अंतरे यासां तादृश्यः मदालसाचूडालाप्रभृतयः ससारसागरे तारका भवति याभिः स्वकांता ब्रह्मभावमापिताः तारकस्योत्सर्गत· तया पुधर्मतया पुस्त्वनिर्देश. शब्दतोऽपि याः प्रथममादौ तां ताकारं भजति रेण रेफेण सहितमंतर यासां याः कांताश्च ककारांता· एवं चादौ ता मध्ये र. अंते कः इति तारकपदं निष्पद्यते ॥ २२४ ॥

परमैवेति । या स्वभावतः परमा सा अपकारं प्रापिताऽपि भर्तुर्दैन्यापादनकृन्न भवति उत्तमत्वात् परमा हि अपकारं पकाराभाव प्रापिताऽपि रमैव भवति या रमा सा किं दैन्यापादनकरी ॥ २२५ ॥

पुत्रेति । अमृत सुधां श्चोतति तत् तत्रातीव आसक्तिश्चेत्तापाय यथा सेहुंडो वृक्षविशेषः शेरइति भाषया तत्संबंधः अमृतं क्षीर स्रवति तत्रात्यतं प्रसंगश्चेत्तापाय ॥ २२६ ॥

मोदिष्यस इति । दामोदरस्य य· सद्रव. उत्तमशब्दः वेदरूपः रामकृष्णादिनाम रूपो या तेन सहित यन्मनस्तत्सदामोदरसद्रव । हृदये दाराः कार्तस्वर च यस्य सः हृदयदारका. आर्तस्वरा यस्येति च ॥ २२७ ॥

स्यात्पुंसां तु यथा यथाऽधिकतरो योषित्कुमारादिषू-
ल्लेखस्तत्र तथा तथा नवनवा प्रादुर्भवेन्माधुरी
तत्पश्चादनुरक्तता तु यदहो संतापयुग्जीवनम् ॥
प्रेष्ठं तत्र निदर्शनार्थमवमां पामां समालोकये ॥ २२८ ॥
पुरुषझषः संसाराकूपारप्रसृतकामिनीजाले ॥
पतितोऽपि बलान्निरियात् बालिशवेधः परं विनाशाय॥२२९॥
वित्तं चित्तभ्रमकरं जिज्ञासो मा स्म संग्रहीः ॥
वित्तस्य तस्य तु त्यागे नूनं विदुपलभ्यते ॥ २३० ॥
कोऽयं हंत महामोहग्रहग्रस्तोऽखिलो जनः ॥
अर्थस्यार्थे कदर्थः सन् परमार्थं त्यजत्यहो ॥ २३१ ॥
मधुपोऽपि कुजन्मिसंगतोऽपि प्रविजह्याद्यदसौ सुवर्णगंधम् ॥
अमुना किमु ना यदात्तगंधाः शतधाऽमी सुमनोगणाः क्रियेरन् ॥२३२॥
अविवादि धनं यत्तु नैव स्यात्तद्विबाधनम् ॥
यन्निकारेण मिलितं तद्धनं निधनं भवेत् ॥ २३३ ॥

स्यात्पुंसामिति । योषिदादिषु यथा यथा अधिकमधिकमुल्लेखः परिचयस्तथा तथा तत्र माधुरी रुचिरुत्पद्यते ततोऽनंतरमनुरक्तता भवति सा च कीदृशी यत्र संतापयुक्तमपि जीवनं प्रेष्ठं भवति यदीयभरणेन संतापेऽपि माभूदितः परमतिनिर्वेदो न भवति यथा पामायामुल्लेखः उल्लेखनं च तत. माधुरी सुखास्वादः ततोऽनुरक्तता अनुगतरुधिरता तत्र संतापयुक्तमपि उष्णमपि जीवनं जलं प्रेष्ठं भवति ॥ २२८ ॥

पुरुष इति । अकूपार. समुद्रः जाल आनायः जालके पतितमत्स्यानां मध्ये कश्चिद्बलेन बहिर्निरेति । बालिशः अपत्यं बलिशस्याय बालिशः । डलयोरैक्य । कदाचित्प्रियामपि स्त्रिय त्यक्त्वा कश्चित् गच्छेत् परं बालिश त्यक्तुं न शक्नुयात् यथा मत्स्यो जालात् बलेन निरियात् पर बडिशेन विद्धो म्रियेतैवेति ॥ २२९ ॥

द्रव्यं हेयमित्याह । वित्तमिति । हे जिज्ञासो वित्त मा संग्रही. तत्संग्रह मा कुरु यद्वित्तस्य तस्य त्यागे दाने वित् ज्ञानमुत्पद्यते ' धन तु धर्मैकफलमिति ' भागवता द्वित्तशब्दसंबंधिनस्तकारस्य त्याग वित् इत्यवशिष्टं शेत ॥ २३० ॥

कोयमिति स्पष्ट ॥ २३१ ॥

मधुप इति । मधुपः मद्यपः भृगश्च । कुजन्मिनः नीचाः वृक्षाश्च । सुवर्णगंध स्वर्णलेश स्वर्णचंपकगंध च । आत्तगंधाः पराभूताः गृहीतगंधाश्च । सुमनोगणा. साधवः पुष्पाणि च ॥ २३२ ॥

धनमपि न्यायोपार्जितमुत्तममित्याह । अविवादीति । अस्ति विवादो यत्र तद्विवादि तद्धनं विबाधन न भवति यत्तु निकारेण शाठ्येन मिलितं तन्निधन मरणहेतुः

रे नानारामगानां सुरुचमधुनि सौम्य पाद्मकोशेषु ॥
लंपटतया द्विरेफो भ्रमरश्चादिह बत नरोऽपि सन् मा भूः ॥ २३४ ॥
स्रष्टा सर्वस्वहान्यै स्वत इव जगतो निर्ममौ वस्तुनी द्वे
शस्त्रीत्येकं तथान्यन्निधनमिति ततः शंकितः को नु चेते ॥
स्वीकुर्वीतेति वर्णं प्रथममथ तयोः कोविदो गोपनार्थं
विच्छिद्यापातरम्यैर्मधुरिमलिवहै रंजयामास भूयः ॥ २३५ ॥ युग्मम् ॥
तत्राशेषा विदग्धा अपि बत विविधापातमाधुर्यमुग्धाः
स्निग्धाः संतो रमंते कलयति कुशलः कोऽपि नैतत्स्वभावम् ॥
विच्छिन्नं वर्णयुग्मं तदिह शनिरभूद्दृष्टिमार्गं गतोऽसौ
कीदृक्षोऽस्तीति पूर्णं विमृश मम सखेऽद्यापि बुध्यस्व तूर्णम् ॥ २३६ ॥
सृष्ट्वा पक्षिमृगादिकानि विविधानीशः पुराण्यात्मना-
तुष्टस्तैरुचितांतरोऽथ पुरुषः सृष्टोऽभवत्तुष्टये ॥

शब्दतश्च अविवा इत्यानुपूर्वीआदिर्यस्य तदविवाधन । बवयोरभेदादविबाधन निकारेण यत्संगत तद्धन निधन ॥ २३३ ॥

उक्तस्त्रीधनयोरासक्त्या त्वं निंद्यो माभूरित्याह । रेति । अनेकस्त्रीमुखसंबंधि-मधुनि लक्ष्म्या कोशेषु च लंपटो भूत्वा भ्रमरइव द्विरेफः द्वाभ्यां कारणाभ्यां रेफः कुत्सितो मा भूः नरः सन् नाना ये आरामास्तत्संबंधि मधुनि पुष्परसे पद्मानामिमे पाद्माः ते च ते कोशाः कोरकाणि तेषु लंपटः सन् भ्रमरो द्विरेफो भवतीति युक्तं यतो भ्रमतीति भ्रमरः अज्ञानी तिर्यक्त्वात् रेफद्वयविशिष्टश्च त्वं तु नरो ज्ञानवान् स्वर्णरहितश्च ॥ २३४ ॥

स्रष्टेति । विश्वकर्तेदं जगत् स्वत इव संसरणाय कल्पतामिति वस्तुद्वयं निर्मितवान् । एका शस्त्री अन्यत् निधनं शस्यते हिंस्यते ऽनया शस्त्री तरवारिः निहन्यते अनेन निधनं एतयोरुभयोराकलनया स्वत एव नाशो भविष्यतीति अथ शंकितः एते दारुणे को नाम ज्ञातांगीकुर्यादिति ततः स तत्प्रज्ञानभंगाय आदिमवर्णं अपहृतवान् ततः अवशिष्टं स्त्रीधनमिति तत्रापि आपातमाधुर्यरूपेण रागेण रंजितवान् येन सर्वथा तत्स्वभावो माविर्भूदिति तदिमे सर्वे चतुरा अपि तन्माधुर्येण मोहं गताः सक्ताः भवंति परं कोऽपि निपुण एतयोः वास्तवघातुकं पूर्वस्वभावं न वेत्ति स चावशिष्टरूपेण कदापि नज्ञातुं शक्येत माधुर्यरंजितत्वात् अतः तज्जिज्ञासा चेत् तयोर्यौ वर्णौ अपहृत्य निहतौ तत्र रंजना नास्तीति तत्र एतयोर्वास्तवस्वभावज्ञानं स्यात् अतस्तदवलोकय स च शनिः स च दृष्टौ संगतः सर्वसहान्यै भवतीति सर्वजनीनं तद्वदेते अपीति ज्ञात्वा तत्र प्रसंगं माकार्षीरिति तात्पर्यं ॥ २३५ ॥ ३६ ॥

सृष्ट्वेति । परमेश्वरो हि नानाविधान् प्राणिनः सृष्ट्वाऽपि नातुष्यत् ततः उचित

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छाया येषां निषेव्य महौजसा
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. नोवेंबर १८८२. अंक ११.

हें मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छापिलें

किंमत ॥ आणे.

वर्गणीदारांस सूचना.

काव्येतिहास-संग्रहाचा आज कोणता अंक आपणांकडे येत आहे हें सांगणें नको. तथापि बऱ्याच गृहस्थांकडून वर्गणी येणें राहिली आहे, असें त्यांचे हिशेबावरून समजतें. सप्रबरामध्यें अशा गृहस्थांकडे बिलेंही गेलीं आहेतच. तेव्हां त्याप्रमाणें आपआपल्या बाकीचा निकाल करून टाकण्याची मेहेरबानी त्यांनीं करावी, म्हणजे उभयतांसही हितकारक आहे. सुज्ञांस विशेष लिहिणें नको. हे विनंती.

का० सं० व्यवस्थापक.

पत्रें यादी वगैरे पृष्ठ १४१ टीप ६५ यांत " इंद्रसेन " याजबद्दल शंका होती ती आमचे स्नेही रा० रा० विष्णु रामचंद्र नातु यांणीं आम्हास पत्र पाठवून दूर केली. " हा अंडरसन साहेब शिंद्यांकडे इंग्रजांचा वकील होता तो होय. " अंडरसन याचा " इंद्रसेन " हा अपभ्रंश आमचे ध्यानांत एकदम आला नाहीं. नातूंनीं पत्र पाठवून कळविलें ह्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहों.

का० सं० व्यवस्थापक.

पोंच.

सन १८७८ ते १८८२ पैकीं

रा० रा० दा० गो० लळीत कारकून ... ... २।२।६
" " ग० व्य० जोशी ... ५।८
रा० रा० वा० शि० गोरे ८
" " वि० गो० चिपळूणकर. ७।६

सन १८८३ पैकीं

श्री० रा० रा० बाळासाहेब चंद्रचूड ४
रा० सा० रा० गो० भांडारकर ... ३।६
" " न० पु० टिळक ... ... २।६
" " ज० स० गाडगीळ ... २।६
रा० रा० गो० जैक० गडीकर... . ३।६
" " मो० ब० देशपांड्ये ... ३।६
" " दा० गो० लळीत कारकून ३।६
" " रा० ये० मराठे ... .. ३।६
" " से० बुलाक लायब्ररी ठाणें. ३।६
" " से० नै० ला० मलकापूर ३।६
" " ख० भि० बेलसरे ... ... ३।६
रा० रा० बा० म० वारकर .. ... ३।६
" " मा० स० पागेदार . . ३।६
" " वि० ना० केळकर ... ३।६
" " का० पा० परब . ... ३।६
" " तु० स० महाम्ब . ३।६
" " बा० के० भातखणकर ३।६
" " ल० र० मोडक . . ३।६
" " नि० स० पटवर्धन... . . २।६
" " ना० न० फडणीस .. ३
" " वि० रा० पुराणीक ... ३।६
" " से० एशियाटिक सोसायटी ५।८

जा हि रा त.

काव्येतिहास संग्रहाच्या मागील अंकाकरितां पुष्कळ मागणीं येतात. परंतु [illegible]शिलक नसल्यामुळें पुस्तकें देतां येत नाहींत. याजकरितां **संग्रहाची** दुसरी [illegible] काढण्याचा आमचा विचार आहे. तेव्हां प्रथम पासून तों सन १८८२ [illegible] अखेरी पर्यंतचे सर्व अंक ज्यांस पाहिजे असतील त्यांणीं आम्हास आपलें नांव आपल्या पत्यासह कळवावें. दर वर्षाची किंमत रूपये ३ प्रमाणें पाच वर्षांची एकदर किंमत रूपये १५ पडेल. तीनशें वर्गणीदाराच्या सह्या आल्या बरोबर ही दुसरी आवृत्ति छापण्यास आरंभ करूं. आवृत्ति छापून तयार झाल्यावर टपाल खर्च काय पडेल तो संग्रहाचे मळपृष्ठावर कळविला जाईल. कळावें. तारीख १२ सप्तंबर सन १८८३.

का० सं० व्य०.

विषयक्रम.

बखरी.

धाकटे रामराजे यांचे चरित्र ९-२४

मराठी कविता.

अनेक कवि—आनंदतनयकृत कंदुकाख्यान, आनंदतनयकृत बालचरित्र, वामनपंडितकृत जयद्रथवध, वामनपंडितकृत संकलित रामायण, आनंदतनयकृत पूतनावध २०७-२२२

संस्कृत काव्यें.

पंतविठ्ठलकृतं-सुश्लोकलाघवम् ५३-६८

१ येशवंतराव महादेव खासनिवीस पोतनीसँ[38].

१ भगवंतराव रामचंद्र बावडेकर यांस अमात्यपद दिल्हें.

११

शके १६७२ प्रमोदनाम संवत्सरे सन इहिदे खमसेन मया व अलफ.—

१ रघुनाथ घनःशाम यांस मंत्रीपद.

१ सुमंत महीपतराव अनंत.

१ तुळाजी आंगरे सरखेलपद.

१ भवानी शंकर राजाज्ञापद.

१ रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा.

१ मानाजी आंगरे वजारतमाब पद.

१ नागोराव मेघःशाम तोफखाना.

१ नारोपंत बक्षी.

१ बापूजी खंडेराव, जिवाजी खंडेराव चिटणीस यांचे बंधु, यांस सरदारी दिल्ही.

१ जगजीवन परशराम कैदेंतून सोडून त्यांस फिरोन प्रतिनिधी पद दिल्हें.

किरकोळ सरदार व सरंजामी यांचे किताब व सरंजाम करार केले.

१ हरजी यादव पागेची सरदारी.

१ राजजी नळवडे हत्तीमहाल.

१ मानाजी देवकाते.

१ गोपाळराव पांढरे फत्तेजंगबहादर.

वरकड सरलष्करचे सरंजामी यांचे किताब सरंजाम करार केले.

१ संताजी आटोळे समशेरबहादर.

१ मानकरी शिर्के व मोहिते व महाडीक व शिंदे व जाधव, भोंसले, निंबाळकर व खानवेलकर व पालकर वगैरे यांस वस्त्रें देऊन सरजाम करार करून दिल्हे.

१ सुभानजी महार्णव फत्तेजंग बहादर.

१ निंबाजी वागमोडे सेनाबारसहस्त्री.

१ हैबतराव कांकडे.

१ मानसिंगराव कडू रुस्तुमराव समशेरबहादर.

१ उदाजी पवार विश्वासराव.

याप्रमाणें सांगोले मुक्कामीं सर्व राज्यकारभाराचा बंदोबस्त व पदें व मुलुक, महाल सदाशिव चिमणाजी यांणीं रामचंद्र बाबा शेणवी व गोविंदराव चिटणवीस यांचे विद्यमानें महाराज यांचे विचारें केलाँ[39]. यावरून बाळाजीपंत नाना यांचे मनांत कांहीं विषम वाटलें जे, आम्हीं सातारा मुक्कामीं जावें, तेथें त्यांनीं येऊन आमचे विचारें [हें सर्व] व्हावें, तें न करितां परभारें सारीं कामें विल्हे

३८. 'पोतनीस' हा शब्द इ० प्रतींत नाहीं

३९. मागें टीप ३१ पहा.

लाविलीं. याजमुळें बाळाजीपंत नाना व सदोबा भाऊ व महादोबा पुरंदरे यांचे ठायीं विकल्प वाढला. हें करणें कारस्थान विकल्प वाढवण्याचें रामचंद्र बाबा यांचें [होय.] नाना यांचे चित्तांत विकल्प आला असें समजोन सदाशिव भाऊ व रामचंद्र बाबा महाराजांचा निरोप घेऊन पुण्यास गेले. आईसाहेब याचे मानस सर्व कारभार करणें तो आपण करावा. तें न होतां परभारें महाराज व कारभारी मिळोन स्वारींतच कामें विल्हेस लाविलीं. याजमुळें किल्ले सातारियावरि जाऊन, तेथील हवालदार व सुभेदार व कारखानीस व लोक याचा भेद करून, त्यांस सर्वांस अनुकूळ करून घेऊन शफता घेतल्या. आणि बक्षिसें देऊन आपले ऐसे करून घेतले. दोन्ही राण्या समागमें घेऊन किल्यावर जाऊन राहिलीं. तों सांगोल्याहून महाराज व सर्व हुजुरातचे लोक फौजसुद्धां श्रीमहादेव सिंगणापूर करून कार्तिक अखेर सातारा मुक्कामीं आले. ते खालीं वाड्यात राहिले. पंतप्रधान यांचे चित्तांत महाराजाचा कारभार त्यांचे खासगीचे कारभारी हाताखालीं घेऊन, माहीत होऊन, त्यांचा त्यांनीं पाहिजे तसा करावा. आईसाहेब यांचा विचार एक प्रकारचा पडला. त्यास महाराजांनीं मातोश्रीस दाबून सर्व बंदोबस्त करावा ऐसें मानस. परंतु त्यांचें तेज न पडे. तेव्हां रामचंद्रपंत बाबा यांणीं सदाशिवपंत भाऊ यांस समजाविलें जे, आईसाहेब व राजे यांचे वाकडेपणांत आपण न पडतां होईल तें पहावें. गोविंदराव व महादोबा पुरंदरे यांचे जुग फुटल्यावाचून नाना यांची मर्जी ठिकाणीं येत नाहीं. ते विकल्प पाडोन महादोबा कारभारी नसावे, राजद्वारचा कारभार आपल्या इतल्यां[20] शिवाय होऊ नये, येविशीं कारस्थान करून महादोबा पुरंदरे यास घरीं बसवून रामचंद्र बाबा कारभार करू लागले. सातारियाचे हवालदार व सुभेदार कारकून[21] सह गोविंदराव चिटणवीस यांचे लक्षांत होते त्यांस पालख्या व सरंजाम करार करून पक्केपणें आपले ऐसे आईसाहेबीं केले. जवळ कारभारी पुराणीक होते ते बहुत प्रियकर, त्यांणीं मसलत दिल्ही. गोपाळराव यादव व बाजीराव यादव मसलतींत घेऊन मनसुबा केला. गोविंदराव चिटणवीस व येशवंतराव खासनिवीस व देवराव लपेटे हे कारभारी महाराजांपासून सर्व राज्यकारभार चालवू लागले. प्रधानपंत त्यास अनुकूळ झाले. आईसाहेब यांचा विचार एकीकडे राहिला. त्यास महाराज कोणत्याही युक्तीनें किल्यावर आणून आपणाजवळच दाबून ठेवावे, आणि जुने कारभारी गाळून पुढें राज्यकारभार आपण करावा ऐसें सिद्ध केलें. पंतप्रधान यांणीं गुजराथ निमे आपणाकडे तालुका करून घेतला, व सुरत अठ्ठाविशी अमदाबाद त्याचा अंमल बसव-

२०. इतल्या=सल्ला, अनुमत. | २१. 'कारखानिस' इं० प्र०.

वण्यास शिंदे, होळकर यांच्या फौजा देऊन रघुनाथ बाजीराव रवाना केले. ते अमल बसवून परत आले. महाराज किल्याखालींच होते. त्याणीं आईसाहेबांचें मनोधारण करावें, आणि किल्याखालीं आणावी, म्हणोन बोलण्याकरितां मध्यस्त घातले. तेव्हां किल्लेकरी व पुराणीक कारभारी कोणताही विचार चालूं न देत. त्याजवरून आपणच जाऊन समजूत करून आणावी ऐसें मनात आणिलें. आणि शागिर्दपेशा लोक व बापूजी खंडेराव चिटणवीस यांचे लोक सुद्धां बराबर घेऊन मार्गशीर्ष शुद्ध ५ [रोजीं] किल्यावर गेले. शके १६७२ प्रमोदनाम संवत्सरे सन इहिदे खमसेन मया व अलफ. आईसाहेब याणीं महाराज यांस निराळे काढून बहुत प्रकारें कुबुद्धि भेद केला जे, "तुम्ही आम्हापाशीं किल्यावरतें च रहावें. कारभारी गोंळून[४२] प्रधानपंत सहवर्तमान दाबून राखावे. आपले लक्षा-[४३]चे प्रतिनिधी वगैरे फौज सुद्धां बोलवावे." ऐसे उपदेश केले. तें यास मानलें नाहीं. तेव्हां निरोप घेऊन खालीं येतां किल्लेकरी वगैरे यांचा बेरोंख[४४] विचार पाहून बापूजी खंडेराव सावध होऊन पालखी भोंवते लोक सुद्धां राहिले आणि दरवाज्यास किल्लेकरी वगैरे जमा झाले असता दाबून महाराजांसहवर्तमान खालीं आले. नंतर आणखी आईसाहेब यांणीं महाराजांकडे[४५] बोलणार पाठविले[४६]. जे षष्ठीचे पारण्यास किल्यावर यावें. तेव्हां बापूजी खंडेराव वगैरे याणीं "किल्यावर जाणें, मातुश्रींचा कारभार ठीक दिसत नाहीं, दुर्बुद्धि धरिली आहे, जावयाचें नाहीं" असें सांगितलें असतां होणारानुरूप बुद्धि झाली. कोणी लोक व बापूजी खंडेराव बराबर न घेतां व कोणासही कळू न देतां अकस्मात मातुश्रीस निखालसता दाखवावी म्हणोन किल्यावर गेले. हें कळतांच सर्व जमा जाले. तों किल्यावर जाऊन पावले. भोजन करून बापूजी खंडेराव दरवाज्या खालीं गेले तों मनाई केली. महाराजांची स्वारी परत दरवाज्याजवळ आली असें [त्यांस] सांगितलें. आईसाहेबीं महाराजांस या उपरि खालीं जाऊ नये, येथेंच रहावें, असा बहुत आग्रह केला असतां, स्वारी तयारी करून महाराज दरवाज्याजवळ येऊन पावले. त्या समयीं हवालदार व सुभेदार वगैरे गडकरी सर्व जमा होऊन स्वारीस आडवे जाले जे, आई साहेब यांची परवानगी खालीं स्वारी जाण्याची नाहीं. ऐसें बोलले. तेव्हा महराज जवळ पाहतात तों कोणीं लोक

---

४२. 'गांठून' असेंही होईल,

४३. आपल्या लक्षाचे=आपल्याकडे लक्ष ठेवणारे आपल्या तर्फेचे.

४४. बेरोंख=बदललेला, फितुरीचा

४५ 'महाराजाकडील' चि० प्र०.

४६. "पाठविले गोकुलअष्टमीचे" असा चिटणीस प्रतीचा पाठ आहे पण मूळचे '०जे षष्ठीचे' खोडून त्याजवर शोध घातला आहे. हे खंडोबाचे दिवस.

नाहींत, शागिर्दपेशा मात्र आहे. तेव्हां महाराजांस विषाद येऊन तसाच घोडा चालविला. तों दरवाजी कारखानीस वगैरे लोकांनीं दाटी करून घोड्यानजीक आले. आणि दरवाजे महामूर[४७] करून दरवाजे, दिंड्या लाविल्या. स्वारी परत वाड्यांतच जावी, ऐसें बोलले. महाराजास हिंमत अथवा धैर्य व मनसबा, चातुर्य किंवा माहितगारी विशेष नाहीं, याजमुळें बुद्धींत खंबीरता कमी पडले. महाराज निरुपाय पाहून परत माघारे वाड्यांत गेले. धनिणीही बरोबर होत्या. तसेच राहिले. वाड्यांतही बंदोबस्त चौकी पहारे ठेवून दरवाज्यास बंदोबस्त आईसाहेबीं केला. जवळ इतबारी लोक होते ते खालीं घालविले. दरवाज्याखालीं लोक व बापूजी खंडेराव होते त्यांस खालीं उतरोन जावें, नाहीं तरि धोंडी लोटूं व गोळ्या घालूं, असें सांगितलें. तेव्हां ते खालीं उतरले.

त्यानंतर आईसाहेबीं मनसबा केला जे, पंतप्रधान व गोविंदराव चिटणवीस हे आपले लक्षांत येत नाहींत. पुण्यास वगैरे बोलणीं जालीं जें करणें तें आमचें विचारें करावें. असें असतां राजे यांजपासोनच सर्व कारभार करविला. याजकरितां आपले लक्षांतील सर्वांस एक करून यांचें पारपत्य करावें. राजे बायकां सुद्धां आपले स्वाधीन होणें ते जाले. नबाब व प्रतिनिधी वगैरे आपले लक्षाचे दाभाडे, गायकवाड हीं राजकारणें करावीं ऐसा उद्योग केला.

या समयीं शाहू महाराज असतांच महमदशाहा[४८] पादशाहा वारिले. अहमदशाहा[४९] पादशाई करूं लागले. निजाम उन्मुलुखही वारले[५०]. नासरजंग[५१] वारले. सलाबतजंग सुभा करूं लागले. त्यांनीं या संधींत शाहू महाराज वारले, ताराबाई यांणीं रामराजे बसविले ते नजरबंद करून आपणापाशीं ठेविले, त्याचें राजकारण आलें म्हणोन रामदासपंत[५२] व सलाबतजंग नबाब मातबर फौज मुस्सा बुस्सी फरासीन पलटणां सामान सुद्धां साठ हजार जमाव करून कुकडी[५३] नदी पर्यंत चालून आले. कोरेगाव व भीमानदी पर्यंत येऊन पुणें पहावें ऐसा विचार केला. आणि रामदासपंत यांणीं प्रधानपंत यांस नमस्कार सांगोन पाठ-

---

४७. महामूर=बंद.

४८. महमदशाहाची कारकीर्द, इसवी सन १७१९–१७४८

४९ अहमदशहा हा महमदशाहाचा मुलगा याणें सरहिंद येथें लढाई मारून अहमदशहा अबदाली याचा पराभव केला होता (१७४८) पुढे याची कारकीर्द इ० सन १७४८–१७५४ पर्यंत.

५०. निजाम् उल्मुल्काचा मृत्यु इ० स० १७४८.

५१ निजामास ६ पुत्र होते पैकीं हा दुसरा. यास कर्नूल, कडापा येथील पठाणानीं १७५० सालीं दगा करून मारिलें.

५२. रामदासपंत हा सलाबतजंगाचा दिवाण हा मेंचास प्रथम पासून अनुकूल असे याजकडे ताराबाईनें राजकारण लाविलें त्याबद्दल हकीगत 'पत्रें यादी वगैरे' या सदराखालीं प्रसिद्ध केलेल्या १६१ पत्रांत सांपडेल.

५३ कुकडी–जुन्नर तालुक्यात आहे

विला. तेव्हां पंतप्रधान [यांस] ही तयारी करोन नबाबाचे मसलतीस जाणें प्राप्त जालें. त्याची मातबर फौज असतां, त्याचा हिसाब न धरितां, चालून जाऊन त्यास घेरलें. आणि चहूंकडून रसदबंदी केली. वेढा घातला. लढाई देऊ लागले. त्या समयांत प्रधानपंत यांणीं त्रिंबक सूर्याजी प्रभू यास त्रिंबक किल्याचें राजकारण करण्यास पाठविलें. त्यांनी जाऊन, शिड्या लावून, कोळी लोक जमा करून मोठे जवांमर्दीनें त्रिंबक किल्ला घेतला. हें वर्तमान येतांच त्या रोखें नबाब चालले. प्रधानपंत [यांणीं] भोंवतीं फौज घालून, कहीं व रसद मारून, मोंगली फौज घाबरी केली. तेव्हां अखेरीचे बरसातीचे दिवस प्राप्त जाले. यावरून पुढे बाजतबरसात मसलत करण्यास येईल म्हणोन मागें सरत सरत [मोगल] छावणीस भागानगर प्रांतीं परत गेले. प्रधानपंत भालकी चिटकोदेंपर्यंत लढाई देत गेले आणि नबाब यांनीं तह केला.

या नंतर रघुनाथ बाजीराव यांजबरोबर शिंदे, होळकर सरदार हल्लीं गुजराथ प्रांतींचा अमल घेऊन हिंदुस्थानांत जावें म्हणोन रवाना केले. ते गुजराथेंत जाऊन अमदाबाद व पलीकडील अमल काठेवाड वगैरे उगवून हिंदुस्थान प्रांतीं जाऊन कमाऊंचे पहाडापर्यंत राजेरजवाड्यांच्या खंडण्या घेऊन तीन वर्षे तिकडे छावणी केली. अयोध्या, दिल्ली वगैरे सर्व अमल बसवून बहुत खजिना मेळविला. प्रधानपंत कर्नाटकांत जाऊन सर्व खंडण्या घेऊन श्रीरंगपट्टण पर्यंत अंमल बसवून बहुत द्रव्य मेळवून पुण्यास आले. हिंदुस्थान कर्नाटकांतून द्रव्य जसा नदीचा प्रवाह ऐसें येऊं लागलें.

या सधींत दाभाडे व दमाजी गायकवाड यांजकडे आईसाहेबीं राजकारण केलें होतें. नबाब तिकडून यावे. तुम्हीं इकडून तयारी करून यावें. ते जमून यावयास निघाले. सातारियास प्रधानपंत यांणीं कारभारी मुतालीक त्रिंबक सदाशिव धाकटे नाना ठेविले होते. त्यांनीं विचार केला कीं, महाराजास आई साहेबीं ठेवून घेतलें. किल्या भोंवत्या चौक्या बसविल्या. रोखे पत्रें वगैरे मनस्वी करूं लागले. लोक नवे पायदळ तीन हजार ठेविले. राजकारणें मोंगल, गायकवाड याजकडे केलीं. हे गोष्ट ठीक नाहीं. राज्य बुडवावयाचा विचार आरंभिला. त्यास चौक्या उठवाव्या, लोक नवे धुडावून लावावे, [असा विचार केला.] तेव्हां गोविंद खंडेराव व बापूजी खंडेराव यांणीं सांगितलें कीं, तीं

---

५४. रसद=दाणा वैरण वगैरेचा पुरवठा.
५५ जवामर्दी=शौर्य, साहस.
५६. कही=सर्पण, वैरण आणणाऱ्या टोळ्या.
५७. बाजतबरसात=पर्जन्यकाळ गेल्यावर.
५८. 'मानती' इं० प्र०.
५९. 'पिलाजी' चि० प्र० इडुरप्रतींत गायकवाडाचें नाव नाहीं.

धणीच आहेत. युक्तीनें मर्जी ठिकाणीं आणून, पूर्वीं किल्लेकरी आमचे लक्षीं होते त्यांशींही बोलणें करून, पहावें. राजे खालीं येण्याचा विचार झाला तरि उत्तम. नाहीं तरि करणें तें करावें. म्हणोन बोलणेंही करविलें. प्रधानपंत यांस लिहिलें. त्यांनीं गोविंदराव चिटणवीस यांस पत्रें पाठविलीं जे, राजे खालीं येण्याचा विचार तितका करावा म्हणोन लिहिली गेलीं. त्यांत हेही आई साहेबांचे लक्षांत लागलें किंवा काय असा संशय प्राप्त जाला. त्यांनीं साम उपचार करणें तो केला. परंतु महाराज खालीं येणें घडून येईना. तेव्हां प्रधान पंतांशीं आपली निखालसता करणें तशी केली.

या उपरि त्रिंबक सदाशिव पुरंदरे यांणीं किल्या खालच्या चौक्या उठवणें, नवे लोक यांस जरब देणें, घालवणें, असें करूं लागले. प्रधानपंत नबाबाचे मसलतीस[६०] गुंतले, असें समजोन दमाजी गायकवाड पंधरा हजार फौजेनिशीं जलदी करून, येशवंतराव दाभाडे यांस घेऊन, सातारानजीक येऊन पावले. शहरास धीर न निघे. मातबर मातबर लोक व सावकार यांणीं मुलें माणसें काढिलीं. त्रिंबकराव सदाशिव नाना पुरंदरे व गोविंदराव चिटणवीस व बावाजी बावा कैंडू व इंद्रोजी कदम हे, पुण्यास रखवालीस फौज होती ती, व आणखी जमाव करून पुणियास जावें म्हणोन निश्चय करून पुण्यास गेले तों सालप्याचे घाटें सेनापती व गायकवाड सातारियास येऊन पावले. आई-साहेबीं सरकारी कारखाने सर्व लोक पाठवून किल्यावर नेले. आणि शहरास चौक्या बसविल्या. गायकवाड वेण्यातीरीं मुक्काम करून, किल्यावर जाऊन, आईसाहेब यांचें दर्शन घेऊन, फौजेंत येऊन राहिले. त्रिंबकराव सदाशिव व गोविंदराव चिटणवीस हे फौज जमाव करून गायकवाड यांचे पिच्छावर जावें म्हणोन निघाले. फौज पंधरा वीस हजार जमावानिशीं येऊन आरळें वडुथ येथें कृष्णातीरीं मुक्काम करून राहिले. आणि तेथून तयारी करून निघाले. वेण्यातीरीं जाऊन आपणही उतरावें म्हणोन निंबखिडीनजीक आले. तों गायकवाडही तयार होऊन चालून आले. त्या नंतर लढाई बहुत झाली. त्यांत

६०. सन १७५१ मध्यें मुजफरजंग मारला गेल्यावर सलाबतजंगास फ्रेंचानीं सुभेदार करून ते त्यास हैदराबादेस घेऊन येत होते इकडे गाजीउद्दीन याचा पक्ष पेशव्यांनीं धरून त्याचा अंतर्मित्र जो सय्यद लष्करखान औरंगाबादचा सुभेदार याजपासून १५ लक्ष खंडणी म्हणून खर्चास घेऊन सलाबतजंग यास अडवून तो हैदराबादेस जाऊं न पावे अशा करिता कृष्णातीरीं सुमारें ४०० मैलाच्या अंतरावर पेशव्यांची स्वारी जाऊन दोन्ही सैन्यांची गांठ पडते न पडते तों ताराबाईच्या कारस्थानाची खबर त्यांस लागली. त्यामुळें सलाबतजंगाचें तहाचें बोलणें प्रथमच आलें होतें त्या प्रें॥ तह करून १३वे दिवशीं स्वारी परत आली.

६१. याजबद्दल 'बापूजी बाकडे' असें इं० प्रतींत आहे.

प्रधानपंत यांजकडील फौजेचा मोड झाला. तसेच निघोन पुन्हा कृष्णातीरीं जमले. आणि फौजेची निवड करून, महाराजांचे पायाचें स्मरण करून घोडे घालावे, यश येणें [तें] जर त्यांचे पायाची निष्ठा व राज्य त्यांनीं करावें ऐशी आमची असली तरि यश येईल. नाहीं तरि मरोन जावें. परंतु अपेश घेऊं नये. त्या लढाईंत बापूजी खंडेराव होते. त्यांनीं फिरोन चालून जावें, आपण लढाई मारितों, असें सांगितलें, आणि लागलेच चालून आले. घोडे घातले. लढाई बहुत झाली. बरानजी मोहिते गोळी लागून पडले. त्यांत गायकवाड व सेनापति यांचा मोड करून उधळले. बापूजी खंडेराव यांनीं शिपायगिरीची तरवार बहुत केली. त्रिंबकराव यांनीं त्याचा तळ घेऊन वेण्यतीरीं तळावर उतरले. गायकवाड यांस धीर न निघे. म्हणोन डोंगराचे आश्रयास जाऊन जोरखोऱ्यांत[62] उतरले. दोहींकडील छबीने[63] उभे रहावे ऐसे सावधतेनें राहिले. पंतप्रधान यांस बातमी गेली. ते जलदीनें येऊन सातारियास वेण्यातीरींच उतरले. आणि गायकवाड याची रसदबंदी केली. दाणा वैरण मिळेनाशी झाली. आपली कुमकही येऊन पावावयाची नाहीं, लढाई देऊन परीणाम नाहीं, असें समजोन गायकवाड बहुत खजिल झाले. तेव्हां तह करून भेटावें ऐसा विचार करून पिलाजी जाधव यांचे पुत्र आपाजी जाधव यांजकडे राज्यकारण करून बोलणें लाविलें. त्यास त्यानीं तेथून निघोन आमचे जवळ येऊन उतरावें ऐसें सांगोन पाठविलें. तेव्हा ते तसेच येऊन उतरले.

या नंतर गुजराथ निमे सुभा आम्हांकडे जाहाला तो आमचे मामलेदार व फौज जाईल त्यास वाटून देण्याविशीं बराबर तुमचे कारकून द्यावे म्हणोन सांगितलें. वडील उमाबाई [दाभाडे] आहेत त्यांचे विचारें करणे तसें करावें म्हणोन [गायकवाड यांचें] आग्रहाचें बोलणें पडलें. तेव्हां प्रधानही आग्रहास पडून या उपरि असेच बखेडे होतील, फौजा येऊं लागतील, आईसाहेब उमजत नाहींत, महाराजांस खालीं येऊं देत नाहीं, म्हणून त्यांचे गोटाभोंवतीं फौज उभी करून त्यास लुटून घेतलें. येशवतराव सेनापती याजबराबर लोक देऊन तळेगांवीं रवाना केले. दमाजी गायकवाड व त्यांचे लेंक व पुतणे यास धरून बेड्या घातल्या. आणि लोहगडावर रवाना केले. लोक त्यांचे चोहोंकडे उठून गेले. कांहीं लुटले. नतर आई साहेब याजकडेही निरोप पाठविले जे "महाराज

६२. प्रतिनिधि वगैरे दुसरे फितूरी येऊन मिळतील अशा उद्देशानें गायकवाड जोरखोऱ्यांत गेले. 'ईदुरमतींत 'मेढखोऱ्यांत' असें आहे

६३. छबीना=राउताचा पहारा.

६४ गुजराथेंतून कुमक येणें ती कोंकणचे सुभेदार शंकराजीपंत याणीं आडवून धरिली. घाटावरील प्रतिनिधी वगैरेची फौज नाना पुरंदरे याणीं रोंखून धरिली.

खालीं उतरावें. आपण वडीलपणें कोणताही बखेडा न करितां किल्यावर किंवा खालीं असावें. कामकाज राज्यकारभार सर्व कारभारी घेऊन महाराजांनीं चालवावा हे उत्तम गोष्ट आहे." असें सांगून पाठविलें. परंतु ती गोष्ट मातुश्रींचे विचारास येईना. बोलणेंही पाठवीनात. तेव्हा किल्यासच मोर्चे देऊन जबरदस्तीने महाराज उतरोन घ्यावे, परंतु दुर्लौकिक हरामखोर ऐसा चहूंकडे होईल. कांहीं फौज कारभारी खालीं ठेवून विचारें करून त्यांचे मनांत विचार येईल तसें करावें म्हणून निश्चय ठरवून कूच करून पुण्यास गेले. आणि सर्व राजमडळचा लवाजिमा ज्याचे त्याजकडे तालुके व महाल सरंजाम गांव जमिनी चालवून, जो येईल त्याचें आगत्य धरून, सर्व कारभार आपणांपाशीं बहुत करून ओढूं लागले.

आई साहेब जेथें हात चालेल तेथें मामला अथवा गांव महाल विल्हेस लावावा, दरमहाचे नेमणुकी ऐवजावर वराता कराव्या, हुजरे पाठवावे, आणावे इतकेंच करून, या करण्यांत राज्यभार आटोपात आला याचा विचार न करितां मातबर कोणी अथवा कारभारी याचा संग्रह करावा, आणावे, तें न करितां कारभारी जुने चिटणवीस वगैरे यांचा द्वेष तिरस्कार करून जवळ सर्वांध्यें पुराणीक वगैरे लहान माणसें कारभारी हे मात्र ठेऊन, चिटणीशी लिहिणें यास मोरो शिवदेव थिटे वाईकर चिटणीसाकडील कारकून लिहिणार त्याचे हातें काम चालवून करूं लागलीं. प्रधान यासि राजकारण किंवा त्यांचे विचारें चालावें, महाराजांस आपण नजरबद केलें यात अपाय आपणांस जाला, हें चित्तांत न आणितां प्रधानपत व कारभारी यांचे पारपत्याचे उपाय, [व] नबाब वगैरे याचीं राजकारणें करणें, हेंच चालविलें. जवळ कोणी बुद्धिवाद सांगावया जोगे नाहीं. तत्रापि कोणी म्हटलें कीं, राजे यांस मोकळे ठेवून त्याचे हातें कामकाज राज्यभार चालवावा, तरि इतराजी करून बेड्या घालाव्या, डोचकीं मारावीं, ऐसें करूं लागलीं. सर्व खजीना जवाहीर मोडून लोकास द्यावें, जवळ कांहीं नसावें, ऐसें केलें. नबाव सलाबतजग [यांच्या] व आणखी राजकारणांस पैका बहुत नाश केला. कांहीं एक करणें सिद्धीस जात नाहीं याचा विचारच नाहींसा जाला. जगजीवन परशराम सोडून प्रतिनिधीपद दिल्हें त्याचे हातें ही कांहीं होत नाहीं म्हणून बाबूजी नाईक याजकडे राजकारण केलें. त्यास प्रतिनिधीपद द्यावें म्हणोन उभे करून त्यांनीं प्रधान याचें पारपत्य करावें म्हणोन सातारां आणिलें. ते हजार पांचशें जमाव करून प्रतिनिधी याचे वाड्यात उतरले. आणि हुजरातचीं पतकें लोक वगैरे घेऊन प्रतिनिधी यांचा तालुका आधीं घ्यावा, म्हणोन रवाना केले. ते तांदुळवाडीनजीक गेले. तों जगजीवनपंडित प्रतिनिधी चालून आले.

---

६५ 'सर्व भटे पुराणिक' ई० प्र०.

लढाई मातबर जाली. नाईकास जखमा लागल्या. शिपायगिरी बहुत केली. परंतु मोड जाला. पळून शहरांत येऊन राहिले. पिच्छावर प्रतिनिधी येऊन राहिले. तेव्हा नाईक मशारानिल्हे आठ चार दिवस जखमा बांधून आपले करणें सिद्धीस जावयाचें नाहीं ऐसें समजोन बारामतीस निघोन गेले.

या नंतर आनंदराव जाधव हवालदार यांनीं विचार केला जे, हे गोष्ट चांगली जाली नाहीं. प्रधानपंत, सचिव, चिटणवीस यांणींही बहुत रीतीनें सांगून पाठविलें, "तुम्ही हवालदार जुने लोक किल्ला तुमचे स्वाधीन, तुम्ही राजे यांस आटकेंत ठेवण्याचे मसलतींत मिळालां हें युक्त नव्हे." तेव्हां त्यांणीं सर्व लोक यांचा गोंहा करून महाराजांस खालीं घेऊन उतरावें, ऐसा विचार केला तों बारीक बातमी आईसाहेबांस कळोन सदरेस बोलाविलें. हेही काहीं लोक तयारीनेंच गेले. तों बाबाजी जाधवराव शिंदखेडकर याजपासून सदरेसच आनंदराव जाधव हवालदार यास खलबतास म्हणून नेऊन शिरच्छेद करविला. लोक सरदार वगैरे फार मारिले. आणि राजे यास चौकशीनें प्रतिबंध बहुत जपून करूं लागलीं. सर्व कारभार पुराणीक व बाबाजी जाधव करू लागले. संभाजी राजे याजकडे आईसाहेबीं राजकारण केलें. त्यांनीं तयार होऊन यावें, प्रधान यांचें पारपत्य करावें, [असें ठरलें.] ते निघाले तों जिजाबाईनीं या कामांत पडूं नये म्हणोन माघारे नेलें.

या नंतर प्रधानपंत यांणीं विचार केला जे, "आईसाहेब यांणीं अविचार शेवट पर्यंत आरंभिला. नेहमीं सातारियास बखेडे होतात. फौज लोक जमा होते. प्रतिनिधी दोन तीन हजार फौजेनें राहिले. यांची उपेक्षा [करणें बरें नाहीं.] धणी आहेत उमजोन राज्यभार रक्षण्याचे विचारें चालतील म्हणतां घडत नाहीं. राजे यांस कैदेंत ठेवून बहुतच यातना चालली. महाराज यांचे ठायीं पराक्रम किंवा मनसबा, धैर्य, आंगेजणी,[67] हे बहुत दिवस बाहेर लघुसहवासीं राहण्यानीं काहींच गुण आले नाहींत. मोंगलाकडे मनसबा नेहमीं चालला. यांस आणून राज्यांत घालून बंदोबस्त करणार. आम्ही जे गोष्ट त्यांचें पारपत्य करून आपले दाबांतून रक्षितों, त्याशीं यांचा मनसबा. तेव्हां याचें राज्य फिरोन यवनाचे हातीं जातें. याजकारितां सातारियानजीक दहा पांच हजार फौज नेहमीं ठेवावी. म्हणजे बखेडे होणें ते बंद होतील." म्हणोन दादोपंत बाघ याजबरावर पांच हजार फौज देऊन रवाना केलें. ते चंदनवंदन किल्यानजीक आऊन उतरले. तेव्हां सातारा कोणी येणें तें बंद जालें.

आईसाहेब यांणींही मनसबा बहुत करून पाहिला. कोणतेंही सिद्धीस जाई-

---

६६. 'जमाव' इ० प्र० | ६७. अंगेजणी=(स्वताचें) साहस.

ना. जवाहीर सर्व खराब झालें. प्रधान यांची फौज बाहेर नेहमीं येऊन उतरली, महाल मुलुख परभारें विल्हेस लाविले, म्हणोन निरुपाय जाला. परतु आणखी नबाबाशीं राजकारण केलें. नबाब सलाबतजंग याजपाशीं रामदासपंत कारभारी होते. ते शिबंदीनीं रस्त्यांत मारले [69] गेले.

रघुनाथ बाजीराव गुजराथींत शिंदे, होळकर फौजा घेऊन अंमल उगवायास गेले. तेव्हा अमल खंडण्या येणें त्या गायकवाड यांणीं या उपरि आपले लक्षें चालावेंसें करून, बेडी तोडून, गुजराथेंत जाण्यास बराबर दिल्हे. रघुनाथपंत अंमल नीट करून पुण्यास[70] आले. तेव्हां शिंदे, होळकर यांची रवानगी हिंदुस्थानांत केली. त्यांणीं जाऊन पादशहाचा बंदोबस्त करून सलाबतजग हे नेहमी बिघाड करून रहातात म्हणून गाजुदीखान यास सुभा करार करून त्यांणीं खानदेश, बऱ्हाणपूर, असेरी, दौलताबाद किल्ले द्यावे ऐसें करून घेऊन आले.

आईसाहेब यांचेही चित्तास आलें जे, प्रधानपंत यांसि वांकडे चालून परिणाम नाहीं. त्यांशीं सलूख करावा. यावरून चिंतो अनंत देवस्थळे धाकटे देवडी[71] कडील चिटणीविशी लिहिणार कारकून व मोरो शिवदेव थिटे आईसाहेब यांपाशीं चिटणीशी कडील कारकून लिहिणार होते ते व विष्णु नरहर थोरले देवडीचे दिवाण व शिदंभट ठकार यांणीं बाबाजी जाधवराव यांशीं समजोन, मसलतींत घेऊन, प्रधानपत यांजकडे बोलावयास आले. या उपरि तुमचे विचारा खेरीज चालावयाचें नाहीं. म्हणोन राजकारण केलें. या प्रमाणें होऊन पुण्यास येण्याचा विचार केला. आणि महाराजांस बराबर आणिलें. परतु निराळे आपले वांचून [न] ठेवणें, व त्यांजकडे कोणी जाण्याचा प्रवेश नाहीं, जें करणें तें आपणच, असा राज्यकारभार करण्याचा लोभ धरून प्रधान याशीं ही राजे यांचें नांव काढों नये, माझे विचारांत चालावें, आम्ही तुम्हां खेरीज चालत नाहीं, जुने कारभारी गोविंदराव चिटणवीस वगैरे नसावे, आम्हास खर्चास देणें तें नख्त तुम्हांकडील मातबर कारभारी ठेऊन देत जावे. याप्रमाणें बायकांचा विचार, अल्पबुद्धी, लोभ धरून बोलून घेतलें. प्रधान याणींही मतलब साधावा हें मनांत आणोन, आईसाहेबांची मर्यादा बहुत रखोन, मेजवान्या वगैरे केल्या. महाराजानीं स्वतंत्र असावें, माहीत होऊन राज्यभार यांचे हातीं आपण बसून चालवावा, हा विचार करून बोलून पाहिलें. तें-

६८ 'बसालतजग' चि० प्र०.
६९ इ० स० १७५२ एप्रिल ता० ७
७०. गुजराथेंत अमदाबाद घेऊन हिंदुस्थानांत जाऊन नंतर पुण्यास आले इ० स० १७५४.
७१ धाकटी देवडी=धाकटी राणी.

[आईसाहेबांचे] मर्जीस न माने. आपणच राज्य करावें हेच इच्छा. यावरून आईसाहेब यांचे मर्जी अन्वयें रुकार देऊन, सन्मान करून, त्रिंबकराव विश्वनाथ मामा कारभारी बराबर सातारियास देऊन रवानगी केली. आईसाहेब सातारियास गेलीं. वृद्धापकाळ, किल्यावरील हवा मानत नाहीं, खालीं रहाण्याचा बेत करावा, असें त्रिंबकराव याणीं सांगोन, राजवाड्याचें काम खराब जालें तें नीट करावें तोंपर्यंत फत्तेसिंग भोंसल्याचा वाडा लगत तयार करून तेथें राहिलीं. रामराव चिटणवीस व लक्ष्मणराव गोविंदराव यांचे पुत्र लहान ते जवळ ठेविले. गोविंदराव पुण्यास राहिले. त्रिंबकराव याणीं बहुत च मर्जी राखून जें पाहिजे तें द्यावें, अशी मर्जी प्रसन्न करून घेतली. आणि किल्लेकरी फंद करून चालतात, आणि हरामखोरी करितात, त्यांचा बंदोबस्त करण्याची परवानगी घेऊन त्यांशीं राजकारण बहुत ममतेचे केलें व बक्षिसें देऊन नख्त रुपयेही बहुत दिल्हे. आणि किल्ला पहावयास जाऊन आपले लोक वरती नामजाद हवालदार व सुभेदार व दरकदार व गडकरी सर्व उतरून खालीं आणिले. सुभेदार कारखानीस वगैरे कैद केले. बक्षिसें दिल्हीं तीं माघारीं घेतलीं. गडकरी लोक पुण्यास आणोन त्यांच्या पोटापाण्याचा बंदोबस्त सनदा व जमिनी चालवून चाकरी नेमिली. सिंदखेडकर बाबाजी जाधवराव कारभारी होते ते लावून द्यावे असें जेजोरीचे मुक्कामीं प्रधानपंत आईसाहेब यास पावावयास आले, तेथें ठरवून लावून दिल्हे. सातारियांतील सर्व बंदोबस्त करून त्रिंबकराव मामा कारभारी होऊन गेले. त्याजपाशीं बहुत रीतीनें राजे यांस काढावे असें सांगितलें. त्याजवरून त्याजपाशीं आप्त पुराणीक व चिंतो अनंत देवस्थळे व मोरो शिवदेव थिटे व विष्णु नरहर यांस त्रिंबकराव यांणीं गांव इनाम व सरंजाम देण्याचे करार करून, आपले लक्षांत आणोन, त्यांजपासून प्रयत्न तितका सामोपचारें बलात्कारें केला. ऐसें केलें असतां आईसाहेब यांस बुद्धि न जाली. राजे यांणीं तरी पराक्रम किंवा ईर्षा धरून आईसाहेब यांचा बंदोबस्त करून आपण राज्य करावें हे बुद्धिवैभव त्यांजमध्येंही नाहीं. ऐसें जालें. तेव्हा मोठ्या मोठ्या मसलती व राजकारणें चाललीं पाहिजेत, सर्व सरदार फौज महाराजांनीं ज्यास जे तालुके सरंजाम दिल्हे व तालुकेदार यांजकडील ठरावाचे ऐवज येणे हें व कोणास इनाम गांव व जमिनी वगैरे देणे ते कानावर घालावें. राजपत्रें करून द्यावीं. यास आज्ञा आईसाहेब यांची घ्यावी. हुजरोन तालुकदार, भोंसले गाईकवाड, मंत्री, सचिव, प्रतिनिधी, यांजवर वराता नेमणुकेच्या होतील त्या कार्याकारण पावते करून सर्व कारभार [करण्यास] आपले कारभारी

त्रिंबकराव ठेविले. त्यांचे विद्यमानें करावें ऐसें करून मातोश्रींची मर्जी राखून सर्व आपण करू लागले.

गाजुदीखान सुभा घेऊन शिंदे होळकर आले. प्रधानपंत यांस मरातब व बहुमान पादशाई दिल्ही ते घेऊन आले. प्रधानपंतही फौज घेऊन पुढे गेले. भेटी जाल्या. परस्परें बहुमान होऊन भागानगरावर जावें ह्मणोन चिटकोरे प्रांतीं गेले. तिकडे सलाबतजंग व बसालतजंग अदवानीचा सुभा करून होते ते, निजाम अल्लीखान व मीर मोंगल ऐसे चौघे भाऊ व कारभारी शहाजवानखान तिघेही तयारी करून चालून आले. युद्ध जालें. त्यांत सलाबतजंग पराभव पावले. आणि तह केला. गाजुदीखान यांणीं करार केले त्याप्रमाणें खानदेश सुभा प्रां। नाशीक व जालनापूर प्रांत अशेरी दौलताबाद हे किल्ले दिल्हे ते घेतले. गाजुदीखान याचा सुभा कायम केला. औरंगाबाजेस गेले. प्रधानपंत कर्नाटकचा सुभा घेतला तो अमल बसवून पुण्यास आले. गाजुदीखान शहरास राहिले. त्यास निजाम अल्लीचे आईनें विष घालोन विश्वास देऊन मारिले.

त्रिंबक विश्वनाथ कारभारी ठेऊन बंदोबस्त आईसाहेबांची मर्जी रखून केला. आईसाहेबीं पाहिजे तें देतात, आज्ञेंत चालतात, पाहून बाहेरील राजकारणें करणें तें सोडून चालू लागलीं. राजे यांची मर्जी रखून त्यांसही पाहिजे तें देणें घेणें, कागदपत्र इनाम कोणास राजपत्रें देणें, मोठी मसलत पडली [तर] तिकडे जाणेविशीं आज्ञा आणोन जावें, जाऊन आल्यावर अमुक मसलत करून आलों अशीं पत्रें पंतप्रधान यांणीं पाठवावीं, दर्शनासही जाऊन मर्जी संपादून यावें. खासगीस वाई, कऱ्हाड, व्याघ्रगड, जावली व शिरोळ वगैरे ऐवज इंदापूर देशमुखी वगैरे मामलेदार हुजूरून पाहिजेत ते पाठवावे. ऐवज खर्चास आणावा. शिवाय गायकवाड व भोंसले व सचिव व मंत्री याजकडे नेमणुकेचे ऐवज पागा, हत्तीमहाल, कार्य प्रयोजनास हुजूरून वराता करून, हुजरे पाठवून आणावे. याप्रमाणें चालविलें.

रघोजी भोंसले शके १६७४ अंगिरानाम संवत्सरे सन सल्लास खमसेनांत वारले. त्यांचे पुत्र धाकटे स्त्रीचे परंतु वडील, अधीं जन्म जाला, ते जानोजी भोंसले. वडील स्त्रीचे परंतु मागून जाले ते मुधोजी भोंसले. यांत पद कोणास द्यावें असें पडलें. तेव्हा प्रधानपंतांनीं आईसाहेब व महाराजाच्या विचारें प्रथम पुत्र जानोजी भोंसले जाले तेच वडील अशी आज्ञा घेऊन सेनासाहेब सुभा पद बहुमान त्यांस दिल्हा मुधोजी भोंसले यास नवेंच पद सेनाधुरंधर असें देऊन त्यास कांहीं तालुका नेमून दिल्हा. त्या समयीं जगजीवन परशराम प्रति

निधी यांणीं प्रधानपंत स्वारीस गेले पाहून, गोविंद खंडेराव यांजवर आईसाहेब यांची प्रशस्तता नाहीं, रामराव जीवाजी चिटणवीस व लक्ष्मणराव यास राजे यांजपाशीं ठेवून तुम्ही एकीकडे रहावें अशी पत्रें प्रधानपंत यांणीं पाठविलीं त्याजवरून उभयतांस राजे यांजपाशीं ठेऊन कुटुंब सुद्धां आपला कोले दातेगड तालुका यास देऊन तेथें जाऊन राहिले, त्याशीं कटाक्ष करावा ह्मणोन प्रतिनिधी चालून गेले. पाच सात हजार फौजेनिशीं येऊन कोळ्यास मोर्चे दिले. बापूजी खंडेराव यांणीं त्याचे मोर्चे मारणें वगैरे लढाई देऊन नऊ महीने ठाणें व किल्ले लढविले. पांच सात हजार फौज ठेऊन लढाया मारल्या. प्रधानपंत यांणीं दोहींकडील कुमक आईसाहेब यांचे आज्ञे खेरीज करितां नये ह्मणोन परभारें कांहीं पथकें गोविंदराव यास देविलीं. लढाईही जाली. रिकामी स्पर्धा वाढवून पेचांत येणें ठीक नाहीं तेव्हां तह करून तालुका प्रतिनिधी यांजकडे दिल्हा. दातेगड वगैरे कांहीं हुजूर ठेविले. प्रतिनिधी यांणीं इनाम गांव वगैरे देऊन समजूत पाडिली. आणि तालुका चिटणीस यांजकडील घेतला. शके + + + +

तुळाजी § आंगरे यांणीं हुजूरचे नेमणुकेचा ऐवज न देतां प्रधानपंत यांशीं उद्दामपणें चालू लागले. याजवरून फौज व सरदार रामाजी महादेव व त्रिंबकजी केशव व माणकर वगैरे रवाना केले. आणि इंग्रज यांजकडे मुंबईस राजकारण पाठवून त्याचे आरमार लोक पाण्यांतून कुमकेस आणविले. आणि त्यांचे तालुक्यात जाऊन किल्ले व जंजिरे यांस मारागिरी करून मोर्चे दिल्हे. बहुत जेर केले. तत्रापि उद्दामपणा न सोडितां तह व ऐवज कांहीं न बोलत. त्याजवरून हल्ला करून विजयदुर्ग* व सुवर्णदुर्ग किल्ले घेतले. त्यांत तुळाजी आंगरे धरिले. कुटुंब सुद्धा कैद करून आणिले. बेडी घालून किल्यावर टाकिले. त्यांजकडे तालुका व किल्ले सत्तावीस खुषकीचे व जंजिरे होते ते एक महिन्यात सर्व घेतले. शके १६७८ श्रीमुखनामसंवत्सरे सन आर्बा खमसेन मया व अलफ.

रघुनाथ बाजीराव याची रवानगी अमदाबाद प्रांतीं शिंदे, होळकर सरदार देऊन प्रधान पंत कर्नाटकात जाते समयीं केली. ते जाऊन गुजराथ अमदाबाद येथील अमल बसवून हिंदुस्थान प्रांतीं गेले. ते कमाऊचे पहा-

---

§ आंग्रयांची उत्पत्ति मोठी चमत्कारिक असल्याचें अलीकडे प्रसिद्ध झालें आहे एक शिद्दी हिंदुधर्मांत शिरून चांचेपणा करू लागला व हिंदूशी त्याचा लग्न संबंध झाल्यावर त्याच्या मूळच्या शिद्दीपणाची आठवण नाहींशी होऊन त्याचे वंशज मराठ्यांत मोडू लागले

* हा किल्ला घेण्यांत इंग्रजांचीं सर्वथैव मदत होती. क्लैव व वाटसन यांणीं घेरिया किल्ला घेतला ह्मणून प्रसिद्धी आहे तो हाच. इ० स० १७५६.

डपर्यंत जाऊन कच्छ भूज वगैरे जोतपूर, जयपूर, उदापूर येथील राजे रजवाडे व पहाडी राजांच्या खंडण्या घेऊन बहुत पैका मेळवून, तीन वर्षे तिकडे छावणी करून, यश संपादून आले. कर्नाटक प्रांतीं ठाणीं व संस्थानीं बहुत त्यांचा अंमल यावा म्हणोन तोफखाना बहुत तयार केला. आणि माधवराव पानशे† यांचे वडील महाराजापाशीं तोफखान्याचे दरोगे होते, ह्मणून त्यांस काम सांगोन दर वर्षास कर्नाटक प्रांतीं स्वारी पाठवावी, अंमल व खंडण्या आणाव्या, ऐसें केले.

बाळाजी बाजीराव प्रधान यांस पुत्र तिघे जाले. वडील पुत्र विश्वासराव, धाकटे पुत्र माधवराव, त्याहून धाकटे नारायणराव. त्यांत विश्वासराव प्रबुद्ध यांजपासून स्वारी करवावी ह्मणून फौज मातबर शिपाई लोक बापूजी खंडेराव चिटणवीस व दत्ताजी शिंदे वगैरे ऐसे देऊन रवाना केले. ते नबाब औरंगाबादेस होते त्यांस शह देऊन बसले. लढाया सुरू जहाल्या. प्रसंगीं रामचंद्र जाधवराव यांस तयार होऊन मोंगलांनीं आणविले. ते येतात ऐसें कळतांच दत्ताजी शिंदे त्यांचे तोंडावर रवाना केले. त्यांची आंच सोसणे अवघड जाणून जाधवराव शिंदखेडच्या ठाण्यांत आश्रयास गेले. शिंदे यांणीं मागें जाऊन ठाण्यास मोर्चे दिल्हे. आणि आपले मातबर सरदार गांठून जेर केले ह्मणोन सलाबतजंग यांणीं निजाम अलीखान यास फौज देऊन कुमकेस पाठविले. ते शिंदखेडास जाऊन पावले. निजाम अलीखान गेले ते लागलेच शिंदखेडचे दरवाज्यापर्यंत जाऊन, जाधवराव यास आपले अंबारींत घेऊन, त्याची आपली फौज सावरून निघाले. तों विश्वासरावही जाऊन पावले. आणि आपली फौज व शिंदे यांची फौज एकत्र करून लढाई बहुत तारफेची दीड प्रहरपर्यंत दिल्ही बापूजी खंडेराव बराबर दिल्हे होते त्यांणीं विश्वासराव यांचे अंबारी पुढें राहून, आपण तरवार करून, विश्वासराव यांचा हत्ती चालवून, तिरंदाजी त्यांजपासून करविली. मोंगलाई फौज घाबरी केली. तेव्हा तहाचे बोलणे नबाबांनीं पाठविलें. ते समयीं पंचवीस लक्षाचा जागीरचा अंमल याचे महाल आणखी नेमून [७२] घेतले. विश्वासराव रवाना केले ह्मणोन प्रधानपंत व सदाशिवपंत आणखी फौज घेऊन नगरास जाऊन राहिले होते. तों विश्वासराव यश घेऊन तेथे आले. त्यांच्या यांच्या भेटी नगरावरि जाहल्या. मों-

---

† सोनोरी ऊर्फ मल्हारगड, तालुके पुरंदर, हे यांचें ठिकाण

७२ ग्रांट साहेबांची बखर पृष्ठ ३६ ते ३८ पहा. मां० इ० म्हणतात हा तह निजामअली यानें परस्पर गुप्त रीतीनें केला.

गलांनींही भेटी व्हाव्या ऐसें ठराविलें. ते येऊन भेटी, मेजवान्या परस्परें निःखालसता होऊन नबाबास निरोप दिल्हा.

या मसलतींत रघोजी भोंसल्याचे पुत्र जानोजी भोंसले यांस सेनासाहेब सुभा जाला होता [ते] बोलाविले असतां आले नाहींत ह्मणोन पंतप्रधान गंगातीरास जाऊन तसेच घाटमाथापर्यंत वराडांत जावें ह्मणोन गेले. तों भोंसले येऊन भेटले. निखालसता बोलणीं बोलावीं [ऐसें झालें.] तेव्हां कुमकेस येत जावें ऐसें होऊन त्यांस निरोप दिल्हा. आणि पुणियास आले.

[इकडे] शाहानवाजखान कारभारी नबाबाचे त्यांचे व निजाम अल्लीखान यांचे बनेनासें जालें. यावरून शाहानवाजखान यांस मारिलें. आणि आपण निघोन आळजपुरास गेले.

मानाजी आंगरे वजारतमाब बहुत मर्द शिपाई ह्मणून प्रधान यांणीं महाराजांस विनंती करून यांसच वजारतमाब [व] सरखेल दोनी किताबाचीं वस्त्रे [दिलीं.] शके १६७६ भावानाम संवत्सरे सन खमस खमसेन मया व अलफ. जगजीवन परशराम वारले नतर श्रीनिवास गंगाधर यांस प्रतिनिधी पदाची वस्त्रे बहुमान दिला. शके १६७६ भावानाम सवत्सरे सन खमसखमसेन मया व अलफ. मानाजी आंग्रे वारले. यानंतर त्याचे पुत्र राघोजी आंगरे यांस वजारतमाब सरखेल किताब व तालुका करार करून देऊन वस्त्रें दिल्हीं. शके १६८० बहुधान्यनाम सवत्सरे सन तिसा खमसेन मया व अलफ.

प्रधानपत कर्नाटकास जावें म्हणून कृष्णातीरीं गेले आणि महादाजी अंबाजी फौज व मुजाफरखान गारद देऊन रवाना केले. प्रधानपत सिंहस्थ म्हणून गंगा त्र्यंबकेश्वरीं गेले. महादाजी अंबाजी खडण्या घेऊन येते समयीं मुजाफरखान रुसवा करून सावनूरकर पठाणाकडे गेले. आणि मनसबा करावा ऐसें केलें. मुराररावघोरपडे यांजकडे राजकारण करून त्यांस सामील करून घेऊन फौज जमविली. हें वृत्त प्रधान पत यांस कळलें. यावर प्रधानपंत व सदाशिव पत भाऊ व विश्वासराव व माधवराव व मल्हारजी होळकर व नारो शंकर राजेबहादर व विठ्ठल शिवदेव हे सरदार घेऊन निघाले. व जानोजी भोंसले यांस आणविलें. ते फौज सुद्धां आले. नबाबें[७३] याजपाशीं वकिलीस परशरामपत होते त्यास लिहून नबाबांनीं कुमकेस यावें ऐसें केलें. ते फौज सुद्धां आले. या नंतर सावनुरास मोर्चे लावून, आपला व नबाबाचा तोफखाना सुरू करून, दोन प्रहरपर्यंत एकसाह मार केला. तेव्हां सावनूरचे नबाब व मुजाफरखान व मुराररावघोरपडे यांची हिम्मत निघोन गेली आणि होळकर

७३. नबाब–हैदराबादचे

यांजकडे तहाचें बोलणें लाविलें. त्यांस दरम्यान घेऊन येऊन भेटले. घोरपडे यांस संस्थानीं जावयास निरोप दिल्हा. व सावनूरकर यांजपासून प्रांत व ठाणीं तहांत घेतलीं. आणि कर्नाटकांत जाऊन खंडण्या घेऊन पुण्यास आले.

निजाम अल्लीखान यांणीं सलाबतजंग यांस या समयांत कैद करून आपण सुभा व दौलत करूं लागले. दोन तीन वर्षेपर्यंत सलुखानीं निजाम अल्ली चालून [पुढें] बिघाड करावा हें मनांत आणिलें. तेव्हां सदाशिवपंत भाऊ व विश्वासराव फौज सुद्धां रवाना केले. नगरपर्यंत गेले. ते नगरचे किल्लेदार कविजंग याचें [नबाबाशीं] वाकडें पडलें. त्यांणीं यांशीं राजकारण केलें. त्याचा बंदोबस्त करून देऊन नगरचा किल्ला घेतला. आणि भागानगैर प्रांतीं जावें ह्मणोन उदगिरीपर्यंत गेले. इकडोन निजाम अल्लीखान पोख्त सामान करून तोफखाना सुद्धां चालोन आले. लढाई सुरू झाली. नबाब यांस भोंवतें घेरून, मुलूख जाळून लुटून, रसद बंद केली. जिकडे जात तिकडे घेरून घेतलें. तेव्हां नबाब तोफखाना मागें पुढें ठेऊन हळू हळू किल्यानजीक जाऊन पावले. यांणीं मधीं मधीं घोडे घालून फौज मारावी, लुटावी, आणि लांब जावें, दुंमदारीचे सरदार चंडोलें धरून आणिले. नबाब औवसे येथें जाऊन पावले. तेव्हां हल्ला केली. नबाबांनीं तोफखाना जंजालांचा मार बहुत केला. तो सोसून त्यास आंचं लाविली. तीन दिवस पर्यंत दाणापाणी बंद केलें. तसें तहाचें बोलणें लाविलें. ते समयीं साठ लक्षांचा मुलूख साल्हेर[८१] मोल्हेर किल्ले व बिजापूर प्रांत दरोबस्त करून घेतला. शके १६८१ प्रमोदनाम संवत्सरे सन सितेन मया व अल्लफ. ह्या स्वारीस जातां सदाशिव पंत भाऊ यांस मारेकरी यांणीं डेरियांत हात टाकिला तो खांद्यावर लागला- मारेकरी[८३] धरिले. त्यांणीं नांव मुजफरखानाचें घेतलें. तेव्हा त्यास व त्याचे

७४ सलाबत यास कैद पुढें केलें. तथापि ह्या वेळीं दिवाणगिरी निजामअल्लीकडेच होती.

७५. गोंवळकोंडें येथील एका शहाची "भागा" नावाची कचनी होती तिच्या प्रीत्यर्थ जो थोडया अंतरावर पुरा वसविला त्याचें नाव 'भागानगर' असें पडलें. पासच पुढें 'हैदराबाद' हें नांव प्राप्त झालें.

७६ रसद=दाणा वैरण वगैरे सामुग्री.

७७ दुंमदारी=पिच्छाडी.

७९. आवसें? कोठें?

८०. आंच=इजा, पीडा

८१. सालेर, मुलेर हे किल्ले बागलाणात प्रसिद्ध आहेत. हल्लीं ते नासिक जिल्ह्यात मोडतात.

८२. भाऊ साहेबांची बखर पृष्ठ ८५।८६ पहा.

८३ हा मारेकरी मुजफरखानाचा जांवई होता असें अन्यत्र आढळतें. ग्रां० डु० यांचें म्हणणें हें कृत्य पेशव्याच्या घराण्यात ... तेंच फल होय.

नेणें चि मीं कांहिं विदोष दोषा । ते भीत बोले पशुपाळयोषा ॥
तेव्हां तया सज्जनलोकपोषा । माता दटावीत वदे सरोषा ॥ १५ ॥
दटाविते माय तया हरीतें । चरित्र ज्याचें दुरितें हरीतें ॥
मारावया धांवलि कृष्णजीतें । तो वाटला त्रास्य अचाट जीतें ॥ १६ ॥
व्रजांगना सांगत येत होत्या । यथार्थ वार्ता गमल्या अहो त्या ॥
मारावया घे मग फोक हातीं । समग्र ही लोक तया पहाती ॥ १७ ॥

पशुपयुवति ऐशी दाटली लोकराजी ।
अनिमिष नयनानें पाहती श्रीधरा जी ॥
तंव हरि जननीतें स्फुंदस्फुदोनि सांगे ।
अमइ निरखिली ह्यां चोरटी चौंदिसां गे ॥ १८ ॥

हे अशी च अमणी करि चोरी । मागतां प्रगट ते शिरजोरी ॥
नंदसुंदरि म्हणे तिजलागीं । कां असें करिसि होसि बजागी ॥ १९ ॥

तेव्हां व्याकुल ते वदे कुळवधू हा शब्द माझ्या कुळा ।
कल्पांतीं न लगे चि मां सहज मीं जातां घरा गोकुळा ॥
याची मात खरी म्हणूनि धरितां हे आण घ्या मामिसें ।
नेणें कूड कदापि मी करि हरी विस्तार नस्त्या मिसें ॥ २० ॥

आम्हीं सर्व मुलें बिदींत अमई चेंडूफळी खेळतां ।
अम्री उंच उफाळला क्षितितळीं तो येथ आंदोळतां ॥
तो आला इचिये घरीं मग इणें चोरूनियां ठेविला ।
नेदी मागति मागुता म्हणुनियां चैलांचळीं गोंविला ॥ २१ ॥

अगइ सत्य वदे किति वैखरी । गमतसे सकळांस हि ते खरी ॥
हरि वदे मनिं कल्पुनि मामिसें । मज धरी पदरीं भलत्या मिसें ॥ २२ ॥
करूनियां विक्रय गोरसाचा । मी ये घरा भाव असा च साचा ॥
याचा मला कंदुक तो न ठावा । माझ्या कुळा बोल असा उठावा ॥ २३ ॥
रोषें वदे शपथपूर्वक सारसाक्षी । नेणें चि मी कपट कृत्रिम भूमि साक्षी ॥
मिथ्या कदापि न वदें चि म्हणे मुरारी । चेंडू इच्या जवळि साक्ष असे पुरारी ॥ २४ ॥
वक्षस्थळीं सहज उन्नतता स्त्रियांसी । हें तों तुझां विदित संशय कासयासी ।
चेंडू म्हणूनि बहुधा भ्रम या मुलाला । नाहीं म्हणोनि उचकीन करें फुलाला ॥ २५ ॥
हरि म्हणे जरि सोडिल कचुकी । तरि घरोसि पडेल नव्हे चुकी ॥
व्रजवधू मग दावि ते घडी । कुचपटा चळचचळ उघडी ॥ २६ ॥

---

२४. वैखरी=वाणी २५. कंदुक=चेंडू. २६ सारसाक्षी=कमला सारखे आहेत डोळे जीचे ती.

न दाविता दाटुनि होय चोरी । म्हणोनि जाऊं तरि जाय थोरी ॥
आतां करूं काय जना समोरी । टाकू कशी मां हंसताति थोरी ॥ २७ ॥
वक्षोजें[२७]गोळ अळुमाळ[२८] तमालनीळें[२९] । लक्षूनि मंद रुदना करिजे सुशीळें ॥
माता म्हणे रुदसि कां लटकें वदोनी । चेंडू तुझा उसळला न कळे उडोनी ॥ २८ ॥
हरि म्हणे अमये कमळेक्षणा । जरि पटा उकलील सुलक्षणा ॥
हरपला इशिं कंदुक सांपडे । अनृत हें न वदें धरणी पडे ॥ २९ ॥

तों ते गोपवधू विधूतवसनीं[३०] सोडी [३१]निवीग्रंथिका ।
झाडी वस्त्र पुनः पुन्हा गमतसे आश्चर्य या पांथिका ॥
चेंडू भव्य पटींहुनीं क्षितिनटीं अदोळला कौतुकें ।
देखोनी जन हांसतीं खदखदां आले तदां जीवुकें ॥ ३० ॥

गोपी तदा विसरली तनुभावनेला । कृष्णें तिचा निजगुणें तनुभाव नेला ॥
ऐशी चरित्ररचना रचिजे अनंतें । संसारसिंधु तरिजे चि जगें अनंतें ॥ ३१ ॥
ज्याची अतर्क्य करणी धरणीधराला[३२] । ठावी नसे आजि तया करुणाकराला ॥
ज्या गौळणी प्रियतमा हृदयाभिरामा । आनंदनंदन म्हणे वरिलाति रामा[३३] ॥ ३२ ॥

॥ इति श्रीकंदुकाख्यान समाप्त ॥

आनंदतनयकृत

बालचरित्र.

यादवेंद्रचरितामृत सेवा । लोक हो श्रवण सज्जुनि सेवा ॥
त्या सुखें तुह्मि नमाल जगीं या । भारती अजि पदर्थ मदीया ॥ १ ॥

नाना छंद करी हरी व्रजपुरीं बालस्थिती आदरीं ।
मातेला पदरीं धरी निज करीं मोत्याचिया झालरी ॥
ज्याचें नाम उमा सदाशिव सदा जो चिंतिती अंतरीं ।
तो हा कृष्ण विभू जपे जननिची नामावळी साजरी ॥ २ ॥

घरा येता जातां दधि घुसळितां पाक करितां ।
विडे घेतां देतां सहज दुहिता दुग्ध भरितां ॥
नदी पाण्या जातां जन निरखिता हीं परिसतां ।
फिरे माते मागें पदर धरुनी छंद नसता ॥ ३ ॥

---

२७ वक्षोज=स्तन. २८. अळुमाळ=किंचित. २९ तमालनीळ=तमालपत्रासारखा नि- ळा ३० वसन=वस्त्र ३१ निवी=ओढीळ. ३२. धरणीधर-शेष ३३ रामा=स्त्रिया

फिरसि कां उगा पाठिसी हरी । सरसिजाननाᶟ⁴ सांग लौकरी ॥
हरि म्हणे मला घेउनी कडे । स्थिरपणें उगे बैस ईकडे ॥ ४ ॥
जननि हासली खदखदा तदा । सकळ काम हें मी करूं कदा ॥
करिसि कां बहू छंद बा उगा । उठ मुलांसवे खेळ जा उगा ॥ ५ ॥
जा जा खेळ मुला सवें मज नको कां जेविसी तें नको ।
कृष्ण दूध पिसी नको निज घरा बाहेर येसी नको ॥
चेंडू देउ तुला नको निजवितें ये ऊठ तें ही नको ।
नारी ह्या तुज नोवऱ्या करिन मी तेव्हां म्हणेना नको ॥ ६ ॥
हूं हूं यशोदे मजलागिं तें दे । राधे उरीं कचुकिमाजि तें दे ॥
हांसोनि बोले जननी यशोदा । मागों नये रे उगला मुकुंदा ॥ ७ ॥
कृष्णा घेउनि कडे निज सौधा । चालिली नयननिर्जितपद्मा ॥
हालवी जननि पालखे शय्या । सज्जनीं सरम गात जि जो या ॥ ८ ॥
निजेला कीं जागा म्हणुनि जननी जों निरखिती ।
दयाब्धीची मूर्ती तव उघड नेत्रींच दिसती ॥
कशी येना निद्रा तुज गुणसमुद्रा यदुपती ।
पुन्हा गाऊ लागे तव वदत देवो मृदुगती ॥ ९ ॥
माते मला झोप न ये चि कां कीं । तू काहणी सागसि पूर्विकां कीं ॥
तेणे गुणें येइल नीज माते । निजेलिया या पुरुषोत्तमातें ॥ १० ॥
कृष्ण मूर्ति किति सुंदर शाहणी । सागणें म्हणत पूर्विल काहणी ॥
हालवी जननि पालख माउली । ते कथा वदत शीतळ साउली ॥ ११ ॥
होता राम म्हणोनि हू क्षितिसुता तत्पत्नि हूं तत्पिता ।
वाक्यें दडक हिंडता दशमुखें ते चोरिली योषिता ॥
निद्रेलागिं कथा अशी जननि ते सागे हरी ऐकतां ॥
दे दे बाण धनुर्धनुष्य अनुजा बोले उठे तत्वता ॥ १२ ॥
यावें शंकरजी बसा अजि असे डावीकडे धातया ।
स्कंदा क्षेमें सुराधिपा कुशल कीं वित्तेशजी येथ या ॥
ऐसा शब्द निजेलिया हरिचिया माता मुखीं ऐकुनी ।
कां कां वोसणसी मुला म्हणउनी धू धू करीं घेउनी ॥ १३ ॥
जागे करी जननि त्या गरुडध्वजाला । तो बैसुनी मुदित सावध शीघ्र जाला ॥

३४ सरसिजानन=कमला सारखें तोंड आहे ज्याचें असा. ३५. सज्ज=घर ३६. नयननिर्जितपद्मा=डोळ्यांनी जिंकलें आहे कमल जीनें अशी. ३७. पालख=पाळणा. ३८. स्कंद=कार्तिकस्वामी. ३९ क्षेम=कुशळ ४० वित्तेश=कुबेर.

पुसी मुखांबु जननी नयना स्वधारीं । दावी असें कपट नाटक सूत्रधारी ॥१४॥
मी नंदनंदन शिशु व्रजभूमिवासी । हें नाठवे निज हिता नत बांधवासी ॥
कीं मींच राघव अशी गति दाखवीतों । आनंदनंदन विभू रस चाखवितो ॥१५॥
इति श्रीबाळचरित्र संपूर्ण ॥

वामनपंडितकृत

जयद्रथ-वध.

सौभद्र[४१]शोकविवशें[४२] रचिलें पणातें । कुंतीसुतें समजल्या विण आपणातें ॥
तें वाक्य सत्य करवी तव पूर्वजाचें । श्रीकृष्ण नाम भज त्यासि अपूर्व ज्याचें ॥१॥

मी मारीन जयद्रथासि समरीं जों भानु आहे नभीं ।
नाहीं होमिन देह हा हुतवहीं[४३] सर्वात्मना ही नभीं ॥
ऐसें बोलुनि वाक्य त्या परिस तो केला असा नेम रे ।
रक्षू त्यासि बळें घडो मग तसें तो स्वापमानें मरे ॥ २ ॥

यानंतरें जयुनि कौरवराजसेना । आली कसी अवनिमंडळ जें दिसेना ॥
तों पार्थसैन्य हि सर्वेचि निघे रणाला । ज्या इंद्र ही परि नव्हे क्षणवारणाला ॥ ३ ॥

सूचीव्यूह तयात पद्म रचिले राहे तदभ्यतरीं ।
राजा सैंधव[४४] तो जयद्रथ तरी चिंता करी अंतरीं ॥
व्यूहाच्या वदनीं कृतांत समसा आचार्य राहे बळें ।
जे जे ज्या स्थाळीं ठेविले नृपवरें ते राहिले तुंबळें ॥ ४ ॥

वदे कृष्ण पाहें नरा द्रोण हा रे । समच्छास्त्रवत्ता रणीं जो न हारे ॥
जयाचे शरव्रात[४५] भाल्यांत कोरे । तयाशीं वृथा झुंज लावूं नकोरे ॥ ५ ॥

पंचाशीति[४६] जयासि वर्षगणना आपाडुंता[४७] मस्तकीं ।
युद्धीं द्रोण तथापि दुर्धर दिसे हस्ती असा मस्त कीं ॥
पार्था तूं न भिडें तयासह नको तो आजि नाटोपतो ।
पाहा दुःसह वाटतो मज रणीं यान्चा खटाटोप तो ॥ ६ ॥

नमस्कार दूरोनियां सव्यसाची[४८] । करी बाणयोगें गुरूला तसाची ॥
सवेगें पुढें तो पृथापुत्र धांवे । यदर्थ प्रतिज्ञा तयातें वधावें ॥ ७ ॥

आले वीर समस्त धीर धरुनी जे सैनि कीर्तिस्वरें ।
कोपाविष्ट विशिष्ट दीप्ति मिरवे ज्याची सुवार्तास्वरें ॥

४१. सौभद्र=अभिमन्यु ४२. शोकविवश=दुःखाधीन. ४३. हुतवह=विस्तव. ४४. सैंधव=सिंधु देशाचा. ४५ शरव्रात=बाण समुदाय. ४६ पंचाशीति=पंचायशी ४७. आपाडुंता=पांढरे केंस ४८ सव्यसाची=अर्जुन.

सोडी बाण अनेक पार्थ समरीं बाणासि ने मस्तकीं ।
वीराचा शर एक ही न चुकतां लागेच नेमस्त कीं ॥ ८ ॥
सव्यापसव्यकृतसायकताडवानें । केलें पराजित रणीं रण पांडवानें ॥
घालूं शके कवण या वरि वीर घाला । जैसा मृगात मृगरा⁴⁹ज तसा निघाला ॥९॥
कौंतेयाप्रति देवकीय वदला हे भागले वा⁵⁰ह रे ।
जाले फार तृषार्थ यत्न करणें जेणे पिपा⁵¹सा हरे ॥
बोले पार्थ जळासि यासि जपतों मी वारुणास्त्रा रणीं ॥
या वीरांस हि वारितो गज जसा सक्रोध आधोरणीं ॥ १० ॥
तत्काळ वापी रचिली च पार्थे । वारोनियां वीरबळें अपार्थे ॥
केले युगां⁵²पासुनि मुक्त देवें । सर्व चि ते घोटक⁵³ वासुदेवें ॥ ११ ॥
आर्द्रपृष्ठ हय पाजुनि पाणी । दो करीं चतुर नीरजपाणी ॥
देखती कुतुक सैनिक सारे । बोलती प्रबळ पार्थ कसा रे ॥ १२ ॥
धों धों दुंदुभि वाजल्या उचलला सैन्यीं धुरोळा नभा ॥
गेला सर्व दिशा तमोमय पहा जाला रवी हीनभा ॥
मारावा व्यसनस्थ पार्थ वदती आहे रथावेगळा ॥
होतां सज्ज कदापि हा न उतरे काळाचिया ही गळां ॥ १३ ॥
राजे भद्रप शाल्व सैंधव शिबी त्रैगर्तकाबष्ठ जे ॥
होगधांग कलिंग वंग यवन प्राग्ज्योतिषावंत जे ॥
इत्याद्यद्भुत कोप कोपनिभृत स्वाकर्ष चाप स्वरें ॥
आले सन्मुख ते क्षणीं विमुख ते केले प्रतापें नरें ॥ १४ ॥
शाखामृ⁵⁴गध्वज बहूत विशाळ वाटे । यासी भिडाल तरि लाविल मृत्युवाटे ॥
गांडीव मुक्त शर वाजति हे सणाणा ॥ ऐसा धनुर्धर कसा स्वमनासि नाणा ॥१५॥
कां उकावत असा परतावें । आमुच्या तरि मतें परतावें ॥
गर्जतो विजय दुर्गम रा⁵⁵वें । का अशासि खवळोनि मरावें ॥ १६ ॥
संजोगिले तुरग शीघ्र रथासि देवें । केले पहा सुकृत पांडुसुतें सदैवें ॥
दे हात पार्थ चढतां स्वरथावरी तो । एक्या करें हयचतुष्टय सांवरीतो ॥ १७ ॥
होता असा अरुपदाहक कैठभारी । बोले नरा मन तुझें न भया उभारी ॥
अस्ताचला स्वतिलकीकृत भानु गेला । वेळ्या जयद्रथ बधास्तव तूं भुकेला ॥१८॥

४९. मृगराज—सिंह ५०. वाह=घोडे. ५१. पिपासा=तहान. ५२ युग=जूं. ५३. घोटक=घोडे ५४. शाखामृगध्वज=वानर आहे ध्वजाच्या ठायीं ज्याचा असा अर्जुन. ५५. राव=शब्द.

हे क्लिष्ट वाक्य पडतां श्रवणीं विलोकी । सूर्याकडे मग म्हणे मुख कोंवि लोकीं ।।
दावूं अतःपर करूं न शके पणातें । हें वाक्य सत्य करिं होमिन आपणातें ।।१९।।
अच्यूत हें समजला जगदांतरात्मा । बोले शतक्रतु[56]सुताप्रति तो महात्मा ।।
कां धाकलास इतक्यांत चि या वधाया । पाहें कशी रचितसें निज योगमाया ।।२०।।

तुझें उणें या स्वजनीं दिसावें । रथीं तुझ्या म्यां मग कां बसावें ।।
मनीं असे कार्य तुझें सजावें । उगेचि वाटे मज तूं खिजावें ।। २१ ।।
साधावया अर्जुनकामनेला । अस्तासि मार्तंड[57] निकाम नेला ।।
प्रमोद जाला धृतराष्ट्रजाला । कीं आज हा सैंधव थोर झाला ।। २२ ।।
समीप आले नृपलोक सारे । पाहों मरे अर्जुन हा कसा रे ।।
कोणी नरासी करिती खटाळी । ते मारिती हांसुनि मूर्ख टाळी ।। २३ ।।
पार्था वो रवि हा जयद्रथ हि हा हें लक्ष लावीं बरें ।।
बोले अर्जुन लाविलें हरि वदे मारीं जगच्छेसरें[58] ।।
ऐसें त्याप्रति बोधितां झडकरी त्या सैंधवांचा[59] गळा ।।
गेला तोडुनि अर्धचंद्र विशिखें[60] कीं मस्तका वेगळा ।। २४ ।।
आधीं च पार्था सुचवोनि देवें । तो वारिला योग हि वासुदेवें ।।
तो देखिला भास्कर सैनिकांहीं । उपाय तेव्हां न चले चि कांहीं ।।२५।।

दुर्योधनादिक सशोक सलज्ज जाले । त्यांचे प्रमोदभरदीपक ते विझाले ।।
केला जई विजय दुर्जय वासुदेवें । हें वाचिजे हरिकथामृत कीं सदेवें ।। २६ ।।
श्रीशक्ति कर्ण मग भीमसुतासि[61] मारी । त्याचा प्रताप बहु तीव्र विरांसि मारी ।।
तें आयका वदत वामन लीन वाचा । मेला पुढें तनय द्रोण अशी कुवार्चीं[62] ।।२७।।

वामनपंडितकृत

संकलित[1] रामायण.*

करिति चरण तूझे जे शिळों[2] दिव्य रामा[3]
हरुनि दुरितें[4] माझें होउ तें सौख्य रामा ।।

---

५६ शतक्रतुसुत=इंद्रपुत्र अर्जुन. ५७ मार्तंड=सूर्य. ५८. जगच्छेसर=कृष्ण ५९. सैंधव=जयद्रथ ६०. विशिख=बाण ६१ भीमसुत=घटोत्कच ६२ यावरून घटोत्कचवध व द्रोणवध हीं प्रकरणें वामनानें रचलीं असावीं असा ध्वनितार्थ निघतो

१ संकलित=संक्षिप्त. * हें प्रकरण मौजे चिंचोडीं तालुके खेड जिल्हा पुणें एथील देशपांडे यांजकडे मिळालें त्यांचे एथें वामनी प्रकरणाची एक चांगली लिहिलेली व सकलादीनें बांधलेली वही आहे तींत वामनी प्रकरणें आणखी पुष्कळ आहेत. परंतु तीं सर्व पूर्वी छापून प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. २ शिळा=अहल्या शिळा. ३ रामा=स्त्री ४ दुरित=पाप.

भ्रमरमन पदाब्जीं पावविं त्या विरामा
भव हर भवचापध्वंस विश्वाभिरामा ॥ १ ॥
जगीं तू असा कीं घटीं एक माती । गुण श्लोक कोटींत तूझे न मीती ॥
निरूपीन त्या सिंधुच्या बिंदुमात्रा । पुरे ते चि संसाररोगास मात्रा ॥ २ ॥
महा औषधांतूनि थेडें चि कांहीं । करी सेवितां नाश वातादिका ही ॥
पुरे आमुची हे अविद्या मराया । तुझें एकलें नाम जी रामराया ॥ ३ ॥
जरी नाशिली आमुची जी अविद्या । जितां ही दिली मुक्ति देऊनि विद्या ॥
तुझी कीर्ति मुक्तीहुनी गोड वाटे । शुकादीक ही चालती याच वाटे ॥ ४ ॥
म्हणोनि जे भागवतीं शुकानें । लीला तुझी वर्णिलि कौतुकानें ॥
टीका तिची मी क्षितिलोकवाणी । करीन जेथें न सुखास वाणी ॥ ५ ॥
बहू ग्रंथीं वृद्धी न करुनि वदावी यशसुधा ।
प्रतिश्लोकीं जे कां करि अमृतसतृप्ति वसुधा ॥
समश्लोकी टीका म्हणुनि करितों जी रघुपती ।
जिला मंत्रप्राय स्मरति वदती लोक जपती ॥ ६ ॥
निजाश्रमा राघव कौशिकानें । नेला कथा तेथुनि हे शुकानें ॥
आरंभिली मंगळ त्यास गातें । गातो मुनी उद्धरि जो जगातें ॥ ७ ॥
चाले वना प्रति पुलस्त्यसुतास मारी । पाळी स्वकोसल घरा सह भूकुमारी ॥
या मंगळाचरणपद्यरसें शुकानें । संक्षिप्त वर्णिलि कथा प्रिति कौतुकानें ॥ ८ ॥
टाकी तातार्थ राज्यावॅन वन विचरे त्या पदीं ज्यास वाटे ।
सीताहस्ताब्ज भारी अनुज कपिपती सेविती नित्य वाटे ॥
बोलें निर्नासिकेच्या असुर जनकजा ने तई क्रोध लेशें ।
बांधी दापूनि सिंधू वधि रिपुकुळ त्या रक्षिजे कोशलेशें ॥ ९ ॥
अहो विश्वामित्रें दशरथ नृपा प्रार्थुनि जयीं ।
स्वयज्ञातें नेला प्रभु असुर मारूनि विजयी ॥
तया संगें जातां करूनि मिथिला ग्राम गमनीं ।
शिळा शापें मार्गें करि पदरजें हंसगमनी ॥ १० ॥

---

५ अब्ज=कमल ६ अभिराम=सुंदर. ७ माती=मावती (राहाती) ८ अविद्या=अज्ञान. ९ क्षितिलोकवाणी=देशभाषा (मराठी भाषा). १० वाणी=कमताई. ११ सुधा=अमृत. १२ टीका=भागवता नवव्या स्कंधांत संक्षित रामायण आहे त्याची ही टीका होय. १३ कौशिक=विश्वामित्र. १४ पुलस्त्यसुत=रावण. १५ कोसल=देशविशेष १६ भूकुमारी=सीता १७ अवन=रक्षण १८ कपिपति=वानरस्वामी सुग्रीव). १९ निर्नासिका=जिचें नाक कापिलें आहे अशी शूर्पणखा २० असुर=राक्षस (रावण) २१ जनकजा=जनकाची कन्या (सीता) २२ हंसगमना=स्त्री

सीतास्वयंवरगृहीं भवचाप[२३] हातीं । भंगी मुख क्षितिपैं[२४] वीर अहो पहाती ॥
लीले करूनि गजबाळक इक्षुदंड[२५] । मोडी तसा भय करी ध्वनि तो उदंड ॥११॥
जिंकोनि ने स्वगुणरूपवयें समान । सीता रमा स्वहृदयावरि लब्धमान ॥
निःक्षत्रिया क्षिति करी हरि गर्व वाटे । त्याच्या जया नृपतिबीजें[२६] असह्य वाटे ॥१२॥
जो स्त्रीस लंपट सकाम तथापि त्याची । मायां धरूनि करि गोष्टि खरी पित्याची ॥
राज्यादिकें त्यजुनि जाय वनास दार[२७] । प्राणावरी जित चि मुक्त जसा उदार ॥१३॥
लंकापतीभगिनिच्या[२८] मुखदूषणातें । केलें महारण तया खरदूषणातें ॥
मारी चतुर्दश सहस्र हि चाप हातीं । कोदंडें[२९] चंड वनिं कष्ट मुनी पहाती ॥१४॥
सीताकथा परिसता स्मरविव्हळानें । जो निर्मिला दशमुखें मृग हो खळानें ॥
मारीच तो युधिं तया प्रभुकार्यदक्षा[३०] । जाऊनि दूरि शिव संहरि जेंवि दक्षा ॥१५॥
तों राक्षसाधम हरी जनकात्मजा ते । नेतां वृकें[३१] जसि अजा[३२] प्रतिदीन जाते ॥
तेव्हां वनीं रघुपती अति शोक दावी । कीं स्त्रीप्रियास गति शेवटिं हे वदावी ॥१६॥
जातां स्वकार्य मृत देह कबंध मारी । जे मित्र होति कपि शोधुनि भूकुमारी ॥
वाळीवधा उपरि सांगति ते च वेळे । ये विश्ववंद्य मग त्यां सह तो सुवेळे ॥ १७ ॥
सक्रोधलोचनभयें चि पडे समुद्रा । आंदोळतां जळचरें अति मीन मुद्रा ॥
जाला समूर्त[३३] शिरिं घेउनि पूजनातें । ये पाय वंदुनि वदे भवभंजनातें[३४] ॥ १८ ॥
जो तूं अनंतसम जो न कुबुद्धि त्यातें । कूटस्थ आदि पुरुषा जगपाळित्यातें ॥
देव प्रजाधिपति भूतपति क्रमानें । मायापती सृजिसि सत्वरजस्तमानें ॥ १९ ॥
मानें तसें जलधितें अजि लंघि मातें । श्री पाव मारुनि पुलस्त्यसुताधमातें ॥
पाषाण तारिं पसरे यश जेंवि लोकीं । गातील कीर्ति नृप सेतुपथा विलोकीं ॥ २०॥
सुग्रीव नीळ हनुमत कपींद्रसेना । ते आणितां गिरिशिखा[३५] नभ तें दिसेना ॥
त्या सेतुनें रघुपती कपिदग्ध लंका । देखे बिभीषण वदे मति निष्कलंका ॥२१॥
वेष्टूनि ते नगरि वानर ते निघाले । लंकेत घालिति गृहादि करूनि धाले[३६] ॥
हस्ती जसे डहुळिती ह्रदिंच्या[३७] जळाला । देखोनि रावण अहो हृदयीं जळाला ॥२२॥
पुत्र प्रहस्त अतिकाय त्रिकंपनादी । धूम्राक्ष दुर्मुख दिशा भरिती स्वनादीं ॥
सर्वांस त्यांस सह कुंभ निकुंभ धाडी । तों कुंभकर्ण हि उठे जग झोडि धाडी ॥२३॥

---

२३ भवचाप=शिवधनुष्य. २४ क्षितिप=राजे. २५ इक्षुदंड=ऊस. २६ नृपतिबीज=राजांचें बीज. २७ सदार=स्त्रीयुक्त. २८ लंका- पतिभगिनी=रावणाची बहीण (शूर्पनखा) २९ कोदंड=धनुष्य. ३० प्रभुकार्यदक्ष=प्रभु रावण त्याचें काम करण्याविषयीं कुशल. ३१ वृक=लांडगा ३२ अजा=शेळी. ३३ समूर्त=सशरीर. ३४ भवभंजन=संसारनाशक (राम). ३५ शिखा=शिखर ३६ धाले=हल्ले ३७ ह्रद=डोह पाण्याचा.

येतां निशाचरचमू[३८] अतिवीर्यशक्ती । हातीं धनुष्य शर तोमर शूळ शक्ती ॥
सुग्रीव लक्ष्मण मरुत्सुतें[३९] ऋक्ष[४०] नीळ । या अंगदादि सह ये प्रभु मेघनीळें[४१] ॥२४॥
त्या अंगदादि रघुनायक-वानरांनीं । शस्त्रीं गदा गिरि तरू शर तोमरांनीं ॥
ते मारिली निघनिघों चतुरंगसेना[४३] । सीतापहारक[४४]-दळीं शुभ तें दिसेना ॥ २५ ॥
लंकेश लक्षुनि बळें क्षय कोपतापें । ये वाहनावरि चढोनि महाप्रतापें ॥
तों ये सुरेंद्ररथ[४५] त्यावरि रामराया । हाणी शर त्रिशत रामशरें मराया ॥ २६ ॥
बोले रघूत्तम खळा मळ राक्षसांचा । तू श्वान शून्य गृह भोजन भक्ष साचा ॥
सीता परोक्षीं[४६] हरिसी तुज निस्त्रपातें[४७] । मी काळ मारिन अमोघ[४८]बळास्त्रपातें ॥२७॥
जों घे दशानन असा व्यवसाय[४९]कानीं । दापूनि त्यास रघुनायक सायकानीं[५०] ॥
भेदूनि उर यधि आननिं रक्त नाकीं । जैसा व्यथे[५१] सुकृत संचित रिक्त नाकीं[५२] ॥२८॥
रघुपति विजयी त्या रावणातें वधूनी । श्रमबहु परि केला राक्षसांच्या वधूनीं[५३] ॥
शुक मग विभुलीला[५४] दिव्य जे तीस वर्णी । स्वपितृकृत[५५] वदे हे श्लोक बत्तीसवर्णी[५६] ॥२९॥

श्लोक वृत्त कथिलें यमकानीं । गाति त्यांस न पडे यम कानीं ॥
पावतील रघुनाथपदातें । जे सदा स्मरति नाथपदातें ॥ ३० ॥

अष्टाक्षरी चरण तो यमकीं न साजे । लीला च त्यांतिल सुखावह मानसा जे ॥
नेत्रांस ही दिसति ज्यास बरें कदापी । कीं काळ मृत्युस तदर्थ चि एक दापी ॥३१॥

समश्लोकीमध्यें रघुपति करीतो नियम कीं
कथावे श्लोकार्थ स्वगुणरचनायुक्त यमकीं ॥
अनुष्टुप्पदातें म्हणुनि विषदच्छंदें निकरीं[५८]
करीतों रामाचे चरण शिरिं ते वदुनि करीं ॥ ३२ ॥

मृता राक्षसाचीचिया वृंदसेना । रडे आफळे अत दु:खा दिसेना ॥
स्त्रिया आणि मंदोदरी शोकरीती । निघोनी पुरींतूनि भारी करीती ॥ ३३ ॥
मेले सुमित्रात्मजसायकानीं । आलिंगुनी त्यांस हि बायकानीं ॥
केला बहू शोक अनेक रीती । उच्च स्वरें रुदन ज्या करीती ॥ ३४ ॥

---

३८ निशाचरचमू=राक्षससेना ३९ मरुत्सुत=वायुपुत्र (मारुती) ४० ऋक्ष=अस्वल. ४१ मेघनीळ=घनश्याम. ४२ तोमर=शस्त्रविशेष. ४३ चतुरंग=रथ, घोडा, पायदळ, व हत्ती हे चार प्रकार जींत आहेत अशी. ४४ सीतापहारकदळीं=रावणाचे सैन्यांत. ४५ सुरेंदरथ=इंद्राचा रथ ४६ परोक्ष=नकळत. ४७ निस्त्रप=निर्लज्ज. ४८ अमोघ=सफळ. ४९ व्यवसाय=उद्योग ५० सायक=बाण ५१ व्यथे=दु:ख पावे ५२ नाकीं=स्वर्गी ५३ वधूनीं=बायकांनीं. ५४ विभुलीला=रामाची लीला. ५५ स्वपितृकृत=शुकाचा बाप व्यास [illegible] केलेले. ५६ बत्तीसवर्णी=ज्यांत बत्तीस अक्षरें आहेत असे अनुष्टुप छंदाचे श्लोक [illegible]वत. ५८ निकर=समुदाय.

रडनि दशमुखाच्या त्या स्त्रिया नाथ! नाथ!
तुजविरहित लंका आणि आम्ही अनाथ ॥
नगरिवरि रुसोनी वीरसेजे निजावें
तरि शरण पुरीनें आजि कोणास जावें ॥ ३५ ॥

होउनी वश तुवां मदनातें । आणिली प्रभुवधू सदनातें ॥
क्षोभली जनकराजकुमारी । जे प्रभाव चि असा तुज मारी ॥ ३६ ॥

लंका स्त्रियां सहित ते विधवा चि केली । गृध्रा न ते तनु हि जे विषयीं भुकेली ॥
सद्वंशभूषण हि तो नरकासि जासी । केला अनर्थ सकळां तनुजानुजासी ॥ ३७ ॥

पुसोनि रामास बिभीषणानें । क्रिया मृताच्या कुळभूषणानें ॥
केल्या स्वशास्त्रें परलोकरीती । तिलोदकें लोक जसे करीती ॥ ३८ ॥

देखे रघूत्तम अशोकवनांत सीते । नेत्रीं स्रवे विरहशोकवना तशी ते ॥
नाहीं च बिंदुभरि ही जल जात कंठीं । कठीतसे दिन अशी जलजातकंठी ॥ ३९ ॥

पावली स्वविरहें तनु कंपा । राम तीवरि करी अनुकंपा ॥
होय तो चि सुखवासर सीते । ध्यान राम सुखवा सरसी ते ॥ ४० ॥

जवळि अनुज सीता राम बैसे विमानीं । कपिपति सह जातो बंधुतें जेंवि मानी ॥
दशमुखअनुजा दे उत्तमश्लोक लंका । पवनज सह यानीं घे तया निष्कलंकीं ॥ ४१ ॥

प्रभु करि चिरजीवी शत्रुच्या सोदरासी ।
रवि शशि गगनीं जों राज्य दे मोदरासी ॥
रघुपति परते हो तें सुरां सौख्य वाटे ।
स्तविति कुसुमवर्षे त्या विमानांत वाटे ॥ ४२ ॥

गोमूत्रपक्व जव भक्षुनि वाट पाहे । येणें तदर्थ भरतावरि हो कृपा हे ॥
कीं स्थंडिलीं वरि निजेक्षण कल्प कठी । तो प्राण ठेउनि असे बसला स्वकठीं ॥ ४३ ॥

श्रवणिं भरत ऐके राम आला अयोध्ये । अभिमुख विभुतें ये येति अमात्य योद्धे ॥
पुरजन गुरुसंगें पादुका मस्तकांतीं । करिति रवि शशीच्या ज्या अहो ध्वस्त कांती ॥ ४४ ॥

वसे नंदिग्रामीं परि हृदय रामीं भरत तो ।
विना त्याचे पाय त्रिभुवनिं न जो लाभ रततो ॥
वसे वेदध्यायी धरि इतर ठायीं न मन तो ।
करी वाद्या गीता सहित पदपद्मा नमन तो ॥ ४५ ॥

---

५९ तनुजानुज=पुत्र व बंधु. ६० शोकवन=शोकोदक (अश्रु) ६१ जलजातकंठी=जलजात म्ह० शंख त्याचे सारखा आहे कंठ जीचा अशी ६२ अनुकंपा=कृपा. ६३ दशमुख अनुज=बिभीषण ६४ निष्कलंक=निष्पाप ६५ सोदर=बंधु ६६ मोदरासी=आनंदरासी ६७ गोमूत्रपक्व=गाईच्या मुतांत शिजविलेले ६८ जव=सातु (धान्य). ६९ [illegible] स्थंडिल=तुसत्या जमीनीवर ७० कल्प=अतिदीर्घकाळ. ७१ अमात्य=प्रधान

कनकमयपताका वृंद चित्र ध्वजांचे ।
रथ चपळ तुरगी स्वर्णसन्नाह[७२] ज्याचे ॥
कवच सहित योद्धे मुख्य मुख्य प्रजांचे ।
प्रभुप्रति मुळ[७३] येती दास पादांबुजांचे ॥ ४६ ॥

चिन्हें महा विभव राजविलास मुद्रा । आणी पुढें भरत त्या करुणासमुद्रा[७४] ॥
प्रेमें पदावरि पडे विसरोनि देहा । आलिंगनें प्रभु भुजा पसरूनि दे हा ॥ ४७ ॥

प्रथम शिरिंहुनी त्या पादुका पादपद्मा[७५] ।
जवळि भरत ठेवी ज्या पदीं नित्य पद्मा ।
मग चरणिं पडे त्या क्षेमें[७६] दे सूल भावा ।
प्रभु नयन जळीं सप्रेम न्हाणी स्वभावा ॥ ४८ ॥

ब्राह्मणासि करि वंदन पादीं । हे मला प्रिय असे उपपादी ॥
लक्ष्मणा क्षितिसुते सह पायीं । लोक वंदिति जयासि उपायीं ॥ ४९ ॥
कोसलाधिपति कोसललोकीं । देखिला बहु दिशा अवलोकीं ॥
नृत्य वस्त्र उडवूनि करिती । पुष्पवृष्टि वरि कौतुकरीती ॥ ५० ॥

धरी भरताकिं पादुका व्यजनें चामरें[७८] वीजिती[७९] ।
बिभीषण कपींद्र जे निज सुखें तयाच्या जिती ॥
सुधाकर धरी मरूत्सुत असीतपत्राकृती ।
प्रवेश करि राघव स्वनगरीं पवित्राकृती ॥ ५१ ॥
धरूनि सधनु भाते दास्य शत्रुघ्न मानी ।
धरि करिं जळझारी रामकांता विमानीं ॥
धरियलि तयिं जैसी अंगदें ऋक्षपाळें ।
विभव नगर लोकां दाविलें लोकपाळें ॥ ५२ ॥

रघुपति अति शोभे पुष्पकीं व्योम वाटे । द्विजगुरु सह नेत्रा उत्पळा सोमें[८०] वाटे ॥
नटति युवति गाती कीर्ति बंदी[८१] विमानीं । प्रियतम जन आत्मा आपुला जेवि मानी ॥ ५३ ॥

रचित कुसुम आले श्रीअयोध्यापुरीतें ।
जन अमृत रसाच्या वाहती त्या पुरीतें ॥
नृप गृहिं गुरुपत्न्या माउल्या त्यांस भावी ।
नमन करि तयांते तोषले बंधु भावीं ॥ ५४ ॥

---

७२ सन्नाह=घोड्याचें सामान ७३ मुळ येती=सामोरे येती. ७४ करुणासमुद्र=कृपासागर ७५ पद्मा=लक्ष्मी ७६ क्षेम=आलिंगन. ७७ एथें "स्वशिरिं" असें असतें तर छंदोभंग न होता ७८ व्यजनचामरें=विंझणे व चवऱ्या ७९ वीजिती=वारा घालिती. ८० सोम=चंद्र. ८१ बंदी=भाट, स्तुतिपाठक.

वंदिलें अवघिया वडिलां हो । धाकुट्या स्वपदवंदनलाहो ॥
राम लक्ष्मण धरातनया ही । घेतलें पुजुनि पूजन यांहीं ॥ ५५ ॥

वसे नंदिग्रामीं जननि हि विना राम नयनीं ।
न पाहे शत्रुघ्ना सह भरत जो भूमिशयनीं ॥
म्हणोनी चौघां ही भिजविति तिघी एक समयीं ।
तनुप्राणन्यायें नयनजळिं माया रसमयी ॥ ५६ ॥

मग उकलि जटा ते राम कोदंडपाणी ॥
कुळगुरु जइं न्हाणी ये चतुः सिंधुपाणी ॥
त्रिदशगुरु सुरेंद्रा ये रिती रामचंद्रा ।
द्विज वडिल हि देती मान वंशाब्धि चंद्रा ॥ ५७ ॥

सुस्नात होउनि असा करुणांबुराशी । अंगीकरी मग विभूषण-अंबुराशी ॥
प्रार्थूनि दे भरत वंदुनि आसनातें । घेतो पद प्रभु दरा कमळासनातें ॥ ५८ ॥

प्रजा स्ववर्णाश्रमधर्म वाटे । लवी जया बाप चि राम वाटे ॥
प्रजा गमे संतति त्या पित्याला । स्पर्शों न दे दुःख कदापि त्याला ॥ ५९ ॥

त्रेतायुगीं कृतयुगापरि काळ जाला । देखूनि राज्य करितां रघुवंशजाला ॥
धर्मज्ञ राम सुख दे सकळां प्रजाला । प्रेमें प्रजा भजति त्या भरताग्रजाला ॥६०॥

वनें नद्या पर्वत सर्व खंडे । द्वीपां समुद्रा सहितें अखंडे ॥
हे कामधेनू सकळा प्रजाला । देखूनि होती भरताग्रजाला ॥ ६१ ॥

बहु भिति यमलोका श्रीवरा रामराया ।
जनन मरण पावे जो न वैसे मराया ॥
वळखति न जराधीव्याधिशोकादिकां या ॥
क्रमभय असुखातें नेणती लोक काया ॥ ६२ ॥

रघुपती निज एकवधूव्रता ॥ शिकवि हो जनाचित्त सध्रुवर्ता ॥
स्फुट करी गृहधर्म समस्त कीं । धरुत लोक कथारस मस्तकीं ॥ ६३ ॥

करि जनककुमारी नित्य निर्व्याज सेवा ॥
तुम्हि हि जनमती हो हा महाराज सेवा ॥
सगुण कुलज सीता भाव जाणे पतीचे ।
मन हरित पतीचें प्रेमसल्लाप तीचे ॥ ६४ ॥

---

८२ लाहो=लाभ ८३ सिंधु=समुद्र ८४ करुणांबुराशी=कृपासागर. ८५ विभूषण अंबुराशी=दागिन्यांचा समुद्र म्ह० पुष्कळ दागिने ८६ आधीव्याधि=मनोव्यथा व शारीरपीडा. ८७ एकवधुव्रत=एकपत्नीव्रत ८८ सध्रुवता=सदृढपणा ८९ निर्व्याज=निष्कपट. ९० भाव=मनोगत ९१ सल्लाप=भाषण

रामवृत्त कथिलें यमकांनीं । गाति त्यांस न पडे यम कानीं ॥
भिन्न अर्थ रचना सम जावी । काव्यरीति चतुरीं समजावी ॥ ६५ ॥
तदुपरि शुक सांगे राम मांडी मखातें[१२] ।
निजपद चि यजी जे हें जगद्धाम खातें ॥
गुरुवचन विधानें लंकनायारि पूजी ।
सुरमय सुर सेवी तद्रिपूचा रिपू जी ॥ ६६ ॥
दिशा पूर्व होत्यां[१३] दिली दक्षिणा हो । दिली ब्रह्मयातें दिशा दक्षिणा हो ॥
प्रतीची स्वअध्वर्यु देतो जयाला । उदीची दिशा देत उद्गातयाला ॥ ६७ ॥
आचार्य जो मध्यम भू तयाला । देतां महा उत्सव दातयाला ॥
हे निस्पृहो ब्राह्मण सर्व लाहे । गोडी म्हणे राममतीस लाहे ॥ ६८ ॥
तनुस अंबर[१४]मात्र चि भूषणें । इतर सर्व दिलें रघुभूषणें ॥
करि असें रघुनंदन दान कीं । उभि समंगळसूत्र चि जानकी ॥ ६९ ॥
घेऊनियां ब्राह्मण सर्व लाहो । ते बोलती ब्राह्मणवत्सलां हो ॥
जो ब्राह्मणांचा स्वयमेव देव । प्रभूसि त्या बोलति भूमिदेव[१५] ॥ ७० ॥
न जी दीधलें काय आम्हांसि देवा । दिले फार याहूनि ही देवदेवा ॥
प्रकाशोनि चित्तीं अविद्यातमातें । हरी देखतों त्या चि सर्वोत्तमातें ॥ ७१ ॥
सर्वज्ञता दशशतानन[१६] ही न मोजी । ब्राह्मण्य देव रघुराज तुतें नमो जी ॥
तूं पुण्यमूर्त्ति अजि मस्तकरत्न[१७] देवा । जो दे स्वपाद रज हंसजनां[१८] सदैवा ॥ ७२ ॥
जयाचा जगीं कीर्तिसल्लाप हा तो । स्वयें गूढ रातीं जना हो पहातो ॥
वदे एक कोणी स्वभार्येस वाचा । तिनें आयके श्रोत्र तो राघवाचा ॥ ७३ ॥
स्वयें जासि दुष्टे पराच्या गृहातें । नव्हें राम मी कीं धरूं तूज हातें ॥
दशग्रीव लावूनि ने हात सीते । वधूलुब्ध[१९] अंगीकरी हा तशी ते ॥ ७४ ॥
दुराराध्य जे अज्ञ ते लोक रीती । न जाणोनि वार्ता अशा ही करीती ॥
म्हणूनी सितेतें वियोगश्रमातें । करी जाय ते वाल्मिकी आश्रमातें ॥ ७५ ॥
ऋषिजवळि असे ते गर्भिणी रामराणी ।
वन विभव हि मानी डोहळ्याची शिराणी[१००] ॥
कुश लव सुत दोघे होति ते दिव्य काळीं ।
मुनि करि विधिकर्में उत्सवाच्या सुकाळीं ॥ ७६ ॥

---

१२ मख=यज्ञ. १३ होता, ब्रह्मा, अध्वर्यु, व उद्गाता असे चार ऋत्विज यज्ञांत असतात १४ अंबर=वस्त्र. १५ भूमिदेव=ब्राह्मण. १६ दशशतानन=शेष. १७ मस्तकरत्न=शिरोभूषण. १८ हंसजन=परमहंस. म्ह० सन्यासीजन. १९ वधूलुब्ध=स्त्रीलंपट. १०० शिराणी=आवड.

ऐसे च लक्ष्मणकुमार हि वंशकेतू । तो एक अंगद दुजा सुत चंद्र केतु ॥
तक्षाख्य पुष्कळ अशी भरतात्मजाचीं । नामें कुळें बहुत विस्तरणार ज्याचीं ॥७७॥
शत्रुघ्नपुत्री स्वसमाजसाची । नामे सुबाहू श्रुतसेन साचीं ॥
शत्रुघ्न मारी असुरास आणी । तद्वित्त रामार्पण हेतु आणी ॥ ७८ ॥
शत्रुघ्न नाम गत दाखवि अर्थ साचा । कीं पुत्र जो लवण त्या मधुराक्षसाचा ॥
मारूनि तो मधुवनीं मधुरा सॄजी कीं । जीमाजि कृष्णतनु राम खळास जिंकी ॥७९॥
पतीची पदें काननीं रामरामा । स्मरोनी ह्मणे आननीं रामरामा ॥
मुनीच्या करीं पुत्र आणूनि घाली । क्षितींत स्वयें माय पोटीं निघाली ॥ ८० ॥
आयकोनि जरि शोक निवारी । चालिले चि नयनांतुनि वारी ॥
राखिले गुण तिचे हृदयातें । नावरे चि अजि त्या सदयातें ॥ ८१ ॥
सीता हेतु क्लेश आधींत रामा । एवं लोकीं दुःखमूळाच रामा ॥
थोरां थोरा कष्ट यांच्या चि सगें । दावी ऐसें राम सीताप्रसंगें ॥ ८२ ॥
जया ही वरी अग्निहोत्रादि याजी । करी ब्रह्मचर्य स्वयें तो क्रिया जी ॥
अखडाग्नितें राम हस्तीं अ होमी । करी ख्याति कीं कर्म कर्त्ता अहो मी ॥८३॥
पदयुग मृदु जें कां पल्लवातुल्य वाटे । तदपि तुडवि कांटे दंडकारण्य-वाटे ॥
स्मरति चरित त्याला ठेउनी तो चि ठेवा । गमन करि मनीं ते लोक हे पाय ठेवा॥ ८४॥
आश्चर्य कीं अधिक साम्य जया असेना । त्याला सहाय समरीं कपिऋक्षसेना ॥
बांधी समुद्र वधि रात्रिचरादिकां ही । हे कीर्ति तारक हि त्यास न थोर कांहीं ॥८५॥
गाती ऋषी नृपपतीप्रति या यशातें । पापघ्न शुभ्र करि दिग्गज तो दिशातें ॥
तो राम मी शरण तच्चरणांबुजातें । सभाविती सुरनरेंद्र किरीट ज्यातें ॥ ८६ ॥

रघुपति-चरणाचा दर्शन स्पर्श लाहो ।
निघति परम योगी भाग्य तें कोशला हो ॥
उठत बसत चिंती राघवस्पर्श लाहो ।
जित चि भव जयाचा राघवीं नाशला हो ॥ ८७ ॥
पुरुष रघुपतीच्या आयके जो कथा रे ।
भवभय नत याचे हे घरीं एक थारे ॥
तुटति सकळ कर्मे होय दुःखाग्नि हिंसा ।
परम करुण मूर्ती होय टाकूनि हिंसा ॥ ८८ ॥

१ केतु=ध्वज २ एथें दुर्बोध आहे. ३ "श्रुतसेन" याबद्दल "बहुश्रुत" असें नांव रघुवंशकाव्यात आढळतें. ४ सृजी=निर्माण करी. ५ कृष्णतनु=मेघश्याम. ६ रामरामा-चो=रामाची स्त्री सीता. ७ मायपोटीं=आईच्या उदरात. ८ वारी=पाणी, अश्रु ९ रामा=स्त्रिया १० एथें कांहीं अपपाठ असावासें वाटतें. ११ रात्रिचर=राक्षस. १२ हिंसा=धडसा १३ हिंसा=जीव हानि.

नृप पुसत शुकातें वर्तला केंवि राम ।
स्वजन अनुज लोकीं सर्व लोकाभिराम ॥
वद सकळ जनीं ही केंवि तो पूर्णकाम ।
प्रियतर वरिला जी हा करी पूर्ण काम ॥ ८९ ॥

सिंहासनीं बसलिया वरि ही जयातें । धाडी स्वबंधुवश सर्व हि तेज यातें ॥
भृत्यांसह प्रभु फिरे नगरीस पाहे । श्रीमूर्ति दाखवि जनास करी कृपा हे ॥ ९० ॥

गजमदसलिलांचे कीं सडे चंदनाचे ।
सुरवरमुकुटांचे शोंबसे चंद नाचे ॥
नगर विविध दावी भाव हे मानसाचे ।
रघुपतिपदपद्मीं लाधले मान साचे ॥ ९१ ॥

गोपुरें उपरमाडिया सभा । हेमकुंभ वरि देति यास भा ॥
मंदिरीं सुरगृहीं ध्वजांचिया । साउल्या निबिड नित्य ज्यांचिया ॥ ९२ ॥
प्रतिद्वारिंरंभा दिर्पूगी फळांचे । तरू घोंस केले फुलांपोफळांचे ॥
प्रभा तोरणांमाजि कीं आरशांची । महादीप्ति हेमांबराफारशांची ॥ ९३ ॥
स्थळीं स्थळीं आणुनि पूजनातें । ते पूजिती लोक निरंजनातें ॥
ते बोलती पाळि अजी क्षितीतें । पूर्वी तुवां उद्धरिलें चि तीतें ॥ ९४ ॥

देखोनि काळें बहु राघवास त्या । त्या पाहती टाकुनियां गृहें सत्या ॥
ज्या सुंदरी वेंघति मंदिरोपरी । पुष्पें बहू वर्षति हो परोपरी ॥ ९५ ॥
ये त्यावरी निज गृहाप्रति जेंवि राजे । कीं देखिलें सकळ पूर्ण जयांत राजे ॥
वस्तू अमूल्य गणना न धना कदापी । जें कां कुबेरवरुणेंद्रगृहास दापी ॥ ९६ ॥

स्वयभा वैडूर्यी करुनि रचिले स्तंभ बरवे ।
तया च्यारी पंक्ती क्षितिवरि बरी पाच मिरवे ॥
प्रवाळांची द्वारें स्फटिकमय भिंती विरचिता ।
गृहाच्या रामाच्या सकळ रचना दिव्य उचिता ॥ ९७ ॥

शृंगारिल्या चित्रविचित्र हारीं । मुक्तादिकीं रात्रितमोपहारीं ॥
सर्वोपभोगार्थ समृद्धिकारी । सर्वे गृहीं त्या प्रभु निर्विकारी ॥ ९८ ॥
सुगंधीं सदा धूपदीपीं विराजे । जन स्वामि त्याच्या गृहीं जेंवि राजे ॥
स्त्रिया जेंवि देवांगनीं दासदासी । अशा मंदिरीं चित्त रामीं उदासी ॥ ९९ ॥

---

१४ अभिराम=सुंदर १५ सलिल=उदक. १६ भा=कांति १७ रंभा=केळ. १८ पूग-फळ=पोफळ, सुपारी. १९ वैडुर्य=रत्नविशेष. २० देवांगना=अप्सरा.

प्रभु करि सह सीता त्या गृहीं लोकलीला
श्रवणपठणमात्रें नाशिती ज्या कलीलें[21] ॥
स्वसुखरतविरक्तां सेव्य जो राम होतो
स्मरत दुरत काळीं श्रीघनश्याम हो तो ॥ १०० ॥
स्वधर्मानुकूळ प्रभू भोग सारे । यथाकाळ भोगूनि वर्णी असा रे ॥
बहू वर्षवृंदें[22] जरी राहिलाहो । दिला वामनाला पदध्यानलाहो ॥ १०१ ॥
॥ इति श्रीसंकलित रामायण संपूर्ण ॥

आनंदतनयकृत

पूतना-वध.*

राया सादर बादरायणि[1] म्हणे एकें जगत्पालकें ॥
केलें अद्भुत बाळकें रिपुकुळां भंगोनि भृंगालकें[2] ॥
जेव्हां दुर्धर पूतना निर्वटिली[3] कृष्णासि तैं बारसें
लोकाश्चर्य अनंत वीर्य मिरवे गांभीर्य नाना रसें ॥ १ ॥
सांग तो मज सविस्तर गाथा[4] । पुण्य पावन करी मुनिनाथा
ऐक गा श्रवणभाग्यनिधाना । श्रीहरी-कृत चरित्र-विधाना ॥ २ ॥
जन्मोनि कृष्ण मथुरेंत जगीं लपाला । तेणें भयें चकितबुद्धि तया नृपाला ॥
भासे दिठीं सजन कानन कृष्णरूपें । मानी जसा भ्रमित शुक्तिदलासि[5] रूपें[6] ॥ ३ ॥

---

[21] कलि=कलियुग संबधीं पाप. [22] वर्षवृंदें=वर्षसमूह.

* आनंदतनयकृत कद्रुकाख्यानाच्या आरंभीं आम्हीं या कवीचें थोडें वृत्त देऊन तो अरणी एथें राहणारा होता असें लिहिलें आहे. आज जें प्रकरण छापण्यास आरंभ केला आहे त्याच्या अखेरीस त्यानें आपणास "आरणीचा शिपायी" म्हणजे अरणी येथील शूर असें म्हटल्याचें वाचकांस आढळून येईल. हा कवि एकनाथाचा समकालीन असावा असें अनुमान आम्ही मागेंच कळविलें आहे. माधवचंद्रोबाच्या सर्वसंग्रहांत व आमच्या काव्येतिहास-संग्रहांत मिळून आजपर्यंत या कवीचीं श्लोकबद्ध प्रकरणें अकरा छापून प्रसिद्ध झालीं आहेत त्याची ग्रंथसंख्या येणेंप्रमाणें—

१ सीतास्वयंवर—७१, २ सेतुबंध—४१, ३ सुदामचरित्र—४१, ४ गणिका उद्धार—१३, ५ शबरीआख्यान—२१, ६ उमारमासंवाद—१३, ७ मार्कंडेयाख्यान—६०, ८ ताटकावध—५०, ९ कद्रुकाख्यान—३२, १० बालचरित्र—१५, ११ पूतनावध—४८, एकूण ४१३ चारशें तेरा. या वरून आजपर्यंत या कवीचा चारशांवर ग्रंथ छापून प्रसिद्ध झाला असें होतें.

१ बादरायणि=बादरायण म्हणजे व्यास त्याचा पुत्र शुकाचार्य. २ भृंगालक=भुंग्यासारखे काळेकुळकुळीत आहेत केंस ज्याचे असा ३ निर्वटिली=मारिली. ४ गाथा=हकीकत. ५ शुक्ति=शिंपला. ६ रूप्य=चांदी.

सोऽयं चेन्निजलिंगहायमहह स्यादीसमेतांतर-
स्तुष्ट्यै स्यात्कथमीश्वरस्य परमामोदोद्गमोल्लासिनः ॥ २३७ ॥
त्यजाक्षवशतां तात या महानर्थकारिणी ॥
यया विनष्टसर्वस्वा युधिष्ठिरनलादयः ॥ २३८ ॥
जगत्यामत्र जनता मता का मरणोन्मुखी ॥
प्रश्नवागियमेवैतदुत्तराय प्रजायते ॥ २३९ ॥
वृथैव रे कामरतोऽसि शत्रुं दुरासदं तं भगवानवादीत् ॥
जनो महाराष्ट्रगतोऽपि न त्वां किमाक्षिपत्येव कृपार्द्रचित्तः ॥ २४० ॥
रागो न्यक्क्रियतामये द्विजनिना दोपस्थितेर्ज्ञापकः
पश्यास्य क्षणिकप्रसंगवशतः सन्मार्गवर्त्यप्यसौ ॥
आदित्यो मधुपौघचुंबितमहापद्मिन्यभीष्टायय-
त्कोशेषु स्वयमर्पयन् श्रियमयं न प्रेक्ष्यतां गाहते ॥ २४१ ॥

स्वनीरीक्षणयोग्यं अतर बुद्धिर्यस्य त पुरुष सृष्ट्वा तुष्टोऽभवत् तथा च भागवतं "सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या वृक्षान् सरीसृपपशून् खगमत्स्यदंशान् तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुष विधाय आत्मावलोकधिषण मुदमापदेव इति" यदि स पुरुषः स्वीय उचितांतरस्वरूप निजलिंग हित्वा ईसमेतातरः स्यात् इः कामः ईः श्रीस्ताभ्या समेतातर' तर्हि परमामोदोद्गमोल्लासिन' आनदरूपस्य तस्य तुष्ट्यै किं स्यात् यदर्थमनेन उत्पादितस्तदकर्ताऽयमिति शब्दतोऽपि पुरुषो हि उचितांतरः उना उकारेण चित अंतर मध्य यस्य पुरुषइत्यत्र मध्यमवर्णे रेफे उकारः सगतोऽस्ति तदुचितातरत्व विहाय ईकारेण समेतः स्याच्चेत् पुरुष इत्यस्य पुरीषं इति जायते यच्च पुरीष तत्परमामोदैरुत्कृष्टसुगंधैः समाहितस्य तुष्ट्यै कथं स्यात् स तन्मनसा न स्मरति न च पश्यति न शृणोतीति ॥ २३७ ॥

इंद्रियवशो माभूरित्याह । त्यजेति । अक्षाणि इंद्रियाणि अक्षाः पाशाश्च यया अक्षवशतया द्यूत कृत्वा सर्वस्व हारितवंत इति ॥ २३८ ॥

जगत्यामिति का जनता मरणोन्मुखी मता उत्तर कामरणोन्मुखी कामरणः वेश्याभिः सुरतोत्सव' जनता जनसमूह' ॥ २३९ ॥

वृथैवेति 'जहि शत्रु महाबाहो कामरूपं दुरासदमिति गीतासु आक्षिपति निषेधति वृथैव रे का मरतोसि महाराष्ट्रभाषानुकरणमिद ॥ २४० ॥

राग इति द्विजनिना त्रैवर्ण्येन राग' कामः तिरस्क्रियतां यस्माद्दोपस्थितेर्ज्ञापकः सः तदेवाह यस्य क्षण प्रसगे सन्मार्गवर्ती त्रय्यात्मा वैदिकोऽपि मद्यपानां गणैश्चुंबितामपि पद्मिनीमुत्तमवेश्यां वशयितु तत्कोशगृहे स्वसपत्तीरर्पयेत् जनैरस्य पापिनः मुखमपि नावलोक्यते तादृग्भवति यथा सन्मार्गः आकाशस्तद्वर्ती त्रय्यात्मा सूर्यः

कामः क्रोधश्च लोभस्त्रयमपि परमं कष्टमाहुस्तथापि
द्वावाद्यौ तत्र सौम्यौ कथमपि हि परं त्वंतजोऽत्यंतचंडः ॥
यस्यातां पंगुलौ द्वौ रतिरसविरतावादिमोऽन्यो विरोधि-
ध्वंसे त्वेतस्य लाभादुपरि पदचतुष्कप्रतिष्ठा हि दृष्टा ॥ २४२ ॥
देहदारकदारादौ यावन्मोहाकुलः पुमान् ॥
तावन्न वित्तविषयतर्कसंपर्कवर्जितः ॥ २४३ ॥
नरकोपस्थितिं नाम नान्यां मन्यामहे वयम् ॥
या चैषा दृश्यतेऽमुष्मिन् नरे कोपस्य रे स्थितिः ॥ २४४ ॥
बिंदुमात्रेण यो हि स्यादंतरे समदः पुमान् ॥
स मंद एवेत्येतस्मिन्न कस्याप्यस्ति संशयः ॥ २४५ ॥
मत्सरः समुपादेयो यागेऽभ्युदयकारणात् ॥
पणनात्तु पुनर्मृत्युहेतुर्ब्राह्मण्यहानिकृत् ॥ २४६ ॥
अनेकधातुश्रेष्ठं यत् कल्याणं संगृहाण रे ॥
कल्याणसंग्रहे तात नैव दुर्गतिभाङ्नरः ॥ २४७ ॥

मधुपाः भृंगाः पद्मिनी कमलिनी कोशः कोरकः श्रीः शोभा अप्रेक्ष्यतां 'नेक्षेदुद्यन्तमादित्यमिति' स्मृते. एतत्केनेति चेत् क्षण रागप्रसंगेण स च द्विजकृताः निनादाः यत्र तस्या. उषःस्थिते. प्रातःकालावस्थितेर्ज्ञापकः ॥ २४१ ॥

काम इति कामः सुरतावसाने पंगुलः. क्रोधः प्रतिरोधिनाशे पंगुलः लोभस्तु तत्तल्लाभेऽपि पंगुलो न भवति किं तु पदचतुष्टयमग्रत एव यथा लाभः लीभः लूभः लेभः लोभः लाभोपर्यंतस्य मात्रेष्यपि बोध्यं ॥ २४२ ॥

देहदारकेति दारका अपत्यानि मोहेनाकुलः मायायाः संपत्तेर्विषये ये ऊहास्तर्कास्तैराकुलश्च ॥ २४३ ॥

नरकोपेति नरे मनुजे या कोपस्थितिः अवस्थानं सैव नरकोपस्थितिः ॥ २४४ ॥

बिंदुमात्रेणेति अंतरे मनसि बिंदुमात्रेण समदः मदसहितः स मंद एव अंतरे मध्यमवर्णे बिंदुना युक्तत्वात् ॥ २४५ ॥

मत्सरइति यागादौ मत्सरः उपादेयो भवति अमुना पशुनेष्टं मया ज्योतिष्टोमेनेष्टेति पापकृन्न भवति पणनं व्यवहारस्तं प्राप्य कृतश्चेदनिष्टे हेतुः यथा मत्सरः सोमवल्लीयागे उपादेयस्तस्य पणनं विक्रयः कृतश्चेदनिष्टकः 'सोमविक्रेता हतव्यः बहिष्कार्योवेति' श्रौतसूत्रे प्रसिद्धं ॥ २४६ ॥

अथोपादेयमाह अनेकेति अनेकप्रकारेण यच्छ्रेष्ठं कल्याणं साधु कर्म तत्संगृहाण 'न हि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छतीति' गीतोक्तेः अनेकेषु धातुषु श्रेष्ठं कल्याणं स्वर्णं दुर्गतिं दारिद्र्यं निरयं च ॥ २४७ ॥

यस्तु नित्यं शमापन्नः सर्वत्रोत्सृज्य लोलताम् ।
स नैव सुखमापन्न इति कः पंडितो वदेत् ॥ २४८ ॥
शमस्य साधनं तात कर्तुं यदि न शक्यते ॥
शमो भविष्यति शनैः शमलं त्वमलं कुरु ॥ २४९ ॥
शमीक एवं परिपृच्छ्यमाने प्रश्नोऽयमेवोत्तरतां बिभर्ति ॥
परीक्षिता यः परिहेलितोऽपि निर्भर्त्सयामास सुतं शपंतम् ॥ २५० ॥
नूनमविद्याविजयाजनितो देहोऽहमिति मदो भूयान् ॥
तस्यैक एव सद्भिः प्रतिकूलो दृढतमो दमो दृष्टः ॥ २५१ ॥
यः सर्वदा संश्रितरामपादो दांतं तमेनं सहजं ब्रवीमि ॥
यः केवलं स्याद्धठनिरुद्धशुक्रः स क्रांत एवेह भवेन्न दांतः ॥ २५२ ॥
स्याच्चेदुपरमः सौम्य भवतश्चित्तमंदिरे ॥
स साक्षाच्छ्रीनिवासोऽयमिति निश्चिनुमो वयम् ॥ २५३ ॥
येषां सदासमाधानो दृश्यते ह्यंतराशयः ॥
इंदिराधिपतिस्तत्र वसतीति प्रतीयते ॥ २५४ ॥

सामान्यत उक्तं विशेषेणाह शमइति शम आपन्नः शमापन्नः श आपन्नश्च श सुखं ॥ २४८ ॥

शमस्येति अरे त्वं शमलं पापं अलं कुरु मा कार्षीः तेन शनैः शनैः शमः स्यात् शमलं अल लकाररहितं कृतं चेत् शमइति भवति ॥ २४९ ॥

शमीक इति शमः शमयुक्तः कः इति प्रश्ने इदमेवोत्तरं शमीक एतन्नामा मुनिः यस्य कृतसमाधेः कंठे परीक्षिता मृतसर्पकलेवरं प्रतिमुक्तं निर्भर्त्सयामास तपोव्ययो नास्माकं धर्मः किं तु शांतिरेवेति त्वया मूढेन तस्मै शापो दत्तस्तदसांप्रतमिति ॥२५०॥

दममाह नूनमिति देहोहमिति मदः अविद्यैव विजया मदद्रव्यं भांग इति लोके तज्जनितः तस्य प्रतिकूलः दम एव बाह्येंद्रियनिग्रहः स च परंपरया ज्ञानद्वारा तन्नाशको भवति दमइति मदस्य प्रतिकूल एवेति ॥ २५१ ॥

य इति 'हरेः प्रसादो येन स्यात्तादृशं साधनं कुरु' तच्च रामपदसेवनं तत्र कृते दमः सहजः संश्रितरामपादो हि दांत एव तदकृत्वा केवलं हठेन शुक्रनिरोधः कृतः दमो न तेन स क्रांत एव स्यात् न दांतः शुक्र इति पाठे क्रांतः सर्वैराक्रांतः दांतः दकारांतः क्रांतः ककारांतः क्रकारांतश्च ॥ २५२ ॥

स्याच्चेदिति उपरमः इंद्रियाणां भगवद्विषयव्यतिरिक्तविषयेषु निर्वेदः उप समीपे रमा यस्य सः इति च ॥ २५३ ॥

येषामिति सदा समाधानेन सहितः दासी चासौ मा च दासमा तस्या आधानं स्थितिस्तत्सहितः हरेरावासं विना श्रियआवासो न संभवतीति ॥ २५४ ॥

यस्यां तु दृश्यते श्रद्धा बुद्धिः सा सत्त्वभाविता ॥
अदूरादेव बोधाख्यं तनयं जनयिष्यति ॥ २५५ ॥
आढ्योऽयमित्थं क्षितिपोऽयमित्थं किं भूयसा श्रीपतिरेव इत्थम् ॥
अर्हंति वक्तुं विबुधा भवंतं सर्वे यदि त्वं बहुलक्षमोऽसि ॥ २५६ ॥
यो वर्तते शुचित्वेन स वैश्वानर उच्यते ॥
यो वर्ततेऽशुचित्वेन स वै श्वा नर उच्यते ॥ २५७ ॥
नूनं ब्रह्मभवः कृतोपनयनोऽनड्वाहमारूढवां-
स्तस्याप्यस्य महेशितुः शिरसि रे दोषाकरः संगतः ॥
कार्याकार्यतयोपदिष्टमिह यच्छ्रीवेदराजेन त-
त्रोल्लंघेत जनः कथं कथमपि प्राज्ञः समर्थोऽपि सन् ॥ २५८ ॥
यथा कथं चिद्वर्णस्य ग्रहणाद्वर्णसंग्रहः ॥
विनाऽर्थलाभाद्वेदानां सामर्थ्यं तु न संभवेत् ॥ २५९ ॥
परमार्थस्य निदानं परमार्थं श्रुतिगतं समुत्सृज्य ॥
अर्थकृते प्रतिसदनं श्रुतिमातरमहह नर्तयंत्येते ॥ २६० ॥
वेदानधीत्य यो व्यर्थः स स एवेति तर्कये ॥
तत्रैव यः समर्थः स स एवेति न को वदेत् ॥ २६१ ॥

यस्यामिति श्रद्धा विश्वासः दोहल च तच्च सत्त्व विना न संभवति तस्मात्सा सत्त्वभाविता सत्त्व गर्भः सत्त्वगुणश्च ॥ २५५ ॥

आढ्योयमिति बहुला क्षमा यस्य स क्षांतिमानित्यर्थः बहुलक्षप्रमाणा धन मपनिर्यस्येत्याढ्यपक्षे ननु किं धनसपत्त्या यदि सत्ता नास्ति बहुला क्षमा भूमिर्यस्येति नृपपक्षे ननु किमल्पीयस्या सत्तया बहु लक्ष चित्तावस्थितिर्यस्याः सा तादृशी मा रमा यस्मिन् स इति श्रीपतिपक्षे ॥ २५६ ॥

शौचमाह शुचि शुद्धः अग्निश्च वैश्वानरः अग्निर्यः अशुचिः स नरः श्वा शुनकः वै निश्चयात् ॥ २५७ ॥

वेदोक्तमेव कुर्यादित्याह ब्रह्मभवः ब्राह्मणः शिवश्च स हि ब्रह्मणो ललाटादुत्पन्न इति प्रसिद्धं कृत उपनयन व्रतबध. तृतीयनेत्रं दोषाकरश्चंद्रो दोषसमूहश्च ॥ २५८ ॥

यथा कथंचिदिति वर्णानां वेदाक्षराणां गुरुमुखात् सम्यग्ग्रहणेन वर्णसग्रहः दौर्ब्राह्मण्य गत भविष्यति पर यद्वेदपठनेन सामर्थ्यं तदर्थलाभ विना न स्यात् वर्णा अक्षराणि ब्राह्मणादयश्च सामर्थ्यं शक्तिः सप्राप्त्यर्थत्व च ' योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुतइति ' श्रुते. ॥ २५९ ॥

परमार्थेति परमार्थो मोक्षः परम. निर्बाधः योऽर्थ. वेदार्थः अर्थकृते धनार्थं तां श्रुतिमातरमहह प्रतिगृह नर्तयाति मूढा. ॥ २६० ॥

वेदार्थज्ञो हि नाकस्य पृष्ठमारोक्ष्यतीति चेत् ॥
पृच्छ्यते पश्य तत्रासौ प्रश्न एवोत्तरायते ॥ २६२ ॥
विनाशास्त्रं तु यद्धर्मं विनाशायैव केवलम् ॥
अमाधवस्तु यः पंथाः स महातामसः स्मृतः ॥ २६३ ॥
धिगस्तु काव्यव्यासंगं मूलमासुरसंपदाम् ॥
अतो भागवतं सत्त्वापादकं शीलयामहे ॥ २६४ ॥
काव्येनासुरसंपत्तिर्नाटके प्राकृतक्रमः ॥
न रामताऽलंकारित्वे वरा भागवतस्थितिः ॥ २६५ ॥
बालकानां यथा माता तथा गीता हितावहा ॥
अमेध्यहारिणी सद्यः स्वस्थयाऽमृतदायिनी ॥ २६६ ॥
ब्रह्मचर्यनिरतास्तपस्विनो दूरमुज्झितगृहा विवेकिनाः ॥
यद्वदंति सुरतार्थिनोऽपि तद्विस्मयाय विपुलाय जायते ॥ २६७ ॥

वेदानधीत्येति व्यर्थ· विगतोऽज्ञातोऽर्थो येन स व्यर्थ एव अकृतार्थ एवेत्यर्थः यः समर्थः संप्राप्तोऽर्थो यस्य स सएवेत्यर्थः ॥ २६१ ॥

वेदार्थज्ञ इति वेदार्थज्ञः ना नर· कस्य पृष्ठ आरोक्ष्यतीति पृष्टे नाकस्य पृष्ठ मित्युत्तरं नाकः स्वर्गः ॥ २६२ ॥

विना शास्त्रेति अशास्त्रीयं यद्धर्मं तद्विनाशस्य अस्त्रमेव ' तस्माच्छास्त्रं प्रमाण ते कार्याकार्यव्यवस्थिताविति ' गीतोक्तेः माधवेन रहिता य· पथा सः अमाधव. अमा अमावास्या तस्याः धव. पतिः अमा तमस्विनी तत्पतिरर्थान्महातामस ॥ २६३ ॥

धिगस्त्विति काव्य कादबर्यादि तच्च आसुरसंपद. रजस्तमोमय्याः मूल शृंगारादिपरत्वात्काव्यः शुक्र. तन्मूलकैवासुरसपत् भागवत तु सत्त्वापादक सत्त्व सत्गुवणः साधुत्व देवत्व च शुद्धसत्त्वस्य भगवतस्तत्र वर्ण्यमानत्वात् ॥ २६४ ॥

काव्येनेति काव्येन कादंबर्यादिना शुक्रेण च आसुरसपत्तिः ' ईश्वरोऽहमहभोगीत्यादि ' रूपा नाटके प्राकृतक्रमः बालभाषाप्रचारः प्राकृतजनप्रचारश्च अलकारशास्त्राभ्यासेन अलंकारित्वे सपादिते रामत्व नास्ति लकाया अरि· शत्रु· तत्त्वे सति रामत्वं अतः भागवते स्थितिः निष्ठा वरा या हि भागवतस्थितिः सा भगवतएव स्थितिः भगवतः इय भागवती सा चासौ स्थितिश्चेति विग्रहे स्त्रिया· पुवदितिपुवद्भावः सा च साधारणी न किं तु भागवतः महाभाग्यवतस्तत्र स्थितिः न त्वल्पभाग्यस्य ॥ २६५ ॥

बालकानामिति बालकाः शिशवः अज्ञाश्च या माता अमेध्यं मूत्रपुरीषादि हरति स्वय निष्कासयति स्वस्य हृदये तत्स्थस्तने भव यत् अमृत दुग्ध तत्प्राशयित्री अमेध्य दोषजालं स्वस्यात्मनः हरेर्यत् हृद्यं प्रियं अमृत मोक्ष भक्ति वा ददाति ॥ २६६ ॥

संपूर्णप्राणभृत्त्राणाविश्राणनपरायणः ॥
यथार्थं राजतेऽत्यर्थं सकलत्रः किलाश्रमः ॥ १६८ ॥
यो नित्यं मार्गणंबिभ्रत्सवै देही वरो मतः ॥
यो नित्यं मार्गणंबिभ्रत्स वैदेहीवरो मतः ॥ २६९ ॥
विप्राः शांताश्च दांताः सकरुणमनसः सात्विकाः सत्यशीलाः
सप्रज्ञाश्चेति दृष्ट्वा निपुणतरमथाध्याश्रमं श्रीमतैषाम् ॥
संन्यासः स्थापितोऽभूत्स यदि विधिवशाल्लभ्यते येन पुंसा
युक्ताचारं विचारं स च रचयति चेद्धीयते किं स्वलाभः ॥ २७० ॥
सूत्रं शिखामप्यविहाय दंभान्नरश्चतुर्थाश्रममाश्रितोऽपि ॥
विधाय साहाय्यकमस्य कृष्णः क्षिप्रं सुभद्रावगमं तनोति ॥ २७१ ॥
कर्ममार्गे यथा शूद्रा एकगोत्रावलंबिनः ॥
मोक्षमार्गेऽपि ते तद्वदेकगोत्रावलंबिनः ॥ २७२ ॥
आदौ यत्परिशील्यते दृढतरं तच्चाग्रतो धावती-
त्यर्थो डिंडिमकर्णशृंगनिनदैर्लोकेषु संभावितः ॥
तस्माद्वाञ्छसि सत्पदं यदि सखे मद्वाक्यमंगीकुरु
प्रेम्णा संश्रय सत्पदं भवमहाकूपारपारप्रदम् ॥ २७३ ॥
दोषोद्रेकभवे प्रभूततमसि व्यासे द्विजानां व्रजो

नैष्ठिक ब्रह्मचारिणं वर्णयति गृह गेह भार्या च सुरत मथन सुरता देवत्व च ॥ २६७ ॥

गृहस्थं वर्णयति विश्राणन दान कलत्रेण सहित सकलान् त्रायत इतिच ॥ २६८ ॥

योनित्यामिति मार्गण याचक अतिथिं बाण च स देही वरः श्रेष्ठ. स वैदेही सीता तस्या वरः राम बिभर्ति पोषयति धारयति च ॥ २६९ ॥

सन्यासं वर्णयति श्रीमता भगवता केनचिदाढ्येन च विप्रा योग्याइति कृत्वा अध्याश्रम गृहेषु आश्रमेषु च सन्यासः चतुर्थाश्रम सम्यक्न्यासश्च द्रव्यनिधिः स्थापित. क्षत्रवैश्ययोस्तयोरनधिकारात् स यस्य विधिवशाल्लब्ध. लब्धेआचारविचार च करोति तस्य द्रव्यलाभः स्वरूपलाभश्च कदापि न हीयते सम्यगाचारविचाराभावे तु निधेर्वीतत्वात् सन्यासस्य भ्रष्टत्वात् स्वलाभाद्धीनो भवतीति ॥ २७० ॥

सन्यास प्रस्तौति सन्यासवेषमात्रमपि फलद किं पुनः सत्यतया यथाऽर्जुनेन दंभसन्यासे क्रियमाणेऽपि भगवता साहाय्य कृत्वा सुभद्रावाप्तिः कारिता अन्यत्र नरः मानव सुभद्रं कल्याण तदवगमश्च ॥ २७१ ॥

कर्ममार्गइति एक काश्यपमेव गोत्र येषां तथा एक गोत्र भगवन्नामैव साधन नान्यत् ॥ २७२ ॥

उक्तज्ञानभक्तिवैराग्याणां सत्सगएव मूलकारणमिति तं प्रस्तौति आदाविति स-

मूढो नष्टसुदृक् समीपगमपि स्थाणुं परं स्वाश्रयम् ॥
द्रष्टुं न क्षमते चरंति परितो यञ्चाश्मघोषद्विषो
हंसस्तत्र यदृच्छया समुदितश्चेत्स्थास्समृद्धं हितम् ॥ २७४ ॥
शुचिमानसावगम इह हंससमागमवशाद्द्विजेंद्राणाम्
तदमृतनशा शांताः संतो विहरंति कुवलयेऽथ सुखम् ॥ २७५ ॥
स्वर्गांधादुपभोगेषु विरक्तस्य वने सतः ॥
नरस्य रामावाप्तिस्तु नूनं हंससमागमात् ॥ २७६ ॥
सृष्टिं वर्णमयीं सलेखकपतिः पश्यन्नदो दृष्ट्वा-
न्नत्रस्थं सदपीदमक्षरमसंवेशेन बाह्ये स्थितम् ॥
वर्णास्तेनविना भवेयुरहहानर्थाकुलाः केवलं
तस्माद्धंसपदं कृपावरवशस्तल्लब्धये निर्ममौ ॥ २७७ ॥
प्रमादाद्विस्मृतं यत्तद्बाह्येऽवस्थितमक्षरम् ॥
अनायासेन तल्लब्ध्यै नान्यद्धंसपदं विना ॥ २७८ ॥

त्पदं ब्रह्मपदं साधुचरणं च कर्णो वाद्यविशेषः ॥ २७३ ॥

दोषोद्रेकइति इदंपद्यं पूर्वम् व्याख्यातं हंसः परमहंसः साधुः सूर्यश्च ॥ २७४ ॥

शुचिमानसेति द्विजेंद्राणां विप्राणां पक्षिणां च शुचिमानसं शुद्धांतःकरणता शुचि शुद्धं यन्मानसं सरोवरं हंसः परमहंसः प्रसिद्धश्च अमृतं जलं स्वरूपलाभश्च कुवलये कमलखंडे पृथ्वीवलये च द्विजानां सत्समागमेनांतःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानसंप्राप्तिर्भवति ततो जीवन्मुक्तत्वेन सुखं चरति यथेतरपक्षिणां मानसप्राप्तिस्तदुदकलाभस्तत्रत्यकमलवनविहारश्चेत्येषा वाञ्छा चेद्धंससमागममंतरेण न सफला स्यादिति ॥ २७५ ॥

स्वर्गेति यथा नलस्य हंससमागमेनैव दमयंतिस्त्रीलाभः तथा नरस्य रामस्य भगवतः प्राप्तिर्हंससमागमादेवेति ॥ २७६ ॥

सृष्टिमिति लेखाएव लेखका देवास्तेषां पतिरीश्वरः वर्णा द्विजादयस्तत्प्रधानां सृष्टिं कृत्वापश्यत्तावत्तेन दृष्टं अत्रस्थमेव एकाक्षरं सद्बाह्येस्थितं असमावेशेन सृष्टिर्हिपरब्रह्मणि एकदेशेविवर्तरूपा तच्चानुपहितमित्युच्यते वर्णानां तत्प्राप्तिस्तत्त्वमस्यादिवाक्येन लक्ष्यांशेन नास्ति चेद्वर्णाअनर्थं संसारादिरूपं गताः स्युः तस्माल्लब्धे साधुपदं निर्मितं ततश्च तत्त्वमस्यादिवाक्योपदेशेन अनुपहितेन सहैक्यवर्णा मुक्ताः स्युरिति यथा कश्चिल्लेखकानां पतिः वर्णमयीमक्षरमयीं सृष्टिं पुस्तकं लिखित्वा पश्यति अहो यल्लिखितं श्लोकादि तस्यैकमक्षरमसमावेशात कल्पितपत्त्यपेक्षया बाह्ये लिखितं ततः वर्णानां सर्वेषां वाक्यार्थो न संगतो भवेदिति तज्ज्ञानार्थं हंसपदं अलक्तकेन निर्माति तेन बाह्यस्थितस्याक्षरस्यप्राप्तिर्भवति ॥ २७७ ॥

सत्यपि व्यापके दिव्ये परमे तीव्रतेजसि ॥
स्यात्ते पाकस्य संसिद्ध्यै सन्मण्युदितमेव तत् ॥ २७९ ॥
कौटिल्यं स्वगतं स्वबंधकमिदं युक्तं पुनर्मुक्तये
सांद्रानंदकदंबकाग्निसुरताविर्भावकर्तुः परः ॥
संगः स्यात्पुरुषोत्तमस्य निभृतानंगप्रसंगान्न किं
स्पष्टं दृष्टमिदं कचेषु कुचयोः कामं कुरंगीदृशाम् ॥ २८० ॥
स्तोतुं कथं नु कल्पेय संगं सुमनसामहम् ॥
मलिनोऽपि गतो येन मधुसूदनतामलिः ॥ २८१ ॥
स्वामोदहेतुसुमनः समयं श्रितो यः
पश्चात्कृतः सपदि तेन भगप्रसंगः ॥
सर्वत्र चात्र किल चैत्रविलासभाजः
श्रीमाधवः सविध एव भवत्यमुष्य ॥ २८२ ॥

प्रमादादिति गतार्थमिदमुक्तश्लोकार्थेन ॥ २७८ ॥

सतीति यथा तीव्रेऽपि सूर्यतेजसि सति पाकसिद्धिर्न किं तु मध्ये सूर्यकांते कृते तज्जन्येन तेजसा तथा ब्रह्मणि सर्वत्रानुस्यूतेपिपाकः ब्रह्मलाकारेण परिपाको न भवति मध्ये सता मणयः श्रेष्ठास्ते कृताश्चेत्परिपाको भवति ॥ २७९ ॥

कौटिल्येति कुचे कोटिः अणिस्तदाकारश्चूचुकं त लाति कोटिलः तद्भावः कौटिल्य कचे तु वक्रता तत्कौटिल्य स्वगत स्वबधक कुचयोः कचुकेन बधः कचाना मुक्तादामादिना धमिल्लकरणं उभयोर्बद्धयोर्मुक्तिकारण तु सुरतस्याविर्भाव कर्तुः पुरुषोत्तमस्य रतिकलाकोविदस्य सग' तथा स्वगतदुर्वासनाभिर्बद्धस्य नरस्य मुक्तभाव. सुरता देवत्व तच्छिष्यस्यात्मनि आविर्भावयति ॥ २८० ॥

स्तोतुमिति सुमनसां साधूना पुष्पाणा च मधुसूदनता भ्रमरत्व माधवत्व च ॥ २८१ ॥

स्वामोदेति स्वामोदः निजानदः सुष्ठुगंधश्च तस्य हेतु. यः सुमनसां साधूनां समयः आचारः पुष्पसमयो वसतश्च भगप्रसगः स्त्रीश्रीलोलुप्य भगः एतदाख्य-देवता तदुपलक्षित. फाल्गुनमास: ' उत्तराफल्गुनीनां भगो देवतेति ' ज्योतिषे प्रसिद्धं तन्नक्षत्रस्य तद्व्यपदेशकत्वात् भगेत्यनेन स विवक्षितश्चैत्रसबधी यो विलासः चित्राणा लेख्यानामय चैत्रः स चासौ विलासश्च माधवो हरिर्वैशाखश्च यथा यो वसंतमाश्रित-स्तेन फाल्गुनः पश्चात्सारितएव वसतेऽपि चैत्रविलासं भुक्तवतः वैशाख' समीपएव तथा सतामाचारमनुतिष्ठता श्रीस्त्रीलोलुप्यमपसारित स्यात् ततः सर्वत्र जगति चित्र-तुल्यता पश्यतः माधव. समीपएव यथामृन्मयगजभानेऽपि मृत्तबुद्धिस्तथा जगद्भानेऽपि चैतन्यबुद्धिर्यस्येति चित्रविलासत्व ॥ २८२ ॥

अपत्रपा अपि प्रायः सर्वथाऽपि कुजन्मिनः ॥
सुमनः समयस्थाश्चेद्धरीभूय स्फुरंत्यहो ॥ २८३ ॥
यस्तु द्विजेंद्रः कुटिलो मंतव्योऽपूर्ण एव सः ॥
यस्तु पूर्णत्वमापन्नः स सद्वृत्तो हि दृश्यते ॥ २८४ ॥
पुण्यक्रियादौ फलनिःस्पृहत्वं बोधो विशुद्धोऽप्यथ भक्तियोगः ॥
मोक्षः क्रमेणेति तु यत्र पंच सोऽयं पुमान् स्यादिति मे मनीषा ॥२८५॥
यदृच्छलाभसंतुष्टाः परदारपराङ्मुखाः ॥
स्वच्छंदचारिणः केचिद्द्विजा विष्णुपदानुगाः ॥ २८६ ॥
योगं यः प्रथयन् हरेरिह पुनर्भोगं महांतं स्वयं
वाञ्छेदेष हि शेष एव स पुनर्याता वताधोगतिम् ॥
आकल्पं विपुलादिभारगहने स्थाता न भोगस्तु यः
सुव्यक्तं द्विजनायकः किल शुकः सोऽव्यक्तवाङ्मुक्तिभाक् ॥२८७॥

अपत्रपा इति कुजन्मिनो वृक्षाः पत्ररक्षणमकुर्वंत. वसतोपनतौ पूर्वपत्राणि– पतंतीति सुमनःसमय वसंत प्राप्ताश्चेद्धरितभाव वहतो विराजते तथा पापयोनयोऽपि निर्लज्जा अपि साधूनामाचारमनुतिष्ठतो हरिरूपा भवंतीति ॥ २८३ ॥

यइति द्विजेंद्रः विप्रादिः चद्रश्च कुटिलः दुर्वृत्तो वक्रश्च सद्वृत्तः सुशीलो वर्तुलश्च ॥ २८४ ॥

पुण्येति यत्र पुंसि पुण्यक्रियादौ फलनिःस्पृहत्वं विशुद्धो बोधो भक्तियोगो मोक्ष- श्चेति क्रमेण दृश्यते स एव पुमान् नान्यः पुमान् इत्युक्ते पुः पवर्गः विद्यते यस्य पुमान् शब्दतोऽप्ययमर्थो भवति स च उक्तपचपदाद्यक्षरैर्घटितएवेति 'बोधोत्तर भक्तियोगो ज्ञानीचभरतर्षभेति' भगवदुक्तेः ॥ २८५ ॥

यदृच्छेति केचिदित्यनेन चटकादय. न कुक्कुटादय' चटकादयः केचिद्युग्मत्वेनो- त्पद्यंते मिथुनीभावश्च तयोरेव नाय कुक्कुटादौ नियमः विष्णुपद आकाश' हरि- चरणं च ॥ २८६ ॥

योगमिति यः हरेर्योग कुर्वन्नपि महांतं भोगं वांछेत् स शेषएव न तु मुच्येत प्रत्युत अधोगतिं याता किं च आकल्पं विपुलो य आधिभारः दुःखजालं तदेव गहनं कष्ट तत्र स्यात् यथा हरेर्योगं शयनसबंधिनं प्रथयन् महांत भोग सर्पदेहं वांछति सशेष एव अधोगतिं पातालमूल गतः कल्पपर्यंत च विपुलायाः पृथिव्याः अधिको यो भारस्तदेव गहन तत्र स्थितश्च अथ यो हरेर्योग भक्तियोग प्रथयन् नभोगः नास्तिभोगो यस्य विषयपराङ्मुख स द्विजनायक' सुव्यक्त शुकएव मुक्तिभाक् अव्यक्तं मौनि यद्वा अ. वासुदेवः व्यक्तवाचि यस्य कीर्तनपरइत्यर्थः य- था हरेः हरिद्वर्णस्य योग प्रथयन् नभोग. आकाशगामी द्विजनायकः पक्षींद्रः शुक.

रोमांचोऽगेषु कंपो वचनविरचनाऽपाटवं नेत्रचंद्र-
ग्रावद्रावस्तमोद्रागपसरति चचिचंद्रिकोव [?] त्यकस्मात् ॥
मन्येऽहं तस्य धन्येशितुरमलतपोयोगमासाद्य सद्यः
शीतोल्लासाधिवासोऽधिहृदयगगनं रामचंद्रोऽवतीर्णः ॥ २८८ ॥

श्रीरामाविर्भावो यत्र स इह दृश्यते महत्त्वेन ॥
यदनेकतारकत्वं पुनर्वसुत्वं च सर्वजनासिद्धम् ॥ २८९ ॥

जातुचिन्नैति विकृतिं कुसंगप्रभवैर्गुणैः ॥
सर्वत्र तु सदामोदमाधत्ते सुमनोगणः ॥ २९० ॥

प्रसिद्धः सुमनस्त्वेन सर्वदामोदसंभृतः ॥
स्वत्वं कुसुमवन्नैव शिरश्छेदेऽपि मुंचति ॥ २९१ ॥

द्विजिव्हपीडिताश्चापि विक्रियां नैव तन्वते ॥
परतापोपशमने गुरवोऽगुरवो जनाः ॥ २९२ ॥

लाभेषु नूनमखिलेषु वदंति संतो
मुख्यः कुलाभ इति तस्यकृतेऽपि नाशे ॥

कारएव स च मुक्तिभाक् स्वच्छंदचारी अव्यक्तवाक्च ॥ २८७ ॥

रोमांचइति यस्य हृदये सीताया उल्लासस्थानं रामचंद्रः तपोयोगमासाद्याव-तीर्णः तस्य एतानि चिन्हानि भवंति तद्युक्तमेव यतः तपोयोग. माघयोगः तमासाद्य यश्चंद्रः स शीतोल्लासाधिवासः अत्यंतं शीत वर्षति सशयोरैक्यात् अतएव रोमांच॰ कंप: वचनापटुत्व च सपद्यते तमोऽज्ञान तामिस्र च ॥ २८८ ॥

श्रीरामेति यत्र पुंसि रामस्याविर्भावः स्फूर्तिः स महान् अनेकेषां च तारको भवति पुन. पुनर्वसु द्रव्यं यस्मिन् समृद्ध इत्यर्थः यथा यत्र नक्षत्रे रामावतारः तत् महत्वेन दृश्यते तत्पुनर्वसु नक्षत्र द्वितारिकमिति ॥ २८९ ॥

जातुचिदिति कुसगो दुःसंग॰ विकृतिः शाठ्यादि मूर्द्रधश्च सदामोद सर्वदानंदं उत्तमगंधं च सुमनसां साधूनां पुष्पाणां च ' आमोदं कुसुमभवमृदेव धत्ते मृद्गंध न हि कुसुमानि धारयतीति ' ॥ २९० ॥

प्रसिद्धइति शिरः अद्याक्षर तस्य छेदेऽपि सिद्धः इति कृत्वा न स्वत्वं गतं यथा कुसुमं स्वाशिरश्छेदेऽपि सुमं तथापि न स्वत्वापगमः ' कुसुमं सुमामित्यमर ॥ २९१ ॥

द्विजिव्हेति द्विजिव्हाः सर्पा॰ खलाश्च गुरवो महांतो जनाः अगुरवः गुरवो वयमिति न मन्यमाना. अगुरवश्चंदनाश्च ' अगरु अगुरु ' इत्युभयमपि को-शप्रसिद्ध ॥ २९२ ॥

लाभेष्विति कुलाभः भूमिलाभ. कुइति वर्णस्य लाभश्च तस्यापहारेकृतेऽपि

नैव त्यजंति सहजश्रवणाः कुलीनाः
शुद्धात्मनः कुसुमवत्परमात्मभावम् ॥ २९३ ॥
उपसर्गप्रकारोऽपि निर्मितः संमुखे यदि ॥
नैव स्वभाववैकल्यं वराणां जायते क्वचित् ॥ २९४ ॥
गतोऽपि द्विजराजो यः क्षयं वा वृद्धिमेव वा ॥
नैव विष्णुपदं जह्यात्सचामृतकरः स्मृतः ॥ २९५ ॥
हृदयप्रणिहितकृष्णो नित्यं यो विष्णुपदभजनधुर्यः ॥
क्षपयन्स्ववपुर्विबुधान् पुष्णात्येनं द्विजेंद्र इति मन्ये ॥ २९६ ॥
शूरः स एव यो वै विष्णुपदस्थः प्रचंडकरपालः ॥
नक्षत्रलोपकृद्यः सद्यो द्विजसंघदैन्यभंगकरः ॥ २९७ ॥
कृतपर्यस्तिकाबंधो जलामृतविवेचने ॥
यः शुचिः स्वात्मना नित्यं स द्विजो हंस उच्यते ॥ २९८ ॥
यद्भिन्नकठिनविषयजरसं रसाज्ञा रसाकुला दधते ॥
विशदस्वभावसुभगास्त एव मुख्या द्विजा विराजंते ॥ २९९ ॥

कुलीना उच्छृंखला न भवंति लीनाएव स्युः कुसुमस्यापि कूपहारे सुमवत् ॥ २९३ ॥

उपसर्गेति वरस्य समक्षं उपसर्गः उपद्रवः न्यक्कारादि तस्य प्रकारे निर्मितेऽपि न स्वभावं मुंचति वरस्य संमुखे पुरस्तात् उपसर्गो यः प्रकार. तस्य आसजनेऽपि प्रव रो भवति पूर्वावस्थातोऽप्यधिको भवति ॥ २९४ ॥

गतइति द्विजराजः विप्रादिश्रेष्ठः चंद्रश्च क्षय आपत्ति कलाक्षय च वृद्धि संपत्तिं कलावृद्धिं च विष्णुपद भगवच्चरण आकाशच अमृतं मोक्षः करे यस्येति अमृतरूपा करा. यस्येतिच ॥ २९५ ॥

हृदयेति य. कृष्णध्यानपर. तद्गुणश्रवणकीर्तनादिपरायणः स्ववपुश्चदनवत्क्षपयन् विदुषः प्रीणयति सएव द्विजश्रेष्ठ॰ यथा चंद्र॰ कृष्ण कालिमान मंडले दृश्यमान यं अकमिति वदति आकाशे नक्षत्रजने धुर्यः कृष्णपक्षे स्वमडल क्षपयन् अमृतेन देवान् पुष्णाति अतएव द्विजेंद्रः ' पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेरिति कालिदासः ॥ २९६ ॥ शूरइति ॥ २९७ ॥

कृतेति पर्यस्तिका परिकरः जलामृतं चिऽज्जडयोग. जलदुग्धयोश्च शुचि पवित्रः शुद्धश्च द्विजोविप्रादिः पक्षीच हस: परमहस. प्रसिद्धश्च ॥ २९८ ॥

यद्भिन्नेति यथा मुखे भवाः द्विजाः दतास्तएव मुख्याः के यै. भिन्ना. चर्विता. ये कठिनविषयाः खर्जुरीक्षुरूपास्तज्ज रस रसज्ञा जिह्वा दधते बिभर्ति दधधारणइत्यस्य रूप किं च विशदः शुभ्रः य. स्वभाव तेन सुभगाः तथा यैर्भिन्नाः

निजमहिममदं न मनाग्ज्ञानघना आत्मना जना दधते ॥
यस्माच्छुकोऽपि हंसो हंसः सन्नप्यहंस इति मनुते ॥ ३०० ॥
या साध्वसंगता युक्तं जनता साध्वसं गता ॥
या साधुसंगता चित्रं जनता साऽध्वसंगता ॥ ३०१ ॥
उत्तममूर्धन्येऽस्मिन् जगतीतलभूषणायिते पुरुषे ॥
उपकारित्वं मुख्यं मन्ये किल तदनुरूपयुक्तत्वम् ॥ ३०२ ॥

सम्प्रार्थितो भव्यजनो न कालतः
स्यात्पूर्वभावस्थितिरस्य यद्यपि ॥
भ्राम्यन्स्वयं स्पर्शनमल्पशोऽप्ययं-
स्तोषं स जोषं तनुयाद्विशेषतः ॥ ३०३ ॥
नूनं भवेद्विगलितं बहुलोहजालं
व्यक्तिं गते किल यदंतरनंतदेवे ॥

स्पष्टतां नीता ये कठिनाः दुःखगाह्याः विषयाः शास्त्रसिद्धांतास्तज्ज्ञ रसं रसज्ञाः रसिका. दधते दधति धाधातोरिदंरूप बहुवचनात विशदः शुद्धः ॥ २९९ ॥

निजेति शुको हि श्रेष्ठ. पक्षी काकाद्यपेक्षया स हसतां गतः हंस' सन्नपि तत्त्वगर्वं न भजते शुक. व्यासपुत्र' परमहंसोऽपि अहंसः सोह सोहमिति मनुते न हसो हसइति ॥ २०० ॥

येति या जनता जनसहति. साधुषु असंगता सा साध्वस भय प्राप्तैवेति युक्तं पर तु या साधुसंगता सा साध्वसगतेति चित्रं सा अध्वसगता सन्मार्गलमेति विरोधपरिहारः ॥ २०१ ॥

उत्तमेति पुरुषो हि परमेश्वरेण यः सृष्टः स उत्तममर्धन्य इति सृष्ट. कस्मात् पश्य उत्तमः अत्य मूर्धन्य' षकारो यस्य अन्यदपि स्पष्टं किं मुख्यं उपकारएव कार्यइति कस्मात् पश्य मुख्य आद्याक्षर उपकारयुक्त उकारयुक्त पकारयुक्त चास्ति नन्वस्य रूपेणैव मुख्यता भवतु नैव तच्च तदनतरं न तु मुख्य कुत. पश्य पु इत्यक्षरादनतरमेव रुणा रुवर्णेन उपयुक्त दृश्यते तस्मादुक्तमनवद्यं ॥ २०२ ॥

संप्रार्थितइति यो हि भव्यः उत्तमः जनः स' अर्थाय प्रार्थितः तस्य कालवशात् पूर्वभावस्थिति पूर्ववत्समृद्धता यद्यपि नास्ति तथापि यत्र क्वापि स्वयंभ्रमन् किंचित्सपाद्य अल्पमपि स्पर्शन दान ददत् तोष कुर्यादेवेति एतच्च युक्तमेव यो हि भव्यजनः तस्य पूर्वभावस्थिति. पूर्वो यो भकारस्तदवस्थानं न चेद्व्यजनो जातः यश्च व्यजन' स' स्वय भ्राम्यन् अल्पश स्पर्शन वायु ददत्तोषयत्येव व्यजनस्य पुरुव कोशांतरे दृष्ट ॥ २०३ ॥

नूनमिति यदतर्भगवानाविर्भूतस्तस्य बहव' ऊहास्तर्का न सति बहु लोकोनां

यस्माच्च्युतानि सहसा वसुदेवकारा-
गारे स्वयं निगडतालकशंखलानि ॥ ३०४ ॥
जानद्भिः परमं ज्योतिः सल्लब्धधिषणैरपि ॥
किं नाद्रियेत सद्योगकरणं चोत्तमा तिथिः ॥ ३०५ ॥
जानंति ये परं ज्योतिस्ते तु धन्यतरा नराः ॥
येषां लीलावतीमध्ये पश्य व्यासोऽप्यवास्थितः ॥ ३०६ ॥
जातस्त्वात्मपरीपाको नन्वपामार्गशेखरः ॥
रंजनायेह जायेत नाप्रत्यक्प्रवणात्मनाम् ॥ ३०७ ॥
सन्नाथमंडलस्था भजंत इह जंतवोऽमृतं संतः ॥
यद्विषयमाननस्था दुरंतमृत्युं तदप्युचितमेतत् ॥ ३०८ ॥
निलयः कष्टाय स इव वनिता स्वहिताय जायते सेव ॥
यं प्रति किल स्वलौल्यं तदिव स हि जनो विराजते विरलः ॥ ३०९ ॥
बहुतरहिते रसातल उत्तिष्ठंते हि सुमनसस्तपांसि ॥
कांतारैजनवेगं विषह्य सद्रसफलास्तु विरलाः स्युः ॥ ३१० ॥

जातं बहु तच्च तल्लोहजात तालक कुलुप इतिलोके शृखल कडीति ॥ ३०४ ॥

जानद्भिरिति परमात्मज्ञानपूर्वकं सति ब्रह्मणि लब्धा धिषणा येषा ब्रह्मनिष्ठा अपि उत्तम योगं अष्टांगं करण वर्णाश्रमकर्माणि उत्तमातिथिपूजनं न त्यजति पूर्वानुवृत्याऽचरंत्येव न तु यथा दैवज्ञा गमनादि मुहूर्तदाने लग्नमेव प्रबल मन्यते तत्र सति संभवे नक्षत्रयोगकारणतिथीनामुत्तमानामादर न कुर्वंतिति न ॥ ३०५ ॥

जानतीति लीलावत्य· स्त्रिय· तन्नामा ग्रंथश्च व्यासः वेदव्यास· वृत्तादीनां विस्तारश्च एतासां अत्युत्तमानां साक्षात्सहवासस्तु पवित्रएव पमासांस्त्रीणां सहवासोऽपि ज्ञानफलायेति कृत्वा तत्रव्यासोऽवस्थितो भवति ॥ ३०६ ॥

जातइति अपामार्गशेखरः अपामार्गा. सन्मार्गस्था· तेषां मध्ये शेखरइव जातस्त्वात्मपरिपाकः अप्रत्यक्प्रवणात्मनां विषयिजनानां रजनाय न स्यात्परिपक्का अपामार्गमजरी प्रतिलोम आस्फालयतां यथेति ॥ ३०७ ॥

सन्नाथेति सतां नाथाः साधुश्रेष्ठास्तेषा मंडले निविष्टाः सतः अमृतं मोक्ष भजते यादि च विषयाणा मानने सत्कारे स्थिता दुरतमृत्युमित्युभयमपि युक्तं सतां नक्षत्राणां नाथश्चंद्र· अमृतं सुधां विष गरलं यमश्च तयोरानने मुखे स्थिताः ॥ ३०८ ॥

निलयइति निलय. गृह रलयोरैक्यात् निरय नरकः वनिता वनमस्यास्तीति वनी तद्भावः वनिता वनवास· सा वनिता स्त्री स्वस्य आत्मन· लौल्य आत्मज्ञानोत्कठा तत्रलौल्य द्रव्यलोलुपता च ॥ ३०९ ॥

बहुतरेति कर्मभूमित्वात् देवाअपि अत्र जन्म याचंतइत्यत्यताहितकारके रसातले

पंकोद्भूतीरजोभिः कलुषितहृदयः कंटकासंगबद्ध-
श्चेत्सूर्यात्तप्रसादो भ्रमरहित इह स्यात्सदामोदपूर्णः ॥
तं धत्ते वासुदेवो निजकरकमले पद्मवत्सादरं तत्-
किं वाच्यं तत्र लक्ष्मीर्निवसति निभृतं नित्यदा निर्व्यलीकम् ॥३११॥

यः प्रीतिमानपि सदैव कलिप्रवृत्तौ
संकीर्तयन्नटति कृष्णयशः पवित्रम् ॥
स ब्रह्मभूत इति सुप्रथितस्त्रिलोक्यां
दृष्टा करेऽस्य सततं महती प्रतिष्ठा ॥ ३१२ ॥

वीणाया अपि भुवनत्रयश्रियोऽपि
मायाया अपि निपुणं गुणान् महत्याः ॥
धुन्वानः समभिदधान आजिहानो
दिव्यात्मा विहरति नारदो जगत्सु ॥ ३१३ ॥

तपसि तपोविषये सुमनसः साधवः बहव उत्तिष्ठते उदोऽनूर्ध्वकर्मणीत्यात्मनेपदं उत्थिता भवंति परं तत्र अंतरायभूत कांताः स्त्रियः राः द्रव्य जनाः अनुबाधिन इतरे च तद्विषयकं वेग संसक्तिरूपं विषह्य सद्रसः ब्रह्मरसः फल येषा तादृशाः विरलाः तथा च गीतासु 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्वत' इति अयमेव दृष्टांतः यथा बहु इति भिन्नपद तरहिते तकाररहिते रसातले तकारापहारे सति रसालइति जात तत्र आम्रे तपसि माघमासे सुमनसः पुष्पाणि बहु यथास्यात्तथा उत्तिष्ठते पर कांतारं वनं तत्संबंधि यत् एजन वातादिना कंपनं तस्य वेग विषह्य सन् उत्तमो रसोयेषु तानि फलानि येषां तादृशरूपेण अल्पाएवावतिष्ठतइति ॥ ३१० ॥

पकेति पापयोनिरपि रजोगुणव्याकुलितोऽपि फलसंग्यपि चेत् सूरिभ्यो ज्ञानिभ्यः सकाशात् प्रसादः अनुग्रहोलब्धः तर्हि भ्रमेण रहितः सदामोदेन हर्षेण पूर्णः स्यात् वासुदेवोऽथ त करे धत्ते कथं पद्मवत् तदपि कर्दमोत्पन्नं परागपूर्णं कंटकैः शूकैः सगत दक्षिणापथे हि सरसीषु महापद्मदंडेषु कटका दृश्यंते 'दंडे चुंबति पद्मिन्याः सह कर्कशकटकइति' दंडिप्रयोगाच्च तच्चे त्सूर्यादात्तः प्रसादःफुल्लता येन तर्हि भ्रमरेभ्यो हितः सन् आमोदो गंधस्तेन पूर्णो भवति ततस्तं पद्म हरिर्हस्ते करोति अथ किं वाच्य तत्र पुरुषे मोक्षलक्षणा लक्ष्मीर्निवसेदिति यथा तादृशपद्ममेव तस्या आलयः तथाऽयमपीति ॥ ३११ ॥

सामान्येन साधून् वर्णयित्वा विशेषाकारेण स्तौति तत्र नारद इति कलिर्युगं कलहश्च सः ब्रह्मरूपः नारदश्च महती प्रतिष्ठा महतीनाम्न्या वीणायाः प्रतिष्ठा स्थितिश्च ॥ ३१२ ॥

प्रल्हादप्रमुखा हि बालमतयो विष्णोर्गुणग्राहिणो-
ऽभूवन्नारदसंगजं फलमिति प्रस्तौमि यावद्भृशम् ॥
तावत्तु स्मृतिमार्गमागतमिदं यत्पर्वतः सर्वतो
गायन्विष्णुगुणान्स ह व्रजति मद्वाचस्ततो मुद्रिताः ॥ ३१४ ॥
हीनजातिरपि यच्छ्वर्यभूच्छ्रीरमेशकरुणारसस्पदम् ॥
इत्यवेक्ष्य बदरीफलं मुनिस्तद्वने वसति बादरायणः ॥ ३१५ ॥
कृष्णं द्वैपायनं वंदे महाभारतमोदिनम् ॥
पुराणपुरुषं ब्रह्मविद्यां निदधतं नरे ॥ ३१६ ॥
यद्ब्रह्मसूत्राणि विधाय कंठे सपर्ययं ब्राह्मणभावमेति ॥
वेदोपदेष्टारमिमं पुराणाचार्यं मुहुर्व्यासमहं नमामि ॥ ३१७ ॥
आशावसाना लोकेषु निजगुह्यप्रकाशकाः ॥
उपहासास्पदं प्रायो नूनमेकं शुकं विना ॥ ३१८ ॥
द्विजेषु शुक एवेह मुनीनां सुमनः स्थितम् ॥
रसमास्वादमास्वादं सुखं चरति सर्वतः ॥ ३१९ ॥

वीणायाइति महत्या वीणाया गुणान् तन्त्रीः धुन्वानः महत्याः बृहत्याः त्रिभुवनश्रियः भगवद्रूपायाः गुणान् कथयमानः महत्या मायाया गुणान् हेयोपादेयविषयरूपान् त्यजन् ॥ ३१३ ॥

प्रल्हादेति पर्वतो नाम नारदसहचारी कश्चिद्गायकः पर्वतः सन् हरिगुणान् गायन् व्रजति किं पुनः सचेतना प्रल्हादध्रुवप्रभृतयइति तस्माद्वर्णयितु वाक् न प्रसरतीति ॥ ३१४ ॥

व्यासं वर्णयति त्रिभिः हीनजातिरिति स्पष्ट ॥ ३१५ ॥

कृष्णमिति कृष्ण व्यास हरिं च द्वीपे अतर्जलतटेऽयन यस्य तस्य पराशरस्य पुत्र द्विपस्य गजस्य इद द्वैप तच्च तदयन गजेद्रगतिं महाभारतेन मोदते महान् यो भारः सएव तमः तस्य तमसः दिन दिवसरूप पुराणवक्तारं पुरुष अनादिं च नरे मनुष्ये पार्थे च ब्रह्मविद्या ब्रह्मसूत्ररूपा गीतारूपा च ॥ ३१६ ॥

ब्रह्मेति यत्प्रणीतब्रह्मसूत्राणि अथातो ब्रह्मजिज्ञासाइत्यादीनि यज्ञोपवीतानि च ब्रह्मणत्वं ब्रह्मज्ञत्व च वेदविभाजकं च वेदमध्यापयतं पुराणाचार्यं पुराणवक्तार॥३१७॥

शुक वर्णयति त्रिभिः आशा दिश वसाना. दिगबराः आशाकुलाश्च निजगुह्यं आत्मतत्त्व गुह्यदेशं च शुकस्तु आशानामवसानं यस्य तादृशः ॥ ३१८ ॥

द्विजेष्विति मुनीना ऋषीणां अगस्तिवृक्षाणां च शुद्धांतःकरणगतं ब्रह्मरस पुष्पगतरस च ॥ ३१९ ॥

द्राक्षानिंबफणिज्येषु यस्य साधारणी रुचिः ॥
तादृशः शुक एवेह द्विजेंद्रेषु विलोक्यते ॥ ३२० ॥
सदुपासनसंपन्ना कृतस्वारिपरिक्षिया ॥
अबला शबरी नूनं शरधारी परः पुमान् ॥ ३२१ ॥
शबरी कोलवितरणादपि भवजलधेर्महोर्मि घोरस्य ॥
पारं परं गतवती येन स लाघवसमाश्रयो जयति ॥ ३२२ ॥
आत्यंतिकं स्वकुशलं परिलिप्समानाः
सेवंत एव सुजना बहुशोऽपिरामम् ॥
सर्वेषु तेषु रघुनाथ गृहीतसेवा
सैकेव भाति शबरी परिशुद्धभावा ॥ ३२३ ॥
महाकपिः श्रीरामांघ्रिसरसीरुहतत्परः ॥
विलोपितांतको यस्मात्तस्माद्वाच्यो महाकविः ॥ ३२४ ॥
सत्त्वं सुखे संजयतीति हि स्मृति-
श्चेन्नित्यदा सत्त्वमथानिशं सुखम् ॥
इतीव विद्वान्पवनस्य नंदन-
स्तन्नित्यदासत्वमसौ दृढं दधौ ॥ ३२५ ॥

द्राक्षेति फणिज्जं क्षुपमरीच मिरचीति लोके कमपि रसविशेषं नावैति ॥ ३२० ॥

शबरीं वर्णयति त्रिभिः सदुपासनेति उपासन उपास्तिः शराभ्यासश्च अरिः कामादि खरदूषणादिश्च अवला स्त्री बलातिबला नबला अबला च शबरी बकारहीना चेत् शरी भवति स च रामएवेति ॥ ३२१ ॥

शबरीति कोल बदरीफलं तद्वितरण दान लाघवं लघुत्वं राघवश्च महतो भवजलधेः पार कोलेन चर्मावनद्धवंशविदलनिर्मितभांडेन टोकराख्येन गतुमशक्य तथापि गता तत्र हेतुः लाघवसमाश्रयः योह्यतीव लघुः तूलप्रायस्तेन शक्येतैव गतु गुरुभूतेन परमशक्यं ॥ ३२२ ॥

आत्यंतिकमिति सेवापरिचर्या 'मुष्टिप्रमाणं बदरसेवमित्यभिधीयते' इति भोजनकुतूहले वचनात् सेवानि बदराणि ॥ ३२३ ॥

महेति विलोपितोऽतको येन स महाकपिः हनूमान् महाकविर्वक्तव्यः विना विकारेण लोपितः अंतः अत्यवर्णः विकारो यस्य स तादृशएव भवति ॥ ३२४ ॥

सत्त्वमिति स्मृतिर्भगवतो गीतारूपा 'सत्त्व सुखे संजयतिरजः कर्माणि भारत' इति नित्यं यद्दासत्व दास्य तन्नित्यदासत्वं नित्यदासत्वमगीकृतं चेत्तत्र नित्यदासत्वमस्यैव नित्यदा हि सत्त्वे अनिश सुख यतः 'सत्त्वं सुखेसजयतीति भगवानेवाहेति ॥ ३२५ ॥

जा हि रा त.

काव्येतिहास संग्रहाच्या मागील अंकाकरितां पुष्कळ मागण्या येतात. परंतु प्रती शिल्लक नसल्यामुळें पुस्तकें देता येत नाहींत. याजकरिता **संग्रहाची** दुसरी आवृत्ति काढण्याचा आमचा विचार आहे. तेव्हां प्रथम पासून तों सन १८८२ सालच्या अखेरी पर्यंतचे सर्व अंक ज्यास पाहिजे असतील त्यांनीं आम्हास आपलें नांव आपल्या पत्यासह कळवावें. दर वर्षाची किंमत रुपये ३ प्रमाणें पांच वर्षांची एकदर किंमत रुपये १५ पडेल. तीनशें वर्गणीदाराच्या सह्या आल्या बरोबर ही दुसरी आवृत्ति छापण्यास आरंभ करूं. आवृत्ति छापून तयार झाल्यावर टपाल खर्च काय पडेल तो संग्रहाचे मळपृष्ठावर कळविला जाईल. कळावें. तारीख १२ सप्तंबर सन १८८३.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

बखरी.

धाकटे रामराजे यांचें चरित्र २५–४०

मराठी कविता.

अनेक कवि—आनंदतनयकृत पूतनावध २२३–२२८

अनेककविकृत प्रकरणाची अनुक्रमणिका १–२

श्रीरामदासकृत भीमरूपि-स्तोत्रें– १२१–१२४

मोरोपंतकृत प्रकरणाचें मुखपत्र १–२

अनेककविकृत प्रकरणाचें मुखपत्र १–२

संस्कृत काव्यें.

पंतविठ्ठलकृत–सुश्लोकलाघवम् ६९–८४

औंचे [यांस] बोलावून आणून डेरियांत मारिलें. रामचंद्र नारायण प्रभु कारभारी होते त्यांस धरून आणून बेडी घातली.

या समयात अबदाली गिलच्या दिल्लीवर चालून येतो ह्मणून कुमक करण्याचीं पत्रें नानासाहेबांस आलीं. या नंतर रघुनाथ बाजीराव हिंदस्थानात स्वारी करितात, मोठा पराक्रम आटकेपर्यंत जाऊन [करून] आले. सदाशिवराव भाऊही पराक्रमी, परंतु घरचे कारभार करणें व महाराज सुटावयाचा उद्योग न करितां आपणच सर्व राज्य आटोपावें हे अयोग्य करणें [यात] मसलत पद्धती हें अयुक्त, कल्याणदायक नाहीं, महादोबा पुरंदरे घरीं बसविले, इत्यादि विकल्प आंतून मनांत प्रधान पंतीं आणोन बोलों लागले. तेव्हा सदाशिव पंत यांणीं आपण जाऊन पादशाहीचा बंदोबस्त करून दिल्लींत अंमल बसवून हिंदुस्थान निरकुश करून येऊं ऐसें बोलणें घातलें. विश्वासराव बरोबर द्यावे ह्मणोन फौजेची तयारी करून बहुत फौज, तोफखाना, सरदार शिंदे, होळकर, गारद जंगी सामान घेऊन हैंथावर ध्वज लावून निघाले. ते हिंदुस्थान प्रांतीं चालले. बरोबर त्रिंबकराव सदाशिव पुरंदरे, बळवतराव गणेश व महिपतराव आवजी चिटणीस व बाळाजी जनार्दन फडणीस हे कारभारी दिल्हे. व लक्ष्मण बल्लाळ, भवानी शंकर ही बराबर दिल्हे.

या समयीं हबशी यांणीं बिघाड करून मावळ वगैरे जागां स्वारी करूं लागले. त्याजवर रामाजी महादेव व शंकाजी नारायण व माणकर हशम वगैरे देऊन रवाना केले. मानाजी आंगरे वजारतमाब यांस कुमकेस जावें असें लिहिले. व आरमार पाठवून हबशी जेर केले. तेव्हा तह केला. उंदेरी किल्ला त्याजकडे होता तो जेर करून घेतला.

सदाशिवराव भाऊ व विश्वासराव दर मजल गेले. त्या प्रांतीं जयाजी शिंदे व त्याचे लेक जनकोजी शिंदे व त्याचे चुलते दत्ताजी शिंदे व मल्हारजी होळकर होते ते फौज सुद्धा येऊन भेटले. पाऊण लाख फौज जमा जाली. या उपरि दरमजल जाऊन दिल्लीस पावले. अहमदशहा कैद करून अलम-

---

८४. हा भाचा असून मुजफरखानाच्या कन्येशीं त्याचें लग्न झालेलें असावें किंवा लग्न करण्याचें ठरलें असावें

८५. हा परभू गृहस्थ या कटांत सामील होता.

८६. ही गोष्ट वरील उदगिरीच्या मोहिमेच्या पूर्वी झाली.

८७. या प्रसंगाची अस्सल [illegible] पेशव्यांच्या घराण्याची हकीगत जेथें जेथें येते तेथ तेथें ती अस्पष्ट व घोंटाळ्याची असते भाऊ साहेबाची बखर पृष्ठ ८५ ते ९० पहा

८८. " स्थावर " असे मूळात दिसतें.

८९. जयाजी व दत्ताजी हे या पूर्वीच सरकार कामास आले होते जयाजी हा मारवाडात नागूर येथ मारेकऱ्याच्या हातून मरण पावला. दत्ताजी दिल्लीनजीक दुराणीशीं लढतांना पडला भाऊ साहेबाचा बखर पृष्ठ १७ व ७० पहा.

गीर[१०] यास पादशहीवरि बसविलें. दिल्ली भोंवतीं गीर्द[११] फौजेची देऊन बहुत पैका घेतला. पादशहाचा खर्च नेमून देऊन आपला बदोबस्त अमल केला. पादशाही तख्त व दिवाणाखाना यास सोने रुपे दहा वीस लक्षाचें होते तें काढून फौजेस वाटलें. ते समयीं त्रिंबकराव सदाशिव व होळकर वगैरे बहुतांनीं तख्त फोडूं नये असें सांगितलें. तेव्हा आमचें तख्त रायगडचें त्यांचें सोने रुपे काढून नेलें. हें काढावयाचें, आणि विश्वासराव यास तख्तावर बसवावयाचें ऐशीं बहुत उमेदीचीं भाषणें केलीं. आणि खजीनाही काढला. बाळोजी पलांडे बादशहापाशीं कारभारी आपले ठेविले. विठ्ठल शिवदेव कांहीं फौज देऊन शहरचे बदोबस्तास ठेविले. दोन महिने दिल्लींत राहिले.

तों गिलचे चालून आले. त्याजवर फौज सुद्धां चालून गेले. मध्यें कुंजपुरा येथें कुतुबशा पठाण दहा वीस हजार फौजेनिशीं होते त्यास मोर्चे लाविले. हल्ला करून कुंजपुरा घेतला. तेव्हां कुतुबशा लढाईस चालून आला त्यास मारून लुटून घेतले. गर्दीस मेळविलें. लूट व द्रव्य बहुत सांपडलें. या समयीं अबदाली गिलच्या लाख फौजेनिशीं आले. त्याजवर दिल्लीहून निघोन पाणपतावर गेले. तों अबदाली यास सुजाउद्दौला, उमरावगिरी गोसावी व नजीबखान रोहिले सामील जाले. पादशाही बुडविली, पठाण कापून काढिले, मराठी फौज वेढा देऊन रसदबंद करतील, व पळतील, मुलुख मारतील, याचा विचार कसा करावा, हा गिलच्यास विचार प्राप्त जाला. तेव्हां मल्हारजी होळकर यांजकडे वकील पाठवून सलुख्याचें बोलणें लाविलें. दोहींकडील फौज भारी. रसद बंद जाली. पैका मुबलग, परंतु दाणा मिळेना. महागाई पडली. तेव्हां गोविंद बल्लाळ बुंदेले यास लिहिलें. ते फौज खजिना रसद घेऊन निघाले. हे बातमी गिलच्यास कळली. त्यांनी बुंदले यांजवर फौज रवाना केली. वाटेत गांठून लढाई जाली. गोविंदराव बल्लाळ मोडले. त्यांस धरून शिर कापून नेलें[१४]! खजीना व रसद फौज लुटून घेतली. लढाई मातबर झाली. पाच हजार गिलचे कापून काढिले. परंतु यश आलें नाहीं. गिलचे यांचें बोलणें होळकर यांचे विद्यमानें तीन कोट रुपये तुम्हीं घेऊन माघारें जावें, आम्ही पादशाही बदोबस्त करूं, असें लागलें. तें यांस मानेना. वीरश्रीस पडले. भोंवता खदक करून, तोफा मांडून, रहावें ऐशी मसलत केली. तेव्हां सर्वत्र बोलले जे, "अशी लढाई करणें आपले फौजेचे [हातून] कधीं शिवाजी महाराजांपासून

१० अलमगीर याजबद्दल 'जवानबख्त' असें असावें.

११. गीर्द=चौकी, पहारा.

१२. भा० सा० न० पृष्ठ १०० ते १०२ पहा

१३ याचें आडनांव खेर. याजकडे झांशी, सागर वगैरे प्रांत होता

१४. भाऊसाहेबाची बखर पृ० १०७ पहा.

आजपर्यंत जालें नाहीं. दूर राहोन मोंगलास वेढोन जेर करावें." मल्हारजी होळकर यांणींही बहुत प्रकारें सांगितलें, "ये समयीं पैका तीन क्रोड येतो तो घेऊन कांहीं दिवस मसलत सांवरून करावी." तें न ऐकतां, जनकोजी शिंदे यांचे चुलते दत्ताजी शिंदे भागीरथीचे घांटीं गिलचे पूल करून येणार म्हणोन घांटावर ठेविले. त्यांजवर गिलचे यांणीं फौज पाठविली. लढाई बहुत जाली. दत्ताजी शिंदे त्या लढाईत पडले. जाटाची फौज मदतीस आली. तेव्हां यांची मसलत वांकडी आहे, खंदक करून गनीमी फौजेशीं लढणें घडणार नाहीं, म्हणोन निघोन गेले. अबदाली गिलच्या याणीं लढाईस आपले लेक चाळीस हजार फौज देऊन रवाना केले तहाचें बोलणें ऐकत नाहींत, होळकर मध्यस्त केले, तेव्हां लढाई देणें प्राप्त म्हणोन पाठविले. ते चालून आले. त्यांजवर बळवंतराव गणपत फौज देऊन रवाना केले. मागून जनकोजी शिंदे फौज देऊन पाठविले. बळवंतराव यांची त्यांची गांठ पडली. लढाई जाली. त्यांत बळवंतराव याचा मोड होऊन शीर कापून नेलें. हें कळतांच जनकोजी शिंदे जाऊन बहुत शर्तीची लढाई करून गिलचे कापून काढिले. मोडले. त्यांचे लेकाचें शीर कापून आणिले. गिलच्या कडील सरदार फौज उठोन येऊ लागली. हे आपण ठेऊ नयेत म्हणोन सर्वांनी सांगितलें. परंतु ऐकिलें नाहीं. पांच हजार लोक एकदम आले. तेहां [98]ठेविले. गिलच्यांस भागीरथीनें उतार दिल्हा. ते आलिकडे चालून आले. ते समयीं देशीं लिहिणें, कुमक बोलावणें, किंवा लाख जाऊन त्यांचे भोंवतें फिरणें हें विरेस पडोन सोडिलें. प्रधानपंत यास पत्र देखील येईनों. तेव्हां सावकारी बातमी आली. यावरि नाना प्रधान पूर्वील विमनस्कता चि-[त्तांत] आणोन कशास जावें [100]बोलले. तेव्हां महादोबा पुरंदरे यांणीं सांगितलें जे, सर्व लोक बुडाले, विश्वासराव गेले. आतां विचार न करितां निघावें. म्हणोन सांगितलें. त्याजवरून निघण्याचा विचार करून निघाले. इकडे सदाशिवपंत

---

१५. भा० सा० ब० पृष्ठ ४५ ते ७० पहा

१६ हे बळवंतराव मेहेंदळे प्रसिद्ध आपा बळवंत यांचे तीर्थरूप बळवंतराव व त्यांची स्त्री यांचे परस्पर प्रेम फार होतें. यांच्या शेवटच्या प्रसंगाची हकीकत वाचून अंतःकरण कळवळून येतें व भारती स्त्रीपुरुषांचें स्मरण होतें. आपा यावेळी १२ वर्षांचे होते भा० ब० पृ० ११४-११६ पहा

१७ मराठ्यांकडे.

१८. या बद्दल दुसरे ठिकाणीं कोठे दाखला नाहीं मात्र चिटणीस यांजकडे काहीं दुराणी लोक होते ते मात्र पुढें प्रसंगीं फितूर झाले असें कोठें कोठें आढळतें

९९ विश्वासराव याणीं पत्र लिहिलें होतें. परंतु भाऊस हें कळल्यावर त्याणीं तो क्रम बंद करविला. भा० ब० पृ० १०६ पहा

१००. ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्या जोगी आहे. तथापि दोघामध्यें अशा प्रकारचें वितुष्ट असल्याचा दुसरा दाखला आढळत नाहीं.

भाऊ यांचे लष्करांत रसद येऊन पावेना. चहूंकडून गिलचे यांच्या फौजा हिंडू लागल्या. तेव्हां सर्व सरदार समशेर बहादूर व येशवंतराव पंवार व जनकोजी शिंदे व दमाजी गायकवाड व खंडेराव दरेकर सरलष्कर, घाटगे, निंबाळकर, पाटणकर, व दाभाडे व भोंसले सर्व सरदार त्रिंबकराव सदाशिव, महिपतराव आवजी चिटणवीस व लक्षुमण बल्लाळ यांनी विचार केला जे, लढाई देणें त्या अर्थी बसोन खराब होऊ नये. इभ्रामखान गारदी व सरदार सुद्धां चालोन जाऊन लढाई द्यावी. म्हणोन शके १६८२ विक्रमनाम संवत्सरे सन इहिदे सितेन मया व अलफ पौष शुद्ध दशमीस पुढें तोफखाना, त्याचे मागें गारद, त्याचे मागें फौज ऐशी करून चालोन गेले. तोफांचे मारगिरीनें गिलचे बहुत मारिले, जेर केले. तेव्हां त्यानींही निश्चय करून चालून येऊन गारदी यांजवर घोडे घालून कापिले. इभ्रामखान याचा हात उडाला असता लढाई मारिली. हे शेवट ठार जाले. तेव्हां गिलचे पुढें चालले. हे पाहून विश्वासराव यांणीं हत्ती चालविला. मानकरी हुजरात फौज यांणीं फितूर ठेविले-त्यांनीं जोडगोळ्या अवारींत टाकिल्या. विश्वासराव ठार जाले. पडले. हें वर्तमान सदाशिवपंत भाऊंस कळतांच या उपरि काय वांचावयाचें म्हणोन जनकोजी शिंदे व समशेर बहादर ऐसे घोडे चालविले. बहुत लोक कामास आले. लढाई मानबर जाली. तों फौजेचा धीर सुटला. सरदार मागें कोणी नाहीं. विश्वासराव पडले. भाऊही लढाईत मिसळले. म्हणोन पळू लागले ते समयीं गर्दी जाली. भाऊ व समशेर बहादर व जनकोजी शिंदे ठार जाले. ठिकाण नाहीं. गिलचे शेर होऊन बहुत लोक मारिले. लुटू लागले. फौज बुनगे सर्व लुटून बायका सर्व नेल्या. बाटविल्या. ज्यांनीं हत्यार टाकिलें त्यास सोडावें ऐशी ताकीद गिलच्यांनीं केली. त्यांत दहा हजार माणूस जखमी लागले. ते निघाले. बाकी पाऊण लाख फौज सर्व बुडविली शके मजकूर. मल्हारजी होळकर कांहीं फौजेनिशीं निभावून निघाले. त्रिंबकराव सदाशिव व महिपतराव चिटणवीस व बाळाजी जनार्दन फडणवीस व दमाजी गायकवाड हे जखमी जाले. आणि कंगालांत निघोन भिंड येथें बहुत प्रयासें पधरा दिवस, कोणास महिना, अन्न नाहीं व वस्त्र नाहीं ऐसे लोक येऊन भिंड येथे राहिले.

या समयांत गिलच्या भारी, खंदक करोन विरेस पडोन भाऊ लढणार म्हणोन

---

१ 'पौष शुद्ध ८मी' असें असावें
२ 'काकडे' चि० प्र०.
३. 'हे शेवटवर झाले' चि० प्र०
४ फितूर ठेविले' इ० प्र० दोनीही पाठ अस्पष्ट आहेत
५ कामास आले=लढाईंत पडले
६ शेर=(वाघ, सिंह) वरचढ, विजयी

पंतप्रधान काहीं फौज तयार करून मागें जावें म्हणोन निघाले. वराडप्रांताकडोन जानोजी भोंसले आणिले. तेही आले. त्या मार्गेच पुढें जावें ऐशी सल्ला महादोबा पुरंदरे यांणीं दिल्ही. तसेच चालले. सुरूज भेलसें या मैदाना पावेतों गेले. तों तिकडून पाणपती फौज बुडाली हे वर्तमान आले. तेव्हा बहुतच पुत्र बधु गेले, फौज सरदार सर्व बुडाले, हें बहुत दुःख जाले. भेलसें येथें पळांतील लोक आले. ते कांही फौज पाठवून आणिले. ते येऊन भेटले. त्याचा सन्मान बंदोबस्त केला. पुढें मसलत करणें ते देशीं जाऊन सांवरल्या वांचून होत नाहीं, छावणी करून रहाणे ठीक नाहीं. ते समयीं प्रधानपंत याचे चित्तास भ्रम जाला. शरीरीं पीडा जाली. तेव्हां परत देशीं आले. पुढें ग्वालेरी पर्यंत फौजा पाठवून सर्व पळ निभावून आणिला. होळकर व त्रिंबकराव सदाशिव येऊन पावले.

या नतर पुढें जावयाचा निजध्यास प्रधानपंत यांणीं धरिला. श्रीप्रयागीं जावें, तेथें नावेमध्यें बसोन नाव बुडवावी, ऐसे चित्तभ्रमें करून विचार बोलों लागले. तेव्हां सर्वांनीं विचार ठीक दिसत नाहीं, ऐसा निश्चय करून 'पुढे कूच जालें' ऐसें समजावून दरमजल पुण्यास येऊन पावले. या नंतर महादोबा पुरंदरे यांस क्षय होऊन ते वारले. शके १६८२ विक्रमनाम सवत्सरे सन इहिदे सितेन मया व अल्लफ. त्यांस पुत्र नीळकंठ महादेव होते. दिल्लीस नजीबखान रोहिले व सुजाउदौले यांणीं सर्व पराक्रम केला. गिलचे निघोन आपले स्थळास गेले. दिल्लीस पादशहा अल्लीगवर बसविले. शके मजकूर.

बाळाजीपंत नाना यांणीं विचार मनांत आणिला जे, आईसाहेब यांणीं आग्रह करून राजे कैदेंत ठेविले. सदाशिवपंत भाऊही त्या समतांत मिळाले. त्या योगें अशी गोष्ट जाली. आपलेही शरीरीं स्वस्थ नाहीं. रामराजेही राज्याचा आटोप करावया जोगे नाहींत. त्यास दुसरे राजे मांडीवर घेऊन बसवावें त्याचें राज्य त्यांनीं करावें. म्हणोन महादजी राजे खानवटकर आणोन बसवावे. याचा सिद्धांत करून माधवराव पुत्र व त्रिंबकराव सदाशिव नाना पुरंदरे यास सातारा रवाना केले. गोविंदराव चिटणीस यास पत्र पाठविलें. त्यास त्याजवळ रामराव चिटणवीस जिवबा यांचे पुत्र व लक्ष्मणराव तुमचे पुत्र यांस महाराजांपाशीं ठेवून तुम्हीं यावें म्हणोन पाठविले. शके १६८३ वृषानाम सवत्सरे सन इसन्ने सितैने मया व अल्लफ छ १९ सवाल माधवराव सातारियास आले. आई

७. प्रतिकूल प्रसंग येऊं लागले म्हणजे एकदम येतात. ही गोष्ट या सालीं व पुढें १७१४,१५ सालीं जीं थोर कर्तीं माणसें उपरपा नाहींशीं झालीं त्यावरून स्पष्ट होते.

८. राजपक्षाच्या लोकांचा असा तर्क होणे साहजिक आहे

९. 'इसन्ने तिसैन' चि० प्रतींत आहे तें चुकीचें आहे.

साहेब यांचे मर्जीचा विचार पाहिला. तों त्यांचे चित्तांत दुसरा दत्तक करावयाचा नाहीं असा आग्रह दिसला. इतक्यांत प्रधानपंत यांस क्षयाची व्यथा होऊन ते वारले. तेव्हां माधवराव निघोन पुण्यास परत गेले. दत्तक करण्याचें प्रकरण राहिलें. शके मजकूर.

आईसाहेब असतां कारभारी जवळ ठेविले [ते] प्रथम त्रिंबकराव विश्वनाथ, या नंतर विसाजीपंत, याजवर गोविंदराव गोखले, यानंतर त्र्यंबकाजी माणकेश्वर पोतनीस, विष्णु नरहर याप्रमाणें ठेविले होते. संभाजीराजे करवीरकर वारले. शके १६८२ विक्रमनाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शुद्ध १२.

यानंतर बाळाजीपंत नाना यांचें उत्तरकार्य दानधर्म बहुत करून दिवस सपादून माधवराव बल्लाळ व नारायणराव बल्लाळ व रघुनाथ बाजीराव होते त्यांणीं केलें. नंतर त्रिवर्गही सातारियास आले. महाराजांस नजरा मेजवान्या केल्या. आणि तेथील खर्चाचा वगैरे बंदोबस्त करून देऊन माधवराव यांस प्रधानपदाचीं वस्त्रें महाराजांनी दिल्हीं. शके १६८३ वृषानाम संवत्सरे आषाढ शुद्ध ५. रघुनाथराव पंडित किताब वस्त्रे दिल्हीं. नीळकंठ महादेव यांस पेशवाईचे मुतालकीचीं वस्त्रे दिल्हीं. आपले दौलतीचे बंदोबस्तास आज्ञा घेऊन पुण्यास आले.

ताराबाई साहेब यांणीं शेवटवर महाराजांनीं स्वतंत्र राहून राज्यभार करावा हें घडों दिल्हें नाहीं. आपले नजरबंदींत ठेविलें. आपणच सर्व कारभार करावा या इच्छेनें केलें. त्यांत प्रधानपंत यांनीं सर्व आटोप करून चालले. नंतर आईसाहेब बहुत करून वृद्ध जालीं. शरीरीं व्यथा होऊन वारलीं. शके मजकूर.

पूर्वीं बाळाजीपंत नानांचा संकल्प राजाराम यांणीं स्वतंत्र राहून राज्यभार चालवा, ऐसा होता. परंतु आईसाहेबाचे आग्रहानें चालले नाहीं. तें सिद्धीस जावें, [असें माधवराव यांच्या चित्तीं आलें.] नाना प्रकारचे बखेडे जाले, पाणपतावर दौलत गर्द जाली, सदोबा भाऊ व विश्वासराव गेले, नानासाहेब यांसही एक प्रकारचें दुखणें होऊन गेले, [हें मनांत येऊन]महाराजांनीं खालीं राहून [कारभार करावासे] केलें. आपणाकडील कारभारी एक जवळ मुतालकीचे कामावर राहिले [ते] आणि महाराजांकडील सर्व कारभारी अमात्य व सचिव चिटणीस व खासनीस कारखानदार रहावे. हुजूरचे महाल वतनें किल्ले ठाणें वगैरे यांचे मामलेदार करणें ते महाराजांनीं पाहिजेत ते करावे. गायकवाड, सेनासाहेब सुभा व सचिव व मंत्री व सरदेशमुखी, आंग्रे वगैरे यांच्या नेमणुका ऐवज ठराव येणें ते हुजूर द्यावे. असे करून त्रिंबकराव सदाशिव पुरंदरे यांचे पुत्र महिपतराव त्रिंबक [हे मुतालिकीवर] ठेविले. महाराज वाड्यांत राहोन वाडा नीट करणें

१० गर्द=नष्ट.

यांस तालुकदाराकडे वराता करून ऐवज आणून नीट करविला.' सर्व मुत्सद्दी नवळ राहून काम कारभार कागदपत्र, व मामले विल्हेस लागणें करूं लागले. महाराजांस कन्या दोन्ही जाल्या. त्यांचे लग्न करावयाच्या वराता भोंसले, गायकवाड यांजकडे ऐवजाच्या करविल्या.[11]

माधवराव बल्लाळ वस्त्रें घेऊन पुण्यास आल्यानंतर निजाम अलीखान यांणीं बिघाड करून भागानगराहून चालून आले. माधवराव प्रधान व रघुनाथ बाजीराव फौजेची तयारी करून चालून गेले. म ज र था [?] नजीक गांठ पडली. नबाब बेदरचा घाट उतरोन आले. तेव्हां [12]हेरोळीस मोंगल अल्ली नबाबाचे भाऊ व रामचंद्र जाधवराव होते. त्यास भेद करून रामचंद्र जाधवराव यास सेनापतीपद व जागीर देण्याचें ठरावून मोंगल अल्लीस सुभा द्यावा ऐसें करून त्यास फोडून आणिलें. नबाब हलके [13]पडले. परंतु तसेच चालून आले. लढाई सुरू जाली. या लढाईंत दमाजी गायकवाड यानी तरवार केली. प्रधान याणीं [14]गनीमी भोंवतीं फौज फिरवून लढाई करूं लागले. नबाब पारगाव भीमा नजीक तसेच आले. पुण्यास यावें, लुटावें हें मनांत धरिलें. तेव्हां भोंवतें जाळोन रसद बंद केली. दाणा वैरण मिळेना याजमुळें आयासे[15] आले. आणि तह करून निघोन माघारे गेले. प्रधानपंत पुण्यास आले.

यानंतर कर्नाटकचे स्वारीस गेले. बराबर त्रिंबकराव विश्वनाथ पेठे घेतले. कर्नाटकच्या खंडण्या घेऊन सिरें पर्यंत जाऊन माघारे पुण्यास आले. शके १६८४ चित्रभानुनाम संवत्सरे सन सल्लास सितेन मया व अल्लफ. जवळ कारभारी त्रिंबकराव विश्वनाथ व बाबूराव फडणीस व गोपाळराव गोविंद पटवर्धन [16]आत्मीक जाले. रघुनाथराव यांजमध्यें किंतु वाढला. तेव्हा रघुनाथ बाजीराव निघोन गंगातीरास गेले. त्याजपाशीं कारभारी नीलकंठ महादेव पुरंदरे व सखाराम भगवंत त्यांचे पदरचे होते ते बहुत शहाणे मनसब्यांत निपूण निघाले, व महिपतराव त्रिंबक चिटणवीस व नारो शंकर राजे बहादर व विठ्ठल शिवदेव हे आपले लक्षीं घेतले. प्रधानपंतही तयारी करून चालून गेले. रघुनाथपंत फौजसुद्धां चालून परत आले, भीमातीरीं गांठ पडली. लढाई मातबर जाली. यांत माधवराव यांचा पराभव जाला. फौज पळूं लागली. तेव्हा प्र-

---

११ महाराजांस याप्रमाणें स्वतंत्रता दिली ही गोष्ट माधवरावास मोठें भूषण होय. यावरून त्यांचें औदार्य व पोक्तपणा हे गुणही व्यक्त होतात.

१२ हरोळी=टेहळणी करितां पाठविलेली टोळी, अवाडी.

१३. हलके=कमी, कमजोर.

१४. गनीमी=हें विशेषण 'लढाई'कडे घ्यावें.

१५ हयास ? हयास आले=थकले.

१६. आत्मिक=अंतरस्थ, मेहरबानींतले ?

धानपंतीं वडील आहेत, करतील तें करोत, म्हणोन जाऊन भेटले. तेव्हां त्यांज-पाशीं आपले लोक कारभारी येऊन नजरबंद दाखल ठेविले. गोपाळराव गोविंद मिरजेकडे गेले. त्रिंबकराव निघोन पुण्यास आले.

या नंतर शके १६८४ चित्रभानुनाम संवत्सरे सन सल्लास सितेन मया व अलफ यांत राजाराम साहेब यांच्या उभयता कन्याचीं लग्नें जहालीं. एक महादजी नाईक निंबाळकर याजकडे दिल्ही व एक दुर्गोजी महाडीक तारळे-कर यांजकडे दिल्ही. मोठा समारंभ केला. भोंसले, गायकवाड, आंग्रे याज-वर वराता खर्चाच्या करून, हुजरे पाठवून, ऐवज व हत्ती, घोडे, जिन्नस आणिला.

[इकडे] मोंगल व भवानराव प्रतिनिधी व यमाजी शिवदेव व भोंसले जानोजी सेनासाहेब सुभा व गोपाळराव गोविंद पटवर्धन व पिराजी नाईक निंबाळकर ऐसे सर्व एक होऊन पुणे, सातारा येथें चालून येणार हें कळवि-ल्यावर माधवराव बल्लाळ प्रधान व रघुनाथ बाजीराव फौजसुद्धा त्याजवर रवाना केले. हुजूर खासगीचे महाल व गाव वतनी अमल यास अमलदार नवे जुने करून करार केले. हुजूरचे कारखाने हत्ती पागा वगैरे सर्व वहिवाट व नेमणु-की ऐवज खर्चास येणें ऐसें चाललें. दमाजी गायकवाड यास सेनाखासखेल पदाचीं वस्त्रें दिल्हीं गोविंदराव गायकवाड मुतालीक व येशवंतराव कारभारी याप्रमाणें महाराजांनीं वस्त्रें दिल्हीं. शके मजकूर.

माधवराव यांनीं निजामअल्ली यांजकडे राजकारण पाठविलें होतें. कुमकेस यावें म्हणोन बालेघाटीं आले. प्रसंग जाला. नबाबाचे कारभारी विठ्ठल सुंदर होते. त्यांनीं रघुनाथपंतांकडे राजकारण भेटीचें पाठविलें. आणि नबाबासुद्धां आले. परस्परें निखालसता होऊन मेजवान्या नबाब व कारभारी यांच्या होऊन नबाब माघारीं गेले. रघुनाथ बाजीराव प्रधानपंत सहवर्तमान पुण्यास आले. शके १६८५ सुभानुनाम संवत्सरे सन अर्बा सितेन मया व अलफ.

[यानंतर] सर्व कारभार रघुनाथपंत करूं लागले. आणि सखाराम भग-वंत कारभारी कुलकुला[१७] जहाले. अष्टप्रधान यांच्या पदांच्या घालमेली कराव्या, सातारां महाराज यांचा बंदोबस्त आपले लगामीं असावा, हा विचार करून गोपाळराव गोविंद पटवर्धन निघोन गेले त्यांचें पारपत्य करावें, यावरून सातारियास गेले. आपणासही पद मोठें असावें, प्रधान वडील [?] तेव्हा त्याचे बराबरीचें असावें. भास्करराव पुत्र जहाले होते, त्यांचे नांवें करावें. परंतु लहान तेव्हां त्यांचे नायब नारो शंकर राजे बहादर प्रतिनिधी करावे. ऐसें निश्चयांत आणोन महाराजास मेजवानी वगैरे मनोधारण करून प्रतिनिधी पद राजे बहादर यांस देविलें.

---

१७ कुलकुला=कुलकुला=सर्व प्रकारचा । अधिकार आहे ज्यास–कुल्मुख्त्यार.

विठ्ठल शिवदेव यास न्यायाधिशी पद देविलें. सेनापति पद दाभाडे याजकडी-ल दूर करून रामचंद्र जाधवराव यास देविले. सरलष्करपद कान्होजी मोहिते यास निंबाळकर याचे काढून बाळाजीपंत नाना यांणीं दिल्हे होतें तें काढोन खंडेराव दरेकर यास सरलष्कर पद देविलें. आणि महाराजांची आज्ञा घेऊन मिरजेस गोपाळराव यांजवर मसलत करून मिरज किल्ला घ्यावा म्हणोन गेले. ते समयीं बाबूराव फडणीस व त्रिंबकराव विश्वनाथ पेंठे हे बाबूजी नाईक जोशी यांणीं रदबदली करून भेटविलें[१८]. मिरजेस मोर्चे दिल्हे. सवा महिना किल्ला लढला. नंतर घेतला. तो शिवाजी बेळाळ याचे स्वाधीन केला. गोपाळराव गोविंद याजवर फौज रवाना केली. लढाई झाली. ते मोड होऊन पळून मोंगलाईंत गेले. प्रतिनिधीपदाची घालमेल जहाली म्हणोन भवानराव प्रतिनिधी व यमाजी शिवदेव, गमाजीपंत प्रतिनिधीचे मुतालीक हे नवाबाकडे निघोन गेले. बाबूराव फडणीस याचे पुत्र मोरो बाबूरावही मोंगलाईंत गेले. यमाजीपंत व गमाजीपंत व गोपाळराव गोविंद यांणीं विठ्ठल सुंदर याचे हातें नवाबासही बोलणें राजकारण सिद्ध करून जानोजी भोंसले सेनासाहेबसुभा, व विठ्ठल सुंदर, विनायकराव, व भवानराव प्रतिनिधी, यमाजीपंत, सदाशिव रामचंद्र, पिराजी नाईक निंबाळकर यांशीं राजकारणें करून आणविले. आणि नबाब भोंसले सुद्धा चालोन आले. आणि सखाराम भगवंत, मल्हारजी होळकर वगैरे यांनीं मसलत केली जे, प्रथमच लढाई देणें ठीक नाहीं. भोंवतें हिंडून किल्ले, कोट, स्थळें याचे बंदोबस्त राखावे. पुणें पर्यंत ते येणार तेव्हां शहर उजाड करावें. आपण भागानगर प्रांतीं जावें. म्हणून माधवराव याजपाशींही निखालसतेचीं बोलणीं करून प्रधानपंत फौजेसुद्धा भागानगर प्रांतीं निघोन गेले. नबाब यांनीं विचार केला जे, यमाजीपंत व गमाजीपंत व गोपाळराव हे माहीतगार यांनीं फौजा घेऊन किल्लेकोट घ्यावे. सातारां जाऊन किल्ला घेऊन राजे यास घेऊन यावें. यावरून दोन टोळ्या यमाजीपंताचे पुत्र गमाजीबावा, सातारियाकडे फौज सुद्धा निघोन मुलुक मारीत खंडणी घेत चालले. यमाजीपंत व गोपाळराव येऊन पुणें पर्यंत शहर लुटून हवेल्या जाळल्या. सिंहगड लोहगड येथील माच्या लुटल्या. किल्ले वेढूं लागले. सातारां राजकारण सिद्ध न जालें. महाराज किल्यावर गेले. प्रांत लुटला, जाळला. "मोंगलास मिळाले, मोंगलाई करणार म्हणोन राजकारणास गेले; त्यास आम्ही उतरावयाचे नाहीं" असें महाराजांना सांगितलें. ते गमाजीपंत माघारे फिरले. प्रधानपंत

---

१८ यांचें व दादांचें वांकडें असण्याचें कारण हे दोघेही पूर्वी माधवरावाच्या पक्षांत सामील होते.

१ हे माधवरावाचे श्वशुर असावे.

भागानगरीं जाऊन पुरे मारिले. प्रांत लुटला हें वर्तमान आलें. व यमाजीपंत व गोपाळराव हेहीं फिरले. किल्ले येणें वगैरे सातारा राजे येणें कांहींच न जालें. तेव्हां नवाबांनीं ही गोष्ट ठीक नाहीं म्हणोन माघारे फिरले. आगोट आली, छावणी औरंगाबादेस करून पुढें मसलत करणें ती करावी, ऐसा निश्चय करून गंगातीरीं आले. त्या समयीं भोंसले वगैरे सरदार मुत्सद्दी यांस राजकारण पाठविलें जे, गोष्ट जाली ते मनांत न आणितां सर्व कामें पदें ज्यांचीं त्याजकडे चालवून राग कोणाचा न करावा. ऐसें मल्हारजी होळकर यांचे विद्यमानें तह दरम्यान होळकर यावेसें करून सर्वांनीं नवाबापासून भोंसले सुद्धां निघावेंसें राजकारण सिद्ध केलें. नवाब शहरास जाणार तेव्हां भोंसले गंगातीरीं रहातों म्हणोन त्यांस सोडून राहिले. नवाब गंगा उतरून खासा पलीकडे गेले. तोफखाना उतरावा तों पाणी गंगेस बहुत आलें. तेव्हां नावेवरून उतरून नंतर आपण उतरावे म्हणोन सडी फौज कांहीं ठेवून घेऊन विठ्ठल सुंदर व विनायकदास अलीकडे राहिले. हे बातमी प्रधानपंत व रघुनाथपंत यास कळली. यावरून चालून गेले. त्याचीं यांचीं लढाई बहुत तारफेची जाली. बहुत लोकांनीं कामें केलीं, यांत बापूराव हरी व सखाराम हरी याणीं शिपाय गिरी बहुत केली जखमा लागल्या. यावरून वाढविले. महिपतराव चिटणवीस यांणींही तरवार मारिली. त्यासही पृथक सरंजाम देऊन वाढविलें. विठ्ठल सुंदर व विनायकदास व मुरादखान यांणीं अंबारींत बसोन तिरंदाजी करून बहुत लढले. तेव्हां विठ्ठल सुंदर व विनायकदास यांस गोळ्या लागून ठार जाले. फौज बुडविली व लुटली. विठ्ठल सुंदर मारले. शके १६८५ सुभानुनाम संवत्सरे छ १९[21] मोहरम सन आर्बासितेन मया व अैलफ[22].

नंतर नवाब निघोन औरंगाबादेस गेले. प्रधानपंताचीही फौज मागून जाऊन शह दिल्हा. तेव्हां तह करून कांहीं जागीर दिल्ही. ते घेऊन पुण्यास आले. नवाब निघोन भागानगरास गेले. भोंसले निघोन नागपुरास गेले.

यानंतर माधवरावपंत प्रधान फौजेची तयारी करून कर्नाटकचे स्वारीस दुसरे वर्षीं निघाले ते खंडणी घेत श्रीरंगपट्टणापर्यंत गेले. ते समयीं हैदरनाईक म्हणोन जमातदार गार्दी याचे सरदार होते. त्याणीं श्रीरंगपट्टणचे राजे[23] यांस कैद करून आपणच तें स्थान बळावून होते. त्याची गांठ पडली. तेहीं फौज

---

२० हे दोघेही परभू गृहस्थ होत. पैकीं सखाराम हरी दादाचा परम मित्र होता. बापूराव हा सखाराम हरीचा बंधु असावा

२१ 'छ २०' इंदूर प्रत

२२ ही राक्षसभुवनची लढाई

२३ हा कुंमार राजा शालिवाहनाचा वंशज असल्याबद्दल कोठें कोठें लेख आढळतात

सुद्धां चालून आले. लढाई मातबर झाली. त्यांत हैदरनाईक याचा मोड झाला. पळून झाडींत गेले. तेव्हां बरसात आलियावरून बालानदी आलीकडे येऊन छावणी नरेंद्रगडानजीक केली. पलीकडे हैदरनाईक यांणींही झाडींत छावणी करून राहिले. पंतप्रधान यांणीं श्रीगणपती चतुर्थीचा उत्छाह तेथेंच केला. रघुनाथ बाजीराव पुण्यास येऊन निघोन गंगातीरास आनदवल्ली येथें गेले. प्रधानपंत याणीं आबदुल गनीमखान सावनूरकर पठाण व हिंदुराव मुरारराव घोरपडे यांस कुमकेस बलाविले. ते तयार होऊन आले. मुरारराव याणीं बोलणे घातलें जे, पूर्वीं आपले वडील संताजी घोरपडे याणीं बहुत सेवा श्रम साहस केलें. राज्यवृद्धीचे कामास आले. संस्थान चालतें, परंतु सेनापतीपद आपणास द्यावें आणि पुढे आणखी सेवा घ्यावी. ऐसें बोलणें घातलें. ते समयीं रामचंद्र जाधवराव यांजकडे सेनापतिपद रघुनाथपंत याणीं देविलें होते. ते गुजराथ प्रांत आपणाकडे द्यावा ऐसें बोलू लागले. तेव्हां निमे प्रांत प्रधानपंत यांजकडे व निमे गाईकवाड व दाभाडे यांजकडे तो काढून देणें न जालें. यावरून जाधवराव फिरोन मोंगलाईंत गेले. प्रधानपंतांनीं महाराजांस सातारियास पत्रें पाठविलीं जे, [घोरपडे] पूर्वींचे पदरचे पदाधिकारी व हल्लीं या मसलतीचे उपयोगी यास्तव पद वस्त्रें यास द्यावी. त्यावरून पदाचीं वस्त्रें पाठविलीं. शके १६८७ पार्थिवनाम संवत्सरे सन सितेन मया व अलफ. घोरपडे यास बहुमान वस्त्रें देऊन सेनापतीपद दिल्हें. व सहा लक्षाचे महाल कर्नाटक प्रांतींचे नेमून दिल्हे.

यानंतर दसरा जालियावरि कूच करून धारवाडास गेले. तेथें किल्यास मोर्चे बसविले. आणि सुरंग लावून हल्ला चढविला. तोफांनीं मारगिरी करून किल्ला जेर केला. तेव्हा किल्लेकरी याणीं कौल घेऊन किल्ला स्वाधीन केला. तेथें ठाणे बसविलें. तदनंतर हैदर नाईक बिदनूरचे झाडींत शिरून राहिले होते त्याजवर चालून गेले. तेव्हा हैदरनाईक यांणीं जागाजागां बतेरे[२४] बांधून तोफा चढवून फौज बारींत[२५] येऊ नये अशी मजबुदी करून झाडींत गारद[२६] ठेविले. त्याचा हिसाब न धरितां तोफा लावून बतेरे घेऊन मुरगूडचे ठाण्यास मोर्चे देऊन घेतले. व आणखीही ठाणीं घेतलीं हैदरनाईक बिदनूरचे आश्रयास गेले. ते समयीं रघुनाथपंत वडील गंतातीरीं गेले ते समजून आणोन सख्य करून चालावे म्हणोन चिंतो अनंत देवस्थळे पाठविले. यावरून तेही येऊन पावले. प्रधानपंत कर्नाटकांत झाडींत शिरून अनंतपुरास मोर्चे लावून घेतले. हैदरनाईक

---

२४. बतेरे=बुरूज, धमधमे
२५. बारी=अरुंद मार्ग, खिंड.
२६. गारद=कवायती लोक

यांणीं विचार केला जे, आपणास या उपरि बुडवितात. असें समजून तहाचें राजकारण केलें. खडणी सालाबाद पंधरा लक्ष रुपये व मैसैलतीचा पैका कबूल केला ते राजकारण रघुनाथपंत यांचे विचारें सिद्ध केलें. प्रधानपत [यांणी] ये समयीं निकर्ष आग्रह करावा तरि वडिलाची मर्जी जाती ऐसें समजोन तहाचें बोलणें ऐकून तह करून पुण्यास आले.

यानतर दुसरे वर्षीं प्रधान कर्नाटकांत स्वारीस निघाले. रघुनाथ बाजीराव हिंदुस्थानची स्वारी करावी म्हणोन तिकडे गेले. माधवराव प्रधानपत जाऊन शिरें येथें मोर्चे देऊन किल्ला घेतला. तेथें मुकुंद श्रीपत किलियांत ठेविले. पुढें जाऊन मदगिरी व चेनरायदुर्गही घेतले. यानतर होसकोट व *चिकबाळापूर व थोरलें बाळापूर घेऊन अमल बसविला. सर्व राज्य सोडविलें आणी आरकाटची स्वारी करावी असा रोख धरिला. आरकाटावर प्रधानपत येतात हें समजोन महमदअल्ली पठाण यांणीं वकील पाठवून तह ठरविला. सालाबाद खडणी ठरविली.

यानतर सर्व संस्थानीं व पाळेगार देशक यांणीं येऊन खडण्या ठराविल्या. शरणागत झाले. याप्रमाणे फत्ते करून पुण्यास यावें म्हणोन देशीं आले. तों रघुनाथराव दादासाहेबही स्वारी करून कासारबारी चढून आले. म्हणोन माधवराव साहेबही पुढें भेटीस गेले. ते समयीं कांहीं बोलणीं जालीं विकल्प वाटून भेटीचा बेत न ठरला. दादासाहेब आनदवल्लीस गेले. प्रधानपंत पुण्यास आले या उपरि बहुतच किंतु उभयतांचें बोलणें वाढत चाललें. रघुनाथपंत यांचें बोलणे आपणास प्राप्त वाटून द्यावा. तेव्हां फौजा धरून गंगातीरी आले. प्रधानपतही गेले. धोडपच्या किल्यानजीक त्याची याची लढाई जहाली. यांत रघुनाथपत यांची फौज मोडली. तेव्हां त्यांस घेऊन पुण्यास आले. या उपरि वाड्यांत स्वस्थ स्नान संध्या करून असावें, जवळचे लोक व कारभारी यांणीं जवळ जाऊ नये, म्हणोन ऐसें करून चौक्या ठेऊन बंदोबस्त केला. तेव्हा वाड्यातच राहिले. पंतप्रधान कर्नाटकातून देशीं येतां त्रिंबकराव विश्वनाथ पेठे मुख्य सरदार फौज देऊन सखाराम हरी यांस फौजेचें काम सांगोन

२७ मसलत=मोहिम.

२८ यावेळी हैदर इतका जेरीस आला होता कीं त्याजपासून आपला मुलुख व पैका मिळाला असता पण तहाप्रकरणीं सव बोलण दादाकडे त्याच्या समजावणी खातर सोंपविल असल्याकारणानें असा तह केल्यावर माधवरावास ज्यास्त बोलता येईना.

* चिक=धाकटें

२९ "थोरलें सोलापूर" चि० प्रत-हे चुकीचें दिसतें.

३०. देशक=देशमुखासारिखे वतनदार कामगार.

बरावर दिल्हे. त्यांनीं हैदरनाईक याशीं लढाया बहुत तारफेच्या केल्या. सडी फौज नेहमी पांच हजार सखाराम हरीनीं घेऊन छाप घालणें, प्रांत मारणें, केलें. शेवटीं गाठ पडून लढाई मातबर जाली. लोकानीं कामें बहुत शर्तेचीं केलीं. हैदरनाईक मोडून लुटून घेतले. पाय उतारा सडे पळून श्रीरंगपट्टणास गेले. तीन वर्षें छावणी करून सर्व प्रांत हस्तगत केला. आणि पुण्यास यावयास निघोन आले. पुढें जानोजी भोंसले याचा काळ शके १६९४ नंदन नाम संवत्सरे सन सलास सबैन मया व अलफ यांत जहाला. दत्तक रघोजी भोंसले हे मुधोजी भोंसले याचे पुत्र दिल्हे. त्यास सेनासाहेब सुभ्याचीं वस्त्रें दिल्हीं. मुधोजी भोंसले यास सेनाधुरधरपदाचीं वस्त्रें दिल्हीं. प्रतापगड किल्ला हुजूर होता तो माधवराव पिंगळ यांचे स्वाधीन होता त्यास दहा हजाराचा सरंजाम देऊन आपणाकडे असावा म्हणोन त्यास पुण्यास आणोन महाराजाकडे किल्याचा फितूर जहाला. त्याचें रक्षण जालें पाहिजे असें समजोन सनदा आणोन घेतल्या शके * * * * *

तदनंतर रायगड किल्ला महाराजांचे खासगीस होता तो विठल येशवंत खासनवीस याजकडे तालुका सुद्धा होता त्यास प्रधानपंत यांनीं वाड्यांत बोलावून नेऊन बसविलें. आणि जबरदस्तीनें सोडचिठ्या घेतल्या. किल्लेकरी याणीं सनदा खेरीज देत नाहीं म्हणोन किल्ला लढवूं लागले. दिल्हा नाहीं. हिंदुस्थान प्रांतीं स्वारीस दादासाहेब याचे जाणें राहिलें. तेव्हां रामचंद्र गणेश व विसाजी कृष्ण हे सरदार नेमोन तुकोजी होळकर व महादजी शिंदे फौज सुद्धां देऊन रवाना केले रामचंद्र गणेश यांचें व शिंदे यांचें बनेनासें जालें. तेव्हां माघारे आणिले. व विसाजी कृष्णाच मुख्यत्वें नेमून बाबूराव हरी वगैरे सरदार फौज बराबर दिल्ही. मल्हारजी होळकर वारले. त्याचे पुतणे कर्ते तुकोजी होळकर यांसच सरदारी दिल्ही. व जनकोजी शिंदे पाणीपतीं राहिले त्याची सरदारी राणोजी शिंदे याचे पुत्र महादजी शिंदे कर्ते निघाले त्यांसच सरदारी दिल्ही. विसाजी कृष्ण व शिंदे, होळकर हिंदुस्थानांत गेले. त्यानीं त्या प्रांतीच्या सर्व खंडण्या घेऊन संस्थानिकांचीं पारिपत्यें करणें त्याचीं केलीं. नजीबखान रोहिले याणीं पूर्वीं पाणीपतीं घालविलें त्याचें पारिपत्य करावें म्हणोन गेले. नजीबखान याचे लेक जाबीदखान होते. तेव्हा भागीरथीची प्रार्थना प्रधानपंत याचे फौजेनें केली. ते समयीं उतार दिल्हा. पलीकडे गेले. जाबीदखान तयार होऊन लढाईस आले. मातबर लढाई जाली. रोहिले बहुत मारिले, त्यांचा मोड जाला. जाबीदखान धरिले. फत्तरगड त्याची राहती जागा, बहुत नामी

किल्ला तो घेतला मालमत्ता बहुत नामी सांपडला तो घेऊन शिंदे होळकर फौजा देशीं यावयास निघाले.

माधवराव साहेब प्रधान याचे शरीरीं राजयक्ष्मा रोग प्राप्त जाला. त्या योगें करून बहुत क्लेश होऊं लागले. यावरून चित्तांत कल्पना केली जे, दादा साहेब यांस नजरबंद ठेविलें. त्याचें अनुष्ठान बहुत उग्र. सर्वकाळ सूर्य अवलोकन हरणाचें दूध भक्षण चाललें. त्याचे प्रतिबंध मोकळे करावे त्याचे मर्जीनें वागावेंसें केले. परंतु त्यानीं आग्रहानें चालविलें. महाराजास पीडा होते ते होऊं नये, त्यानीं आपला संतोष करून आपला खर्चवेच डौलाचा बंदोबस्त करावा, त्यांचे मर्जीनुरूप चालावें. ये विशीचे बंदोबस्तास मोहिपतराव त्रिंबक बनाजी पुरंदरे कारभारी सातारा ठेविले. त्यानीं महाराजाचे विचारें चालावेंसें केलें. जगजीवन परशराम प्रतिनिधी वारले. तेव्हां भवानराव यासि प्रतिनिधीपद दिल्हें. मध्ये भगवतराव यास प्रतिनिधीपद दिल्हें होतें, तें फिरवून भवानराव यास दिल्हें. माधवराव साहेब याचे शरीरीं पीडा जाली थोडक्या वयांत मसलती व पराक्रम बहुतच केले. परंतु शरीरीं रोगाची प्रबलता विशेष, सर्वकाळ अंगाचा दाहा. तेव्हां केळीच्या पानाच्या सुरळ्या आणोन त्याजवर निजावें. तेव्हां कांहीं चैन पडावें. ऐसें जालें. ते समयीं थेऊर येथें जाऊन राहिले. कर्ज आपले कारकीर्दीचें वारावें म्हणोन खासगी खजीना वगैरे तेथील एक कोट रुपये देऊन कर्ज वारिलें. नारायणराव धाकटे बंधु यास बोलावून नेऊन आपले तीन हेतु राहिले [ते कळविले.] महाराजास पीडा होती, स्वामिद्रोह घडतो, याजकरितां तेथील मर्जी रक्षून पूर्वी सांगोले मुक्कामीं तह ठरले आहेत, त्याप्रमाणें चालावें. सदाशिवपंत भाऊनीं निग्रह केला ते पाणीपतीं बुडाले, नानासाहेब यांचे बुद्धीची खंबीरता ढळली, आमचे शरीरीं अशी पीडा जाली, यास्तव तेथील मर्जी रक्षून चालावें. दादा साहेब वडील त्याचे आज्ञेनें दौलत त्याचे विचारें चालवावी. तिसरे रयतेस जलाल जाजती होऊं नये, पदरचीं व दौलतींतील मनुष्यें लहान मोठीं आहेत त्यांचें मनोधारण रक्षून त्यांचे योग्यतेनुरूप चालावें. सर्वांचें संरक्षण करावें. म्हणजे तुम्हास यश प्राप्त होईल. दौलत यथास्थित चालेल. याप्रमाणें सांगितलें.

यानंतर माधवराव साहेब याचे शरीरीं बहुतच क्षीणता होऊन थेऊर येथें शके १६९४ नंदननाम संवत्सरें सन सल्लास सबैन मया व अलफ. कार्तीक मासीं वारले. रमाबाई सहगमन गेलीं. पोटीं संतान नाहीं. तेव्हां नारायणराव यानीं त्यांचें उत्तरकार्य करून, सातारियास महाराजांकडे गेले. महाराज सामोरे येऊन बहुत सन्मान केला. महाराजांचें मनोधारण जे जे आज्ञा जाली

से ते मुद्दे यांणीं करून देतों ऐसे करार ठरविले. प्रधानपदाचीं वस्त्रें सुमुहूर्तें करून मार्गशीर्ष मासीं शके मजकुरीं दिल्हीं. बहुमान सांप्रदायाप्रमाणे जवाहीर व हत्ती, घोडे, शिक्केकटार, पट्टा ऐसें दिल्हें. यानीं महाराजास मेजवान्या वगैरे करून मनोधारणान्वयें बंदोबस्ताच्या यादी करून पुण्यास जाऊन तेथील बंदोबस्त करून स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें येथील करितों ऐसें बोलोन निरोप घेऊन निघाले. याजमुळें महाराजाची मर्जी राहिली नाहीं. रायगड किल्लेकरी भांडत होते. तेव्हां हबशी यानीं फितूर केला ऐसे महाराजास समजावून सनदांची परवानगी आणोन किल्ला घेतला. शके १६९५ विजयनाम संवत्सरे सन आर्बा सबैन मया व अलफ. चैत्र शु॥ १.

यानंतर दादा साहेब यांची कन्या पांडुरंगराव बारामतीकर यांस देऊन समारंभें करून लग्न केलें. पुणियास येऊन दौलतीचा व फौजेचा बंदोबस्त करून एखादी स्वारी करून पराक्रम करून दाखवावा हे उमेद बहुत धरिली. शरीरीं दृढ, वयहीं नूतन हरी बल्लाळ फडके, बाबाजी बर्वे हे कारभारी बहुत कोंत वागू लागले. सखारामपंत बोकील व बाळाजी जनार्दन फडणीस व त्रिंबकराव महादेव व मोरो बाबुराव फडणीस वगैरे मोठीं माणसें जवळ होतीं. त्रिंबकराव कर्नाटकांत तीन वर्षे राहून फत्ते करून येऊन भेटले. विसाजी कृष्ण हिंदुस्थान फत्ते करून येऊन पावले. शिंदे होळकर येऊन भेटून फिरोन निरोप घेऊन हिंदुस्थानात रवाना जाले. दादासाहेब यांचे ठायीं चित्तशुद्धि न जाली. अधिकच बंदोबस्त निक्षीचौं केला. याजमुळे सुमेरसिंग व खरगसिंग व महमद इसफ जमानदार गारदी वगैरे मिळोन फितूर जाला. एकाएकीं वाड्यांतील चौक्याचे लोक फितूर करून वाड्यांत तलबेसाठीं म्हणोन जाऊन गर्दी केली. तेव्हा नारायणराव यांजला गलबल फितुराचीशी कांहीं समजल्यावरून धांवून रघुनाथराव याजकडे गेले. तेव्हा त्यांनीं पुढें होऊन नारायणराव यास पोटाशीं धरिलें. मारू नये म्हणोन सुमेरसिंग वगैरे यांस सांगत असतां त्यानीं ऐकिलें नाहीं. गर्दी जाली. तरवार चालली. तेथें ठार जाले. आणखीही लोक इच्छारामपंत ढेरे व चापाजी टिळेकर खिजमतगार वगैरे ठार मारिलें. तेव्हां दादासाहेब यानीं वाड्यातील बंदोबस्त केला. हें वर्तमान बाहेर सर्व कारभारी मिळोन फौजा तयार करून उभे राहिले. त्यांस आंत काय काय जाले, हें काहीच न समजे. तें सांगोन पाठविलें आणि कारभारी मंडळी बज्याबा दादा पुरंदरे व त्रिंबकराव विश्वनाथ व भवानराव प्रतिनिधि ऐसे मिळो-

---

३१. या बऱ्याविषयीं विशेष माहिती ऐकिवात नाही

३२. निक्षीचा=निकराचा, कडक

३३. तलब=पगाराची बाकी

न आत वाड्यांत गेले. दादासाहेब यांची भेट जाली. सर्व वृत्त जालें तें समजलें आणि मडळी गेली. त्याचा दीलदिलासा करून सर्व बंदोबस्त केला. शके १६९५ विजयनाम संवत्सरे. सन आर्बा सबैन मया व अलफ. भाद्रपद शुद्ध १३ त्रयोदशी. नारायणराव यांणीं माधवराव याचे मागें नऊ महिने राज्य केलें. राघोजी आंगरे कुलाब्याहून आले. त्याची भेट घेऊन वाड्यात आले. तेंच दिवशीं गर्दी होऊन नारायणराव मारले गेले. त्याची स्त्री गरोदर होती.

पुढे अश्वीनमासीं रघुनाथ बाजीराव यांनीं फौजेची तयारी करून डेरा दाखल जाले. आणि नवाबाशीं बिघाड करून त्याजवर स्वारीस जावें. ऐशी मसलत केली. अश्वीन शुद्ध १० दशमीस सन मजकुरीं स्वारीस निघाले. सातारियास जाऊन वस्त्रे घ्यावीं तें न करिता परभारें भीमातीरीं जाऊन प्रधानपदाचीं वस्त्रे रघुनाथराव दादा यांणीं आपले दत्तपुत्र अमृतराव आनदवल्लीस घेतले होते ते व महिपतराव त्रिंबक पुरदरे यास सातारा रवाना केलें. वस्त्रे आणविलीं. स्वारी फते करून नतर दर्शनास येऊ ऐसें सांगून पाठविलें. वस्त्रे घेऊन अमृतराव आले, तेव्हां भीमातीरींच होते. शिक्का नवाच केला त्यात रामराम हे नाव न घालतां शाहू महाराज हे नाव घालून केला. आणि दरमजल निघोन बेदर प्रातीं गेले. नवाबही तेथें चालून आले. रघुनाथराव दादा यांणीं भोंसले यास बोलाविलें. ते समयीं मुधोजी भोंसले सेना धुरधर फौज सुद्धा पूर्वींच जाते समयीं सिद्धटेकीं येऊन भेटले. तेथें रघोजी भोंसले याचे नावें सेनासाहेब सुभ्याचीं वस्त्रे दिल्हीं. सन मजकूर.

बेदरास नवाब यांचे भोवतालचे फौजेनें घेरा दिल्हा. नवाब किल्यांत गेले. यानीं किल्यास महांकाळी वगैरे तोफा लाविल्या. याजवरून कृष्णराव बल्लाळ वकील तेथें होते. त्यास नवाबानीं वीस लक्षांची जागीर घेऊन तह करावा म्हणोन पाठविलें. परंतु रघुनाथ बाजीराव याणीं आग्रहच धरिला. ते समयीं नवाब स्वांसा व रूकनुद्दोला कारभारी याणीं बातमी कळू न देता सडे शें दोनसें स्वारानिशी डेऱ्यासमीप येऊन आम्ही भेटीस आलों असें सांगोन पाठविलें. हें कळताच डेऱ्या बाहेर दादासाहेब आले. तों ते येऊन पोंहोचले. भेटी जाल्या. डेरियांत जाऊन बसले तों नवाबांनीं एक वान[३४] गळ्यातील काढून व दाली[३५] तरवार पुढें टेंविली. दौलत तुमची आहे पाहिजे तसें करावें. दाली फिरोन पाहिजे तरि बाधावी, किंवा घ्यावी ऐसें बोलले. तेव्हां दादासाहेब

---

३४ वान. ?

३५. दाली=तरवार बाधावयाचा पट्टा.

कंसभूपति असा बहु भ्याला । कृष्णरूप चि दिसे जग त्याला ॥
बैसला निजसभासदलोकीं । अंतरीं मन बुडे भयशोकीं ॥ ४ ॥
चाणूरमल्लादिक दैत्यकोटी । तो मेळवी भीति धरोनि पोटीं ॥
पाचारुनी पातकि पूतनेला । वधावया कृष्ण विचार केला ॥ ५ ॥
बोले रोषुनि पूतना प्रभु म्हणे कां वाहतां काळजी
काळातें दमणार मी उमगितें बांधोनियां बाळ जी ॥
पाताळीं नभमंडळीं क्षितितळीं तो जेथ जैसा असे
तैसा शोध करोनि साधिन तुझें कार्यार्थ राया असें ॥ ६ ॥

॥ दिंड्या ॥

कंसरायें देऊनि चीरें माळा । महा तोषाचा घेउनी उमाळा ॥
प्रेरियेली पूतना नाम बाळा । जगीं धुंडाया देवकिच्या बाळा ॥ ७ ॥
कथा ऐकें कल्याण कौरवेशा । बाळकृष्णाच्या पहा महावेशा ॥
फिरे फेरे फीरता फार सारे । ग्राम कुग्राम पुऱ्या अग्रहारें ॥ ८ ॥
मुलें सर्वत्र हि जीं तिं सकूमारें । तशा सर्वांच्या पेटालिसे मारें ॥
होति कृष्णा जन्मोनि दिवस दाहा । तशा बाळा देखुनी उठे दाहा ॥ ९ ॥
कामरागादिक मोह जिथें साहा । तेथ कैंचा विवेक फारसा हा ॥
हरी साठीं बाळकें लक्षकोटी । जिणें भक्षीलीं दीर्घ दंतकोटी ॥ १० ॥
गोकुळासी येतां चि तदा मोटी । दिसे माया चेटकी कपट पोटीं ॥
वयें सोळा वर्षांत उभी ठेली । सुतारुण्यें तारुण्य गुणठेली[10] ॥
नंदपुत्राच्या दर्शना भुकेली । दिंडि ऐशी आनंदसुतें केली ॥ ११ ॥

॥ श्लोक ॥

एथें असेल बहुधा शिशु कंसहंता । शोधोनि साधिन म्हणे धरुनी अहंता ॥
लक्ष्मीविलास दिसतो नगरांत भारी । तो सांपडेल मज दानवबल्लभारी ॥ ११ ॥
जेथें पद्मवनें अपार तुलसी जेथें बहू गोधनें
जेथें वैष्णव वेदपाठ करिती सद्वाक्य संबोधनें ॥
जेथें पुष्पफळीं सपल्लवदलीं शृंगार आला वना
तेथें क्रीडतसे हरी कविवरीं हे वर्णिली भावना ॥ १२ ॥
पूर्वीं हे स्थिति हा विलास सुख हें नाहीं च या गोकुळीं
आला साच रमे हरी नरहरी या नंदजीच्या कुळीं ॥

---

७ चीर=लुगडें. ८ बाळा=स्त्री. ९ दाहा=आग. १० गुणठेली=गुणांची पिशवी.

सालंकार सु[11]बल्लवी मिरवती सौवर्णवल्ली वनीं
तैसी होइन मी न मजुनयना मी येउनी यौवनीं[12] ॥ १४ ॥
जाली तत्काळ रंभा दिसत मृदु जिचे ऊरु[13] कर्पूररंभा[14] ॥
गंगेच्या चंचंदभा[15]सम तरळ गळा हार त्याली सदभा ॥
मत्तेभा[16]च्या निकुंभा[17]कृति कठिण उरीं दावि वक्षोजकुंभा[18]
भासे ऐसी स्वयंभा मनिं कुटिलपणें ते रती कीं स्वयभा ॥ १५ ॥
जाली नूतन नूतना व्रजवधू तत्संगती पूतना
आली नंदनिकेतना[19]सि निरखू पक्षींद्रसंकेतना[20] ॥
तेथें गोवळराज नृत्य करिती कृष्णास नीरजना
बैसे त्या च सभाजनांत निरखी योगीशहृद्भाजना[21] ॥ १६ ॥
पुढें बैसलीसे जसी मानवी ते । हरी देखुनी क्रोध दुर्मान वीते ॥
सभे अंगसौभाग्यभा[22] मानवीते । यशोदा पुसे कोण भामा[23] नवी ते ॥ १७ ॥
स्वयें वदे स्वागत गोपिकांला । जे जिंकिते कंठरवें[24] पिकांला[25] ॥
म्हणे यशोदे तुझिया मुला मा । पाहोनि धालें व्रज भूभूललामा[26] ॥ १८ ॥

॥ दिंड्या ॥

काय वानू कापट्य कामिनीचें । इंद्रचंद्रा नेणवी रूप जीचें ॥ ध्रु० ॥
भूमिपर्यंत रुळे नीळ वेणी । वरी शोभे ती भव्य नगश्रेणी[27] ॥
चंद्र आणी शीसफुल फुलावाणी । भाळिं भांगटिला नासिकीं सुपाणी ॥ १९ ॥
चुडे कंगणिया हातसरे दोरे । कटीं शोभति ते भव्य कडेदोरे ॥
फार साजे सौंदर्य दैत्यदारे । कामिलोकांचें चित्त जें विदारे ॥ २० ॥
बाळ्या भोंकरें जडित ते काप कानीं । हार कंठीं दैदीप्य माणिकानीं ॥
करीं मुद्रा वीराजमान मानी । कोणि ऐसी देखुनी धैर्य मानी ॥ २१ ॥
वाकि बाहुवटे बाजुबंद बाळी । ल्यालि चोळी ते मोतियांचि जाळी ॥
हेमवसनाचा घोळ तळीं घोळी । मनीं कपटी बाहेरि दिसे भोळी ॥ २२ ॥
पदीं सांखळिया नूपुरादि वाळे । बिंदी[28] चालतसे दास्तवीत चाळे ॥
डोळे मोडतां चि गोपवृंद[29] भाळे । जो तो पाहे तल्लीन राजबाळे[30] ॥ २३ ॥

११ बल्लवी=गवळणी १२ यौवन=तारुण्य १३ ऊरु=मांड्या १४ कर्पूररंभा=कर्पूरकदली (केळ) १५ चंचदंभ=हलणारें पाणी. १६ मत्तेभ=मदोन्मत्त हत्ती. १७ निकुंभ=गंडस्थळ. १८ वक्षोजकुंभ=स्तनकलश १९ निकेतन=घर २० पक्षींद्रसंकेतन=गरुडध्वज (कृष्ण) २१ योगीशहृद्भाजन=योग्यांच्या हृदयांत राहणारा (कृष्ण) २२ भा=कांति २३ भामा =स्त्री. २४ रव=शब्द २५ पिक=कोकिल २६ ललाम=भूषण २७ नगश्रेणी=दागिन्यांची पंक्ती. २८ बिंदी=बाहेंत २९ वृंद=समूह. ३० राजबाळा=उत्तमस्त्री (अशा प्रकारचीं दुसरीं उदाहरणें —राजमार्ग, राजहंस, राजविद्या, रायआवळी इ०)

ऐसि सुंदरि ते मंदहास्य चाली । नंदरायाच्या मंदिरासि आली ॥
द्वारपाळां मारिता तीव्र भ्याली । मोह पाडोनी मंदिरीं निघाली ॥ २४ ॥
पंकजाक्षी निःशंक शांत बंकी[31] । रक्षपालां पाडुनी मोहपंकी[32] ॥
जाति जाली कृष्णासि घेउं अंकीं[33] । जो हा दाता आनंदतनय रंकीं ॥२५॥

॥ श्लोक ॥

संतानाविण फार दीन क्रमले हे फार चिंता मला
होती हो बहु आजि देखुनि सुता हा जीव विश्रामला ॥
पात्रीं रत्नमणी फळावळि विडे खर्जूरही खोवरें
ठेवी बाण पुढें म्हणे मज सये दे बाळ पाहों बरें ॥ २६ ॥

बाई तुझा पाहुनि कृष्ण तान्हा । आला पहा वो मजलागिं पान्हा ॥
मिथ्या असा तेथ करूनि बान्हा[34] । येवोनि घे शीघ्र मनोज्ञ[35] कान्हा ॥ २७ ॥
जालें वहू मन उताविळ वो यशोदे । दे बाळ लौकर करीं हृदयीं धरू दे ॥
पान्हा भरोनि न धरे मजलागिं बाई । दे दे म्हणोनि चमके करि फार घाई॥२८॥
बहुत आवडती मज लेकरें । म्हणुनि खेळउं धाविनली करें ॥
त्वरित खेळवि आननकोमला । तुजविना मज आन नको मला ॥ २९ ॥
प्रेमा ऐसा दाविते दैत्यभाजा[36] । तेणें तोषे नंदभार्या सभाजा[37] ॥
मी दैवाची माझिया बाळकाला । पाहों येती लोक नीलालकाला[38] ॥ ३० ॥

लखलखित विराजे पाळणा हाटकाचा[39] ।
खचित मणिगणानें त्या जगन्नायकाचा ॥
झळकत वरि भारी घोस मुक्ताफळाचा
सहज हरि निजेला माजि हता खळाचा ॥ ३१ ॥
झडकरि मग आली घ्यावया बाळकृष्णा।
घडिभर मुख पाहे कृष्णमाता सतृष्णा ॥
उचलुनि हरि अंकीं सोयरा सज्जनांचा ।
निजहृदयि धरीते साध्य जो साधनाचा ॥ ३२ ॥

नंदा मना त्वरित नंदकुळावतंसा[40] । देखोनि तल्लिन मुखद्युति[41] पाहु कैसा ॥
घे मांडिये क्षणिक मानसराजहंसा । ते राक्षसी अनुमिते रिपु हा चि कंसा ॥३३॥
ठावें नसे किमपि नंदनितंबिनीला[42] । दे कौतुकें म्हणुन त्या नवमेघनीला ॥
साधूजना कुटिल ते वरि काज नाहीं । नाहीं च आपपर काहिं च योजना ही ॥३४॥

---

३१ बंकी, बंकीं=पुतना ३२ पंक=चिखल. ३३ अंक=मांडी. ३४ बान्हा=मिष. ३५ मनोज्ञ=सुंदर ३६ दैत्यभाजा=पतना ३७ सभाजा=स्त्रियांसह. ३८ नीलालक=निळे आहेत केंस ज्याचे असा. ३९ हाटक=सोनं ४० नंदकुलावतंस=नंदकुलभूषण कृष्ण. ४१ द्युति=शोभा ४२ नितंबिनी=स्त्री.

तों पूतना कपटपाशभरोनि डोळे । घे माडियेवरि हरी स्वमनांत पोळे ॥
रत्नें म्हणोनि भरि इंगळ[43] जेवि खोळे[44] । घे काळ बाळमति पाहति लोक भोळे ॥ ३५ ॥

दनुजयुवति[45] बोले तू सखी राजबाळा
कनककुसुमगोरी केवि व्यालीस काळा ॥
खदखद हरि हांसे बोलिली सत्यशीळा
खळदमन खळाचा दाखवी लोकलीला ॥ ३६ ॥

कमलनयन कान्हा घेतला वो रसानें[46] ।
उचलुनि निज अंकीं भाउनी बाल सानें[47]
कुपितफणि[48]गळ्हाला हार मानूनि तीणे ।
स्वकरि धरुनि कंठीं बांधिला दुर्मतीनें ॥ ३७ ॥

जाणोनिया भाव[49] तिची स्वभावें । झांकी हरी लोचन बाळभावें ॥
शास्ता जगाचा जरि आकळीला । तरी न बोले धरि बाळलीला ॥ ३८ ॥

लक्षोनि कंजरुचिरेक्षण[50] राक्षसीला । हांसे तदा खदखदा दमि तो अशीला ॥
ते खेळवीत चुचकारुनि बाळ थानीं । लावी सतोष मग पूर्वमनोरथानीं ॥ ३९ ॥

देखा माखुनिया विषे स्तन मुखीं लावी मुखा समुखें
चोखी लोकशिखामणी[51] सुरसखा शोषावयातें सुखें ॥
पाखाळोनि विखा तिच्या नखशिखा शाखाशु चाखावया
शोखीं लेखुनि खेचरी तृणशिखा जे पातली खावया ॥ ४० ॥

पयोधिसङ्कातपयोधराचे[52] । परी धरी अग्र पयोधरांचे ॥
शोषी अशेषागरसासि या तो । ब्रह्मादिदेवोत्करें[53] ज्यासि गातो ॥ ४१ ॥
स्तनाननीं तो जडला जळूसा । जाला तिला हा परता टळूसा ॥
मिठी प्रयत्नें न सुटे हरीची । भांबावली बुद्धि महासुरीची ॥ ४२ ॥

रक्तातें अनुरक्त देखुनि हरी आरक्त डोळे करी
युक्तीनें बहु शक्ति वेचुनि करीं सोडोनि घे लौकरी ॥
तो कांहीं न सुटे चि तो दृढ मिठी दाटे भयें साहसी
खासी काय मला मुला मग म्हणे शोषू किती पाहसी ॥ ४३ ॥

आंगीं जियस नव नाग[54]सहस्रशक्ती
ते सोडवी कुटिल दाउनि बाळभक्ती ॥

४३ इंगल=निखारे. ४४ खोळ=वस्त्रादिकाची खोळ. ४५ दनुजयुवति=पूतना ४६ रसानें=प्रीतीनें ४७ सानें=धाकटें. ४८ फणि= साप. ४९ भाव=कपट ५० कंजरुचिरेक्षण =कमला प्रमाणे सुंदर आहेत डोळे ज्याचे ५१ लोकशिखामणि=त्रैलोक्यभूषण कृष्ण. ५२ पयोधर=स्तन. ५३ उत्कर=समूह. ५४ नाग=हत्ती.

आतां किती स्तन पिसील धरूनि कृष्णा
ऐसी असे तुज कसी मज साग तृष्णा ॥ ४४ ॥
ते बाळ दैत्यकवेळासि असे भुकेलें
रक्तें तिच्या म्हण अपोशन आजि केलें ॥
तत्प्राण जाण हरिले निज विक्रमानें
प्राणाहुती मॉगति पांच अनुक्रमानें ॥ ४५ ॥
सौजन्यस्तन्यपानें घुटघुटुनि तिचे प्राण सत्राण नेले
त्यामें ते उग्रतेनें चरफडुनि मनीं शब्द नि.शब्द केले ॥
सोडीं सोडीं म्हणोनी प्रगट घडिघडीं रगणीं अंग घाली
घोराकारें शरीरें तळपुनि पडली पूतना भूतजाळीं ॥ ४६ ॥
माथां पिंगट झिपऱ्या मुखबिळीं विक्राळ दंतावळी
डोळे वर्तुळ रक्त कर्कश तनू कंठध्वनी आंवळी
अभ्रीं वाढुनि वाढ धाड पडली तेणें थरारी धरा ॥
मूर्छाग्रस्त समस्त कोण धरिती कोणासि शोणाधरा ॥ ४७ ॥
गोपी गोपाळ गाई पडुनि महितळीं शब्द तीतें अगाई
ऐशी राया नवाई जनिं वनिं पसरे राक्षसीची अवाई ॥
तें।हांसे शेषशायी भवतपनतपक्रांत संतोषदायी
त्या कृष्णाचे च पायीं नमन करितसे आरणीचा शिपायी ॥ ४८ ॥

समाप्त.

---

५५ कवळ=घांस.

अनेककवि-कृत प्रकरणांची
अनुक्रमणिका.

प्रकरण.	कवि.	पृष्ठ.	ग्रंथ संख्या.
१ ताटकावध	आनंदतनय	१	५०
२ श्रावणाख्यान	देवनाथ	७	४६
३ चतुर्मंत्ररामायण	———	११	९१
४ भगवद्गीता सवाईबद्ध	उद्धवचिद्घन	१९	७०९
५ रंभाशुकसंवाद	मुक्तेश्वर	१२१	४६१
६ मूर्खांचीं लक्षणें	,,	१४२	११३
७ शतमुखरावणवध	,,	१४८	१२०
८ नारायणरावपेशवे चरित्र	पांडुरंग	१५५	२२३
९ शुकचरित्र	अमृतराय	१६५	१६
१० पदें	,,	१७९	४१
११ सीतास्वयंवर	चिंतामणि	१९०	९०
१२ चंद्रावळी-आख्यान	धुंडिकुमार	१९७	१०१
१३ कंदुकाख्यान	आनंदतनय	२०५	३२
१४ बालचरित	,,	२०८	१५
१५ जयद्रथवध	वामनपंडित	२१०	२७
१६ संकलितरामायण	,,	२१२	१०१
१७ पूतनावध	आनंदतनय	२२१	४८

वज्रदेही सौख्यकारी । भीमरूपा प्रभंजना ॥
पंचभूतां मूळ माया । तूंचि कर्ता सकळ ही ॥ ३ ॥
स्थितीरूपें तूंचि विष्णू । संहारका पशूपते ॥
परात्परा स्वयंज्योती । नामरूपा गुणातिता ॥ ४ ॥
सांगतां वर्णितां येना । वेदशास्त्रा पेड ठका ॥
शेष तो शिणला भारी । 'नेति नेति' परा श्रुती ॥ ५ ॥
धन्य अवतार कैसा हा । भक्ता लागिं परोपरी ॥
रामकार्जीं उतावेळा । भक्ता रक्षक सारथी ॥ ६ ॥
वारितो दुर्घटें मोठीं । संकटीं धावतो त्वरें ॥
दयाळ हा पूर्ण दाता । नाम घेता च पावतो ॥ ७ ॥
धीर वीर कपी मोठा । मागे नव्हे चि सर्वथा ॥
उड्डाण अद्भूत ज्याचें । लंघिलें समुद्राजळा ॥ ८ ॥
देउनी लिखितं हातीं । नमस्कारी सितावरा ॥
वाचितां सौमित्र अंगे । राम सुखें सुखावला ॥ ९ ॥
गर्जती स्वानंद मेळीं । ब्रह्मानंदे सकळ ही ॥
अपार महिमा मोठा । ब्रह्मादिकासी नाकळे ॥ १० ॥
अद्भूत पुच्छ ते कैसें । भोंवडी नभ-पोकळी ॥
फांकलें तेज तें भारी । झांकिलें सूर्य-मंडळा ॥ ११ ॥
देखतां रूप पैं ज्याचें । उड्डाण अद्भूत शोभलें ॥
ध्वजांग उर्ध्व तो बाहू । वामहस्त कटावरी ॥ १२ ॥
कसिली हेमं-कासोटी । घंटा किंकिणी भोंवत्या ॥
मेखळे जडली मुक्तें । दिव्य रत्नें परोपरी ॥ १३ ॥
माथां मुगुट तो कैसा । कोटि चंद्रार्क लोपले ॥
कुंडलें दिव्य तीं कानीं । मुक्त-माला विराजते ॥ १४ ॥
केशर रेखिलें भाळीं । मुख सुहास्य चांगलें ॥
मुद्रिका शोभती बोटीं । कंकणे कर मंडित ॥ १५ ॥
चरणींचे वाजती अंदु । पदीं तोडर गर्जती ॥
कैवारी नाथ दिनाचा । स्वामि कैवल्य दायकू ॥ १६ ॥
स्मरता पाविजे मुक्ती । जन्म-मृत्यूसि वारितो ॥
कांपती दैत्य तेजासी । भुभुःकार देता बळे ॥ १७ ॥

१०. लिखित=पत्र. ११. हेम=सोनें. १२ मेखला=कडदोरा. १३ अंदु=साखळ्या पायांतल्या. १४. तोडर=तोरडया. १५ कैवल्य=मोक्ष.

पाडितो राक्षसू नेटें । आपटी महिमंडळा ॥
सौमित्र-प्राण-दाताची । कपी कुळांत मंडणू ॥ १८ ॥
दंडिली पाताळ शक्ती । अही महीं निर्दाळिले ॥
सोडिले रामचंद्राला । कीर्ति हे भुवनत्रयीं ॥ १९ ॥
विख्यात ब्रीद तें कैसें । मोक्ष-दाता चिरंजिवी ॥
कल्याण त्याचेनि नामें । भूत पिशाच्च कांपती ॥ २० ॥
सर्प वृश्चिक पश्वादी । विष शीत निवारण ॥
आवडी स्मरतां भावे । काळ कृतांत धाकतो ॥ २१ ॥
संकटें बंधनें बाधा । दुःख दारिद्र्य नाशका ॥
ब्रह्म-ग्रह पिडा-व्याधी । ब्रह्म-हत्यादि पातकें ॥ २२ ॥
पुर्वितो सकळ ही आशा । भक्त-काम-कल्पतरू ॥
त्रिकाळीं पठतां स्तोत्र । इच्छिलें पावसी जनीं ॥ २३ ॥
परंतु पाहिजे भक्ती । संधी कांहीं धरू नका ॥
रामदासा साहाकारी । सांभाळी तो परोपरी ॥ २४ ॥

इति श्री हनुमंत स्तोत्र संपूर्ण ॥ ५ ॥

६.

कपि विर उठला तो वेग अद्भुत केला
त्रिभुवन जन-लोकीं कीर्तिचा घोष केला ॥
रघुपति उपकारें दाटले थोर भावें
परम धिर उदारें रक्षिलें सौख्य कारें ॥ १ ॥
सबळ दळ मिळालें युद्ध ऊदंड झालें
कपि-कटक निमालें पाहतां येश गेलें ॥
पर दळ-शर-घातें कोटिच्या कोटि प्रेतें
अभिनव रण-पातें दुःख बीभीषणातें ॥ २ ॥
कपि रिस घनदाटी ज्राहली थोर आटी
म्हणउनि जग-जेठी धांवणें चार कोटी ॥
मृत्युविरल ठेविले मोकळे सिद्ध झाले
सकळ जन निवाले धन्य सामर्थ्य चाले ॥ ३ ॥
बहु प्रिय रघुनाथा मुख्य तूं प्राण नाथा
उठवि मज अनाथा दूर सांडूनि वेथा ॥
झडकरिं भिमराया तू करीं दृढ काया
रघुविर-भजना या लाग वेगें चि जाया ॥ ४ ॥

तुजविण मज पाहें पाहतां कोण आहे
म्हणउनि मन माझें रे तुझी वाट पाहे ॥
मज तुज निरवीलें पाहिलें आठवीलें
सकळिक निज दासालागिं सांभाळवीलें ॥ ५ ॥
उचित हित करावें उद्धरावें धरावें
अनहित न करावें त्वां जनीं येश घ्यावें ॥
अघटित घडवावें सेवका सोडवावें
हरि-भजन घडावें दुःख तें वीघडावें ॥ ६ ॥
प्रभुवर विर-राया जाहली दृढ काया
पर-दळ निवटाया दैत्य-कूळें कुटाया ॥
गिरिवर उगटाया रम्य-वेषें नटाया
तुजचि अलगटाया ठेविलें मुख्य ठाया ॥ ७ ॥
बहुत सबळ सांठा मागतों अल्प वांटा
न करित हित कांटा थोर होईल ताठा ॥
कृपण-पण नसावें भव्य लोकीं दिसावें
अनुदिन करूणेचें चिन्ह पोटीं वसावें ॥ ८ ॥
जळधर करूणेचा अंतरा माजि राहे
तरि तुज करूणा हे कां न ये सांग पां हे ॥
कठिण हृदय झालें काय कारूण्य गेलें
न पवसि मज कां रे म्यां तुझें काय केलें ॥ ९ ॥
वडिलपण करावें सेवका सांवरावें
अनहित न करावें तूर्त हातीं धरावें ॥
निपट चि हटवादें प्रार्थिला शब्द भेदें
कपि घन करूणेचा बोळला राम-वेधें ॥ १० ॥
बहुत चि करूणा या लोटली देवराया
सहज चि कपि-केतें[१६] जाहली दृढ काया ॥
परम सुख विलासें सर्वदां सानुदासें
पवन-तनुज तोषें वंदिले सावकाशें ॥ ११ ॥
॥ इति श्री भीमरूपि स्तोत्र संपूर्ण ॥ ६ ॥

७.

रुद्र हा समुद्र देखतां क्षणीं उठावला

---

१६. कपिकेत (कपिकेतु)=वानरश्रेष्ठ.

शिरोणिचें किराण सज्य त्रीकुटास पावला ॥
वात जातसे तसाचि स्थूळ देह राहिला
वावरोनि वीवरोनि तो त्रिकूट पाहिला ॥ १ ॥
हीन देव दीन रूप देखतांचि पावला
गड्गडीत घड्घडीत कड्कडीत कोपला ॥
लाटि कूटि पाडि फोडि झोडि झोलि झोडला
दैत्य तोकें येक हाक सर्व गर्व मोडिला ॥ २ ॥
सानरूप पुच्छ तें स्वरूप गुप्त बैसला
कपीकेत शोध घेत त्रीकूटांत बैसला ॥
गड्गडी दिसेचि ना बुझेल कोण कैसला
वळावळी चळाचळी विशाळ ज्वाळ जैसला ॥ ३ ॥
काळदंडसे प्रचंड ते वितंड जातसे
भारभार राजभार पुच्छमार होतसे ॥
पाडिले पछाडिले रुधीर-पूर व्हातसे
दैत्य बोलती बळें पळोन काय ध्यातसे ॥ ४ ॥
कोळ-कूट तें त्रिकूट धूट धूट ऊठिलें
दाट थाट लाट लाट कूट कूट कूटिलें ॥
घोर मार ते सुमार लूट लूट लूटिलें
चिर्डिले चि घर्डिले चि फूट फूट फूटले ॥ ५ ॥
दाट थाट आट घाट ते कपाट घातलें
सर्व रोध ते निरोध थोर दुःख पावलें ॥
सैन्य कष्ट त्यासि कष्ट कर्करून बांधिले
थोर घात त्यास पात चर्फडीत चेंदले ॥ ६ ॥
वज्र पुच्छ त्यासि तुच्छ मानिलें निशाचरीं
सर्व ही खणाखणाट ऊठिले घरोघरीं
फुटे चि ना तुटे चि ना समस्त भागले करीं
लट्लटीत कांपती बहूत धाक अंतरीं ॥ ७ ॥
थोर थोर दूर दूर दाट दाट दाटले
कोट मस्त तग वस्त थाट थाट थाटले ॥
मंदिरीं घरोघरीं अचाट पुच्छ वाटलें

१७. शिराणीचें किरण=आवडीचें उड्डाण. १८ तोक=बालक. १९ रुधिर=रक्त. २०. काळकूट=विष. २१. निशाचर=राक्षस.

[काव्येतिहास-संग्रह.]

११.

मोरोपंतकृत

प्रकरणें—भाग १.

हा

जनार्दन बाळाजी मोडक, बी. ए. (डेक्कन कॉलेज)

यांनीं

पंतांचें चरित्र व विपुल टीपा यां सह

प्रकाशित केला.

श्रीमन्मयूरकविची देते संतोष मानवां कविता ।
असता जरि भूमीवरि सुरगुरु तरि तोहि मान वांकविता ॥

शके १८०५.

[काव्येतिहास-संग्रह-]

१२.

अनेक-कवि-कृत-कविता

भाग १.

हा

जनार्दन बाळाजी मोडक, बी. ए. (डेक्कन कॉलेज)

यांनीं

विपुल टीपांसह प्रकाशित केला.

शके १८०५.

बिभीषणो राक्षसवंशदीपकः सभाजनोद्दामदशास्यदूषकः ॥
सर्वोत्तमस्नेहभरेण पूरितश्चिरं ज्वलत्यत्र परं निरंजनः ॥ ३२६ ॥
अहो सदारामपदं श्रितस्य कुजन्मनः सद्रससंभृतस्य ॥
समुद्भवेत्सत्सुमनस्कताऽस्य निदर्शनार्थं यवनः कबीरः ॥ ३२७ ॥
यो ह्यादिमवर्णोत्तररसंगतोऽसौ कुजन्म्यपि कबीरः ॥
सुमनःसहस्रमध्ये श्रेष्ठ्यं न समाश्रयेत्कथंकारम् ॥ ३२८ ॥
नृणां मूर्धस्रक्त्वं कलयति कबीरस्य तनयः
कमालेत्येतस्मिन्विषय इह हेतून् समुचितान् ॥
उपन्यस्तुं यावत्कृतपरिकरस्तावददचिरात्
समाख्यैवास्येयं मम समवरुंद्धे मतिगतिम् ॥ ३२९ ॥
आत्मारामसमद्भूतिस्तुलस्यामोदमंदिरम् ॥
सुमनःकोटितः प्रीत्यै श्रीरामस्य भवेन्न किं ॥ ३३० ॥

बिभीषणं स्तौति बिभीषणइति । दीपकत्व साधयति सभाजनेषु उद्दामो यो दशास्यो रावणः त दूषयति रामो हि साक्षादादिनारायणस्तेन सह विरोधं मा कार्षीरिति सभायां येन रावण प्रति बोधः कृत भाजनं पात्र तेन सह या उद्दामदशा महती वर्तिस्तस्या. आस्य मुख दूषयति सर्वोत्तमो रामस्तत्र यः स्नेहस्तस्य भरेण पूरितः सर्वोत्कृष्टः यः स्नेहः तैल च अतएव निरंजनः विषयवासनाशून्यः कज्जलरहितश्च निकृष्टतैले च कज्जलबाहुल्य ॥ ३२६ ॥

द्वाभ्यां कबीराख्यं भगवद्भक्तं वर्णयति सन् आरामः उद्यानं तत्पद सदा रामस्य चरणं च कुजन्मनः वृक्षस्य नीचयोनेर्यवनस्य च सतोत्तमेन रसेन जलेन ब्रह्मानदेन च सत्य सुमनस पुष्पाणि यस्य तस्य भावस्तत्ता उत्तमसाधुता च ॥ ३२७॥

योहीति यः कबीरः आदिमो यो वर्णो ब्राह्मणस्तस्य योग्यः य. उत्तमरस उत्कृष्टरसः ब्रह्मरसस्तं प्राप्तः स साधुसहस्रे श्रेष्ठः कथ नस्यात् अपि तु स्यादेवेति यो हि कबीरः कुजन्मी वृक्ष आदिवर्णः ककारस्तदुत्तर रेण रेफेण सगत करवीरो भवति बवयोरैक्यात् यश्च करवीरः स पुष्पसहस्रमध्ये श्रेष्ठ एकतोऽन्यानि सहस्रं पुष्पाणि एकतः करवीरमिति पारिजातादौ द्रष्टव्य 'बकुल पुष्पसाहस्रान्नद्यावर्तं विशिष्यते ॥ नद्यावर्तसहस्राद्धि करवीर विशिष्यतइति' नृसिंहपुराणे ॥ ३२८ ॥

कमाल स्तौति नृणामिति कमाला इय समाख्या नाम इयमेव अयं नृमूर्धन्य इतीममर्थं कथयति के मस्तके माला पुष्पस्रक् कमाला या कमाला मुडमाला सा मूर्धन्यैवेति ॥ ३२९ ॥

तुलसीदास द्वाभ्यां आत्मारामनामा कश्चित् कान्यकुब्जो विप्रः तुलसीदासस्य पिता आत्मारामात्समुद्भूतिर्यस्य आमोदस्य सतोषस्य मंदिरं एतादृशस्तुलसीनामा

लोकोऽयं किल मोहितो ममतया काः का न नामाचरेत्
प्रेतासंगमहाभुजंगमपरिष्वंगादिघोरक्रियाः ॥
तां जह्याद्यदि रामदर्शनसुधालाभस्य सद्भाजनं
स्यादित्यत्र निदर्शनाय तुलसीदासः समुज्जृंभते ॥ ३३१ ॥
अकिंचनवरेण्योऽपि समर्थपदवीं गतः ॥
दासोऽपि यः किल स्वामी स साधुः कोऽपि राजते ॥ ३३२ ॥
यो हि श्रीरामदासः स्यात्परित्यज्य श्रियं स्त्रियम् ॥
असौ न परलीनः स्यादिति कः सज्जनो वदेत् ॥ ३३३ ॥
यो रामदासः स्यात्तस्य कल्याणस्थितिरालये ॥
सभाजयति तं प्रेम्णा दुर्गाधीशः सदाशिवः ॥ ३३४ ॥

साधुः रामस्यान्येभ्यः कोटिसाधुभ्यः प्रीतये भवतीति युक्त आमोदस्य गंधस्य गृह तुलसी हि अनेकपुष्पापेक्षया रामाय रोचते तथा च तत्त्वसागरसहितायां 'योगिनां निर्वृतौ वांछा कामिनां च यथा रतौ ॥ पुष्पेष्वपि च सर्वेषु तुलस्यां तु तथा हरेरिति' सा चेत्परोद्यानसंभूता किंचिद्गुणहीना इय तु आत्मारामसमुद्भूतिः॥ ३३०॥

लोकइति अत्रेयमाख्यायिका 'तुलसीदासो हि राजपुरुष आसीत् स राजकार्यार्थं क्वचिद्गत्वा कियता कालेन गेहमागतस्तावत् ममतानाम्नी तस्य भार्या मातृगृह गताऽभूत् तदा काममोहितः सन् रात्रौ श्वशुरगृह प्रति गंतु निर्गतस्तदा मध्ये महानदी उपस्थिता तत्र दृष्ट तावत् कश्चित् प्रेतः वटे लग्नोऽभूत् तदा मन्यते स्म किमहो वाच्य मम प्रियया नौकेय मदागमनार्थं प्रेषितेति ततस्तदुपर्यारुह्य पारं गतः श्वशुरगृह गतस्तावत् प्रियानिद्रागेहगवाक्षात् कृष्णभुजंगो महांल्लंबमानोऽभूत् तदा मन्यते स्म किमहो मत्प्रियया मदारोहणार्थं महारज्जुर्मुक्तेति तेनारुह्यांतर्गतः निद्रितां ममतां बोधितवान् सा विस्मिताऽब्रवीत् किमिद कथमत्रैते श्रीमच्चरणा आगतवंतः स आह किं मम नर्माचरसि त्वयैव नद्यां नौका स्थापिता गवाक्षे रज्जुश्च मुक्ता हूं पश्यामि पर काऽसौ रज्जुरिति दीप गृहीत्वा दृष्ट तावन्महान् कालसर्पो दृष्टः शिव शिव केयं साहसिकता हहो कीदृगय दुरतवीर्यः कामः ततश्च तयोक्त एवं सौहृदं भगवदर्थे कृत स्याच्चेत् किं नाम दुर्लभ स्यात् तदाकर्ण्य तदात्वएव विरक्तस्तां नमस्कृत्य त्वमेव मम माता मम गुरुरिति वन गतः ततश्च तत्र रामदर्शनं जातमिति' ममता ममत्व च केचिद्द्रव्यार्थं प्रेतमधिष्ठाय मत्र जपन्ति जांगलिका भुजंगाना कलयंति ॥ ३३१ ॥

रामदास वर्णयति दासः स्वामीसमर्थइति तस्य समाख्या ॥ ३३२ ॥

योहीति रामदासो हि परे ब्रह्मणि लीन' परल्यास्तन्नामकदुर्गस्य इन. स्वामी परलीनः ॥ ३३३ ॥

रामदासपदांभोजरजःस्पर्शो विराजते ॥
यः कुशीलजनस्यास्य कल्याणाय प्रकल्पते ॥ ३३५ ॥
गंगाधरप्रेमरसास्पदं यो यः सूर्यवंशैकमणिप्रवेकः ॥
खरांतकः शोभनलक्ष्मणाढ्यः स रामदासः किल राम एव ॥ ३३६ ॥
ध्वस्तमहाशोकवनं दलिताक्षं सद्रुचाफलावासम् ॥
कल्याणशिवप्रभुपदसोल्लासं रामदासमवलंबे ॥ ३३७ ॥
श्रीरामो विपिनप्रयाणसमये श्वःश्रेयसध्वंसको
नास्ति क्रोधसमोऽपरो रिपुरिति प्राह प्रियं भ्रातरम् ॥
तद्ब्रूयासमकोपयुक्त इति चेत् श्वःश्रेयसावाप्तये
सर्वस्वं सहसा विहाय तृणवच्छ्रीरामदासो भव ॥ ३३८ ॥
श्रीरामः किल भिन्नभिन्नविधया मातेव कौतूहला-
न्याधत्ते स्वजनस्य पूर्णकरुणस्थाने तदेतद्यतः ॥

यइति यो रामस्य दासः स्यात् तस्य गृहे सदा कल्याण तं दुर्गायाः पार्वत्याः ईशः शिवः सदा सभाजयति पूजयति 'अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान्यथेति' भागवतोक्तेः अथ रामदासस्य गृहे कल्याणस्वामी दुर्गाणां पर्वतकोटराणां रचयिता शिवः शिवाजी नाम राजा त पूजयति च ॥ ३३४ ॥

रामदासेति स्पर्शः मणिः कुशीआयस्यो यः शकुः तां लाति कल्याणाय सुवर्णाय अन्यत् स्पष्टं ॥ ३३५ ॥

गंगाधरइति गंगाधरो रामदासस्य ज्येष्ठभ्राता श्रेष्ठइति रामीरामदासइति च ख्यातः शिवश्च । सूर्यः रामदासस्य पिता सूर्याजीपत इति रविश्च । खरस्य खलस्य शोभनेन लक्ष्मणेन चिह्नेनार्बुदाख्येन च 'भाळीं अवाळू असे' ॥ ३३६ ॥

हनूमता सहाभेद स्तौति । ध्वस्तेति यथा हनूमान् अशोकवन रावणस्य अक्षः एतन्नामा रावणसुतः सती रुक् रुचिः प्रीति तया फलेषु आवासो वासना यस्य सीतासंदेशेन कल्याणस्य यच्छिव कल्याणं तादृश रामपदं च 'मंगळाना च मंगल' मित्युक्तेः तत्र सोल्लास अन्यत्र महाशोकस्तदेव वनं अक्षाणि इंद्रियाणि सतः उत्तमा द्रुमा यत्र तादृशश्चाफलाख्यो ग्रामः तत्र वसति' कल्याणः शिवश्च तयोः शिष्ययोः पदे रक्षणे ॥ ३३७ ॥

श्रीरामइति 'नास्ति क्रोधसमो रिपुः' इति लक्ष्मण प्रति रामआह तस्मात्कोपयुक्तेन न भवितव्यमिति चेद्रामदासो भव ततस्तथा । स्याः यो हि रामदासः सः अकोपयुक्तएव अकानाम्नी काचिच्छिष्यभावंगता तया उप समीपे युक्तइति प्रसिद्धं ॥ ३३८ ॥

श्रीरामइति यथा माता बालकं प्रति भावाभावरूपेण लालयति रे वत्स अद्य तत्तुभ्यं दत्त पर श्वो नास्ति परश्वो दातास्मीति अकानाम्न्या. पिता रुद्रनामा देशाले-

पूर्वं काननजातयाऽभिरमितो रुद्रः त्वया लीलया
भूयोऽकाननजातया रमयितुं प्रायः प्रवृत्तः कलौ ॥ ३३९ ॥
अकामतात्युत्तमेति कृत्वा चेदिष्यते त्वया ॥
श्रीरामदासशरणं व्रज तत्रास्त्यकामता ॥ ३४० ॥
आपूर्य स्वमुखेन कर्णविवरं वेणुं करांभोरुहे
कृत्वा वादयता पुरा भगवता साधुव्रजस्यार्पितः ॥
मोहो मंजुरवेण हंत स पुनर्दासेन तु ध्वंसितो
जान्नामस्तदतीव साधु चरितं दासस्य देवादपि ॥ ३४१ ॥
रामाकाशनृपालसंमितशके संवत्सरे दुर्मतौ
माघे मासि शनेर्दिनेऽथ चरमे पक्षे नवम्यां तिथौ ॥
हित्वा दासपदं स सज्जनशिरोभूषामणिः स्वात्मना
शिष्टः केवलमर्धघस्रसमये श्रीरामदासो गुरुः ॥ ३४२ ॥
यस्त्यक्त्वा तृणवच्छ्रियं स्त्रियमपि श्रीरामदासोऽभवत्
सोऽयं षोडशशून्यपूर्वकतया लीनोऽधिरामं भवेत् ॥

त्वकआसीत् रामेण कानने जाता रावणवधादिरूपा लीला तया रुद्रः शिवः अभिरमितः कलौ नु अकाननजातया रुद्र रमयितु प्रवृत्तएव अकाया आननं मुख तस्माज्जातया अभगपदारूपया ॥ ३३९ ॥

अकामेति निष्कामता परमश्रेष्ठेति कृत्वा वाञ्छसि चेत् श्रीरामदासो य शरण रक्षिता त प्रति व्रज तत्र अकामता वर्तते श्रीरामदासस्य शरणं मठ व्रज तत्र अकामता मान्याऽस्ति ॥ ३४० ॥

आपूर्येति पुरा भगवता वेणु करे कृत्वा मुखेन कर्णविवरं अत्यच्छिद्र आपूर्य तज्जन्यमंजुरवेण साधुर्यो व्रजः गोकुल तस्य मोहउत्पादित दासेन तु वेणु हस्ते धृत्वा तत्कर्णं स्वमुखेन आपूर्य मन्त्रोपदेश कृत्वा तदुत्थेन रामायणादिप्राकृतग्रंथरचनया साधुसमोहस्य मोहो ध्वंसितइति वेणुनाम्नी काचित्स्त्री शिष्यत्वमागताऽभूत् तत्कृतरामायणमतीवरामणीयकशालि ॥ ३४१ ॥

श्रीरामदासस्य प्रयाणोत्सवं वर्णयति रामेति रामास्त्रयः आकाशं शून्य नृपाः षोडश एव च 'अकाना वामतो गति' रिति शालिवाहनशक. त्र्युत्तरषोडशशती संख्या (शके १६०३) तत्र दासपदं हित्वा स्वात्मना शिष्ट. रामएवाभवदिति सज्जनेषु श्रेष्ठ सज्जननामदुर्गस्य भूषण । परळीदुर्गस्य सज्जनइति नामांतर ॥ ३४२ ॥

उक्तसंख्यशकएव कुतः प्रयाणमित्यत्र हेतुमाह यस्त्यक्त्वेति यः श्रीस्त्रीत्यागपूर्वक रामदासोऽभूत् तस्य षोडशकला पचज्ञानेंद्रियाणि पचकर्मेंद्रियाणि पंचप्राणाः चित्तचतुष्टयमेकमिति एतच्च लिंगमित्युच्यते तच्छून्यपूर्वकतया तद्भगपूर्वक रामे

इत्थं दर्शयितुं शकाब्दगणनासंस्थामुखेनास्थितो
रामाकाशनृपालसंमितशके श्रीरामदासो लयम् ॥ ३४३ ॥
यः पुंसा मनसा नियम्य सहसा स्वार्थाय पुण्यस्तपो-
योगस्तत्रास्थित एनमार्यमहितं संत्यज्य सर्वात्मना ॥
त्यागो नैव वरस्तनोरिति जनान् संदर्शयन् किं तपो-
योगे तापसशेखरो निजतनुं श्रीरामदासोऽत्यजत् ॥ ३४४ ॥
आदौ दुर्मतिसंगतिस्तनुभृतां प्रायो मनोभ्रंशिका
चेत्तत्रापि भगप्रसंग उदये त्यागस्तनोस्तद्वरः ॥
स्थैर्यं न क्षणमात्रमित्युपदिशन् पक्षेंतिमे सत्तमो
माघे मासि जगद्गुरुर्निजतनुं श्रीरामदासोऽत्यजत् ॥ ३४५ ॥
अस्मिन्भूवलये विधाय विमलां चंद्रप्रभाकोमलां
कीर्तिं जेतुमितो नरः परपदं यो रामदासो व्रजेत् ॥
तत्रैवैव चिरं वसेन्न पुनरागच्छेदिति द्योतयन्
जेतुं मंददिने जनेशपदवीं श्रीरामदासो ययौ ॥ ३४६ ॥

ब्रह्मणि लयः स्यात् 'इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते' इति तापनीयश्रुतेः तथा च षोडशाक' लिंगबोधक. तदुपरि शून्यं कृत्वा त्र्यकाभिहिते रामे लयः एवं सूचयन्निव स्वयं निदर्शनायाभवत् ॥ ३४३ ॥

माघे प्रयाणे हेतुरित्याह यः पुंसेति येन यस्तपोयोग आस्थितस्तेन तत्रैवावसानं कार्यं न तु तत्परित्यज्य आरूढपतितत्वदोषस्मरणात् अतस्तपस्येवावसानमकरोत् त-पामाघेऽथ फाल्गुन इति' कोशात्तपः शब्दो माघवाचकः ॥ ३४४ ॥

दुर्मतिवत्सरकृष्णपक्षाभिप्रायमाह आदौ दुर्मतीति आदौ दुर्मतीनां विषयिणां स-गएव निंद्य. भवतु नाम स· यथा कथंचन पारयाम परं तत्र भगप्रसंगः सुरतप्र-संग उपनमेच्चेत् तदा देहावसानमेव वरं नत्ववस्थानं 'न तथाऽस्य भवेत्क्लेशो बंधश्चान्यप्रसंगत. ॥ योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः पदाऽपि युवतिं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि' इति भागवतात् तथा मम दुर्मतिः तन्नामसंवत्सरसंगोऽभूत् पुनस्तत्र भगप्रसंगः फाल्गुनप्रसंगः समीपउपनतः अतो मया देहस्त्यक्तइति निदर्शनं लोकसंग्रहार्थं 'कार्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयं ॥ अंत्योपांत्यौ पंचमश्च त्रिभं मासत्रयं स्मृतमिति' सूर्यसिद्धांतोक्तेर्नक्षत्राणां मासव्यपदेशत्वात् भगः पूर्वाफाल्गुनी तद्युक्तो मासः फाल्गुनः लक्षणाऽर्शाद्यच्वा ॥ ३४५ ॥

मंदवारप्रयाणहेतुमाह अस्मिन्निति 'मंदवारगमने पुनरावृत्तिर्नेति' क्वाचित्कज्योतिः शास्त्रं मनसि कृत्वैतत् यो रामदास· परं पदं जेतुं गतः स तत्र चिरं तिष्ठतु न पुनरागच्छेत् इति सूचयितुं मंददिने शांतोऽभवत् ॥ ३४६ ॥

स्नातानां गुरुराजपूर्णकरुणापीयूषधारांबुभिः
श्रीगोविंदपदांबुजस्मृतिसुधास्वादैकतृप्तात्मनाम् ॥
संस्था नैव च शुक्रपक्षउदये देवं जनान् सूचयन्
संस्थामाप स कृष्णपक्ष इव नः श्रीरामदासो गुरुः ॥ ३४७ ॥
पुण्यादौ मधुशुक्लपक्षनवमी श्रीरामजन्मोत्सवे-
दासस्याप्यथ तेन तां विजहसुस्ताः कृष्णपक्षास्थिताः ॥
ता एनं शरणंगता इव सतां प्राणप्रयाणोत्सवैः
कारुण्यात्तपसि स्थितां व्यचरयत्पुण्यां शरण्याग्रणीः ॥ ३४८ ॥
पूर्वाह्णोऽवभृथोत्सवेन भवता संभाव्यतामीदृशं
देवौघैरभियाच्यते स्म पितृभिः स्वीयो पराह्णस्त्विति ॥
तत्रासावुभयानुरोधवशतस्तत्संधि मध्यंदिनं
किं संभावयति स्म मानुषहितः श्रीरामदासो गुरुः ॥ ३४९ ॥
किं युक्त्या प्रतिपादयामि बहुधा श्रीरामदासः सतां
नाथोऽवातरदेपरामयशसः ख्यात्यै हनूमानिति ॥
आख्यैवास्य यतः समस्तजनताश्रोत्रातिथित्वं गता
चेत्तावत्प्रभवत्यभेदधिषणा श्रीमन्मरुत्सूनुना ॥ ३५० ॥

पुनश्च कृष्णपक्षावसानहेतुमाह स्नातानामिति गुरुकरुणापिठराणां संस्था स्थितिः शुक्र (क्ल) पक्षे आसुरभावे न स्यात् किं तु कृष्णपक्षे दैवभावे गुरुर्देशिकः बृहस्पतिश्च शुक्रः दैत्यगुरुः पूर्वपक्षश्च रलयोरभेदात् कृष्णः विष्णुः वद्यश्च नत्वव-द्यः संस्था स्थितिर्मरण च ॥ ३४७ ॥

नवम्यां प्रयाणहेतुमाह पुण्यादाविति चैत्रशुक्लनवमी रामजन्मोत्सवेनादौ पुण्याऽ-भूत् पुनः अस्य दासस्य जन्माप्यस्यामेव तिथाविति वदति तेन कारणेन अतीव महत्वभूत् ततश्च साजात्यात् यावन्यः शुक्लपक्षस्था नवम्यस्ताः सर्वा गल्छफुल्ल कृष्णपक्षीया नवमीर्जहसु न भवत्यः अस्मादृशाइति ततश्च ताः सर्वाएन शरणागता-इवाभवन् अनेनोक्तं 'पुण्य विना न हि भवतिसमीहितार्था' इति तपस्तप्यतामिति तत्र काचित्तपोयोग कृतवती तामयमवदत् त्वा प्रति जन्मोत्सवेन कृतार्थयिष्यामि परं मम पुनर्जन्माभाव. अतः प्रयाणोत्सवेन भवतीं सभाव्य पुण्यां करिष्यामीति तदैव तां पुण्यतिथिं कृतवानिति ॥ ३४८ ॥

मध्यदिनहेतुमाह पूर्वाह्णइति पूर्वाह्णो वै देवानामपराह्णः पितॄणां मध्यंदिनं मनु-ष्याणामिति तैस्तै' स्वस्य कालपुण्यत्वायाभ्यर्थितः सन् सर्वेषामपि प्रियाय मध्यदिन-मगीचकार तत्र त्रयाणामपि सबधोऽस्तीति अवभृथ. मरण 'यन्मरणं तदवभृथ' इति श्रुते ॥ ३४९ ॥

गर्थ । दुस्तरतरसंसारसागरपरपारदस्य, साक्षान्नारदस्येव शारदशश-धरगौरवपुषोसिंहसंहननस्याशेषतमस्तोमनिस्तोदनिपुणैर्द्वादशभिरकैरिवो-र्ध्वतिलकैरलंकृतस्य तीव्रतरतपःप्रभावात्संभूय स्वयमयत्नोपनता अणि-माद्यनेकसिद्धीरेताः खलु भगवद्विभूतयइति शिरसा श्लाघं श्लाघं निबध्य निहिताइवातिपिंगदविशंकटा जटा बिभ्राणस्य विधातृकरविलिखितमहा-भाग्याक्षरपंक्तिवल्या उदयमानेन फलेनेव लघुनार्बुदेन घटमानललाटप-दस्य, जातमात्रएवैषश्रुत्यंतदर्शीति दर्शयद्भ्यामाकर्णविशालाभ्यां नयना-भ्यां विराजमानस्य, श्रीमद्रामप्रभुनामधेयसंकीर्तननिगूढरागेणेवोष्ठपुटेन-विनटमानस्य, कलिमहिमगलितजीवनीयगुणमात्मानमनवरतनिःसरन्नाम-पीयूषशीकरैराप्याययितुमिवमुखमभितः प्ररूढश्मश्रुमिषेण समाश्रितौष-धिजालस्य, अनेन निगीर्णमिव त्रैगुण्यमिति सूचयता रेखात्रयेण विलसत्कंठस्य, एष साक्षाद्भगवतो रामस्य दासइत्यस्माकं दासस्य भूमं-डलविसृत्वरामपि कीर्तिं महिम्नापसारयति न कश्चिदिति शंकाकुलतया महता चिंताभरेण शुष्काभिर्मणीभूय कतिपयीभिरुपकंठं लुठंतीभिः कति-पयीभिश्चास्मद्दासकीर्तिः स्वीयकीर्तेः सखी करणीयेति रहस्यवादं कर्तुमिव लाघवसमाश्रयेण श्रुत्यंतं लग्नाभिस्तुलसीभिरुपशोभमानस्य, दीनजनका-रुण्यकंदलस्यांकुरायमाणैरिव लोमभिः परिचितवक्षःपीठस्य, पुरा किल त्रेतायामसंमानितायाः साम्राज्यच्युतिरभवदिति द्वापरे मथुरायां भगवता वासुदेवेनादावेव कृतपरिग्रहायां यस्यां सद्यः स्वसाम्राज्यसिद्धि-रपादीति निपुणतरदर्शनेन स्वसाम्राज्यसंसिद्धय इव कराब्जादत्तकुब्जाप-रिग्रहस्य, एतस्य खल्विंद्रियगणो मुष्टिगतइव वशीभूतइति द्योतयंत्याक्ष-मालयाभिलक्षितस्य सकौपीन इत्यंतर्गर्भिताशयां 'कौपीनवंतः खलु भाग्यवंत' इति श्रीमदाचार्यभणितिं स्वस्मिन् प्रवर्तमानाभ्यां स्वामीसम-र्थशब्दाभ्यां समर्थयितुमिव कौपीनं परिदधानस्य, समाश्रितानां मनो-रथान् सर्वथा पूरयामि परमन्यत्र ज्ञानादिति तादृक्कौशलीं शिक्षितुमि-वोपसदनसंपत्तये तपसा शुक्लीकृतवपुषा पृच्छतो महाराष्ट्रान् श्रीरामदा-सचरणे किमपि नपरिक्षीणामिति चट चट चटेति जल्पिते नोत्तरयतेव हरिचंदनेन पादुकीभूय समुपासितपादयुगुलस्य, सर्वांगीणामरविंदाक्षकृ-पाकटाक्षपातप्रभामिव शीतार्तिभंजिनीमानीलपाटलां मेखलां उभयपार्टी वसानस्य ब्रह्मानंदोद्गारानिव जय रघुवीर जय रघुवीरेति मुहुर्वाक्यान्यु-

श्रीरामदासो हनु(नू)मदवतारत्वात् सएवेत्याह किं युक्तेति अस्य अभिधा नाम रामदास इति सैव हनुमानयमिति बोधयति तदर्थमुक्तिप्रपंचक्लेशो न कार्यइति॥३५०॥

दाहरतो, ब्रह्मविद्विरक्तभक्तसार्वभौमस्य श्रीरामदासस्य गुरोऽश्वरणसरोजयोः पंतविठ्ठलविरचितानंतप्रणतयः संततमुल्लसंतु ॥ १ ॥

म्हाया सफळ मनुजजनि अवलंबुनि रामदासता राहे ॥
श्रीरामदास होता बा याजनिं चाफळावगम आहे ॥ ३५१ ॥
बोधस्य यत्नं त्यज राघवस्य दासो भव त्वं यत एष बोधः ॥
न दासपृष्ठं त्यजतीति गुह्यं प्रबोधयन्भाति स दासबोधः ॥ ३५२ ॥
शूरकुलालंकारं विबुधात्याद्दतपदांबुजाद्वितयम् ॥
निगडीकृतसंस्थानं कविनाथं रंगनाथमवलम्बे ॥ ३५३ ॥

गद्येन तं नमति दुस्तरेति गौरव पुष्णाति तस्य सिंहसंहननः स्वंगः यथोक्तलक्षणानयनइत्यर्थः तमस्तोमः अधकार· अज्ञानं च श्लाघ श्लाघं श्लाघयित्वेति णमुलंतं विशकटाः विशालाः अर्बुदं अवाळू इति लोके श्रुत्यंतदर्शी वेदांतावलोचकः राग· प्रेमा रक्तिमा च अस्माक दासस्य तुलसीदासस्य उपकंठ समीपे कठसन्निधौ च राघवः रामः लघुत्व च रलयोरभेदः श्रुत्यत वेदांत कर्णसामीप्यं च स्वसामराज्य ब्रह्मसाम्राज्य राज्य च रामावतारे कुब्जा मथरा नाम्नी कृष्णावतारे कसदासी कुब्जा नाम्नी कुब्जा यष्टिविशेष कुबडीति अक्षमाला स्मरणी इंद्रियमाला च यः सकौपीनः स. कौपृथिव्यां पीन· समृद्धः आचार्याः शंकराचार्याः धर्मप्रवक्तारश्च स्वामी ऐश्वर्यवान् समर्थ· शक्तश्च एतस्य लोके स्वामी समर्थइति सज्ञा प्रसिद्धा आचार्योक्त धर्म· राज्ञाप्रवर्तितश्चेत् प्रचरति नान्यथेत्यर्थः कल्पवृक्षो हि ज्ञानवर्जं सर्वं भोगजात ददाति तादृक्कौशलीं ज्ञानप्रदानकौशल अहो कल्पवृक्ष भवता एवं तपसा वपु· सशोष्य रामदासपदयुग समाश्रितं तर्हि तत्र किमस्ति चेति पृच्छतो महाराष्ट्रजनां स्तदीयभाषया चट चट इति उत्तरयतेवेति चटइति सर्वनाम महाराष्ट्रेषु प्रसिद्ध चटचटेति पादुकाशब्दानुकरणं च सर्वांगीणां सर्वांगव्यापिनी शीतार्तिः जानकी दुःखं शीतपीडा च आनीलपाटलां हुर्मुजीतिलोके ॥ १ ॥

व्हायेति मनुजजनि नृजन्म रामदासता रामदासत्व या जनिचा अस्य जन्मनः फलावगमःसाफल्य या जनि अत्र जने चाफलावगमः चाफळनामकग्रामप्राप्तिः ॥३५१॥

तत्कृत दासबोधाख्य ग्रंथं वक्तुमाह बोधस्येति बोधः ज्ञानं दासस्य पृष्ठं न त्यजति दासस्य यद्यप्यौदासीन्यं तत्र तथाप्येतत्पृष्ठलग्नएव दासबोधइति शब्दे दासस्य पश्चाल्लग्नो बोधः स्पष्टएव दृश्यतइति ॥ ३५२ ॥

रंगनाथनामान भक्त वर्णयति शूरेति सच सर्वदा कंचुकोष्णीषखड्गधनुर्बाणादि शूरवेषेन वर्तते स्म रगनाथ कृष्ण. अयंच शूरकुल यादवकुलं तस्य भूषण शूरकुलयोग्यभूषणयुक्तश्च विबुधै· देवैरादृत पदं यस्य ज्ञानी य· आत्या नाम तस्य भ्राता तेनाराधित च निगडमस्यास्तीति निगडी निगडीकृत सस्थानं मरण येन

यस्य मनोहरनाम्ना हरिः सहायो नरस्य नीलांगः ॥
अरिवर्गं विजितवतो द्रुतसद्गतयेऽस्य को नु विवदेत ॥ ३५४ ॥

गंगा तत्र सरस्वती च यमुना तत्रैव चेत्यादिना
प्रोक्ता श्रीधरकीर्तनस्य मुनिभिर्निःशेषतीर्थात्मता ॥
लोकप्रत्ययगामिनी तु विहिता सा तेन धन्यात्मना
नैके यत्कृतकीर्तने गतिमगुर्यद्ब्रह्मरक्षोगणाः ॥ ३५५ ॥

साधोः श्रीरंगनाथस्यायतनं चरणे हरेः ॥
इति ज्ञापयितुं गंगा यतः स्रवति नित्यशः ॥ ३५६ ॥

आनंदं यदि संततं स्पृहयसे कुर्यास्त्वमेकं सखे
याहि श्रीरघुनाथपादयुगलीमन्यद् वृथा मा कृथाः ॥
यामासाद्य समूर्तिमान्स्त्रयमयं वर्तत्यहो सर्वदे-
त्येवं दर्शयति स्फुटं न हि जनं किं ब्रह्मनालंबनम् ॥ ३५७ ॥

निगडी नामा ग्रामस्तत्र संस्थान यस्य को ब्रह्मा विर्गरूडस्तयोर्नाथः कवीनां ज्ञानिनां नाथश्च ॥ ३५३ ॥

यस्येति मनोहरनामा श्यामलः हरिः यस्य सहाय. जितकामादिरिपोस्तस्य द्रुत सद्गतिर्नस्यादित्यत्र को विवाद कुर्यात् नकोऽपीति यस्य रंगनाथस्य मनोहरसंज्ञकः नीलः हरिरश्वः सहायआसीत् तेन भाग्यनगरात् यामचतुष्टयेन वटग्रामं आगच्छतः मध्ये चौरैर्निरुद्धस्तान् जित्वा शीघ्रमागच्छदिति रंगनाथः निगडीग्रामान्निर्गत्य केशवस्वामिनो दर्शनार्थं भाग्यनगरं गच्छन् मध्ये वटग्रामे वसतिं चकार तत्र जयरामस्वामिनाभ्यर्थित भवंतस्तु दूर गच्छाति श्रीगुरुचरणानां पुण्यतिथौ कीर्तनार्थं आगमन भवितव्य तदवश्यमित्यंगीकृत्य गतस्तत्र तु कीर्तनसमारंभवशात् पुण्यतिथिदिनस्मरणं नासीत् तत्र दिने यदा सन्ध्योपासने देशकालसंकीर्तन कृत तदा स्मरण जात अथ तदात्व एव निर्गत्य यामचतुष्टयेन वटग्राममागतइत्याख्यायिकामाचक्षते ॥ ३५४ ॥

गंगेति यत्कृतहरिकीर्तने ब्रह्मराक्षसाः गतिमाप्नुवन्तिस्मेति प्रसिद्धं ॥ ३५५ ॥

साधोरिति यस्य समाध्याख्यायतनात् भागीरथी स्रवतीति कथयति तदुक्तं एतस्य हरे. पदएव आयतनं तत्र सास्त्येवेति यदाचाय शिवाजीराजेनाहूतो मार्गेऽश्वेना गच्छन्नभूत् तदा निगडीग्रामेऽश्वपद प्रवाहजले निमग्न तत्कशया ताडितोऽपि नोद्धृतवान् तदा चायमवरुह्याह अत्रैवास्माकमायतनमिति ततः पदमुद्धृतमिति हरेरश्वस्य पदे ॥ ३५६ ॥

आनदमूर्तिं वर्णयति रघुनाथपादयुगुले आनदो मूर्तिमानास्तइति नालंबनं इतरप्रमाणानपेक्ष स्वतः प्रमाणमित्यर्थ. ब्रह्मदेव न किं दर्शयति आनदमूर्तेर्गुरवो

भाग्याभिधाननगरे सुरदर्शनार्थं
गच्छन्यथा किमपि नर्मपरैस्तुरुष्कैः ॥
कृष्टोऽधिचूडमधिदर्शयति स्म सद्यः
सान्वर्थभावमवतात्सहि केशवोऽस्मान् ॥ ३५८ ॥

जलाशयं स्वेन पुरा प्रविश्य संहारकृत्पत्तनमेत्य सद्यः ॥
चकार शांतस्य गुरोरभीष्टं कृष्णं वितृष्णं तमहं प्रपद्ये ॥ ३५९ ॥

गद्यम् । अदूरगोपुंजं भांडीरकोपनामान्वयं वटग्रामं समासाद्य कामं सह वयस्यैः क्रीडायां स्वपृष्ठमारूढं मामवरोहणसीमामतीत्याविलंबितं लंबमानस्य प्रलंबस्य प्राणनिर्वापणेन परिश्रान्तमश्रांतं सखिभिः समं भूरिशः परिचरतोऽस्य परमेश्वरस्यैतत्सांप्रतमपि ममात्यंतमसांप्रतमिति स एष इहैव तादृक् परिचर्ये एवं विचार्य तत्कामो रामः प्रतीक्षमाणोऽभूत् तावत् कलावलरंतं तादृग्वटग्रामं समाश्रयंतं प्रलंबासुरसंपद्विधमनेन परिश्रमवन्तं भगवन्तं श्रीकृष्णं समालोच्य त्रेतायां दशग्रीवरूपेण द्वापरेऽपि शिशुपालरूपेण च श्रीमच्चरणद्वेषमेवार्जितवन्तं स्वमंडलीस्थं चैनं जयं 'मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः ॥ तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ' इत्यूचिवान् भगवान् पुनरप्यासुर्यामेव योन्यां न कंचित् क्षिपतीति शंकमानस्तस्मिन् प्रसादाचिकारयिषया तं जयं पुरस्कृत्यैव निरंतरं यः परिचचार तमासकामं जयरामं दीनानुद्धरंतमनंतं सन्तं प्रति संप्रति पंतविट्ठलकृतानंतनतयः संततमुल्लसन्तु ॥ १ ॥

रघुनाथचरणाः तत्सन्निधिमासाद्य मूर्तिमानानदः आनदमूर्तिरित्यर्थः आस्ते इति वनरूप न तु निवासरूप ब्रह्मनाल नाम ग्रामः कथयति ब्रह्मनाल वने रघुनाथायतने समीपे आनदमूर्त्यायतन प्रसिद्धं ॥ ३५७ ॥

केशवस्वामिनं वर्णयति भाग्येति अत्रेयमाख्यायिका ' केशवो हि पूर्वं यवनकार्यपुरुषआसीत् अथ केनचित्कारणेन विरक्तोऽभूत् तस्य कदाचिद्भाग्यनगरे देवदर्शनार्थं गच्छतः केनचिद्यवनेन पूर्वपरिचितेन नर्मणा पश्चादेत्य तूर्णीं शिखा धृत्वा स्थित यावत्स्वामी अग्रतो जगाम तावत्सा शिखा वृद्धा तदद्भुत दृष्ट्वा यवनै रपराधःक्षमापितइति ' सान्वर्थभाव केशवभाव' प्रशस्ताः केशाः यस्य स केशवः केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति व्याकरणसूत्र ॥ ३५८ ॥

त्रिलोकीसाम्राज्यं तृणमिव यदग्रे स्फुरति तत्
पदं यत्संबंधात्परमनुभवंत्यत्र विबुधाः ॥
न यत्र स्थेमानं कलयति कदाचिन्मदलवः
स कोऽप्यस्मिंल्लोके गुरुरमृतराजो विजयते ॥ ३६० ॥

यन्नूनं समजीजनत्सुमधुरं सारस्वतो मां रसः
श्लाघंते स्पृहयंति हंत विबुधा मामेव नैनं क्वचित् ॥

कृष्णाप्पानामानं जयरामस्वामिगुरुं वर्णयति । जलाशयमिति अत्रेयमाख्यायिका ' महादेवगिरिशिखरे शांतो नाम जंगमः सिद्ध आसीत् तच्छिष्य. कृष्णाप्पा शांतेन स्वदेहावसानसमये उक्तः मया काश्यां ऋणं कृतमस्ति तदिदानींनिर्याप्य मयि जीवति मे ऋणपत्रमानेतव्यमिति तदानीं कृष्णाप्पा महाप्रसाद इत्युक्त्वा तत्रत्यजलाशये द्रविणं गृहीत्वा निमज्ज्य काश्यां मणिकर्णिकाघट्टे उन्मग्नः । अथ ऋणनिर्यातनं कृत्वा पत्रं गृहीत्वा तदात्वएव पुनस्तेनैव पथाऽऽगतइति ' संहारकृत् शिवः स च कृष्णः कृष्णएव यथा कृष्णो जलाशयं समुद्रं प्रविश्य संहारकर्तुर्यमस्य पत्तनं गत्वा गुरोः सांदीपनेः अभीष्टं मृतपुत्रानयनरूपं चकारेति ॥ ३५९ ॥

(गद्यव्याख्या) पुरा श्री कृष्णो रामादिभिः सह वृंदावने भांडीरवटाधः क्रीडन्नभूत् तदा प्रलंबासुरः शिशुरूपेण तत्र प्रविश्य क्रीडायां रामं स्वपृष्ठमारूढं जिघांसया दूरमनैषीत् तज्ज्ञात्वा बलभद्रेण स हतः तच्छ्रमश्रांतं रामं श्रीकृष्णः परिचचार तद्बलरामो न समीचीनमिति मत्वा क्वचिदपि स्वयमेव चिरं कृष्णः परिचर्यइति कलौ कृष्णरूपेणावतरन् राम. परिचचारेव जयनशापदग्धेन त्रेताद्वापारयोरावणशिशुपालरूपेण हरिद्वेषएव कृत. तेनानिष्ट 'प्रसजेतेति स्वमंडलस्य तं जयपुरस्कृत्य परिचचारेव वटग्राम. बहुशिफासकुलत्वेन एकोऽपि सन्ननेकवटप्रायत्वेनासीदिति ग्रामव्यपदेश. अन्यत्र वडगावइति अदूरे गोपुजोस्म अन्यत्र गोपुजनामको ग्रामो यत्समीपेऽस्ति भांडीरकेत्युपनाम्न. आश्रयभूतं भांडिरकामिति उपनामस्यतत्कुलस्याश्रयभूत वटग्रामे एतदुपनामकमेकं कुलं चिरं वर्तते प्रलंबस्य असुरसपत्न घातुकत्वकौशल्यं प्रलंबा महती असुरसंपतिश्च निघ्नन् नाशः जयं पुरस्कृत्य वर्तमानो रामो जयरामो भवतीति ॥ २ ॥

अमृतराजाख्यं भक्तं वर्णयति त्रिलोकीति अमृतसंबंधाद्विबुधाः देवाः स्वर्गसाम्राज्यमनुभवंति किं च तदमृतं मादकं अतएव तुच्छं अयं तु अमृतराजः सत्संबंधाद्विबुधाः सतः तत्पदं ब्रह्मपदमनुभवंति यदग्रे त्रिलोकीराज्यं तृणवद्भाति किं च यत्र मदलवोऽपि नास्तीति अमीच मम गुरोःपरात्परगुरुगुरवः॥ ३६० ॥

यन्नूनमिति अहं सारस्वतात् सामुद्राद्रसाज्जलादुत्पन्न तन्मामेव विबुधा आद्रियंते न तु मम जनकमित्ययुक्तमिति मत्वेतःपरं सारस्वतं रसमेव यथामदधिकं श्लाघता तथा

तत्कुर्यामहमीदृशं मदधिकं सारस्वतं तं रसं
श्लाघंतां स्पृहयंत्वितीह धरणौ तेनामृतेनोपितम् ॥ ३६१ ॥
शिरःस्थितामृतकरो ज्ञानानंददयास्पदम् ॥
समर्पितशिवानंदः सिद्धराजो विराजते ॥ ३६२ ॥
शिवेन शिरसा श्लाघ्यः कलानाथस्तमोऽपहः ॥
जगदाल्हादयन्नास्ते रामश्चंद्र इवापरः ॥ ३६३ ॥
द्विश्रुतित्वं द्विदृक्त्वं च तथैवैकरसज्ञता ॥
नृमात्रे सहजं त्वेतद्रामेकृत्रिममप्यदः ॥ ३६४ ॥
पुरैव सिद्धेशकृतप्रसादो घनोदयाद्यस्य महाप्रकाशः ॥
यज्ज्योत्स्नयांध्यं श्रुतिपद्धतिस्थं नष्टं स रामो विधुरद्वितीयः ॥३६५॥
शेषो लक्ष्मण एव वै मदनुजो भूत्वाऽप्यशेषात्मना
निर्व्याजं यदसेवतास्मि कृपणो स्वर्णस्य निर्यातने ॥

कुर्यामिति किमत्रावतीर्णामिति यस्य सारस्वतः वाग्भवो रसः कवितारूपः अमृतादप्यतिस्वादुरिति तात्पर्यं ॥ ३६१

सिद्धराज वर्णयति शिरइति शिरसि स्थितः अमृतकरश्चंद्रो यस्य आनदः दया च तदास्पद समर्पितः शिवयोरुमामहेश्वरयोःआनदो येन सिद्धराजो गणेशः अन्यत्र अमृतराजेन यस्य शिरसि हस्तः कृतः तच्छिष्यइति अमृतराजेनैवं बहु शिक्षयित्वा स्वगुरूणां ज्ञानानंदाख्यानां निकटे काश्या प्रेषित. तत्र तेभ्योऽपि दया सपादिताऽभवत् शिवाख्य. करवीराधिपः राजा छत्रीभूतः तस्मै आनंददः एते च मम गुरोः परात्परगुरवः ॥ ३६२ ॥

श्रीरामचंद्रपडित स्तौति शिरसेति चंद्रपक्षे स्पष्ट गुरुपुत्रत्वाद्यः शिवाख्येन राज्ञा शिरसा वंद्यः चतुःषष्टिकलानिपुणःकिमेतावदेव न तमसः अज्ञानस्य नाशकः ज्ञानदातेत्यर्थः ॥ ३६३ ॥

द्विश्रुतित्वमिति ऋग्यजूरूपवेदद्वयघनांताध्ययनवान् ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवइति दृग्द्वयवान् शाब्दे परे च निष्णातमित्यर्थः एकरस ब्रह्मरसं अनुभवंति सदा अन्यत् स्पष्ट ॥ ३६४ ॥

पुरैवेति चद्रविलक्षणत्वमाह चंद्रस्य आदौ शापो दत्त. पश्चात्सिद्धेशेन गणेशेनानुगृहीत. अयतु पूर्वमेव चंद्रो हि घनपटले हतप्रभः अय तु घनेन अष्टविकृति मध्ये चरमो विकारस्तेन प्रकाशमानः चद्रस्य ज्योत्स्नया नेत्रगत तमो नश्यति एतत्कृतज्योत्स्नया एतन्नामकेन प्रातिशाख्यसूत्रैकजातीयसदर्भरूपग्रंथेन श्रुतिपद्धतिस्थ वेदपाठविषयकमाध्य कर्णपद्धतिस्थ च एते च मम परमगुरव. एतैः श्रीचरणैः स्वप्ने आगत्य मम गुरुचरणा. श्रीरामोपासनाबीजदानेन कृतार्थीकृताइति ॥ ३६५ ॥

तत्कार्यं स्वयमेतदीयचरितं श्रीराम इत्यादृतः
कृत्वा राममिमं स्वयं तदनुजो भूत्वाऽनुकूलोऽभवत् ॥ ३६६ ॥
ध्यानेनात्मगतं स्त्रीत्वं गतं बाह्यं विरागतः ॥
लयेन माधवीभूता राधा तन्न तयोर्भिदा ॥ ३६७ ॥
वक्तुं वयं न शक्ताः स्मो राधायाः प्रेमगौरवम् ॥
यदस्या माधवाद्भेदो न स्वच्याकारं विनेतरः ॥ ३६८ ॥
सा रंगामायमना राधा स्त्रीशतविधा प्रतीपा चेत् ॥
स्यादेवानर्थकृते केशव इति लालसो बभूवास्याम् ॥ ३६९ ॥
श्रीकंठादपि पद्मजादपि महालक्ष्म्या अपि ज्येष्ठतो-
ऽपीष्टोऽभून्न हि केवलं भगवतः किंत्वात्मनोऽप्युद्धवः ॥
तद्धेतुः प्रतिभाति मेऽस्य कृतिनः कालत्रयाबाधिता
देवेऽपि व्यभिचारिणी क्वचिदहो यैकांतसत्त्वात्मता ॥ ३७० ॥

बलरामं वर्णयति शेषइति रामेण चिंतित अय शेषोऽप्यशेषात्मना मां सेवते स्म तस्य ऋणापकरणे नान्यउपायः तादृशाकरणमंतरेणेति कृष्णावतारे त रामं कृत्वा स्वयमनुजो भूत्वा तं सेवतेस्मेति ॥ ३६६ ॥

राधां वर्णयति ध्यानेनेति स्वाभाविक स्त्रीत्वं ध्यानदार्ढ्येन बाह्य लज्जादिकं वैराग्येण गतं स्त्रीत्वे गते राधइति जातं यश्च राधः समाधवएवेति तयोर्भेदो न वैशाखे माधवो राधइत्युभयोरेकार्थत्वेनाभदात् ॥ ३६७ ॥

वक्तुमिति व्याकारष्टाप् ॥ ३६८ ॥

सारंगेति सा राधा रंगे सुरतरंगे अमाय निष्कपटं मनो यस्याः ननु अनति लावण्यगुणा उत्तमनायकलाभे तादृशी भवेदेवेति चेन्न स्त्रीशतविधा स्त्रीणां शतवत् विधा प्रकारो यस्याः एकतः स्त्रीशतं एकतइयमिति लावण्यगुणाधिका इयं प्रतीपा प्रतिकूला चेत् मम अनर्थाय स्यात् एतस्यावैपरीत्ये ' धावितशस्त्री धारा नाम यमागारं सा ' इति जायते तत्र धाविता सद्यःशाणोल्लीढा या शस्त्री खड्गस्तस्या धारा नाम किं यमस्य अगारं गृह सा मरणाय स्यादिति भावः स्वय तां प्रति विपरीतश्चेत् वशाकइति भवति नाम वशएव वशाकः अनर्थाय न भवति प्रत्युत हितायैवेति ॥ ३६९ ॥

उद्धवं वर्णयति॰श्रीकंठादपीति सत्त्वात्मकस्य हरेः सत्त्वशीलता प्रिया शिवे तामसत्व ब्रह्मणि राजसत्वं स्त्रियां चंचलत्वाद्राजसत्व बले उभयविधत्व आत्मनोऽपि सत्त्वात्मता क्वचिद्व्यभिचरत्येव परमस्य क्वचिदपि नव्यभिचारितेति प्रियत्वे हेतु· ॥ ३७० ॥

यस्योपसर्गः क्क च नास्ति लोके सदा समाकारतया स्थितो यः ॥
स उद्धवो माधव एव साक्षादित्थं कथं प्राज्ञजनैर्न वाच्यम् ॥ ३७१ ॥
अर्जुनेन विभेद्यंते दुर्भेदा अपि भूभृतः ॥
कृपामाहात्म्यमेतद्धि मन्ये भगवतो हरेः ॥ ३७२ ॥
देवाधीनमिहानूनं नूनमर्जुनवैभवम् ॥
देव एवात एवायं श्रितो वासवसूनुना ॥ ३७३ ॥
समये शरवर्षाणां श्रीदेवस्य प्रसादतः ॥
हरितत्त्वस्य लाभोऽभूदर्जुनस्येति सांप्रतम् ॥ ३७४ ॥
स्वयं सहजतेजस्वी यद्यप्येष धनंजयः
तथाप्यसौ स्फुरद्धेतिरहिप्रियसहायतः ॥ ३७५ ॥
सर्वपार्थप्रियतमा नीलोत्पलदलप्रभा ॥
भिद्यते कृष्णतः कृष्णा स्त्र्याकारेणैव नान्यथा ॥ ३७६ ॥
स्वधर्मपरिनिष्ठ या य इह तीव्रया सादरं
पुमानभियुनक्ति चेद्धृतनरानुकंपे हरौ ॥
सुदर्शनकरो हरिर्भवति तं प्रति श्रीपति-
र्निदर्शनकृतेऽत्र नः स्मरणमेति देवव्रतः ॥ ३७७ ॥
अनेकधातुश्रेष्ठस्य गांगेयस्य लयो विना ॥
धनंजयप्रसंगेन दिव्यभावोत्तरः कुतः ॥ ३७८ ॥

यस्येति उपसर्गः उपद्रवः उद्धवइत्यस्य उपसर्ग. उत् नास्ति चेत् धवः इति जात सः समाकारतया माकारयुक्तश्चेन्माधवएव भवति ॥ ३७१ ॥

अर्जुनं वर्णयति अर्जुनेति अर्जुनः पार्थस्तृणं च भूभृतः राजानः पर्वताश्च ॥ ३७२ ॥

देवाधीनमिति देवः कृष्णः पर्जन्यश्च अर्जुनः पार्थस्तृण च ॥ ३७३ ॥

समयेति शराः बाणा. उदकानि च श्रीदेवः कृष्णः पर्जन्यश्च हरितत्त्वं भगवतस्तत्वं गीताभिरुपदिष्टं हरितवर्णत्व च अर्जुनः पार्थस्तृण च ॥ ३७४ ॥

स्वयमिति धनंजयः पार्थः स्फुरतो हेतयः आयुधानि यस्य ज्वालाश्च अहिप्रियः शेषशायी कृष्णः सर्पप्रियो वायुश्च ॥ ३७५ ॥

सर्वेति स्त्रियाकारष्टाप् ॥ ३७६ ॥

भीष्म वर्णयति स्वधर्मेति नरः अर्जुनः मानवश्च सुदर्शनं चक्रं सुष्ठु दर्शनं च यद्यपि भगवतासमरसीम्नि पतित रथचक्रं धृतं सुदर्शन तथापि तदपि तत्प्रायमेवेति ॥ ३७७ ॥

अनेकेति अनेकधा श्रेष्ठस्य गांगेयस्य भीष्मस्य लयो मृत्युर्धनंजयस्य पार्थस्य

यः कृष्णेन महाप्रसादसुमुखीभूतेन तूत्पादितः
कृष्णेनैव सहोषितो भगवता कृष्णेन चांते स्मृतः ॥
तत्त्वं कृष्णसखेन यस्य गदितं यः कृष्णकृष्णानुगः
सोऽयं कृष्णमयः कथं न विदुरो वाचः सतां संसदि ॥ ३७९ ॥
न भुंक्ते स्वाद्वन्नं विविधमपि मंदस्य भगवा-
नथो भुंक्ते फल्वत्युदितरुचि तज्ज्ञान्युपहृतम् ॥
खलप्रसं यत्ताद्विषमिव परित्यज्य विदुरो-
टजे गत्वाऽभुंक्त स्वयमहह जोन्नालकणिकाः ॥ ३८० ॥
लोकेषु हंहो मम सोदरं तत्पद्मं बभूव श्रिय आसनाय ॥
तत्पुंडरीकेण तदीर्ष्यया किं स्थानं रमेशो गमितः किमेषः ॥ ३८१ ॥
भित्तिं कापि वदत्यभित्तिमपरेत्येवं द्विधाऽपि श्रुति-
स्तत्रादर्शि तु भित्त्यभाव उचित श्रीशंकरार्यैश्रिभिः ॥
भित्तिः सर्वत ईक्षणे पुनरिति श्रीमध्वपादैरिहा-
द्ये साकाशजला तु हेतुरपरे सा मध्यगेहोत्थता ॥ ३८२ ॥

प्रसंगेन दिव्यभावो वसुता उत्तरा यत्र अनेकेषु धातुषु श्रेठ गागेयं हेम तस्य लयो विलीनता अग्निप्रसगेन दिव्यभावो निर्मलता उत्तरा यत्र ॥ ३७८ ॥

विदुरं वर्णयाति यइति कृष्णेन वेदव्यासेन कृष्णेन अर्जुनेन कृष्णसखेन उद्धवेन मैत्रेयेण च स हि व्याससखः सतीर्थ्यत्वात् भगवता निर्वाणसमये यस्य स्मरणं कृत ॥ ३७९ ॥

न भुंक्तइति जोन्नाला. यावनाला. ॥ ३८०

पुडरीक वर्णयति पुंडरीकः सिताभोज च तेन विचार' कृतः मम सहोदर पद्म श्रियआसनाय बभूव श्रीस्तत्रास्ते इतीर्ष्यया श्रियः पतिः स्थान गमितइव ॥ ३८१ ॥

भित्तिमिति कापि श्रुतिर्जीवेशयोर्भेदमाह कौशिकोपनिषदिति ' भिन्नो चिंत्यः परमोजीवसघातपूर्णः परो जीवसघो ह्यपूर्ग यतस्त्वसौ नित्यमुक्तोऽयं च बद्धस्तस्मान्मोक्षं तत एवाभिवाळे ' दित्यादिका अपरा अभित्तिमैक्यमाह तत्रैव ' स्वविन्नमापोहि परः स्वतंत्रस्तस्मादसौ मोच्यते नित्यमुक्तः सएव जीवोऽविद्ययाबधमेति तन्नाशे तु ब्रह्मसंपद्यतेतः ' मिथ्या भेदो ब्रह्मभावस्तु 'सत्यस्तस्माद्विद्वान्न प्रमादेत सत्यादिति' तत्राभेदं श्रीशकराचार्याउचितत्वेन मेनिरे श्रीमध्वाचार्यास्तु भेद उचितत्वेन मेनिरे अत्र कारण शंकराचार्यास्तु आकाशलिंगादुत्पन्नास्तैः सर्वतईक्षिते भित्तिः क्वापि नास्तीति दृष्टं मध्वाचार्यास्तु मध्यगेहनामभट्टादुत्पन्नास्तैरादौ सर्वतईक्षित तावत् परितो भित्तिरेवेति मध्यगेहस्थत्वात् शकराचार्याणा पिता क्वचित् तीर्थयात्रा कर्तुं गतवान्

नित्यानिमेषचक्षुः सत्पक्षसमाश्रयेण मत्स्येंद्रः ॥
विहरति वनैकवृत्तिर्विमलयितुं सर्वतो भुवनम् ॥ ३८३ ॥
लोकोत्तरानुकंपी अनपार्थविभूतिरचितगोरक्षः ॥
मत्स्येंद्रो न विरक्तं कंकं कुरुते स्वकाक्षपातेन ॥ ३८४ ॥
भुवने विचरत्यनिशं शंखं जित्वैव सर्वशो निगमम् ॥
गोरक्षाय समददाद्धुपहितशृंगोऽत्र मत्स्येंद्रः ॥ ३८५ ॥
अथ नाथपथं तात कथं कथयितुं क्षमे ॥
मूर्ता यत्रोपलभ्यंते निवृत्तिज्ञानमुक्तयः ॥ ३८६ ॥
यदि ज्ञानं च मुक्तिं च लब्धुमिच्छस्ययत्नतः ॥
निःसीमप्रेमभरितो निवृत्तिं नित्यमाश्रय ॥ ३८७ ॥

पश्चात्तन्मात्रा आकाशलिंगसेवा चिरं कृता कदाचित्तस्य महोत्सवे सर्वजनेषु पश्यत्सु आकाशलिंगात्तेजो निर्गत्य तस्या मुखं प्रविष्टं तेन सा गर्भवती अभवत् अथ महाजनैस्तद्दैवकृत्यमिति मत्वा न जुगुप्सा कृता ते शंकराचार्याइति सर्वथेस्थितं ॥ ३८२ ॥

मत्स्येंद्रनाथं वर्णयति नित्येति निमेषरहितज्ञानः अनिमेषनेत्रश्च सत्पक्षः साधुपक्षः सत्पत्रश्च मत्स्येंद्रः मीनश्रेष्ठश्च वनं विपिनं जलं च भुवनं जगत् जलं च मत्स्यानां स्थित्या जलं विमलं भवति ॥ ३८३ ॥

लोकेति अतिशयितकरुणः अनपार्था अमोघा या भूतिर्भस्म तेन रचितः उत्पादितः गोरक्षो येन येन कस्यैचित् पुत्रार्थिन्यै विभूतिर्दत्ता इमां भक्षय तव पुत्रः स्यादिति तया गृहीत्वाऽनंतरं भीता सती तां उत्करे तत्याज वर्षेषु गतेषु मत्स्येंद्र आगत्य पृष्टवान् पुत्रः क्वास्ति तयोक्तं मया भस्म न भक्षितं तर्हि त्यक्तं क्व उत्करे दर्शय दर्शितं तेनाहूतं तावद्बहिर्यातः पुत्रः तं गोरक्षनाम्ना चकारेति समाख्यायिका स मत्स्येंद्रः स्वकाक्षः कटाक्षस्तस्य पातेन कं कं विरक्तं न कुरुते अपि तु यो यो मिलितस्तं तं सर्वं मत्स्येंद्रः विराटः लोके उत्तरे स्वपुत्रे कृपालुः पार्थरहिता अपार्था सा न अनपार्था तद्वती सपतिस्तया रचिता गवां रक्षा यस्य स्वको यः अक्षः पाशः तेन कंकं धर्मराजं विगतरक्तं न करोतिस्मेति किं ॥ ३८४ ॥

भुवनेति यथा मत्स्यावतारो हरिर्भुवने जले विचरन् शंखासुरं जित्वा वेदं गोः वाण्या रक्षकाय ब्रह्मणे दत्तवान् तस्य च शृंगमभूत् तथायं भुवने जगति निगमं खं जित्वा मथित्वा शंखं गोरक्षायाददात् वादनार्थं गृहीतं शृंगं येन ॥ ३८५ ॥

नाथपथं वर्णयति नाथः आदिनाथः शिवः निवृत्तिः निवृत्तिनाथश्च ज्ञानं ज्ञानदेवश्च मुक्तिः मुक्तिनाथा च ॥ ३८६ ॥

निवृत्तिनाथं वर्णयति यदिति निवृत्तिं वैराग्यमाश्रितस्य क्रमेण ज्ञानमुक्तीभवतः